dc_838_14

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

TÓTH VALÉRIA

SZEMÉLYNEVEK ÉS HELYNEVEK RENDSZER-KAPCSOLATAI A RÉGI MAGYAR NYELVBEN

Debrecen, 2014

dc_838_14

Tartalom

Bevezetés 7
1. A történeti személynévkutatás alapkérdései 11
1.1. Szempontok a források személyjelölő szerkezeteinek értékeléséhez 11
1.2. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései 31
1.2.1. A személynevek rendszerszerűsége 31
1.2.2. A személynévadás kulturális meghatározottsága 36
1.2.3. A személynévadás és személynévhasználat pragmatikai tényezői 40
1.2.4. A személynévadás és személynévhasználat kognitív tényezői 45
1.2.5. A minták szerepe a személynévadásban 56
1.2.6. A személynévadás és személynévhasználat névszociológiai tényezői 58
1.3. A források személyjelölő szerkezeteinek névszociológiai értéke 71
1.3.1. A források személyjelölő szerkezeteinek típusai 72
1.3.2. A normatörekvés jelei a források személyjelölő szerkezeteiben 81
1.3.3. Az oklevélírók szerepe a források személynévhasználatában 84
1.3.4. Fogódzók a személyjelölő szerkezetek névhasználati értékének megállapításához 95
2. Az ómagyar kor személynévrendszerének leírása 107
2.1. Sajátosságjelölő nevek 107
2.1.1. A sajátosságjelölő személynevek kronológiai rétegei 107
2.1.2. A sajátosságjelölő személynevek szemantikai jellemzői 112
2.1.3. A sajátosságjelölő személynevek rendszertani leírása 114
2.1.4. A sajátosságjelölő személynevek használatának névszociológiai tényezői 133
2.1.5. Helynévi alapszóból alakult sajátosságjelölő személynevek 135

2.2. Referáló nevek 149
2.2.1. A referáló személynevek forrásai 149
2.2.2. A referáló személynevek kronológiai rétegei 151
2.2.3. A referáló személynevek használatának névszociológiai tényezői 166
2.2.4. A referáló személynevek morfológiai jellemzői 169
2.3. Nexusjelölő nevek 172
2.3.1. Nemzetségnevek 174
a) A nemzetség fogalma 175
b) A nemzetségnevek kronológiai jellemzői 179
c) A nemzetségnevek használatának nyelven kívüli összefüggései 183
d) A nemzetségnevek előfordulásai a forrásokban 191
e) A nemzetségnevek rendszertani helye a személynévfajták között 194
f) A nemzetségnevek rendszertani kapcsolatai 198
2.3.2. Családnevek 202
a) A családnevek rendszertani jellemzői 204
b) A családnevek kialakulásának okai 212
c) A családnevek rendszertani-tipológiai leírása 215
2.4. Affektív nevek 231
2.4.1. Az affektív nevek rendszertani helye és funkcionális kérdései 231
2.4.2. Az affektív nevek morfológiai, alakszerkezeti jellemzői 233
2.5. Összegzés 246
3. Személynevek a helynevekben 250
3.1. A személynévi helynevek általános elméleti kérdései 253
3.1.1. A személynévi helynévadás az európai nyelvekben 253
3.1.2. A személynévi helynévadás folyamata és az etimológiai hitelesség 255
3.1.3. A személynévfajták megjelenése a helynevekben 260
3.1.4. A személynévi helynevek strukturális kérdései 284
3.1.5. Személynév-gyakoriság és helynévadás összefüggései 286
3.2. A történeti helynév-tipológia a személynévi helynévadás tükrében 298
3.3. Formáns nélkül alakult (ún. puszta) személynévi helynevek 309
3.3.1. A névtípus helye a magyar helynévrendszerben 309

3.3.2. A névtípus helye a Kárpát-medencében élő népek helynévrendszerben 311
3.3.3. A névtípus kronológiája és ami körülötte lehetett 316
3.3.4. A névtípus történeti forrásértéke 332
3.3.5. A formáns nélküli személynévi névadás kognitív-pragmatikai tényezői 339
3.3.6. A puszta személynévi helynévadás és a helynévfajták 346
3.3.7. A személynévfajták jelentkezése a puszta személynévi helynevekben 349
3.3.8. A formáns nélküli személynévi helynévadás megítélésének nehézségei 355
3.4. Helynévképzővel alakult személynévi helynevek 359
3.4.1. A személynévfajták a helynévképzővel alakult helynevekben 359
3.4.2. A képzőelemek funkcionális kérdései: helynév- vagy személynévképző? 366
3.4.3. A képzővel alakult személynévi helynevek változásviszonyai..... 371
3.5. Összetétellel alakult személynévi helynevek 376
3.5.1. Földrajzi köznévi utótagú személynévi helynevek 376
a) A névtípus kronológiai jellemzői 377
b) Az összetett személynévi helynévadás kognitív-pragmatikai tényezői 387
c) Személynévfajták a földrajzi köznévi utótagú helynevekben 395
3.5.2. Helynévi utótagú személynévi helynevek 405
Záró gondolatok 413
Irodalom 416

dc_838_14

Bevezetés

1. A tulajdonnév nyelvi univerzálé. Az egyes tulajdonnévfajták ugyanakkor — noha többségükben maguk is univerzálisak — nyilvánvalóan nem azonos súlyú tagjai a tulajdonnévrendszereknek, abból is következően, hogy más-más szerepet töltenek be a kommunikációban. E tekintetben egy-egy névfajta nyelvi jelentőségét, szerepgazdagságát, de akár csak a rendszerkapcsolatai erősségét, hálózatát is jórészt az határozza meg, hogy milyen régtől eleme a nyelvnek. Névelméleti megfontolások alapján a két legősibb tulajdonnévfajtának a személyneveket és a helyneveket tekinthetjük.[1] Ebből adódóan pedig magáról a tulajdonnévi rendszerről (annak funkcionálásáról, történetéről) is akkor tudhatunk meg a legtöbbet, ha elsősorban e két tulajdonnévfajta sajátosságait igyekszünk feltérképezni. Ezek a névfajták mindamellett nemcsak önmagukban vizsgálva szolgáltatnak széles horizontú ismeretanyagot a nyelv- és a névrendszerről, hanem — minthogy a rendszereik több vonatkozásban is érintkeznek egymással — az együttes vizsgálatukkal az ez irányú lehetőségeink még inkább kitágulhatnak. Ilyen kiindulópontból vállalkoztam e munkában arra, hogy a két ősi tulajdonnévi kategória, a személynevek és a helynevek szerteágazó rendszerösszefüggéseit a magyar nyelvre vonatkozóan monografikus igénnyel feltárjam.[2] A vizsgálatok időbeli kereteként az ómagyar kor időszakát határoztam meg, azon belül is főképpen a korai ómagyar korra helyezve a hangsúlyokat, a tágabb kontextus biztosítása érdekében azonban olykor át is léptem ezt az önmagam szabta kronológiai határvonalat, s a névrendszer sajátosságainak változását esetenként akár máig kiterjesztve igyekeztem felrajzolni.

A történeti forrásokban (főképpen oklevelekben) dokumentálható személy- és helynevek rendszertani kapcsolatainak, nyelvi jellemzőinek az objektív bemutatására irányuló feldolgozás több szempontból is időszerű vállalkozásnak tűnik. A magyar névtörténeti kutatásokban ugyanis lassan évszázada halmozódnak azok a — nemegyszer dogmává merevedő — kutatási eredmények, amelyek felülvizsgálatára s a mai tudományosság igényeinek, a korszerű névtudományi szemléletnek is megfelelő újragondolására megérett az idő. Ezeknek a tételeknek a terjedése ráadásul igen gyakran nem áll meg a nyelv- és névtudomány érdekeltségi körén belül, hanem tovább gyűrűzik más tudományágak, főképpen a történettudomány egyes területei felé is, s ott gyakran nagy hatású elméletek kiindulópontjává válik. Ilyen összefüggésben pedig a névkutatás felelősségét — leginkább a tulajdonne-

[1] A többi tulajdonnévi kategória valójában ezekre épül, és noha például az állatnevek a személynevekkel mutatnak bizonyos vonásaikban rokonságot, az intézménynevek pedig a helynevekkel, ezeknek a névfajtáknak a másodlagossága az előbbiekhez képest nemigen lehet kétséges.

[2] Arra, hogy a történeti névkutatásnak több szempontból is az egyik legkényesebb területét éppen a személynevek és a helynevek kapcsolata képezi, többen rámutattak már az eddigiekben is (lásd pl. BENKŐ 2002: 13, illetve korábban PAIS 1960: 186, KÁLMÁN B. 1989: 15 stb.)

vek történeti forrásértékét illető kérdésekben — nem lehet eléggé hangsúlyozni. Dolgozatomban ezért több olyan problémát is érintek a személynevek és a helynevek ügyében egyaránt, amelyek mérlegelésében fokozott óvatossággal kell a névkutatásnak s az ennek eredményeire alapozó történeti diszciplínáknak eljárniuk.

2. Munkám két nagyobb egységből tevődik össze. A személynevek és a helynevek rendszertani kapcsolatait ugyanis két irányból közelíthetjük meg: részint a személyneveket, részint pedig a helyneveket állítva a középpontba. A két egység belső tartalma és szerkezete azonban szándékoltan igen jelentős különbségeket mutat. Míg ugyanis a helynevek tárgyalásakor kizárólagosan a személynévi lexémát tartalmazó névformákra voltam tekintettel, s a személynevet tartalmazó helynévstruktúrák elméleti kérdései adták a gondolatmenet vezérfonalát; a személynevek problematikájának bemutatását szélesebb alapokra helyeztem. A személynevek általános névelméleti kérdései, illetőleg erre építve aztán az ómagyar kori személynévrendszer leírása azért kapott kiemelten nagy teret a dolgozatomban, mert a személyneveknek olyan szemléletű rendszertani megközelítését kellett megalapoznom, amely szervesen illeszkedik a helynevek kapcsán alkalmazott modellelméleti alapokhoz. Mindezt az a körülmény tette szükségessé, hogy noha a személynév-történeti kutatásokban a névrendszer többféle megközelítésével is találkozhatunk, és ezek közül egyesek kifejezetten előremutató jegyeket is magukon viselnek, e leírások nem álltak össze olyan egységes elméleti keretté, amely szemléletét, alapelveit tekintve tökéletesen egybesimulhatna a helynevek kapcsán az utóbbi évtizedekben egyre határozottabban körvonalazódó funkcionális leírási kerettel. Ahhoz tehát, hogy az általam alkalmazni kívánt helynévleírási modell szemléleti alapjaival a személynevek leírását megvalósító modell harmonizáljon — ami alapvető feltétele annak, hogy e két tulajdonnévfajta egymásra gyakorolt hatását pontosan felmérhessük —, ez utóbbi alapjait a HOFFMANN ISTVÁN által elhelyezett sarokkövekhez (2008a) igazodva én magam igyekeztem lerakni. Ez tette ugyanis lehetővé azt, hogy a munka szemléleti koherenciája megvalósuljon.

Mindez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy az alább kifejtettek homlokegyenest az ellenkezőjét állítanák annak, amit a személynév-történeti kutatások ezidáig felmutattak, vagy akár csak a legcsekélyebb mértékben is kétségbe vonnák a korábbi vizsgálati irányok jelentőségét és elért eredményeit. Dolgozatomban pusztán egy olyan összefoglalását, interpretációját kívánom adni a személynevek történeti problematikájának, amely a helynevek fent említett megközelítésével a legközvetlenebbül érintkezik, ezzel is elősegítve — a névrendszerek kölcsönös meghatározottságának jegyében — az együttes tárgyalásmód sikerét.

2.1. A személynév-történeti vizsgálatok bázisául a történeti forrásokban fennmaradt személynévadatok szolgálnak. Az oklevelek latin nyelvű szövegében fellelhető személyjelölő szerkezetek a magyar nyelv- és névtörténet mellett a történettudományi kutatások számára is alapvető forrásanyagként vehetők figyelembe. E nyelvi adatok vallomására azonban a különböző kérdésekben nem egyforma mér-

tékben hagyatkozhatunk. Minthogy a források személyjelölő szerkezeteinek s azon belül a személynévi adatoknak a történeti forrásértékéhez a nyelvészeti kutatások részéről az utóbbi évtizedekben kevésbé szóltak hozzá a szakemberek, a személynévadatok hasznosításakor a történész kutatók igen gyakran arra kényszerültek rá, hogy a saját vizsgálati terepükön a nyelvészet nemegyszer idejétmúlt, túlhaladott eredményeire támaszkodjanak. Ezt a kívánatosnak legkevésbé sem tartható helyzetet látva igyekeztem néhány szempontot kiemelve rávilágítani azokra a kérdéskörökre, amelyek tüzetes megtárgyalásához az okleveles források személynévi adatai megbízhatóan felhasználhatók, ám egyúttal azokra a nehézségekre is rámutattam, amelyek miatt viszont más ügyekben e nyelvi elemcsoport nemigen bírhatja el a kutatók által korábban rárakott terheket.

Azokban a kérdésekben, amelyekben a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem nyújthatnak kellő információt a megfelelő válaszok megadásához, a névkutatásnak azokat az általános névelméleti tanulságokat érdemes figyelembe vennie, amelyek elsősorban a személynévadás és a személynévhasználat kognitív-pragmatikai természetében és feltételrendszerében ragadhatók meg. Ezek ismeretében lehet esélyünk aztán arra is, hogy az írott forrásokban ránk maradt személynévi adatok valós, beszélt nyelvi névhasználati értékéhez közelebb férkőzhessünk. E tekintetben azonban egy olyan tényezőt is mérlegelnünk kell, amelyre a névkutatás a korábbiakban a személynévi adatok értékekésekor nemigen fordított komolyabban figyelmet: az oklevélírók nyelvi beavatkozásának a lehetőségét.

Az a személynévfelfogás, amely az egyes személynévfajtákat egyrészt az alapján igyekszik meghatározni, hogy milyen névadási körülmények hívták őket életre (azaz a névadás pragmatikai tényezőinek figyelembevételével), másrészt pedig azáltal, hogy az adott személynévfajták milyen funkcionális jellemzőkkel rendelkeznek (azaz a névhasználat kognitív tényezőit téve mérlegre), eredményesen használható bármely nyelv személynévrendszerének a leírására. Minthogy egy ilyen szemléletű leírási keretben ráadásul a történeti aspektus is jól kezelhetőnek bizonyul, azt kronológiai kötöttségek nélkül, azaz a névrendszer történetének bármely időszakára vonatkozóan alkalmazhatjuk. A személynévrendszerek általános leírási modellje az ómagyar kor személynévrendszerének bemutatásában is jó szolgálatot tehet: a segítségével vázolhatjuk fel ugyanis az egyes személynévfajták kialakulásának, egymásra épülésének folyamatát a magyar nyelv történetének e korai és névtörténeti tekintetben nemegyszer homályos időszakában.

A névrendszertani bemutatás alkalmával — a dolgozat elsődleges célkitűzéseit szem előtt tartva — mindamellett kiemelt figyelmet fordítok azokra a személynévfajtákra és személynévegyedekre, amelyek létrejöttében helynévi lexémák játszottak szerepet. A legerőteljesebb hangsúlyokkal ez a kategória a sajátosságjelölő, illetőleg a nexusjelölő személynévfajták kapcsán kerül elő, s ezekben a fejezetekben a helynév > személynév alakulás lehetőségének több olyan kérdését is feszegetem, amelyek megítélése a névtörténeti szakirodalomban távolról sem mondható egységesnek. A helynévi gyökereket mutató személynévformáknak mindamellett önálló

fejezetet többnyire nem szentelek (bár külön egységekben, alfejezetekben, pontokban térek ki rájuk), mert ez a rendszertani leírást szükségtelenül töredezetté tenné.

2.2. Az ómagyar kori helynevek kérdését taglaló egységben — a személynévtörténeti fejezetek átfogóbb tematikájától eltérően — kizárólag a személynévből alakult helynévstruktúrák kerülnek a feldolgozás látókörébe. E tulajdonnévfajta kapcsán azért tekintek el egy általános helynévrendszertani alapozó fejezettől, mert a történeti helynévkutatás fő csapását egy jó ideje éppen az a szemlélet határozza meg, amelyre e munkában is építeni kívánok. A névelméleti kérdéseket előrebocsátó alfejezetben ezért elsősorban olyan, a helynévadás körülményeit, a névadók személyét érintő problémaköröket állítok a középpontba, amelyek a személynévi helynévadás alapkérdései közé tartoznak, s amelyek megválaszolása nemcsak a névtörténet, hanem a történettudomány érdekeit is szolgálja. A bevezető fejezetet kísérő egységekben a személynévi helynevek fajtáit tárgyalom, mégpedig névstruktúrák szerinti rendben haladva. Külön fejezetben foglalkozom egyrészt a formáns nélküli személynévi helynévadás szerteágazó, történész és nyelvész szakembereket egyaránt régtől foglalkoztató problematikájával, s ennek során kitérek a névtípus több olyan kérdésére is, amelyek — jelentőségük ellenére — mindezidáig kevésbé keltették fel a névkutatók érdeklődését. Részletesen tárgyalom emellett a helynévképzéssel, illetőleg az összetétellel alakult személynévi helynevek típusát is, amelyek részben azonos, részben viszont eltérő problémákat hoznak a felszínre, mint amelyekkel a puszta személynévi helynévadás kapcsán találkozhatunk.

A személynévi helynevek szerkezeti típusai a gyakoriságuk, a kronológiai viszonyaik, a bennük előforduló személynévfajták sajátosságai alapján egyaránt jelentős eltéréseket mutatnak, amelyek felderítése éppen az együttes vizsgálatuknak köszönhetően valósulhat meg a leghatékonyabban. Az ómagyar kori személynévi helynévadás bemutatása során — kézenfekvő módon bár, de a korábbi kutatási irányvonaltól némileg mégis eltérően — fontos szerephez jutnak a személynévi alapszóra vonatkozó ismeretek is.

3. A személynevek és a helynevek rendszerösszefüggéseit egységes szemléleti keretben igyekszem kidolgozni, ezáltal is biztosítva a munka koherens gondolatiságát. Az elméleti hátteret az itt kifejtett névtudományi kérdésekhez a funkcionális nyelvszemlélet biztosítja, az a megközelítés, amely a névkutatás számára általában véve is mint a leginkább célravezető leírási keret jelölhető ki (vö. HOFFMANN 2012: 14). E szemlélet a névhasználók, a névviselők és a nevek hármasságából közelítve a rendszertani leírás fő pólusait, összetevőit is egyértelműen meghatározza. A funkcionális nyelvészet elméleti alapjai a személynév- és a helynévkutatás hagyományaihoz is jól illeszkednek, s ezáltal az a gazdag tudománytörténetileg felhalmozott ismeretanyag, amely a magyar tudományosságban e téren egybeállt, ugyancsak új megvilágítást nyerhet. Az egységes szemléleti háttér előnyeit pedig, úgy vélem, szükségtelen is előzetesen hosszabban ecsetelni: erről a célkitűzések eredményes megvalósítása vallhat úgyis a legbeszédesebben.

1. A történeti személynévkutatás alapkérdései

Munkám e fejezete nem a hagyományos értelemben vett tudománytörténeti összefoglalás funkcióját hivatott betölteni, hanem elsősorban azoknak a kérdéseknek az átgondolására vállalkozom benne, amelyek megítélésem szerint azt az alapot jelenthetik, amelyre a történeti személynévkutatás viszonylag biztosan építhet. Foglalkozom ezért e helyütt a nyelvemlékeinkben fellelhető személyjelölő szerkezetek forrásértékével, átgondolva mindazt, amit e területen a szakirodalom megfogalmazott; kitérek emellett azokra az általános névelméleti kérdésekre, amelyek — mivel a személynévadást és személynévhasználatot minden korban meghatározták — fontos támpontjaink lehetnek a régi magyar névrendszer vizsgálatában is. Végül e két alfejezet egyfajta összegzéseként igyekszem az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek névhasználati értékét meghatározni, vagyis arra próbálok meg választ adni, hogy az írott források latin nyelvű szerkezetei milyen beszélt nyelvi névformákat rejtenek. A vizsgálataim során nagy mértékben támaszkodom természetesen a szakirodalmi előzményekre, noha a célom nem elsősorban azok összefoglalása, hanem sokkal inkább arra igyekszem rámutatni, hogy én magam milyen szemlélettel közelítek a régi magyar személynévadás alapkérdéseihez. A klasszikus tudománytörténeti összefoglalás alól egyébként is felmentenek azok a monográfiák, amelyek nemrégiben ezt a feladatot is magukra vállalva (vagy adott esetben éppenséggel fő célként megjelölve azt) láttak napvilágot (vö. HAJDÚ 2003, de emellett N. FODOR 2010a, SLÍZ 2011a, illetve egy speciálisabb témakör kapcsán FARKAS 2009a).

1.1. Szempontok a források személyjelölő szerkezeteinek értékeléséhez

1. A tulajdonnevek a magyar nyelv és tágabban a magyarság korai történetének legfontosabb forrásai közé tartoznak. És noha a szakirodalom hagyományosan jelentős különbségről beszél a két legfontosabb tulajdonnévfajta, a helynevek és a személynevek általános forrásértéke között,[1] az minden kétségen felül áll, hogy a személynevek vallatóra fogását az ómagyar kor s azon belül különösen az Árpád-kor vonatkozásában sem a nyelvészet, sem más történeti tárgyú diszciplína (főképpen a településtörténet, művelődés- és kultusztörténet, néprajz stb.) nem kerül-

[1] Ez az eltérés részben a személynevek rövidebb (valójában a névviselőhöz kötött) élettartamával áll összefüggésben, másrészről pedig azzal, hogy e névfajta elemei és egész rendszere erőteljesebben ki vannak téve a nyelven kívüli tényezők hatásának: a személynévrendszer módosulását igen gyakran külsődleges (kulturális-társadalmi) körülmények irányítják. A személynevek megfejtésének fokozottabb nehézségei ugyancsak hozzájárulnak a két tulajdonnév-kategória eltérő felhasználási lehetőségeihez (lásd mindehhez HOFFMANN 2009a: 21, ill. 1996).

heti meg. E kérdésben nagy a felelőssége a nyelvtudománynak, hiszen a korai személynevek tanúságtétele és az ebből levont, főként történettudományi következtetések könnyen tévutakra vezethetnek, aminek „szigorú módszerbeli igényességgel" lehet csak gátat szabni (BENKŐ 1998b: 157). A korai nyelvemlékekben fennmaradt, filológiailag konkrétan megragadható személynevek (és persze helynevek) csak akkor kapcsolhatók be eredményesen a magyarság korai történetének vizsgálatába, ha e nevek helyzete nyelvészeti-névtani tekintetben megnyugtatóan tisztázva van, vagyis ha interpretációjuk „nem odavetett ötletekre, dogmaként továbbhurcolt, kritikailag számottevően sohasem revidelált, elavult nézetekre alapul, hanem (…) a történeti nyelvtudomány mai szintjének filológiailag, módszerbelileg, szemléletileg megfelelő elemzés, tüzetes szövegvizsgálat szűrőjén megy át" (BENKŐ 1995a: 402).

A nyelvi és más, történeti következtetésekhez fogódzót nyújtó személyneveket a legközvetlenebb „lelőhelyükről", az írott forrásokból merítik a kutatók. E forrásokat és a bennük rejlő személynévanyagot tanulmányozva ugyanakkor az a kérdés fogalmazódik meg bennünk, hogy vajon minden tekintetben elbírja-e azt a terhet ez a nyelvi elemcsoport, amit a különböző szakmák képviselői (elsősorban a nyelvészek és a történészek) lényegében évszázada halmoznak rájuk. Másképpen fogalmazva: valóban vallanak-e mindarról a források személynévi adatai, amit a szakirodalom megállapításai, sőt olykor „dogmává" merevedő tételei sugallnak, vagy érdemes a nevek és egyúttal a források tanúságát a megszokottnál nagyobb mértéktartással, szigorúbb módszertani elvek alkalmazásával kezelni? Az itt következő fejezet annak igyekszik utánajárni, hogy mely kérdésekre kaphatunk közvetlenül válaszokat a nyelvtörténeti források személynévi adatai által, és melyek azok, amelyek — bár alapvető problémákat érintenek — pusztán a források személyjelölő szerkezetei révén nemigen válaszolhatók meg.

A *személyjelölő szerkezet* kifejezés használatát a *személynév* mellett az indokolja, hogy az írásbeliségben, a források szövegében igen gyakran különféle latin szerkezetek szolgálnak a személyek megjelölésére (ezeket tekintem személyjelölő szerkezeteknek), amelyekben aztán magyar nyelvű tulajdonnevek: személynevek (egyénnevek, nemzetségnevek) és helynevek is előfordulnak. Megítélésem szerint a latin szerkezet és a benne lévő magyar névforma között a terminushasználatban is célszerű különbséget tenni. Konkrét példával illusztrálva ez tehát azt jelenti, hogy az 1300. évi oklevélből származó *Michaele filio Nycolai de Zoluna de genere Vrusur* (ÁÚO. 12: 664, Gy. 1: 803, ÁSz. 784) személyjelölő szerkezetben a *Michael,* a *Nicolaus,* az *Vrusur* személynevek (az utóbbi nemzetségnév), illetőleg a *Zoluna* helynévi elem fordul elő, de az egész szerkezetről mint valamiféle névről semmiképpen sem beszélhetünk.[2]

[2] A nemzetközi szakirodalomban ZOFIA KALETA ugyancsak önálló terminussal állt elő az efféle személyjelölésekre: az általa javasolt *egyedi/egyéni leírás (unique description)* fogalmába vi-

2. A társadalom, a kultúra, a nyelv életében egyaránt meghatározó jelentősége van az írásbeliség kialakulásának. A magyarországi írásbeliség a Kárpát-medencében való letelepedés és az európai keresztény-feudális kultúrkörhöz való kapcsolódás szükségszerű következményeként bontakozott ki. A korabeli Európában az írás az élet számos területén nagy hagyományokra visszamenően és meghatározó módon jelen volt: fontos szerepet játszott az államigazgatás, az egyház, a tudomány művelése és az oktatás területén egyaránt. Az írásbeliség nyelve Délkelet-Európában a görög, ettől nyugatra és északnyugatra a latin volt. A magyarországi írásbeliség a magyarság egyre szélesebben kiépülő kapcsolatrendszeréhez igazodva latin nyelvű írásbeliségként született meg, amely azonban a kezdetektől megkövetelte a magyar nyelv egyes elemeinek lejegyzését is (HOFFMANN 2009a: 13–4, lásd még BENKŐ 1998c: 1039, 1967a: 38 stb.).

A magyar nyelv történetének legkorábbi, adatokkal dokumentált korszakából, az Árpád-korból nagyon különböző célú, jellegű, műfajú írásos források maradtak ránk, melyek között — éppen az eltérő természetükből adódóan — a bennük lévő tulajdonnévanyag vonatkozásában is különbségek mutatkoznak. Mielőtt ezeket röviden felvázolnánk, előzetesen néhány általános megjegyzés a nyelvemlékeknek és a tulajdonnevek forrásértékének az összefüggéséről még idekívánkozik.

Közismert, ám sokszor mégis figyelmen kívül hagyott körülmény, hogy a források időbeli és térbeli eloszlása rendkívül egyenetlen. Az előbbit jól illusztrálja például az alábbi, a 13. század királyi okleveleinek kronológiai megoszlását ábrázoló diagram (1. ábra).[3] A források térbeli egyenetlen eloszlásához pedig elég csupán az erdélyi területek kimondottan hátrányos forrásadottságaira utalnunk. Ezek az egyenetlenségek szükségszerűen befolyásolják annak a lehetőségét is, hogy egy-egy nyelvi jelenség kronológiai és nyelvföldrajzi sajátosságaira utaló megállapításokat tehessünk.

szont a megadott definíció szerint az illető személynek a „hivatalos” keresztneve nem tartozik bele, hanem olyan köznevekből és tulajdonnevekből szerveződő főnévi csoportnak tekinthető, amely éppen a keresztnév köré szerveződik (1989: 14).

[3] Azért szűkítettem le a bemutatást az Árpád-kor egésze helyett csupán a 13. század okleveleire, mert a 11–12. századra a korszak forrásainak elenyésző hányada, mindössze 4,5%-a datálható, s ezek évtizedes metszetekben való ábrázolása túl sok haszonnal aligha kecsegtetett volna. (Az adatok forrása: SOLYMOSI 2006: 206, 208.)

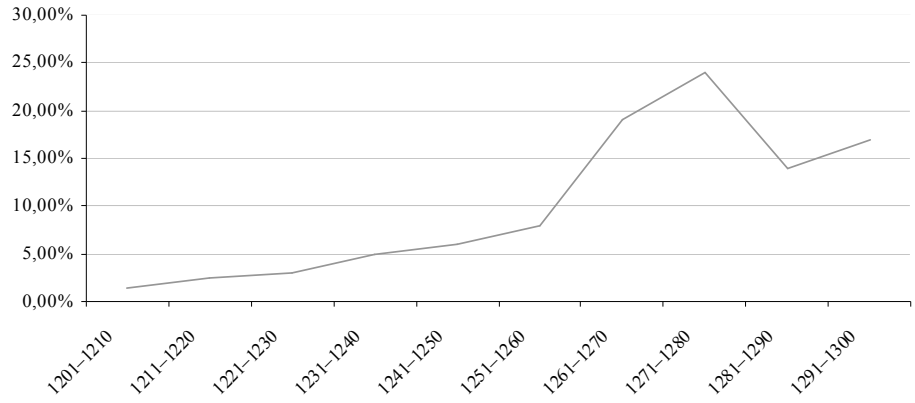

1. ábra. *A királyi oklevelek kronológiai megoszlása a 13. század évtizedeiben.*

A történeti források (a nyelvemlékek) személynévi adatainak különböző célú felhasználásakor akkor járunk el a legcélszerűbben, ha magukhoz a személyneveket rögzítő forrásszövegekhez nyúlunk vissza, s a névadatokat az évtizedek alatt rájuk rakott (ám igen gyakran nem kellően megalapozott) tudományos tehertől megszabadítva, a maguk közvetlen filológiai valóságában vizsgáljuk. Mindez persze nem azt jelenti, hogy félre kellene söpörnünk minden eddigi kutatási eredményt, hiszen ezek jó része ma is, az itt előtérbe állított nézőpontból szemlélve is kiállja a legszigorúbb szakmai kritika próbáját, pusztán arra kívánok utalni e megjegyzéssel, hogy a történeti személynévkutatás evidenciaként kezelt tételei között bőséggel akadnak olyanok is, amelyek viszont fennakadnak a kritika rostáján. Ezért is látszik célszerűnek időről időre nemcsak a személynévkutatásban, hanem más tudományterületeken is szemléleti és módszerbeli „felülvizsgálatot" tartani, amelynek eredményeképpen az adott tárgykörben nem csupán gyarapodnak, hanem jelentősen át is minősülnek az ismereteink (vö. B. GERGELY 2004: 23). Úgy vélem, egy efféle tudományos önvizsgálatra újfent megérett az idő az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb súllyal szereplő történeti személynévkutatás több alapkérdésében, közte a nyelvi adatok forrásértékének kezelésében is.

A személyneveket is nagy számban tartalmazó ómagyar kori nyelvemlékek — céljuk, műfajuk szerint is — különböző forrástípusokba rendeződnek. A legjelentősebb arányt közöttük kétségkívül az igen eltérő (de minden esetben jogi) rendeltetésű, funkciójú oklevelek (alapító- és adománylevelek, határjáró oklevelek, birtok- és vagyonösszeírások, osztálylevelek, tanúvallomások, végrendeletek stb.) képviselik, melyek latin nyelvű szövegébe a magyar nyelvű szórványelemek beékelődése részben (birtok)jogi érdekek követésével, részben pedig általános európai oklevélírói normákkal (és nyilván több más tényezővel) is összefüggésben állhat.

Az oklevelek mellett a szórványemlékek másik típusába az elbeszélő történeti munkák, a geszták és krónikák tartoznak. Ezek nyelvi tekintetben közeli rokonságban vannak az oklevelekkel, hiszen azokhoz hasonlóan szintén latin nyelven íródtak, és nagy számban tartalmaznak szövegükben magyar nyelvi elemeket. Összeköti emellett e műfajokat a szerzőik köre is, akik valamennyien az egyházi értelmiség tagjai voltak, és jobbára azonos műveltséggel, képzettséggel rendelkeztek. Hasonlóság mutatkozik továbbá e műfajok céljai között is: „a történeti munkák egyik fontos célja ugyanis éppúgy a birtokjog igazolása volt az írásbeliség hitelesítő erejével, mint ahogyan az oklevelek ugyanezt a jog eszközeivel valósították meg" (HOFFMANN 2009a: 23, lásd még BENKŐ 1998a: 12–3). A rokonság, a hasonló jegyek ellenére azonban — éppen a műfaji eltérésekből adódóan — lényeges különbségek is tapasztalhatók a geszták, krónikák, illetve az okleveles források között. Amíg például az előbbi forrástípusban a névmagyarázatok, a latinizálások kimondottan jellegzetesek, mondhatni hozzá tartoznak e műfaj kellékeihez, névmagyarázatokra az oklevelekben elvétve is alig akadunk, a latinizálási eljárásoknak pedig jól kitapintható, többnyire következetesen alkalmazott szabályai vannak.

Eltérések nem csupán a geszták és az oklevelek között jelentkeznek, hanem találunk ilyeneket az oklevelek egyes típusai körében is, elsősorban azok különböző kiállítási céljából adódóan. A jobbágyösszeírások[4] személyjelölő szerkezeteinek jellegét például alapjaiban határozza meg az a körülmény, hogy a kiállítóinak a feladata a birtok nagyságának, a telkek és az azokon élő személyek számának rögzítése volt. Az ilyen jellegű forrásokban ezért a személyek maguk alig jönnek számításba, inkább csak a számuknak van jelentősége: így pedig nem meglepő, hogy bennük az egyetlen névvel álló személyjelölések még a 14. század utolsó évtizedében (pl. az 1389. évi összeírásban) is jellegzetesek (FEHÉRTÓI 1969: 27). Aligha lehet kérdéses, hogy személynév-történeti forrásként az ilyen hátterű nyelvemlékek egészen más módon vehetők figyelembe, mint azok, amelyekben a személyek minél pontosabb rögzítése — jogbiztosító okok folytán — az oklevél-kiállító legalapvetőbb céljai és érdekei közé tartozott.[5]

---

[4] Az összeírások, lajstromok, tizedjegyzékek a szórványemlékek tipizálásakor több munkában is az oklevelektől elválasztva, külön kategóriában szerepelnek, bizonyára nem függetlenül az eltérő általános jellemzőiktől (lásd pl. BENKŐ 1967a: 40–1, SLÍZ 2011a: 209, 227). Mások ezeket a forrásokat egységesen az oklevelek között tartják számon (HOFFMANN 2009a). A diplomatikai szakirodalomban (vö. pl. ÉRSZEGI 1986: 12, 1994: 504, SOLYMOSI 2001: 153) olvasható oklévéldefiníciók alapján e helyütt én sem tartottam lényegesnek e forrástípusok elkülönített kezelését, noha a fentiekben is jelzett különbségek magyar nyelvi anyaguk értékelésében is feltétlenül figyelembe veendők.

[5] Itt jegyzem meg, hogy a különböző típusú források személynévi adatainak eltérő értékelési lehetőségeiről SLÍZ MARIANN is szólt egy a Magyar Nyelvtudományi Társasaság felolvasó ülésén tartott előadásában. Az előadás alapján készült tanulmány megjelenés alatt áll (2014).

3. A források személyjelölő szerkezeteinek értékelésekor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a források jóvoltából előttünk a névhasználatnak az írásbeli szintje áll (és abból is csupán annyi, amennyi szerencsés vagy szerencsétlen véletlenek folytán ránk maradt), ez pedig nem azonosítható a névhasználat beszélt nyelvi valóságával, annak csupán egy szűk (és az írás közegéhez igazított) részletét tükrözi. Mivel pedig az oklevelek szövegeiben történő rögzítés egyúttal a természetes használati közegüktől eltávolítja, abból kiszakítja a személyneveket, az írástények felszíne mögött rejlő egykorú élőszóbeli névhasználat feltárásához további fogódzókra is szükségünk van (ehhez lásd az 1.2. és 1.3. alfejezeteket).

Az írásbeli névhasználat jellegével összefüggően további adatkezelési és -értékelési nehézségekkel is számolnunk kell. Azzal többek között, hogy az egyedi előfordulású adatokból nyilvánvalóan nem lehet reális, megnyugtató következtetéseket levonni (vö. FEHÉRTÓI 1997b: 428), márpedig ilyenek főleg a korai időszak nyelvemlékeiben szép számmal akadnak. Ezt az elvet (minden bizonnyal kényszerűségből) a történészek — amint azt KRISTÓ GYULA elismeri (1998c: 188) — nem képviselték vizsgálataikban következetesen. Visszaköszön ez a probléma a nyelvészek munkáiban is. BENKŐ LORÁND hangsúlyozta például korábban (a fenti alapelvnek is megfelelően), hogy Konstantin császár művében, a DAI.-ban fennmaradt néhány személynév *(Falicsi, Ézelech, Jutas)* nyilván nem szolgáltathat megfelelő információkat az ősmagyar kor személynévadásáról (1950a: 19). Annyit azonban megengedhetünk, hogy a személynévrendszer állományi összetételét nagyvonalakban mégiscsak tükrözheti a kérdéses korszak gyér forrásanyaga is. A névhasználat részleteire irányuló megállapításokkal azonban sokkal óvatosabban kell bánnunk. E tekintetben csakis azzal a véleménnyel érthetünk egyet (az egynevűség elképzelésével szemben), miszerint az a körülmény, hogy a korai nyelvemlékeinkben a személyek általában egy néven (identifikáló szerepű személynéven) jelennek meg, nem több, mint az írásbeliség puszta felszíne, „az élő beszélt nyelvben azonban nagyon régi időktől kezdve jóval »mozgékonyabb« volt a névadási/névviselési helyzet” (BENKŐ 2002: 25). Egyes szerencsés esetekben pedig az írásbeliség szintjére is beszüremkedtek egyazon személyre vonatkozóan váltakozó névhasználatot jelző személynevek (i. h.).

Azt is fontos tudatosítanunk, hogy az írásbeli közeg magán viselheti az oklevél megszövegezőjének beavatkozását is: a latinizálási eljárások mögött bizonyosan az oklevélíró nyelvi lenyomatát kell sejtenünk, de valószínűleg számolhatunk a beavatkozásával más síkokon is.[6] (Az oklevélírók nyelvi „tevékenységéről” az 1.3. fejezetben bővebben is szólok majd.)

[6] E kérdéskör aprólékos feltárásához különösen jó vizsgálati terepet nyújtanak az olyan oklevelek, amelyeknek a hitelesített, megpecsételt példánya mellett a fogalmazványa is fennmaradt (ilyen például a Tihanyi összeírás 1211-ből).

Tekintve, hogy az ómagyar kori személynevek előfordulásának közvetlenül elérhető színtere az írásbeliség, a szövegvizsgálatokra az eddigieknél jóval nagyobb hangsúlyt kell fektetnünk. Ez azt jelenti, hogy a személynévi adatokat a befogadó „gazdaszöveg" szerves részeként, és nem abból kiemelve célszerű interpretálnunk. Az utóbbi években BENKŐ LORÁND visszatérően figyelmeztetett arra, hogy a „nagy történeti fontosságú tulajdonneveinket tartalmazó, korai szórványemlékeink helyesírását — és persze morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját — nem szabad csupán az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szövegösszefüggés fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyesírására, a »latinos« és »magyaros« írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb." (2003a: 70). Ilyen eljárással van csupán esélyünk megítélni az egyes nevek kényes filológiai kérdéseit. Ezzel persze nem kívánom a személynévtárak, kompendiumok hasznát, értékét megkérdőjelezni. Ellenkezőleg: a történeti személynévkutatás számos alapkérdése (a nevek tipológiai, névrendszertani vizsgálata) kapcsán ezek hiányában leküzdhetetlen akadályok tornyosulnának a kutatók előtt. Nem véletlen, hogy hosszú évtizedekig (sőt mondhatjuk: évszázadon át) emlegették nyelvészek és történészek egyaránt egy történeti személynévszótárnak — nemcsak a személynév-, de még a helynévkutatások szempontjából is — fájó hiányát (csupán néhány hivatkozás a hosszan folytatható sorból: MELICH 1907: 169, BENKŐ 1949b: 118, 247–8, SZABÓ T. 1940a: 82, KNIEZSA 1943–1944: 127, TEMESI 1980: 242, HAJDÚ 2003: 333, B. GERGELY 2004: 19, SLÍZ 2006: 171, 179 stb.), amin aztán FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori személynévtára" (ÁSz., 2004), majd az utóbbi években egyre több, ómagyar kori személynévanyagot elénk táró munka (pl. SLÍZ 2011b, N. FODOR 2010b) változtatott gyökeresen. Akkor azonban, amikor a személynévi adatok nyelv- és történettudományi forrásértékéről esik szó, nem lehet megkerülni a források szövegének (és a névadatok szövegkörnyezetének, illetve a forrás adatainak egymáshoz viszonyított) vizsgálatát. „Egy-egy oklevél vagy elbeszélő forrás magyar nyelvű szórványai ugyanis egymást kölcsönösen megvilágíthatják, akár helyesírási szempontból, vagy a latin és magyar alakok viszonya tekintetében, akár esetleg még névszerkezeti viszonyaikat illetően is." (HOFFMANN 2007: 15). Ezért fontos a nyelvi adatokat annak a forrásnak az elemeként is interpretálnunk, amelyben előfordulnak.

4. A személynév-történeti vizsgálatokban a források jellegét, céljait az előzőekben kifejtettek értelmében nem hagyhatjuk figyelmen kívül akkor, amikor a benne „zárványként" szereplő személyjelölő formákat névtörténeti kérdések megválaszolásához segítségül hívjuk. A következőkben néhány olyan, kifejezetten nyelvészeti-névtani természetű — főként a név és a névrendszer, illetőleg a név és a névviselő kapcsolatát a középpontba helyező — problémát érintek, amelyek feltárásához megítélésem szerint eredményesen használhatók fel a források személynévi adatai, majd pedig azokra térek ki, amelyeknél e fogódzók alapján ke-

vésbé számíthatunk megnyugtató eredményekre, sőt olyanokat is bemutatok, amelyeknél súlyos a tévedések kockázata.

4.1. A nagyívű változási folyamatokról, a személynévrendszerben bekövetkező strukturális átalakulásokról a források személyjelölő formái feltétlenül számot adnak: a névrendszertani átstrukturálódás folyamatának főbb tendenciái bizonyosan nyomon követhetők ilyen módon. A legkorábbi nyelvemlékek *Árpád, Tas, Kicsid* típusú személyjelölései helyén néhány száz év múlva *Zrínyi Miklós, Dobó István*-féle névszerkezeteket találunk (vö. 1553: *Zrinj Miklos,* RMCsSz. 1163, 1554: *Dobo Istwan,* RMCsSz. 303), amit hagyományosan az egyelemű névrendszer kételeművé válásaként értékel a szakirodalom.[7] A névrendszertani átrendeződés kronológiai, területi és társadalmi körülményeire utaló megjegyzésekkel azonban — mint azt rövidesen látni fogjuk — már óvatosan kell bánnunk, ahogyan nem kerülhető meg az egyes névhasználati síkok (az írásbeli és szóbeli névhasználat) differenciált megközelítése sem.

A személynévrendszer állományi összetételéről ugyancsak megfogalmazhatók bizonyos megállapítások a források személynévanyaga alapján. Persze ennek kapcsán is elsősorban nagyvonalú jellemzésre, általánosabb megfigyelésekre nyílik lehetőség (mint például a személynévrendszer forrásbázisainak általános leírására), az egyes konkrét személynévi formák etimológiai felfejtése azonban jóval problematikusabb feladat. A nyelvi adatok fényében afelől ugyanis aligha lehetnek kétségeink, hogy a magyar személynévrendszer minden korszakában építkezett belső keletkezésű, a magyar nyelv közszavaiból származó személynevekből éppúgy, mint idegen eredetű, a magyarsággal érintkező nyelvek valamelyikéből átvett jövevényszemélynevekből. A források latin nyelvű szövegében álló egyes személynévadatok nyelvi magyarázata azonban ennél konkrétabb kérdéseket is felvet: erre a későbbiekben még ugyancsak visszatérek.

Jó ideje a személynév-történeti kutatások középpontjában állnak az oklevelek személyjelölő latin szerkezetei: azok a latin struktúrák, amelyek a személyek minél pontosabb megjelölését szolgálják, s amelyek magyar nyelvű személynévi (és nemritkán helynévi) elemeket is tartalmaznak. Megítélésem szerint a történeti személynévkutatás egyik kulcskérdése éppen az, hogy a *Comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan* (1321, A. 1: 617, AOklt. 6: 73/183, SLÍZ 2011b: 260) típusú latin szerkezetek jelentkezése köthető-e bizonyos szabályszerűségekhez (ahogyan megfigyelhetünk ilyeneket a magyar helynevek latin szövegbe történő beillesztése során is), mert az ezek mögött álló beszélt (magyar) nyelvi valóság felderítéséhez részben ezáltal juthatunk közelebb. Márpedig

[7] Noha a személynévkutatás terminológiájának egyfajta megújítására (az általam alkalmazott elméleti keret leírásakor) javaslatot teszek a későbbiekben, a bevezető fejezetekben a hagyományos terminusok használatát tudománytörténeti szempontokat is szem előtt tartva részben megtartottam.

a történeti személynévkutatás legfontosabb és legidőszerűbb feladatának az erre irányuló kutatásokat tekinthetjük. (Minthogy ennek a problémakörnek a részletes bemutatását tartalmazza az 1.3. fejezet, itt a bővebb kifejtést mellőzöm.)

Megítélésem szerint ezek tehát azok a főbb területek, amelyeken a források személyjelölő szerkezetei jó iránymutatóként vezethetnek bennünket. Ezek a tudásterületek — noha egyelőre csupán nagyobb tömbökként jelöltem ki őket — megítélésem szerint a vázát adják a személynevekről megszerezhető ismereteknek, azt az alapot, amelyre más típusú ismeretanyag segítségével (lásd ehhez az 1.2. fejezetet) felépíthető egy megnyugtató tudás a régi magyar személynevek használatának fő kérdéseiről.

4.2. Rendre megfogalmazódnak ugyanakkor a szakirodalomban olyan, a forrásokra „hárított" vélekedések is, amelyek igazolhatósága erősen vitatható tekintve, hogy lényegében spekulatív módszerekkel formálódtak sokszor igen tetszetős tételekké. Bizonyos területek (mint például az etimológia vagy a történettudományi konzekvenciák) meglehetősen gyakran esnek áldozatul ezeknek a forrásokból kiolvasni vélt megállapításoknak, de egyes nyelvemlékek (mint például Anonymus vagy Konstantin munkája) — nyilván koraiságuk, különleges filológiai helyzetük okán — ugyancsak gyakran csábítják a különböző szakmák művelőit erre az ingoványos terepre.

Ennek hátterében bizonyára az áll, hogy a nyelv- és a történettudomány a magyarságra vonatkozó legkorábbi dokumentált tulajdonnévanyagból — mint majdhogynem egyetlen forrásból — igyekszik számos fontos kérdésben ismereteket szerezni és következtetéseket levonni. Ez az attitűd valójában érthető is, az e téren felhalmozódott óriási mennyiségű ismeretanyag azonban nagyon heterogén értékű, mert magán viseli az időben változó kutatási szemlélet és módszer negatív következményeit, s ezzel is összefüggésben gyakran egymásnak gyökeresen ellentmondó nézeteket hordoz. Erre BENKŐ LORÁND többször is felhívta a figyelmet. „A magyarság korai történetéről szóló forrásokból ismert számos tulajdonnevünk olyan velejárókkal élte át tudománybeli pályafutását akár máig is elvergődve, amelyek nem mindenben felelnek meg a jelenkor filológiai és történeti névtani követelményeinek." (BENKŐ 2003a: 68, vö. még 1998b: 157). Ezek a magyarázatok ráadásul — a helyzetet tovább súlyosbítva — igen gyakran tudományos közhelyekként áramlottak tovább a történettudományba.

Azt pedig, hogy bizonyos források rendkívül intenzíven vonzzák a figyelmet, talán az Anonymus gesztája iránt megmutatkozó széleskörű tudományos érdeklődésen mérhetjük le a legjobban. A geszta tulajdonnévi elemei körül azért áll fenn fokozott mértékben a tévedések kockázata,[8] mert az 1210-es évek végén készült

[8] Ezek némelyikére BENKŐ LORÁND több írásában is rámutatott (lásd ehhez pl. 1995a, illetve az Anonymus-tanulmányokat a gyűjteményes köteteiben: 1998a, 2003a).

munka[9] a honfoglalás eseményeit beszéli el. Hitelességének és forrásértékének kérdése tehát valójában két kronológiai síkon is felvetődik: a kutatók nagy része egyetért abban, hogy a geszta helynévi szórványai a 13. század elejére, Anonymus korára vonatkozóan többnyire hitelesnek fogadhatók el, ám a honfoglalás idejére nézve semmiképpen sem szolgálhatnak forrásanyagul. A személynévi szórványok hitelességének helyzete sokkal rosszabbul áll: egy részük nem valós történelmi (vagy akár mondai) személyt jelöl, e személyek nagy valószínűséggel Anonymus elméjének szülöttei, a nevüket pedig szintén ő maga alkotta meg korának helynevei vagy éppen jeles személyiségei alapján (lásd ehhez az említett Anonymus-tanulmányokat, illetve BENKŐ 2009 is).[10] Ettől függetlenül persze egyetérthetünk BENKŐ LORÁNDdal abban, hogy ezek a nevek nem zárhatók ki a magyar történeti hely- és személynévkutatás köréből: „A történeti, névtani, kronológiai hitelesség kérdése nem tévesztendő össze a nyelvi–névadásbeli értékek ügyével. Amit jó öreg Anonymusunk képzelete a nevekkel és a hozzá kapcsolt eseményekkel művel, az nem ok arra, hogy regényes gesztájának egészét és benne különösen tulajdonneveinek óriási bőségét ne tekintsük a történeti magyar nyelvtudomány és névtan megbecsülhetetlen értékű, széles tudományos problematikát magában foglaló tárházának” (1998a: 39). A geszta nyelvészeti és történettudományi forrásértékének mérlegelésekor ugyanakkor a fent említett névtani „kétarcúságon” túl — amint arra BENKŐ ugyancsak rámutat — a szerzője szemléletének egészét, érzelemvilágát és érdekérvényesítő törekvéseit, valamint a korában egyedülálló munkamódszerét is feltétlenül figyelembe kell vennünk (2002: 51).

S ha már az egyes nyelvemlékek forrásértékéről esik szó, említsük meg azt is, hogy az utóbbi időben a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette „De Administrando Imperio” (DAI.) című munka körül is egyre több a kérdőjel, felmerül többek között tendenciózus, politikai szempontú beállítottsága, ellentmondásos fogalmazása (MAKK 1994: 367, de lásd még OLA-

[9] Anonymus gesztájának keletkezési idejéről viták zajlottak a nyelvtörténeti és a történettudományi szakirodalomban egyaránt. A vita az utóbbi évtizedekben — úgy látszik — viszonylagos nyugvópontra jutott, és az 1210-es években való keletkezés jórészt elfogadott datálásnak tekinthető (lásd pl. BENKŐ 2003a: 39, 165–6, VESZPRÉMY 2004: 75–6, HOLLER 2012: 76, bár abban továbbra is vannak véleménykülönbségek, hogy az 1210-es évek elejére vagy a végére tehető-e inkább a geszta születése, sőt újabban az 1220-as évek is előtérbe kerültek lehetséges datálásként; vö. VESZPRÉMY 2013). Ettől eltérő nézetekkel is találkozunk ugyanakkor egyes szakmunkákban (a történeti földrajzában GYÖRFFY GYÖRGY például [1200 k.]/896-ra típusú datálással veszi fel a gesztabeli adatokat, és ugyanígy jár el FEHÉRTÓI KATALIN is az Árpád-kori személynévtárában).

[10] Arra, hogy az Anonymus személye iránti elfogódottság hogyan tudta elölni a „józan nyelvészeti kritikát”, BENKŐ LORÁND visszaemlékezése szolgáltat jó példát: „Sosem felejtem el, hogy amikor vagy negyedszázada a *Csepel* ügyet megpróbáltam helyre tenni (…), Pais tanár úr ugyan barátian, de azért dohogva, szomorkodva ezt mondta: »Lehet, hogy igaza van, Lóri, de azért mégsem kellett volna megírnia; nézze, Anonymusról van szó!«” (1994: 135).

JOS 1995: 110–36, HARMATTA 1996), noha a korábbi kutatás — azzal a feltétellel, hogy a forrás eredeti kéziratán alapulnak a vizsgálatok — megbízott adatainak hitelességében (MORAVCSIK 1926: 84, illetve lásd még 1958: I, 356–90 is). Bár a korai magyar történet forrásai (így Konstantin műve) kapcsán is a kritikai szemlélet híve BENKŐ LORÁND, a bizánci császár *Τερματζους* személynévadatának apropóján annak a véleményének is hangot ad, hogy az egykorú szerzők konkrét megnevezésekre utaló, adott nyelvi megformáltságú adatait mindaddig teljes értékűnek, nyelvileg is hitelesnek kell elfogadnunk, amíg „abszolút filológiai bizonyosságú kritériumok alapján hibás, javítandó voltuk be nem bizonyosodik" (1998b: 159, hasonlóan viszonyul a DAI.-hoz az utolsó monográfiájában is: 2009).

4.3. A következőkben néhány olyan — immáron szűkebben a források személyjelölő elemeivel kapcsolatos — megállapításra mutatok rá, amelyek a név és a névrendszer viszonyában, illetve a név és a névviselő kapcsolatában jeleznek az indokoltnál merészebb, s igen gyakran a nyelv- és névtörténet területén kívülre is ható (történettudományi) konzekvenciákat. E megállapítások (vagy még inkább: feltevések) némelyike persze az adott problémakörben akár realitásokat is tartalmazhat, e helyütt mindössze arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a források szövege s a bennük rejlő személynévanyag az alább idézett következtetések levonására önmagában nem lehet alkalmas.

4.3.1. A történeti személynévkutatásban a névrendszertani kérdésekkel összefüggésben gyakran fordul a figyelem egyes személynévfajták kronológiai jellemzői felé. Különösen nagy érdeklődés övezi a családnevek és az ezek előzményéül szolgáló ún. átmeneti névszerkezetek (a fogalomhoz lásd pl. SLÍZ 2010: 157, N. FODOR 2010a: 28) kronológiai viszonyát: alig van olyan személynév-történeti vizsgálatokat végző szakember, aki ne foglalt volna valamilyen módon e kérdésben állást (az egyes vélemények tudománytörténeti áttekintését lásd HAJDÚ 2003: 736–7, 740, illetve legutóbb N. FODOR 2010a: 30–2, SLÍZ 2011a: 177–9). Az, hogy a családnevek kialakulásának idejét tekintve hosszú időn át nem volt megegyezés a szakirodalomban, világosan jelzi, hogy a források személyjelölő szerkezetei alapján kronológiai kérdésekben nem sok esélyünk lehet olyan válaszokat kapni, mint amilyenekre a kutatók számítottak. Ez a negatív konzekvencia több tényezővel is szorosan összefügg: a név és a névviselő azonosításának fontossága régóta alapvető igény a személynevek kutatásában, de ennek nehézségeivel ugyancsak tisztában vannak a kutatók (lásd ehhez módszertani szempontból is KOROMPAY 1971b, SLÍZ 2006); és még ha ezen a téren érhetünk is el jelentős eredményeket (ezen alapul a genealógia, a családtörténet kutatása), a források fennmaradásának esetlegessége, illetőleg a névöröklés tényének és ezzel kapcsolatban a névforma változékony vagy szilárd voltának nagyon bizonytalan igazol-

hatósága[11] egytől egyig olyan körülmények, amelyek beszűkítik a névkutatás lehetőségeit egy-egy személynévfajta (jelen esetben a családnevek) időbeli viszonyainak felderítésében. Az utóbbi időben egyfajta kompromisszumként — mintegy a családnevek kialakulásának folyamat jellegét hangsúlyozva és annak társadalmi-területi eltéréseit is figyelembe véve — igen tág időhatárokat (a 13. század második fele és a 17. század közötti időszak) jelölnek meg a kutatók (lásd pl. N. FODOR 2004: 31, 2010a: 18). Ez a megoldás mindenképpen reálisabban tükrözi a kérdéses jelenséget, mint a korábbi szakmunkákban tapasztalható kategorikusabb álláspontok.

Egyes személynévfajták kronológiai kérdéseivel foglalkozva három tényezőt feltétlenül érdemes szem előtt tartanunk. Az egyik közülük az a körülmény, mely szerint a személynévrendszer változásai — a nyelvi változások általános természetéhez igazodva — úgy zajlanak, hogy egy ideig a régi és az új struktúra egymás mellett él, és párhuzamosan funkcionál. Ez a tétel a családnevek kapcsán azt jelenti, hogy egyáltalán nem kell valamiféle anomáliának tekintenünk azt, ha a személyek megjelölésében egy bizonyos korszakban vannak már prototipikus családnevek, amelyek tehát a családnévszerűség minden kritériumának eleget tesznek (azaz családtagokat összekapcsoló, öröklődő, csekély változékonyságot mutató névformák), ám mellettük vannak olyanok is, amelyekre ezek a jegyek még csak átmenetileg, alkalmilag jellemzők (azaz pl. két generáció között megfigyelhető az öröklődés, a harmadik generáció tagjainál azonban más névforma jelenik meg; vagy a generációk közötti öröklődés mellett testvérek névhasználatában — birtokszerzés vagy egyéb, nem kideríthető okok miatt — más megkülönböztető név bukkan fel; esetleg egyidőben több, de nem minden családtag viseli az adott névformát).[12] Ezek a nevek ekkor még nyilvánvalóan távolabb állnak a prototipikus családnevek kategóriájától. Az efféle párhuzamosság tehát a nyelvi jelenségek működésének és változásának a legtermészetesebb jegyei közé tartozik.

A másik tényező pedig, amit a kronológia kapcsán figyelembe kell vennünk az, hogy bármely nyelvi és ezen belül névtani jelenségre érvényes az a megállapítás, amit BENKŐ LORÁND a névdivat vonatkozásában hangsúlyoz ugyan, de aminek általánosabb érvényt is adhatunk, az tudniillik, hogy „a nagyon kényes kronológiai problémákat nem szabad, nem lehet »összmagyar« szempontból néznünk, ha csak nem akarjuk idevágó eredményeinket vagy az esetleges erre épülő következ-

[11] Ezzel szembesülve egyáltalán nem szokatlan az az „áthidaló” (és nem minden tekintetben védhető) megoldás, amit például SZABÓ ISTVÁN munkájában tapasztalhatunk, aki bár világosan utal arra, hogy a családnevek öröklődővé válását — jellegükből kifolyólag — nem érzékeltetik a lajstromok, mégis elég alapot lát arra, hogy az 1522. évi dézsmalajstrom paraszti családneveit már öröklődő névformáknak tekintse, amelyek azonban ekkor még változhatnak (1954: 10–1).

[12] Ilyen esetekre SLÍZ MARIANN több munkájában is idéz példákat (2008c: 130, 2010: 160, 2011a: 187), és nem kifejtetten ugyan, de efféle kettősségre utalhat SZABÓ ISTVÁN is az említett írásában (1954: 10–1).

tetésláncolatot illuzórikussá tenni” (1960: 132, de lásd még ehhez BÁRCZI 1958a: 127 is). A kronológiai vizsgálatok során tehát — egyfajta keresztszempontként vagy még inkább párhuzamos apektusként — a társadalmi rétegek névhasználatának eltéréseire éppúgy tekintettel kell lennünk, mint a területi, azaz a nyelv- és névföldrajzi körülményekre. Személynévtani közhelynek számít az a vélekedés, miszerint a családnevek kialakulása és elterjedése az egyes társadalmi rétegekben nem egyidejűleg következett be: előbb jelent meg a birtokos rétegnél, majd a városi polgárságnál, végül a jobbágyság, a szolgarendűek körében (vö. pl. BENKŐ 1948–1949: 45, 1967b: 380–1, KÁLMÁN B. 1979: 9, SLÍZ 2011a: 234). Ebben a vélekedésben valószínűleg jelentős igazság van: részint a nyelvi változások terjedésének alapvető természetére, részint pedig arra alapozva, hogy bizonyos személynévfajtákra előbb jelenik meg az igény a felsőbb társadalmi rétegekben, ezt az álláspontot nagyobb kockázat nélkül vállalhatjuk. Akkor azonban, amikor éppen a források személyjelölő szerkezeteinek értékelése áll a középpontban, a fenti állítás mérlegelésekor azt semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egyes társadalmi rétegek képviselőinek adatoltsági viszonyai, dokumentálhatósága egyáltalán nem mondható kiegyensúlyozottnak: a jobbágyságra például a 15. század előttről sokkal kevesebb adatunk van, mint a nemességre (KNIEZSA 1965/2003: 262), s ez az aránytalanság természetszerűen rányomja a bélyegét a társadalmi rétegek névhasználatának feltérképezhetőségére is.[13] A hasonlóan felemás helyzet miatt kell csínján bánnunk a személynévrendszerre vonatkozó területi, nyelvföldrajzi következtetésekkel is. A nyelvföldrajzi vizsgálatok eredményeivel szemben gyakran felhozható az a súlyos kifogás, hogy azok nem a valóságot, hanem csak a rendelkezésre álló és feldolgozott forrásanyagot tükrözik (KÁZMÉR 1970b: 66). Bizonyos típusú adatok hiánya egy-egy területen ugyanis nemcsak azzal magyarázható, hogy az adott névformák ott aktuálisan nem voltak használatban, hanem legalább ilyen mértékben összefügg ez a hiány a forrásadottságokkal is, vagyis azzal, hogy az adott vidékről (pl. egyes alföldi megyékről) alig vannak középkori adataink (KOROMPAY 1978: 67).

A harmadik körülmény, amit ugyancsak szem előtt kell tartanunk, a névhasználat jogi hátterével van összefüggésben. Mindaddig ugyanis, amíg egy jeltípus

[13] Meg is jelennek a személynév-történeti kérdésekkel foglalkozó munkákban a fenti tételnek ellentmondó megfigyelések is, amelyek tehát (főleg 16. század eleji források tanúsága alapján) azt hangsúlyozzák, hogy nem megokolt nagyobb időbeli megkülönböztetést tenni a nemesek, polgárok és jobbágyok családneveinek keletkezési idejére nézve (SZABÓ I. 1954: 9). Olyan vélemény is elhangzott, hogy a szolganevek feljegyzésére — perifériku s társadalmi helyzetük okán — nem fordítottak akkora gondot (BERRÁR 1952: 53), aminek többféle következménye is lehetett, köztük bizonyára olyan is, amely az írásban rögzített névszerkezetekben mutatkozik meg. Az újabb személynév-történeti szakirodalom ugyancsak e különbségek valóságosan csekély voltát hangsúlyozza (lásd pl. HAJDÚ 2003: 739–40, SLÍZ 2011a).

(esetünkben egy személynévfajta) nem válik jogilag rögzítetté,[14] hanem csak a nyelvszokás és az emögött lévő (vagy adott esetben éppenséggel nem lévő) társadalmi igény irányítja a nyelv- és azon belül a névhasználatot, addig egyáltalán nem szükségszerű, hogy az adott jeltípus (itt: egy-egy névfajta) használata minden nyelvhasználóra (névviselőre) vonatkozzon. Kivétel nélkülivé a használata akkor válik, amikor azt jogi úton kötelezővé teszik. A törvényi rendelkezést megelőzően a családnévviselés például a zsidóknak csak egy polgáriasultabb részére volt jellemző, e névfajta használata nem terjedt el széleskörűen közöttük, noha minden bizonnyal már akkor is beszéltek magyarul. II. József 1788. január 1-jével életbe lépett rendelete azonban változtatott ezen a helyzeten, és a körükben is kötelezően előírta a családnév használatát. Hasonló rendeletek más csoportokra (pl. cigányokra, az ortodox vallású, elsősorban szerb lakosságra) vonatkozóan ugyancsak születtek (lásd ehhez FARKAS 2009a: 9–10). Mindez azt jelzi tehát, hogy míg a (nyelv)szokás alól adott esetben kivonhatják magukat a közösség tagjai, a jogi követelmény (törvény) alól nem; vagy amennyiben ez mégis megtörténhet (lásd a családnév-változtatásokat), arra csakis jogilag szigorúan meghatározott rendben van lehetőség.

4.3.2. A személynevek funkcionális kérdései a nevek rendszertani leírásának éppúgy részét képezik, mint a név és a névviselő kapcsolatát a középpontba állító vizsgálatoknak. E problémakör kapcsán csupán két jellemző példán keresztül igyekszem illusztrálni azt, hogy a források személynévi adatai — noha a szakmai közvélekedés a kérdésben megengedőbb — miről *nem* informálnak bennünket. Az Árpád-kori személynévrendszer közszói eredetű személyneveiről, egyénneveiről (pl. *Farkas, Nyavalyád, Ajándok, Péntek, Nemvalód* stb.) az a szakirodalom általános véleménye, hogy ezek a névformák erősen motiváltak, szoros jelentéstani kapcsolatban állnak a viselőjükkel, vagyis az azonosító szerepük mellett egyidejűleg az adott személyek jellemzésére is szolgálnak (lásd pl. BENKŐ 1950a: 23, 1967b: 375, PAIS 1960: 99, 1966: 11, B. LŐRINCZY 1962: 53, NÉMETH M. 1997: 40, HAJDÚ 2003: 770–1).[15] DEME LÁSZLÓ a még korábbi, az — adatokkal ugyan

[14] A mai hely- és személynévrendszerben csupán néhány ilyen jeltípus van: a személynevek körében a családnév + keresztnév kapcsolata tekinthető ilyennek, a helynevek kapcsán pedig a településnevek, bizonyos közigazgatási jellegű nevek, illetve újabban a közterületek nevei minősülnek jogilag is rögzített névfajtáknak.

[15] Érdekes megszorítást (pontosabban kitágítást) fogalmaz meg ennek kapcsán PAIS DEZSŐ akkor, amikor úgy nyilatkozik, hogy a név realitásában nemcsak az elnevezett, hanem az elnevező egyénisége is számottevő tényező lehet (1960: 99). Nyilván elsősorban az ún. névvonatkoztatás eseteire céloz, vagyis arra a jelenségre, amikor a családon belül, illetve azonos foglalkozásúak körében egyesek szemantikailag vagy alakilag összefüggő neveket viseltek. „Valami konvencióféle élt akkoriban, amely ilyen módon a névkapcsolatok révén érzékeltette a személyi kapcsolatokat: a név megkülönböztetett, de egyszersmind össze is foglalt.” (i. h.). Ebben a megfigyelésben annak a kognitív szempontnak az igen korai jelentkezését láthatjuk, hogy tudniillik a

nem dokumentálható — ősmagyar kori közszói eredetű nevekről tartotta azt, hogy azok elsődlegesen jellemző, és csak másodlagosan identifikáló elemek, azaz lényegében sajátos alkalmazású, bizonyos fokú funkcióbővülésen keresztülment köznevek. S ha ezek a közszói eredetű elemek elveszítik a jelentésbeli kapcsolatukat a jelöltjükkel, akkor válnak „par excellence" névvé, amelynek pusztán azonosító funkciója van (1960: 137–8). E véleményekhez az alábbi megjegyzéseket fűzhetjük hozzá.

A névadás aktusa két aspektusból közelíthető meg: a névadás körülményeit (azaz pragmatikai szempontokat) előtérbe állítva az alapján határozzuk meg az egyes névfajtákat, hogy miként juthat a névviselő hozzájuk; kognitív nézőpontból közelítve pedig a név funkciójára vagyunk figyelemmel (vö. HOFFMANN 2008a: 10–1). Névelméleti síkon, rendszertani leírást végezve e szempontok alapján az egyes alapnévfajták jegyei jól megragadhatók és szabályokba, definíciókba foglalhatók (erről lesz szó részletesen az 1.2. fejezetben), de amint az Árpád-kori oklevelek személyjelölő elemeire, vagyis az egyes konkrét esetekre vonatkozóan kellene — pusztán a források rendelkezésünkre álló szövege alapján — nyilatkoznunk arról, hogy az adott személy milyen körülmények között kapta például a *Farkas* nevet, s annak az ő esetében milyen jelentéstartalma (motiváltsága) volt, ennek megállapítására vajmi kevés esélyünk nyílik. A források ugyanis az egyes személynévadási aktusok hátteréről, körülményeiről nem (vagy csak nagyon ritkán) adnak hírt.[16] Ráadásul a közszói eredetű nevek nem is feltétlenül leíró, sajátosságjelölő elemként kapcsolódtak hozzá az illető személyhez, hanem lehetett ezeknek a névformáknak pusztán azonosító szerepe is, hiszen a személynévrendszer minden korszakában a meglévő elemek a szóbeliségben, a szokásokban élő „névlistaként" is alapul szolgálhattak (referáló funkciójú névként) a névadáshoz.[17]

A közszóval egybeeső névformák típusa természetesen nemcsak az Árpád-kor időszakára jellemző, hanem ott látjuk a nyomát a kései ómagyar korban is: a családnevek előzményét jelző névszerkezetekben, sőt lényegében ma is elevenen él a ragadványnevek motivációs rendszerében. Meglehetett továbbá az Árpád-kortól időben visszafelé haladva, az ősmagyar korban is, noha ezt adatokkal nem, csupán névrendszertani érvekkel tudjuk alátámasztani. Márpedig az a szemlélet, amely a közszói eredetű névadásnak az ősmagyar korban, illetve az Árpád-korban

---

névadót is jellemzi a név, sőt ez a jellemzés akár még erőteljesebben is érvényesülhet, mint az elnevezett vonatkozásában.

[16] Egyedisége miatt különösen értékes az az 1292. évi oklevél, amelynek egyik részletéből kiderül, hogy a benne szereplő szolgálóknak az úrnőjük adta idegen eredetű nevüket: „quasdam duas ancillas suas, n o m i n e i p s a r u m d o m i n a r u m *Anglent* et *Venis* nominando" (MES. 2: 335; idézi BERRÁR 1950a: 68, 1960a: 190).

[17] Arra, hogy a valamely közszóhoz kapcsolható személynév szemantikai tartalma nincs szükségszerűen összefüggésben a megfelelő köznév jelentésével, többen ugyancsak utaltak a névtani szakirodalomban (lásd pl. BENKŐ 1948–1949: 44, KÁLMÁN B. 1989: 12).

más jellemzőit emeli ki — azt tudniillik, hogy e nevek közelebb eshettek a közszavakhoz, sőt akár közszói státusúak lehettek —, mint amelyek később jellemzőek voltak rá, nemigen fogadható el (lásd ehhez még MOZGA 2013: 162 is).

Ugyancsak névelméleti megfontolások alapján kell ellentmondanunk a DEME-féle fokozatos névvé válás elképzelésének is. A név a mai felfogásunk szerint az esetek túlnyomó többségében a névadás aktusa által lesz névvé, vagyis „a névadás egy pragmatikai síkon megragadható cselekvés"-nek tekinthető (MOZGA 2013: 162, lásd még HOFFMANN 2008a is), és ez a felfogás éppúgy kevésbé tartja valószínűnek a személynév-keletkezés terén a közszó fokozatos tulajdonnévvé válásának gondolatát, ahogyan jobbára elutasítja ezt az elképzelést a helynévkeletkezés vonatkozásában is (arra azonban, hogy a tudatos névadás és az „onimizáció" a helynevek kapcsán meg is férhetnek egymás mellett lásd RESZEGI 2009a: 37, HOFFMANN 2012: 20).

A másik példaként felhozandó jelenség az Árpád-kori személynevek képzőinek vagy tágabban értelmezve az oklevelekben szereplő származékneveknek a funkcionális ügyeit érinti. A kérdést a legközvetlenebbül úgy tehetjük fel, hogy a források *Petre, Petra, Peteuch, Peturka* stb. személynévi adatai (amelyek mind a *Petrus* egyházi latin személynévnek mint alapnévnek magyar képzőmorfémákkal álló származéknevei) kicsinyítő-becéző funkcióban állnak-e (ahogyan ezt többen tartják, vö. pl. BENKŐ 1950c: 335, 1967b: 384, BERRÁR 1952: 54), vagy neutrális értékű, pusztán azonosító funkciójú személyneveknek tekinthetők (vö. pl. GALAMBOS 1942: 8, FEHÉRTÓI 1997a: 73), esetleg a két szerepet e személynévformák egyidejűleg vagy egymást váltva tölthették be (vö. RÁCZ E. 1956a, 1960, B. LŐRINCZY 1957, 1962: 30–1, KOROMPAY 1980: 521, SZEGFŰ M. 1991: 250)? Ez a kérdés ismét csak tágabb keretben értékelendő, amit e helyütt fontos megjegyezni, csupán az, hogy a nevekhez kapcsolódó érzelmi attitűdöt (a becézés mint funkció ezt nyilvánvalóan feltételezi)[18] a forrásokból nem lehet kiolvasni. Az 1318: *Petrus* dictus *Pethych* nobilis de Nemithy (SoprOkl. 1: 98, FEHÉRTÓI 1969: 125), 1338: Sebus filius *Abrae* dicti *Abychk* (A. 3: 456, FEHÉRTÓI 1969: 58),[19] 1366: *Johannem* dictum *Janko* (SoprOkl. 1: 366, FEHÉRTÓI 1969: 98) személyjelölő szerkezetek *Petic(s), Abic(s)k, Jankó* névformái az affektív funkcióról nem, csak a származéknév-jellegről tanúskodnak, a latin alapnevek *(Petrus, Abraham, Johannes)* használata pedig az oklevélírás általános szabályaival, egyfajta norma-

[18] J. SOLTÉSZ KATALIN e kérdésben fontos megszorításokat tesz, amikor névelméleti szempontból közelítve úgy véli, hogy a becéző névváltozat használata a névviselő és a névhasználó érzelmi viszonyától független is lehet (1979: 60).

[19] Azt, hogy az *Abychk* nem a *Sebus*-re, hanem az *Abraham*-ra vonatkozik, az esetragok használata teszi egyértelművé (a *Sebus*-re vonatkozás esetén ugyanis a szerkezetben a *filius*-hoz hasonlóan *dictus* nominatívuszi formát találnánk). További, a latin személyjelölő szerkezet strukturális jellemzőire támaszkodó érvekhez lásd SLÍZ 2010: 164, 2011a: 25.

törekvéssel állhat — megítélésem szerint — összefüggésben (vö. TÓTH V. 2009a: 57–8).

4.3.3. A nyelvemlékek személynévi adatainak nyelven kívüli (pl. történettudományi) forrásértékével kapcsolatban erős fenntartásokat fogalmazott meg egy évtizede BENKŐ LORÁND. „A személynév (…) puszta létének önmagában is fontos vallomásán kívül — bármennyire sajnálatos — nem hordozza magában további messzemenő magyar őstörténeti, társadalom- és művelődéstörténeti következtetések lehetőségét." (2003a: 19). Noha e meglehetősen szkeptikus állásponttal — ebben a végletes formájában legalábbis — nemigen érthetünk maradéktalanul egyet, a véleményben tükröződő intelem mindenképpen mértéktartásra kell, hogy intsen a forrásainkban ránk maradt személyjelölő formák elemzésekor. Az óvatosságra pedig különösen nagy szükség van akkor, amikor olyan fontos kérdésekben használjuk fel a tulajdonneveink, köztük a személynevek tanúságát, mint a Kárpát-medence korai etnikai viszonyainak a feltérképezése. Minthogy a nyelven kívüli forrásérték terén e problémakörnek van véleményem szerint messze a legnagyobb súlya, a személynevek történettudományi hasznosításának lehetőségeit (illetve az esetlegesen felmerülő kételyeket) ezen keresztül mutatom be.[20] Annak, hogy ebben a kérdésben sokféle fogódzót igyekeznek megragadni a kutatók, az áll a hátterében, hogy a komplexitásigény a forráshiányos korok vizsgálatát még fokozottabban jellemzi (lásd ehhez HOFFMANN 2007: 17).

A nyelvészeti szakirodalomban az oklevelekben dokumentált személynevek etnikai azonosító szerepéről kétféle vélekedést olvashatunk. Az egyik felfogás szerint a személynevek használatát minden korszakban olyan mértékben meghatározza a divat, hogy a török, német, szláv vagy éppen francia etimonú nevek semmiképpen sem utalhatnak viselőjük etnikai hovatartozására (vö. pl. GOMBOCZ 1915: 17, MELICH 1930: 125, PAIS 1966: 6).[21] A kérdésben sajátosan kettős álláspontot képviselt FEHÉRTÓI KATALIN, aki hangsúlyozta ugyan, hogy mivel a divat minden korban meghatározó szerepet játszik a névadásban, egy-egy név eredete alapján

[20] Társadalomtörténeti szempontból hasonlóan nagy port kavart elsősorban történész berkekben a foglalkozásnévvel azonos családnevek forrásértékének kérdése. A nagyfokú érdeklődés persze nem véletlen, hiszen a történészek számára itt nem kevesebb a tét, mint az, hogy fölhasználhatók-e a források foglalkozásnévi elemei a középkori gazdaság és társadalom vizsgálatához, avagy nem (amennyiben ezek az elemek tényleges foglalkozásjelölő szerepűek, akkor a válasz igen, ha viszont öröklődő családnevekként állnak a forrásokban, akkor a válasz nem). A korábbi kutatásokat is összefoglalva fontos módszertani elveket, fogódzókat fogalmazott meg nemrégiben GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS a (latin vagy vulgáris nyelvi) foglalkozásnevek közszói, illetve személynévi (családnévi) funkciójának elkülönítésére, s tett javaslatot ennek figyelembevételével e nyelvi elemek történettudományi hasznosítására (2008).

[21] Ez a felfogás is befolyásolta azt, hogy etnikai kérdésekben a nyelvészek, történészek egyaránt szívesebben nyúltak a helynevek vallomásához: azok használatában — több más előnyös tulajdonságuk mellett — a divat a klasszikus értelemben nem játszott szerepet.

nem következtethetünk biztosan a nevet viselő személy etnikumára, ám a korai évszázadokra vonatkoztatva rögtön azt is hozzáteszi, hogy „ha az Árpád-korban a személy magyar, azaz közszói eredetű nevet viselt, akkor valószínűleg magyar etnikumú volt. Ha környezetétől jövevénynevet kapott, akkor feltehető, hogy ő maga vagy valamelyik őse idegen etnikumú volt" (1997a: 72). Most tekintsünk el attól, hogy egyet lehet-e általában érteni az itt tett megjegyzéssel (tehát azzal, hogy a személynév valamilyen módon utalhat etnikai hovatartozásra) vagy sem, az „ő maga vagy valamelyik őse" megszorítással maga FEHÉRTÓI húzza ki a talajt az etnikai következtetések alól, hiszen e kitétel értelmében az is előfordulhat, hogy az adott személynévi adat korára vonatkozóan nem, csak esetleg valamely régebbi korszakra (az illető „ős" idejére) nézve lehet etnikai vallomása a névformának. Ez pedig burkoltan mégiscsak azt jelenti, hogy a Kárpát-medence etnikai összetételének meghatározására egy adott korszak személynévi adatai nem alkalmasak. Azt ugyanakkor, hogy FEHÉRTÓI KATALIN ezt mégsem egészen így látta, jól mutatja az ugyanezen írásban másutt olvasható határozott állásfoglalása. Az „Árpád-kori kis személynévtár" névanyagára (öt Árpád-kori, 1138–1240 közötti oklevél 6800 — zömmel az alsóbb társadalmi rétegbelieket megnevező — személynevére) támaszkodva, nyelvészeti-névtani vizsgálat eredményeként azt emeli ki a szerző, hogy a 12–13. században Magyarországon élő szolgálónépek nagy többsége (a 80%-a) nem magyar eredetű nevet viselt. Az ebből levont, immáron történettudományi természetű konzekvencia azonban már meglehetősen kategorikus: a névanyag etimológiai összetétele azt mutatja, hogy az itt talált földművelő réteg „biztosan" szláv etnikumú volt, majd a kereszténység felvétele és a Kárpát-medencébe beköltöző nyugati papok, lovagok, földművesek a névhasználat alakulásában fontos szerepet játszottak (1997a: 75, illetve fordított aspektusból, de ugyanerre jutva lásd még 1997c: 243, 245 is).

Erre mint a nyelvész szakma egyik fontos képviselőjének a részéről megfogalmazott véleményre is támaszkodik a történész KRISTÓ GYULA a Szent István kori Magyarország etnikai összetételét vizsgáló nagyívű tanulmányában (2000), és száll vitába KNIEZSA ISTVÁNnal (1938, 1958) felróva neki, hogy a konkrét forrásvizsgálatok helyett prekoncepciókra hagyatkozott. Eleinte a józan mértéktartás vezeti KRISTÓ tollát több vonatkozásban is: arra hivatkozik egyrészt, hogy a névdivat nagy mértékben korlátozza annak a lehetőségét, hogy a személynevekből a viselőik etnikai hovatartozására következtetni lehessen (2000: 30); másrészt pedig azt is jelzi, hogy a Szent István korából a forrásokban ránk maradt mindössze 43 személynévi adat a korabeli társadalom egészének etnikai összetételét nem reprezentálhatja olyan módon, ahogyan a ránk maradt egykorú helynévanyag (i. m. 30).[22] Arra viszont reális esélyeket lát, hogy a FEHÉRTÓI által is használt sze-

[22] Az persze más kérdés, hogy a helynévanyag kapcsán tett megállapításait — főként hibás módszertani elvei miatt — szintén erős kritikával kell fogadnunk (lásd ehhez HOFFMANN 2007, il-

mélynévanyag, az 1138–1240 közötti időszak forrásanyaga és annak vizsgálati eredményei, arányszámai alapján etnikai következtetéseket megfogalmazhasson (i. m. 31). Ezen a ponton azonban a következtetései megokolatlanokká válnak: pusztán abból, hogy az 1138–1240 közötti öt forrás 20%-ban tartamaz magyar (belső) keletkezésű és 80%-ban idegen eredetű személynevet (itt most az etimológia problematikusságát nem is említem), semmiképpen sem következik az, hogy a korabeli lakosság 20%-a volt magyar, 80%-a pedig idegen etnikumú. Azt a véleményt pedig még kevésbé lehet módszertanilag megindokolni, amit mindezek alapján KRISTÓ Szent István idejére vonatkozóan — mindenféle érvelést mellőzve — megfogalmaz: azt tudniillik, hogy a 11. század első évtizedeiben még nagyobb lehetett az idegen (döntően szláv), és még kisebb a magyar személynévanyag, mint amit a 12–13. század forrásaiban tapasztalunk. „S amennyiben ezt — megfelelő óvatossággal — etnikai értékekre vonatkoztatom, csak az következhet: a honfoglaló és a kora Árpád-kori Kárpát-medencében (Magyarországon) a magyarság számbeli kisebbségben volt az idegen etnikumokkal (főleg szlávokkal) szemben." (i. m. 34). Nem vitatom azt, hogy így is lehetett (etnikumtörténeti vizsgálatokba e helyütt, de e munkában másutt sem bocsátkozhatom), csak azt vitatom, hogy a fent bemutatott névtörténeti elemzési módszerrel megalapozottan lehet ilyen vagy ehhez hasonló, de akár ezzel ellentétes következetéseket levonni.

A módszertani buktatók között azt is meg kell említenünk, hogy a közszói eredetű magyar nevek kategóriáját nem egységesen értelmezik, határozzák meg a kutatók, s ennek is lehetnek következményei az etnikai forrásérték tekintetében. A nyelvtudomány képviselői a nyelvi változások természetét szem előtt tartva magyar eredetű személynévnek tekintik a magyarban meghonosodott jövevényszavakból alakult személyneveket is (pl. *Unoka,* vö. szl. *vnuka, Péntek,* vö. óe. szl. *pętъkъ, Árpa,* vö. tör. *arpa,* TESz., EWUng.). KRISTÓ ugyanakkor ezt az elvet csak a későbbi korokban élt személyekre vonatkoztatva tartja alkalmazhatónak, amikor is a török vagy szláv eredetű közszó már „teljesen" magyarnak minősült, és „minél korábbi időben bukkan elő idegen eredetű néven [értsd: idegen eredetű (jövevény)szóval azonos alakú néven — T. V.] szereplő személy, annál kevésbé indokolt ez az eljárás, mivel akkor még az idegen szó csak úton volt (vagy még úton sem), hogy a magyar szókincs részévé, jövevényszóvá váljék" (2000: 33). E hibás módszertani elvhez tartotta magát akkor is, amikor a török, szláv stb. eredetű nevek kategóriájába sorolta be a Tihanyi alapítólevél helynévi szórványait is, ha azok török, szláv stb. eredetű közszóból alakultak, függetlenül a névformák egyértelműen magyar morfológiai szerkezetétől (a kritikájához lásd HOFFMANN

letve 2010a: 230–1). Itt jegyezzük meg azt is, hogy a helynevek alapjául szolgáló személynevek etimológiai eredete etnikai vonatkozású következtetésekhez semmiképpen sem szolgálhat alapul (i. m. 228).

2010a: 230–1, a nyelvi-etnikai rekonstrukciót illetően az elvi és módszertani kérdések általános problematikájához pedig 2007).[23]

A szórványemlékekben előforduló személynevek etnikai forrásértékének kérdését azzal az általánosabb, elvi állásfoglalással zárhatjuk itt átmenetileg le, hogy mivel a személynévadás és személynévhasználat mögött részben kulturális okok húzódnak meg, a személynevek nyelvi eredete, etimológiai származása nem kapcsolható közvetlenül, mechanikusan össze a kérdéses nevet viselő személy nyelvi-etnikai hovatartozásával. A személynévkincsnek tehát nincs közvetlen nyelvi-etnikai forrásértéke (BENKŐ 1998a: 46, HOFFMANN 2010a: 46, 2010b: 55–6).

A középkori latin nyelvű források magyar személyjelölő szerkezetei fontos tanulságokat hordoznak magukban a régi magyar nyelv és névrendszer vonatkozásában éppúgy, mint a nyelven kívüli szféra jó néhány területét illetően. Vizsgálatuk azonban csak akkor lehet eredményes, ha a forrásértéküket mérlegre téve is szem előtt tartjuk BENKŐ LORÁND intő szavait, miszerint a korai tulajdonneveink „csak a mikrofilológiai vizsgálatig lemenő, tüzetes kritikai latra tétellel lehetnek alkalmasak akár nyelvészeti-névtani, akár ezeken alapuló történeti következtetések levonására” (1995a: 402). A fentiekben elsősorban olyan problémák kerültek elő, amelyekben a kutatás valamelyest „túlértékelte” a történeti személynevek vallomását, és fogalmazott meg e nyelvi elemcsoportnak tulajdonított válaszokat olyan kérdésekre, amelyek megválaszolására a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem alkalmasak. Azok a szintén nem lényegtelen problémakörök viszont, amelyek kapcsán valóban reális esélyünk lehet arra, hogy a személynévi adatok alapján gazdagítsák az ómagyar korról való ismereteinket, aránytalanul kisebb hangsúlyt kaptak az itteni tárgyalás során, aminek az az oka, hogy a további fejezetek éppen ezeket a kérdéseket bontják ki részleteikben.

[23] Hasonlóan ellentmondásos a megítélése az egyházi latin személynevekből alakult származékneveknek is (lásd pl. B. LŐRINCZY 1958: 527). Anélkül, hogy a kérdésbe e helyütt mélyebben belebocsátkoznánk, azt feltétlenül le kell szögeznünk, hogy a *Pete, Pető, Petes, Petre, Petra* stb. formák az alapszavuk eredetétől függetlenül — morfológiai szerkezetük okán — belső keletkezésű (tehát magyar) személynévi elemeknek tartandók, s mint ilyen struktúrák szolgálhatnak további analízisekhez alapul.

1.2. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései

Noha a történeti személynévkutatás elsődleges forrásanyagát kétségkívül a személyneveket tartalmazó nyelvemlékek (főképpen szórványemlékek) jelentik, az előzőekben azt is láthattuk, hogy bizonyos típusú kérdések megválaszolásához a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem nyújtanak kellően biztos támpontokat. A személynév-történeti vizsgálatokban ezért e forrásanyagon túl más típusú elméleti-szemléleti alapra is fokozott mértékben szükségünk van: a névadás és a névhasználat általános, névelméleti jellemzői lehetnek elsősorban azok a mankók, amelyekre a személynévtörténet e kérdésekben támaszkodhat.

1.2.1. A személynevek rendszerszerűsége

A nyelvtudomány egyik fontos tétele az, hogy minden nyelv rendszert képez, amely meghatározott szabályok szerint szerveződik és hierarchizálódik. E tétel alapjául az az általános grammatikai megközelítés szolgál, amely a nyelv alkotóelemeit funkciójuk, használati körük, alakjuk, jelentésbeli tulajdonságaik és más jellemzőik alapján strukturáltnak tekinti. Ez a meghatározott szabályok szerint szerveződő, részben hierarchikus felépítésű nyelvi elemrendszer különböző szintekben realizálódik, amelyek önmagukban is rendszert alkotnak, ezek a nyelvi rendszer részrendszerei (vö. LENGYEL 2000: 24). A tulajdonnevek és ezen belül az egyes tulajdonnévfajták rendszerszerű viselkedése azért axiomatikus érvényű, mivel a nyelvnek mint strukturált felépítésű rendszernek a részét képezik, vagyis a nevek nyelvi jelekként szükségszerűen rendelkeznek a nyelv rendszerszerűségének sajátosságaival (ŠRÁMEK 1972–1973: 55–6, HOFFMANN 1993: 24, lásd még BALÁZS J. 1970: 297, 301).[1] Az a tulajdonnév-felfogás például, amely BALÁZS JÁNOS munkáiban megjelenik, eleve magában foglalja e nyelvi kategória rendszerjellegét is. Eszerint ugyanis a tulajdonnevek olyan nyelvi jelek, amelyek „a nyelvi jelrendszerben mint egészen belül kialakult sajátos részrendszer kölcsönösen meghatározott elemeiként mind potenciálisan, azaz statikus állapotban, mind pedig aktualizálódva, tehát dinamikus mivoltukban meghatározott értékkel rendelkeznek” (1970: 295, lásd még 1963: 52 is). Abból, hogy a tulajdonnevek nyelvi jelek, két dolog feltétlenül következik: egyrészt az, hogy a nevek a nyelvi rendszer részeként nyelvi kritériumok szerint ragadhatók meg, másrészt pedig az, hogy mivel a nyelv rendszerszerű és rendszerképző, ennek részeként a nevek kategóriája ugyancsak rendszerszerű kell, hogy legyen. A névrendszer ugyanakkor nem egyszerűen a nevek egymással is kapcsolatban lévő lexikonszerű összességeként fogható fel, hanem azokat a névadási-névhasználati szabályszerűségeket is magában

[1] Másképpen vélekedik erről MARTINKÓ ANDRÁS, aki szerint a tulajdonnevek (mint formák) nem alkotnak rendszert (1956: 194).

foglalja, amelyek egy adott nyelvben egy bizonyos időben lehetővé teszik, és a névhasználók tevékenységeként megvalósítják a nevek létrehozását.

Azt az axiomatikus tételt, miszerint a név mindig egy adott, társadalmilag elfogadott névrendszer elemeként születik meg, bármely időben érvényesnek fogadhatjuk el (a helynevekre vonatkoztatva lásd ehhez HOFFMANN 1993: 26, TÓTH V. 2001a: 123–4). A tulajdonnév nem áll elszigetelten a nyelvi jelek között, hanem mindig, minden nyelvben és minden közösségben konvencionális eleme valamely névadási rendszernek (BALÁZS J. 1963: 44, BLANÁR 1995: 1179). A nevek keletkezését és működését ennek folytán a meglévő tulajdonnévi rendszer (mint vonatkozási szisztéma) árnyékában kell elképzelnünk, ami azt jelenti, hogy csakis olyan nevek jöhetnek a névadási aktus folytán létre, amelyekre vannak a nyelvben névmodellek, s amelyek ezek alapján a névrendszerbe pontosan beilleszkednek (vö. HOFFMANN 1993: 21–2, TÓTH V. 2001a: 123, 124–7, N. FODOR 2008: 287, 2010a: 57, de lásd már korábban is SEBESTYÉN 1960: 83), s ott jól meghatározható helyi (használati) értékkel rendelkeznek (a használati érték fogalmához lásd BALÁZS J. 1970: 296–301).

A rendszerszerűség fontos kritériumaként szokás utalni a rendszerelemek közötti hálószerű kapcsolatok meglétére. A tulajdonnévrendszer — a nyelv lexikális készletének részeként[2] — nem mutatja az egyes nevek szoros összefüggését. Ennek a hátterében nyilvánvalóan az a körülmény áll, hogy a tulajdonnevek rendszere nagy elemszámú s ezért lazán strukturált, nyitott szisztéma, amelyben — a sokirányú rendszerkapcsolatok folytán is — nem érvényesülhetnek úgy a belső, rendszertani összefüggések, és az elemek közötti kapcsolatok sem olyan szorosak, mint ahogyan azt az alacsonyabb nyelvi szinteken, a kisebb elemszámú, zártabb nyelvi részrendszerekben tapasztaljuk. Ezzel összefüggésben a névrendszer egyes tagjainak változása, illetőleg az új elemek belépése vagy éppen a meglévők kiesése onnan nem hat túlzottan erősen a többi elemre, és nem befolyásolja jelentősen a rendszer egészét sem (vö. HOFFMANN 1991: 277, 1993: 28, N. FODOR 2008: 287, 2010a: 58). Ilyen szempontból csupán egy-egy kisebb mikroközösség (névközösség) névkincsében figyelhetünk meg valamelyest szorosabb összefüggéseket: itt ugyanis az új nevek a rendszer által is meghatározottan a kommunikatív szükséglettől vezérelve jönnek létre. Egy-egy település névadási egységként való felfogása mind a helynévkutatásban, mind a személynévkutatásban hagyományosnak számít a névtani szakirodalomban, noha a névközösség fogalmát mindmáig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni (vö. HOFFMANN 1993: 29).

[2] Az a körülmény, hogy a nyelv részrendszerei közül a nagy elemszámú lexémarendszer reagál a legközvetlenebbül az emberi kultúra, a tudás és a társadalom változásaira, közismert tétel a nyelvészeti szakirodalomban (általános érvénnyel lásd pl. BENKŐ 1988: 88, a nevekkel kapcsolatban pedig pl. HOFFMANN 1996: 113).

A tulajdonnevek rendszerén belül számos tulajdonnévfajta különül el, ezek névadási normái között HOFFMANN ISTVÁN alig lát szisztematikus összefüggéseket, s ebből rendszertanilag az egyes névfajták nagyfokú zártságára következtet (1993: 33). Ez alapján véli úgy N. FODOR JÁNOS is, hogy az egyes tulajdonnévfajták önálló vizsgálata (a rendszertani eltéréseik miatt) feltétlenül indokolt, és ez a vizsgálat gyakran eltérő módszereket igényel (2010a: 13). A tulajdonnevek rendszerén belül a két ősi névkategória, a helynevek és a személynevek csoportja is külön, önálló alrendszerként fogható fel, amelyek között a számos nyilvánvalóan hasonló jegyük mellett lényegi különbségek is megmutatkoznak. A személynevek és a helynevek rendszertani különbségei főképpen a kulturális-társadalmi, illetve a nyelvi meghatározottságukban gyökereznek: a személynevek kategóriáját mint rendszert alapvetően kulturális-társadalmi meghatározottságú szisztémának tekintjük, a helynevek rendszerszerűségét viszont főleg nyelvi tényezők alakítják (HOFFMANN 1996: 114). HOFFMANN ISTVÁN ugyanakkor e megközelítés egyoldalúságára is felhívja a figyelmet, kiemelve, hogy minden kulturális hatás természetesen magukban a nyelvi elemekben valósul meg, illetőleg nyelvi mivoltában a név vitathatatlanul része a kultúrának. Mégis célszerűnek látja ezt a kissé sarkított szembeállítást azért, hogy a két tulajdonnévfajta rendszerének jellemzőit és változásait párhuzamba állíthassuk (i. h.).

Ezen alapvető eltérésből is adódóan a helynevek és a személynevek rendszerjegyei az alábbi különbségekben öltenek testet. J. SOLTÉSZ KATALIN a két tulajdonnévi kategória kapcsán azok eltérő denotátumspecifikus voltára és különböző funkcionális sajátosságaira hívja fel a figyelmet. A helynevek különböző fogalmi kategóriákba tartozó denotátumokat jelölnek, de funkciójuk lényegében azonos: az egyedi megjelölés. Kiemeli továbbá, hogy a névviselő helyek egyfajta „hierarchikus skatulyarendszert" alkotnak.[3] A személynevek (ahogyan ő nevezi: embernevek) denotátumai azonban a létezőknek ugyanabba a kategóriájába tartoznak (azaz embereket jelölnek), de a jelölés funkciója különböző, minthogy az egyes személynévfajták más-más funkciót látnak el (1979: 81). Ugyancsak az adott tulajdonnévfajtával megjelölt egyedek eltérő jellemzőit emeli ki HOFFMANN ISTVÁN, amikor azt hangsúlyozza, hogy a helyek, más tulajdonnévfajták jelöltjeitől eltérően, egymástól nem individuálisan elkülönülő egyedek (1993: 38, 2003: 52). A személyneveknél individuálisan elkülönülő egyedekről beszélünk ugyan, ám ezek maradandósága — s ebben ragadhatjuk meg a következő fontos különbséget — nem hasonlítható a helynevekéhez: a hely hosszabb ideig is őrizheti az elnevezés alapjául szolgáló eredeti tulajdonságait, ezzel szemben az elnevezett személyek esetében csak életükben vagy annak egy szakaszában lehet konkrét kapcsolat a névvi-

[3] Megjegyzem ugyanakkor, hogy a helynevek rendszertani jellemzői kapcsán fent megfogalmazott megközelítés némely tételeit (mint a funkcionális kérdéseket, illetve a helyek valamiféle dobozrendszerként való jellemzését) valamelyest differenciáltabban fogja fel ma már a névkutatás.

selő és az elnevezés között. Ebből is adódik a személyneveknek a helynevekénél jóval nagyobb változékonysága. Ezekkel a körülményekkel is összefügg továbbá a két tulajdonnévfajta eltérő kategorizációs rendszere: a helyneveket rendszerint jelöltjeik fajtái szerint szokás osztályozni (s ennek folytán beszélünk tájnevekről, településnevekről, víznevekről stb.), a személynevek rendszerét viszont a személynévfajták (azaz lényegében a névfunkciók) szerint kategorizáljuk (hagyományosan pl. családnév, keresztnév, ragadványnév stb. névfajtákat különítve el) (lásd mindehhez még N. FODOR 2010a: 12, 13).

A mai magyar személynévállománynak mint rendszernek a felfogása B. GERGELY PIROSKA munkáiban jelenik meg a leghatározottabban és vitathatatlanul a leginkább tudatos szemléleti alapként. Abból kiindulva, hogy a személynévrendszer tagjai, illetve az egyes névtípusok és névfajták — keletkezésüket, változásaikat, valamint használatukat tekintve egyaránt — kölcsönös összefüggésben állnak egymással (1966: 389, 1977a: 8), a személynévállomány komponenseinek rendszerszerű összefüggéseit a következő problémakörök vizsgálatával látja feltárhatónak: a névformák funkcionális jellemzői mellett figyelmet kell fordítani a nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-mofológiai szerkezetének összefüggéseire éppúgy, mint az analógia (ma inkább úgy fogalmazhatnánk: a névmodellek) rendszerformáló szerepére, vagyis arra, hogy a névrendszer domináns típusai, sémái miképpen hatnak a rendszer további alakulására: a nevek keletkezésére és változására (1968: 13, 1976: 61).[4] E területek kijelölésével B. GERGELY PIROSKA pontosan ugyanazokat az alaptényezőket ragadta meg a személynevek rendszerszerűsége és rendszervizsgálata kapcsán, mint amelyekre a helynevekkel összefüggésben HOFFMANN ISTVÁN utalt többrétegű helynév-tipológiai munkájában (1993). Az ómagyar kori személynevek kapcsán pedig B. LŐRINCZY ÉVA hangsúlyozta igen korán a rendszertani szempontot a vizsgálataiban, és úgy foglalta össze e nyelvi elemcsoport legfontosabb jellemzőit, hogy az ómagyar kori személynevek tömege egy „több forrásból összefutó, de végül mégis egységet alkotó rendszer volt, amely nem képzelhető el tagjainak egymásra ható vonzása nélkül” (1962: 5–6, 52–3). A történeti személynévvizsgálatokban a rendszerszerűség aspektusát újabban N. FODOR JÁNOS is fontos szemléleti alapnak tekinti (2010a: 57–8). A rendszerszerűség a legerőteljesebben az új neveknek a modellektől való meghatározottságában érvényesül (a helynevek kapcsán lásd ehhez HOFFMANN 1993: 29,

[4] B. GERGELY PIROSKA ragadványnév-monográfiáját (1977a) TEMESI MIHÁLY is fontos mérföldkőnek tekinti ebben a vonatkozásban, és elsősorban azt az erényét emeli ki, hogy a munka a személyneveket jól körülhatárolható használati értékkel rendelkező nyelvi jelekként fogja fel. A névállományt összefüggő rendszernek tekintve benne nem az egyes nevek vizsgálatára esik a főhangsúly, hanem a névállomány belső szerkezetét, összetevőit, illetve a megterheltségi, funkcionális, nyelvi megformáltság szerinti jellemzőit állítja a középpontba (1980: 246). A személyneveket egymással összefüggő rendszerhálózatként fogja fel ÖRDÖG FERENC is, a nyelv működésén belül a névműködésre irányítva a figyelmet (1973: 7–8).

TÓTH V. 2001a: 124–7, a személynevekkel kapcsolatban kifejtve pedig az 1.2.5. pontban).

A rendszerjegyek megragadására más oldalról az egyes személynévfajták kapcsán lehet nagyobb esélyünk: nyilvánvalóan más szabályszerűségek irányítják ugyanis a merev, statikus névfajták rendszerét, mint a dinamikus, nyitott névfajták kategóriáját. Ez a kettősség a személynévrendszer egyfajta megmerevedésével is összefügg (vö. HOFFMANN 1996: 117), vagyis azzal, hogy a névrendszer idővel (és bizonyos vonatkozásaiban) kodifikált, szokásjog vagy törvény által rögzített formában vált használatossá. Ez azt jelenti, hogy jó ideje törvény szabályozza a családnevek öröklését és megváltoztatását (ez tehát automatikusan hagyományozódó névfajtaként funkcionál), a keresztnevek pedig meghatározott állományból választhatók (őket tehát metanyelvi listajelleg jellemzi). E merev, statikus személynévfajták rendszerkapcsolatokkal alig jellemezhetőek: a rendszerszerűséget esetükben valójában maga a nyelvi működés tartja fenn, vagyis az a tevékenység, amely az újabb neveket létrehozza.[5] A szabályszerűségek ugyanis, amik az új nevekben szemantikailag, morfológiailag kifejeződnek, csak addig működnek, amíg aktív névalkotásra is felhasználják őket. Ha egy rendszer statikussá, zárttá válik, akkor ezzel együtt fokozatosan megszűnnek az aktív működést jellemző szabályszerűségek is (vö. HOFFMANN 2008a: 18–9). A nyelvi működés ugyanakkor a dinamikus névfajták rendszerét továbbra is építi: a sajátosságjelölő funkcióval bíró ragadványnevek vagy az affektív szerepű becéző nevek kategóriájában az előbb jelzett szabályszerűségek minden korban aktívan működnek. Ugyancsak hangsúlyozza az egyes személynévfajták eltérő rendszerszerűségét B. GERGELY PIROSKA is akkor, amikor például a ragadványnevek „heterogén és ingatag” voltát az adott névrendszer orális temészetével hozza összefüggésbe, azzal tehát, hogy e részrendszer elemei főképpen a kategória beszélt nyelvi jellegéből adódóan ellenállnak minden kodifikációnak (1966: 389).

A fentieket az ómagyar kor személynévrendszerére vonatkoztatva leginkább az egyes személynévfajták különálló részrendszereinek egymásmellettiségét tételezhetjük fel. E részrendszerek ráadásul kronológiailag is egymásra rétegződnek valamelyest: azt a folyamatot például, amelynek eredményeként a magyar személynévrendszerben — kulturális-művelődéstörténeti hatásra — megjelent az egyházi nevek kategóriája, rendszertani tekintetben úgy foghatjuk fel, hogy egy másik, újabb névrendszer is létrejött a régebbi mellé, attól nyelvhasználati értékében jelentősen különbözve. És még tovább menve: a családnevek kialakulására szintén úgy tekinthetünk, mint olyan folyamatra, amelynek eredményeképpen az egymás

[5] A rendszerszerűség jegyeit ugyanakkor ezek a névfajták is felmutatják: ennek megnyilvánulásaként tekinthetjük például azt, hogy valójában éppen e rendszerjegyek alapján választanak nevet a névhasználók akkor, amikor családnevet változtatnak, ezek alapján van egyfajta asszociációs kapcsolat a helynévi eredetű családnevek vagy éppen a *ffy* formánst tartalmazók között stb.

mellett élő személynévrendszerek száma nőtt meg, ahol persze az egyes részrendszerek egymással sok szálon kapcsolódnak. Azt pedig, hogy aktuálisan éppen melyik személynévrendszer elemeit használjuk fel valakinek a megjelölésére, valójában minden esetben a kommunikációs helyzet dönti el (lásd ehhez HOFFMANN 1996: 116).

Személynévrendszeren névszociológiai szempontból több dolgot is érthetünk: a magyar nyelvhasználó közösség teljes névkincsét, egy-egy kisebb régió, tájegység névhasználóinak teljes névkincsét, egy-egy település (mint névközösség) névkincsét, illetve az egy-egy beszélő által használt személynevek állományát, valamint persze mindegyik vonatkozásban az ezt befolyásoló névhasználati tényezők összességét. Noha elméletileg ezek bármelyike létező szisztéma lehet, a gyakorlatban megítélésem szerint leginkább az egy-egy genetikusan vagy szociálisan szerveződő névközösségen belüli névadás és névhasználat kapcsán figyelhetünk meg ténylegesen rendszerszerű sajátosságokat, közös belső törvényszerűségeket.[6]

Összességében azt kell ismételten hangsúlyoznunk, hogy a személynévrendszer ugyanolyan mentális struktúraként értelmezhető, mint a nyelvi rendszer, és egyúttal a kompetencia szintjén is megragadható elméleti keret: a névkompetencia azon szabályok összessége, amely valamennyi névalkotási módot és eszközt magában foglalja, s emellett részei ezek konkrét eredményei, nyelvi megvalósulásai, vagyis az egyes személynevek is. A névrendszer névmodelleket, névmintákat tartalmaz, s a névadás során ezekből a lehetséges modellekből aktualizál a névadó egyén, illetve a közösség egyet-egyet, megalkotva az illető személy aktuális megnevezését. A személynévrendszer megismerése az aktuális egyes neveken keresztül, de a névmintákat, névmodelleket a leírás keretéül használva valósulhat meg. A névmodelleket, sémákat, illetőleg azok használati körét ugyanakkor a személynevek rendszerében nem csupán nyelvi tényezők alakítják, hanem az a nagyfokú kulturális-társadalmi determináció is, amely a személynévrendszert minden korszakban jellemzi.

1.2.2. A személynévadás kulturális meghatározottsága

A tulajdonnév — mint a Bevezetésben is jeleztük — nyelvi univerzálé: minden nyelvben, annak bizonyára minden korszakában megtalálható. Ez az empirikus alapú hipotézis a névhasználatot lényegében egyidősnek tekinti az emberi kultúrával (vö. SZÉPE 1970: 307–8, HAJDÚ 2002: 44, 2004: 12, HOFFMANN 2010b: 50, N. FODOR 2012a: 37–8; kifejezetten a személynevekre specifikálva a gondolatot

[6] Ez a megállapítás egyúttal azt is jelzi, hogy a személynévrendszer működése, a névhasználat elsősorban azoknak a belső szerkezeti sajátosságoknak a függvénye, amelyek egy-egy meghatározott közösség névállományát jellemzik, amellett persze, hogy befolyásolják ezt névrendszeren kívüli, főleg a nevet használó közösség társadalmi körülményeiből adódó tényezők is (B. GERGELY 1981a: 28–9).

HOFFMANN 2008a: 5, SAARELMA 2013: 124–5).[7] A névhasználat ebben az általános vonatkozásában tehát nem mutat kulturális eltéréseket: a kategória — lényegében antropológiai univerzáléként is (SZÉPE 1970: 308) — minden kultúra egyetemes alapeleme. A tulajdonneveket ebből adódóan minden más nyelvi elemnél erősebben jellemzi a kultúrával való szerves összefüggésük, s ennek folytán a kulturális tényezők a nevek rendszerét és a rendszer egyes elemeit is nagyban meghatározzák. Azt a tételt, miszerint „a névhasználat legalább annyira kulturális, mint nyelvi kérdés" (HOFFMANN 2010b: 52), meggyőzően igazolja például a genetikusan közeli rokonságban álló, és ezért nyelvi rendszerét tekintve sok egyezést mutató magyar és obi-ugor nyelvek gyökeresen eltérő tulajdonnévi szisztémája. A névrendszerek különbségei a kulturális közeg különbségeiből adódnak, abból, hogy a magyarság névkultúrája — betagozódva az európai keresztény kultúrkörbe — a környező népekéhez vált hasonlóvá, miközben a nyelve minden lényeges vonásában megőrizte eredeti karakterét.[8] A névrendszer tehát nem annyira a nyelv rendszerével, hanem a kultúrával mutat szoros összefüggést,[9] „s a névrendszerek nagy

[7] Szigorúan logikai-nyelvi alapon a tulajdonnév elvileg kiiktatható lenne a nyelvekből, hiszen az egyedítésnek más módjai is lehetnek (körülírásokkal például aktuális használatban éppenséggel mindig kiválthatók). Az, hogy ez a kategória ennek ellenére egyetemes használatú nyelvi elemcsoport, minden bizonnyal a gazdag információhordozó értékével állhat összefüggésben. HOFFMANN ISTVÁN a nyelvi gazdaságosság mozgatórugóit látja a tulajdonnév univerzális jellege mögött meghúzódni (1993: 20, ehhez lásd még SZÉPE 1970: 307, SEBESTYÉN 1970: 305, a tulajdonnevek hírértékéhez pedig BALÁZS J. 1963: 42, NYIRKOS 1989: 291, 293–4 is). Azt, hogy a név létét a nyelvben bizonyos pragmatikus szempontok indokolják, VÁRNAI JUDIT SZILVIA is elfogadja: ez a kategória ugyanis nem „valamely rendszerlogika" alapján, hanem „a kommunikáció gazdaságos, eredményes megvalósulása érdekében, a társadalom működéséhez szükséges, valamennyi emberi közösségben kialakuló intézményes jelenségek egyikeként létük szükségszerű avagy inkább célszerű" (2005: 16). SZÉPE GYÖRGY (1970: 308) nyomán azt is felveti továbbá, hogy ha a tulajdonnév a nyelvekben nem szükségszerű, de mégis általános, akkor a létrejöttének a folyamatai érdemlik a fő figyelmet (VÁRNAI 2005: 86).

[8] Korábban is felvetődött annak a gondolata, hogy fontos lenne tájékozódni a magyarral rokonságban álló népek névadási szokásairól azért, hogy e távoli analógiák hozzásegítsenek névadásunk ősi örökségének megítéléséhez (LIGETI 1978–1979: 29). Legalább ennyire fontos a fent mondottak fényében azoknak a névadási rendszereknek a megismerése is, amelyek a magyarral egyazon kultúrkörbe tartoznak, illetve tartoztak egykoron. És ha már az analógiák kérdését érintjük, meg kell említeni, hogy az ősmagyar kori személynévadás közvetlen forrásokból nem ismerhető meg, jellegéről azonban részben a hasonló kulturális, társadalmi, gazdasági körülmények között élő közösségek névadási rendszere alapján lehetnek elképzeléseink. Ezt az egykoron — az „európai" kultúrába történő betagozódását megelőzően — a magyarságra is jellemző „ősi", a név és az elnevezett személy között szoros, organikus kapcsolatot teremtő névadást VÁRNAI JUDIT SZILVIA a transzlogikus gondolkodásmóddal hozza kapcsolatba (2005: 84–91, vö. még TEMESI 1961: 174 is).

[9] Hasonlóan értékelte a név státuszát TOLCSVAI NAGY GÁBOR is, amikor azt hangsúlyozta, hogy a név nem nyelvi kritériumok, hanem szociokulturális körülmények révén lesz név (1997: 603). HEGEDŰS ATTILA pedig a nyelvi kompetenciáról nyilatkozott úgy, mint tágabb értelmű nyelvi

törésvonalai elsősorban nem a nyelvi, hanem a kulturális törésvonalak mentén húzódnak" (HOFFMANN i. h.). Arra, hogy hasonló kulturális rendszerek hasonló névrendszerekhez vezetnek, míg a névadási rendszerek különbségei rendre eltérő kulturális, külső tényezőkkel vannak összefüggésben, a nemzetközi szakirodalomban is gyakran történnek utalások (vö. pl. SAARELMA 2013: 126, illetve korábban KOHLHEIM 1998), ahogyan az is gyakran megfogalmazódik az írásokban, hogy a névrendszereket kívülről érő új kulturális hatások milyen jelentős mértékű átrendeződéseket eredményezhetnek a személynévadásban és -használatban.[10]

A két ősi tulajdonnévi kategória, a helynevek és a személynevek azonban a kulturális-társadalmi determináltságuk tekintetében nem egyformán jellemezhetők, s az eltéréseik — funkcionális különbségeik mellett — a nem egészen azonos nyelvi természetükben gyökereznek. A helynevekre a helyhez kötöttség, a név és a denotátum viszonylatában szemlélve általában a hosszú élettartam jellemző, e jegyek azonban a személyneveket kevésbé jellemzik. Ebből adódik részben eltérő forrásértékük is. „A helynevek a bennük megtestesülő névadás nagyobb szociális hatókörű, kollektívebb, népibb jellege révén ugyancsak több fényt vethetnek nyelvi-népi környezetükre, mint a személynevek, melyek jobban egyéni vagy kiscsoportos kötöttségűek, főként pedig erősebben nyelvi divatjelenségek, a mindenkori szűkebb társadalmi ízlésnek, gyakran szeszélyesen érvényesülő kulturális hatásoknak a letéteményesei." (BENKŐ 2002: 12).

E különbségekkel függ össze az a körülmény, hogy a személynevek kulturális (és társadalmi) meghatározottsága a helynevekénél jóval erőteljesebben érvényesül. Jól mutatja ezt a magyar személynévhasználat egy évezredes dokumentált változástörténete, amelyben a többször is bekövetkező strukturális átrendeződés nem elsősorban nyelvi, hanem sokkal inkább kulturális tényezőkkel magyarázható (vö. B. GERGELY 1981a: 4, HOFFMANN 2010b: 54). A legkorábbi nyelvemlékeink alapján a honfoglalás korának (és bizonyára az azt megelőző időszaknak) a személynévrendszerére az volt jellemző, hogy a névállomány belső keletkezésű elemek mellett törökségi nyelvekből származó jövevényelemekből táplálkozott, azaz tulajdonképpen egyfajta nomádos névkultúra jellemezte a magyarságot.[11] A

kompetenciáról, amelyben bizonyos kulturális és szociális többletinformációk is benne vannak (1997: 8).

[10] Az afrikai személynévadás hagyományos rendszerét például — amely a transzparens, leíró nevek használatára épült — a kereszténység és általában az európai kulturális és művelődéstörténeti befolyás alapjaiban változtatta meg. Minthogy az európai nevek kiemelt presztízsértékkel bírtak számukra, és nemcsak a kereszténységet szimbolizálták, hanem az átlépést a „primitív" kultúrából a modern világba, mohón adaptálták őket a 20. század elején (AKINNASO 1981: 60, SAARELMA 2013: 141).

[11] A török és a magyar eredetű személynevek kulturális gyökerű szemantikai hasonlóságával függ össze például az is, hogy PAIS DEZSŐ a régi személyneveink jelentéstanával foglalkozó munkájában a két réteg között lényegében nem tesz különbséget (1966).

Kárpát-medencében való letelepedést követően a névadásban annyi változás állt be, hogy a jövevénynevek rétege új elemekkel bővült: a magyarság szomszédságában élő népek (szlávok, németek) névadásából a magyarba átkerült elemekkel.[12] A kereszténység felvételével — az akkor meghatározó európai szellemi-művelődési áramlat részeként — bekövetkező műveltségi váltás azonban mint fontos kultúrtörténeti fordulópont a személynévadás szempontjából is mérföldkőnek bizonyult: a névadás és névhasználat alapvonásait is érintő, lényeges átalakulást, mondhatni „rendszerváltást" hozott magával.[13] Megjelentek a névrendszerben az egyházi latin eredetű (bibliai, mártirológiumi gyökerű) személynevek, amelyek néhány száz év leforgása alatt lényegében kiszorították a névhasználatból és a névrendszerből a korábbi, világi névadáson alapuló személyneveket.[14] A kései ómagyar kor időszakában aztán egy új személynévfajta jelent meg a magyar névrendszerben: a családi összetartozás kifejezésére szolgáló nexusnév kategóriája.[15] Látva, hogy a magyar családnevek kronológiai sajátosságai milyen tökéletesen harmonizálnak a névfajta európai jelentkezésével és elterjedési ütemével (lásd ehhez pl. KÁLMÁN B. 1989: 71, N. FODOR 2010a: 17–9), aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy ennek alakulásában is főképpen európai mintákkal, kulturális-társadalmi tényezőkkel lehet számolnunk.[16]

A kulturális meghatározottság természetesen nem csupán a személynévrendszer egészét érintően érvényesül, hanem a rendszer egyes elemeinek használatát tekintve is. A személynévadással szorosan összekapcsolódó divatjelenségek hátte-

[12] Azt is érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a szláv és német személynevek egészen más jellegű névtípust képviselnek, mint a törökös, nomádos elnevezések: ezek ugyanis lényegében már az európai keresztény kultúra elemei, még ha nem is bibliai, vallási nevek. A germán és a szláv prekeresztény névrendszer sajátosságaihoz lásd részletesen SAARELMA 2013: 147–8.

[13] Azok az intézmények és személyek ugyanis, akik a mindenkori kultúra jellegét legfőképpen meghatározzák, egyúttal a személynevek állományának és ezzel együtt hosszabb távon a rendszerének az alakításában is tevékenyen részt vállalnak (vö. HOFFMANN 2010b: 57–8).

[14] Az egyházi névadás, a szentek tiszteletén alapuló névadás egészen a 20. század közepéig érezte hatását a magyar névválasztásban (HAJDÚ 2004: 15). A kereszténység felvételének mint művelődéstörténeti változásnak a személynévrendszerre gyakorolt hatásával előszeretettel foglalkozik a történeti személynévkutatás, a változásokat taglaló tekintélyes számú munka közül itt csak néhányat említek meg: GALAMBOS 1942: 3–4, BENKŐ 1949a: 8, 1950a: 22, 1967b: 379–80, BERRÁR 1950b: 255, DEME 1960: 137, SZEGFŰ M. 1991: 253 stb. Ennek a folyamatnak köszönhető valójában az is, hogy az európai kultúrában nem várjuk el a névtől az „értelmet" (szemben a transzlogikus névfelfogást mutató kultúrákkal), mert a név „a kollektív tudat átörökítette szokásokból következőleg egy kulturális címke" (VÁRNAI 2005: 86).

[15] Azzal, hogy nagy valószínűséggel a családnevek megjelenése előtt is lehetett a magyarban olyan névfajta, amely nexusjelölő szereppel bírt, a régi magyar személynévrendszer leírásakor részletesen foglalkozom.

[16] Erre ugyancsak sok utalást találunk a szakirodalomban, lásd pl. többek között MIKESY 1959b: 84, HAJDÚ 2003: 734–6, 740, HOFFMANN 2010b: 56, N. FODOR 2010a: 19, SLÍZ 2011a: 176 stb.

rében például igen gyakran szintén kulturális-művelődéstörténeti összefüggések rejlenek még akkor is, ha ezek körülményeit nem is sikerül minden esetben és minden vonatkozásban pontosan feltárni (vö. ehhez pl. KOROMPAY 1978: 50, J. SOLTÉSZ 1979: 141, 143). A személynevek elterjedtségét, divatját ráadásul olykor például közvetlenül érvényesülő irodalmi hatások is okozhatják, azaz a személynévadásnak — a nagyon markánsan jelen lévő keresztény-egyházi vonulat mellett — régtől kezdve megvan a maga világi művelődési szférája is: a Trója-regény, a Roland-ének és általában az ekkor tájt Európa-szerte divatos lovagregények hatására divatba jött személynevek ennek a legegyértelműbb bizonyítékai (lásd ehhez pl. MELICH 1907: 166, MIKESY 1953a: 130–1, SZÉKELY 1970: 203–4, de főképpen KOROMPAY 1971a: 187–8, 1978). Ezeknél a kétségkívül jelentős kulturális, ám kezdetben minden bizonnyal csak szűk körben érvényesülő hatásoknál ugyanakkor jóval fontosabbnak tekinthetjük a rendszer egészét meghatározó, az előbbiekben érintett kulturális-társadalmi áramlatokat.

Mindez pedig a történeti személynévrendszer és személynévhasználat szempontjából azt jelenti, hogy bármely időszak névadása áll is a vizsgálataink középpontjában, nem függetleníthetjük magunkat attól a kulturális-társadalmi közegtől, amelyben az adott névrendszer aktuálisan funkcionált. Az egyes alapnévfajták tárgyalásakor erre magam is igyekszem nagy hangsúlyt fektetni ugyanúgy, ahogyan megmutatkozik ez a szemlélet a történeti személynévkutatás fő vonulatában is (vö. pl. a családnevek kialakulásával és változásával kapcsolatban N. FODOR 2010a; FARKAS 2009a, KARÁDY–KOZMA 2002, a személynevek korai történetének bemutatásában pedig FEHÉRTÓI 1969, SLÍZ 2011a stb.).

1.2.3. A személynévadás és személynévhasználat pragmatikai tényezői

Az ómagyar kor beszélt (természetes) nyelvi valóságáról csak nagyon keveset tudunk, mert az erre vonatkozó megállapításainkat csaknem kizárólag az írásbeliségben ránk maradt (az oklevelek vonatkozásában ráadásul kifejezetten az írásbeliség számára is készült) források alapján tesszük, és noha azt gyanítjuk, hogy az írásbeli nyelvhasználat nagy mértékben eltérhetett a beszélők tömegei által használt korabeli nyelvtől, erre közvetlen bizonyságot nem szerezhetünk (vö. SÁROSI 2003a: 445, de lásd még BENKŐ 1980: 45–53 is). A történeti személynévkutatásnak azonban ugyanúgy kísérletet kell tennie egy-egy időszak beszélt nyelvi névhasználatának a felderítésére, ahogyan a nyelvtörténeti kutatásokban általában sem kerülhető meg az élő nyelvhasználattal való hangsúlyozott foglalkozás. A nyelvi jelenségek leírása és magyarázata elképzelhetetlen a nyelvhasználat felől való közelítésmód, azaz „a pragmatikai funkcionalitás mint elsődleges értelmezési elv” nélkül (SÁROSI 2003a: 440). Ennek fényében pedig a névrendszer működését sem vizsgálhatjuk úgy, hogy eközben az azt használó közösség körülményeire ne lennénk tekintettel. Egy SÁROSI ZSÓFIÁtól kölcsönvett gondolatot (i. m. 442) a névrendszer működésére parafrazeálva azt mondhatjuk, hogy a személynévrend-

szer egésze és a rendszerelemek egyaránt változnak, aminek hátterében részint a kommunikációs szükségletek módosulása áll, ezt viszont a kulturális-társadalmi változások okozzák.[17] Az alábbiakban azt igyekszem összefoglalni, hogy melyek azok a pragmatikai tényezők, amelyek figyelembevétele az ómagyar kori személynévadás és személynévhasználat pontosabb megismeréséhez mint elméleti-módszertani alapelvek számottevően hozzájárulhatnak.

1. A személynév a mai felfogásunk szerint valamilyen névadási aktus folytán lesz valakinek a nevévé, e mozzanat révén nyeri el konkrét, egyedítő szerepét (HOFFMANN 2008a: 9, MOZGA 2013: 162). A névadási rendszerek pragmatikai tényezőinek vizsgálatában elsősorban arra kell figyelmet fordítanunk, hogy maga a n é v a d á s hogyan valósul meg, azaz bizonyos nyelvi elemek mint személynévfajták milyen körülmények, feltételek (cselekvések, hagyományok, eljárások) révén rendelődnek hozzá az adott személyhez mint névviselőhöz.[18]

A névadásnak vannak olyan összetevői, amelyeket szabályok kötnek, és vannak olyanok is, amelyek megkötések nélkül érvényesülnek. A névadás egyes síkjai emellett kötelező érvénnyel támaszkodnak a meglévő névállományra, más szintek ettől függetlenek, s a névadót a meglévő névállomány nem korlátozza. Mindez ki-

[17] Nem feladatom e helyütt a pragmatika (nyelv)elméleti kérdéseibe belebocsátkozni, azt azonban megemlítem, hogy ennek legutóbbi alapos összefoglalására és a tudományterület helyének, státuszának kijelölésére vállalkozott tanulmányában NAGY KATALIN (2005), majd átfogó munkájában TÁTRAI SZILÁRD (2011: 14–8), a történeti (szocio)pragmatika lehetőségeiről pedig SÁROSI ZSÓFIA adott számot több írásában is (vö pl. 2003a, 2003b). Arra pedig, hogy a neveket miként lehet pragmatikai keretben értelmezni, TOLCSVAI NAGY GÁBOR a következőket kiemelve tért ki egyik munkájában: „A név olyasmire vonatkozik, ami egy közösségben intézményesen viseli a nevet. Itt bizonyos értelemben háttérbe szorul az a szempont, hogy a nevet adják, inkább az működik, hogy az anyanyelvi beszélő aktuálisan tulajdonítja (mert tulajdoníthatja) a nevet annak a valaminek, amiről szó van. Ez a tulajdonítás a nyelvről és a világról való ismeretek együttes birtoklásával lehetséges. Ilyen értelemben nyelvészeti keretben valóban pragmatikai szempontból lehet megközelíteni a név kérdését.” (1997: 603–4).

[18] Mivel az emberek elnevezése — mint láthattuk — univerzális jegy, a különböző kultúrák személynevei több tekintetben is számos univerzális sajátosságot mutatnak: az emberek például minden kultúrában egy vagy több nevet kapnak; a névadó is sok esetben meg van határozva (szülők, nagyszülők, a közösség más tagja); egyidejűleg bizonyos személynévfajtákat rendszerint bizonyos rögzített gyakorlat alapján, s nem önkényesen adják; sok kultúrában a névadás magában foglalhat speciális közösségi vagy privát névadási ceremóniát stb. (SAARELMA 2013: 126). Az egyetemes sajátosságok mellett ugyanakkor több tekintetben eltéréseket is megfigyelhetünk az egyes nyelvek személynévadási gyakorlatában. Több ilyenre is rámutatott például RICHARD D. ALFORD, aki a világ más-más tájairól 60 különböző (preindusztriális) kultúra névadási szokásait tanulmányozta (1988, lásd még SAARELMA 2013: 126–9). F. NIYI ANNINASO részletes írása (1981) alapján pedig azt a tanulságot fogalmazhatjuk meg, hogy noha egyes afrikai névminták meglehetősen távol állnak az európai névadási szokásoktól, több vonásuk is emlékeztet ugyanakkor például a magyarság ősmagyar, korai ómagyar kori nomád névadási sajátosságaira.

fejtettebben a következőket jelenti. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a személynévadás és személynévhasználat alapvető vonásából adódóan minden személy az élete során több névadási aktusnak is a célpontja lehet. A személyekhez a névadás aktusa által pedig többféle személynévfajta is hozzárendelődhet, és többnyire hozzá is rendelődik: vagyis az egyének az életük során vagy egyidejűleg rendre több nevet viselnek. Tudatos döntés, választás eredményeként és bizonyos személyek (szülő, pap, törzsfőnök, sámán stb.) közreműködésével elvégzett hozzárendelés révén, viszonylag zárt névállományból (listából) választva válik az egyén nevévé a *választott név* vagy *listanév* terminussal megjelölhető személynévfajta. Az egyének ilyen típusú nevének megválasztásában ma a szülők hoznak döntést, az ómagyar korban azonban az egyház tevékenysége játszotta e tekintetben a legfontosabb szerepet, s ezt a szokást az 1279. évi budai zsinat rendeletileg is rögzítette, amikor kimondta, hogy a gyermeket rögtön a születése után meg kell keresztelni, s nevet — a gyermek születésének vagy keresztelésének a napjára eső szentek neve közül választva — csak a pap adhat (GALAMBOS 1942: 5, HAJDÚ 2003: 359, N. FODOR 2010a: 122, SLÍZ 2011a: 96). A személynevek másik típusa automatikusan — szokásjog vagy törvény alapján — kapcsolódik az egyénhez: „az egyéni elnevezői szándéktól lényegében függetlenül, közösségi névadási előírások alapján" válik az illető személy nevévé. A mai személynévadásban így rendelődik az egyénhez a családneve, de az *automatikus* vagy *átadott név* típusával az ómagyar korban is feltétlenül számolhatunk (ráadásul ennek meglétét megítélésem szerint jóval korábbi időszakra is feltételezhetjük, mint amikorra azt a szakirodalom hagyományosan teszi). Amíg ez a két névfajta egyaránt egy meglévő, használatban lévő (tehát lényegében zárt) névállományból építkezik, a harmadik személynévfajtát efféle kötöttségek nem korlátozzák. A *kreált* vagy *alkotott nevek*-et nem kötik ugyanis formális szabályok, ez a névadás az egész szókincsre, valamint a névadó nyelvi kreativitására támaszkodik, és igen gyakran nemcsak a név – névviselő kapcsolata, de maga az elnevezés is a névadási aktussal teremtődik meg. A mai személynévrendszerben így keletkeznek például a ragadványnevek, de ugyanezt a kognitív-pragmatikai folyamatot tételezhetjük fel az ómagyar kor „motivált" személynévadása mögött is (részben az ún. egyénnevek vonatkozásában, részben pedig a családnévelőzmények terén). (A személynévfajták típusaihoz lásd HOFFMANN 2008a: 9–10.)[19]

A név és a személy kapcsolata tehát részben a név „címkefunkció"-ja révén teremtődhet meg (SAARELMA 2013: 124): a valamely névállományból való választás, hagyományozódás vagy öröklés útján kapott nevek esetében erről beszélhetünk. Más megnevezések viszont a személy és a nyelvi elem ábrázoló jellegének viszonya által jönnek létre, s ilyen módon a nyelvi jel lényegében leírja, jellemzi a

[19] Pragmatikai tényezőket mérlegelt VINCENT BLANÁR is akkor, amikor az egyes személynévfajták jellemzőit a névadás körülményei alapján igyekezett meghatározni (1995: 1179).

viselőjét, annak „képeként” funkcionál (HOFFMANN 2010b: 53). Abban is különbségek lehetnek személynévfajtánként, hogy egyén vagy közösség áll-e a névadási aktus mögött. A választott nevek egyéni (szülői, papi stb.) döntés eredményei, az automatikus neveket törvények vagy szokásjog szabályozza (itt névadóról mint a névadás aktusát megvalósító személyről tehát lényegében nem is beszélhetünk), a kreált nevek hátterében viszont jobbára közösségi névadás állhat, ahogyan ezt a jelenkori ragadványnévadás kapcsán viszonylag jól, KÁLMÁN BÉLA szavaival (1962: 139) élve szinte „in statu nascendi” lemérhetjük.[20]

A személynévrendszer működését, a névadást és a névhasználatot részben — ahogyan a nyelvi rendszer működését általában véve is — belső, rendszertani tényezők irányítják (B. GERGELY 1981a: 28), s ezek között a meglévő nevek mintája, azaz a „névszerűség” kritériumának való megfelelés például igen erős befolyással bír (J. SOLTÉSZ 1979: 25, erről a későbbiekben még részletesen szólok). Feltétlenül hatnak azonban emellett a névadásra kognitív-pragmatikai feltételek is: sok esetben kötik a névadást családi, vallási vagy egyéb társadalmi hagyományok (SLÍZ 2011a: 115, 139), de a jog (a tulajdonjog), a különféle ideológiák, a művészetek, a közigazgatási intézmények ugyancsak fontos hatást gyakorolnak rá (BERRÁR 1960b: 270). Bizonyos névfajták használatában mindezeken túl a presztízs is számottevően szerepet játszhat (SLÍZ 2006: 176, 2011a: 45).

A személyneveket (csakúgy, mint a tulajdonneveket általában) az egyén a kultúra részeként mint nyelvi elemeket ismeri meg a társadalmi-nyelvi szocializációja során. Ezzel párhuzamosan formálódik az a képessége, hogy felismeri, megfelelően használja a neveket, illetőleg újakat is alkot. A beszélőnek tehát a szocializációs folyamatok összetevőjeként kialakul egy bizonyos névkompetenciája, amelyet a kulturális hagyományok és ismeretek mellett nyelvi összetevők is alkotnak. A névhasználók s z e m é l y n é v - k o m p e t e n c i á j a azokon a névmintákon, névmodelleken és a nevekhez kapcsolódó pragmatikai ismereteken alapul, amelyek a nevekről való sokszínű tudásunkat jelentik (HOFFMANN 2010b: 53, lásd még AINIALA 2013: 111).[21]

---

[20] A névadás efféle körülményeiről érintőlegesen gyakran esik szó a szakirodalomban, lásd pl. többek között BENKŐ 1949a: 4, 8, BERRÁR 1952: 50, SZABÓ I. 1954: 8–9, KNIEZSA 1965/2003: 260, BÁRCZI 1958a: 128, HEGEDŰS 1984: 208, FARKAS 2003: 147, 148, 2009a: 17, HAJDÚ 2004: 14, N. FODOR 2010a: 122 stb. A közösségi névadás értelmezése kapcsán N. FODOR JÁNOS azt is hangsúlyozza, hogy természetesen ezt nem úgy kell érteni, hogy a névadási aktus kollektív módon valósul meg, azaz hogy a közösség tagjai együtt, egyszerre hozzák létre az illető megnevezésére az adott névformát, hanem ilyen esetekben is eredendően egy személy kreativitását tükrözi az új elnevezés. Az ilyen névadási helyzetet a szókészlet változásaival állítja párhuzamba, ahol ugyanis az egyéni alkotásból akkor lesz tényleges nyelvi változás, ha az szocializálódik (2012a: 39).

[21] A névkompetencia természetesen nemcsak a beszélők, hanem a hallgatók, azaz általában a névhasználók kompetenciája is (vö. NYIRKOS 1989: 291), s alapvetően befolyásolja a kultúra strukturált világlátása (NICOLAISEN 1980: 42).

2. A személynév-kompetencia mint kulcsfontosságú kognitív-pragmatikai tényező minden kor s z e m é l y n é v h a s z n á l a t á t meghatározza. Noha az ómagyar kor forrásaiban fennmaradt személynevek névhasználati (pragmatikai és névszociológiai) szempontból nehezen értékelhetők, a személynévhasználat általános jellemzői, valamint a különböző kultúrák együttélésének tapasztalatai alapján joggal gondolhatunk arra, hogy valamely személy — mint utaltunk rá — az élete során, de akár egy időben is több nevet viselhetett egyszerre, s ez a névviszony a legkorábbi időszaktól kezdve jellemezhette a névhasználatot (HOFFMANN 2010b: 55). A többnevűség feltételezésének ugyanakkor talán ellentmondani látszik az a tényként kezelt körülmény, hogy a személynevek alapvető funkciója az azonosítás, ezt a szerepet pedig a többnevűség kétségkívül zavarhatja. Mégis úgy tűnik, hogy a névhasználók igénye az egyes személyek többféle megnevezésére olyan erős, hogy még az azonosító funkció esetleges csorbulása sem szabhat neki gátat. E feltételezésünket egyrészt a mai személynévhasználat sajátosságaira alapozhatjuk, arra tudniillik, hogy az egyén az élő nyelvhasználatban nemcsak az azonosításához feltétlenül szükséges névvel rendelkezik, hanem többel is, s ez a „névbőség" főképpen az informális névhasználatot jellemzi.[22] De a többnevűség meglétére mutatnak bizonyos, „a filológia számára szerencsés esetekben" az írás szintjére is „beszüremkedett" ómagyar kori adatok is (BENKŐ 2002: 25): egyrészt azok, amelyek az egyháztól kapott névforma mellett a világi névadás eredményeként született név egyidejű, de a forrásokban váltakozó használatáról tanúskodnak,[23] másrészt pedig azok, amelyek a forrásokban is alternatív nevekként szerepelnek: *Valentini Wasas alias Zabo dicto, Ladislaum dictum Olah alio nomine Vayas* (KÁZMÉR 1987b: 62, 1993: 5).

Ezek alapján nemigen tarthatjuk megalapozottnak azokat a véleményeket, amelyek a magyar személynévrendszer történetének bármely korszakában (jellemzően persze a korai időszakokra vonatkozóan) egy-egy személy esetében egyetlen név viselését feltételezik (vö. pl. BENKŐ 1949a: 4, 1950a: 20, 1967b: 379).[24] Ké-

[22] Az például, hogy a ragadványnevek rendszerét miképpen fejleszti, generálja egy-egy névközösség (vö. pl. B. GERGELY 1966: 389, 1977a: 18–9, 1981a: 82), vagy hogy a szlengben nem ritka az egy-egy névviselőhöz kapcsolódó 8-10 ragadványnév sem (KIS T. 1996: 98), illetőleg hogy a becéző, a szólító- és említőneveknek miféle sokszínűsége és gazdagsága figyelhető meg a névrendszerben (RÁCZ E. 1960, 1967, HAJDÚ 1974, 2003: 638–730), a magyar személynévkutatásban sokak figyelmét felkeltette már az eddigiekben is.

[23] A klasszikus példák: *Aba – Sámuel, Vajk – István* mellett itt említhetjük meg például a 14. században élt (Becsei) Imre fiainak kettős névhasználatát, akik az *István, Gergely, Tamás* egyházi nevek mellett *Töttös, Vesszős, Tövises* névformákkal is szerepelnek a forrásokban (KERTÉSZ 1938: 3, GALAMBOS 1942: 6), vagy a történelemkönyvekbe is a világi nevével bekerült Borsa nembeli *Kopasz* nádort, aki a keresztségben a *Jakab* nevet viselte, de nádori okleveleiben is következetesen *Kopasz*-nak nevezi magát (KERTÉSZ 1938: 3).

[24] E vélekedések „ritka kivételként" minősítik a forrásokban a világi és az egyházi név együttélését jelző adatokat.

sőbb BENKŐ LORÁND is differenciáltabban fogalmaz a jelenség kapcsán, s csak az írásbeliség felszíneként utal az egynevűségre az élő nyelvhasználatban egyidejűleg feltehető többnevűséggel szemben (2002: 25; ugyancsak a többnevűség mellett foglal állást a korai időszak névhasználata kapcsán HAJDÚ MIHÁLY, 2003: 348).

A névhasználatot befolyásoló pragmatikai tényezők fényében nem azt a jelenséget kell tehát kivételesnek tartanunk, amit csupán szórványosan hoznak elénk a források adatai, hogy tudniillik egyazon személyt több néven szerepeltetnek, hiszen épp ez lehetett az írásbeliség (formális) felszíne alatt a tényleges, élő, beszélt nyelvi realitás. A névhasználatnak — mint ismeretes — több színterét különíthetjük el, és ahogyan ma is általánosnak számít az egy-egy névviselőhöz kapcsolódó, sokszor különböző használati körökben érvényesülő több névforma, ezt a természetes névhasználati igényt a korai időszakok nyelvhasználatától sem indokolt megtagadnunk. Az persze más kérdés, hogy a források — jellegükből adódóan — mennyi lehetőséget nyújtanak számunkra a szóbeliségben használt megnevezések feltárására. (A névhasználat egyes színtereihez kapcsolódó kérdésekre, a formális és informális névhasználatra a névszociológiai tényezők mérlegelésekor, az 1.2.6. alfejezetben röviden még visszatérek.)

A személynévadás és névhasználat általános pragmatikai körülményei alapján összefoglalóan tehát joggal feltételezhetjük, hogy az ómagyar kori névadási rendszer is hasonló alaptörvényszerűségek mentén működött, mint a mai: ennek leírását ezért a fentiek figyelembevételével jó esélyekkel végezhetjük el. Erre vállalkozom majd a 2. fejezetben.

1.2.4. A személynévadás és személynévhasználat kognitív tényezői

Az ómagyar kori beszélt nyelvi személynévhasználat megismeréséhez juthatunk közelebb akkor is, ha azokra a kognitív tényezőkre alapozunk, amelyek a nyelvés ezen belül a névhasználatot általános jegyeikben, elméleti síkon ragadják meg. Ezek a körülmények, sajátosságok ugyanis — egyetemes érvényük okán — éppúgy meghatározták az ómagyar kori névhasználatot, ahogyan domináns szerepet játszanak a mai névrendszer és névhasználat vonatkozásában is.

A nyelv a nyelvhasználóktól nem független, autonóm struktúra, és nem az az ennek részeként szereplő névrendszer sem, noha az egyes rendszerelemek között olykor igen erős belső kapcsolatok alakulhatnak ki. A funkcionális megközelítés szerint a nyelv — minthogy a nyelven kívüli funkcióival, illetve az ember kognitív képességével szoros kapcsolatban áll — szélesebb, nyelvhasználati összefüggésben vizsgálandó (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 21–2). A funkcionális nyelvészet[25]

[25] Az onomasztika legcélszerűbb elméleti kereteként HOFFMANN ISTVÁN szerint a funkcionális nyelvelmélet jelölhető ki (2012: 14). Az itt következő egység természetesen nem vállalhatja fel azt a feladatot, hogy e nyelvszemlélet minden aspektusáról számot adjon, ez alól fel is ment az

fontos alapelve ezért az, hogy a nyelvi kifejezéseket természetes közegükben, „támogató mátrixuk”-ban tanulmányozza, amelynek szempontjai között az alábbiak szerepelnek: a tényleges, valós nyelvhasználatból származó valódi adatok, a kontextus és a nyelvi variációk figyelembevétele, a nyelvhasználó közösség sajátos kulturális jellemzőinek a szem előtt tartása (i. m. 33, de lásd még 23 is). Ezek az alapelvek komoly súllyal esnek latba a névtörténeti kutatásokban is, amit az is jelez, hogy újabban ígéretes törekvéseket láthatunk olyan módszertani eljárások kidolgozására, amelyek segítségével a történeti forrásokban ránk maradt névadatok korabeli valós nyelvhasználati értéke a korábbi ismereteknél jóval pontosabban kijelölhető (HOFFMANN 2012: 13–4). Efféle törekvésekről elsősorban a helynevek vonatkozásában számolhatunk ugyan be, a következő fejezetekben azonban azt is igyekszem igazolni, hogy egy ilyen megközelítésnek a személynevek kapcsán szintén van relevanciája.

A funkcionális nyelvszemlélet felfogásához igazodva a személynévrendszer működését és a névhasználat jellegzetességeit egy „szélesebb, kognitív, szociokulturális horizonton” megjelenve vizsgálhatjuk azzal összefüggésben, hogy e szemlélet szerint a nyelv — egyetemes jellege ellenére — „egy-egy kultúra alkotója, az adott kultúrában konvencionálódik és örökítődik tovább a szocializációban” (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 25). A személynévkutatásban ennek értelmezhetőségét három összetevő síkján fejthetjük ki: a névhasználók, a névvel megjelölt egyének és a nevek vonatkozásában.

1. A név alapvetően közösségi jelenség, ahogyan a nyelv is az. A személyeket jelölő névformákat — a személyek megismerésével párhuzamosan — az egyén (mint n é v h a s z n á l ó) a nyelvi szocializációja részeként a közvetlen környezetében kommunikáció útján veszi birtokba. Ebben a viszonyrendszerben tehát a környezet „az egyén tudásának s benne értelemszerűen a névtudásának is a szociokulturális feltételeit jelenti” (HOFFMANN 2012: 15). A környezetet másképpen mint n é v k ö z ö s s é g e t határozhatjuk meg, a névközösség azonban valamelyest más hangsúlyokkal értelmeződik a személynevek használatával összefüggésben, mint ahogyan azt a helynevek használata kapcsán definiálni szokás. Minthogy a helynevek által jelölt denotátumok a térben léteznek, területi kötöttségűek,

a körülmény, hogy nemrégiben kitűnő összefoglalást adott közre a funkcionális nyelvészetről LADÁNYI MÁRIA és TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), az elméleti keret helynevekre való alkalmazhatóságát pedig HOFFMANN ISTVÁN fejtette ki (2012, de lásd még ehhez korábban RESZEGI 2009a, 2009b is). E helyütt ezért csupán azokat a tényezőket emelem ki, amelyek megítélésem szerint a történeti személynévvizsgálatokhoz fontos elméleti-módszertani alapvetésül szolgálnak. A kifejtés során nagyban támaszkodom HOFFMANN írásának gondolataira, hiszen a személynevek több tekintetben is hasonló problémákat vetnek fel, mint a helynevek, s e két tulajdonnévfajta párhuzamba állítása sok haszonnal jár a névkutatásban. A két tulajdonnévi kategória közötti eltérések ugyanakkor éppen kognitív síkon ragadhatók meg talán a legszembetűnőbben, ezeket pedig természetszerűen a nyelvleírás során is érvényesítenünk kell.

az őket használó névközösségek szerveződésének is a térbeliség a meghatározó összetevője. És noha az egyén egyidejűleg több névközösségnek is a tagja lehet, ezek — a helynevek használata kapcsán — mind alapvetően térbelileg szerveződnek és határolhatók körül.[26]

A névközösség fogalmát a személynévhasználattal és -ismerettel kapcsolatban más hangsúlyok mentén látom meghatározhatónak. A névközösségeknek ugyanis olykor (mint a helynevek esetében) a horizontális (térbeli), máskor pedig (mint a személynevek kapcsán) a vertikális (szociális) komponensei az erőteljesebbek azzal összefüggésben, hogy aktuálisan a név és a hely vagy pedig a név és a személy viszonyrendszerében értelmeződnek. Az utóbbi esetben a névközösség lényegét részint genetikusan, részint pedig szociálisan szerveződő közösségként adhatjuk meg, amely egyfajta szociális hálóként funkcionál, és új összetevő, azaz új személyek és neveik megismerésekor mindig újrakonstruálódik. A genetikusan szerveződő névközösség középpontjában az egyén áll, amely egyre táguló koncentrikus körökként megrajzolható névközösségek tagjaként jelenik meg: a legszűkebb, legközvetlenebb névközösség nyilvánvalóan a család, de ebben a viszonyrendszerben képviselt tágabb hálózatot például az ómagyar kor időszakában a nemzetség. (Azt, hogy ezek a közösségek az egyén tudatában meghatározó formációk, az is jól mutatja, hogy a személynévtörténet egy bizonyos korszakában igény támadt e relációk kifejezésére a megnevezés szintjén is: előbb a nemzetségnevek, majd a családnevek formájában.) Ezek a névközösségek tehát genetikus alapon szerveződnek, s bennük a helyhez kötöttségnek kevésbé van szerepe, hiszen a személynévhasználat családi (és az ómagyar korban nemzetségi) közegben mutat viszonyrendszert függetlenül attól, hogy az adott közösség tagjai éppen hol élnek.

A szociálisan szerveződő névközösség annyiban tér el a genetikusan szerveződőtől, hogy a személyek közötti viszonyrendszert társadalmi, szociokulturális tényezők alakítják. Névközösséget alkothat ilyen értelemben például egy iskolai osztály, ahol speciálisan csak az adott közösségben működő — azaz erős szociális kötöttségű — ragadványnév-szisztéma alakult ki, egy katonai egység, amelynek gondosan felépített szlengnévhasználata van stb. De ilyennek foghatjuk fel az ómagyar korban egy-egy közösségben az azonos foglalkozásúak körét is, amelyeken belül gyakorta találhatunk egységes szemléleti alapon megszülető névformá-

[26] Ennek elletmondani látszanak az olyan helynév-szociológiai természetű vizsgálatok, amelyek ún. „mikroközösségek” (család, baráti társaság stb.) helynévhasználati szokásait igyekszenek feltérképezni (lásd ehhez GYŐRFFY 2013: 120). Ezek azonban alapvetően szintén térbelileg értelmeződnek, hiszen nyilvánvalóan csak olyan családtagok, baráti társasághoz tartozók esetében lehet ennek a vizsgálatnak létjogosultsága, akik azonos névhasználói közegben élnek. (Az persze névszociológiai szempontból szintén izgalmas kérdés, hogy az egykor közös névhasználói körhöz tartozók térbeli eltávolodása, elszármazása milyen mértékben halványítja el a neveket, és éppenséggel melyeket az ún. mentális térképen.)

kat.[27] A kisebb közösségekben a névformák létrejöttét nemcsak az azonosítás igénye magyarázza, hanem legalább ilyen fontos szerepe van az összetartozás-tudat kifejezésének is, azaz a nevek erős csoportépítő funkcióval bírnak (vö. HOFFMANN 2008a: 17, de lásd még 2010b is). A szociálisan szerveződő névközösségek abban is eltérnek a genetikusan szerveződőktől, hogy nem egyiket a másikba belefoglaló, egyre táguló körökként sematizálhatjuk őket, hanem inkább olyan, az egyes névközösségeket jelképező körökként, amelyek egymással bizonyos részeken átfedésben vannak. Az efféle, szociálisan szerveződő közösségek személynévhasználatáról VINCENT BLANÁR mint „mikrorendszerek"-ről beszél (1995: 1181).

A pragmatikai tényezők kapcsán már utaltam a névkompetenciára mint a beszélőknek a nevekről való alapvető kulturális, pragmatikai, nyelvi tudására. Itt csupán azzal kell az ott elmondottakat kiegészíteni, hogy mivel a személynevek használati érvénye jóval szűkebb, mint a helyneveké, a személynév-kompetencia összetevőiként szereplő névmodellek érvényességében is nagy különbségek lehetnek. A névkompetencia sokféle nyelvi formát felismer és azonosít személynévként (akár egyazon személy neveiként is pl. *Kovács István, István, Kovács, Kovi, Pista, Pityu, Kokó, Sutyi, Sánta* stb.) az alapján a tapasztalat alapján, hogy a személyek megnevezésében sokféle megoldással élhet (a különféle névhasználati közegekben, névközösségekben) a névhasználó. Ezek között persze vannak olyanok, amelyeket minden magyarul beszélő személy névkompetenciája személynévként azonosít (pl. *Kovács István, Pista*); mások használata erősebben kötődik valamely szűkebb közösséghez (pl. *Sutyi, Kokó, Kovi*), de az adott nyelvi elemeknek a jellegzetes hangsormintázata többnyire biztosítja a névként való azonosításukat; megint másoknál pedig — éppen az adott nyelvi elemnek a közszói azonosíthatósága folytán — a névként való felismerhetőségben is zavar támadhat (pl. *Sánta*).

A névkompetenciában nagy szerepe van a névmodellek gyakoriságának, ez ugyanis a névközösség szempontjából az elfogadottság, konvencionáltság mértékét jelzi. A gyakoriság mértékének változása a névrendszer változásának irányait, tendenciáit határozza meg (vö. HOFFMANN 2012: 15–6). Konkrét példával megvilágítva ez azt jelenti, hogy a kereszténység felvételével például egy új séma jelent meg a magyar személynévadásban: a bibliai-mártirológiumi nevek modellje, amelynek gyakorisága (és begyakorlottsága) folyamatosan emelkedett, s a névmintákban bekövetkezett változás néhány évszázad leforgása alatt a személynévrendszer állományi összetételének gyökeres átalakulását hozta magával. (De hasonló, a névmodellek gyakoriságát érintő folyamat eredményének tekinthetjük a családnevek elterjedését, általánossá válását is.)

2. A személyekre vonatkozó ismereteink ugyancsak a környezetünk, a világ megismerésének részeként alakulnak ki, szerveződnek tudássá az egyén és a kö-

[27] Az ún. névvonatkoztatás szakirodalma több ilyen névadási-névhasználati jelenséget bemutatott már (vö. pl. TERESTYÉNI 1941: 27, PAIS 1966: 223–4).

zösség „konstruáló” tevékenysége révén. Ez a folyamat nemcsak az egyén kognitív cselekvése tehát, hanem azé a közösségé is, amelyben az egyéni szocializáció zajlik (vö. HOFFMANN 2012: 15). A helyekre, a térre vonatkozó kifejezések és ismeretek összességét magába foglaló mentális (kognitív) térkép általánosan használt metaforájának mintájára a személyekre vonatkozó kifejezések hálózatát és a velük kapcsolatos ismeretek együttesét *mentális tablóként* írhatjuk le. Mentális (vagy kognitív) tablónak nevezem azt az egyén személyes viszonyainak a mentális leképeződését, megkonstruálását magába foglaló, folyton változó hálózatot, amelynek a személyek közötti relációk éppúgy a részét képezik, mint a személynévadási modellek, sémák, valamint maguk az egyes elnevezések.

A névközösségeken belül a névadás és névhasználat belső összefüggéseket mutat, a nevek egymással hálószerű kapcsolatrendszerben állnak, a nevek létrehozásában közös szabályszerűségek is szerepet játszanak (vö. HOFFMANN 2008a: 17). A helyek és a helynevek hálózatát tükröztető mentális térkép kapcsán viszonylag nagy biztonsággal feltehetjük, hogy az egyazon névközösségbe tartozó személyek egyéni mentális térképe a legtöbb vonatkozásban hasonló mintázatot mutat,[28] és ez a tétel a lényegét tekintve nyilvánvalóan a mentális tablóra is érvényes, de néhány tényező ezt némileg befolyásolhatja. Az egyéni szocializációs folyamatok eltéréseiből adódóan ugyanis az egyének mentális tablója között akár jelentősebb különbségek mutatkozhatnak több tekintetben is. A hálózatban valamely reláció tagjaként részt vevő személyekre vonatkozó tudás, nyelvi és nem nyelvi ismeretanyag egyrészt egyénenként gyakran eltérő kidolgozottságú lehet, ahogyan a személyek közötti kapcsolatrendszert (a kapcsolatok erősségét csakúgy, mint a kapcsolatrendszer tagjait) is sok, az egyén szintjén érvényesülő egyedi (szociális tényezőkkel összefüggő) körülmény befolyásolja.[29]

---

[28] Újabban történtek kísérletek arra, hogy egy-egy névközösség tagjainak egyéni mentális névtérképeit megrajzolják, s a közöttük lévő egyezéseket és eltéréseket felmérjék (előadásban számolt be ilyen irányú kutatásáról GYŐRFFY ERZSÉBET és E. NAGY KATALIN).

[29] Ez irányú konkrét vizsgálatokról ugyanakkor sem a hazai, sem a nemzetközi szakirodalomból nincs tudomásom. Azt viszont joggal feltételezhetük, hogy egy-egy névközösség tagjai esetében a mentális tablók homogén vagy heterogén mintázatát nagyban befolyásolja az adott közösség zárt vagy nyitott volta. Egy középkori zárt földműves faluban az egyének mentális tablója — a kapcsolatrendszer szűk és erősen lehatárolt keretei miatt — nagy valószínűséggel valóban egységes mintázatot mutathatott, míg e téren sokkal nagyobb differenciáltságra gondolhatunk egy városi, iparos jellegű (jóval nyitottabb és szociálisan erősebben tagolt) névközösségben. A (név)közösség szociális tagoltsága és az általa használt névanyag között ugyanis kapcsolatot tételezhetünk fel: a szocálisan kevéssé tagozódott közösség adta nevek KNIEZSA ISTVÁN szerint például egyhangúbbak, mint a gazdagon rétegzett közösségeké (1965/2003: 261). Nagyvonalakban ezt tapasztalhatjuk persze a mai körülmények közepette is, de talán differenciáltabban: az életmód, életkörülmények megváltozása nyilvánvalóan nem hagyta érintetlenül a névközösségeket sem, és ahogyan a nyelvjárások felbomlásáról beszél a nyelvjáráskutatás, ugyanúgy megfigyelhetünk ilyen tendenciákat a névközösségek vonatkozásában is: amíg kisebb, zárt fal-

A személynévhasználat kérdéseinek, az egyes személyneveknek a vizsgálata ebben a „támogató mátrix”-ban, azaz más hasonló szerepű elemekkel való összevetésben lehet a legteljesebb (vö. a helynevek vonatkozásában erről HOFFMANN 2012: 16). Az ilyen típusú vizsgálatok a történeti személynévkutatásban valójában jelen is vannak, noha nem az itt bemutatott elméleti megalapozással összefüggően, és némelyest más célokat kijelölve. Az olyan jellegű munkákra gondolhatunk elsősorban, amelyek egy középkori nemesi dinasztia személynév-használati kérdéseit boncolgatják az ún. mikrotörténelem szellemiségében (lásd pl. SLÍZ 2013).

3. A magukkal a személynevekkel kapcsolatos funkcionális-kognitív kérdések közül csupán néhányat emelek ki az alábbiakban: azokat, amelyek megítélésem szerint az ómagyar kori személynévhasználat megvilágítását a leginkább segíthetik. Ezek a kérdések a prototípus-elmélet, a névadás tudatossága, illetve a személynevek funkciói köré szerveződnek; a személynévadásban ugyancsak meghatározó szerepet játszó névmintáknak pedig e fejezet következő, 1.2.5. pontjában önálló kifejtést szentelek.

Mielőtt azonban ezeket a kérdéseket részletezően bemutatnánk, egy megjegyzés a személynevek funkcionális természetének egy fontos egyetemes érvényű jegyéről még feltétlenül idekívánkozik. A személynévnek minden nyelvben az alapfunkciója az egyének azonosítása, vagyis az identifikáció (vö. BALÁZS J. 1963: 52, KÁLMÁN B. 1989: 9, HOFFMANN 2008a: 8). Ezzel szoros összefüggésben minden személynévfajta fontos velejárója (a névadás módjától függetlenül) az identitásjelölő szerepe is (HOFFMANN 2010b: 53). Ez azt jelenti például, hogy a személynévrendszerben bekövetkező strukturális változások (pl. a keresztény nevek használatának elterjedése), amelyek jórészt kulturális hatásra mentek végbe, az egyén saját identitásának átalakulását is jelentették egyidejűleg. Persze az egyén szintjén a név efféle „identitásváltó”, illetve ezt kifejező szerepét az írásos emlékekben csak ritkán látjuk megjelenni, határozottan megmutatkozik viszont ez a folyamat a névállomány egészét tekintve, amelyben egyre jobban háttérbe szorul az ősi réteg, és kerül meghatározó szerepbe a keresztény névkincs. A folyamat mögött — mint jeleztük — kulturális okok húzódnak meg (i. m. 55). A személynevek ezért egyúttal az egyének kulturális identitásának is a fémjelzői (SAARELLMA 2013: 125).

A funkcionális nyelvszemlélet fontos részelmélete a prototípus-elmélet, amelynek fő összetevői a következők: a példányok kategóriába sorolása tulajdonságok alapján történik, ezek családi hasonlóság szerint nyalábokba rendeződnek, a besorolás fokozat kérdése, a kategóriák határai pedig nem élesek (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 27, kifejezetten a tulajdonnevekre vonatkozóan pedig

vakban talán könnyebb ilyeneket kitapintani, ahogyan a nyelvjárás is erőteljesebben jelen van ott, nagyvárosokban erre jóval kisebb esély mutatkozik.

lásd ehhez még VAN LANGENDONCK 1995a: 485, 2007: 171–3). Jól alkalmazható ez az elmélet a családnevek kialakulásának vitás kérdései kapcsán (amint erre érintőlegesen már utaltam a korábbiakban), de egyes névtípusok és a hozzájuk alapul szolgáló nyelvi elemek elhatárolásának nehézségeit tekintve is sikeresen használható. Ilyen elhatárolási nehézségekkel szembesült például a névkutatás és az ennek eredményeire alapozó társadalomtörténet a foglalkozásnévvel alakilag megegyező családnevek (vagy családnévelőzmények) értékelése során. Az egyazon jobbágy neveként előforduló 1389: Blasio *Takach* de Narad (Z. 4: 384), 1394: *Thakach* (Z. 4: 552), 1397: Blasium dictum *Takach* de Narad (Z. 12: 55) okleveles említések *Takács* eleme kapcsán az tehát a kérdés, hogy őrzi-e az a szemantikai kapcsolatot az eredeti *takács* közszóval, azaz az illető tényleges foglalkozását is jelöli-e, vagy a névnek pusztán címke jellege van, s legfeljebb a történetiségben tekinthető szemantikailag motiváltnak. A prototípus-elmélettel ezt a problémát olyan módon közelíthetjük meg, hogy a foglalkozással valamilyen síkon kapcsolatban álló nyelvi elemeket pólusok mentén rendezzük el, ahol a foglalkozást jelölő közszavak az egyik pólus körül sűrűsödnek, a foglalkozásnévvel azonos alakú öröklődő (tehát szemantikailag „elhalványult", prototipikus) családnevek pedig a másik pólust veszik körül. A kettő közötti sávban, mindkét pólustól valamelyest távolabb helyezkednek el azok a névformák, amelyek bár névként (családnévelőzményként) funkcionálnak, de egyúttal foglalkozásjelölő szereppel is bírnak (azaz tulajdonságaikra nézve nem öröklődő, szemantikailag motivált személynevek), és a pólusokban lévő nyelvi elemekkel bizonyos tulajdonságaikban megegyeznek, míg másokban eltérnek. Ez a megközelítés persze az alapproblémánkat nem tudja megoldani, hiszen a források szűkszavúsága éppen azt nem teszi lehetővé, hogy az adott személynévformának a pólusokhoz viszonyított elhelyezkedésére pontosan ráláthassunk. Ehhez további fogódzókra van szükségünk.

A *névadás tudatosságának* kérdése ugyancsak gyakran felmerül a névtani szakirodalomban, de elsősorban nem a személynevek, hanem a helynevek keletkezésével összefüggésben. Legutóbb ebben a polémiában HOFFMANN ISTVÁN úgy foglalt állást, hogy a helynevek létrejötte a tudatos névalkotás és az e nélkül végbemenő onimizáció pólusai, prototipikus névalkotási módjai közötti széles sávban vázolható fel, s a nyelvi elemek a közszói pólustól a tulajdonnévi pólus felé közeledve valahol köztes helyzetben is lehetnek, mindegyik prototipikus kategória elemeitől valamelyest eltérő jegyekkel jellemezhetően (2012: 20). Ilyen köztes, átmeneti sávban helyezhetők el a helyet jelölő közszavak mint az egyik pólus és a helynevek mint a másik pólus között a földrajzi köznevekkel azonos alakú egyes helynevek, illetve helynévi leírások. A személynevek kapcsán azonban a névadás tudatossága sokkal kevésbé kérdőjelezhető meg: a személynevek — ahogyan ezt a korábbiakban is hangsúlyoztuk — jellemzően a névadás aktusa által lesznek névvé, fokozatos tulajdonnévvé alakulás (pl. *takács Benedek* > *Takács Benedek* változás) esetükben jóval ritkábban képzelhető el, noha ezt a lehetőséget

kizárni természetesen nincs okunk.[30] Az előzőekben kifejtett foglalkozásnévi eredetű nevek példája sem mond ennek ellent, hiszen ott a pólusok körül csoportosuló prototipikus nyelvi elemek (részben foglalkozást jelölő közszavak, részben foglalkozásnévvel azonos családnevek) köztes sávjában is nagy valószínűséggel személynévi státuszú elemek találhatók, és inkább csak azok családnév volta a kérdéses. (A családnévelőzmény családnévvé válásában viszont valóban érzékelhető az említett folyamat jelleg, de nem köznév > tulajdonnév relációban, hanem tulajdonnév > tulajdonnév viszonyrendszerben.)

Akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül a névadás kognitív alapját és feltételrendszerét, amikor az egyénhez kapcsolódó egyes s z e m é l y n é v f a j t á k funkcionális kérdéseit helyezzük a vizsgálataink középpontjába, minthogy a névadási aktusok jellegét elsősorban a névadók mentális viszonyulása határozza meg (vö. HOFFMANN 2008a: 9). A név funkcióját alapul vevő kognitív szemléletű kategorizáció és a névadás körülményeire fókuszáló pragmatikai megközelítés (lásd az előző pontban) eredményei között ugyanakkor szoros megfeleltethetőséget is tapasztalhatunk, igazolva a névfajták elkülönítésében e két aspektus együttes figyelembevételének indokolt voltát.

Funkcionális-kognitív szempontból az alapnévfajták közül a névviselővel a legszorosabb kapcsolatban a kreált nevek állnak (hiszen e névformák az egyén valamely tulajdonságát, társadalmi helyzetét stb. tükrözik). E névfajta elemei mindig motiváltak, gazdag információtartalmuk van, s ennek folytán leíró jellegűek: kognitív szempontból ezért *leíró* vagy *sajátosságjelölő nevek*-nek nevezzük őket. Az átadott nevekre is jellemző bizonyos fokú motiváltság és információtartalom, de csupán egyféle információt közvetítenek tekintve, hogy ezek „valamilyen hagyományosan genetikai, illetve működési alapon szerveződő közösséghez (anyához, apához, családhoz, klánhoz, nemzetséghez stb.) való tartozást fejeznek ki" (HOFFMANN 2008a: 11). A legtöbb társadalmi formációban a genetikus összetartozásnak meghatározó közösségépítő szerepe van, s a genetikusan szerveződő közösséget névvel is megjelölik. E névfajtára alkalmazzuk a *kapcsolati* vagy *nexus-név* terminust. A választott nevek esetében nem beszélhetünk motiváltságról, e nevek legfőbb funkciója az, hogy egy kisebb közösségen (elsősorban családon) belül azonosítsa az elnevezettet. Kognitív szempontból ezeket nevezzük *referáló nevek*-nek (i. m. 11).[31] Az alapnévfajták mellett meg kell továbbá említenünk egy negyedik személynévfajtát is, amely az előzőekhez képest másodlagos jellegű kategória:

[30] Bizonyára az ilyen esetekben is van egy momentum, amikor először szólítják az illetőt valóban tulajdonnévvel *Takács*-ként, de mégis inkább lehet az a benyomásunk (és a ragadványnévadást is így érzékeljük többnyire), hogy csak „kialakult" egy-egy név, semmint „adták".

[31] Referáló funkciója természetesen a másik két névfajtának is van, hiszen minden személynévnek ez a leglényegesebb szerepe, de azoknál a névadáskor sajátos, csak rájuk jellemző funkciók is előkerülnek, amelyek viszont a referáló neveknél hiányoznak.

az ún. *affektív nevek*-nek a névadó-névhasználó és a megnevezett személy közötti érzelmi viszony adja a meghatározó kognitív-szemantikai tartalmát. Minthogy ez a névfajta más nevek módosításával jön létre, pragmatikai szempontból módosított névként definiálhatjuk. Ezekben a nevekben az elsődleges, azonosító szerephez az affektív funkció olyan módon társul, hogy az dominánsan van bennük jelen, gyakran az eredeti funkciókat teljesen háttérbe szorítva (i. m. 12). Azt, hogy az itt névelméleti síkon összefoglaltakat miképpen terjeszthetjük ki a történetiségre, azaz hogyan írható le mindezek fényében az ómagyar kori személynévadás és személynévhasználat, a 2. fejezetben mutatom be részletezően.

A személynévrendszer működését tekintve e névfajták között egyesek aktív, dinamikus névfajtákként, mások pedig merev, statikus névfajtákként funkcionálnak: az előbbibe a sajátosságjelölő és az affektív nevek tartoznak (amelyek bármikor hozzákapcsolódhatnak az egyénhez), az utóbbiba pedig a referáló és a nexusnevek (ezek ugyanis döntően a születéskor rendelődnek hozzá a névviselőhöz). Bonyolultabb kognitív folyamatok a dinamikus névfajtába tartozó elemek létrejötte mögött állnak, a zárt vagy félig zárt, statikus névfajtákra az aktív működést biztosító szabályszerűségek, a szoros rendszerszerű kapcsolatok ugyanis alig jellemzőek (vö. HOFFMANN 2008a: 18–9, illetve lásd még HAJDÚ 2003: 153, 2004: 12 is).

Érdekes, a prototipikalitás szemlélete szerint is értelmezhető megállapítást tett B. GERGELY PIROSKA a ragadványnevek nyelvi rendszerbeli helyzetére vonatkozóan. Azt emelte ki, hogy ezek közel állnak a szókincs többi (nem tulajdonnévi) eleméhez, és a tulajdonnévi és a köznévi funkció egyidejűleg van meg bennük. A ragadványnév szerinte olyan összetett, komplex struktúrájú jelzésfajta (1973: 22, lásd még 1977a: 150), amelynek jelentéstartalma szubjektív és objektív tényezőket is magába foglal (1977a: 150). Ez a kijelentés tágabb értelemben a sajátosságjelölő nevek közös, univerzális tulajdonságát ragadja meg, s annak az általános benyomásnak a hátterében, hogy ezek a közszói és a tulajdonnévi megjelölések között valamiféle hidat alkotva átmeneti jellegű kategóriát képviselnek, e nevek transzparens volta áll.[32]

Az egyes személynévfajták funkcionális kérdéseivel szorosan összefügg az elnevezések m o t i v á l t s á g á n a k ügye, illetve ezzel kapcsolatban a nevek jelentésszerkezetének problematikája. Ha a személynévadás motiváltságát a funkcionális nyelvelmélet keretei között szemléljük, akkor ezzel a jelentések és a funkciók elsődlegességét feltételezzük, illetve azt, hogy az elnevezés és a jelölt egyén közötti kapcsolat eredendően motivált (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 22), a nevek keletkezésére tehát nagyfokú szemantikai tudatosság jellemző (HOFFMANN 1993: 43, 2012: 12–3). Mielőtt ennek a kijelentésnek a mélyére ásnánk, a sze-

[32] Ebből a szempontból is tanulságos lenne olyan vizsgálatokat végezni, amelyek a névhasználók attitűdjét derítik fel az egyes személynévfajták (és konkrét névformák) tipikalitási szintjének megítélésével kapcsolatban.

mélynevek (és általában a tulajdonnevek) jelentésszerkezete kapcsán előre kell bocsátanunk, hogy azok igen gazdag, sokrétű jelentéssel bíró nyelvi elemek (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 24–33, HOFFMANN 2012: 11), s a jelentésszerkezetükben az adott személyre (denotátumra) vonatkoztatott, benne felismert tulajdonságfogalmak jelennek meg, de ezekből a tulajdonságjegyekből mindössze egy-kettő realizálódik a név nyelvi formájában (HOFFMANN i. m. 23).[33]

Amikor tehát a személynévadás motiváltságáról beszélünk, tulajdonképpen a nevet létrehozó ember nyelvi cselekvését minősítjük: a nevekben megmutatkozó szemantikai jegyeket ugyanis nem közvetlenül az elnevezendő személy (hely vagy bármely más denotátumfajta) határozza meg (ahogyan ezt a korábbi névkutatás hagyományosan és egybehangzóan vallotta), hanem „a név fogalmi és szemantikai jellegében az elnevezést létrehozó egyén kognitív befolyása érvényesül" (HOFFMANN 2012: 12). A megnevezésben mint kognitív aktusban tehát legfontosabb szerepe a megnevező nézőpontjának van (SLÍZ 2012: 286), vagyis a névadás motiváltságát a névadó elméjében lejátszódó kognitív folyamatokban ragadhatjuk meg.[34] A nevekben kifejeződő szemantikai tartalom e felfogás értelmében nem közvetlenül a világot képezi le, hanem a világról (s benne az adott személyekről) való tudásunkat. A nevek motivációja nem a világban (és az elnevezett személyekben) rejlik tehát, hanem a névadó-névhasználó ember kognitív rendszerében (HOFFMANN 2012: 23).

A folyamatot a családnevek (pontosabban a családnévelőzmények) keletkezése kapcsán némileg más hangsúlyokkal jellemzi N. FODOR JÁNOS, noha a névadó szerepét ő is kiemeli, de csak mint másodlagos tényezőre utal rá. A hagyományos megközelítéshez igazodva úgy véli, hogy mivel névadáskor az elnevezett személy sajátosságai tükröződnek a névben, ily módon az elnevezettek a keletkező nevet motiválják abban a tekintetben, hogy csak velük kapcsolatos jellegzetesség lehet a

[33] Mivel azonban ugyanazt a személyt (mint entitást) fogalmi nézőponttól függően többféleképpen meg lehet szemantikai értelemben konstruálni, ugyanazt a személyt többféle név is megjelölheti. Ezen alapul a személynévi szinonimitás, a többnevűség (HOFFMANN 2012: 23). A kisebb közösségek ragadványnév-használatában például egyáltalán nem szokatlan, hogy egyazon személyre akár 4-5 vagy még több névformát is használnak egyidejűleg (vö. pl. B. GERGELY 1966: 389, 1977a: 17, ÖRDÖG 1973: 205–9, KIS T. 1996: 98).

[34] Itt jegyzem meg, hogy a személynévadás motivációjának, kognitív hátterének a feltárása a magyar személynévkutatásban mindig is meghatározó vonulatként volt jelen mind a történeti, mind a jelenkori névrendszer vizsgálatában: akár a régi magyar világi személynévadás (BENKŐ 1949a, PAIS 1966, HAJDÚ 2003: 353–4), akár a családnévelőzmények (B. GERGELY 1981a: 11–2, legutóbbi összefoglalását lásd HAJDÚ 2003: 770–1, illetve főképpen N. FODOR 2008: 288–9, 2010a: 59–60), akár a mai ragadványnevek (B. GERGELY 1977a: 87–103, ÖRDÖG 1973: 199–205, FEHÉR K. 2003) álltak is a vizsgálat középpontjában, rendre a jelentéstani (motivációs alapú) kategorizációt, tipológiát helyezték kutatóink előtérbe. A nevek eredetmagyarázatát tehát nálunk mindig is valamiféle „szélesebb értelemben vett funkcionalizmus" jellemezte (a helynevekre vonatkoztatva lásd ehhez HOFFMANN 2012: 12).

névadás alapja. Ugyanakkor az elnevező szabadon, önkényesen választhat az elnevezettel kapcsolatos sajátosságok közül, kiemelve a legjellemzőbbnek tartott attribútumot (2008: 287, 2010a: 58). Ez az elképzelés nincs ugyan kibékíthetetlen ellentmondásban a fent kifejtettekkel, de bizonyos tényezőket nem vesz figyelembe. Elnagyoltan kezeli azt a körülményt, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy minden névadás szemantikailag tudatos, azaz abszolút motiválatlan név nincs (HOFFMANN 1993: 43, N. FODOR 2008: 287), akkor a motiváltságnak természetesen érvényesülnie kell azoknál a neveknél is, amelyek nem sajátosságjelölő, leíró funkciójúak (a motiváltságról szólva ugyanis jobbára ilyen nevek kerülnek elő a szakmunkákban, a többi személynévfajta pedig kívül reked ezeken a megállapításokon). A referáló nevek adása, az újszülöttek elnevezése látszólag teljesen önkényes művelet, hiszen a névadó szabadon választhat a rendelkezésére álló teljes személynévállományból, de ezt is szubjektív motívumok, azaz a névadó kognitív tevékenysége határozza meg (J. SOLTÉSZ 1979: 25–6). Az is kétségtelen persze, hogy a referáló nevek motiváltsága közel sem olyan erős, mint a sajátosságjelölő vagy az affektív neveké. A személynévfajták közül a nexusnevek típusa viszont valóban olyan, amelynek motiváltsága nem sok teret enged a névadónak, mivel ennek a névfajtának éppen az automatikusan működő hagyományozódás a leglényegesebb jegye. Itt ezért a névadást sokkal inkább valamiféle társadalmi jellegű kognitív aktusként s ilyen értelemben vett motivációként foghatjuk fel, s határozottabban megragadható motiváltságról inkább csak a családnévelőzmények kapcsán beszélhetünk.[35]

Ezzel összefüggésben pedig fontos tudatosítanunk azt is, hogy amikor egy-egy személynevet az egyén vagy valamely névközösség mentális tablóján, azaz a névrendszer elemeként vizsgálunk, akkor a szemantikai motiváció csakis az adott szinkrón állapotban értelmezhető, történeti relevanciája lényegében nincs. Hiába tudjuk tehát, hogy a családnévelőzményként funkcionáló *Szabó* személynévformát az illető egyén egy jellemző jegye (a foglalkozása) alapján kapta, ez a primér motiváció az öröklődés során elhomályosult (vö. SLÍZ 2012: 287). A névhasználók személynév-kompetenciája ugyanakkor azt valószínűsíti, hogy a kérdéses egyén történeti kapcsolatrendszerében valamely személy egykoron bizonyosan rendelkezett ezzel a tulajdonsággal, hiszen egyébként — ezt mutatja a névadói-névhasználói tapasztalat — nem nevezték volna el ilyen módon. Éppen ennek köszönhető, hogy az ilyen, valójában „történetivé lett" tulajdonságot kifejező nevek végső so-

[35] A nexusnevekkel kapcsolatban a motiváltságot azonban úgy is értelmezhetjük, hogy e névfajta elemeit addig minősíthetjük a motiváltság tekintetében, amíg annak a használata jogilag nem szabályozott. Az tudniillik, hogy az illető személy használja-e a nexusnevet, vagy sem, azaz az összetartozást kívánja-e kifejezeni a névhasználatával, vagy mást, valójában döntés kérdése. Ez a döntés persze nem feltétlenül tudatosul, hiszen többnyire a szocializáció határozza meg. A helyzet akkor változik meg alapvetően, amikor a jog ebbe új tényezőként belép, ez ugyanis nyelvi, névhasználati szempontból meglehetősen egyedi helyzetet teremt.

ron szintén motivált nevekként értelmeződnek az adott névközösség mentális tablóján (vö. ehhez a helynevek kapcsán HOFFMANN 2012: 24).[36]

1.2.5. A minták szerepe a személynévadásban

A névminták, névmodellek problematikája a névadás fentebb bemutatott funkcionális-kognitív tényezőivel a legszorosabban érintkezik. Azt, hogy a minták szerepét mégis külön pontban tárgyalom, a személynévadást és a személynévhasználatot lényegében érintő voltuk indokolja.

A névmodellek — mint az egyéni és közösségi névkompetencia fontos összetevői — a nevekről való legalapvetőbb kulturális, pragmatikai, szemantikai, morfológiai, fonológiai tudásunkat tükrözik (HOFFMANN 2010b: 53). Minthogy e sémák, modellek a nyelvhasználók mentális-nyelvi rendszerének szerves részei, fontos szerepük van a nevek használatában: a névhasználók ezek alapján a sémák alapján képesek új neveket alkotni, illetőleg általuk korábban nem ismert nyelvi szerkezeteket nevekként felismerni (HOFFMANN 2012: 14).

A névminták szerepét a személynévadásban és a személynévhasználatban több szinten is megragadhatjuk. Egyrészt úgy, ahogyan a funkcionális nyelvészet általában tekint a — nyelv rendszerjellegét alapjaiban meghatározó — sémák rendszerére. Eszerint ugyanis a séma „nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, morfológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt", amely a különböző nyelvi szinteken mintaként szolgál az új elemek létrehozásához (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 26). A személynévadásra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a névhasználók az általuk ismert személynévi elemekből sémákat vonnak el, amik aztán mintaként működnek az új névformák létrehozásakor.

Ilyen, elvont sémáknak tarthatók a korai ómagyar kori személynévadásban például a meghatározott lexikális típusok (mint az állatnévből alkotott személynév kategóriája: *Farkas, Medve, Nyest, Nyuszt*), a speciális morfológiai struktúrák (a személynévképzős névformák, legyenek azok egyházi személynév származékai: *Pete, Peta, Petre, Petra, Petes, Petk, Pető, Peterd, Peterke,* vagy közszói lexémából alakultak: *Árpád, Búzád, Magd, Szemes, Szema, Szeme*), vagy éppen a sajátos morfofonológiai névszerkezetek (mint amilyenek például az egyetlen zárt szótagra rövidült névformák: *Pet, Ják*). De efféle sémáknak tekinthetjük a kései ómagyar kor családnévelőzményei között például az apanév + *fi (Pálfi, Péterfi)* vagy a helynév + *i (Debreceni, Egri)* szerkezetet is.

E minták persze nem azonos produktivitással vannak jelen a névrendszerben: igen nagy különbségek mutatkoznak például a helynévből alakult családnévelőzmények lehetséges morfológiai típusainak gyakoriságában: amíg az *-i* képzős

[36] A név eredeti szemantikai motivációját a történeti személynévvizsgálatoknak természetesen fel kell tárniuk: ez a személynév-etimologizálás alapvető feladata, s ezzel együtt meg kell kísérelni az adott név szemantikai szerkezetében bekövetkezett változások pontos leírását is.

morfológiai szerkezet igen produktív minta, gyakori névstuktúra volt, és mint ilyen meghatározta a származási vagy lakóhelyre utaló családnévelőzmények jellegét, a formáns nélküli helynév személynévként jóval ritkább típust képviselt. Az efféle eltérések hátterét elméleti síkon úgy értékelhetjük, hogy a sémák, a minták „az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionáltság" révén érvényesülnek, egyfajta fokozati skála mentén: a nagyon erős, szabály jellegű mintától haladva a gyenge, alternatívaként működő mintákig (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 26).[37] A névminták a nyelvhasználatban, illetve a névrendszer egészében tehát eltérő gyakorisággal vannak jelen, aminek nagy szerepe van a nevek, illetve a névrendszer működésében és változásában egyaránt (HOFFMANN 2012: 14). J. SOLTÉSZ KATALIN a névmintákhoz igazodásban a „névszerűség" kritériumának való megfelelést látja érvényre jutni (1979: 25).

A névmodellek — az elvont sémákként való felfogásuk mellett — ugyanakkor másképpen is értelmezhetők: a névrendszerben meglévő neveknek egy sokkal közvetlenebb, konkrétabb mintájaként (lásd ehhez pl. HOFFMANN 2008a: 15, SLÍZ 2012: 287). Ennek legegyértelműbb megnyilvánulásai azok az esetek, amikor családon (vagy tágabban nemzetségen) belül mutatkozik meg valamely konkrét személynév „kedveltsége". A korai ómagyar kor névadásában egészen általános jelenség volt, hogy a családban (nemzetségben) ugyanaz a személynév (esetleg a nemzetségnévvel is azonos személynév) rendre fölbukkant a nemzedéki folyamatban vagy esetleg a szoros családi köteléken túl a tágabb nemzetségi körben is (BENKŐ 2002: 33–4, lásd még ehhez KUBINYI 1885: 88, BÁRCZI 1958a: 127, FEHÉRTÓI 1997b: 438, HAJDÚ 2002: 50, N. FODOR 2004: 37, SLÍZ 2011a: 77, 167–8).[38] De a konkrét névegyedek modellhatását láthatjuk megnyilvánulni az asszociatív síkon működő (indukciós) névadás ómagyar kori eseteiben is: azokban tudniillik, amikor testvérek vagy szülő és gyereke viselnek valamilyen módon (szemantikailag, morfológiailag, fonológiailag) összefüggő neveket: *Töttös – Vesszős – Tövises, Péntek – Szombat, Farkas – Medve, Ábrahám – Izsák – Jákob* (vö.

[37] Egy-egy minta erősségét jól lemérhetjük azon is, hogy például a mesterséges névadás-névváltoztatás során milyen típusú névformák felé törekednek a nevet választók: a családnév-változtatások alkalmával a helynévi alapszóból lett családnévformák között ugyancsak az *-i* képzős alakok dominálnak, a puszta helynéviek súlya ebben az összevetésben is elenyésző (a morfológiai jelöltség szerepéhez lásd általánosabban is FARKAS 2009b: 38–40).

[38] Anonymus éppen ilyen irányú tapasztalatai alapján vezette vissza hőseit egészen a honfoglalás koráig: látva ugyanis, hogy saját kora nemzetségbeli családjaiban maguk a nemzetségnevek sűrűn ismétlődnek személynévként, akár nemzedékeken át is, úgy vélte, hogy a jellegzetes személynevek sok nemzedékkel korábbra, sőt akár a honfoglalás korára is visszanyúlhatnak, vagyis honfoglaló nemzetségalapító ősre is vallhatnak. Kora nemzetségi tudata is minden bizonnyal hasonlóan foghatta fel (kollektív tudatként) ezt a jelenséget, és adandó alkalommal birtokjogra is válthatta (BENKŐ 2009: 18).

FEHÉRTÓI 1989: 224); *Boda – Bodos – Bodamer* (FEHÉRTÓI 1981: 4), *Kató – Katók* (BERRÁR 1952: 55); *Manga – Hanga* stb. (BERRÁR 1960a: 190).

Ezek a példák ugyanakkor azt is jelzik, hogy a névminták (névközösségekbeli) hatóköre nagyon különböző lehet. Az elvont sémák valójában társadalmi-kulturális névmodelleknek tekinthetők, a konkrét személynévformák mintaként funkcionálását pedig — noha nyilvánvalóan tágabb érvényük is van — sokkal közvetlenebbül köthetjük a kisebb névközösségek névadási-névhasználati síkjához.

1.2.6. A személynévadás és személynévhasználat névszociológiai tényezői

A forrásokban ránk maradt személynévi adatok névszociológiai szempontú értékelése — amint erre a korábbiakban már több ízben is utaltam — nehézségekbe ütközik. A bizonytalanságot legfőképpen az a körülmény okozza, hogy úgy kellene az ómagyar kori beszélt nyelvi névhasználatra vonatkozóan megállapításokat tennünk, hogy előttünk közvetlenül elérhető formában csupán az írásbeli névhasználat (s annak is csak egy igen szűk metszete) áll. Márpedig az általános tapasztalatunk az, hogy az írásbeli és a szóbeli névhasználat között jelentős eltérés mutatkozik, s minden bizonnyal így volt ez a régiségben is. De éppen ez a „folytonosság" az, ami ebben a kérdésben is a segítségünkre jöhet, hiszen a jelen kor szinkróniájában lehetőségünk van arra, hogy közvetlen módon megfigyelhessük a személynév-használati szokásokat irányító szocioonomasztikai mechanizmusokat, s e tudásunk alapján megfelelő általánosítások révén olyan egyetemes érvényű névszociológiai elveket rögzíthessünk, amelyek támpontokat adhatnak a régi korok élőszóbeli névhasználatának pontosabb értékeléséhez is.[39]

A névszociológia vagy másképpen szocioonomasztika a nevek kulturális-társadalmi jelentésével, szerepével foglalkozó tudományterület, amely nagy hangsúlyt fektet a nevek és a névhasználók társadalmi beágyazottságára, kiemelve azt is, hogy „az egyén névhasználatát a társadalomban betöltött helyével, szerepével összefüggésben célszerű vizsgálni", ahogyan tágabban a nyelvhasználati kérdések tanulmányozása is így lehet a legtermékenyebb (GYŐRFFY 2013: 118). Minthogy pedig a személynév a társadalom életéhez szorosan hozzátartozik (SZABÓ I. 1954: 6), s a személynévrendszert és annak működését a neveket használó közösség társadalmi viszonyai erősen befolyásolják (vö. B. GERGELY 1981a: 4, 28–9), ez a

[39] WILLY VAN LANGENDONCK a ragadványnevek vizsgálata kapcsán utalt arra, hogy a modern kori nevek mintáit látva számos fontos általános érvényű tény tárulhat fel az olyan szociológiai paraméterek vonatkozásában, mint a nem, a társadalmi rétegek, az életkor és az ideológia névhasználatot befolyásoló szerepe, és ráadásul a jelenkori névanyag tanulmányozásakor az adatközlők, a névhasználók információi is a rendelkezésünkre állnak (1995c: 162, 2007: 308, de lásd még 1995b: 1228–9 is). A tulajdonneveket DEBUS fogalomhasználatát (1995: 393) követve VAN LANGENDONCK *szocionimák*-nak nevezi, minthogy azok társadalmilag (közösségileg) lehorgonyzott nyelvi jelek, s mint ilyenek, a társadalom nyelvi vívmányai (1995c: 162, 2007: 307), melyek egyúttal joggal tarthatók „a társadalmi változások barométerei"-nek is (2007: 309).

megközelítés nem idegen a személynévkutatástól sem. Olyannyira nem, hogy túlzás nélkül azonosulhatunk VINCENT BLANÁR kijelentésével, miszerint a személynévi rendszer vizsgálatánál a szociolingvisztikai szempont az egyik legalapvetőbb viszonyulás (1995: 1180).[40]

Noha szocioonomasztikai közelítéssel optimálisan a jelenkori nyelvi állapot vizsgálható, az alábbiakban azt igyekszem röviden összegezni, hogy melyek azok a névszociológiai szempontok, amelyeket a régi személynévanyag vizsgálatakor is feltétlenül szem előtt kell tartanunk ahhoz, hogy következtetéseink a korabeli élő személynévhasználatra vonatkozóan helytállóak legyenek. Ezek a szempontok főképpen a névhasználatnak a társadalommal, a vallással, az etnikummal és a nemmel való összefüggéseit igyekeznek megvilágítani.[41] Mindezek előtt azonban a személynévhasználat szintjeiről, a szóbeli és az írásbeli, vagy másképpen az informális és a formális névhasználat viszonyáról kell szólnunk. (Itt e kérdésnek csupán az általános problematikáját érintem, arról, hogy ez a különbségtétel miképpen érvényesíthető az ómagyar kori személynévhasználat terén, illetve ennek milyen következményei lehetnek a források névadatainak értékelésében, az 1.3. fejezetben szólok részletekbe menően.)

1. A névhasználónak a f o r m á l i s és i n f o r m á l i s n é v v á l t o z a t o k közötti választását minden esetben az aktuális beszédhelyzethez való igazodás határozza meg, s a választásban szerepet játszik a nyelvi megformáltság és a választékosság szempontja éppúgy, mint a helyzet formális-informális volta vagy esetleg a társadalmi státusz, csoporthoz való tartozás kifejezésének igénye (vö. GYŐRFFY 2013: 119). A személynevek bizonyos fajtái (mint a családnevek és a keresztnevek) inkább a formális (ha úgy tetszik: hivatalos) névhasználati színtereken (a „tág nyilvánosság" számára) szolgálnak az egyén azonosítására, míg mások (mint a ragadványnevek és a becenevek) inkább az informális (familiáris) névhasználatra jellemzőek (a szűkebb közösség vagy éppen a magánéleti szféra elemeiként). Szerepük ugyanakkor nem korlátozódik kizárólag az egyik vagy a másik szintre: a jobbára formális státuszú elemek is előkerülnek az informális használatban és viszont: a familiáris elemek is beszivároghatnak a hivatalos színterekre (vö. ehhez pl. B. GERGELY 1968: 5, FARKAS 2009a: 41, J. SOLTÉSZ 1979: 149).

---

[40] A szocioonomasztika vizsgálati kereteit és lehetőségeit legutóbb a helynevekre vonatkozóan GYŐRFFY ERZSÉBET mutatta be (2013), s írásában a helynév-szociológia mellett röviden — mintegy mellékszálként — a személynév-szociológiai kutatások hazai eredményeire is kitért (115–6).

[41] Ebben az egységben sem célom az, hogy a személynév-szociológiában született munkáknak valamiféle tudománytörténeti bemutatását elvégezzem, ezért csak azokra az írásokra utalok, amelyek elvi-módszertani szempontból az itt előhozott kérdésekkel kapcsolatban véleményem szerint fontos, előremutató gondolatokat fogalmaztak meg.

Az ómagyar kori személynévhasználat vizsgálatához ezért is nyújtanak különösen értékes adalékokat azok az adatok, amelyek a nyilvánvalóan familiáris névhasználat elemeiként a hivatalos közeg (az oklevél) szintjéig is eljutottak; vö. pl. 1525: „nobilis condam domine *Katherine* alias *Czompokathko* vocate filie olim Iohannis similiter Czompo", azaz „néhai nemes Compó János lánya, *Katalin,* másképpen *Compó Katkó*" (N. FODOR 2010a: 141). Tatay István „apró fiait", *István*-t, *Ferenc*-et és *János*-t pedig *Tatay Istók, Tatay Ferkő, Tatay Jankó*-ként említi Báthory István országbíró egy 1599-ben kelt iratban feltehetően ugyancsak az informális használat jelentkezéseként (PAPP LÁSZLÓ 1958: 456). Egyetérthetünk N. FODOR JÁNOSsal abban, hogy „Az ehhez hasonló adatok ugyan apró láncszemek a névtörténetben, mégis rendkívül értékesek a névkutató számára, hiszen közelebb vihetnek a középkori szóbeli névhasználat megismeréséhez." (2010a: 141, 2011: 275).

A szakirodalomban gyakran olvasható az a vélekedés, miszerint a családnév társadalmi és nyelvi szerepe az egyén azonosításának biztosabbá tétele, mégpedig az egyénnek a legkisebb társadalmi közösséghez, a családhoz való tartozásának a jelölésével. Ezzel a megállapítással azonban minden megszorítás nélkül nemigen tudunk azonosulni. A családnevek e funkciója ugyanis maradéktalanul csak az írásbeli névhasználat szintjén érvényesül, egy-egy névközösség szóbeli névhasználatában felcserélődhet más névfajtával annak megfelelően, hogy az adott névközösség mentális tablójának rendszerkapcsolatai az egyes nevekhez milyen használati értéket társítanak (hasonlóan vélekedett a kérdésről B. GERGELY PIROSKA is, 1981a: 28). S ahogyan jóformán ma sem használjuk a mindennapi kommunikációs aktusok során a családnevünket, föltehetően ugyanígy nem használta e névfajtát a középkori ember sem, csupán a hivatalos eljárások (például dézsmaszedés) alkalmával (vö. N. FODOR 2002: 81).

2. A szocioonomasztikai tényezők további kifejtése előtt definiálnunk kell az érintőlegesen már fentebb is előkerült *névhasználati (névszociológiai) érték* fogalmát. E terminussal a személynévfajták általában és az egyes személynevek mint rendszerelemek egyaránt jellemezhetők, s a fogalom a használatuk társadalmilag (szociológiai szempontból) meghatározott érvényességi körét hivatott megjelölni: azt tehát, hogy az adott névfajta vagy névegyed a formális vagy informális helyzetekben funkcionál-e; kötődik-e a használata bizonyos társadalmi rétegekhez, nemekhez, befolyásolja-e a használatát felekezeti vagy etnikai hovatartozás; a névhasználók sajátos attitűdje szerepet játszik-e a használatában; mi jellemzi a gyakoriságát stb.[42]

[42] Hasonló gondolatot fogalmazott meg TEMESI MIHÁLY is, bár általánosabban, a tulajdonnevekre vonatkoztatva, amikor felvetette, hogy a nevek — mint a nyelvünk hagyományosan kialakult névadási rendszerének szerves elemei — pontosan meghatározott helyi és egyéb értékkel rendelkeznek (1980: 242). A helyi érték fogalmát BALÁZS JÁNOS használta első ízben a magyar ál-

3. Általános tapasztalat, hogy az egyes t á r s a d a l m i r é t e g e k személynévhasználatában — a nyelv- és a névhasználat igen erős társadalmi beágyazottsága miatt — eltérések mutatkozhatnak.[43] Ezek az eltérések rendszertani természetűek és az elemek szintjén érvényesülők egyaránt lehetnek, s némelyeket az ómagyar kor viszonylatában is ki tudunk mutatni. A személynévrendszer szintjén az egyes névfajták használatában leginkább a családnevek mint nexusnévfajta kialakulásának ütemében, illetőleg a családnévelőzmények egyes típusainak megterheltségében figyeltek meg különbségeket a névkutatók. Megítélésem szerint a legmarkánsabb rendszertani eltérést ugyanakkor annak a személynévfajtának a használatában tapasztalhatjuk, amelynek valós névszociológiai értékét többnyire kétségbe vonja a szakirodalom: a nemzetségnevek kizárólagosan a birtokosi réteg névhasználatához kötődnek, és a névfajta kialakulásában, elterjedésében, elenyészésében egyaránt meghatározó szerepet játszottak a korszak társadalmi folyamatai. Nexusjelölő funkcióját rendszertani tekintetben a 14. századtól kezdődően lényegében a (kiterjedtebb szociológiai érvénnyel működő) családnév veszi át. A családnév alkalmazására a leginkább szokványos vélekedés szerint a társadalom felső rétegében — bizonyára nem függetlenül a nemzetségjelölő elemek használatát is mozgató társadalomtörténeti folyamatoktól — korábban megjelent az igény, mint az alsóbb rétegekben, ahol még a 16. században sem szokatlan, hogy a nem nemes jogállásúakat csak keresztnevükkel emlegetik, vagy legfeljebb mesterségük megjelölésével egészítik ki azt: *Pal deak, Jakabnak az zakachnak, Peter kovacczal* (vö. pl. KERTÉSZ 1913: 292, 1933: 72–3, BÁRCZI 1956: 146–7, ÁDÁM 1985: 151, HAJDÚ 2003: 742–3).

Azok a változások, amelyek a személynévhasználat terén a kései ómagyar korban bekövetkeztek, GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS szerint a legjobban a jobbágyság

---

talános nyelvészeti szakirodalomban, s a neveket ebben a vonatkozásban így határozta meg: „a nevek (…) valamely nyelvi közösség céljaira, a megnevezőktől kialakított és a társas érintkezésben rendszerint huzamos időn át funkcionáló névadási rendszernek pontosan megszabott helyi (s egyéb) értékkel bíró elemei”, s nem pusztán azonosító funkciójú „afféle ad hoc krétajelek, mint a mesebeli rablók alkalmi jellegű ákom-bákomai a kincseket rejtegető ház falán” (1970: 297). Megjegyzem továbbá, hogy DAVID PHILIP DORWARD a skót személynevek kapcsán azok „használati profil”-járól beszél (1995: 1289).

[43] Ilyenekre hívja fel a figyelmet a foglalkozásnévi ragadványnevekkel kapcsolatban WILLY VAN LANGENDONCK utalva arra, hogy az egyes társadalmi rétegek társadalmi megbecsülésének a mértéke valójában szoros korrelációban áll a ragadványnév-struktúrák mintázataival (1995b: 1231). Nem a társadalmi rétegek névhasználatában, hanem általában a név és a társadalom viszonyában értelmezhető HAJDÚ MIHÁLYnak az a megfigyelése, amely a személynévfajták változástörténetében tételez fel különbségeket. Azt a kétségtelenül meglévő eltérést hangsúlyozza ugyanis, hogy noha a családnevek és a keresztnevek is alá vannak vetve a társadalmi változásoknak, ezek változási hajlandósága nem azonos mértékű: a keresztnevek gyorsabban, szinte nemzedékenként változhatnak, míg a családnevek — megszilárdulásuk, öröklődővé válásuk után — jóval lassúbb változásokat mutatnak (2003: 323–4).

névadásán mérhetők le. A nemesség és a városi polgárság ugyanis „még mindig aránylag statikus és kötött névadási szokásokat követett": a birtokos nemeseket a középkor késői századaiban is leginkább birtokuk alapján nevezték meg. A jobbágyság névadási szokásai ezzel szemben sokkal „szabadabbak" voltak: a közösség gyakran többször megváltoztathatta az egyén megkülönböztető nevét, sőt akár a már öröklődő családnevét is (2009: 48). FEHÉRTÓI KATALIN a családnévelőzményekről szólva utalt arra, hogy a felsőbb és alsóbb társadalmi rétegekben az egyes névtípusok használatában a 14. században megfigyelhetők bizonyos különbségek, de hasonlóságok is: a személynévből (apanévből) és a helynévből (származási helyre, birtokra utaló névből) alakult megkülönböztető nevek nagyjából egyforma arányban vannak jelen mindegyik rétegben, a közszavakból alakult, főleg tulajdonságot, foglalkozást jelölő névformák viszont inkább az alsóbb rétegbelieknél szokásosak (1969: 28–9). Ezzel függ össze az a jelenség is, hogy ugyanazon típusú személynévfajta más-más funkcióban és jelentéstartalommal szerepel a nemesek és az alsóbb rétegbeliek névhasználatában: a *Debreceni, Szentpéteri*-féle elnevezések az előbbiek esetében a birtokra (és persze nem ritkán egyúttal lakóhelyre is), az utóbbiaknál csupán lakóhelyre vagy származási helyre utalnak.

Az egyes társadalmi rétegek névhasználatának tanulmányozását természetesen nem végezhetjük el összmagyar szempontból, hiszen a névhasználat közvetlen színtere a szűkebb névközösség. Ennek kapcsán pedig az sem lényegtelen szempont, hogy milyen szerveződésű névközösséget véve alapul igyekszünk a régi magyar személynévhasználat egyes kérdéseire válaszokat kapni. A mezővárosok névhasználata például kimondottan ígéretes terep lehet a névtörténeti változások vizsgálatához, mert nyitott társadalmi közeget alkotott, lakossága állandóan változott, s a beköltözők általában új nevet kaptak a közösségtől. A mezővárosi társadalom „fluktuációja" a személynévalkotás intenzitását, a névadási hajlandóságot nagyban fokozhatta (GULYÁS 2009: 48).[44]

A személynév-történeti szakirodalomban olyan vélekedésekkel is találkozhatunk, amelyek a név és a társadalmi rétegződés összefüggése kapcsán azt emelik ki, hogy nemigen lehet olyan személynévtípusokat találni, amelyek kizárólag csak egyetlen társadalmi réteg névhasználatára lennének jellemzőek, legfeljebb mennyiségi különbségekre akadhatunk (KÁZMÉR 1987b: 63). A nagyobb etimológiai csoportokként megjelölhető személynévtípusok (tehát pl. a közszóból alakult névformák, a helynévből alakultak stb.) — eltérő megterheltséggel ugyan, de — valóban minden réteg névhasználatában jelen vannak, a differenciáltabb, aprólékos

[44] A térbeliség aspektusa a névszociológia tágabb értelmezésében nem idegen ettől a megközelítéstől tekintve, hogy a (használói) nyelvváltozatok közé a regionális nyelvváltozatok is beletartoznak (vö. GYŐRFFY 2013: 118–9). Noha ezzel a megközelítéssel itt nem foglalkozom kiemelten, azt azonban megjegyezhetjük, hogy B. GERGELY PIROSKA Kalotaszeg kereszt- és beceneveit vizsgálva a városias és falusias települések között jelentős névhasználati különbségekre mutatott rá (2005).

részletekre koncentráló vizsgálatok azonban e tekintetben is kideríthetnek minőségi különbségeket (pl. az adott névtípusok funkcionális kérdéseit érintően). Arra ugyanakkor nem utal ez a vélekedés, hogy maguknak a személynévfajtáknak a használatában nagyon is markáns különbségek észlelhetők a társadalmi rétegződéssel összefüggésben, mint ahogyan ezt a fent említett nemzetségnév mint nexusnév kategóriájának társadalmi réteghez kötött használatával kapcsolatban láthattuk.

Szintén a névadási szokások egyneműségét emelte ki régebbi munkáiban az egyes társadalmi rétegek névhasználata között BENKŐ LORÁND, minden bizonnyal abban látva az Árpád-kor vonatkozásában ezt a homogenitást, hogy a források alapján a korszak végéig egységesen az ún. egyelemű névhasználatot regisztrálhatjuk. Amellett a dokumentáltan ugyan nem igazolható feltevésünk mellett, hogy az írásbeliség mögött a beszélt nyelv valósága bizonyosan ebben a korban is jóval összetettebb lehetett, azt a konkrét írástények is jelzik, hogy a birtokosi rétegnél hamarabb terjedtek el az egyházi eredetű nevek, és a papság túlnyomórészt szintén ilyen neveket viselt, a szolgarétegben viszont a korábbi, pogánykori névadási formákat találjuk meg a korai forrásainkban (vö. BENKŐ 1950a: 19–20).

A névszociológiai tényezőkön és a mai névhasználati szokások ismeretén alapuló tapasztalataink alapján nehéz elképzelni, hogy az egyes társadalmi rétegek névhasználatában ne lennének bármely időszak vonatkozásában megfigyelhető eltérések. Ezek olykor a rendszerelemek szintjén közvetlenül is megmutatkoznak, elsősorban az ún. névdivat jelenségeiben. A névdivat nem egységes az egész társadalomban ma sem, és nem volt az a régiségben sem: a 13. században a *Munka, Munkad, Zulga* típusú nevek csakis a szolgarétegben fordultak elő, míg a *Lanchereth, Tristianus, Isalt*-féle — irodalmi indíttatású — elnevezésekkel csakis az úri nevek között találkozhatunk (BÁRCZI 1958a: 126). Azt is hozzá kell azonban ehhez tennünk, hogy olykor a névadást-névválasztást leginkább meghatározó tényezők — a keresztelő pap, illetve az a már korábban is említett körülmény, hogy a születés vagy a keresztelés napjára eső szent nevét volt szokás adni a gyermeknek — meglepő névhasználatot is eredményezhettek, és a jobbágyok nevei között is feltűnnek ennek folytán „különleges" nevek: 1522: *Calixtus, Eufrozina* (i. m. 128, lásd még SZABÓ I. 1954: 14). E formák valós névhasználati értékének felderítése éppúgy a történeti személynévkutatás fontos feladatai közé tartozik, mint a korai ómagyar kori oklevelekben szereplő számos *Petrus* típusú, azaz latin alakban szereplő személynév mögötti beszélt nyelvi valóság feltárása. Ehhez néhány szempont felvetésével a következő (1.3.) fejezetben magam is igyekszem hozzájárulni.

4. A névhasználati szokások és a v a l l á s összefüggése lényegében a kora újkortól kezdődően napjainkig elsősorban a felekezeti személynévhasználatban ragadható meg, az ómagyar kor időszakában pedig az egyházi és a világi névadás különbségei jelezték e tényező szerepét. A reformáció eredményeként kialakult fe-

lekezeti megoszlás a nyelv több részrendszerében is nyomot hagyott: ahogyan a helyesírás terén is megfigyelhető bizonyos fokú eltérés a katolikus és a protestáns helyesírási rendszerben (vö. pl. BENKŐ 1967a: 66, KOROMPAY 2003: 587–9), ugyanúgy találunk különbségeket a felekezeti hovatartozás szerint a 17. századtól kezdődően a személynévhasználatban is.[45] A felekezeti névadásról és névhasználatról legfőképpen B. GERGELY PIROSKA munkáiból szerezhetünk sokirányú ismereteket (vö. 1997a, 1998a, 1998b, 1999a, 1999b és legfőképpen 2003), de megjelent ez az aspektus más, névszociológiai célokat is felvállaló dolgozatokban is (pl. ÖRDÖG 2005, 2008, VÖRÖS F. 2004). A helyesírás és a személynévrendszer kapcsán is azt tapasztaljuk ugyanakkor, hogy a felekezethez való kapcsolódás csupán az elemhasználatra hatott anélkül, hogy magában a szisztémában strukturális, rendszertani módosulásokat okozott volna. A felekezeti névhasználat eltérései jórészt a referáló nevek körében jelentkeznek, de ráakadhatunk ilyen okokra visszavezethető különbségekre az affektív nevek között is.

Az ómagyar kor személynévhasználatát illetően némileg más körülményekben érhetjük tetten a vallás, az egyház szerepét: ez a tényező ugyanis a korai személynévadásunkat és a személynévrendszer állományi összetételét — mint már utaltunk rá a korábbiakban is — gyökeresen megváltoztatta egyrészt azáltal, hogy a referáló nevek körét (az egyházi latinból érkező nevekkel) jelentősen kitágította (ez tehát egyfajta gazdagodással járt együtt),[46] másrészt pedig azáltal (és ennek van rendszertani tekintetben talán a nagyobb súlya), hogy a keresztségi névadás e nevek gyakoriságát — nyilvánvalóan mások rovására — nagy mértékben megnövelte, amit a névkutatás igen gyakran úgy értékelt, hogy a személynévrendszer a 14. század elejére a korábbi változatosságához képest „elszürkült”, egyhangúvá vált (FEHÉRTÓI 1968: 326, N. FODOR 2010a: 125, SLÍZ 2011a: 68). Azt is többen megfogalmazták ugyanakkor, hogy az egyház a 13. század végéig valójában megtűrte a régi magyar személyneveket (addig egymás mellett élt az egyházi és a világi névadás, sőt egyáltalán nem volt szokatlan az sem, hogy magas egyházi méltóságot viselőknek is világi nevük volt: pl. *Csanád, Bulcsú*),[47] a 14. századtól azon-

[45] A reformáció szerepe a személynévadás kapcsán más tekintetben is kiemelhető: ez az egyház- és művelődéstörténeti esemény ugyanis mintegy „felszabadította” a névadást olyan értelemben, hogy azt már nem kötötték tovább mártirológiumi szempontok, azaz nem kellett annak a szentnek a nevét adni, amelynek ünnepén a gyerek született vagy amikor őt megkeresztelték (HAJDÚ 2002: 50). Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy az egyes felekezetek keresztnév-használati szokásait továbbra is meghatározza a (katolikus vagy protestáns) vallási nevek hagyománya (lásd ehhez HAJDÚ 2003: 547–9, illetve KISS J. 1995: 119–20).

[46] A nagyobb választási lehetőség pedig arányos névmegoszlást eredményezett, azaz egy-egy névformának alacsony volt a megterheltsége (HAJDÚ 1998a: 1066–7).

[47] MIKESY SÁNDOR szerint az egyház valójában jó ideig nem törődött a névkérdéssel, s a világi nevek háttérbe szorulását egy európai művelődési áramlat hozzánk is elérő hulláma okozta. „Ez volt az a kor, amikor betegséget, füvet, fát, határidős napot, hajót, hónapot, falut stb.: min-

ban — a korábbi toleranciát mintegy félretéve — arra törekedett, hogy kiszorítsa őket a használatból, s a 16. századot a korábbi névadási módnak már csak egy-két kivételes példája (mint a *Farkas* és a *Csaba* név) élte túl (vö. pl. HAJDÚ 1998a: 1067, N. FODOR 2002: 30, 2010a: 122, illetve korábban SZABÓ I. 1954: 14). A korábbi (ha úgy tetszik: ősi) névadás-névhasználat morfológiai sajátosságai azonban tovább éltek azáltal, hogy ezekből a latinból a magyarba bekerült, referáló funkciójú egyházi nevekből a magyarban szokásban lévő különféle névalakító folyamatok (névrövidítés és képzés) révén sokféle származéknevet alakítottak ki, és ezáltal gazdag, a magyar nyelvhasználathoz szervesen illeszkedő névcsaládok jöttek létre (a latin *Petrus* családjához például az ÁSz. névállománya alapján az Árpád-korban több mint 30 különböző származéknév tartozott; vö. TÓTH V. 2009a: 50–3, további hasonló példákat lásd még MOZGA 2013: 160–1). (Az ómagyar kori személynévhasználat e kérdéseire a 2. fejezetben visszatérek.)

5. A névhasználat és az e t n i k a i h o v a t a r t o z á s névszociológiai viszonyának értékelése kapcsán csupán a többnyelvű területek személynév-használati szokásainak néhány sajátos jelenségére térek ki, és érintem e vonatkozásban a mai és a történeti (főleg az ómagyar, középmagyar kori) névhasználat kérdéseit egyaránt. A magyar és más nyelvi névpárok egyidejűleg többféle problémát is felvetnek, közülük némelyek a névpárok keletkezési körülményeivel, mások pedig a névpár tagjainak, vagyis az egyes névformáknak a használati értékével állnak kapcsolatban.

Kétnyelvű környezetben egyazon személynek egyidejűleg kétnyelvű megnevezése is keletkezhet, az idegen nyelvit a magyarok is átvehetik, és váltakozva használhatják a saját nyelvi formával (B. GERGELY 1977a: 215). Magyar–szlovák vegyes lakosságú településen például *Bíró János, Molnár János* és *Ján Richtár, Ján Mlynár* megnevezéseket találunk, amiket KNIEZSA ISTVÁN — a helyneveknél tapasztalt jelenséghez hasonlóan — párhuzamos névadással alakult névformáknak tekint. „Ezek a névpárok tehát nem egymásnak fordításai, hanem az azonos szemléletnek megfelelő párhuzamos nyelvi kifejezések.” (1965/2003: 261). A *Molnár ~ Mlynar, Fehér ~ Weiss, Lehotai ~ Lehotsky*-féle „dublettek”-et KÁZMÉR MIKLÓS ugyancsak párhuzamos alakulású személyneveknek tartja (1981: 43–4, 45), s érvei nagyban emlékeztetnek KNIEZSÁnak (1944) a párhuzamos helynévadás mellett, pontosabban a fordítás lehetősége ellen felhozott érveire, azzal a különbséggel, hogy KÁZMÉR a fordítást némileg félreértelmezi, s úgy kezeli, mintha az nem a kétnyelvű közösség élő névhasználatában realizálódna, hanem az írnok, az oklevél írója fordította volna le a nevet — lényegében önkényesen — annak rögzítése során (i. m. 45). Márpedig, és ebben KÁZMÉRnak teljesen igaza van, az összeírások elkészítése fontos jogi művelet volt, ami aligha tette megengedhetővé, hogy az

dent szentekről neveztek el. Világiakban támadt az igény, hogy gyermekeiknek keresztény nevet adjanak, a kereszténység vulgarizációjának folyományaként.” (1960: 173).

adózó azonosítására lefordított, tehát „konstruált”, fiktív nevet rögzítsenek (i. m. 46). Csakhogy a fordítás elmélete nem így tekint a névfordításra, hanem azt olyan jelenségnek fogja fel, amely a kétnyelvű névhasználói környezet természetes működése közben valósul meg, vagyis az egymásnak szemantikailag megfelelő névpárok elemei a fordításos elképzelés értelmében is az élőszóbeli névhasználatnak (s nem valamiféle hivatalnoki közreműködésnek, beavatkozásnak) a termékei. (Ami persze nem zárja ki azt, hogy olykor akár erre is sor kerülhetett.) Ezt korábban, a szórványok forrásértékéről szólva maga KÁZMÉR MIKLÓS is így közelítette meg, s azt hangsúlyozta, hogy mivel „a népi fordítás eredménye is valódi, élő név”, ez a szórványelemek névtani hitelességét — szemben a szkriptorokra hárított fordítás elméletével — nem veszélyezteti (1975: 180).

A párhuzamos névadás elméletének (KNIEZSA 1944) kritikáját a helynevekkel kapcsolatban többen is megfogalmazták az utóbbi időben munkáikban,[48] érveik meggyőzőek és jól hasznosíthatók a személynévhasználat itt tárgyalt kérdésében is. Ezek nyomán aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy a fentebb említett névpárok javarészt fordítás eredményei, nem pedig azonos szemlélet alapján született névformák (és noha némelyek természetesen így is létrejöhettek, ez aligha lehetett általános jelenség). A megszilárdult, öröklődő családnevek vonatkozásában nehéz is lenne másképpen gondolkodni erről, hiszen a családnevek mint nexusnevek szemantikai kapcsolata a névviselő tulajdonságaival — ami pedig az azonos szemlélet alapján történő párhuzamos névadásnak alapfeltétele — teljesen esetleges, és nem is nagyon releváns körülmény.

Azokon a területeken, ahol a két- vagy többnyelvűség[49] természetes módon határozza meg a névközösségeket, a különböző anyanyelvű személyek nyelvileg közvetlen módon érintkeznek egymással. A kétnyelvűség minősége és intenzitása ugyanakkor magukra a nyelv- és névhasználókra is eltérően jellemző, illetve állandó változásnak van kitéve (vö. ehhez SZENTGYÖRGYI 2012: 137, 2007: 330). Ezeknek a körülményeknek a személynévhasználatban is nyilvánvalóan jelentkeznek a következményei. Ezt a tételt különösen az olyan korszakok vizsgálata kap-

[48] Az elmélet fő tételeit legutóbb PÓCZOS RITA cáfolta meggyőzően, és helyezte a párhuzamos névadás elképzelésének helyébe a fordítás elméletét. Mindehhez a mai, jól adatolható névrendszerek tanulságait vette alapul (2010: 189–97). Az elméletek mellett és ellen szóló érvek mérlegre tételének fontosságára hívta fel a figyelmet korábban HOFFMANN ISTVÁN is (2003: 168).

[49] A kétnyelvűség meghatározásához lásd pl. BARTHA 1999: 40, 195, a modern kori nyelvi kontaktusok vonatkozásában pedig speciálisan magyar–román relációban értékelve a jelenséget PÉNTEK 2001: 30–42, PÉNTEK–BENŐ 2003; magyar–szlovák összefüggésrendszerben LANSTYÁK 2000; magyar–ukrán viszonylatban CSERNICSKÓ 1998 stb. A kétnyelvűségi helyzet néhány nevekkel kapcsolatos tényezőjét magyar–szlovák viszonylatban és történeti megközelítésben, a 17. század időszakára vonatkoztatva fejtette ki nemrég megjelent írásában SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007, illetve kifejezetten a személynévhasználatot állítva a középpontba: 2012, lásd még ehhez N. FODOR 2012b: 152–6 is). A szakirodalmi utalások persze még bőven folytathatók.

csán érdemes szem előtt tartanunk, ahol a név – anyanyelv – etnikum – identitás viszonyrendszerében nem könnyű tisztán látnunk. SZENTGYÖRGYI RUDOLF például a középmagyar kor boszorkánypereinek anyaga alapján igyekezett ezek összefüggéseit tisztázni, és szemléletes példákat mutatott többek között arra is, hogy a nyelvváltás és a névváltás folyamatában párhuzamosság helyett bizonyos mértékű elcsúszást tapasztalhatunk. Az asszimilációnak van ugyanis egy olyan szakasza, amikor a nyelvcsere már végbement, névcserére viszont még nem került sor (i. m. 141). Az asszimilációs folyamat egyfajta modelljeként is tekinthetünk arra az ábrára, amit FARKAS TAMÁS ennek kapcsán nemrégiben felvázolt. Abból indult ki, hogy a hosszabb ideje és folyamatosan az adott területen élő kisebbségek esetében az asszimiláció több nemzedéket érintő folyamatként jellemző módon az anyagi-tárgyi kultúra átvételével kezdődik, a szellemi kultúráéval folytatódik, és ehhez kapcsolódik a kétnyelvűség, esetleg a nyelvcsere lehetősége. „A névhasználatban először a keresztnévdivat változik a domináns környezet hatására. Ezt magyar nyelvi környezetben az európai nyelvekre általában jellemző, keresztnév + családnév típusú névsorrend megváltozása, a magyar névhasználatot követő felcserélődése követi. (…) A családnév spontán megváltozására még korán sor kerülhet, de esetleges hivatalos megváltoztatása már a névasszimiláció utolsó, legvégső fokát képviseli” (2009b: 33).

6. A n e m e k szerinti személynévhasználat eltéréseit az újabb korokban és a történetiségben is megfigyelhetjük, s tapasztalhatunk eltéréseket e téren a különböző személynévfajták és személynévtípusok használatában egyaránt.[50] ÖRDÖG FERENC például 17–18. századi források alapján a keresztnevek használatában mutat ki — ötvözve vizsgálatait a területiség és a névgyakoriság keresztező szempontjaival — efféle különbségeket (2007). FARKAS TAMÁS pedig a 20. század második felében lezajlott családnév-változtatások szociológiai tényezőit mérlegre téve szól a névváltoztatások nemek szerinti megoszlásáról is (2009a: 49).

Az ómagyar kor személynévhasználatának nemek szerinti vizsgálatát nagyban megnehezíti (sőt majdhogynem el is lehetetleníti) az a források természetével kapcsolatos körülmény, hogy a nők nevei a férfiakénál összehasonlíthatatlanul ritkábban kerültek be az oklevelek szövegébe. Ennek magyarázatát a korabeli nemi szerepekben találjuk meg, abban tudniillik, hogy a nők nem rendelkeztek saját vagyonnal, legfeljebb csak özvegyként, s így az adóösszeírásokba csak férjük halála után (a *relicta* ’özvegy’ megjelöléssel) kerülhettek be. Nemeseknél ugyanakkor birtokjogi ügyekben (pl. öröklés kapcsán) szintén sor kerülhetett a nők oklevélbeli megemlítésére (vö. SLÍZ 2011c: 312, N. FODOR 2011: 269).

[50] A névhasználat nemi különbségeire a nemzetközi szakirodalom is rendre felhívja a figyelmet. WILLY VAN LANGENDONCK például a ragadványnevek használati szabályaiban, mintázataiban mutatott be jelentős eltéréseket a női és a férfi nemi szerepek relációjában (1995b: 1231).

A korabeli nemi szerepek sajátos következményeként a női és férfinevek funkciója között is eltérések mutatkoznak. „A férfinév szerepe a családhoz, nemzetséghez, tehát gyakorlatilag a dinasztiához való tartozás kifejezése volt, hiszen a férfiak örökölték és örökítették tovább a hatalmat elsősorban biztosító birtokokat. Ezzel szemben a nők a dinasztikus szövetségek létrehozásának legfőbb eszközei voltak." (SLÍZ 2013: 149). A női nevek — miután házasságuk révén a nők átkerültek egy másik családba — gyorsabban és könnyebben szétterjedtek az egymással rokonságban álló családokban (lányaiknak ugyanis átadhatták a szülői házban megszokott női neveket), mint a férfinevek (ahol a névöröklésnek szigorúbb „normái" voltak). Mindez azt is jelzi, hogy az arisztokrácia nemcsak a házasságpolitikájában, hanem az ehhez szorosan kötődő (dinasztikus) névadási stratégiában is követte az uralkodóházat (i. m. 150, lásd még BERRÁR 1952: 56, 1. lábjegyzet, SLÍZ 2011a: 167). A dinasztikus névadás egyik fontos jegyeként pedig azt emelhetjük ki, hogy ez szorosan összefüggött az uralkodók egyházpolitikájával: a családi szentek nemcsak a dinasztiák legitimitását erősítették, hanem nemzetközi presztízst is biztosítottak nekik (SLÍZ 2011a: 144). Az uralkodó családban a fiúknak adott nevek általában kül- és belpolitikai törekvéseket kifejező „programnevek" voltak, amelyek nem vagy csak mellékesen követték az aktuális divatot. A lányok viszont a hazájukban tisztelt női szentekről, legtöbbször nem politikai indíttatásra kapták a nevüket (i. m. 149).

A női és férfi névhasználat terén különbségeket láthatunk az oklevélbeli rögzítés (latin nyelvű) szerkezeteit tekintve is. SLÍZ MARIANN utalt ennek kapcsán arra, hogy a 14. század közepéig a nők megnevezésére az oklevelekben nemhogy családnevet, de még megkülönböztető névelemet sem nagyon használtak, e helyett körülírással jelölték meg őket (pl. 1323: „nobiles domine filie Simonis de genere Kachych … relicta Botyz magni *Annus* vocata et relicta Nicolai fratris euisdem Batyz *Ilwna* nominata", azaz „a Kachych nemzetségből származó Simon lányának úrnői … Nagy Botyz özvegye, akit *Annus*-nak hívtak és Batyz testvérének, Mihálynak az özvegye, akit *Ilwna*-nak neveztek", A. 2: 226), pedig egyidejűleg a férfiak megjelölésében már a megkülönböztető névelem használata jellegzetes volt.[51] Fontos különbségként jelezte emellett SLÍZ MARIANN azt is, hogy a családnevek elterjedése a nők körében jelentős késéssel következhetett be, nyilvánvalóan a férfiaknál már többé-kevésbé megszilárdult családnevek „átvételével": a hajadonokra apjuk, a férjes asszonyokra pedig férjük családneve „szállt át" ilyen módon (2011c: 314, 316). Semmiképpen sem szándékozom az itt hangoztatott eltérések reális voltát kétségbe vonni, hiszen a nők társadalmi és jogi helyzetéből adódóan minden bizonnyal éppen ilyen különbségekkel számolhatunk az ómagyar kori

[51] A körülírások szerkezeti megoldásaiban is figyelhetünk meg természetesen eltéréseket az egyes társadalmi rétegbeli nők esetében: csakúgy, mint a férfiaknál, a magasabb társadalmi státuszúak általában részletesebb körülírásokat kaptak (SLÍZ 2011c: 314–5).

névhasználat terén, azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a családnévviselés a névhasználat különleges esetei közé tartozik, hiszen minden nexusnév olyan személynévfajta, ami elsősorban a formális helyzetek (ha nem is kizárólag a hivatalos névhasználat) számára van fenntartva. Emellett persze a beszélt nyelvbeli (informális) használati érték ugyancsak fontos összetevőjük kell, hogy legyen, hiszen ha ilyennel nem rendelkeznének, akkor a hivatalos (formális) névhasználatnak sem válhattak volna a részévé. És ebben az összefüggésben nyer különleges igazoló szerepet a nemzetségnévvel történő személyjelölő szerkezet is: a *de genere* típusú megjelöléssel ugyanis kizárólag férfiak okleveles említéseiben találkozunk, ilyen szerkezetet a nők forrásokbeli szerepeltetésekor közvetlenül soha nem használtak. (Az persze előfordult, hogy azoknak a férfiaknak a megjelölésében, akikkel a nőket mintegy körülírták — mint fentebb is láttuk —, szerepelt nemzetségjelölő elem.)

Arról, hogy az ómagyar korból adatolható női nevek éppenséggel színesebbek voltak-e, mint a férfinevek, vagy gyakoribb volt-e közöttük az egyházi nevek típusa, mint a közszóból alakultaké, meglehetősen ellentmondásos vélekedések láttak napvilágot a személynév-történeti szakirodalomban (lásd pl. FEHÉRTÓI 1997a: 74, HAJDÚ 1998a: 1067, N. FODOR 2010a: 125). Ezen nem is nagyon csodálkozhatunk, hiszen a források csak meglehetősen torz képet festhetnek a nők személynév-használati szokásairól tekintve, hogy az oklevelekben nagy ritkán megemlített nők között meghatározó volt az úrnők és elenyésző a szolgálók aránya, az úrnők pedig — ezt valóban megállapíthatjuk — leginkább a jövevényneveket kedvelték.

Mindezek fényében pedig úgy látom, hogy a nők korabeli beszélt nyelvi névhasználatának felderítése a férfiakénál is nagyobb nehézségekbe ütközik. E tekintetben részben támaszkodhatunk a mai személynévvizsgálatok ilyen irányú eredményeire, és azok elméleti hozadékait felhasználhatjuk a régebbi korok viszonylatában is. Azt a nyilvánvaló tényt is szem előtt kell ugyanakkor tartanunk akkor, amikor analógiaként a mai névhasználati tényezőkre alapozunk, hogy a nők társadalmi, jogi státuszát más körülmények szabták meg a középkor évszázadaiban, mint napjainkban, s ez a névhasználaton is rajta hagyta a nyomát.

7. A névszociológiai tényezők lezárásaként még egy szempont jelentőségére kívánom felhívni a figyelmet: a névhasználóknak a nevekhez (és egyidejűleg az általuk jelölt személyekhez) való viszonyulására, a t t i t ű d j é r e . Az empirikus alapú nyelvészeti vizsgálatok során a nyelvi adatok felvételekor általában kevésbé szokás információkat gyűjteni azok belső felépítéséről, nyelvi motivációjáról, illetőleg a nyelvhasználóknak az ezekhez való szubjektív viszonyulásáról. A nevek (helynevek vagy bizonyos személynevek: pl. ragadványnevek) esetében viszont az ezekre irányuló információk kérése a gyűjtési helyzet fontos velejárója, ami jelzi ennek az összetevőnek a fontosságát a névhasználat különféle síkjain is (vö. HOFFMANN 2012: 22). Az efféle attitűdvizsgálatnak persze elsősorban az élőnyelvi névhasználat feltérképezése kapcsán lehet tényleges relevanciája, az óma-

gyar korra vonatkozóan túl sok eséllyel a források nemigen kecsegtetnek, hiszen a nevekről való véleménynyilvánítás csak igen kivételesen maradt az utókorra. Ritka szerencsés esetekben azonban ilyen irányú megfigyelésekre is lehetőségünk nyílhat. Erre ad jó példát az Úriszék egy 1593. évi sértegetési ügye, amelyben az erdőispán gúnynévvel szólította és szidalmazta a falu bíráját: a *Dragmanics* családnevű bírót ugyanis *Tropinyák* néven nevezte, és ezért a perben el is marasztalták (JUHÁSZ 1994: 92).[52]

Az általános névelméleti kérdések taglalása kapcsán előkerült számos tényező között a legerősebb összekötő kapocsként megítélésem szerint a (szociálisan szerveződő) névközösség szolgál: a személynévadás és személynévhasználat valamennyi aspektusát ebben a vonatkozási rendszerben értelmezhetjük. A névközösség nem valamiféle elvont keretként fogható tehát csupán fel, hanem olyan eleven „organizmusként", amely bármely időszakban a névadás és névhasználat elsődleges, legalapvetőbb közegeként funkcionál. Az ómagyar kor jelenségeinek értékelésekor sem feledkezhetünk meg erről, még akkor sem, ha egy-egy névközösség konkrét körülhatárolására aligha lehet esélyünk, ahogyan az sem áll módunkban, hogy a névhasználók mentális (kognitív) tablójára közvetlenül rápillanthassunk.[53] Ugyanígy fontos elméleti alapként tekinthetünk a személynevek rendszerszerűségének kérdésére is, hiszen az egyes személynévfajták, személynévtípusok és konkrét névegyedek keletkezését, funkcionálását és változását egyaránt a szoros vagy éppen laza rendszerkapcsolataik határozzák meg.

[52] A szakirodalom az ilyen eseteket leginkább a névhangulattal hozza összefüggésbe (lásd pl. RÁCZ E. 1960: 149, JUHÁSZ 1994: 92, HAJDÚ 2002: 54, 57, 2003: 101 stb.).

[53] Kérdés persze, hogy milyen szintig számíthatunk ilyen lehetőségekre akár a jelenkori névvizsgálatok alkalmával is.

1.3. A források személyjelölő szerkezeteinek névszociológiai értéke

A régi magyar nyelv személyneveit az írott források közvetítik számunkra, ezért közvetlenül tanulmányozható formában előttünk csupán az írásbeli névhasználat áll. Az írásbeliség persze szükségszerűen tükrözi valamilyen módon a szóbeli névhasználatot, ám ezen túl van néhány további fontos összetevője is, amelyek az írásbeliség autonóm síkjába illeszkednek bele. A személynévtörténet részleteivel foglalkozó kutatót természetesen nem az írás érdekli elsősorban (bár az mint közvetítő közeg ugyancsak sok fontos információt rejt számára is), hanem azt tekinti fő céljának, hogy a források mögött rejlő nyelvi valóságot, az élő névhasználatot megismerje. Minthogy ehhez viszont csakis az írott forrásokon keresztül vezethet az út, mindenekelőtt azokat az eljárásokat, módszereket, szabályokat kell feltárnunk, amelyek az élő, beszélt nyelvi formák rögzítését irányították, hiszen ezek révén lehet esélyünk az írott forma mögötti szóbeli névhasználatot fölfejteni. Ezáltal ismerhetők meg azok a jelenségek is, amelyek az írásbeliség autonóm síkját alkotják.

Az oklevelek lejegyzői — efelől aligha lehetnek kétségeink — mindenkor az adott személy megjelölésére ténylegesen használatban lévő elnevezéseket rögzítettek (erre vonatkozóan lásd pl. BENKŐ 1949b: 253), de mindezt az oklevélírás normáihoz, törvényszerűségeihez igazodva tették.[1] Jelentkezik ez a kettősség egyrészt a jellegzetes latin nyelvű személyjelölő szerkezetek formai megoldásaiban, és megfigyelhetjük másrészt a latin szerkezetekben szereplő személynévi elemek megformáltságában is. Mindez azt is jelenti tehát, hogy a források szövegében ránk maradt adatok a maguk írott nyelvi valóságában nem azonosíthatók közvetlenül a beszélt nyelvi névformákkal.[2] Az ugyanakkor, hogy a latin írásbeliség „rideg formáiból" a magyar nyelvben egykor élt alakokat kihámozzuk, azaz a személynévi adatok nyelvhasználati értékét megállapítsuk, nemcsak önmagában véve

[1] BENKŐ LORÁND ezt a gondolatot úgy fogalmazta meg, hogy az írott források személyjelölő formái „bár magukban rejtik az élő nyelvben használt személyneveket", azoknál jóval bővebbek; és az írásbeliség — azzal összefüggésben, hogy célja (vagyoni, tulajdonjogi stb. okok miatt) a pontos meghatározás — nagy gondot fordít az egyén leszármazásának, hovatartozásának és tisztségének a megjelölésére, vagyis az „egyelemű" nevükön kívül az egyéneket más nyelvi elemek felhasználásával is megjelöli (1949a: 9). A többnevűség persze nem az írásbeliség törekvéseiben gyökerezik, erre ugyanis a szóbeli névhasználatban is természetes igény mutatkozik, az írás ezt az igényt legfeljebb fölerősíti, vagy éppen más aspektusait helyezi előtérbe például azzal, hogy némelyeknél jobban törekszik több névfajta és névforma egyidejű rögzítésére, míg másoknál beéri kevesebbel is (s mindez megint csak igen sok külső körülménytől függ).

[2] Arra, hogy a középkori írott források névhasználata és a beszélt nyelvi névhasználat között feltétlenül különbséget kell tennünk, a nemzetközi szakirodalom is felhívta a figyelmet (vö. pl. VAN LANGENDONCK 2007: 259).

fontos feladata a történeti személynévkutatásnak (vö. BENKŐ 1949b: 247, 253, FEHÉRTÓI 1982a: 44, N. FODOR 2010a: 21), hanem előfeltétele ez a személynevek további (pl. az etnikai rekonstrukciós eljárásokban való) felhasználásának is (vö. HOFFMANN 2007: 18).

Ahogyan azt az 1.1. alfejezetben konkrét példákon is láthattuk, a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem elegendőek ahhoz, hogy a korabeli beszélt nyelv névhasználatát általuk megismerhessük. Úgy gondolom ezért, hogy a történeti személynév-szociológiai vizsgálatok során azokból az alapvető tényezőkből célszerű kiindulnunk, amelyeket a névelméleti ismereteink alapján ma ebben a tekintetben meghatározónak tarthatunk. Ehhez a tudásanyaghoz mérhetők aztán maguk az írástények, s a két szempont együttes mérlegelésével megítélésem szerint jó esélyeink lehetnek a források személynévhasználata mögött rejlő tényleges névhasználati szokások — még mindig nagyvonalú, de legalább a körülményekhez képest megnyugtató — feltárására, az egyes, a korábbi kutatások által megrajzolt mozaikdarabkák összeillesztésére. Az ebben a vonatkozásban kulcsfontosságú névelméleti tényezőket az 1.2. alfejezetben foglaltam össze, itt ezekre alapozva igyekszem a források adatait vallatóra fogni.

1.3.1. A források személyjelölő szerkezeteinek típusai

1. A személynévadás és személynévhasználat általános, kognitív-pragmatikai természete folytán lehetnek arról fogalmaink, hogy a személyek milyen módon kapják a neveiket, s az egyes személyjelölésre használatos névfajták milyen funkcionális értékkel rendelkeznek: azaz mik azok a nyelven kívüli tényezők, névadási körülmények, amikre figyelemmel vagyunk akkor, amikor valakit névvel megjelölünk. Az általános tapasztalataink alapján tudjuk, hogy mindenkihez több személynévfajta is hozzárendelődhet részint a születésekor, részint azt követően az élete során bármikor. Ezek között vannak olyanok, amelyek csupán azonosító-referáló funkciót látnak el; míg mások arra szolgálnak, hogy az illető személyt valamely jellegzetes sajátossága alapján jelöljék meg (ez sokféle szemantikai jegy lehet: külső vagy belső tulajdonság, lokális jellemző, foglalkozás stb.); de kiemelhetők tulajdonnévi elemmel az egyén kapcsolati vagy nexusviszonyai is. Ezeken túl igen gyakori, hogy az illető egyént valamilyen érzelmi viszonyulást kifejező, affektív szerepű névformával is megjelölik a névközösség tagjai. Aligha tévedünk sokat, ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy az írott források személyjelölő szerkezeteiben is azokat az alapnévfajtákat kell keresnünk, amelyekkel a személyekre általában utalni szokás. A másik előfeltevésünk pedig emellett az lehet, hogy a források bizonyosan nem rögzítettek olyan neveket, amelyek az élő névhasználatban ne szolgáltak volna az illető személy megjelölésére. Ez az eshetőség ugyanis ellentmondana minden fontos feltételnek: a források jogi szerepének épp-

úgy, mint benne a személyek pontos és hiteles azonosítására irányuló követelménynek.[3]

Azt pedig, hogy a valóban használatban lévő személynévformákat milyen módon rögzítették az oklevelekben, a latin nyelvű oklevélírói gyakorlat normái, szabályai kötötték meg, amelyeket a jellegzetes személyjelölő sablonok használatában érhetjük tetten. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk ugyanis azt a körülményt, hogy az oklevelek szerzői (lejegyzői, fogalmazói, kompilátorai) latin nyelvű írásműveket kívántak létrehozni, a latin nyelvű szöveg természete pedig azt igényelte, hogy e szövegek fogalmazói a magyar, illetve részben vagy egészen latinra fordított vagy latinosított névformákat — az írás autonóm síkjához igazodva — latin nyelvi eszközökkel illesszék be (SZENTGYÖRGYI 2010a: 33, 42). Az oklevelek személyjelölő szerkezetei tehát egészükben véve latin nyelvűek, latin nyelvű szerkezetsablonokból állnak, amelyekbe konkrét személynévformák vannak befoglalva, s ezek a személynévformák vulgáris nyelvű elemek, illetőleg a befogadó anyaszöveghez igazítva latinra fordított, latinizált alakok egyaránt lehetnek. Mindenkor szem előtt kell tartanunk tehát az értékelésükkor azt, hogy ezek a szerkezetek nem azonosíthatók magukkal a személynevekkel, csupán azok írásbeli rögzítésére szolgáló eszközöknek tekintendők.[4]

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a személyek azonosítására szolgáló személynévfajtákat milyen jellegzetes latin szerkezetsablonokkal rögzítik az oklevelek lejegyzői, s ezek mögött milyen élő névhasználat húzódhat meg.[5] A névszociológiai vizsgálat során azonban nem a szerkezetek latin nyelvű elemeiből indulok ki, ahogyan azt a szakirodalom többnyire teszi (és ebből is adódóan téves szemlélettel, félreérthető módon „*filius*-os", „*dictus*-os" stb. „nevek"-ről beszél),[6] hanem abból, ami a szóbeli névhasználattal közvetlenebb kapcsolatot tart fenn: azok a névfunkciók szolgálnak a tipizálásunk alapjául — szervesen igazodva ezáltal az előzőekben kifejtett funkcionális nyelvszemlélet alapelveihez is —, ame-

[3] Az más kérdés, hogy az írásbeliségben használt elemek személynévi státuszának megítélésében lehetnek viták, ennek összetett problematikájára a későbbiekben részletesen is kitérek majd.

[4] Ebben a kérdésben a névtörténet kutatói megítélésem szerint igen gyakran hibásan járnak el akkor, amikor ezekről a szerkezetekről mint személynevekről beszélnek, s például azok „névszerűségében" igyekeznek fokozatokat felállítani (vö. pl. FEHÉRTÓI 1965: 427, SLÍZ 2009: 296, 2011a: 198).

[5] A magyar nyelvtörténeti kutatásokban ismereteim szerint BENKŐ LORÁND volt az, aki elsőként alkalmazta konzekvensen — egy másik forrástípus, a korai szövegemlékeink nyelvi magyarázata kapcsán — azt az alapvető tételt, hogy az írástények nem azonosak a nyelvvel, s ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a korabeli beszélt nyelvhez, az írott szövegek hangzós formáját kell mindenekelőtt rekonstruálnunk (1980, főképpen 44–53).

[6] Ez a megközelítés (vagy inkább talán pontatlan megfogalmazás) annyira jellegzetes a szakirodalomban, hogy csak néhány hivatkozással utalok rá (főleg összefoglaló jellegű munkákat kiemelve), de ezek sora bőséggel folytatható lenne még: FEHÉRTÓI 1969, N. FODOR 2010a, SLÍZ 2011a.

lyeket a latin nyelvi szerkezetek kifejezni hivatottak. Az egyes névfunkciók és a személynévfajták kérdéseire ugyanakkor itt, lévén e fejezet célja más természetű, nem térek ki. Ehelyett a vizsgálódásaink középpontjában az egyes konkrét szerkezetsablonok állnak, s elsősorban arra vonatkoznak a kérdésfelvetéseink, hogy milyen latin grammatikai, lexikális elemek felhasználásával realizálódnak a középkori forrásokban a személyek rögzítésére irányuló oklevélírói törekvések.

2. Mindenekelőtt arra a szembetűnő körülményre kell felhívnunk a figyelmet, hogy a latin nyelvű oklevelek személyjelölő szerkezetsablonjainak középpontjában — úgy tűnik — nem állhat az adott személy megnevezésére használatos névformák bármelyike. Az olyan szerkezetek, mint például az 1288: *Andreas dictus Chuna* (HOkl. 108, ÁSz. 209), 1290: *Johannes dictus Chouka* (H. 7: 212, ÁSz. 421), 1290: *Petrus dictus Ruh* (H. 7: 209, ÁSz. 684) stb. azt mutatják, hogy a többnevűség viszonyai közepette az egyes névformák használati értékében jól megragadható különbségek lehettek a korai ómagyar korban is. Arra ugyanis, hogy míg a *Johannes dictus Chouka* felépítésű szerkezetek teljesen szokványosak, a *Chouka dictus Johannes* típusúak viszont lényegében hiányoznak az oklevelekből, megítélésem szerint a nevek közötti presztízskülönbségek adhatnak magyarázatot. Ez azt jelenti, hogy az oklevélírókat a megjelölendő személy egyidejűleg használatos különböző elnevezései közötti választásban az a fajta presztízs vezethette, amely közvetlenül a nevek használatában nyilvánul ugyan meg, de mögötte elsősorban nem nyelvi, hanem inkább kulturális tényezők s azok presztízsbeli különbsége húzódott meg. A *Johannes, Andreas* névformák létrejöttét és valójában „hivatalos” névként szerepeltetését az írásbeliségben ugyanis még abban az esetben is egyfajta egyházi előírás irányíthatta, ha emögött konkrét kánonjogi rendelet nem is állt (bár annak alapján, ahogyan a budai zsinat rendelkezett a gyerekek megkereszteléséről és a nekik adandó nevekről, egy ilyen rendelet meglétét egyáltalán nem tarthatjuk kizártnak). Ezeknek a referáló neveknek a latin szerkezetsablonokban tehát lényegében kötött helye van: a szerkezet élén mint főtag helyezkednek el. Olyankor, amikor az illetőt más személyhez (apához), esetleg valamely helyhez való viszonyítással jelölik meg az oklevélben (most tekintsünk el attól a kérdéstől, hogy e megjelölések mögött személynévi státuszú elem áll-e vagy sem), ez a kötött pozíció egyébként is természetesen adódik (pl. 1301: *Stephanus filius Bank,* AOklt. 1: 90/113, Gy. 1: 487, ÁSz. 88; 1262/1262: *Conraldus de Gug,* PRT. 2: 317, ÁSz. 219), ám az olyan szinonim elnevezéseket rögzítő szerkezetekben, mint a fent említett, *dictus*-szal kapcsolt struktúrák, ez a fajta következetesen alkalmazott szerkezeti egyneműség csak úgy érthető, ha az adott névnek valamilyen szempontból kiemelt szerepe van.

Az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek e központi névfajtáját a szakirodalom (főleg újabban) az *egyéni név, egyénnév* terminussal jelöli meg (vö. pl. FEHÉRTÓI 1969, HAJDÚ 1984–1985: 33, 2003: 153, 347, SLÍZ 2011a: 20–1). Terminológiai kérdésekkel itt ugyan nem kívánok foglalkozni, azt azonban fontosnak

tartom megjegyezni, hogy ez a terminus azért nem túl szerencsés választás, mert tulajdonképpen valamennyi személynévfajta egyénnévnek tekinthető, s ez nyilvánvalóan komoly definiálási problémákat vet fel.[7] Itt és a továbbiakban ezért én magam a személynév átfogó kategóriáján belül az egyes névfajtákat — mint láthattuk — funkcionális-pragmatikai jellegük alapján különítem el és határolom körül.

3. A latin személyjelölő szerkezetben az élén álló (többnyire, de nem kizárólagosan referáló szerepű) személynévi forma mellett nem ritkán egy sajátosságjelölő funkciójú elem határozza meg az azonosítandó egyént. Az ilyen szerkezetek többfélék lehetnek aszerint, hogy tartalmaznak-e valamilyen latin segédszót, vagy csupán a magyar elemeket foglalják (többnyire latin névsorrenddel) magukba. A két típus nemritkán egyébként váltakozik egymással, illetőleg kronológiailag is egyfajta átrendeződést mutat. A latin segédelemeket tartalmazó szerkezetsablonok tipikus lexikális eleme a passzív befejezett melléknévi igenévi szerepű *dictus* (pl. 1298: *Hench dictus Zeuke,* OklSz., ÁSz. 849, 1351: *Johannes dictus Vrdug,* Z. 2: 460, FEHÉRTÓI 1969: 122), amely az ilyen szerkezetekben jobbára az illető személy valamely külső vagy belső tulajdonságára utaló nevét kapcsolja a szerkezet élén álló megnevezéséhez. A *dictus* szerepköre azonban ennél jóval tágabb is lehet, amit például a nemzetiségre, foglalkozásra, társadalmi helyzetre utaló nevet rögzítő személyjelölő szerkezetek is jól mutatnak: 1353: *Johannes dictus Nymuth* (A. 6: 95, FEHÉRTÓI 1969: 116), 1349: *Stephano dicto Nylfarago* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 118), 1380: *Heinricus dictus Nemes* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 116). De megjelenik ez a lexéma a lokális (vagy birtokosi) kapcsolatot kifejező elnevezéseket tartalmazó latin szerkezetekben is: 1317: Nicolai filij *Laurencij dicti Supruny* (A. 1: 448, FEHÉRTÓI 1969: 133), 1370: *Mihály dictus Zeremi* (Kállay 2: 151, FEHÉRTÓI 1969: 139).[8]

A *dictus* szerepgazdagságát megközelítőleg sem éri el a sajátosságjelölő elemet rögzítő szerkezetekben előforduló másik latin elem, a *de* prepozíció funkciója: az illető személyt a származási vagy még inkább a lakóhellyel, esetleg a birtok nevével szűkítő megfogalmazások rendre a „*de* + helynév" struktúrában jelentkeznek (1292–1297: *Peturke de Naragy,* Gy. 1: 350, ÁSz. 632). E szerkezettel kapcsolatban fölvetődhet ugyanakkor annak a lehetősége, hogy a *de Naragy* esetleg nem személynévi státuszban lévő (azaz nem *Nyárágy(i)*-ként azonosítható) névforma latin fordításaként szerepel a megjelölésben, hanem pusztán a 'Nyárágyra való'

[7] Ezt a nehézséget SLÍZ MARIANN is érzékelte, ám „szemléleti alapon", a *családnév* terminussal párba állítva az *egyénnév* kifejezést végső soron elfogadhatónak gondolta (2010: 158, 2011a: 21), és munkáiban ő maga is ezt alkalmazta. A nagyobb gondot viszont az jelenti, hogy a *dictus*-szal kapcsolt nevektől ilyen szemléleti alapon ezek az egyénnevek aligha különíthetők el.

[8] A *dictus*-szal kapcsolt személyjelölés egyes feltételezések szerint elsősorban a nemzetségen kívüli középbirtokos rétegre lehetett jellemző (KURCZ 1988: 76).

ablatívuszi körülírásként.[9] Ebben a kérdésben nehéz egyértelműen állást foglalnunk, legfeljebb annyit tehetünk, hogy mindegyik lehetőséget objektív érvek alapján mérlegre téve igyekszünk egyiket vagy másikat nagyobb valószínűséggel megtámogatni.

E latin szerkezetsablonok nem minden esetben tartalmazzák a fentiekben jelölt latin nyelvű segédelemeket, a személyjelölő struktúra névsorrendje és más nyelvi eszközök (mint például a referáló név latin alakjának a használata) ugyanakkor egyértelműen jelzik e szerkezetek latin nyelvűségét; vö. pl. 1289/1353: *Jacobi Luaz* (PRT. 10: 542, ÁSz. 498), 1389: *Nicolaus Zytaketheu* (Zs. 1: 94/940, FEHÉRTÓI 1969: 139), 1393: *Thomam Nogh* (Sztáray 1: 530, FEHÉRTÓI 1969: 116), 1389: *Thomas Olaz* (Zs. 1: 111/944, FEHÉRTÓI 1969: 118), 1400: *Georgium Mochachy* (Z. 5: 191, FEHÉRTÓI 1969: 114). A szerkezetsablonok használatában a szakirodalom egybehangzó álláspontja szerint időbeli eltéréseket is megfigyelhetünk: a latin elemeket tartalmazó struktúrákat idővel (a források tanúsága szerint nagyjából a 15–16. századra, de némelyek szerint akár még korábbra tehetően) egyre inkább fölváltják az oklevelekben azok, amelyekből ezek az elemek hiányoznak (FEHÉRTÓI 1965: 427, 1969: 5, 33, GULYÁS 2007: 151, 2009: 53, 58–9, N. FODOR 2002: 3, 2010a: 28–31 stb.).

4. A latin szerkezetsablonok másik fő típusa nexusviszonyok rögzítésére szolgál. Noha a kapcsolati vagy nexusnév funkciója a mai magyar névhasználatban meglehetősen homogén, és csupán a családhoz való tartozás kifejezésére korlátozódik, az ómagyar kor időszakában ennél szűkebb és tágabb kapcsolatrendszert is kifejezhetett: közvetlen (apa-fiú nexusra vonatkozó) leszármazási viszonyt éppúgy tükrözhetett, mint nemzetségi hovatartozást. Az előbbit az oklevelekben a „*filius* + apa neve (olykor genitívuszban)” szerkezetsablon adta vissza, az utóbbit pedig a „*de genere* + nemzetségnév” sablon jelölte; vö. pl. 1301: *Stephanus filius Bank* (AOklt. 1: 90/113, Gy. 1: 487, ÁSz. 88);[10] 1270: *Syke de genere Opour* (H. 1: 49, ÁSz. 714).

A nexusviszonyt jelölő szerkezeteknek is ismeretes olyan altípusa, amelyből a latin grammatikai elemek hiányoznak, s a szerkezet lényegében a magyar személynévi alakokból (vagy azok latinizált, latinra fordított formáiból) épül fel; vö.

[9] Ilyen megjelöléstípusokkal a mai névhasználati helyzetekben is nemritkán élünk: pl. *Tudod, a Jóska Debrecenből.*

[10] Ez a szerkezet azonban ismétlődhet is, s ebben a komplikáltabb formában a nagyapáig vezeti vissza a leszármazási vonalat; vö. pl. 1339: magister *Johannes filius Jacobi filii Ambrosii* (A. 3: 524, AOklt. 23: 25/30, SLÍZ 2011b: 20). Ez a megoldás valójában két szerkezetsablont tartalmaz: a fiút jelölő *Johannes filius Jacobi* és az apát jelölő *Jacobus filius Ambrosii* szerkezetet. Szórványosan nők, anyák nevei is előfordulnak — talán az apa nevének ismeretlen volta miatt (vö. FEHÉRTÓI 1968: 331) — ilyen szerkezetekben, vö. pl. 1389: *Iacobus filius Ilnch* (Zs. 1: 99), 1389: *Thomas filius Marghyth* (Zs. 1: 111).

pl. 1341: *Stephanus Frank iudex* (A. 4: 123, SLÍZ 2011b: 467),[11] 1460/1469: *Petri Lewrynche* (RMCsSz. 685), 1453: *Stephanus palfy* (RMCsSz. 815). Az ilyen struktúrákban megjelenő magyar nexusjelölő név lexikális-morfológiai szerkezete arra vonatkozóan is jó támpontot nyújthat, hogy a korábban látott, *Stephanus filius Bank* típusú szerkezetsablonok nexusjelölői mögött milyen beszélt nyelvi formák húzódhattak.

A „*filius* + apa neve" latin szerkezetsablon csakúgy, mint a „*de genere* + nemzetségnév" struktúra kronológiai szempontból több feltűnő jelenséget mutat, s aligha tévedünk sokat, ha úgy gondoljuk, hogy ezek mögött minden bizonnyal az oklevélírói gyakorlat változása húzódhat meg. Igencsak feltűnő például, hogy a 13. század első évtizedéig a *filius*-os szerkezet szórványosan sem igen fordul elő a személyek megjelölésében: még a gazdag személynévanyagot felvonultató forrásokban is csupán egy-két adattal képviselteti magát (vö. pl. 1138/1329: *Iohannes filius Woth,* SZABÓ D. 1936: 206, ÁSz. 420; 1193: *Martino comite filio Mircur,* JAKUBOVICH–PAIS 1929: 55, CAH. 90, ÁSz. 554). A változást ebben a tekintetben egészen nyilvánvalóan a 13. század tízes évei hozzák magukkal: egyrészt Anonymus gesztája, másrészt pedig az 1211. évi Tihanyi összeírás. Anonymus a „Gesta Hungarorum" című munkájában nagy hangsúlyt fektet a leszármazási kapcsolatokra, így érthető, hogy gyakran azonosítja a vezéreit ezzel a nexusjelölő szerkezettel: pl. *Sunad filius Dobuca* (SRH. 1: 10, ÁSz. 253), *Borsu filius Bunger* (SRH. 1: 22, ÁSz. 163), *Zobolsu filius Eleud* (SRH. 1: 15, ÁSz. 274) stb.[12] A Tihanyi összeírás összes személyjelölő szerkezetének nagy része az itt tárgyalt nexusjelölő típusba tartozik, igaz viszont, hogy nem a „klasszikus" szerkezetsablon rögzíti a relációkat, hanem a „helytakarékos" felsorolásnak jobban megfelelő összevont szerkezet: „In villa Zamthou … vndornicicij sunt isti … *filii Forcos, Viter, Buhtus, Othoc, Tyze*" (PRT. 10: 514, ÁSz. 159), „[In Tychon] … sunt pulsatores … *Keneh (Keueh) cum filiis suis Stephan, Cegue*" (PRT. 10: 504, ÁSz. 457). A típus — a szakirodalom egyöntetű állásfoglalása szerint — még a 14. században is a legelterjedtebb szerkezetsablonnak mutatkozik, azt követően azonban „drasztikusan" visszaesik a használata, s helyét egyre inkább a latin lexikális elemek nélküli szerkezet veszi át (vö. BENKŐ 1949a: 15, GULYÁS 2009: 56), s jut benne egyidejűleg a magyar nexusnév morfológiai jelöltségének *(Lőrinc-e, Pál-fi)* is egyre nagyobb szerep. (Ezt persze minden bizonnyal úgy értelmezhetjük, hogy a szóbeli névhasználatra a morfológiai eszközök az addigi-

[11] Azt, hogy ebben a szerkezetben a *Frank* apanévi szerepű, nexusjelölő névforma, az ugyanezen személy rögzítésére alkalmazott további okleveles említések teszik egyértelművé; vö. 1337: *Stephanus filius Frank* (SLÍZ 2010: 162).

[12] Olykor viszont ugyanennek a kapcsolatnak a kifejezésére más megoldásokkal él; vö. pl. *Ound pater Ete* (SRH. 1: 6, ÁSz. 292), *Cundu, pater Curzan* (SRH. 1: 6, ÁSz. 230), duobus *filius Hulec* avunculi sui ... *Zuard et Cadusa* (SRH. 1: 6, ÁSz. 442).

akban is bizonyára jellemzőek lehettek, csak használatukat és sokszínűségüket az egységes latin formulák követése elfedte.)

A nemzetségjelölő szerkezetek még sajátosabb kronológiai ívet rajzolnak meg. Amint az a következő ábrán jól látható, a nemzetségjelölő formulák használata a 13. század első évtizedében jelenik meg az oklevélírói gyakorlatban, a 13. század második felében éri el a csúcspontját, majd a 14. század első néhány évtizedében lényegében teljesen elenyészik.

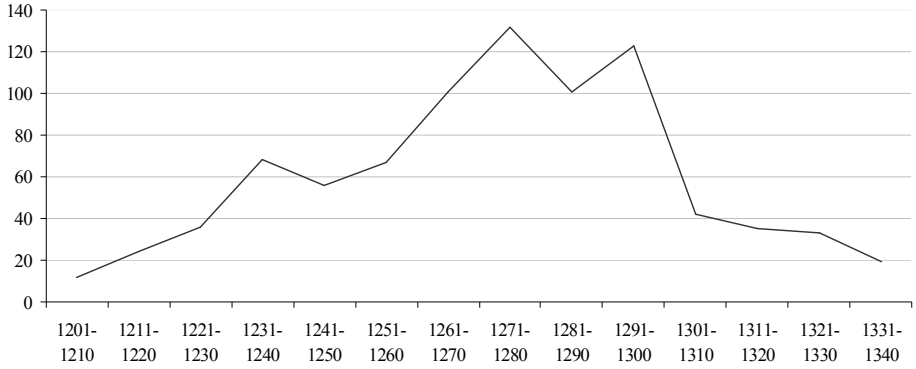

2. ábra. *A nemzetségjelölő elemek előfordulása az oklevelekben.*
(Az adatok forrása: ÁSz., SLÍZ 2011b.)

5. A szerkezetsablonok között a „leguniverzálisabbnak" a *dictus*-szal alkotott formulák tűnnek.[13] Ez a szerkezet valójában a többnevűséget hivatott jelezni, s az, hogy éppen melyik nevét (vagy megjelölését) rögzíti a névviselőnek, a *dictus* szerepkörének meghatározásában valójában nem releváns. Az oklevélírói gyakorlatban beálló változásoknak köszönhetően a szerkezetek latin elemei egyre inkább háttérbe szorulnak, s ez természetszerűen érinti a *dictus* kikopását is az oklevelek szövegéből. Azt is meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a *dictus* szerepkörében olykor az *alio nomine* 'más néven', *seu* 'vagy' elem szintén feltűnik (vö. pl. 1347: *Barbara alio nomine Bonch vocatis,* A. 5: 27, BERRÁR 1960a: 189; 1391: *Thomam dictum Fodor alio nomine Fekethew,* Z. 4: 469, FEHÉRTÓI 1969: 90; 1364: *Paulum dictum Zagyurwagou alio nomine filetlenpal,* Z. 3: 237, OklSz.), és akár ugyanannak a személynek az említéseiben is tapasztalhatunk ilyen variálódást (pl. 1348: *Mauritius dictus Mokus seu Abraam,* App. 1: 167, 1348: *Mauritio dicto Mokus alio nomine Abraam,* App. 1: 167, 1348: *Mauritius alio nomine Mokus seu Abraam dictus,* App. 1: 168, vö. FEHÉRTÓI 1969: 114). FEHÉRTÓI KATALIN a 14. századi megkülönböztető neveket tárgyaló monográfiájában úgy ítélte meg, hogy az *alio nomine* és társai *(alias, aliter, seu)* a *dictus*

[13] Problematikus voltuk miatt itt nem szólok azokról a szerkezetekről, amelyekben a *dictus* elem affektív szerepű személynévfajtát kapcsol, de ilyenek meglétére több körülmény is utal.

szinonimájaként szerepelnek, azzal azonos funkcionális értékkel rendelkeznek (1969: 51, 53). Később viszont módosít ezen a véleményén, s azt hangsúlyozza, hogy az *alio nomine* (és a többi vele együtt kezelt) kifejezés már eleve személyjelölő szerkezetekhez (*filius*-os, *de* + helyneves, *dictus*-os szerkezethez) kapcsolódik, és az illető személyre leginkább jellemző tulajdonságot jelöli meg, s míg a *dictus*-os szerkezetben álló megkülönböztető névi elem útban van a családnévvé válás felé, az *alias* típusú szerkezetek eleme még csak a megkülönböztető névi funkciót sem tölti be (1982a: 45, 47). Megítélésem szerint az adatok nem jeleznek efféle megoszlást, és FEHÉRTÓI ez irányú állásfoglalását is bizonyára inkább az az igyekezet motiválta, hogy megkísérelt a „névszerűség" tekintetében az egyes nyelvi elemek között különbségeket, fokozatokat felállítani.

6. Az egyszerű (nem kombinált) szerkezetsablonok strukturális felépítésére az jellemző, hogy az adott személyt jelölő referáló vagy (ritkábban) sajátosságjelölő névforma mellett egy latin elemmel *(filius, dictus, de, de genere)* kapcsolt újabb tulajdonnévi lexéma (apanév, helynév, nemzetségnév) vagy személynévi szerepben álló, de közszóval azonosítható nyelvi elem áll: pl. 1272: *Peteu filius Petri* (ÁÚO. 8: 405–6, ÁSz. 632), 1347: *Petrus dictus Bolugh* (Z. 2: 284, FEHÉRTÓI 1969: 62), 1342: *Kolch de Ohath* (A. 4: 230, SLÍZ 2011b: 352), 1268: *Zahariam de genere Buken* (Gy. 2: 353, ÁSz. 160). A formula természetesen akkor is latin nyelvűnek minősül, ha az említett latin elemek éppenségel hiányoznak belőle, amire a kései ómagyar kortól kezdődően egyre gyakrabban látunk példákat.

A két szerkezettípus (tehát a latin elemet is tartalmazó és az anélkül álló szerkezet) szerepkörei és a mögöttük lévő nyelvi valóság között a névkutatók olykor különbséget tételeznek fel, az utóbbit, a latin elemek nélküli struktúrát „magyarosabb" szerkezetnek tartják, amely nagyobb valószínűséggel rejt magyar személynévformákat (vö. pl. ERDÉLYI 1908: 74, BENKŐ 1949a: 11, 1967b: 381, FEHÉRTÓI 1969: 5, 33, KÁZMÉR 1987b: 61–2, 1993: 5, GULYÁS 2007: 151, SLÍZ 2009: 294, 2011a: 196 stb.).[14] Megítélésem szerint ezt az álláspontot azért is érdemes

[14] Az elgondolás mögött igen gyakran az a hibás megközelítés áll, amire már utaltam a korábbiakban is, hogy tudniillik a kutatók hajlamosak az írásbeliséget a szóbeliséggel azonosítani, vagy éppenséggel azt feltételezni, hogy bizonyos élőszóbeli személynévfajták az írásbeliségben gyökereznek. Ebből adódnak az olyan kijelentések is, mint amilyet például SLÍZ MARIANN-nál olvashatunk a *dictus* nélkül álló szerkezetek személynévi elemeinek pozíciójáról: ezekben az adott névforma a „megkülönböztető név fejlettebb, a családnévhez közelebb álló változatát képviseli, hiszen már nem szerepel benne a névvé válást gátló elem" (2009: 294, 2011a: 196; én ritkítottam: T. V.). Majd ugyanebben az írásban később ennek az ellenkezőjére is utalás történik mondván, hogy a *dictus* nélküli szerkezetben álló személynevek „nem feltétlenül képviselnek magasabb fejlettségi szintet" (2009: 295, 2011a: 197). Az efféle vélekedéseket látva nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy a nevek az élőszóbeli használatban születnek meg, az az elsődleges és természetes használati közegük, az írásbeliség ezt legfeljebb annyiban befolyásolja, hogy megnöveli az igényt egy-egy, a társadalmi követelmények folytán kialakult személynévfajtára. Az írásbeliség tehát csupán igyekszik a saját szabályai,

felülvizsgálnunk, mert az eltérések nem elsősorban a névhasználatban, hanem sokkal inkább az oklevélírói gyakorlat normáiban bekövetkezett változásokkal mutatnak összefüggést (erre utalt egy megjegyzésével GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS is, 2009: 59). A kétféle latin szerkezet (nevezzük az egyszerűség kedvéért jelölt és jelöletlen szerkezetnek) mögötti magyar nyelvi névhasználat azonos szocioonomasztikai értékét támogathatják azok az adatok is, amelyek ugyanazon személy megjelölésében mutatnak ilyen variálódást; vö. pl. 1429: *Dominicus filius Luka ~ Dominicus Luka* (ERDÉLYI 1908: 73); 1349: *Stephano dicti Nylfarago,* 1366: *Stephano Nylfaragow* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 118), 1405: *magistri Ladislai dicti Tutus* (Z. 5: 332), 1406: *Ladislaus Teuthes* (Z. 5: 395, KOZMÁCS 1987: 30); 1436: *Benedictus de Sara ~ Benedictus Saray* (GULYÁS 2007: 151). Azt tehát ezek a példák világosan jelzik, hogy a jelölt és jelöletlen szerkezetsablonokban szereplő személyjelölő elemek használati értéke azonos, azt azonban egyelőre ezekből még nem látjuk, hogy ez a használati érték pontosan mit is jelent: álltak-e *Luka(fi), Nyílfaragó, Sárai*-féle, ténylegesen személynevekként használatos magyar nyelvű elemek ezek mögött a latin szerkezetek mögött, vagy sem. Mielőtt azonban erre a kérdésre megkísérelnénk választ adni, előzetesen még ejtenünk kell néhány szót a kombinált szerkezetek strukturális kérdéseiről, illetőleg ki kell térnünk arra is, hogy mik azok a körülmények, amelyek az előbb látott latin szerkezetsablonok normatív jellegét mutatják, azaz milyen okok miatt tekinthetjük őket a latin nyelvű írásbeliség jellegzetes, szabályszerű formuláinak.

7. Az egyes személynévfajták rögzítésére szolgáló sablonok a legritkábban jelentkeznek önmagukban, jóval tipikusabb a bonyolult, kombinált szerkezetek használata, amelyek tehát az adott személynek egyidejűleg több megjelölését is dokumentálják (pl. 1275: *Petenye filius Petri de Machalan,* HOkl. 73, ÁSz. 629; 1312: *Leus filius leus filij Ambrosi de leus,* A. 1: 260, AOklt. 3: 149/326, SLÍZ 2011b: 20; 1321: *Comes Ladizlaus filius Alexandri de Manaky de genere Bogathrodwan,* A. 1: 617, AOklt. 6: 73/183, SLÍZ 2011b: 260). Ezek a kombinált formák ugyanakkor az előbb látott sémákkal, azok kapcsolataiként jól leírhatók. Azt, hogy egy-egy személyt milyen „részletgazdagsággal" nevesítettek a források, nyilvánvalóan sokféle, elsősorban pragmatikai körülménytől függött, amelyek között az oklevélbe foglalt személy társadalmi státusza; az oklevélben rögzített ügyben játszott szerepe; a kép, amit magáról sugározni kívánt; az adott dokumentum

normái alapján rögzíteni a beszélt nyelvbeli névhasználat valamely (a körülményektől függően kisebb vagy nagyobb) szeletét. És nemigen hiszem azt sem, hogy a hivatalos oklevelek személyjelölő szerkezeteit úgy kellene felfognunk, mint „kissé kaotikus, még formálódó, latin struktúrájú névhalmazok széles repertoárját", ahogyan ezt HORVÁTH ZITA a 14. századi okleveles adatokra utalva teszi (2006: 8). Maguk az itt bemutatott szerkezetsablonok, illetve az ezek használatában megmutatkozó következetességek mondanak ellent e véleménynek.

célja, hivatalosságának foka stb. is minden bizonnyal szerepet játszhatott (vö. ehhez pl. SLÍZ 2008b: 187–94, 2011a: 18, 208–28).

A kombinált szerkezetek leírásához SLÍZ MARIANN a kognitív megközelítést ajánlotta, és közel 15 000 Anjou-kori személyjelölő szerkezet tanulságai alapján a prototipikus kombinált struktúraként a következő sémát jelölte meg: [[[X *dictus* A] *filius* Y] *de* B] *de genere* C] (2009: 292, 2011a: 193). Ez a prototipikusnak tekintett szerkezet, amely mögött SLÍZ MARIANN véleménye szerint a világról alkotott tudásunk áll, a példák sokasága alapján felállított képlet, amelyet szabályokba vélhetően soha nem foglaltak, mégis a személyek meghatározásának korabeli szokásait, variációs lehetőségeit, illetve azoknak az oklevélbeli gyakoriságát tükrözi. Azt, hogy ez a sorrend nem tekinthető abszolút érvényűnek, az is jelzi, hogy az oklevelek írói időnként eltértek tőle, s a kevésbé tipikus szerkezeteket részesítették előnyben (2009: 293, 2010: 169, 2011a: 195).

Ehhez a megfigyeléshez két megjegyzést fűzhetünk. A fenti képlet prototipikus sorrendiségét nemcsak az Anjou-, hanem az Árpád-kori adatok is alátámasztják; vö. pl. 1284: *Nycolaus dictus Fatra filius Petri* (ÁÚO. 9: 380, Gy. 3: 463, ÁSz. 302), 1293: *Petrus dictus Petheuch filius Petri de Scynnue* (Gy. 1: 149, ÁSz. 632), 1283: *Paulus dictus Chomoz de genere Chak* (Gy. 4: 689, ÁSz. 202) stb. A prototipikus szerkezet nagy gyakoriságához képest a más struktúrát mutató adatok jóval ritkábbak; vö. pl. 1290: *Stephanus Kuun dictus ... de Murgo* (ÁÚO. 12: 498, Gy. 1: 724, ÁSz. 472), 1285: *Johannes Finta dictus* (Sztp. II/2–3: 360, ÁSz. 310). Ráadásul ez utóbbi esetekben nem is arról van szó, hogy az egyes szerkezettömbök sorrendje cserélődött volna fel, hanem pusztán az egyik tömb belső struktúrájában történt variálódás (de persze a tömbök cseréjére is akadnak szórványos példáink: 1386: *Andreas filius Laurentii dictus Beel* (GULYÁS 2007: 162), 1340: *Johannes de Posonio, alias dictus Casmer* (MES. 3: 366, FEHÉRTÓI 1982a: 45). A másik megjegyzésem e szerkezetsablonok konzekvens alkalmazására vonatkozik. Emögött megítélésem szerint nagyfokú tudatosság rejlik, ami arra utal, hogy a jogi írásbeliség sajátos szerkezeteit, sémáit a nótáriusok a képzésük részeként sajátították el, s alkalmazták aztán ez irányú ismereteiket a gyakorlatban. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a személyek megjelölésére használatos formulákat, s benne a nevek sorrendjét szabályok rögzítették. Enélkül aligha tapasztalhatnánk e téren ilyen magas fokú egyöntetűséget, és aligha harmonizálna a magyarországi gyakorlat tökéletesen a (nyugat-)európaival.

1.3.2. A normatörekvés jelei a források személyjelölő szerkezeteiben

Az előbbi megjegyzés át is vezet bennünket azoknak a tényezőknek a kérdéséhez, amelyek a latin nyelvű oklevelek személyjelölő szerkezeteinek egységes szabályokat, egyfajta normát követő jellegéről tanúskodnak. A normakövetés azzal az oklevélírói gyakorlat terén megmutatkozó bizonyos fokú egységesüléssel van kapcsolatban, amit az oklevél-kibocsátás intézményi háttere, a kancellária és a hiteles

helyek eljárása biztosított (vö. HOFFMANN 2004: 58). A folyamatot SZENTPÉTERY IMRE így jellemzi: „Az illető kor jogi és műveltségi viszonyaival kapcsolatban itt [ti. a királyi kancelláriában; T. V.] fejlődtek ki azok a szokások és szabályok, melyek az okleveles gyakorlatban bizonyos egyformaságot teremtettek" (1930: 5). BENKŐ LORÁND a források magyar nyelvű anyagában is kiemelte az egységesítő törekvésre utaló jeleket: „a magyar nyelvi elemek lejegyzésében többé-kevésbé érvényesült bizonyos közös eljárásmód, írásnormaszerű egységesítő igyekezet, melynek a királyi kancellária és a hiteles helyek, illetőleg a szerzetesrendek, kolostorok voltak a legfőbb letéteményesei" (1997a: 175, de Anonymus *ö*-zése kapcsán is hangsúlyozta BENKŐ a normatörekvés szerepét, 2003a: 159).

Azt, hogy az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek használatában a nótáriusok nem önkényesen jártak el, egyértelműen jelzi az a körülmény, hogy az európai oklevélírói gyakorlatot tanulmányozva ugyanezekkel a sablonokkal találkozunk (talán csak a nemzetségjelölő *de genere* szerkezetnek nem akadunk közöttük a nyomára). A német nyelvterület okleveles forrásaiban például éppen olyan típusú szerkezetek jelölik a személyeket, mint a magyarországi diplomákban; vö. pl. 1259: *Nicolaus filius Alberti* (BRECHENMACHER 1847: 17), 1263: *Albertus filius Alberti dicti de Pfaffenhofen* (i. h.), 1320: *Heinricus dictus Affental* (< *Affental* hn., i. m. 11); 1405: *Joh. Abbetmeyer aliter Joh. Judicis dictus de Wartberg* (i. m. 1) stb. Ugyanezt találjuk továbbá a különböző szláv, francia stb. források személyjelölő szerkezeteit analizálva is; vö. pl. 1217: *Zacharius filius Artuici* (le.), 1195: *Zlauebor castellanus de Satec* (cseh), 1280: *Bogdanus filius Gregorii de Premilo* (horv.), 1080: *Gilduinus major de Sesni Villa* (fr.) stb. (KALETA 1989: 14).[15] Ezekre az európai összefüggésekre mutatott rá BENKŐ LORÁND is azt hangsúlyozva, hogy az olasz nyelvi hátterű latinitás a római keresztény kultúrkörbe tartozó közép-európai nyelvi area szerves tartozéka, és magyarországi használata az Árpád-kor jogi írásbeliségében sok párhuzamot mutat a latin nyelv német, horvát, szlovén, cseh és lengyel nyelvi közegben való érvényesülésével (1998c: 1038). Kiemeli az európai minták szerepét bizonyos latin szerkezetsablonok használatában FEHÉRTÓI KATALIN is (1965: 427, 1998a: 464).

Arra az általánosabb érvényű jelenségre pedig, hogy a vulgáris nyelvű szavaknak, tulajdonneveknek a latin nyelvű alapszövegbe való beleszövése az egész korabeli európai oklevélírói gyakorlatot széleskörűen jellemezte, ugyancsak többen rámutattak (vö. pl. BALÁZS 1989, HOFFMANN 2004: 12 stb.). Az európai minták közül a hazai jogi írásbeliség eljárásaira különösen a német (SZENTPÉTERY 1930: 36–44), majd a francia (i. m. 64–5, PERÉNYI 1938), illetőleg a pápai oklevélkiadás (SOLYMOSI 1997, 2006: 185–92) volt jelentős hatással. Annak a feltérképe-

[15] Az sem lehet véletlen, hogy európai kontextusban vizsgálódva is a referáló szerepű egyházi nevek rögzítésekor éppen azokkal a latinizálási szokásokkal találkozunk, amelyek nálunk is szokványosak voltak.

zése ezért, hogy a magyar oklevél-megszövegezés gyakorlata hogyan viszonyul az európaihoz, nemcsak a magyar oklevélkiadás európai hátterének szélesebb feltárásához vezethet el, hanem a korabeli európai (főleg német, francia és olasz) diplomatikai gyakorlat hazai hatásának mélyebb megismeréséhez is (SZENTGYÖRGYI 2010a: 44).[16]

Az oklevélírói gyakorlat eljárásaiban csakúgy, mint az alkalmazott személyjelölő sémák tekintetében ugyanakkor az ómagyar kori jogi írásbeliség nem képvisel teljesen homogén gyakorlatot. Ez azt jelenti, hogy noha az oklevélírók — az írásnorma jegyében — jól leírható szerkezetsablonokkal éltek, ezek használati preferenciájában idővel akár jelentős módosulások is történhettek. Az elmozdulásokat látványosan érzékeltetik az olyan ábrázolások, amelyek egy-egy személyjelölő szerkezet kronológiai-gyakorisági görbéjét rajzolják meg.

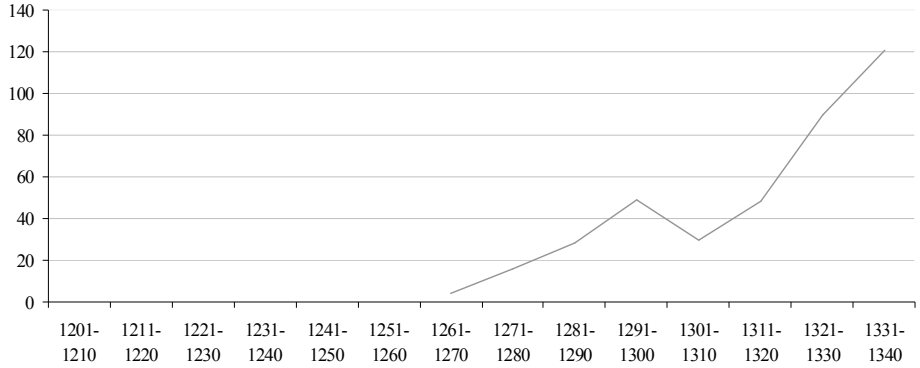

3. ábra. *A* dictus*-os szerkezetek előfordulási gyakorisága.*

A 3. ábra a a *dictus*-os személyjelölő szerkezetek gyakorisági görbéjét mutatja be az 1200–1340 közötti időintervallumra vonatkozóan. Ez a szerkezettípus többféle funkcionális szerepű személynévfajta rögzítésére alkalmas, köztük is kifejezetten gyakran használatos sajátosságjelölő szerepű személynevek szövegbe illesztésére. Az aligha lehet kérdéses, hogy a sajátosságjelölő nevek igen régi elemei a névrendszernek, a fenti ábra viszont azt mutatja, hogy ezek oklevélbeli rögzítésére jó ideig nem használták a később oly általános *dictus*-os szerkezetsablont. E körülmény hátterében tehát nem a személynévhasználat funkcionális változását kell látnunk, hanem a latin oklevél-szövegezési gyakorlatban bekövetkezett szerkezeti típusmódosulást.

A formulák egy-egy időszakban megfigyelhető következetes és egységes alkalmazása pedig bizonyosan nem lehet független a oklevélíróknak, a nótáriusoknak a képzésük során elsajátított ismereteitől. Mindezek fényében pedig úgy vélem, hogy a szerkezetek közötti különbségek — a szakirodalomban olvasható ál-

[16] A szélesebb (nemcsak jogi) értelemben vett magyarországi írásbeliség európai hátteréhez lásd még MEZEY 1979, BALÁZS 1980, BENKŐ 1980, TARNAI 1984.

láspontokkal szemben (vö. pl. FEHÉRTÓI 1982a: 45, 47, SLÍZ 2011a: 26–8, 192) — nem alkalmasak arra, hogy közöttük a névvé válás folyamatát jelző fokozatokat állapíthassunk meg, s az egyes stádiumokat jelölve körülírásokról, névszerkezetekről stb. beszélhessünk.

1.3.3. Az oklevélírók szerepe a források személynévhasználatában

1. A normakövetéssel kapcsolatos jelenségek nem választhatók el az oklevélíró személyétől, akinek nyelvi beavatkozása a magyar személynevek nyelvi alkatán is több tekintetben nyomot hagyhat. Ezzel a körülménnyel számolnunk kell ezért akkor is, amikor a források személyjelölő szerkezeteinek névhasználati értékét igyekszünk felderíteni. Az oklevélírók beavatkozását elsősorban az oklevélben rögzíteni kívánt személy megnevezései (és ezzel összefüggésben az alkalmazott szerkezetsablonok) közötti választás, illetőleg bizonyos latinizálási szokások vonatkozásában emelem ki, és nem foglalkozom e helyütt a más nyelvi szinteken (pl. a hangjelölés terén) érvényre jutó oklevélírói befolyással.[17]

Az oklevélíró szerepének megértéséhez mindenkor szem előtt kell tartanunk azt a sajátos szituációt, amelyben ezek az írásművek születtek. Ezt a szituációt HOFFMANN ISTVÁN így jellemzi: „Az oklevelek keletkezési körülményei és megírásuknak a követelményei olyan nyelvpszichológiai helyzetet teremthettek a nótáriusok számára, amelyben nyelvi tudatuk állandóan két vagy adott esetben több nyelv között mozgott és közvetített.” (2004: 13). A rendelkezésünkre álló források ilyen értelemben tehát a két-, illetve kevertnyelvűség sajátos (az írásbeliségben jelentkező) reprezentációinak tarthatók, ahol azonban a kevertnyelvűség közel sem kiegyenlítetten érvényesül, minthogy minden esetben az idegen nyelv (a latin) dominanciája határozza meg (SZENTGYÖRGYI 2010a: 33). A kevertnyelvűség sajátos eseteit képviselik azok az adatok, amelyek a latin írásmű megfogalmazójának téves nyelvváltása miatt a latin anyaszövegbe iktatott magyar személynéven vulgáris nyelvi ragot tartalmaznak. Anonymus a fejedelmi birtokadományozásokat előadva gyakran használ például részeshatározó-ragos személynévformákat: „dux Arpad dedit terras multas, diuersorum locorum cum suis habitatoribus, *Edunec* et *Edumernec*” (SRH. 1: 14, ÁSz. 268), ahol a ragos formák a *dedit* állítmány vonzataként állnak. A Váradi regestrum egyik jogesetében pedig nagy számú tárgyragos személynevet rögzített a lejegyző a nyelvváltás során elkövetett hibájának köszönhetően: 1216/1550: Tunc et Legyn castrenses Bichorienses de villa Gyan, coadiuuantibus Luca principe exercitus, et Matthia Centurione, impecierunt

[17] Noha természetesen nyelv- és névtörténeti szempontból annak a kiderítését is éppoly fontosnak tartom, hogy egy-egy okleveles helynévi vagy személynévi adat mennyire hűen őrizte meg a helyi kiejtést, vagy mennyiben tükrözi inkább az oklevélíróét (vö. KÁZMÉR 1956: 424), hiszen ennek ugyancsak lényeges további konzekvenciái lehetnek. Minthogy azonban ez a kérdés a személyjelölő szerkezetek névhasználati értékét valójában nem érinti, az itt tárgyalt problematika szempontjából nem releváns.

Libertinos *Forcos* et *Kelemen* s. *Iseput, Bulsuhut, Chimont, Sashat, Meduet, Ilobarut,* hos omnes cum filijs suis. Item *Belat, Egidut, Tadeusut* pro conciuibus suis (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 84); ebben a szövegrészletben az *impecierunt* 'megvádolták' állítmány vonzataként állnak ugyanis a magyar tárgyragos alakok. BALÁZS JÁNOS meggyőző érvelése szerint mindennek a hátterében az a körülmény áll, hogy noha a nótáriusoknak a középkori oklevelek szövegét latinul kellett megfogalmazniuk és leírniuk, de a törvénykezési eljárás és általában a hivatali ténykedés során latinul nem tudó magyar vagy más Duna-táji vulgáris nyelvű laikusokkal is szükségszerűen érintkezniük kellett. S ezekben a helyzetekben a nótáriusok feladatai közé tartozott az anyanyelvi tolmácsolás is (1989: 102). A fenti „hibrid szövegek" pedig BALÁZS JÁNOS szerint arról tanúskodnak, hogy „az eredetileg megfogalmazott előzmények nyomai nemcsak a birtokadományozásokról kiadott latin oklevelekbe és az ezekre támaszkodó történeti forrásokba, hanem a bírósági jegyzőkönyvek latin szövegébe is még a XIII. század fordulóján is beszüremkedtek. Eszerint magyarból latinra, valamint latinból magyarra való szóbeli tolmácsolgatásra nálunk a középkor századaiban változatlanul szükség volt, s e gyakorlat mindvégig töretlenül fennmaradt." (i. m. 104).

Ahhoz, hogy az írott források képviselte kétnyelvű közegben a vulgáris nyelvi elemek használati szabályaihoz közelebb férkőzhessünk, az idegen nyelvű szövegkörnyezet tanulmányozása elengedhetetlen feltétel. A latin nyelvű források szövegvizsgálatának fontossága nem új gondolat a nyelvészeti szakirodalomban: a magyar szórványelemek kapcsán a szűkebb és tágabb kontextus sokszempontú értékelésének jelentőségére jó néhányan felhívták már az eddigiekben is a figyelmet (lásd pl. BALÁZS J. 1980: 290–1, 317–22, 1989: 101–3, BENKŐ 1995a: 404, 2003a: 70, HOFFMANN 2004, SZŐKE 2006, 2008, 2013a, SZENTGYÖRGYI 2010a: 35, KENYHERCZ 2013a, 2013b stb.), a kontextusvizsgálat révén ugyanis a szórványok névtörténeti, nyelvtörténeti és történettudományi értékelése egyaránt pontosíthatóvá válik. Ezek a célok és alapelvek vezetnek a továbbiakban akkor is, amikor az ómagyar kori személynévhasználat vitás kérdéseit igyekszem ily módon megvilágítani.

A források személyjelölő elemeinek használatában megnyilvánuló sajátosságokat többnyire az oklevélírók tudatos törekvéseként értékelhetjük, amely — mint erre már a korábbiakban is utaltunk — a lejegyzésben érvényesülő egységesítő szándékban, hivatali normatörekvésben is megmutatkozik.[18] Az oklevélírók tudatossága valójában két tényező egyidejű jelenlétére épül: egyrészt arra az európai

[18] A tudatosság mellett persze számolnunk kell bizonyos fokú ösztönösséggel, véletlenszerűséggel is a megszövegezésben, ami elsősorban „az oklevél-fogalmazó nyelvtudati bizonytalanságából" fakad (vö. HOFFMANN 2004: 14). Anonymus kapcsán véli úgy BENKŐ LORÁND, hogy a szerző „tudós latinsága és anyanyelvi bázisa nemegyszer ütköztek és keveredtek" egymással (1996: 237).

oklevélírói gyakorlatra, amit a nótáriusok hazai és külföldi képzésük során elsajátítottak, másrészt pedig az oklevelek elsődleges jogbiztosító szerepére (vö. ehhez HOFFMANN 2004: 13–4). Mindezeknek a körülményeknek az együttes jelenléte pedig a személynév-történeti kutatások számára azzal a következménnyel jár, hogy az egyes nyelvi elemek (köztük személynevek) nyelvhasználati értékét is összetettebben kell értékelnünk, és kísérletet kell tennünk arra, hogy az oklevelek személyjelölő szerkezeteit elemezve leválasszuk azt a réteget, amely az oklevélíró nyelvi lenyomatát őrizheti, arról, amely a helyi névhasználatot kifejező formákat tartalmazza. Ennek eredményessége persze sok tényezőtől függ, ahogyan ezt az alábbiakban látni fogjuk.

2. Az oklevélírói beavatkozást már rögtön a n é v v á l a s z t á s b a n tetten lehet érni. Többször utaltunk már arra, hogy a személyek megjelölésére egyidejűleg a régiségben is több névforma (és névfajta) lehetett használatban.[19] Azt, hogy ezek közül az adott oklevélben éppen melyikkel vagy melyekkel azonosították a jogesetben szereplő egyént, részben nyilvánvalóan az „adatközlő" választásától függött, de azt, hogy egy-egy ilyen esetben mi tekinthető az illető tényleges közlésének, és mi az, ami inkább az oklevél megszövegezőjének a választása volt, sajnos ma már nemigen dönthető el. A szöveg fogalmazója a névválasztással egyidejűleg azt a szerkezetsablont is megválasztotta, amellyel az adott névformát az oklevél latin nyelvű szövegébe beillesztette.[20] Konkrét példával megvilágítva ez azt jelenti, hogy ha egy adott személyt például referáló nevén *János*-nak (és ennek nyilván valamely affektív származékával például *Jani, Jankó, Jancsi* stb. formában) neveznek, és visel emellett egy sajátosságjelölő szerepű *Kobzos* névformát, illetőleg egy szintén sajátosságviszonyt kifejező *Szabadi* 'Szabadira való' megjelöléssel is meghatározzák, az ő okleveles említésekor a szövegező ezek közül élhet

[19] Természetesen ezek közül csak némelyek jutottak el az írásbeli rögzítés szintjére, ezért nemigen tudok egytérteni BENKŐ LORÁND véleményével, aki szerint „Föl kell tennünk (…), hogy az írásbeliség a létező és élő formákat ebben az időben is h i á n y t a l a n u l rögzítette" (1949a: 4, 17, én ritkítottam: T. V.). Abban igaza van BENKŐnek, hogy az írás a szóbeliségben is élő névformákat rögzített, abban a kérdésben azonban már más véleményt képviselek, hogy ezeket az élő névalakokat egy-egy személyre vonatkozóan az írás hiánytalanul rögzítette volna. Ahogyan a mai jogi írásbeliség sem így jár el, miért kellene mást elvárnunk a középkoritól. A névhasználat hivatalos és nem hivatalos színtereinek különbségét ALEKSANDRA SUPERANSKAYA abban látja, hogy míg a beszélt nyelvben (a nem hivatalos szinteken) egy-egy személyt elegendő volt egy-két névvel megjelölni, a hivatalos szituációkban három vagy még több komponenssel azonosították (1995: 814). Arra, hogy a személyek azonosítására a szerkezetsablonokban használt tulajdonnévi elemek a beszélt nyelv szintjén is használatban lehettek, e fejezet további pontjaiban részletesen is kitérek.

[20] A névválasztás SZENTGYÖRGYI RUDOLF felfogásában az oklevél megszövegezőjének előzetes tevékenysége, amely megelőzi a konkrét nyelvi elem szövegbe illesztésének eljárását (2010a: 37). Noha ezeket a fázisokat az elemzésünk során valóban szétválaszthatjuk egymástól, e két lépés tudati-mentális idősíkja a valóságban megítélésem szerint teljesen egybecsúszik.

csupán egynek a kiválasztásával (ez többnyire a referáló név — ahogyan ezt a fentiekben láttuk —, amit egyházi név esetén ráadásul latin megfelelővel „standardizálva" szokás visszaadni: *Johannes*), de összekapcsolhat közülük kettőt (1326/1326: *Johannes dictus Kobzus,* A. 2: 248), vagy akár hármat is (1327: *Johanne dicto Kobzus de Zobody,* A. 2: 274). Arra, hogy az egyének okleveles említéseiben szereplő variációk mögött esetleg az oklevélíró egyéni döntései állnak, a szakirodalom is több ízben utalt (vö. pl. SZABÓ I. 1954: 8, KÁLMÁN B. 1961: 30–2, 1989: 69, FEHÉRTÓI 1969: 51–2, SZENTGYÖRGYI 2010a: 37, 39, KENYHERCZ 2013b). Azzal viszont kevésbé érthetünk egyet, hogy ezt — mint FEHÉRTÓI KATALIN véli (i. m. 51) — a nótárius „ízlése" befolyásolta volna. Sokkal inkább tartható ebben a kérdésben SZENTGYÖRGYI RUDOLF álláspontja, aki szerint abban, hogy egy-egy konkrét esetben milyen oklevélírói döntés született, elsősorban névszerkezeti és névhasználati kérdések lehettek a meghatározóak (i. m. 37).

3. Az oklevélírói tudatosság és mögötte valamiféle hivatali normatörekvés megnyilvánulásaként értékelhetők az oklevelekben megfigyelhető l a t i n i z á l á s o k különböző formái. A latinizálás terminus alatt fogom egybe mindazokat a jelenségeket, amelyek a személynévformák latinra fordításában (pl. *Nagy – Magnus*) vagy pedig a latin megfelelőjük használatában (pl. *István – Stephanus*) öltenek testet. Az oklevelek latin nyelvű személynévhasználatát tanulmányozva azonnal szembetűnik, hogy bizonyos típusú névfajták jóval gyakrabban szerepelnek ilyen alakban, mint mások, aminek a hátterében az áll, hogy bizonyos nevek „irodalmi szintű" formáit a korabeli norma szerint latinosított alakban volt szokásos vagy éppen kötelező rögzíteni (BENKŐ 1995a: 405–6). E vonatkozásban teljesen egyetérthetünk HOFFMANN ISTVÁN álláspontjával, aki úgy véli, hogy „a latin oklevélszövegek korabeli szerkesztési szabályai bizonyára ezt kötelezően el is várták a nótáriusoktól" (2004: 17). Ez pedig egyúttal azt is igazolja, hogy a forrásokban (oklevelekben, gesztákban) szereplő nevek latin vagy latinosított formái mögött is feltétlenül kereshető, sőt keresendő az anyanyelvi háttér (BENKŐ 1996: 224).

3.1. A latinizálások egyik fő típusaként a személyneveknél is — csakúgy, mint a helynévi szórványok latin szövegbe történő beillesztésének módjai között (vö. ehhez HOFFMANN 2004: 15–38, SZENTGYÖRGYI 2010a: 39–42, SZŐKE 2013a: 59–74) — a n é v f o r d í t á s o k a t jelölhetjük meg. Ez a személynevek esetében elsősorban a sajátosságjelölő névfajták egyedeit érinti tekintve, hogy ezek közszói azonosíthatósága a fordításhoz jó alapot nyújtott, s körükben — a források tanúsága szerint — is előnyt élveztek a latinra fordítás szempontjából bizonyos külsődleges tulajdonságjegyeket, foglalkozást, nemzetiséget kifejező névformák. A 14. századi, *dictus*-os szerkezetsablonnal rögzített személynévi adatok („megkülönböztető nevek") vizsgálatából FEHÉRTÓI KATALIN arra az eredményre

jutott, hogy a latinra fordított névalakkal megjelölt személyek körében az öt leggyakoribb között négy külső tulajdonságra utaló (*Magnus* 'nagy', *Rufus* 'vörös', *Parvus* 'kis', *Niger* 'fekete') és egy etnikai hovatartozást (*Sclavus* 'szláv') megjelölő név szerepel (1969: 46). Ezek mellett azonban igen változatos azoknak a szemantikai tartalmaknak a köre, amelyek a latin fordításban (vagy abban is) megjelenő személynevekben tükröződnek; tulajdonságjelölők például az 1302: *Nicolaus Magnus* (A. 2: 2: 166), 1334: *Johannes Niger* (A. 3: 116), 1389: *Dionisius claudus* ('sánta', Zs. 1: 97), 1389: *Stephanus Rufus* (Zs. 1: 106), 1449: *Fabianus bonus* ('jó', N. FODOR 2010a: 29), 1449: *Matas cecus* ('vak', i. h.) személynevek; foglalkozásra utalnak az 1449: *Matias carpentator* ('ács', i. h.), 1468: *Martinus faber* ('kovács', i. h.), 1449: *Paulus sartor* ('szabó', i. h.); etnikai hovatartozásra pedig az 1324: *Johannes Polonus* ('lengyel', A. 2: 143), 1349: *magistri Laurencii sclavi* (A. 5: 399), 1460: *Johanne Valaho* ('oláh', N. FODOR 2010a: 29) alakok. (A latin fordításban jelentkező személynevek szemantikai sokszínűségéhez lásd még FEHÉRTÓI 1969: 46–9, N. FODOR 2010a: 29–30, SLÍZ 2011a: 231–3.) Ezek a latinra fordított sajátosságjelölő névformák a középkor végének okleveleiben már meglehetősen periférikus jelenséget képviselnek: a magyar alakok használata ekkorra lényegében egyöntetűvé válik (vö. FEHÉRTÓI 1968: 326, GULYÁS 2007: 152, 2009: 47).

Abban, hogy egy-egy személy megjelölésében a magyar vagy a latinra fordított formával élt-e a lejegyző, határozott szabályokat nemigen figyelhetünk meg. Többen is fölvetették ugyan azt a lehetőséget, hogy az eltérő nyelvi megformáltság mögött esetleg eltérő névszociológiai érték rejtőzik (lásd pl. FEHÉRTÓI 1969: 49, HORVÁTH Z. 2006: 9), ennek azonban éppen maguk a nyelvi adatok ellentmondani látszanak. A felvetés lényegét röviden a következőkben foglalhatjuk össze. FEHÉRTÓI KATALIN egy valóban érdekes ötlettől vezetve párhuzamba állította a személynevek kapcsán megfigyelhető latinizálási szokásokat a helynevek latinra fordításával, s ennek alapján azt a konklúziót fogalmazta meg, hogy „A közszájon forgó, állandónak mondható magyar helyneveket az oklevélírók soha nem fordították le latinra; ezeket a nép csak magyaros formájukban ismerte, latinra fordítva meg sem értették volna. Talán azokat a magyar megkülönböztető elemeket is, melyeknek hasonló jelentésű latin megfelelőjük is használatban volt az okleveles gyakorlatban, a személy környezete adta, s így általánosan ismert nevek voltak, nem pedig az oklevélíró alkalmi ötletéből születtek. A magyar nyelvi forma tehát a megkülönböztető elem társadalmi érvényének szilárdabb voltára, a latin nyelvi pedig a megkülönböztető elem alkalmi jellegére látszik mutatni." (1969: 49). Azt az elgondolást, miszerint a latin nyelvű megkülönböztető elemek inkább alkalmi jellegűek voltak, amit a szkriptor írt az „egyénnév" mellé a birtokösszeírások során, s amelyek magyar megfelelői a szóbeliségben nemigen voltak személynévként használatban, N. FODOR JÁNOS is vitatja, ám ezeket a latin nyelvű lexikális egységeket végső soron — mégiscsak engedve egy bizonyos pontig a fenti felvetésnek

— ő maga is „névkiegészítő” elemekként határozza meg, és a szerkezeteket „az írásbeliséghez köthető alkalmi jellegük”-re hivatkozva a körülírások közé utalja (2010a: 23–4). Én magam úgy vélem, hogy ezeknek az elsősorban FEHÉRTÓItól származó, de részben N. FODOR által is felkarolt gondolatoknak a névszociológiai érvényessége erősen vitatható, amint ezt az alábbiakban tételesen is igyekszem igazolni. Már itt is megjegyzem ugyanakkor, hogy az efféle jelenségek magyarázatában egy lényeges tényezővel feltétlenül számolnunk kell (és ezt FEHÉRTÓI, de részben még N. FODOR is elmulasztja): a már sokat emlegetett oklevélírói tudatossággal, valamint az ezzel szerves összefüggésben lévő szabály- és normakövető magatartással. Ez a „humán” (vagy még inkább: hivatali) tényező pedig komoly súllyal veendő figyelembe minden itt tárgyalt kérdés kapcsán.

A *Niger, Rufus, Parvus, Sartor* típusú latin személyjelölőknek a magyar *Fekete, Vörös, Kis, Szabó* formákkal megegyező használati értékét világosan igazolhatja az az egyáltalán nem szokatlan jelenség, amikor egyazon személy oklevélbeli említéseiben használják a lejegyzők hol a magyar, hol a latin formát; vö. pl. 1324: *magister Johannes polonus* (A. 2: 143), 1324: *Johannes dictus Lengen* (A. 2: 171), 1326: *Thoma Rufo ~ Thoma dicto Werus* (App. 1: 57–8, FEHÉRTÓI 1969: 49), 1468: *Johannes lanifex,* [1468 u.]: *Johannes Chapo* (N. FODOR 2010a: 29), [1468 u.]: *Gregorius sartor; Andreas sutor,* 1468: *Gregorius Zabo; Andreas varga* (i. h.) (az efféle párhuzamokhoz az idézett forrásokon túl lásd még SLÍZ 2011a: 184, 197).[21] SLÍZ MARIANN ezekre támaszkodva tartja megalapozatlannak azt a feltevést, hogy „akár a latin, akár a magyar alak állandóbb lenne a másiknál”, ahogyan arra sem következtethetünk véleménye szerint pusztán a feljegyzés nyelvéből, hogy volt-e ezek mögött a nevek mögött élőszóbeli névhasználat (2011a: 232). Valóban nem. Az itt látható váltakozásból ugyanis csupán annyit valószínűsíthetünk (ennyit azonban megítélésem szerint bizonyosan), hogy a magyar és a latin formák használati értéke azonos lehetett. Arra pedig, hogy ezt miképpen adhatjuk meg, a források személyjelölő szerkezeteinek névszociológiai jellemzőit taglalva rövidesen visszatérek. Egy tanulságos megfigyelés viszont még feltétlenül idekívánkozik: noha nem tudjuk, mi inspirálta a nótáriusokat a nevek magyar vagy latin nyelvű rögzítésében, az a tapasztalatunk, hogy sokkal inkább a nagyobb frekvenciájú névformákat *(Nagy, Kis, Vörös)* örökítették meg latinra fordítva, a ritkábbakat *(Nyakas, Lopó)* pedig vulgáris nyelven rögzítették, ami talán arra mutat, hogy mindez esetleg összefüggésben állhat az írnokok műveltségével, nyelvtudásával is (SLÍZ 2011a: 232–3). MEZŐ ANDRÁS a Várdai-birtok 16. szá-

[21] Ezeket a párhuzamos megfeleléseket látva N. FODOR JÁNOS is úgy foglalt — a fent bemutatott véleményétől eltérően — állást, hogy nincs okunk arra, hogy ezeket a variánsokat ne fogadjuk el valóban élő névformáknak, de még az olyan esetekben sem lehet kizárni a magyar névhasználatot, ahol csakis latin formában adatolható a név, különösen ha ezt a későbbi öröklődése egyértelműen bizonyítja (2010a: 30).

zadi jobbágyneveit vizsgálva arra is felhívta a figyelmet, hogy bizonyos sajátosságjelölő személyneveknél meg éppenséggel a magyar forma használata a szokatlan, és a latin mutatkozik az általánosnak még ebben a viszonylag kései időszakban is (1970a: 27–8). Ezek a körülmények aligha tekinthetők véletleneknek, s minden bizonnyal szerves összefüggésben állnak az oklevélírói (normatív) gyakorlattal.

3.2. A személynevek nagyobb részét a latin nyelvű iratokban úgy jegyezték le, ahogyan azok a magyar ajkakon, a közhasználatban vélhetően funkcionáltak (pl. 1138/1329: *Muncas,* ÁSz. 571, 1230: *Vduorus,* H. 7: 18, Gy. 1: 761, ÁSz. 773), az egyházi eredetű nevek azonban a kezdetektől fogva rendre (mondhatni szabályszerűen) a l a t i n m e g f e l e l ő j ü k k e l használatosak a források szövegében (pl. 1113: episcopus *Laurencius* Chanadiensis, DHA. 1: 396, ÁSz. 483; 1134: testes … *Benedictus* custos, CAH. 46, ÁSz. 112; 1156: testes … *Stephanus* Sunadiensis electus, Gy. 1: 851, CAH. 62, ÁSz. 728). (Erre a kettősségre a szakirodalomban is gyakran történik utalás; vö. pl. MOÓR 1936c: 51, BENKŐ 1950a: 18 stb.)

A referáló nevek latin alakban történő okleveles rögzítése mint a latinizálás másik fő típusa ugyanakkor nemcsak az egyházi (bibliai, mártirológiumi) nevek kapcsán jelentkezik, hanem találkozunk ezzel a gyakorlattal (szövegbeillesztési eljárással) olykor a világi nevek alakját érintően is: pl. *Arpadius, Farkasius* (vö. ÁSz.) A *Farkas* személynév latinizált *Farkasius* alakja ráadásul olyan feltűnően gyakori volt az Árpád-korban (az ÁSz. három hasábon keresztül közli az adatait, szemben más állatnévi lexémát tartalmazó személynevek alig egy-két előfordulásával), hogy joggal gyanakodhatunk arra, e megfelelés mögött speciálisan e névforma használatát befolyásoló minta állhatott. Ez a lehetőség — a már az „Árpád-kori kis személynévtár" adatai kapcsán is szembeötlő aránytalanságot érzékelve — FEHÉRTÓI KATALINban is felmerült, s a név gyakoriságát kapcsolatba hozhatónak gondolta István király feleségének, Gizellának a nevelője, Szent Wolfgangus regensburgi püspök tiszteletével, illetve általánosabban a német *Wolfgangus* névvel, s a *Farkas* névformát ennek fordításaként értékelte (1997a: 75).[22] KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND ezt megelőzően szintén utalt arra, hogy a *Farkas* név elterjedését talán befolyásolhatta a véletlen jelentésbeli találkozása a mártirológiumban is szereplő *Wolfgangus* személynévvel (1954: 380), s az ezzel való azonosítása eredményezhette a magyar névalak gyakori latinizálását is. További támogató érvként szolgálhat a — németek között egyházi névként is népsze-

[22] Megítélése szerint csak abban az esetben lehetünk biztosak a *Farkas* személynév állatnévi eredetében, ha az — a névvonatkoztatás példájaként — a *Medve* névvel együtt apát és fiát vagy testvéreket jelöl meg (FEHÉRTŐI 1997a: 75). Erre a minden bizonnyal asszociációs névadásra a Tihanyi összeírásban láthatunk is (testvérek neveiben) példát: 1211: In villa Supoc vdornicij … filius Laurentii, *Zemdij cum filiis suis Forcos, Medue* (PRT. 10: 512–3, Gy. 2: 433, ÁSz. 301).

rű — *Wolfgang* névnek a vele azonosítható *Farkas* használatát ösztönző hatására az az adalék, hogy a *Farkas* név elsősorban ott őrződött meg mindmáig, ahol a középkortól fogva folyamatos volt a magyar–német nyelvi érintkezés (B. GERGELY 1999a: 219).

A személynevek latin alakban való használata azzal a fontos előnnyel járt, hogy szabályszerű deklinálhatóságuk révén a névalakok könnyen beépíthetők voltak a latin mondat szerkezetébe (HOFFMANN 2004: 17, SLÍZ 2006: 178). Az egyházi nevek (és részben mások) efféle „standardizálása" sok egyező vonást mutat a patrocíniumi eredetű településneveknek mint jellegzetes helynévtípusnak a sajátosságaival. Ez a névtípus ugyanis az oklevelek tanúsága szerint latin nyelven tűnik fel az írásbeliségben; vö. pl. 1332–37/PR.: Johannes sacerdos de *Sancto Adriano* (Bihar vm.), 1329: de *S. Andrea* (Abaúj vm.), 1338–42: de *Sancto Demetrio* (Arad vm.), 1285: de *Sancto Dyonisio* (Baranya vm.), 1276/1641: de *Sancto Georgio* (Bars vm.), 1287: p. *Sancto Ladislao* (Bodrog vm.) (az adatokat lásd KMHsz. 1.); s a magyar alakokkal szembeni dominanciájukat a névhasználat ezen közegében hosszú ideig megőrzik.[23] Aligha lehet kétséges, hogy a *Péter, György*-féle személynevek és a *Szentpéter, Szentgyörgy*-féle településnevek feltűnően gyakori latin nyelvű használatát azonos tényezők határozták meg: a latin formák hosszan elhúzódó fölénye az oklevélírók műveltsége mellett arról is tanúskodik, hogy ezek a nevek — amint arra HOFFMANN ISTVÁN is utalt — „egy magasabb, írásbeli norma által is támogatott megnevezéseknek számítottak" (2004: 26).[24]

A probléma ugyanakkor az itt látottnál megítélésem szerint még összetettebb, s erre akkor derül fény igazán, ha azt a kérdést is feltesszük, hogy mi is volt az a magyar nyelvű személynévforma, aminek a latin megfelelőjeként a *Petrus, Jacobus, Johannes* stb. feltűnik az egyének oklevélbeli megjelölésében. Ezt a kérdést ugyanis nem tudjuk egyértelműen és minden tekintetben megnyugatóan megválaszolni, s legfeljebb a (valamelyest megalapozott) sejtéseinknek adhatunk hangot akkor, amikor azt gyanítjuk, hogy nemcsak az alapneveket, azaz a *Péter, Jakab, János* névformát volt szokás a korszak jogi írásbeliségében ekképpen standardi-

[23] A névtípusról az utóbbi években több magyar és angol nyelvű tanulmányt is közzétettem, s ezek mindegyike érintette e sajátos kultúrnévtípus latin nyelvű feltűnését az okleveles forrásokban (lásd pl. TÓTH V. 2007, 2011a, 2012a, 2012b; a nemzetközi összefüggéseihez pedig 2011b). De hasonló az itt idézett jelenség ahhoz is, amit más típusú helynevek latinizálása kapcsán tapasztalhatunk: a *Strigoniensis* 'Esztergom', *Nova villa* 'Újfalu' típusú okleveles említések beszélt nyelvi használatáról természetesen szó sem lehet.

[24] Némileg eltérően ítéli meg az efféle elnevezések névhasználati körülményeit legújabb írásában SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2013: 161–3).

zálni, hanem a *Pete, Pető, Ják, Jákó, Jan, Jankó* stb. származékneveket is.[25] E felvetést az alábbiakban néhány érvvel szeretném megtámogatni.

Mindenekelőtt azoknak a személyjelölő szerkezeteknek a vallomására támaszkodhatunk, amelyek a latin *Petrus, Johannes* típusú névalakkal összekapcsolva azok valamely származéknevét *(Petőc, Jankó)* tartalmazzák az illető személy megjelölésében. Az ilyen módon, a *dictus,* az *alio nomine* vagy más hasonló szerepű latin elem segítségével összekapcsolt nevek (pl. 1293: *Petrus* dictus *Petheuch* filius Petri, Gy. 1: 149, ÁSz. 632, 1366: *Johannem* dictum *Janko,* SoprOkl. 1: 366, FEHÉRTÓI 1969: 98)[26] jóvoltából a névhasználat különböző szintjeit: az élőszóbeli, valós használatú és a hivatalosan, az oklevél számára az oklevélíró által — a normához igazodva — életre hívott névalakot egyaránt tetten érhetjük. Ezek az adatok arról tanúskodnak tehát, hogy például a latin *Petrus*-ból csonkított *Petr-, Pet-* tőből való személynévi származékokat egységesen a *Petrus*-szal latinizálták a korabeli oklevélírói gyakorlat szerint. Ez persze nyilvánvalóan csak azzal a feltétellel képzelhető el, ha a *Petenye, Petk, Pete, Pető, Petőc, Péter* stb. névformák összetartozása egymással, és főleg a latin *Petrus*-szal a szinkrón névhasználatban, de legfőképpen az oklevélíró névtudatában (névkompetenciájában) világos volt.[27]

További támogató érvként hozhatjuk fel azokat az említéseket, amelyekben testvéreket jelöl meg az oklevélíró olyan módon, hogy az egyiket a latin alapnévvel határozza meg, a másikat pedig annak valamely származéknevével: 1322: pro *Paulo* et *Pousa* fratribus ipsorum (A. 2: 43), de még nagyobb információértéket hordoznak számunkra azok az adatok, amelyek éppenséggel ugyanazzal a latin alapnévvel említik a testvéreket: 1313: *Ladizlao* as alio *Ladizlai* filijs suis (A. 1: 301), 1333: *Jacobus* et alter *Jacobus* fratres sui (A. 3: 22).[28] Ezek az adatok

---

[25] E helyütt azzal a kérdéssel, hogy a *Pete, Pető, Ják, Jákó* típusú személynevek milyen funkciót tölthettek be (azaz referáló nevekként vagy affektív nevekként jelölték-e meg a kérdéses személyt), nem foglalkozom, hiszen a latinizálás ügyét ez nem érinti, de a források személyjelölő szerkezeteinek névhasználati értékét tárgyalva erre a problémakörre is kitérek majd.

[26] Néhány további példa ebből a körből: 1306: Petrus filius *Petri* dicti *Petune* (A. 1: 115, FEHÉRTÓI 1969: 125), 1324: *Petrus* filius Petri dictus *Pethyz* (SoprOkl. 1: 98, FEHÉRTÓI 1969: 125), 1346: Johannes filius *Petri* dicti *Peturnye* (A. 4: 591, FEHÉRTÓI 1969: 125); 1397: *Pauli Paka* dicti (Zs. 1: 535/4858, FEHÉRTÓI 1969: 123), 1398: *Petro Peter* dicti (Z. 5: 70, FEHÉRTÓI 1969: 125), 1347/1394: *Nicolaum* alio nomine *Mysich* nominatum (Z. 1: 449), 1318: Stephanus filius *Stephani dictus Chepe* (A. 1: 451, RÁCZ E. 1956a: 138)

[27] Hasonlóan értékeli a jelenséget SLÍZ MARIANN is, bár ő a név és névváltozat viszonyára, valamint a képzett neveknek az alapnévtől való önállósodására helyezi inkább a hangsúlyt (2008c: 125, 2011a: 53, 55)

[28] További hasonló adatokhoz lásd még GALAMBOS 1942: 44, FEHÉRTÓI 1981: 5–6, HAJDÚ 2003: 108, SLÍZ 2011a: 54 stb. És hogy még egy nevezetes példát is kiemeljünk az érintettek közül: Hunyadi Jánosra és az öccsére egyaránt *Johannes* megjelöléssel utalnak a krónikák (HAJDÚ i. h.). Esetükben sem arról lehet vélhetően szó, hogy mindkettejüket *János*-nak hívták. (Az

ugyanis még egyértelműbben utalnak arra, hogy a testvérek vagy ugyanazon alapnév két származéknevét viselték (tehát például *Jákó* és *Jakucs* néven ismerte őket a szűkebb közösségük), vagy az egyiküket az alapnévvel *(Jakab),* a másikukat pedig ennek valamely származéknevével nevezték a szóbeliségben. A források mindkét lehetőségre szolgáltatnak analóg példákat; 1303: *Kathow* (A. 3: 20) és a testvére: 1343: *Katouch, Kathok* (Sztáray 1: 169, 171, vö. BERRÁR 1952: 33, RÁCZ E. 1956a: 135); 1202–1203/1500 k.: Villa Bodol … vdornicorum hec sunt … Agus cum quatuor, ex quibus Boda cum tribus filius, *Bodos,* Orod, *Bodamer* cum duobus (ÁSz. 133).

Néha még az oklevélíró hibájából is levonhatunk a latinizálási szokásokra vonatkozó információkat. HORGER ANTAL hívta fel a figyelmet arra az esetre, amikor egy *Gegus*-ként, illetve egy *Gegew*-ként nevezett személyt a szkriptor más oklevelekben egyaránt *Gregorius*-ként standardizált, pedig a *Gegus, Gegew* személynévforma nem tartozik a *Gregorius* családjába, nem annak származékneve, hanem — ha elfogadjuk a szokásos magyarázatát — a *gége* főnévből alakulhatott magyar képzőkkel. „Az a körülmény, hogy egy-egy oklevélíró barát egy *Gegus* és egy *Gegő* nevű magyar embert a latin nyelvű oklevélben *Gregorius*-nak írt, csak annyit bizonyít, hogy ők a z t h i t t é k , hogy ezek azonosak a lat. *Gregorius* névvel." (HORGER 1934: 77). Ez a megfigyelés attól függetlenül nagyon lényeges, hogy az adott etimológiai magyarázat éppenséggel elfogadható-e vagy sem (ebben a kérdésben nem is mernék állást foglalni), mert azt jelzi, hogy közszói eredetű személynévi formát is vonhattak tévesen az oklevélírók (valójában analogikus vagy hasonlósági alapon) egy-egy latin személynév családjába. És alátámasztja továbbá azt is, hogy nemcsak az alapnevek, hanem a származéknevek latinizálása is a legtermészetesebb, normakövető oklevélírói magatartás volt ebben a korszakban. Ez a norma természetesen nemcsak a hazai jogi írásbeliség gyakorlatát jellemezte, hanem ugyanezt tapasztalhatjuk Európa-szerte: a német személynévhasználatban például a *Johannes* alapnévből (gyökérnévből) alakult *Johann, Hannes, Hans* stb. származékneveket az egyházi és jogi iratokban rendre a „hivatalos" *Johannes* alapnévvel rögzítették (SAARELMA 2013: 152), de megfigyelhetjük ezt a kettős névhasználatot a szláv személynévrendszerek kapcsán is (SUPERANSKAYA 1995: 813).

Arra vonatkozóan, hogy mikor éltek az oklevélírók a latinizálás eszközével, és mely esetekben kezelték ezt „nagyvonalúan", nehéz lenne szabályokat felállítani. SLÍZ MARIANN ebben semmiféle szabályosságot vagy következetességet nem lát, csupán annyit szögez le — s véleményével egyet is érthetünk —, hogy a szárma-

olyan adatok ugyanakkor, mint az 1567: Kupa *Petre,* akinek a testvére is *Petre,* arra intenek bennünket, hogy az ómagyar kor személynévhasználatának egyes kérdéseiben csak igen nagy óvatossággal foglaljunk állást. HAJDÚ MIHÁLY egyébként ezeket az eseteket a névhez való sajátos ragaszkodással magyarázza, 2002: 50.)

zéknevek megjelenése bizonyára az élőszóbeli névhasználatnak az oklevelekbe való beszűrődését jelzi, szemben a tipikusan latinizált formában használt alapnévvel (2011a: 138). KÁLMÁN BÉLA pedig az 1522. évi dézsmalajstromok személyneveit tanulmányozva jut arra a megállapításra, hogy noha bennük a keresztnevek rendre latinosított alakjukban szerepelnek, a szláv nevek viszont — minthogy ezeket nem tudták latinosítani — eredeti alakjukban jelennek meg a lajstromokban (1961: 23–4). Noha ez a megfigyelés az esetek többségére nézve valóban érvényesnek fogadható el, egyes források adatai mégis ennek éppen az ellenkezőjéről, a személynév más nyelvbeli megfelelőjének nagyon is tudatos használatáról árulkodnak. A *Csépán* személynév genitívuszi használatát mutató adatok (vö. 1267: *Terra Chepani,* 1342: *Chepanfalwa,* KÁZMÉR 1970a: 288; 1307: *Villa Chepani, Chepanfalua,* i. m. 277–8) például világosan jelzik, hogy az oklevélíró számára a név idegen (szláv) eredete egyértelmű volt, sőt az utóbbi településre vonatkozó 1295: *Villa Stephani* adat még azt is tanúsítja, hogy a nótárius a név más nyelvbeli megfelelőivel is tisztában volt (vö. HOFFMANN 2004: 34).

Azt is valószínűsíteni lehet továbbá, hogy az alacsonyabb társadalmi állásúak pontos rögzítésére nem fordítottak annyi gondot a szkriptorok, mint a felsőbb körökhöz tartozókéra, ezért a róluk szóló feljegyzések gyakrabban is őriznek magyar nyelvű névformákat. A latinosítás eszközét az oklevélírók a felsőbb rétegbeliek nevesítésekor ugyanakkor szinte kötelező érvénnyel használják. Ezzel magyarázható az is, hogy a női nevek körében az úrnő-nevek túlnyomó többségét latin alakban találjuk meg a forrásokban, a szolgálók említésében azonban szívesebben él a fogalmazó az élőnyelvi formákkal (vö. BERRÁR 1950a: 68–9). BERRÁR JOLÁN a névhasználattal és a magyar–latin alakok értékelésével kapcsolatban egy nagyon fontos, előremutató megjegyzést is tesz arra utalva, hogy ha a keresztény nevek használatának kezdeteitől fogva tapasztaljuk a származéknevek jelenlétét is a névadásban, eléggé valószínűtlen, hogy a hosszú és az oklevelekben gyakori *Katerina, Margareta* „hivatalos” nevek helyett a mindennapi kommunikációs helyzetekben ne a már kialakult rövidebb *Katlin ~ Katrin* (továbbá: *Kata, Kató*), *Margit* (továbbá: *Margics*) alakot használták volna (i. m. 69).[29] Erre konkrét igazoló adatot is találunk ráadásul az oklevelekben. Egy úrnő a forrásokban egyszer *Bagych,* máskor *Magych,* illetőleg latinizált alakokban, *Magdalena* és *Margareta* néven tűnik fel. BERRÁR szerint az úrnőt feltehetőleg *Magics*-nak nevezhették a szóbeliségben, ami a *Magdalena* származékneveként élt a korban. Amikor az oklevélíró „hivatalosabb”, latinosított formában kívánta a nevet írni, ingadozott a *Magda-*

[29] Egyik-másik névforma használatát persze befolyásolhatta az is, hogy volt-e ennek esetleg bizonyos fokú társadalmi-szociális „kötöttsége”, vagy sem. Ahogyan a mai névhasználatban is természetesek a különféle névhangulati tényezők (lásd ehhez pl. HAJDÚ 2002: 54), ugyanígy számolnunk kell ezzel a „pszichológiai” faktorral a régi névadás-névhasználat viszonylatában is. Ezt a tényezőt BALÁZS JÁNOS a tulajdonnevek stilisztikai jellegű konnotációjának nevezi (1963: 51–2).

lena és a hasonló hangzású *Margareta* között. A *Magics* ikerítéses-elvonásos, „házi használatú" (és bizonyára affektív szerepű) változata lehet a *Bagics,* amely azonban ritkán a hivatalos iratokba, mint látjuk, szintén bekerülhetett (1960a: 189). Ezek a kérdések azonban már a névszociológia területére vezetnek.

3.3. A latinizálás sajátos eseteiként tekinthetünk valójában azokra a szerkezetsablonokra is, amelyek az egyes személynévfajták okleveles rögzítését szolgálják. Mivel ezekről a korábbiakban már bőven esett szó, itt csupán arra utalok ismételten, hogy bennük éppúgy az oklevelek megszövegezőinek normatív eljárásait kell látnunk, ahogyan a latinizálás egyéb típusaiban is ez irányítja fő mozgatórugóként a nótáriusok tollát.

A fentiekben röviden összefoglalt névfordítások és egyéb típusú latinizálások megítélésem szerint a kancellisták és más oklevél-fogalmazók magas szintű nyelvi képzettségét mutatják. Ennek fényében pedig aligha fogadhatjuk el GYÖRFFY GYÖRGY vélekedését, aki a vulgáris nyelvű helynévi elemeknek az oklevelekben latinul történő említését úgy tekintette, mint pusztán véletlen, „lélektanilag indokolt" eseteket (1970b: 200). A források szórványelemeire (helynevekre és személynevekre egyaránt) érdemes olyan szemmel is tekintenünk, hogy ezek az adatok keletkezésük körülményeiből adódóan maguk is „a hivatalos írásbeliség részei voltak, s így esetükben sem zárhatók ki — sőt valószínűsíthetők — bizonyos normatörekvések, egységes eljárásmódok. Biztosra vehető ugyanis, hogy a nyelv sokkal nagyobb változatosságot mutatott már régen is, mint amit az írott források tükröznek. E mögött a látszólagos homogenitás mögött pedig minden bizonnyal nem a nyelvi valóság, hanem egyéb körülmények mellett az okleveles gyakorlat normatörekvése állhatott." (KENYHERCZ 2013b). Azt, hogy a latin nyelvű névhasználat „tudatos törekvés, szándékos oklevélírói magatartás eredménye, kétségkívül jelzik azok a névcsoportok, amelyekben szinte kizárólagosnak tekinthető a latin nyelvű említés: e téren a következetesség olykor olyan mértékű, hogy egyfajta — vélhetően a képzés során elsajátított — norma megnyilvánulását láthatjuk benne" (HOFFMANN 2004: 37, 58).

1.3.4. Fogódzók a személyjelölő szerkezetek névhasználati értékének megállapításához

1. Végezetül arra, a személynévtörténet szempontjából is kulcsfontosságú kérdésre igyekszem választ adni, hogy a fent részletezett általános elvek mentén haladva milyen további fogódzók lehetnek a segítségünkre ahhoz, hogy a források személyjelölő szerkezeteinek a névszociológiai értékét megállapíthassuk. Ehhez figyelembe vehetők egyrészt azok a névelméleti megállapítások, amelyekkel az előző fejezetben foglalkoztunk, de maguk a konkrét forrásadatok is szolgáltatnak — ha kellően differenciált módon és a korábban hangsúlyozott alapelvek szem előtt tartásával fogjuk őket vallatóra — fontos és megbízható információkat. A mai személynévhasználat jelenségeire ebben a vizsgálatban többnyire ugyancsak

támaszkodhatunk (ahogyan ezt például B. GERGELY PIROSKA is hangsúlyozta, 1968: 3), ám eközben arra is tekintettel kell lennünk, hogy egyes mai névhasználati szokásokat törvényi előírások szabályoznak (mint például a családnevek kötelező öröklését), míg az ómagyar korban ilyenek még nem vagy csak másképpen (például keresztnévadáskor) kötötték az egyes személynévfajták használatát.

A névhasználati érték problematikáját vizsgálva azt kell megkísérelnünk felderíteni, hogy az oklevelekben szereplő személyjelölő szerkezetek milyen beszélt nyelvi valóságot és milyen személynévfajtákat rögzítettek. E kérdés megválaszolásában segítségünkre jönnek egyrészt az ómagyar kori források olyan személyjelölő szerkezetei, amelyek egyazon személynek a megjelölésében alkalmaztak eltérő megoldásokat; hasznunkra lehetnek másrészt a későbbi jellegzetes családnévtípusok; illetőleg számíthatunk harmadrészt a személynevet tartalmazó egykorú helynévi adatok vallomására is. Mindezeken túl bizonyos névszociológiai kérdésekhez végül a mai magyar személynévhasználatból levonható általános tanulságok ugyancsak támpontot jelenthetnek. Az alábbiakban ezeket a szempontokat tekintem át.

2. Az a körülmény, hogy ugyanazt a személyt az oklevelekben olykor váltakozó szerkezettípusokkal jelölik meg, nagy információértékkel bírhat a névkutatók számára, hiszen ezekből a v a r i á n s o k b ó l nemcsak a tényleges, élő névhasználatra vonatkozóan nyerhetünk adalékokat, hanem ilyen módon gyakran a nevek morfológiai szerkezetére is fény derül, amit egyébként a latin nyelvű szerkezetsablonok — „homogenizáló" jellegükből adódóan — szükségszerűen elfednek.[30] Azt például, hogy a latin *de* ablatívuszos helynévi szerkezet az esetek nagy részében vélhetően *-i* melléknévképzős helynévből lett magyar személynevet rögzített, az olyan szerkezetvariánsok jelezhetik számunkra, mint például az 1421: *Georgius dictus de Senew ~ Georgius Seney* (GULYÁS 2007: 166), 1436: *Benedictus de Sara ~ Benedictus Saray* (GULYÁS 2007: 151, 168), 1429: *Albertus dictus de Warangh ~ Albertus Warangy* (PRT. 10: 651, ERDÉLYI 1908: 74). A magyar *-i* képzős névforma olykor a jelölt latin szerkezetbe is beszüremkedik (vö. pl. 1351: Dominicum *de Gumbas* ~ Dominicus *de Gumbasi,* Teleki 1: 93, 95, FEHÉRTÓI 1969: 13), amit felfoghatunk akár úgy is, hogy az oklevélíró vétett az íratlan szabályok ellen, s a nyelvek közötti váltást nem oldotta meg zökkenőmentesen (ahogyan erre már az előzőekben is láttunk példát, vö. *Edunec, Bulsuhut*). Az efféle variációk azt jelzik tehát, hogy a *de* + helynév szerkezetsablonnal *Sárai, Gombási*-féle magyar nyelvi elemet rögzített az oklevélíró. Ez a nyelvi elem véleményem szerint nem annyira melléknévi (*sárai* 'Sárára való'), mint inkább személynévi *(Sárai)* státuszú lehetett, de ennek eldöntése pusztán az

[30] Szláv nyelvekből való példákkal illusztrálta ezt a jelenséget ZOFIA KALETA (1989: 15–6).

ilyen variánsok alapján természetesen nem lehetséges. Ehhez más támpontokra is szükségünk van.

A váltakozás az említett megoldáson túlmenően persze úgy is jelentkezhet, hogy két különböző szerkezetsablonnal utal az oklevél lejegyzője az adott személyre: az előbb látott Gombási Domonkost például egy másik oklevélben *dictus*-szal kapcsolt szerkezetben találjuk meg (1363: *Dominicus dictus Gumbasy* nobilis de Sumkerec, Teleki 1: 123, FEHÉRTÓI 1969: 13, 93), ami — a latin *dictus* lexéma jelentéséből adódóan — egyértelműen jelzi e megjelölés élőszóbeli használatát. Nem mehetünk el ugyanakkor említés nélkül amellett sem, hogy a forrás Gombási Domonkost egy másik helynévi szerkezet felhasználásával somkereki nemesnek mondja. Az ilyen kettős helynévi megjelölésekről FEHÉRTÓI KATALIN úgy tartja, hogy a megkülönböztető elem (jelen esetben a *dictus Gumbasy* mögött rejlő névforma) a származási helyet jelöli, a másik helynévi szerkezet pedig a feljegyzés idejére vonatkozó lakóhelyet (1969: 13, ehhez hasonló jelenséghez lásd még N. FODOR 2004: 36 is). Ennek valószínűségét itt nem firtatjuk, számunkra ugyanis most ez az adat csak azért lényeges, mert a *nobilis de Sumkerec* szerkezetben bizonyosan nem kereshetünk *Somkereki*-féle személynevet, csak *somkereki* melléknevet vagy még inkább *Somkerékről* (ti. való)-féle ablatívuszi meghatározást.[31]

A latin fordításban megjelenő népnevek, foglalkozásnevek személynévi funkciójának megítélésében ugyancsak segítségünkre lehetnek a párhuzamosan használt szerkezetvariánsok. Azt például, hogy az 1324: *magister Johannes polonus* (A. 2: 143) szerkezet *polonus* eleme a név része, és nem pusztán etnikumjelölő elem, az illető személy további adatai egyértelművé teszik (1324: *Johannes dictus Lengen,* A. 2: 171, 1332: *Johannis dicti Lengel,* A. 2: 623 stb.; vö. SLÍZ 2008c: 129, 2011a: 184).

A variánsok elemzésének nemcsak olyan értelemben vehetjük hasznát, hogy általuk igazolhatjuk bizonyos személynévfajták beszélt nyelvi használatát, hanem ahhoz is támpontul szolgálnak, hogy az adott személynévfajták morfológiai sajátosságairól képet alkothassunk. Jól szemléltetik ezt a lehetőséget a közvetlen (apafiú) nexusviszonyra utaló szerkezetek. Az 1301: *Nicolaus filius Tomb* (A. 1: 11), 1308: *Nicolai dicti Thumb* (A. 1: 151, FEHÉRTÓI 1969: 9) változatok arra utalnak, hogy az illető személyt a referáló nevén kívül (az egyszerűség kedvéért nevezzük *Miklós*-nak) az apjáról vett *Tomb*-ként is említik. Az apáról átszármazó elnevezés ugyanakkor morfológiai elemeket is kaphat, s erről a jelöltségről árul-

[31] Megjegyzem ugyanakkor, hogy a nemzetséghez tartozás kifejezésére szolgáló *de genere* + nemzetségnév típusú szerkezetnek is van *de* + nemzetségnév variánsa, s ennek fényében a névadatot elvileg akár úgy is értékelhetnénk, hogy 'a Somkerék nembeli Gombási Domonkos', ám *Somkerék* ~ *Somkereki* nemzetségről nincs tudomásom (nem ismer ilyet sem KARÁCSONYI 1900/2004, sem az ÁSz.).

kodnak a következő, vélhetően szintén egyazon személyre vonatkozó, párhuzamosan rögzített adatok: 1393: *Blasius dictus Zabey* (Zs. 1: 311/2856), 1399: *Blasium* et Benedictum *Zabfy* dictos (Zs. 1: 645/5833),[32] ahol tehát a *(S)zab* apanévhez kapcsolódó *-é* birtokjelből alakult patronimikumképző váltakozását láthatjuk a *fi* 'fia' formánssal. Mindkét morfológiai szerkezet megtalálható a későbbi magyar családnévrendszer típusai között (vö. pl. *Pálfi, Péterfi, Sándorfi; Lőrince, Lőrinci, Balassa, Balassi*). Megítélésem szerint e formák valós személynévi szerepéhez a dokumentumok keletkezésének korára vonatkozóan nemigen férhet kétség.

3. Hosszabb kifejtést nyilvánvalóan nem igényel annak a szempontnak a mérlegelése, hogy az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek valós névhasználati értékére a későbbi-mai családnévtípusok vizsgálata jelentős mértékben rávilágíthat. Ellenvetésként persze megfogalmazhatnánk, hogy ez a fogódzó csak azoknak a névfajtáknak az analízisét segítheti, amelyek a családnévvé válás folyamatából kivették a részüket. Ez az ellenérv azonban azért nem lehet túlságosan nyomós, mert mindegyik névfajta elemeit ott találjuk a családnévtípusok között, legfeljebb ezek gyakoriságában fedezhetők fel különbségek. Nem nehéz belátnunk, hogy a *Nagy, Sánta, Derecskei, Kovács, Tót, Pál, Jakó, Péterfi* stb. típusú családnevek (ezekhez lásd RMCsSz.) már a puszta létükkel támogatják azt a feltételezésünket, hogy az ómagyar kori 1349: *Paulum dictum Noog* (Z. 2: 413), 1375: *Demetrius Santha dictus* (OklSz.), 1276/1328: *Nicolaus Dumbo ... de Dereske* (ÁSz. 262), 1268: *Martinus faber* ('kovács', N. FODOR 2010b: 256), 1342: *Petrum dictum Thooth* (Z. 2: 39), 1325: *Johanne filio Pauli* (A. 2: 183), 1307: *magistro Petro filio Jakow* (A. 1: 125), 1291/1291: *Iohannes filius Petri* (ÁSz. 637) stb. típusú latin szerkezetek mögött tényleges magyar személynévformák is rejtőzhetnek, s ráadásul azok lexikális-morfológiai felépítésének rekonstruálásához szintén analógiát nyújtanak.

Családneveink emellett megítélésem szerint a személynév-történeti szakirodalom néhány megállapítását is határozottan cáfolják. A latin szerkezetsablonok kronológiai kérdéseit taglalva utalt SLÍZ MARIANN arra, hogy a 14. század közepére a leggyakoribbá a *de* + helyneves szerkezet vált, a *filius* + apanév struktúra pedig szinte teljesen eltűnt. Ezt az átrendeződést a „megkülönböztető elem" családnévvé válásával hozta összefüggésbe, minthogy „a birtoknév (…) tökéletesen alkalmas a családhoz való tartozás kifejezésére, hiszen egy birtok akár századokon keresztül is lehetett ugyanannak a nemesi dinasztiának a tulajdonában. Az

[32] Minthogy a *fi(a)* formánssal alakult nevek elsősorban a 15. századtól jelentkeznek jelentősebb számban (FEHÉRTÓI 14. századi korpuszában mindössze két ilyen elnevezés szerepel, *Bírófia, Zabfi,* 1969: 67, 155), amikor viszont a latin *filius*-t tartalmazó szerkezetsablonok használata már kevéssé jellemző, olyan variánsokra, amelyekben a *filius*-os szerkezetben szereplő apanévi megjelölés váltakozik a *fi* formánst tartalmazó személynévvel, ritkán akadunk a forrásainkban.

apanév ezzel szemben nemzedékről nemzedékre változó volta miatt kevésbé alkalmas erre a szerepre” (2008b: 188–9, 2011a: 212), ráadásul — idézi ERDÉLYI LÁSZLÓt — az apanév „nem kötötte össze a rokon családtagokat” (1932: 3). Ezzel az érveléssel azért nem tudunk maradéktalanul egyetérteni, mert az apanév alkalmasságát a családnévi szerep betöltésére minden kétséget kizáróan igazolják a *Péter, Pálfi, Pete, Lőrince* stb. családnevek.

Korábban már utaltam arra a véleménykülönbségre, amely FEHÉRTÓI KATALIN és N. FODOR JÁNOS között mutatkozott a foglalkozásnévi eredetű, de latinul rögzített névformák használati értékével kapcsolatban. Ebben a kérdésben — mint emlékezhetünk rá — FEHÉRTÓI azon az álláspon volt, hogy amennyiben a *Faber, Carpenter* stb. adatok mögött valós személynevek lennének, feltétlenül magyarul rögzítették volna őket a szkriptorok (1969: 49). N. FODOR ezt az érvet nem tartja elégségesnek, és úgy véli, az azonos jelentéstartalmú megkülönböztető nevek öröklődése, azaz családnévi funkciója a latinul rögzített formák élőnyelvi használatához is fontos támogató adalék lehet (2010a: 24).

A családnevek tanúsága ugyanakkor nemcsak pozitív értelemben szolgálhat bizonyos személynévfajták ómagyar kori létezésére igazolásul, hanem részben éppen e nevek vallomására alapozva szokás megcáfolni a nemzetséghez való tartozást kifejező személynévnek mint nexusnévfajtának a létét. E nézet szerint ugyanis az oklevelek nemzetségjelölő szerkezetei (a *de genere* + nemzetségnév) csak az írásbeliség termékei voltak, az élőszóbeliségben nem használták őket, amit többek között az igazol, hogy a nemzetségneveket nem találjuk meg a családneveink között. Mint már több ízben is jeleztem, a nemzetségnevek kérdésével — főleg a velük kapcsolatos ellentmondásos, de leginkább negatív viszonyulás okán — részletesen is foglalkozni kívánok a munkám egy későbbi (2.3.1.) fejezetében, így az itt idézett véleményre is ott térek majd vissza.

4. Az írásbeliség személyjelölő szerkezeteinek névhasználati értékét mérlegelve a legnagyobb súllyal megítélésem szerint az egykorú helynévi adatok nyújtotta információk esnek a latba. Elsőként ezért az ezzel kapcsolatban a szakirodalomban itt-ott felmerült kétségeket igyekszem eloszlatni. Az 1312/1315: *Bokfya Benedukfolua* (AOklt. 3: 259/577), 1319: *Inakfiapeturfelde* (AOklt. 5: 173/437, 185/465), 1321/1323>1370: *Kenchesandrasfolwa* (AOklt. 6: 22/39, HAJDÚ 2003: 738) típusú „terjengős” helynévi alakulatokról ZELLIGER ERZSÉBET azt tartja, hogy e névszerkezetek csupán írásalakulatok voltak, névként a beszélt nyelvben soha nem éltek, csupán alkalmi használatban merültek fel azzal a céllal, hogy a pillanatnyi birtoklást egy-egy jogesetben pontosan tükröztessék (1991a: 548). Ezt az álláspontot — egyetlen névszerkezetre szűkítve — a magáévá teszi FEHÉRTÓI KATALIN is, és a gondolatot a szerkezetben szereplő személyjelölő elemre vonatkozóan tovább folytatva azt a kérdést teszi fel, hogy a zömmel helynevekben előforduló *-fia* utótagú névszerkezeteket lehet-e potenciális családneveknek tekinteni (1998a: 463, lásd még 1969: 4–5 is). Kételyeihez csatlakozva

utóbb HORVÁTH ZITA is arra a következtetésre jut, hogy a *Péterfiapéterháza* típusú helynévi alakulatok személyjelölő előtagja — a magyarnyelvűsége ellenére — nem jelez valós, élőnyelvi névalakot (2006: 9). Nem minden ellentmondástól mentes e kérdésben N. FODOR JÁNOS véleménye, aki szerint az a körülmény, hogy a *filius* magyar megfelelője (a *fi, fia* formáns) a 14. században alig fordul elő, és később sem válik gyakorivá, alátámasztja azt, amit FEHÉRTÓI az *Inakfiapéterfölde, Bokfiabenedekfalva* típusú helynévi (és benne személynévi) alakok pusztán írásbeli jelentkezéséről vallott (2010a: 22). Utóbb azonban ehhez lábjegyzetben azt is hozzáfűzi, hogy az apa-fiú kapcsolatot feltüntető névviszony minden bizonnyal ismert lehetett a korban, amit a későbbi családnevek apanévi eredetű csoportja is támogat (i. h. 5. lábjegyzet).[33]

A szakirodalomban felmerülő kétségek megítélésem szerint sem a helynevek, sem a személynevek használati értéke szempontjából nem egészen indokoltak, legalább két érv ugyanis mindenképpen ellentmond e felfogásnak. Hangsúlyozandó először is az a körülmény, hogy az oklevelek jogi dokumentumok, amelyek jogi eseteket rögzítenek, s a bennük lévő névformákra a hitelesség, az érdekérvényesítés biztosítása, a birtokjog igazolása szempontjából kulcsfontosságú szerep hárul. Aligha képzelhető el olyan szituáció, amelyben ezek a hivatalos iratok nem a helyi névhasználatra építettek volna akár a helyek, akár a személyek megjelölésében.[34]

---

[33] Jó félszáz évvel korábban BENKŐ LORÁND jóval differenciáltabban értékelte a „latin *filius* + apa neve genitívuszban" szerkezet névhasználati helyzetét, s azt hangsúlyozta, hogy noha a *Johannes filius Petri* struktúra a 13. században még sokszor pusztán rokonságjelölésre szolgál, „nem lehet vitás, hogy nem egyszer, sőt a XIV. században talán az esetek nagyobbik részében az egyénnek a magyar ajkakon a közhasználatban is élő másodlagos, apáról vett nevét takarja" (1949a: 9). Ennek igazolására egyrészt az itt is idézett *Inakfiapeturfelde* típusú helyneveket hívja segítségül, de támaszkodik emellett az 1321: *Wyd et Lachk filiorum Markolfy* (A. 1: 605) típusú személyjelölő szerkezetek bizonyító erejére is (i. m. 10). Az előbbi valóban megnyugtató fogódzó lehet a kérdésben, az utóbbi viszont azért zárandó ki a támogató érvek közül, mert csupán téves azonosítása egy *Markol-fi,* azaz 'Markol fia' szerkezetnek. Ez ugyanis — a *-fi* formánssal álló személynévi szerkezetek kronológiájához képest feltűnően korai jelentkezése miatt szintén sokat idézett *Rikolfi*-val együtt (vö. ZELLIGER 1991a: 539, 1991b: 17) — egyszerű genitívuszi esete a latin(izált) *Rikolphus, Markolphus* névformáknak (lásd ehhez MEZŐ 1996a: 18, FEHÉRTÓI 1998a: 463, a személynevekhez pedig pl. 1306: *Morkolfo* filio Kuch, A. 1: 115, SLÍZ 2011b: 288, 1329: magister *Ricolphus,* A. 2: 382–3, SLÍZ 2011b: 435).

[34] Az más kérdés, hogy amennyiben egy-egy birtokos érdeke úgy kívánta, adott esetben a megszerezni kívánt település nevének megváltoztatásával is igyekezett annak érvényt szerezni. A magát Bot ispántól származtató Becsei Imre birtokszerző törekvései közismertek a szakirodalomban (az Alföldön számos *Bot-, Bat-, Bod-, Pat-* kezdetű névvel álló falut adományoztatott e leszármazási viszonyra hivatkozva magának), ahogyan az is, hogy miként kezdték el a Bodrog megyei *Potala* település nevét ***Bot****alja(szentpéter)*-ként használni a birtokgyarapítás igazolásaképpen (az adatokat lásd a KMHsz. 1. megfelelő szócikkeiben, illetve vö. TÓTH V. 2008a: 178). A nevekkel való manipulációnak egy sajátos esetét mutatta be BENKŐ LORÁND, aki szerint a gömöri Szuhai család tagjai, miután megszerezték a Csanád megyei *Ajtony*monostorát,

Azt tehát bátran leszögezhetjük, hogy a szándék, a törekvés feltétlenül az lehetett, hogy az oklevél lejegyzője a helyben használt elnevezéseket foglalja bele a dokumentumba. Az ettől valamelyest független kérdés, hogy ezeket a ténylegesen használt hely- és személyneveket éppenséggel milyen nyelvi formába öltöztetve rögzítették a nótáriusok, ennek ugyanis — mint már több ízben is utaltunk rá — sajátos, az oklevélírók kezét irányító, sőt nagyban meg is kötő normái voltak. Ezek a normák, szabályok pedig más eljárásmódot írtak elő a helynevek szövegbe illesztésére, mint amelyek a személynevek beszerkesztését szabályozták. Az előbbiek esetében az elnevezések névszociológiai értéke jobban megragadható a forrásokbeli adatok alapján, hiszen a vulgáris nyelvű rögzítésük — a latinizálás eseteinek nagyon határozott normái mellett — alapvető követelménynek számított. A személyneveknél viszont, mint láthattuk, a latin szerkezetsablonok a névstruktúrába is beavatkoztak. Jól szemléltetik ezt az eltérő szövegbeillesztési stratégiát azok a párhuzamos adatok, amelyek egyrészről a személynévi előtagot tartalmazó helynevet, másrészről pedig az ugyanezen személy megjelölésre szolgáló szerkezetet mutatják; vö. pl. 1369: villa *Nicolai filii Prebyl* ~ 1389: *Pribifyamyclosfalwa* (KÁZMÉR 1970a: 234), 1327: villa *Nicolai dicti Ewz* ~ 1349: *Ewzmyklosfalva* (i. m. 283), 1320/1322: terram vacuam … *Zeulos Jacabfolde* vocatam … *Jacobi dicti Zeulos* (Gy. 1: 239). Ezekben a példákban az adatpár első tagja (illetve az utolsó példában a szövegrészlet második fele) tehát azt a helyzetet képviseli, amikor a lejegyző az illető személyt igyekezett rögzíteni az oklevélben (s ehhez a jellegzetes szerkezetsablonnal élt), az adatpár másik tagja pedig a helynév vulgáris nyelvi formáját közvetlenül mutatja. Mivel a helynevek belső szerkezetét a személyek azonosítására szolgáló sablonok soha nem kötötték az oklevelek megszövegezési gyakorlatában, az itteni névhasználati formák mindenképpen a vulgáris nyelvhasználatból származhatnak. Arra, hogy az oklevélírók alkottak volna tulajdonneveket, sehonnan sem ismerünk példákat.

A helynevek vallomására ebben a kérdésben én magam sokkal bátrabban építenék, mint azt olykor az előzményirodalom teszi, hiszen azok — ahogyan BENKŐ LORÁND is megjegyezte — a közhasználatban lévő formákat híven megőrizték (1949a: 9, 1949b: 247, 1998a: 112, 115). Ám ha ez önmagában véve még nem is lenne minden esetben elegendő fogódzó, az ehhez kapcsolható további érv: e személynévstruktúráknak a továbbélése családnévtípusok formájában feltétlenül meg kell, hogy győzze a kétkedőket. Mindezek nyomán pedig úgy gondolom, hogy az 1322: *Ernefyastephanpaulia* (A. 2: 45, Gy. 1: 650, KMHsz. 1: 93 *Ern(y)efiaistvánpályija* a.), 1332: *Herborthfiaandreashaza* (OklSz.), 1335: *Methvdfiamihal-*

magukat az *Ajton* nemzetségből valónak kezdték mondani (2002: 102). Ezek a nevekkel való visszaélések is éppen azt bizonyítják azonban paradox módon, hogy a helynevek hitelessége — azaz az oklevélbeli formáknak és a valós névhasználatnak az egyezése — aligha kérdőjelezhető meg bármely esetben is.

feulde (OklSz.), 1336: *VezekfyaIwanusmolna* (OklSz.), 1359: *Lalfiaestephanfolua* (OklSz.); 1353: *Egrimihalhaza* (A. 6: 72, OklSz., HAJDÚ 2003: 739), 1301: *Suprunymyklosmolna* (Gy. 3: 71, AOklt. 1: 104/146, HA. 3: 29); 1291: *Adosioanusfelde* (OklSz.), 1321/1323>1370: *Kenchesandrasfolwa* (AOklt. 6: 22/39, HAJDÚ 2003: 738), 1346: *Bytakunpeturfeulde* (Baranya vm., A. 4: 641, KMHsz. 1: 57 *Bitakunpéterfölde* a.), 1339: *Fuldespeturfulde* (Bars vm., Str. III, 342–3, AOklt. 23: 216/451, KMHsz. 1: 104 *Földespéterfölde* a.), 1341: *Verespetvrligety* (Baranya vm., Gy. 1: 317, KMHsz. 1: 299 *Verespéter ligete* a.), 1366: *Feyriuanfalua* (OklSz.) stb. okleveles adatok kapcsán nemcsak a helynévi szerkezetek valós létezésében nincs okunk kételkedni, hanem a bennük előtagként szereplő személyjelölő formákat is személynevekként (nexusjelölő, illetve sajátosságjelölő nevekként) fogadhatjuk el.

Itt kell utalnunk arra az ellentmondásos viszonyulásra is, amely a személynévi elemet tartalmazó helynevek forrásértékének kérdésében a szakirodalom megállapításait olvasva nyilvánvalóan felmerül. Egyáltalán nem ritka ugyanis az az eljárás, amely az ilyen struktúrájú helynevek vallomása iránt bizonyos névfajták esetében feltétlen bizalommal viseltetik, míg más névfajták kapcsán ezek „szavának" kevésbé ad hitelt. FEHÉRTÓI KATALIN például — mint láthattuk — az 1322: *Ernefyastephanpaulia* típusú helynevek és egyidejűleg a nexusjelölő, az oklevelekben *filius*-os szerkezettel rögzített személynevek tényleges használatában nem hisz (1998a: 463, 1969: 4–5), ám az 1321/1323>1370: *Kenchesandrasfolwa* típusú helynevek vallomását ő maga is felhasználja a sajátosságjelölő, *dictus*-os szerkezettel rögzített személynevek valós léte mellett, illetve a névsorrend kérdésében érvelve (1969: 54). Ugyanígy következetlenül jár el a helynevek értékelésekor N. FODOR JÁNOS is (2010a: 22, illetve 24). Ebben a kérdésben mindenképpen a konzekvens magatartást tartom a célravezetőnek, amely a helynevek tanúságára mindegyik személynévfajta és okleveles személyjelölő szerkezet névszociológiai értékelésében számít.

A fent idézett helynévi példákról azt tartja SLÍZ MARIANN, hogy azok „feltehetőleg csak írásban létrejött, élőszóban ilyen formában nem használt" alakulatok lehettek (2010: 157). A helynevek kérdésébe itt egyelőre nem kívánok belebocsátkozni, de azt hozzáfűzöm e megjegyzéshez, hogy valóban igen feltűnő e helynevek alkalmi jelentkezése a forrásokban, illetőleg az, hogy amennyiben mégis hosszabb időn keresztül fennálltak, akkor pedig gyakori volt körükben a redukciós változás, ami éppen a személyjelölő előtagjuk megrövidülésében öltött testet (vö. pl. 1349: *Ewzmyklosfalva,* 1401: *Myklosfalwa,* 1405: *Ewz Miclosfalua,* 1808: *Miklósfalva,* KÁZMÉR 1970a: 283). Ezek a körülmények pedig jó esélyekkel árulkodnak a helynévi formák ideiglenes használatáról. Mindenesetre még ha ez így is volt, és az adott helynévi szerkezetet csak alkalmilag használták, ez a körülmény önmagában a helynévben lévő személyjelölő előtag személynévi státuszát nem érinti. Azt ugyanis, hogy az itt idézett alakok reális személynévi formák lehettek, a csa-

ládnevek vallomása nagy mértékben megtámogatja. Amíg ugyanis a *Bokfiabenedekfalva, Kincsesandrásháza* típusú településnevek nem szokásosak, mondhatni atipikusak (s e modell ritkasága a változási érzékenységükre is mindenképpen hatással van), a *Bokfi(a), Kincses* típusú családnevek teljesen közönségesek: a jellegzetes családnévtípusok közé tartoznak. Mindezzel arra kívánok csupán utalni, hogy a helynév esetleges alkalmi jellege önmagában még nem vonja szükségképpen maga után a személynév alkalmi (főképpen az írásbeliség számára kreált) jellegét.

Mindazonáltal az is nyilvánvaló, hogy a *Kincsesandrásfalva, Egrimihályháza*-féle helynevek nem szolgálhatnak információkkal sem arról, hogy az adott személynévforma (tehát jelen példákban az *Egri, Kincses* sajátosságjelölő név) mennyire volt az adott személy megjelöléseként állandó, vagy inkább a változékonyság jellemezte; ahogyan arról sem adhatnak e helynevek számot, hogy az *Egri, Kincses* stb. névalak pusztán az adott személy megjelölését szolgálta-e, vagy esetleg már családi relációban, nexusnévként volt használatban, azaz öröklődött. Abban a kérdésben is óvatosabban lehet csak állást foglalni, hogy az efféle helynevek írásbeli rögzítése befolyással lehetett-e maguknak a személynévszerkezeteknek a megszilárdulására, ahogyan azt SLÍZ MARIANN feltételezi (2008c: 129–30).

A személynév-használati kérdésekkel szorosan összetartozik az a probléma is, amely a foglalkozásjelölő elemeknek a névként kezelését vagy egyáltalán a névszerkezethez tartozását érinti. Az 1257: *Demetrius sacerdos* (ÁÚO. 2: 293) szerkezet többnyire más megítélés alá esik a szakirodalomban, mint a „magyarosabb" 1289: *Jacobi Luaz* (ÁÚO. 4: 349) forma, az utóbbi kapcsán ugyanis nagyobb eséllyel vetik fel névkutatóink a személynévi szerepet, míg az előbbi esetében inkább lehet szó az adott személy foglalkozásának megjelöléséről. Ebben a kérdésben a korábbiakban már nyilatkoztunk, kifejtve, hogy mely esetekben gyaníthatunk a latin formák mögött is *Ács, Kovács*-féle magyar személynevet, így itt csupán egyetlen adalékot fűzök hozzá az ott kifejtettekhez. A *dictus*-os szerkezetben szereplő formák elvileg minden esetben utalnak a mögöttes magyar névhasználatra, s BENKŐ LORÁND szerint bizonyos mértékben ilyennek tekinthetők a *Georgius banus* típusú formák is (1949a: 12).[35] Ebben az összefüggésben érdemes szemlélni az 1337: *Demeteryspanlaka* (OklSz.) 14. századi helynévi adatot is, ahol vélhetően szintén arról lehet szó, hogy a foglalkozásnév nem személynévi szerepben áll, hanem inkább azt időnként kiegészítő vagy éppen helyettesítő elemként fogható fel (hasonlóan látja e név helyzetét BENKŐ LORÁND is, 1949a: 12). Erre

[35] Az ilyen elemeket BALÁZS JÁNOS a tulajdonnév értelmezőjének tekinti, s a használati szabályaikra vonatkozóan megjegyzi, hogy az alkalmazásukat egy-egy nyelvi közösségben annál szükségesebbnek érezték a névhasználók, minél kevésbé volt ismert valamely tulajdonnév (1963: 45–6). Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy ezek az elemek nagyban emlékeztetnek az oklevelekben szereplő helynevek mellett gyakran előforduló latin fajtajelölő lexémák funkcionális sajátosságaira (i. m. 47).

egyébként valamelyest még a névsorrend is utal. Akkor ugyanis, amikor a foglalkozásjelölő elem személynévi státuszú, a beszélt nyelvi valóságot és névsorrendet hűen tükröző helynévi előfordulásokban a referáló név előtti pozícióban, mintegy annak jelzőjeként szerepel: pl. 1470: *Jobagisthwanfalwa* (később Jobbágyfalva, 1503: *Jobaghfalwa,* KÁZMÉR 1970a: 167), 1645: *Pap Gyeorgy Falva* (KÁZMÉR 1970a: 174). A *Demeterispán*laka, *Kereszténykenéz*háza-féle helynevek személyjelölő előtagjának névsorrendje viszont éppen fordított.

S ha már a személynévsorrend kérdését említettük, erre vonatkozóan ugyancsak fontos tanulságokkal szolgálhatnak az ómagyar kori helynévi adatok. Arra, hogy a beszélt nyelvben attól az időtől fogva, hogy a különböző személynévfajták szerkezetben is használatosak lettek, a magyar jelzős szerkezetnek megfelelő sorrend volt jellemző, az olyan helynevek szolgálnak bizonyságul, mint az *Ernefyastephanpaulija, Deseufiastephanloka, Gywrynfiamarkloka* és a többi korábban idézett példa,[36] sőt „igazi ritkaságként" személynevet is találhatunk magyaros sorrendben lejegyezve: 1302: *Nogmiklous,* serviens (A. 1: 28, AOklt. 1: 124/189) (vö. SLÍZ 2010: 157). A magyaros névsorrenddel álló okleveles személynévi alakokat *(Vruz Iwanka, filetlenpal, Both Andreas)* FEHÉRTÓI KATALIN is kivételesnek tekinti (1969: 54).[37] Megítélésem szerint e példák nem is annyira a névsorrend tekintetében minősülnek kivételesnek, hanem ahhoz szolgálhatnak fontos adalékul, hogy az egyes személynévfajták egyáltalán mikortól jelentkeznek szerkezetben.

Végezetül pedig az egykorú helynevek egy olyan fontos kérdés megoldásához is segítséget nyújthatnak, amely problémakör az ómagyar kori személynévhasználatnak a magját érinti. Véleményem szerint aligha találhatnánk közvetlenebb és megbízhatóbb forrást annak a megismeréséhez, hogy miképpen hangzottak az oklevelekben latinul vagy latinosított alakban rögzített *Petrus, Johannes, Michael* stb. személynevek a korabeli élőszóbeli, mindennapi használatban, mint a korszak okleveleinek helynévi szórványait. Ez azzal a körülménnyel van kapcsolatban, amit KOROMPAY KLÁRA nagyon lényeglátóan így foglalt össze: „A helynevek az élő nyelvi ejtést eleve közvetlenebbül tükrözik, mint a (legtöbbször latinosított) személynevek." (1978: 22). A helynevek ilyen értelemben vett forrásértékére SLÍZ MARIANN is utalt, s illusztrációként az 1337: *Myhaltheleky, Andrafalua* (A. 3: 357), *Dyenusteluky* (A. 3: 358), *possessionum Nagmihal, Tothmihal* (A. 3: 416) stb. példákat említette (2006: 178). De hasonló tanulságokat hordoznak a követ-

[36] A személynévsorrend kérdéséhez KERTÉSZ MANÓ is felhasználta az egykorú helynévi adatokat (*Borsfiapeturfeulde, Palfyyanus kurtuale, Mihalfya Isthwanfelde* stb.) igazoló példaként (1913: 289).

[37] Noha ez a névsorrend az európai nyelvekben kivételesnek mondható, VAN LANGENDONCK kutatásai alapján tudjuk, hogy egyes flamand (keleti) nyelvjárásokban is felbukkan, ráadásul gyakoribbnak is mutatkozik. Ezt a szerkezeti típust LANGENDONCK régebbi és a holland szórendnek jobban megfelelő mintának tekinti, mint a fordított sorrendet mutató mintázatot, de annak nyelvi és nyelven kívüli okokból adódó fokozatos visszaszorulását is jelzi (2007: 259, 265).

kező adatok is: 1312: villa *Johannis,* 1448: *Janofalwa,* 1475: *Janusfalwa* (KÁZMÉR 1970a: 212), 1332–7: *Michaelis* villa, 1332–7: *Mike,* 1392: *Mikefalva* (i. m. 172), és még tovább tágítva a kört: lényegében valamennyi puszta személynévi helynév (pl. *Ják, Jákó, Pét* stb.) hiteles tanúként szólítható abban az ügyben, hogy a *Jacobus, Petrus* latin(osított) névalakok miként voltak használatban az élőszóbeliségben. Azt tehát, hogy a helyjelölő szerkezetben latin nyelven rögzített személynév *(Johannis, Michaelis)* mögött milyen beszélt nyelvi névforma húzódik, a később (vagy éppen párhuzamosan) adatolható helynevek mutatják meg egyértelműen (vö. még BENKŐ 1998: 115, illetve HOFFMANN 2004: 36).

5. Az ómagyar kori személynévhasználat feltárásához igen sajátos támpontot jelentenek azok az okleveles adatok, amelyek az oklevél l e j e g y z ő j é n e k h i b á j á b ó l , tévedéséből árulnak el a korabeli névhasználatról információkat. Az olyan személyjelölő szerkezetekben, mint az 1437: *Nicolai de Wyfalus* (KÁZMÉR 1970b: 66), 1479: *Gyula dictus de Fejerfalus* (i. m. 64), 1413: *Johannes filius Gregory de Nathafalus* (i. m. 66), 1480/1829: *Michaele de Dragomerfalws* (i. m. 64) az *s* végű helynév nyilvánvalóan az oklevélíró alkalmi elvonása, amelyhez analógiás indítékot a *Sáros* hn. ~ *Sárosi* szn., *Hódos* hn. ~ *Hódosi* szn. névpárok szolgáltathattak. Ahogyan ugyanis Hódosi Miklós megjelölése az oklevélben *Nicolaus de Hodos* lett, ugyanúgy lehetett Kisfalusi Gergely pedig *Gregorius de Kisfalus* (KÁZMÉR 1970b: 61). Ezek a példák több szempontból is nagyon informatívak számunkra. Világos igazolását adják egyrészt a *Kisfalusi* típusú helynévből alakult személynévformák élőszóbeli használatának, hiszen efféle elvonáshoz más aligha adhatott névtudati hátteret. És azt is mutatják másrészt, hogy a helynévből melléknévképzővel alakult személynévformák latin oklevélbeli rögzítése a „*de* + a helynév nominatívuszi alakja” szerkezetben volt a szabályszerű; csak itt a nótárius tévesztett, és ezért került be a szövegbe a hibásan azonosított helynév.

6. És végezetül még egy megjegyzést kell tennünk arra vonatkozóan, hogy a m a i s z e m é l y n é v h a s z n á l a t általános tanulságai miként szolgálhatnak vezetőszálként az ómagyar kori vizsgálatokhoz is. E kérdésre hosszasan nem kívánok ismételten kitérni, hiszen az előző fejezetben éppen ezeket a tényezőket vettem sorra. A jelenkori ragadványnév-használat apropóján vetette fel B. GERGELY PIROSKA azt a gondolatot, ami azonban számunkra e vonatkozásban is lényeges, hogy az identifikációban, azaz a név funkcionális értékének a betöltésében a névfajták kombinációjának elsőrendű szerepe van, ami azt jelenti, hogy maguk a névkapcsolatok is felhasználhatók az elnevezettek megkülönböztetésére, azonosítására (1976: 61). A ragadványnévnek különböző névkapcsolatokban való jelentkezése ráadásul nemcsak a népi, hanem a hivatalos névhasználat szintjén is megfigyelhető úgy, hogy ahol a hivatalos névkapcsolatoknak eleve részeként szereplő család- és keresztnév alacsony funkcióértékű elemek, ott a ragadványnév gyakran

beépül a hivatalos (a sajtóban, a hivatali szerveknél használatos) névformába is (i. m. 65, 1977a: 61). A névkapcsolatok változása is megtörténhet természetesen, s ez a kapcsolatban részt vevő nevek funkcióértékének csökkenésével áll korrelációban. A számunkra leginkább lényeges körülményt e tekintetben B. GERGELY PIROSKA abban összegzi, hogy a személynevek identifikáló és kapcsolódási értéke között nyilvánvaló összefüggés van, mégpedig olyan módon, hogy „a funkcionális érték csökkenésével együtt jár a kapcsolódási érték fokozódása" (1976: 67).[38] Pontosan ilyen mozgatórugók állhattak minden korban a személyek többnevűségének hátterében.

A latin nyelvű források helynévi és személynévi szórványelemeire nagy teher hárul: ezek képviselik ugyanis — ahogyan BENKŐ LORÁND Anonymus gesztája kapcsán oly találóan megfogalmazta (1996: 229) — az ómagyar kor okleveleiben, történeti munkáiban az anyanyelv jelenlétének igazi, konkrét terrénumát. Ezért sem mindegy, hogy milyen ítélet születik abban az ügyben, amely azt hivatott kideríteni, hogy alkalmasak-e ezek a szórványok a korabeli beszélt nyelvi valóság, konkrétabban a névhasználat főbb tendenciáinak kitapintására, vagy pedig le kell mondanunk arról, hogy a mögöttük lévő élőszóbeliségre vonatkozó kérdéseinkre valamelyest megnyugtató válaszokat kapjunk. Én magam azt az álláspontot vallom, és reményeim szerint ezt a fentiekben sikerült is igazolnom, hogy az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek valós névhasználati értékének a meghatározásához különböző fogódzók segítségével közel kerülhetünk. E fogódzók között nagy súllyal vannak jelen a korabeli helynévi adatok, és hasonlóképpen biztosan alapozhatunk az általános személynév-elméleti tényezőkre, valamint a mai névrendszer tanúságára is. A vizsgálataink során mindvégig szem előtt kell továbbá azt is tartanunk, hogy az előttünk álló források jobbára a jogi írásbeliség dokumentumai, amelynek az ómagyar korban éppúgy megvoltak a maga szabályai, ahogyan megvannak ezek a mai viszonyok közepette is. Ezekhez a normákhoz pedig a dokumentumok készítői, az oklevelek lejegyzői jobbára következetesen tartották is magukat, ami csakis a képzés során elsajátított közös ismeretek révén valósulhatott meg ennyire egységes és az európai oklevélírói gyakorlatba is szervesen illeszkedő formában.

[38] BALÁZS JÁNOS általános névelméleti síkon közelítve ugyancsak utal arra, hogy a nyelvi jelek azért kerülnek egymással szintaktikai kapcsolatba, mivel funkciójuk valamilyen szempontból kiegészítésre szorul (1966: 18).

2. Az ómagyar kor személynévrendszerének leírása

Az ómagyar kor személynévrendszerét történeti szemléletmóddal közelítve és abban a funkcionális-pragmatikai keretben igyekszem bemutatni, amit a korábbiakban felvázoltam. A funkcionális szemlélet lehet ugyanis megítélésem szerint az az elméleti keret, amelyben a névrendszer belső összefüggései és az egyes személynévfajták a legeredményesebben leírhatók. A történeti közelítésmódot pedig főleg az indokolja, hogy csakis ilyen módon nyílik lehetőségünk arra, hogy a névfajták viszonyrendszerének alakulását, kapcsolatait feltárjuk. E leírási mód mellett szól továbbá az a körülmény is, hogy bármely, adott állapotában vizsgált rendszert nem jellemezhetünk sikeresen, ha azt statikus szemlélettel közelítjük meg, mivel számos jellegzetessége csakis működésének dinamizmusában tárható fel és mutatható be (vö. HOFFMANN 2008a: 13, SAARELMA 2013: 136). Az alábbiakban ennek megfelelően nemcsak azt tárgyalom, hogy milyen főbb jellemzői vannak az egyes személynévfajtáknak, hanem ezzel szerves összefüggésben azt a folyamatot is igyekszem felvázolni, amelynek során a személynévrendszer egyes részrendszerei kiépültek.[1] Noha a leírás során az ómagyar kor viszonyai állnak a középpontban, vázlatosan minden névfajta kapcsán igyekszem a történeti ívet a mai névrendszerig kifutóan megrajzolni. Azt is előrebocsátom ugyanakkor, hogy ebben a fejezetben sem törekszem a szakirodalom széleskörű eredményeinek összefoglalására, hiszen ezek nagy része az itt alkalmazott felfogás szerint is megállja a helyét; e helyett inkább azokat a kérdéseket és problémaköröket érintem, amelyek a funkcionális megközelítés fényében némileg más megvilágítást kaphatnak.

2.1. Sajátosságjelölő nevek

2.1.1. A sajátosságjelölő személynevek kronológiai rétegei

A magyar névtörténet legkorábbi dokumentált időszakának, a honfoglalás korának magyar személynévadásában minden bizonnyal jelentős szerepet töltöttek be a

[1] Hasonlóan dinamikus leírási keretet választottak azok a névkutatók is, akik az egyes európai személynévrendszerek fejlődési ívét rajzolták meg írásaikban. Közülük itt csupán néhányat emelek ki. ZOFIA KALETA hat szláv nyelv (cseh, lengyel, horvát, szerb, bolgár-macedón, orosz) személynévadásának alakulását mutatta be nagy alapossággal, a névrendszer fejlődését öt szakaszra tagolva (1989), ALEKSANDRA SUPERANSKAYA a keleti szláv nyelvek (1995), VERONICA SMART az angol (1995), DAVID PHILIP DORWARD a skót (1995), HEINRICH TIEFENBACH (1995: 775–6) és WILFRIED SEIBICKE (2008) a német, WILLY VAN LANGENDONCK a flamand (2007: 256–306) személynévrendszer fejlődésének leírását vállalta munkájában. Az európai névrendszerekről összefoglalóan szólt emellett MINNA SAARELMA (2013: 157–200), más írásokban pedig a névrendszer jellegzetes struktúraváltásai is nagy hangsúlyt kaptak (KALETA 1989: 15, VAN LANGENDONCK 1995a: 488, 1995b: 1228).

sajátosságjelölő (leíró) személynevek. Ezt a megállapítást részben azokra a konkrét adatokra alapozhatjuk, amelyeket a legkorábbi írott források személynévanyaga hoz elénk, részben pedig e személynévfajta vélhetően legősibb jellegére építve tekinthetjük valószínűnek. A sajátosságjelölő személynevek ősi voltát nemcsak az az általános tétel támasztja ugyanis alá, miszerint minden tulajdonnév végső soron közszóra vezethető vissza (már csak azért sem, mert ez a tétel sok szempontból legalábbis vitatható), de emellett szól a mai és a régi névrendszer belső összefüggéseinek az elemzése is, illetőleg az a körülmény sem mellékes e tekintetben, hogy a többi személynévfajta valójában ebből vezethető le. A sajátosságjelölő nevek központi szerepére utaló megállapításokat ennek alapján a személynévtörténet valamennyi korszakára vonatkozóan érvényesnek fogadhatjuk el: ez a személynévfajta képezi valójában a névrendszer gerincét.[2]

Mindebből egyúttal az is következik, hogy a sajátosságjelölő szerepű személynevek a nyelvtörténetileg nem dokumentálható korszakban, a honfoglalást megelőzően, az ősmagyar korban is meghatározó szerepű névfajtaként állhattak a magyar személynévrendszerben. Az ősmagyar kor — mint az köztudott — közvetlen források alapján nem vizsgálható, de jellegéről egyrészt analógiák, másrészt pedig a legkorábbi nyelvemlékek szórványanyaga alapján és a névrendszer folytonosságára alapozva lehetnek fogalmaink. Az ősmagyar kor megismerhetősége kapcsán a visszakövetkeztetés módszerét vallotta BÁRCZI GÉZA is (1958a: 130), és noha e tekintetben alapvetően igazat adott neki LIGETI LAJOS, egyidejűleg arra is figyelmeztetett, hogy e bonyolult „egyelemű" névrendszer mégsem vonatkoztatható mechanikusan a 9–10. századra (1978–1979: 28). A névrendszer folytonosságát BENKŐ LORÁND is kiemelte akkor, amikor azt hangsúlyozta, hogy „az ősmagyar kori személynév-anyagnak nemcsak a tipológiai továbbvitele, de az egyedi nevekben való hagyományozódása is viszonylag töretlen volt az ómagyarban" (1992: 61).

Az ősmagyar kori személynévrendszer és benne a sajátosságjelölő nevek vizsgálatához a legközvetlenebb forrást — koraisága miatt — Konstantin császár munkája jelenti, amely ugyan a honfoglalás után íródott (950–951 k.), de adatai markáns képviselői az ún. pogány kori és nomád szemléletű magyar névadásnak; lásd pl. *άρπαδήσ* ([ârpád(i)]; vö. *árpa*), *φαλίτζιν* ([fâlics(i)], vö. *fal*), *έζέλεχ* ([ézeleγ]; vö. *íz(l)el*), *Λεβεδίασ* ([lëβed(i)]; vö. *lesz*).[3] E névformák rendszertani tekintetben (szemantikai és morfológiai szerkezetüket illetően egyaránt) tökéletesen il-

[2] RICHARD D. ALFORD az általa megvizsgált 60 különböző kultúra kétharmadában találta jellegzetesnek azt, hogy a gyerekeknek transzparens, sajátosságjelölő névformát adtak (1988, lásd még SAARELMA 2013: 127).

[3] E példák értékelése kapcsán ugyanakkor feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy az olvasatuk és az értelmezésük több kérdést is felvet, s a szakirodalomban a DAI. nyelv- és névtörténeti forrásértékének a megítélése — mint korábban utaltam rá — közel sem egységes.

leszkednek a korai ómagyar kor hazai okleveles forrásainak korai személynévi adataihoz is; vö. pl. 1184: *Cucendi* ([kökén(y)di]; PRT. 10: 500, CAH. 86, ÁSz. 228), 1211: *Kereu* ([kérëü]; PRT. 10: 503, ÁSz. 459), 1138/1329: *Lewedi* ([lëβed(i)]; SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 494), 1174: *Numvog* ([nömβagy]; CAH. 73. ÁSz. 588), 1213/1550: *Fehersa* ([feχér(c)sa]; Gy. 1: 613, ÁSz. 303) stb.

Az a néhány szórványszemélynév persze, amely a 10–12. századi forrásokban fennmaradt, nemigen tájékoztat megfelelően sem az ősmagyar kor időszakáról, sem a korai ómagyar kor első néhány évszázadáról, de nagy vonalakban — és főképpen a későbbi nyelvemlékek személynévi adatait is figyelembe véve — mégis kirajzolódik valamiféle kép a korabeli névadási szokásokról. A kereszténység elterjedését megelőző, nomád névadási szokások legfőbb jellemzőjének a történeti személynévkutatás azt tartja, hogy az egész magyarságnál lényegében az a névadási gyakorlat uralkodott, hogy a személyek csupán egy nevet viseltek, amit születésükkor vagy nem sokkal azután kaptak a környezetüktől, de az sem kizárt, hogy az olykor csak később, az életük során valamikor tapadt hozzájuk (vö. pl. MELICH 1907: 199, HORGER 1934: 78, BENKŐ 1949a: 2, 1950a: 19, 1967b: 378–9, 1992: 61, KÁLMÁN B. 1989: 40–2). E nevek pedig jórészt magyar közszavakból alakultak, szemantikailag motiváltak voltak, és nemigen különbözhettek jelentősen az ómagyar kor névadásának azon típusaitól, amelyeket az „egyelemű” vagy „egytagú” névadáson belül különböző szemlélettel (de lényegében azonos tartalmat megjelölve) „kezdetleges”, „pogány kori”, „nomád” vagy utóbb — a kereszténység elterjesztette egyházi nevek típusával szembeállíva — „világi” névadásnak szokás nevezni. További jellegzetes példák e korai időszak személynévhasználatára (a szövegkörnyezetet — az utolsónak említett néhány adat kivételével — azért nem tartottam fontosnak megadni, mert az itt közölt névformák nagy többsége szolgák egyszerű felsorolásában szerepel): +1086: *Hitlen* (DHA. 1: 254, CAH. 25, ÁSz. 388), *Chozug* (DHA. 1: 253, CAH. 25, ÁSz. 369), *Feketeydi* (DHA. 1: 253, CAH. 25, ÁSz. 303), *Ereuca* (DHA. 1: 253, CAH. 24, ÁSz. 289), *Zacal* (DHA. 1: 253, CAH. 24, ÁSz. 834), *Paztur* (DHA. 1: 253, CAH. 25, ÁSz. 622), +1135: *Scemd* (PRT. 8: 273, ÁSz. 844), *Ruoz* (PRT. 8: 273, ÁSz. 681), 1138/1329: *Mogdi* (SZABÓ D. 1936: 132, Gy. 1: 896, ÁSz. 561), *Sileu* (SZABÓ D. 1936: 132, Gy. 1: 895, ÁSz. 715), 1152: *Arua* (PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 75), *Legunei* (PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 487), *Fehera* (PRT. 1: 601, CAH. 58), *Halaldi* (Sztp. 1: 28, CAH. 57, ÁSz. 367), *Fergudi* (PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 306), *Aianduc* (PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 51), 1165 k.: *Golombos* (CAH. 67, Gy. 1: 475, ÁSz. 344), 1164–1165: *Zombot* (CAH. 67, Gy. 1: 475, ÁSz. 856), 1171: *Vrumes* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 47, CAH. 74, ÁSz. 784), *Qurta* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 47, CAH. 74, ÁSz. 660), *Vtuend* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 47, CAH. 74, ÁSz. 786), *Kerew* (CAH. 73, ÁSz. 459), 1177: *Edlelmes* (PRT. 1: 605, Sztp. 1: 41, CAH. 77, ÁSz. 268), 1181: *Vendeg* (CAH. 78, Gy. 1: 397, ÁSz. 802), *Bibura* (PRT. 8: 277, CAH. 82, ÁSz. 123), *Som*

cu(m) t(ri)bus filiis: *Somos, Bol, Quisid* (PRT. 8: 277, CAH. 82, ÁSz. 724), 1198: *Sukete* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 63, UB. 1: 34, ÁSz. 734), servos ... *Hamard* ... *Queseud, Warou* (UB. 1: 33, ÁSz. 367), 1199: alium exequialem nomine *Scimed* cum uxore *Tumpa* et filio *Buhta* et filia *Mog* (H. 5: 3, OklSz. 603, ÁSz. 696) stb.

A kereszténység felvételét követően a személynévrendszer korábban már több ízben is jelzett átstrukturálódása folytán a sajátosságjelölő szerepű nevek használatában némi változás állt be. Megjelent ugyanis a névrendszerben egy olyan referáló szerepű névtípus, az egyházi nevek kategóriája, amely presztízsbeli fölénye folytán a névválasztásra jelentős hatást gyakorolt, különösen azt követően, hogy a keresztségben minden személy kötelező jelleggel egyházi nevet kapott. Az Árpád-korra vonatkozóan elsőre talán anakronisztikus megfogalmazásnak tűnhet, de mégis úgy látom, hogy a hivatalos névviseléshez vezető folyamat első állomását ebben a mozzanatban fedezhetjük fel. E kérdéskört a következő fejezeteben, a referáló nevek kapcsán részletesebben is érintem majd, itt csak azért tartottam fontosnak megjegyezni, mert ez a körülmény valójában a névhasználat más szintjére helyezte a korábbi névadást és névhasználatot karakterében jórészt meghatározó sajátosságjelölő neveket.

A források tanúsága szerint a referáló szerepű egyházi nevük mellett az egyének sajátosságjelölő neveket is igen gyakran viseltek, s a két névfajta elemei — amint erre az 1.3. fejezetben több példát is láthattunk — egyazon személy okleveles említéseiben hol váltakozva, hol egyidejűleg is megjelentek. Az 1284: *Johannes* dictus *Balogh* (H. 7: 194, ÁSz. 86), 1288: magister *Thomas Tholpos* dictus (Gy. 2: 454, Sztp. II/2–3: 397, ÁSz. 760), 1291: *Mychael* dictus *Sydo* (Kub. 1: 147, ÁSz. 713) típusú adatok a két személynévrendszer (az egyház képviselője által, bizonyos szabályokhoz igazodva adott referáló név, illetőleg közvetlenül a névközösség tagjai által életre hívott sajátosságjelölő név) egymás mellett élését egyértelműen tanúsítják. Arra is utalnunk kell ugyanakkor, hogy noha e sajátosságjelölő névformák sok tekintetben emlékeztetnek a későbbi családnevek jellegzetes szemantikai típusaira, ezek az elemek másképpen értékelendők. És nem csupán amiatt, mert az itteni példák *Balog, Talpas, Zsidó* személyneve bizonyára csupán az illető személyhez kapcsolódik, s nem öröklődő névforma, hanem amiatt is, mert ezeket nem mint egy összetettebb névforma szerkezetelemeit, hanem mint párhuzamos névformákat használták a 13. században. A fenti adatokban tehát nem *Balog János, Talpas Tamás, Zsidó Mihály* említéseit kell feltételeznünk, hanem *János*-ét, akit másképpen *Balog*-nak is hívtak, *Tamás*-ét, aki egyidejűleg a *Talpas* nevet is viselte, illetőleg *Mihály*-ét, akit pedig *Zsidó* néven is említettek az adott névhasználó közösség tagjai. A személynévfajták szintaktikai kapcsolata rendszertani tekintetben valójában a családnevek megjelenésével alakul ki, egy új jellemzőt hozva ezáltal a személynévrendszerbe. További példák a sajátosságjelölő nevek e kronológiai rétegére: 1264/1305: Nicolaus dictus *Tukus* (Csáky 1: 34,

ÁSz. 766), 1272–1290: comes Stephanus dictus *Ruphus* (SoprOkl. 1: 53, ÁSz. 729), 1277/1356: Mychael dictus *Tar* (Sztp. II/2–3: 301, ÁSz. 740), 1279/1312: Petrus dictus *Feyes* (Gy. 1: 802, ÁSz. 303), 1281/1347: Nicolaus dictus *Ormous* (HOkl. 91, ÁSz. 605), 1282/1381: Petrus dictus *Agh* frater Barthulumei (H. 7: 179, Sztp. II/2–3: 303, ÁSz. 49), [1292–1293]: comes Nycolaus dictus *Farkas* (H. 7: 321, ÁSz. 301), 1299: Petrus dictus *Gumbus* (MES. 2: 474, Gy. 1: 409, ÁSz. 345), 1300 k.: magister Jacobus dictus *Kopoz* (ÁSz. 468), 1323: Petrus dictus *Chuka* (Károlyi 53, SLÍZ 2011b: 398), 1327: Nicolaus dictus *Hamar* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 95), 1333: Johannis dicti *Istenwetthe* (A. 3: 29, FEHÉRTÓI 1969: 98), 1337: Nicolaus filius Michaelis dicti *Wkleleu* de Byky (A. 3: 351, SLÍZ 2011b: 345).

A családnév mint nexusnévfajta kialakulását, megszilárdulását követő jelenségként szokás utalni a sajátosságjelölő nevek (a szakmunkákban rendre: ragadványnevek) újabb rétegére, amely e szerint a felfogás szerint a megkülönböztetés szükségességéből ered; rendszere nyitott, változatos és változékony, működését — amely alapvetően orális jellegű — semmiféle kodifikáció nem köti (vö. pl. KÁLMÁN B. 1962: 139, 1989: 94–5, B. GERGELY 1977a: 65). HAJDÚ MIHÁLY igen határozott véleménye alapján ragadványnevekről valójában csupán a családnevek megváltoztathatatlanságának törvénybe iktatása után beszélhetünk, mert addig legfeljebb a családnevek párhuzamos vagy egymást váltó használatáról lehet szó (1981: 28). Megítélésem szerint a modern kori ragadványnevek nem valamilyen új („harmadlagos", BENKŐ 1949b: 251) személynévfajtaként jelentek meg a névrendszerben, és létrejöttüket sem elsősorban a homonímia elkerülésének, vagyis az azonos hivatalos nevű személyek megkülönböztetésének az igénye magyarázza (hiszen ott is születnek, mintegy „feleslegesen", ilyen elnevezések, ahol erre az azonosításhoz egyébként nem lenne szükség), hanem ugyanannak a természetes kognitív mechanizmusnak a működése, amely a legkorábbi sajátosságjelölő nevekét is meghatározza. E szerves, genetikus összefüggésre a kalotaszegi ragadványnevek rendszeréről írott monográfiájában B. GERGELY PIROSKA is rámutatott (1977a: 18). A sajátosságjelölő személynevek újabb kori példái (vö. pl. *Csimasz, Gorilla, Döbrögi, Kétméteres, Bajusz, Sánta, Papó, Koszamagazin, Zsidó, Lucifer, Kolléga, Kisfinánc, Faluvégi, Muszka, Bibliás, Pityókás, Amerikás,* B. GERGELY 1977a; *Böndő, Favágó, Paszuly, Kecske, Kancsi, Hegyesbajuszú, Mankós, Vén, Szolnoki, Csoszogi, Dicsértessék, Nagyjankó, Úttörőpajtás,* FEHÉR K. 2002, 2003) rendszertani értelemben tehát az ómagyar, sőt minden bizonnyal az ősmagyar kor sajátosságjelölő neveivel egyazon rendszert alkotnak, azokkal minden lényeges jellemzőjükben megegyeznek.[4] Egyetlen különbség ugyanakkor va-

[4] A mai ragadványnevekkel való párhuzamot, illetőleg a szinkrón névadás vizsgálatának fontosságát a régi névrendszer megismerésében N. FODOR JÁNOS is kiemelte, és utalt eközben arra is, hogy noha az emberi társadalom folyamatos változásban van, és ennek folytán más kulturális-

lóban elválasztja a modern kori sajátosságjelölő neveket a történeti korszakokban funkcionálókól: miután ugyanis a személynévrendszerben megjelent a névfajták szintaktikai szerkezetbe rendeződésének a lehetősége (illetve ennek a szabályozása), a sajátosságjelölő szerepű (ragadvány)nevek is mutathatnak ilyen kapcsolódási jellegzetességeket. Nem csupán a hivatalos névszerkezet tagjait (a családnevet és a keresztnevet együtt vagy külön-külön) helyettesítő funkciójuk lehet tehát, hanem azzal jelzői szerepű névrészként össze is kapcsolódhatnak.[5]

2.1.2. A sajátosságjelölő személynevek szemantikai jellemzői

E rövid névrendszer-történeti áttekintés azt a célt szolgálta, hogy bemutassam, a sajátosságjelölő nevek fajtája a magyar személynévadás történetének minden korszakát — máig elnyúlóan — jellemezte. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy e névfajta elemei (használatuk színtereit, funkcionális természetüket illetően) az egyes korszakokban nem teljesen azonos módon ítélhetők meg. Az alábbiakban azokat az elméleti kérdéseket érintem röviden — a szakirodalom esetleges ellentmondásait is a felszínre hozva —, amelyek e személynévfajta ómagyar kori értékeléséhez lényeges alapelvekként vehetők figyelembe.

A sajátosságjelölő személynevek szemantikai szempontból minden esetben m o t i v á l t a k : leíró jellegüknél fogva az egyén valamely tulajdonságát jelölik meg. Azt ugyanakkor feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy egy-egy, vélhetően ilyen funkciójú személynév kapcsán a névadás közvetlen kiváltó okának a meghatározására kevés esélyünk nyílik (erről ugyanis a források nem tájékoztatnak bennünket), abban azonban — látva a jelenkori ragadványnévadás mögött húzódó pragmatikai-kognitív mechanizmusokat — csaknem biztosak lehetünk, hogy sajátosságjelölő név gyakran kapcsolódhatott az ómagyar korban is az egyes személyekhez. Ezek egyik-másik altípusának ráadásul az általános motivációs háttere is viszonylag könnyen kideríthető: elsősorban a lokális viszonyokra, illetve a foglalkozásra, etnikai hovatartozásra utaló elnevezések tartoznak az efféle, szemantikailag többnyire minden vonatkozásban transzparens névformák közé. A külső vagy belső tulajdonság mint a névviselő jellemző jegye bizonyára szintén gyakori névadási indíték lehetett, ám míg egy *Debreceni* vagy *Szabó* típusú névről jó esélyekkel megállapíthatjuk, hogy az adott személy milyen sajátosságát hivatott jelezni, addig egy *Medve, Fekete, Szemes*-féle elnevezés motivációs hátteréről jóval

---

társadalmi közeg, történelmi háttér veszi körül a mai személynévrendszert, mint az ómagyar korit, a névadás alapját a kognitív folyamatok fényében szemlélve mégis számos párhuzamosságot és hasonló tendenciákat mutathatunk ki (2012a: 44–5). „A szinkrón példákon alapuló empirikus tapasztalások fogják lehetővé tenni a természetes módon keletkező személynevek keletkezési mechanizmusát illetően megfogalmazott teória helyességének alátámasztását.” (i. m. 48).

[5] Arra, hogy a sajátosságjelölő nevek rendszerét — függetlenül attól, hogy mely kronológiai rétegbe tartoznak — egységes szempontok alapján lenne kívánatos feldolgozni, BENKŐ LORÁND egy korai írásában, a jelentéstani kategorizációt előtérbe állítva ugyancsak utalt (1949b: 251).

kockázatosabb véleményt formálni, hiszen ezek (ahogyan ismét csak a mai névhasználat efféle elnevezéseire utalhatunk) közel sem annyira egyértelmű sajátosságjegyet (pl. 'olyan erős, mint a medve' vagy 'egyszer elejtett egy medvét'; 'fekete hajú' vagy 'sötét a bőrszíne'; 'nagy szemű' vagy 'sötétben is jól látó' stb. szemantikai jegyet) mutatnak.[6] Mindez pedig arra figyelmeztet bennünket, hogy még a világos közszói transzparenciával rendelkező sajátosságjelölő névformák is bonyolult mentális folyamatok és a névadók sokirányú asszociációs tevékenysége révén kelnek életre.[7]

A sajátosságjelölő nevek motivált, leíró jellegére utaló megállapításunkat abban az esetben is érvényesnek tekinthetjük, ha névelméleti szempontból tudjuk, hogy amint valamely sajátosságjelölő nyelvi elem személynévként megjelenik a rendszerben, az egyidejűleg valamiféle potenciális lista elemévé (tulajdonképpen metanévvé) is válik, s a további névadást a puszta létével is motiválja. Ez konkrétabban azt jelenti, hogy az Árpád-korban nem feltétlenül és minden esetben azért neveztek el valakit *Szemes*-nek, mert ez a testrésze valamiképpen jellemezte őt, vagy *Nemvaló*-nak azért, hogy megóvják az ártó szellemektől,[8] hanem azért, mert a korabeli névrendszerben ezek az elemek személynévként (és az általuk képviselt névmodellekként) használatosak voltak. Ettől függetlenül persze ezek a nevek a névhasználók mentális tablóján úgy szerepelnek, mint motivált, szemantikailag áttetsző elnevezések, s a személynévfajták leírásában is akkor járunk el helyesen, ha a nyilvánvalóan meglévő referáló funkciójuk ellenére az ilyen neveket a domináns jegyük alapján sajátosságjelölőknek minősítjük. Ezt a kitételt csak azért tartottam fontosnak hangsúlyozni, mert csak ennek fényében érthető meg pontosan az is, hogy bizonyos időszakokban (pl. az Árpád-korban) egyes közszói alapú névformák miért váltak annyira gyakorivá, míg mások (akár ugyanazon fogalomkörbe, szemantikai mezőbe tartozó nevek) használatát viszont alig néhány adat jelzi. A *szem* lexéma sokféle származéknévben, morfológiai szerkezetben megjelenve (pl. *Szem, Szeme, Szema, Szemej, Szemcsi, Szemse, Szemd, Szemdi,* esetleg *Szemer, Szemere* stb., az adatokhoz lásd ÁSz. 843–6) igen gyakori személynévtípust alkot, míg az ugyancsak testrésznévi funkciójú — és legalább annyira feltűnő —

---

[6] Egy szűk családi (név)közösségben egy kisgyerek például nem azért kapta a *Kisgombonc* sajátosságjelölő nevet, mert kövér (amire a nevet hallva esetleg gondolhatnánk), hanem amiatt, mert a *gombóc* szót egy nazális betoldásával, *gombonc*-nak ejti.

[7] Jól érzékeltetheti ezt az a hosszú névlista is, amely B. GERGELY PIROSKA kalotaszegi ragadványnév-monográfiájában az ismeretlen motivációjú neveket hivatott felsorolni (1977a: 101–3), de erre utal az egy-egy szemantikai kategória alá * megjelöléssel besorolt nevek tekintélyes száma is, amely pedig a többféle kategorizációs lehetőségre hívja fel az olvasó figyelmét. Az is elképzelhető továbbá, hogy ugyanazon személynévi forma hátterében a különböző névviselők esetében más-más névadási indíték áll.

[8] Az óvónevek típusa más kultúrák személynévadásában is ismeretes (lásd ehhez pl. ALFORD 1988, SAARELMA 2013: 127, 138), s a mögöttük lévő szemlélet is minden bizonnyal azonos volt.

orr jóval ritkábban használatos személynévként (vö. pl. [1279]: *Orrothlon,* ÁÚO. 9: 555, ÁSz. 606, vagy valamelyest későbbről 1323: Syke dictus *Orrus,* A. 2: 112).[9] A *Medve,* a *Ravasz* és főképpen a *Farkas* szintén nagy Árpád-kori megterheltsége (vö. ÁSz.) sem kizárólagosan annak köszönhető, hogy az illető személynek olyan tulajdonságát kívánták a névadók nyelvileg kifejezni, amely ezekre az állatokra emlékeztetett. Azon túl, hogy ilyen közvetlen motiváción alapuló névadás is bizonyosan létezett, számolnunk kell az ettől valójában független, minta alapú névadás lehetőségével is.

Az itt kifejtett gondolat pedig arra a körülményre is rávilágít, hogy noha elméletileg elképzelhető lenne az egyes nyelvek személynévrendszerének történetében egy olyan állapot, amelyben a legősibb típus képviselőiként csak leíró, sajátosságjelölő nevek vannak, a gyakorlatban ilyen, ún. egybázisú névrendszer (vö. HOFFMANN 2008a: 13) — a több okból is bizonyosan jelen lévő referáló nevek miatt — aligha tételezhető fel.

2.1.3. A sajátosságjelölő személynevek rendszertani leírása

1. E személynévfajta rendszertani leírása során azokat az eszközöket kell bemutatnunk, amelyek a létrejöttüket irányító összetett kognitív folyamatokban szerepet játszanak: a funkcionális-szemantikai jellemzésük mellett a lexikális-morfológiai és a keletkezéstörténeti vizsgálatukra is figyelmet fordítva. A legkorábbi források sajátosságjelölő személynévi adatai között sokféle funkcionális-szemantikai típusba tartozó és többféle lexikális-morfológiai szerkezetű névformát találunk. Ezek a fentiekben említett rendszertani folytonosság révén az ősmagyar kor és a korai ómagyar kor személynévrendszerét egyaránt jellemezhették, és alapvonásaikban ott találjuk a családnevek előzményeként szolgáló névformák között éppúgy, mint a későbbi-mai ragadványnévadásban. Ennek illusztrálására a *fül* testrésznévvel összefüggő, bizonyára valamilyen külső testi tulajdonságra utaló sajátosságjelölő nevek különböző kronológiai rétegeiből idézek itt egy-egy példát: 1210: libertinos … Rupa, Feud, *Files,* Jacob, Cosma (PRT. 1: 618, ÁSz. 309); 1389: Johannes dictus *Files* (Zs. 1: 106/944, FEHÉRTÓI 1969: 88);[10] 1351: Thomam dictum *fy-*

[9] Ez a nagyfokú aránybeli különbség még abban az esetben is fennáll, ha némely *Orus, Oros, Urus, Uros*-féle ómagyar kori személynévben szintén az *orr* lexémát gyaníthatjuk, sőt ezek mellett HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél *ursa* helynevének magyarázatában ugyancsak felveti egy olyan személynévből való származtatás lehetőségét, amely az *orr* testrésznévből is alakulhatott (2010a: 74–5).

[10] Azt, hogy a *Fil-* ~ *Fül-* kezdetű személynévformák a *fül* testrésznévvel állnak-e kapcsolatban, vagy pedig a latin *Philippus* személynév rövidítésével és képzésével alakultak-e, bizonyos névadatok kapcsán nem egyszerű (ha egyáltalán lehetséges) eldönteni. Az itt említett példákban a testrésznévvel való kapcsolat melletti állásfoglalást közvetlen analógiák segíthetik: a korábbi említésben a *Files* névalak — ha helyes az olvasatunk — egy másik testrésznévi személynévvel együtt szerepel *(Feud < fő),* s noha állnak a felsorolás elemeiként egyházi latin személyne-

lethlen (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 193, FEHÉRTÓI 1969: 92), 1410: *Files*peteryzgara (Cs. 2: 34, RMCsSz. 381); *Füles* (B. GERGELY 1977a: 92). A szemantikai típusok részletezésével e helyütt ugyanakkor több okból sem foglalkozom. Nem vállalkozom erre a feladatra egyrészt azért, mert megtették ezt gazdag példaanyag felhasználásával előttem többen is.[11] Visszatart másrészt egy funkcionális szemléletű személynév-elemzési modell felvázolásától az a körülmény is, hogy ennek kivitelezhetőségét — az alább következő érvelés alapján — nem látom biztosítottnak.

Amennyiben ugyanis egy ilyen tipológia megalkotását tűzzük ki célul, azt az igényt mindenképpen szem előtt kell tartanunk, hogy a leírási keretünk alkalmazható legyen az Árpád-kor, de egyúttal a későbbi korszakok sajátosságjelölő neveinek (az ún. családnévelőzményeknek és a ragadványneveknek) a kategorizációjára is, hiszen ezek létrejöttét — néhány körülménytől eltekintve — minden korszakban kétségkívül ugyanazok a kognitív folyamatok irányították. Ez persze akár még segíthetné is a modellalkotásunkat, hiszen építhetnénk a napjainkban aktívan működő sajátosságnév-adási folyamatok szemléleti alapjaira. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a kulturális-társadalmi meghatározottságából adódóan a személynévrendszer sajátosságjelölő neveinek szemantikai típusai is (csakúgy, mint a névrendszer egésze és az elemei általában) követik a külső, nyelven kívüli változásokat. Azáltal pedig, hogy a sajátosságjelölő nevekben megjelenő motivációk szorosan összefüggenek az ember világlátásának változásaival, nem ritkán tapasztaljuk azt, hogy bizonyos szemantikai kategóriák (mint névmodellek) adott esetben csak egyes korokra jellemzőek (gondoljunk például az ún. óvónevek típusára), mások viszont a megváltozott kulturális-társadalmi igényekhez alkalmazkodva a névrendszer történetének csak egy későbbi időszakában jelennek meg (mint például a valamely hellyel való kapcsolatra utaló, birtoklást vagy származási helyet kifejező elnevezések). A mai személynévrendszer analógiáira ezért a tipológia megalkotásában és az ómagyar kor névrendszerének vizsgálatában csak mérsékelten alapozhatunk. (Amíg a helynévadás nézőpontja, szemléleti háttere alig módo-

vek is *(Jacob, Cosma),* egyikük sem mutatja az esetleges *Philippus* > *Files* alakulásmódot altámasztó képzéses névrövidülés jelenségét. Az utóbbi példában pedig a *Files* személynévi adatot egyházi latin névvel *(Johannes)* összekapcsolt, *dictus*-os szerkezetsablonban találjuk, amely sokkal inkább használatos sajátosságjelölő név rögzítésére, mint másik egyházi névből alakult (esetleg apanévi szerepű) névformáéra.

[11] A legkorábbi időszakokra vonatkozóan és korai ómagyar kori adatokkal illusztrálva ilyen szemléletű tipológiát vázolt fel például TERESTYÉNI 1941, BENKŐ 1949a, 1950a, BERRÁR 1952: 8–25, PAIS 1966: 11–24, KÁLMÁN B. 1989: 43–6, HAJDÚ 2003: 348–56; a sajátosságjelölő funkcióban álló családnévelőzmények (melyek a szakirodalomban jobbára a megkülönböztető nevek, illetve a családnevek terminus alatt szerepelnek) motivációs tipológiájához lásd összefoglalóan BÁRCZI 1956: 154–6, FEHÉRTÓI 1969: 11–7, B. GERGELY 1981a: 57–8, 63–8, KÁLMÁN B. 1989: 81–7, HAJDÚ 2003: 770–1, N. FODOR 2010a: 74, kifejtve 72–90, 2012a: 45, CsnVégSz. 10–1; a jelenkori ragadványnevekéhez pedig pl. B. GERGELY 1977a: 87–103, FEHÉR K. 2003.

sult az elmúlt évezred során, a személyneveké jelentős átalakuláson ment keresztül. E kettősség hátterében az a — már sokat emlegetett — körülmény áll, hogy a személynévrendszer a nyelven kívüli tényezőkkel szorosabb, közvetlenebb kapcsolatot tart fenn, mint a helynévrendszer.)

A sajátosságjelölő személynévfajta funkcionális-szemantikai tipológiájának kidolgozására azért sem mernék vállalkozni, mert azt bármely korszak vonatkozásában valamelyest esetlegesnek gondolom. Úgy látom ugyanis, s ebben a mai ragadványnevek még inkább megerősítenek, hogy az efféle személynévadás mögött lényegében bármilyen motiváció állhat (legfeljebb némelyek közülük prototipikusabb, mások pedig perifériku sabb szemantikai tartalmat közvetítenek), és még a mai ragadványnévadás kapcsán is nehéz megállapítani ennek pontos körülményeit. Ehelyett sokkal inkább azt tudhatjuk meg az adott névformáról, hogy a névhasználók éppen milyen motivációt ismernek fel, azonosítanak benne.[12] Egy-egy ómagyar kori *Szemes, Medve* stb. névadat kapcsán ez a probléma még hatványozottabban jelentkezik, hiszen e nevek funkcionális alapú jellemzése legfeljebb arra szorítkozhat, hogy a kutató — részben a mai névismerete, részben az ómagyar kor feltehető névadási szokásainak és kulturális körülményeinek nagyvonalú ismerete alapján — milyen motívumot vél mögötte felfedezni. Márpedig ha a nevek szemantikai motivációjának azonosítása ilyen komoly nehézségekbe ütközik, az némileg kérdésessé teszi egy erre az ismeretanyagra építő, abból elvonatkoztatott funkcionális-szemantikai névelemzési kategorizálás létjogosultságát is. A tipológiai leírás lehetőségéről ugyanakkor nem kell végérvényesen lemondanunk, pusztán a hangsúlyokat érdemes ennek felállításakor a nevek nyelvi szerkezetének azon összetevőjére áthelyezni, amely a sajátosságjelölő funkciójú nevekben jobbára megnyugtatóan azonosítható: a lexikális-morfológiai struktúrára. Mielőtt azonban egy ilyen lehetséges keretet ismertetek, szólnunk kell még röviden azokról az ellentmondásokról, amelyek a szakirodalomban fellelhető motivációs szemléletű tipológiákban jelentkeznek, és amelyek a fentiekben kifejtett álláspontomat is indokolttá teszik.

A szándékuk szerint motivációs alapú tipológiák általános problémája megítélésem szerint az, hogy noha a kategóriák egy része valóban funkcionális-szemantikai alapon van meghatározva (pl. a születés körülményeire, testi, lelki tulajdonságokra stb. utaló elnevezések), más részük viszont inkább értelmezhető lexikális síkon (állatnevek, növénynevek, foglalkozásnevek, népnevek stb.), az altípusok kijelölése pedig olykor éppenséggel keletkezéstörténeti közelítéssel történik meg

[12] Ez pedig inkább valamiféle újraértelmezése az elnevezésnek (vö. HOFFMANN 2012: 14–6). Hasonló, transzszemantizációnak is nevezett jelenséggel (vö. HOFFMANN 1999: 215, TÓTH V. 2008a: 178–9) a helynevek népi magyarázatában is gyakran találkozunk. A modern kori ragadványnevek kapcsán WILLY VAN LANGENDONCK is azt hangsúlyozza, hogy a névadás motivációja ugyan nyilvánvalóan összefügg a név alapjául szolgáló lexéma etimológiai jelentésével, de maga a lexéma nemigen informálhat a névadási motivációról (2007: 273).

(pl. metaforikus megnevezés). Arra is találunk példát, hogy a motivációs szempontú kategorizáció mellett jelentéstani osztályozást is ad egy-egy munka anélkül, hogy e kettősség magyarázatára — akár meghatározásszerűen, akár a kategóriarendszer egyértelmű elkülönölése révén — fény derülne. Így jár el például HAJDÚ MIHÁLY is mind az ős- és ómagyar kori sajátosságjelölő nevek (2003: 348–54), mind pedig a családnevek rendszertani leírásakor (770–1). Azt gyanítom, hogy a névadás indítéka alapján történő kategóriaalkotás e helyütt valójában a funkcionális-szemantikai leírási keretet foglalja magában, a jelentéstaniként megjelölt rendszerezés pedig leginkább lexikális kategóriákat tartalmaz. Ez sem következetes azonban, hiszen például a külső és belső tulajdonságot mint kategóriát mindkét keret elemeként megtaláljuk. A kisebb-nagyobb mértékben vegyes szempontú (de szándéka alapján motivációs) tipológia a korai sajátosságjelölő nevek kapcsán PAIS DEZSŐ munkájában (1966), a családnevek, családnévelőzmények kapcsán pedig például BÁRCZI GÉZÁnál (1956) is visszaköszön.[13] Az egységes, homogén szempontrendszer jellemzi ugyanakkor például BERRÁR JOLÁN leírási keretét a korai időszak női neveire vonatkozóan (1952), N. FODOR JÁNOS funkcionális-szemantikai tipológiáját, amellyel a családnevek elemzését kívánta elvégezni (2010a), illetőleg hasonlóan egynemű leírási keretet mutatott be a modern kori sajátosságjelölő nevek (a ragadványnevek) kapcsán B. GERGELY PIROSKA (1977a), valamint FEHÉR KRISZTINA (2003) is.[14] N. FODOR JÁNOS emellett felvázolt egy olyan funkcionális-szemantikai (kognitív) tipológiát is, amely az itt alkalmazott megközelítéshez is szervesen illeszkedik (2012a: 47), de ennek korlátozott használati lehetőségeire is felhívta a figyelmet. Úgy látja, hogy ami e téren elvégezhető, az „a névalkotási lehetőségek teljes körű számbavétele, átgondolása, és az így kapott motivációtípusok rendszerbe illesztése” (i. m. 48, illetve lásd még 46 is).

Ezek a szemantikai leírások (amelyek nyilvánvalóan az adott időszak személyneveire alapozva, azokból elvonatkoztatva álltak egybe tipológiai keretté) jól tükrözik azt a változást, amely a sajátosságjelölő névadás mögött meghúzódó emberi világlátásban bekövetkezett. Azt is pontosan mutatják továbbá, hogy melyek lehetnek azok a funkcionális kategóriák, amelyek egyetemes érvényűek minden időszakban, és talán nem tévedünk sokat, ha úgy véljük, minden nyelvben.[15] A név-

[13] Nem róhatjuk fel ugyanakkor az említett szerzőknek (és másoknak) nagyon kritikusan ezt a fajta „szempontkeverést” tekintve, hogy az általuk beemelt lexikális kategóriák sok szállal kötődnek a nevek funkcionális szerkezetéhez is, hiszen az állatnév, növénynév stb. alkalmazása e keretben valójában fogalmi-szemantikai kategóriának is felfogható.

[14] N. FODOR JÁNOS és FEHÉR KRISZTINA egyébként HOFFMANN ISTVÁN helynevekre kidolgozott tipológiájának (1993) funkcionális rendszerezését adaptálta a személynevek adott típusaira.

[15] Bizonyos szemantikai jegyek univerzális jellegére N. FODOR JÁNOS a családnévelőzmények bemutatásakor, angol, illetőleg német modellekre is kitérve szintén felhívta a figyelmet (2010a: 66–9, 85). Ehhez a nemzetközi szakirodalomból lásd még SIEBS 1970, KALETA 1989: 12, VAN

adás aktusának szemléleti alapját ugyanis alapvetően egyetemes sajátosságok határozzák meg, amelyeket pedig nyelven kívüli tényezők, megismerési (kognitív) folyamatok irányítanak. Ezek a közös funkcionális jegyek (pl. a testi és lelki tulajdonságokra, foglalkozásra és tisztségre, cselekvésre stb. utalás) tekinthetők a sajátosságjelölő nevek központi (prototipikus) motivációs nyalábjainak.

Az, hogy az ellentmondásos szemantikai felosztások nem ritkák a történeti (és a jelenkori) személynévkutatás kérdéseivel foglalkozó munkákban, nem meglepő tekintve, hogy a motiváció mint kiindulási alap meglehetősen bizonytalan tényező. Erre figyelmeztetett a mai családnevek rendszerezése kapcsán B. GERGELY PIROSKA is kiemelve, hogy egy mai családnévről semmiképpen sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy az például etnikai hovatartozásra, méltóságra vagy testi tulajdonságra utal, e helyett csupán azt állíthatjuk, hogy népre, méltóságra vagy testi tulajdonságra utaló alapszóból alakult ki (1981a: 57). Véleményem szerint éppen ugyanilyen okok miatt nem állíthatjuk ezt egy történeti családnévről sem, hiszen a megítélés időpontja ugyanaz: a ma szinkróniájából kellene állást foglalnunk a családnév keletkezésének idejéről s a korabeli névadói attitűdről. Ebből a szempontból tehát valójában nincs jelentősége annak, hogy mai családnevet vizsgálunk-e vagy 15. századit, mert a névadási helyzet egyformán homályban van, hiszen ugyanarra az időre (a 14–17. századra) tehető.

Ezt a gondolatot két ok miatt tartottam fontosnak kiemelni. Egyrészt azért, mert ennek apropóján a családnévelőzmények és a családnevek viszonyrendszerével kapcsolatosan egy lényeges megjegyzést kell előrebocsátanunk. A családnevek motivációs hátteréről, szemantikai típusairól gazdag szakirodalom áll a rendelkezésünkre (közülük az előzőekben csupán néhány nagyobb ívű munkára utaltam), ám ezek a megközelítések rendszertani szempontból nem minden ellentmondástól mentesek. A családnévség fő kritériumának ugyanis azt szokás tartani, hogy öröklődik, márpedig az öröklődő névfajta szemantikai tartalma csupán egyetlen motivációra szűkül le: kapcsolatot, nexust fejez ki. Az öröklődő családnév alapjául szolgáló név (nevezzük akár megkülönböztető névnek, akár családnévelőzménynek) viszont úgy funkcionál, mint a ragadványnevek, s ennek valóban gazdag motivációs rendszeréről beszélhetünk, minthogy ezek nem a nexusnevek, hanem többségükben az itt tárgyalt sajátosságjelölő nevek közé tartoznak. Ez a személyjelölő forma azonban nem tekinthető családnévnek, minthogy nem öröklődik. Ennek alapján használom rá a családnévelőzmény fogalmát.[16]

LANGENDONCK 1995b: 1230–1, 2007: 282–306, SMART 1995: 785, DORWARD 1995: 1285–7, SAARELMA 2013: 153–4, PARKIN 2013: 201–2 stb.

[16] Ezt az ellentmondást érzékelte N. FODOR JÁNOS is, és úgy igyekezett azt feloldani, hogy a természetes úton kialakult családneveket öröklődő ragadványneveknek tekintette, ami módszertani szempontból azt jelenti, hogy a családnevek funkcionális, lexikális és keletkezéstörténeti leírása kapcsán valójában ennek a „ragadványnévnek" a névadáskori jellegzetességeit határozta meg (2010a: 83). A fenti különbségtételt a sajátosságjelölő családnévelőzmények és a ne-

Másrészt pedig azért is utaltam a családnévelőzmények mögötti névadási indíték feltárásának problémájára, mert ez jól szemlélteti azt a bizonytalanságot, amit annak a helyzetnek a kényszere idéz elő, hogy véleményt kellene formálnunk sokszáz évvel ezelőtt lezajlott névadási aktusok indítékairól. Úgy látom, hogy ezt a kényszert szükségtelen is felvállalnia a történeti személynévkutatás képviselőinek, ehelyett el kell fogadnunk azt a helyzetet, hogy bizonyos kérdések nem tárhatók fel a jelenlegi tudásunk és nyelvi eszközeink segítségével. Ezért javaslok a sajátosságjelölő nevek kapcsán a funkcionális leírás helyett más rendszerezési keretet. Jól tudom, persze, hogy ez a törekvés valamelyest ellentmond annak a korábban kifejtett gondolatnak, miszerint a személynévrendszer leírását alapvetően funkcionális keretben látom a leginkább célszerűnek és megvalósíthatónak. Ezt a véleményemet a személynévfajták körülhatárolását illetően továbbra is fenntartva azt gondolom, hogy még ezt az ellentmondásos helyzetet is inkább érdemes vállalni annak érdekében, hogy a történeti személynévrendszer leírásában biztosabb alapokra építhessünk, mint erőltetni egy olyan — az alkalmazott megközelítéshez kétségkívül erősebb szálakkal kapcsolódó — funkcionális alapú rendszerezést, amelyben az eredményeink eleve csupán illuzórikusak lehetnének.

2. Az előzőekben kifejtett nehézségek ellenére a sajátosságjelölő nevek rendszerezésében — legyen szó azok bármely kronológiai rétegéről — a személynévkutatásban a névadás indítéka szerinti motivációs tipológia bizonyult messze a legnépszerűbb leírási keretnek. Ugyanakkor a nevek nyelvi megformáltsága, vagyis az, hogy a névadás indítéka alapján felállított, elvonatkoztatott (és ezért többnyire egyetemes érvényű) rendszerezés sémakeretei milyen nyelvi eszközök felhasználásával töltődnek ki — amint ezt B. GERGELY PIROSKA is felemlegette (1973: 21) —, alig kapott figyelmet (de lásd mégis B. GERGELY 1977a: 120–203, főképpen: 149–203, illetve újabban FEHÉR K. 2002; N. FODOR 2007). Nyelvi megformáltságon sokféle körülményt érthetünk ugyan (a hangtani, morfológiai, sajátosságoktól kezdve a szókészlettani, mondattani jellemzőkig; vö. B. GERGELY 1977a: 120–203), a következőkben azonban egy olyan, lényegében l e x i k á l i s - m o r f o l ó g i a i k e r e t e t vázolok fel a sajátosságjelölő nevek elemzéséhez, amelyben a lexikális egységek szófaji-fogalmi osztályokat is képviselnek. Nem meghatározott korszak(ok) sajátosságjelölő neveinek tipológiáját igyekszem megalkotni, hanem a korábbi munkák eredményeit is részben felhasználva olyan rendszertani leírást próbálok nyújtani, amely általában alkalmas a sajátosságjelölő személynévfajta lexikális-morfológiai struktúrájának jellemzésére. E leírás előnye, hogy a nevek szerkezetének a valóban megragadható, nyelvrendszerbeli kompo-

xusjelölő családnevek között rendszertani tekintetben indokoltabbnak és következetesebbnek gondolom. Munkájában másutt ugyanakkor ő is használja családnévelőzmény terminust (i. m. 114, 2012a: 43). A családnévelőzményekre ZOFIA KALETA a *protocsaládnév* fogalmát javasolja (1989: 11).

nenséből indul ki, s nem abból a minden egyedi névadási aktusra vonatkozóan felderíthetetlen helyzetből, hogy e nyelvi elemek névként való felhasználását, az adott személyhez történő hozzárendelését milyen körülmények motiválhatták.

A sajátosságjelölő nevek szerkezetüket illetően egy- és kétrészesek lehetnek annak megfelelően, hogy bennük hány szemantikai jegyet kifejező egység szerepel. Kétrészes sajátosságjelölő név a mai ragadványnévrendszerben is meglehetősen kevés van; lásd pl. *Közi/nagy,* amely névforma első névrésze 'a Közben lakó' jelentéstartalmú, a másodiknak a funkcionális szerepe pedig 'Nagy (ragadvány)nevű'-ként adható meg, ahol a *Nagy* eredetileg az illető vagyoni helyzetére utal (vö. FEHÉR K. 2002: 83). Ez a példa is azt mutatja egyébként (és mindazok a további, hasonló szerkezetű adatok is, amelyeket B. GERGELY PIROSKÁnál találunk, 1977a), hogy a több névrészből álló sajátosságjelölő nevek gyakran másodlagos alakulatok: a *Nagy* sajátosságjelölő nevet kapott személyre utóbb — azzal szerkezetté összekapcsolva — a lokális viszonyt kifejező *Közi* nevet is használták. A kétrészes névforma mindkét tagja viszont egyértelműen (és kizárólagosan) az adott személyre vonatkozik. Másként ítélhetjük meg ugyanakkor azokat a sajátosságjelölő neveket, amelyeket az [1521–1526]: Mathias *kysgenyerew* (N. FODOR 2010b: 138), Stephanus *NaghBathor* (N. FODOR 2010b: 170) típusú névszerkezetek hoznak elénk. Ezekben ugyanis nagy valószínűséggel csupán a *Kis-* és a *Nagy-* tekinthetők sajátosságjelölő névrészeknek, amennyiben ezek — ahogyan N. FODOR JÁNOS véli — a *Gyönyörű, Bátor* (család)nevűektől való elkülönítés szándékával kapcsolódtak az 'ifjabb', esetleg 'kis termetű', illetőleg az 'idősebb', esetleg 'nagy termetű' jelentésben a névviselőhöz (i. h.). Azt, hogy ez valóban reális felvetés, igazolják a mai névrendszer *Kisbalogh* 'az ifjabb (1) Balogh családnevű (2)' névszerkezetei is, ahol tehát egy sajátosságjelölő név egy nexusnévvel kapcsolódott össze ún. kétosztatú névformává. (A névszerkezeti kérdésekre összefoglalóan a 2.5. fejezetben térek majd ki.)

Az alábbi tipológia természetesen egy-egy sajátosságjelölő szerepű névrész kezelésére alkalmas, azaz a két- vagy esetleg többrészes sajátosságjelölő nevek névrészei külön-külön helyezendők el benne, illetve kategorizálhatók általa. Azt is ki kell továbbá előzetesen emelnünk, hogy egy-egy sajátosságjelölő név több lexémát is tartalmazhat, ám ezek nem feltétlenül minősülnek önálló névrészeknek: az *Őzverő* személynévforma például (1389: Johannes *Ewzvero* dictus, Károlyi 1: 436, FEHÉRTÓI 1969: 123) egyetlen névrészből áll, hiszen egyetlen szemantikai jegyet árul el a névviselőről, noha több szó is szerepel benne. A névrészek belső szerkezetében található lexémákat és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémákat névelemeknek nevezzük: az előbbi példa tehát egyetlen névrészből, de három névelemből áll *(őz+ver-ő).*[17]

[17] A névrész és a névelem fogalmát HOFFMANN ISTVÁN nyomán használom (1993: 30, 43–4).

Az itt közreadott tipológiai leírás nem előzmények nélküli a személynévkutatásban. A kidolgozása során elsősorban B. GERGELY PIROSKA (1977a), FEHÉR KRISZTINA (2002), illetőleg N. FODOR JÁNOS (2010a) munkáira támaszkodhattam; szemléletét tekintve pedig azzal a lexikális-morfológiai leírási kerettel rokonítható leginkább, amelyet HOFFMANN ISTVÁN alakított ki a helynevek vizsgálatára (1993), és amelynek kategóriarendszere FEHÉR KRISZTINA és N. FODOR JÁNOS analíziséhez is kiindulópontul szolgált.

A sajátosságjelölő nevek kategóriája rendszertani tekintetben döntően a nyelv közszóállományából kap utánpótlást, de valójában az adott nyelv teljes szókincse a forrásbázisaként szolgál (vö. HOFFMANN 2008a: 15, 18). A sajátosságjelölő nevek lexikális-morfológiai t i p o l ó g i a i r e n d s z e r e az alapszófajok mint fő kategóriák mellett a nevekben nem ritkán jelentkező szókapcsolattípusokat is magában foglalja. Az egyes fő kategóriákon belül a célszerűség és az áttekinthetőség követelményeit is figyelembe véve altípusokat különítettem el. A példaként említett névformák megválasztásakor törekedtem a minél szélesebb időbeli merítésre, ami azt jelenti, hogy lehetőség szerint a sajátosságjelölő személynévfajta funkcionálásának minden korszakából igyekeztem adatokat felvonultatni. Ennek persze némely típusok esetében gátat szabott a források névanyaga: az tudniillik, hogy a magyar személynévadás korai évszázadaiból egy-egy lexikális kategória személynévként való adatolását az írásbeliség esetlegessége nagyban megnehezíti. A közölt adatok nagyságrendje ugyanakkor jól érzékelteti azt is, hogy egyes lexikális típusok milyen gyakorisággal vettek részt a névadásban.

I. a sajátosságjelölő névrész f ő n é v

1. k ö z n é v

1.1. személyt jelölő köznév

a) népnév

1138/1329: *Besenehdi* (SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 120), 1222: *Zerechen* (OklSz. 257, 918, ÁSz. 847);
1338: Martinum dictum *Zekel* (H. 3: 134, FEHÉRTÓI 1969: 137), 1360: Petrus dictus *Bezermen* (Z. 3: 190, FEHÉRTÓI 1969: 69);
1632: *Tirpak* Matias (RMCsSz. 1067);
Muszka, Magyar, Cigány (B. GERGELY 1977a: 98)

b) foglalkozásnév, tisztségnév, méltóságnév, társadalmi státuszt jelző főnév

1198: *Sculgad* (UB. 1: 33, ÁSz. 860), 1221: *Apat* (PRT. 1: 785, ÁSz. 71);
1382: Andreas *Aztalnak* dictus (ZalaOkl. 1: 186, FEHÉRTÓI 1969: 60), 1358: Martinus dictus *Nemes* (FEHÉRTÓI 1969: 116), 1398: Johannem *Jobagy* (Z. 12: 59, FEHÉRTÓI 1969: 99), 1389: Thomas dictus *Ersuk* (jobbágy neveként, Zs. 1: 100/940, FEHÉRTÓI 1969: 85);
1450: Paulus *polgar* (N. FODOR 2010b: 191);
Kupec, Suszter, Fuvaros (B. GERGELY 1977a: 98)

c) rokonságnév

1209: *Vnuca* (MES. 1: 193, Gy. 3: 410, ÁSz. 777), 1211: *fiacha* (PRT. 10: 505, ÁSz. 307), 1221: *Eusud* (PRT. 1: 651, ÁSz. 294);
1364: *Fyady* (dictus), más néven Zolga Miklós (Kállay 2: 117, FEHÉRTÓI 1969: 88);
1513: Johanne *Sogor* (N. FODOR 2010b: 203);
Papó 'öreges' (B. GERGELY 1977a: 92), *Ángyom* (i. m. 99), *Kisfiam* (FEHÉR K. 2002: 81)

d) egyéb személyjelölő főnév

1268: *Leguen* (MES. 1: 561, ÁSz. 487), 1273/1274: *Leanch* (UB. 2: 32, ÁSz. 485);
1374: Petri dicti *Fotyu* (Z. 3: 539, FEHÉRTÓI 1969: 91);
[1435–1436]: Michael dictus *Kwrwa* (N. FODOR 2010b: 150);
Kolléga, Pajtás, Menyecske (B. GERGELY 1977a: 95)

1.2. élőlényt, nem személyt jelölő köznév

a) növénynév

1181: *Somos* (PRT. 8: 277, CAH. 82, ÁSz. 724), 1211: *Culessed* (PRT. 10: 513, 515, ÁSz. 228);
1332: Nicolaus dictus *Buza* (HOkl. 204, FEHÉRTÓI 1969: 70);
1478: Ambrosio *Thorma* (N. FODOR 2010b: 226);
Káposzta, Korpa (B. GERGELY 1977a: 98), *Bükkfa, Jegenye* (FEHÉR K. 2002: 80)

b) állatnév

1138/1329: *Farcasti* (SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 300), 1138/1329: *Ticudi* (SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 755), 1198: *Bika* (UB. 1: 33, ÁSz. 124), 1211: *Rigou* (PRT. 10: 505, ÁSz. 676), 1283: *Golomb* (Gy. 1: 323, ÁSz. 344);
1347: Nicolaus dictus *Cynege* (A. 5: 79–86, FEHÉRTÓI 1969: 75), 1366: Johannes dictus *Fechke* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 86);
1450: Michael *Solyom* (N. FODOR 2010b: 204);
Bogár, Puli, Jérce (B. GERGELY 1977a: 99), *Egérke, Juhom* (FEHÉR K. 2002: 81)

1.3. élettelen dolgot jelölő köznév

a) testrésznév

+1135: *Scemd* (PRT. 8: 273, ÁSz. 844), 1138/1329: *Filedi* (SZABÓ D. 1936: 133, ÁSz. 309);
1341: Michaelis dicti *Fark* (A. 4: 147, FEHÉRTÓI 1969: 86);
1509: Paulo *Chwlewk* (N. FODOR 2010b: 78);
Csukló, Tüdő (B. GERGELY 1977a: 92), *Böndő* (FEHÉR K. 2002: 80)

b) tárgyat jelölő köznév

1138/1329: *Sarlaudi* (SZABÓ D. 1936: 133, 204, ÁSz. 693), 1291: *Tykur* (UB. 2: 254, ÁSz. 755);
1327: Nicolai dicti *Cherep* (A. 2: 299, 301, FEHÉRTÓI 1969: 74);

[1450–1470]: Barnabas *kalapaach* (N. FODOR 2010b: 126), 1463: Barnaba *Zytha* (N. FODOR 2010b: 216);
Gyűszű (B. GERGELY 1977a: 92), *Golyó, Csapágy, Bekecs* (FEHÉR K. 2002: 80)

c) anyagnév

1138/1329: *Wasadi* (SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 794);
1400: Johanne dicto *Arany* (Z 5: 174, FEHÉRTÓI 1969: 60);
[1460–1480]: Vallentino *korom* (N. FODOR 2010b: 143);
Salak (B. GERGELY 1977a: 98)

1.4. helyet jelölő (földrajzi) köznév

1382: *Wewlgh* István (Kállay 2: 215, FEHÉRTÓI 1969: 154);
[1521–1526]: Stephanus *parlagh* (N. FODOR 2010b: 185);
Szegelet (B. GERGELY 1977a: 97)

1.5. elvont jelentésű köznév

1138/1329: *Halaldi* (SZABÓ D. 1936: 133, 134, 203, ÁSz. 367), 1138/1329: *Muncadi* (SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 572); 1138/1329: *Maradek* (SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 511), 1211: *Latomas* (sok szolga neveként szerepel a TÖ-ben, PRT. 10: 503, ÁSz. 482); 1211: *Pentec* (PRT. 10: 504, ÁSz. 624), 1239: *Pincusd* (Sztp. 1: 192, ÁSz, 640);
1400: Johannem dictum *Husveth* (Z. 5: 152, 183, FEHÉRTÓI 1969: 97);
1518: Philippo *pokol* (N. FODOR 2010b: 191);
Halál (B. GERGELY 1977a: 99), *Pech* (FEHÉR K. 2002: 80)

2. t u l a j d o n é v

2.1. helynév

1345: Dionisius filius Mark *Zaadelei* (A. 4: 508), 1373: Andreas *Gergurlaka* (HOkl. 300, FEHÉRTÓI 1969: 93), 1398: Nicolaum *Kertmegy* nominatum (Z. 12: 59, FEHÉRTÓI 1969: 103), 1398: Blasium dictum *Buda* (H. 1: 291, FEHÉRTÓI 1969: 69), 1399: Blasius dictus *Baranyay* (FEHÉRTÓI 1969: 63);
[1460–1480]: Mychael *sopron* (N. FODOR 2010b: 204), 1481: Anthonii *pochay* (N. FODOR 2010b: 190);
Almási, Sárvásári, Szugolyi (B. GERGELY 1977a: 97)

2.2. személynév

a) sajátosságjelölő név
b) referáló név
1408: Andreas *Marton* (RMCsSz. 713), 1409: Ladislaum *Chepan* (RMCsSz. 232);
Júdás, Kain 'ravasz, álnok' (B. GERGELY 1977a: 94; vö. esetleg 1257: *Kayan,* UB. 1: 263, ÁSz. 466);
c) nexusnév: *Kossut* 'rá hasonlít' (B. GERGELY 1977a: 95);
d) affektív név: *Micike* 'nőies természetű' (B. GERGELY 1977a: 94);

e) többosztatú név

1399: Abraham *Zewkepether* (Z. 5: 102, FEHÉRTÓI 1969: 141), 1476: Georgius *Kispal* (RMCsSz. 600);
Fedáksári 'színészkedő', *Ludasmatyi* 'libapásztor'

2.3. egyéb tulajdonnév

állatnevek: *Bodri, Csillag,* márkanév: *Hubertusz* (FEHÉR K. 2002: 80)

II. a sajátosságjelölő névrész m e l l é k n é v (i jellegű lexéma)

1. képzetlen melléknév

1138/1329: *Hazug* (SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 369), 1138/1329: *Bahatur* (SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 98), 1199: duos pulsatores videlicet *Nogy* et *Kysed* (H. 5: 2, ÁSz. 585), 1211: *Zegen* (PRT. 10: 506, ÁSz. 842), 1213/1550: dominam *Genuruch* (EO. 1: 138, ÁSz. 330), 1263: domina nomine *Zep* (H. 6: 113, ÁSz. 847), 1282/1327: *Genge* (ÁÚO. 12: 368, ÁSz. 329);
1324: Deseu dicto *Kopoz* (A. 2: 166, FEHÉRTÓI 1969: 106), 1330: Paulo dicto *Feyr* (A. 2: 497, PRT. 8: 307, FEHÉRTÓI 1969: 86), 1358: Johanne dicto *Pogan* (A. 7: 9, 10, FEHÉRTÓI 1969: 126), 1366: Benedictus dicti *Zudar* (Károlyi 1: 475, FEHÉRTÓI 1969: 81), 1400: Clementem dictum *Kevyl* (Z. 5: 179, FEHÉRTÓI 1969: 104);
1446: Mathey *Thar* (N. FODOR 2010b: 221), 1518: Albertus *chorba* (i. m. 76);
Jó, Szép, Hazug, Büszke (B. GERGELY 1977a: 94), *Néma, Öreg, Vén* (FEHÉR K. 2002: 81)

2. képzett melléknév

1211: *Horogus* (PRT. 10: 513, ÁSz. 368), 1237–1240: *Hotolmos* (PRT. 1: 775, Gy. 2: 623, ÁSz. 391), 1280: Johannes dicti *Zakalus* (ÁSz. 836); +1086: *Hitlen* (CAH. 25, DHA. 1: 254, ÁSz. 388), 1211: *Nuetlen* (PRT. 10: 505, ÁSz. 587);
1381: Ladislaum dictum *Naualas* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 118); 1351: Benedictum dictum *Orrothlan* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 193, FEHÉRTÓI 1969: 121), 1389: Petrus dictus *Agyatlan* (Zs. 1: 103/940, FEHÉRTÓI 1969: 59);
1451: Petrus *merges* (N. FODOR 2010b: 164), 1523: Ladislao *chynthalan* (N. FODOR 2010b: 74);
Trottyos, Pofás, Részeges (B. GERGELY 1977a: 93–4), *Mankós, Gyapjas, Szőrös* (FEHÉR K. 2002: 81)

3. folyamatos melléknévi igenév

1211: *Latou* (PRT. 10: 515, ÁSz. 483), 1211: *Quereud* (PRT. 10: 509–10, Gy. 1: 706, ÁSz. 660), 1275: *Leseu, Kopou, Nuzou ... Lukeu* (H. 7: 237–8, HOkl. 140, Gy. 4: 305, Sztp. II/4: 140, ÁSz. 445), 1282: Mychaele dicto *Vkleleu* (ÁÚO. 9: 344, OklSz. 721, ÁSz. 776);
1364: Johannes dictus *Keruhtew* (FEHÉRTÓI 1969: 103);
1453: Albertus *syro* (N. FODOR 2010b: 203), 1468: Lucas *mazo* (i. m. 161);
Cincogó, Dunnyogó (B. GERGELY 1977a: 92)

4. befejezett melléknévi igenév

? 1392: *Borzolth* (dictus) Péter (Zs. 1: 297/2738, FEHÉRTÓI 1969: 69);
[1445–1448]: Gregorius *halot* (N. FODOR 2010b: 111), [1468 u.]: Johannes *Zakath* (N. FODOR 2010b: 209), 1478: Jacobus, Mathyvs et Johannes *fvthamoth* (< *futamodik,* 'szökött' jobbágyok megjelölése lehetett; N. FODOR 2010b: 98);
Puffadt (B. GERGELY 1977a: 99), *Tekert* (FEHÉR K. 2002: 82)

5. számnév

1131: *Negus* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 24, CAH. 47, ÁSz. 578), 1171: *Vtuend* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 47, CAH. 74, ÁSz. 786), 1211: *Harmas* (PRT. 10: 514, ÁSz. 368);
1454: Johannis *Kylences* (RMCsSz. 591), 1513: Stephano *Masfel* (N. FODOR 2010b: 161), 1577: Albertus *Nyolcas* (RMCsSz. 779)
Kétszer, Tizenegy (FEHÉR K. 2002: 82)

III. a sajátosságjelölő névrész i g e (i jellegű lexéma)

1229/1550: *Sceret* (ÁSz. 698);
1399: Petrum dictum *Kothor* (Zs. 1: 664/5990, FEHÉRTÓI 1969: 107, ugyanitt vannak *Kothrous* személynévi adatok is);
1476: Michael *Mendegel* (RMCsSz. 724), 1560: *Hadar* (N. FODOR 2002: 76), 1675: Michael *Zörög* (RMCsSz. 1163); 1520: Sebastianus *mondok* (RMCsSz. 747), 1522: Gerardus *Thermeg* (RMCsSz. 1063), 1522: Matheus *Halgas* (i. m. 451), 1560: *Hallja* (N. FODOR 2002: 71);
Mozog, Siess (B. GERGELY 1977a: 93), *Csípdmeg* (i. m. 94), *Pörög, Lötyögsz, Megadja* (FEHÉR K. 2002: 82)

IV. a sajátosságjelölő névrész e g y é b s z ó f a j b a t a r t o z ó l e x é m a

határozószó: 1198: *Hamard* (UB. 1: 33, ÁSz. 367); 1307/1315: Nicolai dicti *Hamar* (A. 1: 131, FEHÉRTÓI 1969: 95), 1371: Johannis dicti *Gyalug* (Z. 3: 417–8, FEHÉRTÓI 1969: 94), 1425: Johanne *Altal* (RMCsSz. 36), 1522: Benedictus *Lassan* (RMCsSz. 666); *Immár, Túl* (FEHÉR K. 2002: 82)
névmás: 1528: Andreas *Akárki* (RMCsSz. 31);
módosítószó: *Biztos* (B. GERGELY 1977a: 95);
partikula: 1452: Paulo *Byzon* (RMCsSz. 144), 1672: Samuel *Bezegh* (RMCsSz. 138); *Ám* (FEHÉR K. 2002: 82)
interakciós mondatszó: 1693: Paulus *Izé* (RMCsSz. 504); *Csá, Dicsértessék* (FEHÉR K. 2002: 82)

V. a sajátosságjelölő névrész s z ó s z e r k e z e t

1. alanyi alárendelő szintagma

1349: Michael filius Symonis dicti *Istenuetethe* (FEHÉRTÓI 1969: 98), 1366: Nicolai dicti *Istenwette* (PRT. 8: 351, FEHÉRTÓI 1969: 98);
1537: Blasius *Istenatta* (RMCsSz. 499)

2. tárgyas alárendelő szintagma

1329: Matheus dictus *Farkaswerew* (A. 2: 440, FEHÉRTÓI 1969: 86), 1348: Stephani dicti *Igazmundo* (Z. 2: 321, FEHÉRTÓI 1969: 98), 1358: Jacobi dicti *Nylgarto* (A. 7: 525, FEHÉRTÓI 1969: 118), 1364: Paulum dictum *Zagyurwago* (Z. 3: 237), 1397: Mathiam Bors et Stephanum *Feldwezthew* dictos (Z. 5: 40, 12: 54, FEHÉRTÓI 1969: 88), 1355: Michael dictus *Holniahagow* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 97);
Tányérnyaló (B. GERGELY 1977a: 95), *Eperleső* (FEHÉR K. 2002: 82)

3. jelzős alárendelő szintagma

3.1. minőségjelzős szerkezet

1211: *Ioleguen* (Gy. 1: 653, EO. 1: 150, ÁSz. 422), 1282/1327: ancillas … Genge Facha et *Jolyan* nominatas (ÁÚO. 12: 368, ÁSz. 423);
1341: Blasii *Bykanyakw* dicti (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 66), 1346/1393: Paulus *Noghlabu* (A. 4: 583, FEHÉRTÓI 1969: 116), 1391: Stephanum *Machkazemew* dictum (Z. 4: 468, FEHÉRTÓI 1969: 112);
[1445–1448]: Valentinus *sepsakalo* (N. FODOR 2010b: 214), [1460–1480]: Marcus *mazagfazo* (N. FODOR 2010b: 156);
Nagyseggű, Szűkfejű (B. GERGELY 1977a: 92), *Vaddisznófogú* (i. m. 98), *Dinkásszájú, Hegyesbajuszú* (FEHÉR K. 2002: 82)

3.2. mennyiségjelzős szerkezet

1389: Andreas *Hothwyw* (Zs. 1: 114/945, FEHÉRTÓI 1969: 95), [1450 k.]: Andree *felsemw* (N. FODOR 2010b: 94), 1463: Benedicto *hathekrew* (N. FODOR 2010b: 112);
Négyszemű, Félkezű (B. GERGELY 1977a: 92), *Hatvékás, Soklányos* (FEHÉR K. 2002: 82)

3.3. birtokos jelzős szerkezet

1327: Johannes dictus *Feuldura* (A. 2: 286, FEHÉRTÓI 1969: 88);
1470: Gregorio *Istenfia* (N. FODOR 2010b: 119), 1474: Nicolaus *Banfi* (RMCsSz. 82);
Falunyelve (B. GERGELY 1977a: 94), *Egyháztetűje, Istenpennája* (FEHÉR K. 2002: 82)

4. határozói alárendelő szintagma

1138/1329: *Mauog, Mawag, Mawog* (hat szolga neveként is, SZABÓ D. 1936: 131, 134, Gy. 1: 502, ÁSz. 530);
1355: Petrus dictus *Dumbunylew* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 83), 1364: Gaal dictum *Eyeltudo* (Z. 3: 245, FEHÉRTÓI 1969: 84);
1425: Georgius *Polczonzaro* dictus (OklSz.);
Kiskertbenéző, Végigüres (FEHÉR K. 2002: 82)

5. szervetlen szókapcsolat

1138/1329: *Numel* (SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 587), 1138/1329: *Numhw* (SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 587), 1174: *Numwog* (CAH. 73, ÁSz. 588), 1219/1550: *Numuolohod* (ÁSz. 588), 1222: *Nemhyz* (Sztp. 1: 128, ÁSz. 588);
1452: Johanne *Bornemyzza* (N. FODOR 2010b: 61);
Emmagyereki, Majdlesz (FEHÉR K. 2002: 82)

E tipológiai leírás részletes taglalását itt nem tartom ugyan feladatomnak, az esetleges kritikus pontjaira azonban feltétlenül rá szeretném irányítani a figyelmet. Amint az egyes kategóriák illusztrálására hozott példákból is kitűnik, különbséget tettem a képzők funkcionális értékében aszerint, hogy a személynév alapjául szolgáló közszó képzésében játszott-e szerepet, vagy pedig magának a személynévnek a létrejöttéhez járult hozzá morfológiai elemként. A *Hatalmas, Haragos* típusú személyneveket e szerint az alapelv szerint képzett melléknévből alakult névformáknak tekintettem, a *Besenyőd, Farkasd, Kicsid, Vakod, Fiacsa, Leáncs, Pocsaji*-félék *-d, -cs(a), -i* képzőjét ugyanakkor személynévformánsként értékeltem (lásd részletezőbben a morfológiai elemzésnél).

Az is feltűnhet továbbá, hogy bizonyos kategóriák alatt többféle lexikális természetű elem találkozik össze. Az elvont jelentésű főnevek mint személynévi alapszavak között ugyanis például *-ás/-és,* illetőleg *-ék* képzős cselekvésneveket *(Látomás, Maradék)* éppúgy találunk, mint napneveket *(Péntek, Húsvét)*. E kategória további tagolását mégsem tartottam sem szükségesnek, sem célszerűnek, mivel a túlzott szétaprózottság és az apró részletekre fókuszálás éppen a lényeges jegyeket fedné el előlünk az ilyen vizsgálatokban.

Más természetű problémákat vetnek fel az olyan sajátosságjelölő névformák, amelyek alapszavaként személynevet gyaníthatunk. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a személynevek alkotásakor a névadók bármely korban támaszkodnak a meglévő névállományra: gyakorinak mutatkozik ez a jelenség a mai névadás dinamikus személynévfajtáinál éppúgy, mint az ómagyar kor személyneveiben. A személynévre épülő elnevezések ugyanakkor óriási többségükben nem sajátosságjelölő, hanem nexusviszonyra utaló nevekként foghatók fel az itt alkalmazott keretben: az ómagyar korban többnyire az apa, ritkábban az anya nevét használták fel erre a célra, a jelenkori személynévadásban pedig a családtagok nevei általában szolgálhatnak a (ragadvány)név-adás alapjául. Vélhetően erről lehet szó a következő okleveles adatok esetében is; 1359: Gregorius, filius Nicolai, dictus *Kathou* (PRT. 2: 457, FEHÉRTÓI 1969: 102), 1376: Bothus dicto *ffichormiklous* (MNy. 10: 78, FEHÉRTÓI 1969: 88). Az első példában az anya (talán affektív) nevével, a másodikban pedig az apa sajátosságjelölő és referáló nevének kombinációjával jelölte meg a környezete és arra alapozva az oklevél írója az illető személyt. A mai névhasználat jellemzőit figyelembe véve ugyanakkor elméletileg bármely személynévfajtát alkalmasnak gondolhatjuk arra is, hogy sajátosságjelölő névhez alapul

szolgáljon.[18] A történeti adatok kapcsán annak a megítélésére azonban, hogy egy-egy személynévi alapú elnevezés pontosan milyen funkcionális jelleggel bírt (nexusjelölő szerepe volt-e éppen, vagy sajátosságot fejezett ki), csak kivételes esetekben nyílik lehetőségünk. (Erre a problémakörre a nexusnevek tárgyalásakor térek ki részletesebben.)

Bármely tipológia alkalmazhatóságának lényeges fokmérője az, hogy az adott körben szóba jövő nyelvi elemek helyét mennyire lehet benne egyértelműen kijelölni. Nem hallgathatjuk el, hogy tipizálási, besorolási nehézségeket a fenti leírási keret több ponton is fölvet. Leginkább a *Szabó, Látó, Serfőző, Farkasverő, Nemvaló* típusú személynévformák okozhatnak e tekintetben fejtörést. Mindegyik alapszava folyamatos melléknévi igenévi származék ugyan, de azok a főnevesülés fokában és a nyelvi szerkezetükben egyaránt különböznek. Közülük a *Szabó* besorolása jelenti a legkisebb nehézséget, hiszen ennek a helyét nyilvánvalóan a foglalkozásnévi lexémát tartalmazó személynevek között jelölhetjük ki.[19] Megítélésem szerint ugyanígy célszerű eljárnunk a következő személynévi példákban is, amennyiben azok alapszava összetett foglalkozásnévnek minősül: 1358: Jacobi dicti *Nylgarto* (A. 7: 525, FEHÉRTÓI 1969: 118), 1375: Jacobum dictum *Zyugyartou* (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 139), 1409: Jacobus *Nyakuago* (RMCsSz. 773),[20] 1531: Andreas *Syraso* (RMCsSz. 938), noha maga a foglalkozásnév tárgyi alárendelő szerkezetre vezethető vissza. A *Farkasverő, Papverő*-féle személyneveket viszont minden nehézség nélkül tekinthetjük tárgyi alárendelő szókapcsolatból származó elnevezéseknek, minthogy személynévként, nem pedig közszóként (foglalkozásnévként) jöttek ilyen szerkezetben létre. Szintén egyértelmű a *Látó, Tagadó* típusú személynevek tipológiai státusza: ezek alapjául folyamatos melléknévi igenevek szolgáltak. Különleges a helyzete a *Nemvaló* névformának (vö. 1211: *Numuolou,* PRT. 10: 511, ÁSz. 586), amely a jellegzetes szerkezete miatt a szervetlen szókapcsolatok között kapott — több más efféle struktúrában álló *(Nemhisz, Nemhű, Nemél)* ún. óvónévvel együtt — helyet.

Olykor nem egy-egy típus, hanem egy-egy konkrét névforma bizonyul a rendszerben kettős besorolhatóságú személynévnek. Az 1399: Johannem dictum *Vr-*

[18] Arra ugyan, hogy a sajátosságjelölő név alapja egy másik ugyane személynévfajtába tartozó lexéma lett volna, példát nem találtam. Könnyen lehet, hogy névelméleti megfontolások alapján ennek a lehetőségét akár ki is zárhatjuk, hiszen nemigen lehetséges, hogy egyazon személynévfajta eleme (itt tehát egy sajátosságjelölő név) ugyanazon névfajtába tartozó másik elem (vagyis egy másik sajátosságjelölő név) alapja legyen.

[19] Arról, hogy a lexéma főnévi (foglalkozásnévi) jelentése mikortól tételezhető fel, az etimológiai szótáraink nem nyilatkoznak (vö. TESz., EWUng. *szab* a.).

[20] Minthogy a *nyakvágó* 'hóhér' foglalkozásjelölő összetétel szinonimájaként szerepelt a középkorban a *nyakazó* is, az 1391: Thomam dictum *Nakazow* de Apathy (Z. 4: 468, FEHÉRTÓI 1969: 118) névadatot ugyancsak a foglalkozásnévi alapszót tartalamzó nevek kategóriájába illeszthetjük be.

dugh de Vrdughaza (Zs. 1: 664/5990, FEHÉRTÓI 1969: 123), 1388: Blasius *Isten* dictus (OklSz., FEHÉRTÓI 1969: 98) ómagyar kori személynévi adatok kapcsán például igencsak gondban vagyunk akkor, ha állást kívánunk foglalni abban, hogy az *ördög* és az *isten* lexémák éppenséggel elvont főnevekként vagy pedig személyjelölő szavakként értékelhetők-e. Az *özvegy* és az *árva* lexémát tartalmazó sajátosságjelölő személynevek (vö. 1302/1382: Petro dicto *Wzwegh,* A. 1: 23, FEHÉRTÓI 1969: 123; 1152: *Arua,* PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 75) esetében pedig az a kérdés merül fel, hogy ezek a képzetlen melléknévi alapszó vagy a rokonságjelölő alapszó kategóriájába sorolhatók-e inkább be. Ezek a problémák ugyanakkor nem is annyira a leírási keret problémái, hanem inkább talán a nyelvi kategóriák, fogalmi mezők bonyolult összefüggéseivel, egyáltalán nem éles elkülönülésével vannak kapcsolatban.

3. A sajátosságjelölő személynevek m o r f o l ó g i a i s z e r k e z e t é r e — amely egyúttal a keletkezési folyamataikkal is szoros megfelelést mutat — az jellemző, hogy az adott lexikális kategóriák többféle struktúrában jelentkezhetnek. Állhatnak a személynevekben egyrészt önmagukban, mindenféle formáns hozzájuk kapcsolása nélkül, ahogyan ezt például az alábbi történeti adatok mutatják: pl. 1138/1329: *Hwruat* (SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 391), 1347: Johannem dictum *Pop* (Z. 2: 267, FEHÉRTÓI 1969: 124), 1237–1240: *Geuden* (PRT. 1: 775, Gy. 2: 623, ÁSz. 352), 1276: domina *Gyung* (H. 5: 54, ÁSz. 356), 1198: *Zumbot* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 63, UB. 1: 34, ÁSz. 856), 1370: Stephanum dictum *Bator* (Sztáray 1: 366 stb.), 1398: Blasium dictum *Buda* (H. 1: 291, FEHÉRTÓI 1969: 69). Az egyes szócsoportok elemeihez járulhatnak emellett különféle képzőelemek is; vö. pl. 1138/1329: *Fiodi* (SZABÓ D. 1936: 205, ÁSz. 307), 1138/1329: *Kakasti* (SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 442), 1138/1329: *Bugardi* (SZABÓ D. 1936: 204, ÁSz. 157), 1165: *Vokud* (CAH. 69, ÁSz. 826), 1210: *Sombotka* (PRT. 1: 619, ÁSz. 861), 1400: Nicolaum *Bereksoy* (Z. 5: 178, FEHÉRTÓI 1969: 65), 1237–1240: *Hetes* (PRT. 1: 775, ÁSz. 386). Az is előfordulhat továbbá, hogy a szóosztályok tagjai egymással összekapcsolódva alkotnak sajátosságjelölő személynevet. Ennek elméleti problémáiról a *Közi/nagy* típusú nevek kapcsán korábban már szóltam, de talán az ott kifejtett megszorításokkal az ilyen névformák is itt idézhetők: 1393: Petri dicti *Kissudar* (Zs. 1: 301/2776, FEHÉRTÓI 1969: 104).

A sajátosságjelölő személynevek morfológiai jellemzőinek meghatározásakor is szem előtt kell tartanunk azt, hogy a névtestben fellelhető morfológiai, grammatikai eszközök a személynév létrejöttében játszottak-e szerepet, vagy csupán az alapjául szolgáló nyelvi elemek belső struktúrájához tartoznak hozzá.[21] Az +1086:

[21] A képzett személynevek problematikájához legutóbb MOZGA EVELIN fűzött értékes névelméleti megjegyzéseket (2013), de hasonlóan értékelte a személynevek képzőinek szerepét B. LŐRINCZY ÉVA is (1962).

Hitlen (CAH. 25, DHA. 1: 254, ÁSz. 388), 1138/1329: *Numarek* (SZABÓ D. 1936: 203, Gy. 1: 868, ÁSz. 587), 1199: *Sceretheu* (H. 5: 3, ÁSz. 698), [1445–1448]: Gregorius *halot* (N. FODOR 2010b: 209) névadatok képzőit ennek nyomán nem tekintettem a sajátosságjelölő személynevek formánsainak, azokat úgy ítéltem meg, mint olyan képzőket, amelyek a személynév melléknévi, főnévi, illetve melléknévi igenévi alapszavát hozták létre.[22] Az 1351: Stephanum dictum *Faythalanlabo* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 194, FEHÉRTÓI 1969: 85), 1374: Symonem dictum *Kerekhaytow* (Z. 3: 245) nevek sem minősültek ugyanilyen okok miatt összetett sajátosságjelölő neveknek tekintve, hogy az összetett jellegüket közszói mivoltukban nyerték el. Az igei alapszót tartalmazó személynevek személyragjait és módjeleit *(Mondok, Hallja, Hallgass, Térjmeg),* illetőleg a szervetlen szókapcsolatból alakult *Nemvaló, Nemél* típusú névstruktúrákban szereplő grammatikai elemeket (az igének, igenévnek a tagadószóval, határozószóval való kapcsolódását) szintén a személynév előzményeként azonosítható nyelvi elem belügyének tekintettem. Azt, hogy a helynévi alapszóból *-i* képzővel alakult személynevek helyzetét miért ítéltem meg máshogyan, az alábbiakban részletesen is megindoklom.

4. Ezek a megjegyzések pedig már át is vezetnek bennünket a sajátosságjelölő nevek k e l e t k e z é s t ö r t é n e t i kérdéseihez, vagyis ahhoz, hogy melyek azok a névalkotási folyamatok, amelyek az e személynévfajtába tartozó elemek létrejöttét irányították. A keletkezéstörténeti folyamatok részletes bemutatásáról — s főképpen azoknak az egyes névadatokra vonatkozó kétségtelen alkalmazásáról — itt azonban ugyanúgy (és ugyanolyan okokból) le kell mondanunk, ahogyan a motivációs alapú tipológiai leírásra sem vállalkozhattunk. A fő névadási mechanizmusok ugyanakkor jól kirajzolódnak, így ezeket — néhány ómagyar kori példával illusztrálva — röviden mégiscsak felvázolhatjuk. A főbb keletkezési típusok megegyeznek azokkal a névadási módokkal, amelyeket a helynevek kapcsán HOFFMANN ISTVÁN meghatározott (1993: 67–9), néhány kérdésben azonban a sajátosságjelölő neveket tárgyalva máshová kerülnek a hangsúlyok. Jól használha-

[22] Ezt az eljárást az a körülmény is támogatja, hogy személynévi szerep betöltésére az egyes szófaji kategóriák elemei köztudottan nem azonos mértékben alkalmasak. A főnevek ilyen funkciója — minthogy a személynév is főnévi természetű nyelvi elem — magától értetődő, de mellettük a főnevesülésre hajlamos lexémacsoportok, a melléknevek és a melléknévi igenevek is gyakori névalkotó elemek. A *Váró, Szerető* típusú személynevek morfológiai szerkezete és keletkezéstörténete kapcsán elvileg két lehetőséggel is számolhatunk: alakulhattak egyrészt a *váró, szerető* folyamatos melléknévi igenevekből (jelentéstapadással), illetőleg a *vár, szeret* igékből (*-ó/-ő* személynévképzővel). Ez utóbbi keletkezési módot azért nem tartom túlzottan valószínűnek, mert az igék sokkal kevésbé alkalmasak főnévi szerep betöltésére, mint a melléknévi igenevek. Ugyanezen okok miatt nem merül fel a *Látomás, Hallomás, Maradék*-féle személynevek igei származtatása sem. (Azt is láttuk ugyanakkor, hogy a sajátosságjelölő személynevek között találunk végső soron igei alapszóból alakultakat is, de ezek — szemben az igenéviekkel — annyira szórványosan és inkább az újabb korokban tűnnek fel, hogy nem sorolhatók a személynevek prototipikus rétegéhez.)

tó keletkezéstörténeti elemzési modellt állított fel (alapjaiban a HOFFMANN-féle kategóriarendszerre építve) a családnévelőzmények vizsgálatára N. FODOR JÁNOS (2010a: 111–20). E munkákra is támaszkodva én magam a sajátosságjelölő nevek alakulásában az alábbi főbb névadási módokkal számolok.[23]

4.1. A sajátosságjelölő nevek igen tekintélyes aránya jelentésbeli névalkotással keletkezett. Metaforikus névadás hívhatta életre jó néhány állatnévvel azonos alakú személynevünket *(Bika, Ravasz, Farkas, Medve, Fecske),* már amennyiben ezekhez a megnevezett személynek az illető állatra jellemző valamely tulajdonsága szolgáltatott alapot. Erre vonatkozó utalások hiányában azonban e kérdésben nem képviselhetünk határozott véleményt, s az 1332: Paulus *Oruzlan* vocatus (A. 2: 605, FEHÉRTÓI 1969: 121), 1358: Nicolai dicti *Waryu* de Zendamakus (A. 7: 75, FEHÉRTÓI 1969: 151) -féle személynévi adatok kapcsán csak mint potenciális keletkezési folyamatot jelölhetjük meg a metaforikus névátvitelt. Az is lehetséges ráadásul, hogy az ilyen személynevek némelyike valóban így keletkezett, míg másokat valamely más motivációk és folyamatok (pl. metonímia, szinekdoché) keltettek életre.

A metonímia — csakúgy, mint a metafora — az ember szó- és névteremtő képességének legjellegzetesebb és leghétköznapibb eszköze, amely mint kognitív mechanizmus minden korban meghatározó szerepet játszott a hely- és a személynévalkotásban egyaránt. A foglalkozást nemcsak a foglalkozásnév, hanem a foglalkozás eszköze, tárgya, alanya is megjelenítheti a személynévben: a Tihanyi összeírás Besenyő faluban említett halászai például olyan elnevezéseket viselnek, amelyek halak nevéből *(sügér, süllő, őn)* alakultak metonimikusan (1211: *Syguer, Sileu, Euuen,* PRT. 10: 510, ÁSz. 713). Mészáros (carnifix) neveként szerepelnek a következő előfordulások: 1330: Petri carnificis dicti *Wkur,* 1373: Petri carnificis dicti *Kolbaz* (OklSz., N. FODOR 2010a: 114), ahol az első adat a Péter nevű mészárost a foglalkozása tárgyával, a második pedig annak egyik eredményével jelöli meg sajátosságnévként. Metonimikus névadással keletkeztek méltóságnévi alapszóból az olyan személynevek is, amelyek nem az illető személyek méltóságát, tisztségét hivatottak megjelölni, hanem azok valamiféle társadalmi kapcsolataira utalnak: ilyenek például a jobbágyok neveként szereplő *Király* (1389: Johannis dictis *Kyral,* Zs. 1: 112/944, FEHÉRTÓI 1969: 104) és *Érsek* (1389: Thomas dictus *Ersuk,* Zs. 1: 100/940, FEHÉRTÓI 1969: 85), illetve a polgár említéseként álló *Herceg* (1355: Albertus dictus *Hercegh,* A. 6: 270, FEHÉRTÓI 1969: 96) elnevezések, de metonimikus jellegűek a napnevekből való *Péntek, Húsvét* névformák is. Megítélésem szerint metonímia játszott szerepet továbbá a helynévből formáns nélkül alakult sajátosságjelölő nevek *(Buda, Somogy, Sopron)* létrejöttében is, bár

[23] A nevek változási folyamatai ebben a rendszerezésben nem kaptak helyet, azok ugyanis egy már meglévő személynévformát módosítanak, s mint ilyenek, a névkeletkezés kapcsán másodlagosak, noha a névrendszer egészének alakulástörténete szempontjából ugyancsak fontosak.

N. FODOR JÁNOS ezeket inkább redukcióval keletkezett, másodlagos alakulású névalakulatoknak tekinti (2010a: 114).

A metonímia egyik altípusaiként foghatjuk fel a rész–egész jelentésviszonyt kifejező elnevezéseket[24] (vö. ehhez SZATHMÁRI 2008: 545). Ezzel a folyamattal a sajátosságjelölő nevek kapcsán is találkozunk: azok az esetek képviselik, amelyekben testrésznév szolgál az illető személy megjelöléséül; vö. pl. +1086: *Zacal* (DHA. 1: 253, CAH. 24, ÁSz. 834), 1398: Georgii dicti *Bayus* (Zs. 1: 616/5597).

A jelentéshasadás alkalmával egy köznévi státuszú elem olyan módon nyer tulajdonnévi funkciót, hogy ehhez semmiféle morfológiai eszközt nem használ fel a névadás. A helynevek kapcsán akkor beszélünk jelentéshasadásról, ha egy helyet jelölő közszó (azaz egy földrajzi köznév) önmagában, bármiféle formáns hozzákapcsolása nélkül helynévvé alakul (HOFFMANN 1993: 93). A személynevek esetében viszont tágabban határozható meg az a szócsoport, amelynek névvé válását hasadásos jelenségként értékelhetjük: népnevek, foglalkozásnevek, egyéb személyjelölő lexémák, illetőleg tulajdonságnevek egyaránt ilyen folyamat révén kerülnek személynévi szerepbe; vö. pl. 1333: Michaelis dicti *Sydou* (A. 3: 7, FEHÉRTÓI 1969: 157), 1292: *Zulga* (ÁÚO. 10: 80, ÁSz. 860), 1374: Petri dciti *Fotyu* (Z. 3: 539, FEHÉRTÓI 1969: 91), 1329: Petrus dictus *Churba* (A. 2: 442, FEHÉRTÓI 1969: 78), 1415: Ladislao *Hethsegew* (N. FODOR 2010b: 115).

4.2. A m o r f e m a t i k a i s z e r k e s z t é s a személynevek kapcsán általában véve is fontos névkeletkezési folyamat, s ennek egyik fő színterét a sajátosságjelölő nevek létrejötte jelenti. E névalkotási mód lényegében véve a névképzést öleli fel. A személynévképzés és a személynévképzők funkcionális kérdéseivel az affektív nevek jellemzésekor foglalkozom tüzetesebben, itt pusztán néhány példával illusztrálom ezt a névkeletkezési folyamatot. A sajátosságjelölő nevek létrehozásában az ómagyar korban sokféle képzőelem vett részt, köztük a leggyakoribbak a *-d(i),* illetőleg ennek bizonyos zöngétlen mássalhangzók után zöngétlenedett *-t(i)* változata (pl. *Besenyőd, Szolgád, Fiad(i), Árpád, Bogárd(i), Sarlód(i), Vasad(i), Haláld(i), Munkád(i), Hitvánd, Kérőd, Ötvend, Hamard, Nemvalód; Kakast(i), Farkast(i), Ravaszt(i)* stb.), az *-s* és képzőbokrai (pl. *Somos, Szemes, Szemse, Hetes*), a *-cs* és képzőbokrai (pl. *Leáncs, Fiacsa*), az *-a/-e* (pl. 1211: *Hozuga,* PRT. 10: 514, ÁSz. 369, 1282/1351: *Scegene,* H. 8: 226, Gy. 2: 539,

[24] Bár olyan vélekedést is idézhetünk a szakirodalomból, amely ezt lényegében a szinekdoché alá tartozó jelenségként írja le: egy fogalom megnevezése egy vele „együtt értett" másik fogalom megnevezésével valósul meg, s ennek egyik tipikus esete a rész–egész viszony kifejezése (vö. SZATHMÁRI 2008: 545). Metonimikus összefüggésként kezelik viszont a rész–egész kapcsolatot a kutatók a kognitív nyelvészet fogalmi keretében (vö. pl. KÖVECSES–BENCZES 2010: 66–70), és ugyanígy tekinti a korábbi jelentéstani szakirodalom is (lásd pl. KÁROLY S. 1970: 168, 239–40).

ÁSz. 842), a *-ka/-ke* (pl. *Szombatka*), valamint az *-i* morféma (pl. *Budai, Debreceni, Somlyói, Kertmögi, Szádeleji*).

4.3. A szintagmatikus szerkesztés mint személynév-alkotási folyamat kétrészes sajátosságjelölő neveket hoz létre. Arról ugyanakkor a korábbiakban már említést tettünk, hogy a kétrészes sajátosságjelölő nevek rendszertani helyzete rendkívül bizonytalanul ítélhető meg tekintve, hogy a példaként felhozható névformák valójában másodlagosak (kiegészüléssel alakultak), s az összetétel egyik eleme inkább a nexusjelölő név funkcióját tölti be, s csak az ezt másodlagosan kiegészítő névforma minősül sajátosságjelölő névnek (vö. pl. 1521: Emericus *Andok* > [1521–1526]: Emericus *Kys Andok,* 1521: Stephanus *bathor* > [1521–1526]: Stephanus *NoghBathor,* további hasonló példákhoz lásd még N. FODOR 2010a: 116). Olyan esetet, amelyben két sajátosságjelölő szerepű névrész szerkezetként állva kapcsolódik a névviselőhöz, nem tudok idézni.

4.4. A *Térjmeg, Nemhű* típusú személynévstruktúrákat nemigen sorolhatjuk be a hagyományos névkeletkezési kategóriák egyikébe sem, és ezek az alakulatok azt is jelzik, hogy a személynévadást a sajátosságjelölő nevek tekintetében lényegében nem kötik szabályok, s a névadó névteremtő képességének (ha úgy tetszik fantáziájának, nyelvi leleményének) semmi sem szab határt.

2.1.4. A sajátosságjelölő személynevek használatának névszociológiai tényezői

A személynevek ómagyar kori használatában a személynévkutatók több tekintetben is megfigyeltek társadalmi különbségeket. Mivel ennek a kérdésnek jó néhány aspektusát már tárgyaltam az 1.2. fejezetben, itt csupán azokat a jelenségeket érintem röviden, amelyek a sajátosságjelölő személynévfajta ómagyar kori használatának társadalmi differenciáltságára utalhatnak.

Az Árpád-kori személynévadás jellemzőit taglalva vélekedett úgy BENKŐ LORÁND, hogy a birtokosi rétegnél hamarabb terjedtek el a referáló funkciójú egyházi nevek, a szolgarétegben viszont ezzel egyidejűleg még a korábbi, az ún. pogány kori névadási formákat, a sajátosságjelölő nevek típusát találjuk meg prototipikus megnevezésekként. A sajátosságnevek persze a birtokosi réteg névadásában is jelen vannak, de abban, hogy ezeknek mely lexikális-szemantikai típusai használatosak inkább, ugyancsak eltéréseket figyelhetünk meg: a birtokosi réteg sajátosságjelölő neveihez ugyanis a tisztség, a méltóság szolgáltatja elsősorban ez idő tájt az indítékot, a szolgák elnevezései számára viszont sokkal inkább a földművelés, az állattenyésztés, a mesterségek fogalomköre (1950a: 19–21). Ennek magyarázatát PAIS DEZSŐ abban látja, hogy a felsőbb rétegek névadását elsősorban a hagyomány befolyásolta (ezért annyira jellemző a körükben, hogy még a 11–13. században is honfoglaló elődeik török eredetű, vagy belső keletkezésű, de a korabeli magyar nyelvérzék előtt már elhomályosult neveit viselik), az alsóbb rétegbelieknél viszont a névadást főleg a jellemzésre irányuló törekvés határozta meg

(1966: 10–1). Mindkét jeles nyelvtörténészünk itt idézett véleményében fontos összetevőként van tehát jelen az az állásfoglalás, hogy a sajátosságfunkciójú személynévfajta az Árpád-korban elsősorban az alsóbb társadalmi rétegek névhasználatát jellemezhette. Hasonló megfigyeléseket tett konkrét névanyag vizsgálata alapján és speciálisan a női nevekre vonatkozóan BERRÁR JOLÁN is, aki a sajátosságjelölő neveknek az úrnők (domina) és a szolgálók (ancilla) közötti megoszlásában lényeges különbségekre mutatott rá. Az egyik jelentős eltérésként azt jelölte meg, hogy a sajátosságjelölő nevek aránya a szolgálók körében az egész általa vizsgált időszakban (1400-ig) sokszorosan túlhaladja az úrnők között regisztrálható ilyen nevek arányát, noha ez a névtípus az egyházi nevek használatának kiszélesedésével körükben is erősen csökkenő tendenciát mutat (vö. 1950a: 67).[25] A 4. ábra ezt a változási folyamatot illusztrálja (a fekete görbe a szolgálók, a szürke görbe pedig az úrnők sajátosságjelölőnév-használatát mutatja).

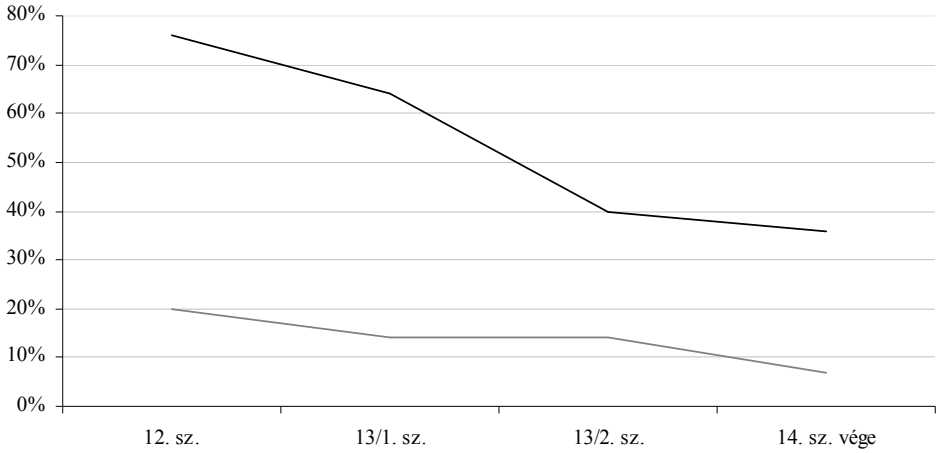

4. ábra. *Az úrnők és szolgálók sajátosságjelölő neveinek aránybeli különbségei.*

A másik fontos különbséget a sajátosságjelölő nevek szemantikai típusai kapcsán figyelte meg BERRÁR JOLÁN: az úrnők nevének több mint a fele ún. „béknév" *(Nyest, Nyuszt, Liliom, Gyöngy),* a szolgálók körében ugyanakkor a gyakran lekicsinylő jelentéstartalmú tulajdonságjelölő, illetve foglalkozásra utaló nevek a gyakoriak *(Kicsi, Gyenge, Szegény)* (i. m. 68, 1952: 50). Ezt a jelenséget mások a névdivat egyfajta társadalmi kötöttségeként értékelik (BÁRCZI 1958a: 126).[26]

[25] Pontosabb ugyanakkor, ha úgy fogalmazunk, hogy a sajátosságjelölő nevek típusa vélhetően továbbra is igen jelentős szerepet játszott a személynévadásban, de az írásbeliség szintjére a keresztségben kapott referáló név (mint egyfajta „hivatalos" név) jutott csak el mindaddig, amíg e tekintetben az oklevélírói gyakorlatban (nyilván a társadalmi igényekkel is összhangban) változás nem állt be.

[26] KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND nem tudja ugyan okát adni egyes nevek társadalmi megoszlásának, de azt gyanítja, hogy egy-egy névhez kapcsolódó érzelmi többlet az olvasmányélményeken

Az ún. megkülönböztető nevek használatát a szakirodalom szerint ugyancsak befolyásolta a társadalmi helyzet: a nemesek körében a helynévi lexémát tartalmazó, birtoklásra utaló névforma például — az öröklés fontossága miatt is — igen gyakorinak mutatkozik (vö. SLÍZ 2011a: 210, 212). A nemtelenek megnevezésekor viszont inkább a külső és belső tulajdonság, lakhely, foglalkozás kognitív tartományai aktiválódtak (SLÍZ 2008a: 470). Erre a különbségre FEHÉRTÓI KATALIN ugyancsak rámutatott (1969: 26, 28–9, 1970: 156), de arra is felhívta a figyelmet, hogy az okleveles forrásokban a felsőbb rétegbeliek körében az egyidejűleg több névvel való megjelölés szokása nem nagyon változott a 14. században, a jobbágyok esetében viszont a század utolsó évtizedeiben a korábbi egy névvel jelölés mellett erősen megszaporodott a több névvel való említés (1969: 24, vö. még GULYÁS 2009: 47 is). Igencsak szembeötlő ugyanakkor, hogy az egyetlen néven való hivatalos iratokbeli rögzítés a privilégizált, magas presztízsű társadalmi helyzetben, illetve az egyházi renden lévők körében — nemcsak nálunk, hanem más népek névhasználati gyakorlatában is — hosszú ideig gyakori eljárás volt (vö. PAPP LÁSZLÓ 1957: 448, PAPP LAJOS 1993: 261).

Az itt előhozott szakirodalmi álláspontokkal jórészt egyet is érthetünk. Egyetlen tényező árnyalja csupán e kérdésben a véleményünket: az írásbeliségnek és az oklevélírónak mint faktornak a hangsúlyozott figyelembevétele. Azt ugyanis megítélésem szerint nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a névhasználat körülményeit az ómagyar korban csupán az írás közvetítésével tanulmányozhatjuk, ami pedig — mint korábban részletesen is kifejtettem — erős szűrőként funkcionálva nem a tényleges névhasználati valóságot, hanem annak csak egy apró részletét tükrözi.

2.1.5. Helynévi alapszóból alakult sajátosságjelölő személynevek

Az előzőekben csupán érintőlegesen tárgyaltam azt a névcsoportot, amely a sajátosságjelölő nevek típusának egy nagyon jól megragadható, formailag és funkcionálisan is elkülönülő kategóriáját alkotja: a helynévi alapszóból keletkezett személynevek csoportját. A sajátosságjelölő személynévfajta tárgyalásának lezárásaként azért térek ki erre a névcsoportra részletesebben, mert a dolgozatom központi kérdéskörének ezek a nevek képviselik az egyik fontos pólusát. A helynév > személynév relációban érintett sajátosságjelölő neveket taglalva természetesen a korábbi szakirodalmi álláspontok összegzését sem kerülhetem meg, e nézetek közül azonban azokat emelem ki elsősorban, amelyek megítélésem szerint helytállóan jellemzik ezt a személynévtípust, vagy adott esetben éppenséggel némi kiigazítás-

alapulhat a felsőbb rétegekben, hallomáson pedig az alsóbb rétegeknél (1954: 385). Megjegyzem azonban, hogy az olvasás a felsőbb rétegekben sem lehetett túlságosan elterjedt az írásbeliség korai évszázadaiban, illetve az írásművek is igen kis példányszámban, kivételes esetekben állhattak rendelkezésre.

ra szorulnak; illetve foglalkozom azokkal a körülményekkel is, amelyek viszont mindezidáig jobbára elkerülték a kutatók figyelmét.

1. A sajátosságjelölő személynevek között tekintélyes súllyal vannak jelen a helynévi lexémát tartalmazó névformák. E névtípus a személynév-történeti kutatások érdeklődését elsősorban a családnevekkel összefüggésben keltette fel, ám mint a korábbiakban kifejtettem, az ennek kapcsán tett, a szakirodalomban olvasható megállapítások valójában nem a családneveket (mint nexusnévfajtát), hanem a családnévelőzményeket (mint sajátosságjelölő személyneveket) jellemzik. E nevek funkcionális-szemantikai szempontból a nemeseknél a birtokuk helyére, illetőleg a lakóhelyükre utalnak, az alacsonyabb társadalmi állásúak esetében pedig a lakó- vagy még inkább a származási helyüket jelölik meg (vö. pl. KÁLMÁN B. 1961: 35, 1979: 10, KÁZMÉR 1970b: 61, FEHÉRTÓI 1983a: 74, BÍRÓ 1998: 77–8).[27]

A Felső-Tisza-vidék családnévelőzményeit az 1401–1526 közötti időszakban vizsgálva N. FODOR JÁNOS a magyar eredetű nevek közel 30%-ában ismert fel helynévi lexémát (2010a: 93). A régi magyar családneveket bemutató szótárában KÁZMÉR MIKLÓS pedig a névalakok közel feléről nyilatkozott úgy, hogy azok — legvalószínűbb motivációjukat tekintve — hellyel való kapcsolatra utalnak, és lexikális szempontból helynevet (vagy ritkábban helyjelölő közszót; vö. *Vég, Városi*) tartalmaznak (vö. CsnVégSz. 12). De a névtípus gyakoriságáról vall például az 1574. évi gabonadézsma-jegyzék is, amelyben az ekkor már vélhetően öröklődő családnévi funkcióban álló személynevek 22,5%-ában azonosítható valamilyen helynév (ÁDÁM 1989: 212).

2. A lokális viszonyt kifejező sajátosságjelölő nevek alapjául helynévi és földrajzi köznévi lexéma egyaránt szolgálhatott,[28] abban azonban, hogy a *Völgy, Hegy* típusú személynevek alapszava helyjelölő közszó vagy vele azonos alakú helynév volt-e, nehéz lenne határozottan állást foglalni. Az ilyen lexikális szerkezetű személyneveket a tipológiai leírásban azért különítettem mégis el az egyértelműen helynévi alapszót tartalmazó személynevektől, mert közöttük a neveket használók is különbséget tesznek: a *Debreceni, Gergelylaka* személyneveket világosan helynévi, a *Völgy*-féléket viszont köznévi alapúnak érzékelik. A lokális kap-

[27] KÁLMÁN BÉLA a jelenkori ragadványnév-keletkezés leggyakoribb indítékának is ezt a motivációt tartja (1961: 35). Kalotaszeg 34 településének ragadványnévanyaga ezt az állítást ugyanakkor nemigen támasztja alá: itt ugyanis az 1960 és 1965 között elvégzett gyűjtés alapján településenként 1 és 15% között ingadozik a lakóhelyre utaló elnevezések aránya (B. GERGELY 1977a: 241). Ebben a tekintetben azonban — csakúgy, mint a ragadványnév-használatban általában — jelentős területi, illetve névközösségek között megmutatkozó különbségek is adódhatnak.

[28] A szakirodalomban olykor nem túl szerencsés terminussal „hely- és településnévi eredetű nevek”-ként határozzák meg ezt a lexikális kategóriát, az előbbin azonban valójában földrajzi köznévi származást értenek (B. GERGELY 1981a: 62–3, N. FODOR 2002: 39; de később ezt felülvizsgálva helyes megközelítéssel: N. FODOR 2010a: 64).

csolatra utaló nevek körében a legjellegzetesebbek kétségkívül azok a névalakok, amelyekhez település neve szolgált alapul (pl. 1394: Emericy dicti *Deuechery,* Zs. 1: 370/3344, FEHÉRTÓI 1969: 83, 1397: Paulum *Zenthjanuspallya* dictum, Z. 5: 43, FEHÉRTÓI 1969: 138, 1394/1466: Ladislaus *Wyfalw,* Zs. 1: 374/3375, FEHÉRTÓI 1969: 13), de vannak közöttük szép számmal más helynévfajtát tartalmazóak is: megyenév (pl. 1424: Georgius *Borsody,* Z. 8: 358, RMCsSz. 174, 1418: Petrum *Zalay,* RMCsSz. 962), tájnév (pl. 1475: Michaele *Alfeldy,* Z. 12: 299, RMCsSz. 34, 1477: Paulus *Felfewldi,* Z. 11: 208, RMCsSz. 357, 1413: Johannes *Erdely,* Z. 6: 283, RMCsSz. 330, 1522: Laurencius *Cherhati,* RMCsSz. 238),[29] víznév (pl. 1427: Bartholomeus *Thyzay,* Z. 8: 324, RMCsSz. 1067, 1448: Paulus *Raba,* Z. 9: 194, RMCsSz. 879), mikrotoponima (pl. 1469: Bartholomeus *Falwegy,* RMCsSz. 344, 1438: Johanne *Kerthmegy,* Z. 8: 638, RMCsSz. 586) egyaránt részt vett az ilyen típusú személynevek megalkotásában (vö. ehhez még BENKŐ 1948–1949: 65–6, JUHÁSZ 1997: 176).[30]

Az alapul szolgáló helynévfajta tekintetében tapasztalható többféleség magyarázataként (bár kétségkívül a településnév a domináns helynévfajta) azt a körülményt szokás kiemelni, hogy amennyiben távolabbi vidékről költözik valaki az új lakóhelyére, akkor célszerűen nem a korábbi falujáról, hanem arról a megyéről, vidékről nevezik el (pl. *Baranyai, Erdélyi*), ahonnan érkezett, hiszen a távoli országrészen fekvő falu neve nem kellően informatív az új közösség számára, a nagyobb területi egységek megnevezése ellenben igen (vö. KÁLMÁN B. 1961: 35, 1989: 38, 78–9, N. FODOR 2002: 39–40, 2008: 299, 2010a: 79). Ezzel összefüggésben KÁZMÉR MIKLÓS egy lényeges szociopragmatikai szempontot is felvetett, amikor azt hangsúlyozta, hogy noha a korabeli népi hely(név)ismeretről lényegében semmit sem tudunk, az mégis valószínű, hogy egy-egy falusi vagy városi ember település(név)ismerete igen szerény (egy megyénél is jóval kisebb) területre korlátozódhatott. Ebből pedig az adódik, hogy egy-egy településnév családnévvé válása is jellemzően csak az adott település szűkebb körzetében realizálódott

[29] A tájnevek személynévalkotó szerepének JUHÁSZ DEZSŐ szentelt tanulmányt, és ebben arra mutatott rá, hogy noha az ómagyar kortól napjainkig több mint 300 tájnév ismeretes, ebből — részben kronológiai, részben morfológiai okokból — csak mintegy 50 szerepel személynévként is. Köztük is a nagy múltú, össznemzeti ismertségű nagytáji neveknek *(Alföld, Felföld, Erdély)* százszámra rúgó személynévi (családnévi) bázisuk van. Névszociológiai kérdéseket tárgyalva JUHÁSZ DEZSŐ ugyanakkor arra is rámutat, hogy az ismertség foka és a tájnév régisége fontos, a személynévvé válást elősegítő tényező. Önmagukban azonban ezek sem garantálhatják a produktivitást: egyes nagy gyakoriságú tájnévcsoportok egyáltalán nem kaptak helyet a személynevek állományában (1997: 180–1).

[30] A tájnevekből alkotott sajátosságjelölő nevek például ahhoz is fogódzót nyújthatnak, hogy milyen tájfogalmak voltak ismeretesek a középkor évszázadaiban: feltűnő például, hogy a hegységnevek mint névalkotó elemek nem túl gyakoriak (BARABÁS 1981: 42).

(1970b: 62).[31] Ezt a feltételezést ugyanakkor megítélésem szerint az alacsonyabb jogállásúak, a jobbágyok neveire tarthatjuk elsősorban érvényesnek, a nemesek esetében a névadást alapvetően más tényezők befolyásolták. Amíg ugyanis a jobbágyok helynévi alapszót tartalmazó sajátosságjelölő nevei többnyire az adott közösségtől származhattak, a birtokosok efféle megjelölései mögött — bizonyára nem függetlenül a jogaik, érdekeik érvényesítésének alapvető törekvésétől — inkább ők maguk állhattak, a saját kezükben tartva mintegy a névadás folyamatát. Esetükben ugyanis nem elsősorban lakóhelyre, származási helyre utalt a helynévi személynév (mint a jobbágyoknál), hanem birtokra. Azt pedig, hogy ez a körülmény milyen erősen meghatározhatta a névhasználatot is, jól mutatja annak az Abaúj megyei családnak a példája, amely a 13. században nyert nemesi rangot, és a család tagjai, amint a nemességükkel együtt megkapták az Abaúj megyei Fáj birtokot, lényegében azonnal és következetesen *Fáy* néven szerepeltetik magukat az oklevelekben (KÁLMÁN B. 1979: 10); vö. pl. 1324: Philippus filius Urbani *de Fay,* 1327>1410: Petrus filius Stephani *de Fay* (Gy. 1: 79). A névadási aktus (vagyis a közösségi, illetőleg egyéni névadási aktus) közötti különbség magyarázhatja továbbá azt is, hogy mivel a jobbágyság körében a helynévi eredetű sajátosságjelölő név többnyire a korábbi lakóhelyet jelentette, csak igen kivételes esetekben fordult elő, hogy egy faluban az adott településnek a nevét viselje valamely család. A Heves megyei Ivádon viszont éppen ennek az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, itt ugyanis a kisnemesi falu lakosságának nagy részére az *Ivády* névvel utaltak (N. FODOR 2008: 299, 2010a: 79).

A nemesi, birtokosi rétegnél ez a fajta névbeli reláció — a fent jelzett okok miatt — egyáltalán nem lehetett ritka jelenség. A személynévben is rögzített birtoknév ENGEL PÁL véleménye szerint csakis olyan birtokra utalhatott, ahol a nemesnek a háza volt, ami tehát aktuálisan a lakhelyéül szolgált. Ez azzal is együtt jár, hogy az ilyen névforma használata és megkülönböztető funkciója szükségszerűen alkalmi jellegű, hiszen amennyiben a családnak több birtoka és lakóhelye volt, akkor több helynévi alapú személynevet is használhattak egyidejűleg vagy egymást váltva (1998: 16, vö. még N. FODOR 2002: 15, 16, 2004: 43). Ez utóbbi lehetőséghez az a korábban tett megfigyelésünk is fontos adalékul szolgálhat, hogy új, jelentősebb, nagyobb presztízsértékű birtok megszerzését nemritkán kísérte — az odaköltözés mellett — a birtokos helynévi eredetű személynevének megváltozása is.

3. A helynévi lexémát tartalmazó elnevezések lehetséges társadalomtörténeti konzekvenciáira több kutató is felfigyelt, és főképpen a jobbágyok ilyen tartalmú neveire alapozva igyekezett a középkori Magyarország belső migrációjára vonat-

[31] A középkori ember ún. „névismereti horizont”-jának feltérképezhetőségéhez, illetőleg ennek kiszélesedéséhez legutóbb BÖLCSKEI ANDREA fűzött tanulságos észrevételeket a településnév-korrelációk kérdésével összefüggésben (2010: 239–48).

kozó tanulságokat leszűrni (vö. pl. MEZŐ 1970a: 29, BARABÁS 1981: 41). SZABÓ ISTVÁN ezzel kapcsolatban (Bács, Bodrog és Csongrád megyék példáján) arra mutatott rá, hogy Magyarországon a jobbágymigráció viszonylag szűk földrajzi térben, általában a szomszédos vagy környékbeli falvak övezetében mozott (1954: 7, 13). Ehhez azt is hozzáfűzhetjük, hogy a jobbágymigráció hátterében a 15. században — mivel ekkor még nincs röghöz kötve a jobbágy — nem elsősorban a szökések, hanem az elvándorlások és a földesúr birtokszerző tevékenysége következtében történt áttelepítések említhetők meg legfőbb mozgatórugóként (MEZŐ 1970a: 30). A török hódoltság korában pedig a délről fenyegető török veszély késztette a lakosságot a biztonságosabb területekre, akik szétszóródva az ország különböző régióiban személynevükben megőrizték eredeti lakóhelyük, megyéjük, köztük nemritkán időközben eltűnt közigazgatási egységek nevét is: *Pozsgai (< Pozsega), Valkai (< Valkó), Kevi ~ Kövi (< Keve), Karsai (< Krassó)* stb. (vö. KÁLMÁN B. 1979: 11–2).

4. A valamely hellyel való kapcsolatot kifejező sajátosságjelölő nevek morfológiai felépítésüket tekintve kétfélék lehetnek: alakulhattak formáns nélkül álló (pl. 1431: Micahele *Tyza,* Z. 8: 450, 1436: Andreas *Baraczka,* RMCsSz. 88), illetőleg *-i* képzőt tartalmazó helynevekből (pl. 1334: Nicolai de *Hegmegy,* A. 3: 58, SLÍZ 2011b: 343, 1473: Petrus *Kewesdy,* Z. 9: 417, RMCsSz. 646). (Ez a megfigyelés gyakran előkerül a családnevekkel foglalkozó munkákban; vö. pl. BENKŐ 1948–1949: 65–6, KÁLMÁN B. 1961: 35, FEHÉRTÓI 1973–1975: 197, 1983a: 74, ÁDÁM 1989: 214, HAJDÚ 2003: 797–8, N. FODOR 2007: 120, 2010a: 107.) Az utóbbi típusba tartozó neveket az előzményirodalom jelölt, „alaktanilag is motivált” (BÍRÓ 1998: 79) struktúráknak minősíti, s az *-i* képző szemantikai tartalmaként a ’valahová való’, ’valahonnan származik’ jelentésjegyet határozza meg (vö. pl. KNIEZSA 1965/2003: 266, 339–40, N. FODOR 2010a: 107). KNIEZSA ISTVÁN azt is kiemeli, hogy e funkció kifejezésére a magyarban — a szláv nyelvekben e téren tapasztalható sokszínűséggel szemben — kizárólag az *-i* képző használatos, ami meglehetősen egyhangúvá teszi ezt a névcsoportot. A szláv személynévalkotásban vidékenként más-más képzőelemeket vesznek igénybe a névadók az efféle lokális kapcsolatok megjelölésére (1965/2003: 266, 339–40). Megjegyzendő azonban, hogy az *-i* képző mellett olykor a *-si* morféma is feltűnik ebben a szerepkörben (pl. 1458/1784: *Nagyfalusi* Márton, RMCsSz. 760, 1578: Lucas *Kisfalusi,* RMCsSz. 598), igaz viszont, hogy ez a toldalékelem kronológiailag jól láthatóan később kapcsolódott be a névalkotásba, mint az *-i* képző, illetve jellegzetes morfológiai kötöttséget is mutat, minthogy csakis a *-falu* utótagú helynevekből lett személyneveken tűnik fel (lásd ehhez CsnVégSz.).

Az ilyen személynévformák keletkezésében kétféle folyamat játszott szerepet: a személynévképzés, illetőleg a metonimikus névadás. Ezzel azt az álláspontomat is jelzem, hogy a helynévi alapszóból *-i* képzővel alakult személynevek (és képzőmorfémájuk) helyzetét másként ítélem meg, mint pl. a folyamatos melléknévi ige-

névből alakultakét. Az 1348: Johannes filius Michaelis dicti *Fyzery* (Károlyi 1: 177–8, FEHÉRTÓI 1969: 92), 1359: Mathius dictus *Gemery* (Z. 3: 147, FEHÉRTÓI 1969: 92), 1391: Egidius *Debrecheny* dictus (Zs. 1: 206/1887, FEHÉRTÓI 1969: 81), 1353: Paulum dictum *Zomlyoy* (Z. 2: 540, FEHÉRTÓI 1969: 156) adatok képzőjét ugyanis olyan morfémának tekintem, amely a személynévalkotásban játszott szerepet, vagyis ezek a sajátosságjelölő nevek véleményem szerint nem a *füzéri, gömöri, debreceni, somlyói* melléknevekből keletkeztek, hanem a *Füzér, Gömör, Debrecen, Somlyó* helynevekből. Ezt a felfogást azok a személynévi adatok is támogatják, amelyek — az előzőekkel nyilvánvalóan egyazon szemantikai jelleggel — formáns nélküli helynevet tartalmaznak; vö. pl. 1391: Nicolaum dictum *Symeg* (Z. 4: 469, FEHÉRTÓI 1969: 133), 1393: Georgio *Chehtelek* (FEHÉRTÓI 1969: 72), 1397: Petrum dictum *Sopron* (Z. 12: 55, FEHÉRTÓI 1969: 133), sőt a kétféle struktúra akár ugyanannak a személynek a megjelölésében is váltakozhat egymással (vö. pl. 1449: Mathias *leles,* [1445–1448]: Mathias *lelesy,* N. FODOR 2010b: 153). Ez a fajta variálódás pedig azt erősíti, hogy a személynév alapjául az adott helynév (és nem a belőle lett melléknév) szolgált.

A szakirodalomban ugyanakkor az általam képviselttől eltérő véleményeket is olvashatunk. N. FODOR JÁNOS például úgy vélekedik, hogy a *Budai* típusú sajátosságjelölő személynevek nem a *Buda* helynévből, hanem annak *budai* melléknévi származékából alakultak. Némi ellentmondás feszül ugyanakkor ezen állítása és aközött, hogy az efféle névalakok létrejöttét keletkezéstörténeti szempontból viszont a morfematikai szerkesztéssel alakultak között tartja számon, s az *-i* képzőjükről úgy nyilatkozik mint személynévformánsról, igaz viszont, hogy a képzőnek ezt a szerepét másodlagosan kialakult funkciónak tekinti (2010a: 117–8). BÍRÓ FERENC — nem közvetlen módon kifejtve ugyan, de — szintén a *budai* > *Budai* névkeletkezési folyamat mellett foglalt állást akkor, amikor az ilyen névformákkal kapcsolatban „szófajváltással együtt járó jelentéshasadás”-t emlegetett, illetve „melléknévi származékból tulajdonnevesült családnevek”-ről beszélt (1998: 79). A formáns nélküli helynevet tartalmazó elnevezések kérdésében pedig N. FODOR JÁNOS arra az álláspontra helyezkedett, hogy noha azok keletkezése talán metonímiának tűnhet, mégis inkább redukciós folyamat *(Budai > Buda)* állhat a létrejöttük hátterében (2010a: 119). Ezzel a lehetőséggel a *Zemplén, Bakony* típusú személynevek kapcsán KÁLMÁN BÉLA is számol (1975: 454). N. FODOR indokai között részben azt az érvet olvashatjuk, hogy a magyar névadásban szokatlannak, a nyelvi rendszertől idegennek látszik a származás kifejezésére a puszta helynévvel történő élőnyelvi megnevezés és névhasználat; részben pedig a képzős és képzőtlen alakváltozatok egyazon személy említéseiben megfigyelhető variálódását hozza fel indoklásként. Azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy mindemellett a metonimikus keletkezési módot sem lehet teljesen kizárni, különösen azért nem, mert vannak ilyen alakulatok a mai ragadványnévrendszerben is (2010a: 119). Azt az érvelést, hogy formáns nélküli helynév személynévként — még ha tudjuk is, hogy

a tulajdonnevek nem mindig a köznevekkel azonos módon viselkednek, és a rendszerüket idegen hatások is érhetik — ellenkezik a magyar nyelv rendszerével, korábban KÁLMÁN BÉLA is alkalmazta, és úgy gondolta, hogy amennyiben a puszta helynév pótolhatná az *-i* képzős melléknevet, akkor előfordulhatna *Buda út, Érd szőlők* típusú névforma is (1975: 454). Megítélésem szerint azt a feltevést, hogy a formáns nélküli helynév lokális kapcsolatra utaló sajátosságjelölő névként idegen lenne a magyar nyelv rendszerétől, bátran elvethetjük. Ellentmond ennek egyrészt az N. FODOR által is említett mai ragadványnév-adási gyakorlat, de cáfolja emellett az a körülmény is, hogy a metonímia mint névalkotási folyamat a magyar személynévrendszerben minden időszakban meghatározó szerepet töltött be. Jellegzetes névalkotási eszköz ez továbbá a helynévadásban is, de — mint az egyik legtermészetesebb kognitív mechanizmusnak — alapvető jelentősége van általában a szóalkotásban is.[32] Amit pedig KÁLMÁN BÉLA a főnévi jelzők ügyében mondott, azért nem lehet nyomós érv, mert ezek az elnevezések a megszületésükkor nem szerkezetelemként jöttek létre, azaz nem jelzői szerepet töltöttek be, hanem az illető személy főnévi megjelölései voltak. Azt is megjegyzem ugyanakkor, hogy a főnévi jelző egyáltalán nem idegen a magyar nyelv rendszerétől. Az utolsó érv, az egyazon személy nevében megfigyelhető váltakozás kapcsán pedig arra hívom fel a figyelmet, hogy ezeket az adatokat nem feltétlenül úgy kell értékelnünk, hogy a névvariánsok egyike a másikából alakult, hanem létrejöhettek ezek párhuzamosan is. Az ilyen variánsokat — ahogyan fentebb utaltam rá — én más szempontból tartom informatívnak.

Az is tény azonban, hogy a formáns nélküli helynévből származó személynevek aránya a képzéssel alakultakhoz képest — ha elenyészőnek nem is mondhatjuk, de — nem túl jelentős. Ezt az egyenlőtlen megoszlást jól érzékelteti a következő néhány számadat. KÁLMÁN BÉLA az 1522. évi dézsmalajstromban említett családnévformáknak a 10%-át minősítette formáns nélküli helynévből alakultnak (1961: 36, vö. még 1989: 78–80). SZABÓ LÁSZLÓ őrségi családnévanyagában 10,7%-ot tesznek ki a bizonyosan puszta helynévi elnevezések a bizonyosan *-i* képzősök 83,9%-ával szemben (1993–1994: 286). KÁZMÉR MIKLÓS 5218 nevet minősített a családnévszótárában a legvalószínűbb motivációját tekintve hellyel való kapcsolatra utaló elnevezésnek (vö. CsnVégSz. 12, 173–82), ami — mint fentebb jeleztem — a teljes középkori magyar családnévállomány közel fele. E névtípus 97%-ában a helynévi lexéma az *-i* (ritkán *-si*) képzővel szerepel a névalakban, míg formáns nélküli helynév a helynévi eredetű családnevek alig 3%-á-

[32] Ezt figyelembe véve inkább talán azon lehetne csodálkoznunk, hogy miért csupán szórványosan jelentkezett ez a névalkotási mód a helynévből alkotott sajátosságjelölő nevekben, amikor pedig nyelv- és névrendszertani szempontból kifejezetten indokolt lenne a használata.

ban áll.[33] Találunk persze a szótárban tekintélyes számban olyan, valamely helynévvel alakilag megegyező névadatot is, amelyek egyik lehetséges magyarázataként szóba jöhet ugyan a hellyel (főképpen településsel) való kapcsolat (vö. pl. *Bajna, Bese, Besenyő* stb.), ez azonban esetükben csupán kisebb valószínűséggel vethető fel.

Több tekintetben is különleges a morfológiai felépítését illetően az ilyen nevek között egyedülálló *Szegbeli* névforma (vö. pl. 1458: Michaele *Zegbely,* RMCsSz. 979) helyzete. Az elnevezés szemantikai szerkezete vagy azzal a leírással határozható meg, hogy a 'valamely település szegében, zugában lakó' (s ez esetben a *szeg* földrajzi köznév a személynév alapszava), vagy pedig azzal, hogy a 'Szeg településről való' (ebben az esetben az alapszava helynévi lexéma). KÁZMÉR MIKLÓS az előbbi jelentéstartalmat kapcsolja a névhez (i. h.), de megítélésem szerint a *Szegi* személynévnél (pl. 1452: Michael *Zegy,* RMCsSz. 981) megadott motivációs tartalom, vagyis az utóbbi lehetőség sem vethető el.[34]

5. A formáns nélküli helynevekből lett sajátosságjelölő személynevek kérdése erősen megosztotta a történeti személynévkutatást. Minthogy azonban a névtípusról és vitás kérdéseiről részletes szakirodalmi összefoglalást adott ÖRDÖG FERENC (1982: 484), illetve korábban KÁLMÁN BÉLA (1975: 454), legutóbb pedig N. FODOR JÁNOS (2010a: 52–5), itt pusztán azokat a problémaköröket hozom elő, amelyek a dolgozatom fő céljaihoz a leginkább illeszkednek, illetve amelyek végiggondolásához (a szakmunkákban nyújtottakhoz képest) esetleg más szempontokat is kínálni tudok. Előzetesen azonban utalnom kell arra, hogy többen is felemlegetik az itt tárgyalt névtípusnak a személynévből formáns nélkül alakult helynevekkel való összefüggését. J. SOLTÉSZ KATALIN például arra figyelmeztet, hogy mivel a helynevek is gyakran személynevekből alakultak metonimikus névátvitellel, ezek másodlagos, személynévi (családnévi) használata voltaképpen kétszeres névátvitelnek minősül (1979: 55, lásd még SZABÓ L. 1993–1994: 286–7). Egy ilyesféle pontosítás azonban megítélésem szerint nem segíti nagyon a névtípus leírását és névrendszertani helyének a kijelölését, mivel annak a körülmény-

[33] Az olyan, KÁZMÉR szerint valamilyen módon hellyel kapcsolatba hozható személyneveket, mint az *Alsó, Felső, Végső, Külső,* itt természetesen nem vettem figyelembe, hiszen bennük nem helynév, sőt nem is helyjelölő köszó szerepel. Ezeket a neveket a szótár a 'valamely település alsó, felső stb. részén lakó' *alsó, felső* stb. köszóból származtatja, s a lexémák ilyen jelentéstartalmát az *Alsószer, Alsószeg, Alsóvég* típusú helynevek szemantikai jellegével is összefüggésbe hozza.

[34] Noha megtaláljuk a személynevekben az *-i* képzőt más típusú elnevezésekben is, lásd pl. *Lőrinczi, Balassi,* ám ezek a névalakok nexusviszony kifejezésére szolgálnak, és a képzőjüknek csak etimológiai gyökerében van köze a *Budai, Kertmegi*-féle nevek *-i* formánsához, minthogy az előbbi a birtokjellel, az utóbbi pedig a latívuszraggal őrzi a szemantikai összefüggését. E morfémák funkcionális elkülönülését a nyelvtörténeti szakirodalom az ősmagyar korra teszi (vö. ehhez a korábbi szakirodalom vélekedéseit is összefoglalva BÉNYEI 2012: 86–7).

nek valójában semmi szerepe sincsen a lokális kapcsolatra utaló sajátosságjelölő nevek létrejöttében, hogy az alapul szolgáló helynév eredetileg milyen szemantikai tartalommal bírt, illetőleg milyen lexikális elemből, milyen névalkotási folyamat eredményeként kelt életre. A sajátosságjelölő személynevekben formáns nélkül szereplő helyneveknek nyilvánvalóan csak egy része alakult formáns nélküli személynévből, más részük viszont más lexikális szerkezettel és más módon keletkezett.

A formáns nélküli helynévből való sajátosságjelölő személynevek típusára a szakirodalomban először PAIS DEZSŐ utalt a *Milej* névvel kapcsolatban, azt is jelezve, hogy a lakóhely vagy birtok nevének személynévi szerepben való használata „hajdankorban" nem volt ugyan ritka eset, bár a fordítottja kétségkívül „közönségesebbnek" tekinthető (1913b: 177). Később MELICH JÁNOS szintén felfigyelt erre a személynévadási módra (1943), s őket követve aztán egyre többen szenteltek figyelmet a formáns nélküli helynév személynévalkotó szerepének. Abban a kérdésben azonban, hogy ez gyakori vagy ritka névadási eljárásnak tekinthető-e a régiségben vagy akár napjaink személynévadásában, megoszlanak a vélemények. Az általános állásfoglalás szerint a puszta helynévből való személynevek száma a magyarban nem nagy, sőt inkább szórványosnak tekinthető (KÁZMÉR 1993: 7), és egy részük okleveles említéseiben egymás mellett, a képzőtlen alakkal váltakozva ott találjuk a képzős formát is (KÁLMÁN B. 1975: 454–5). J. SOLTÉSZ KATALIN nemzetközi mércével mérve is ritkának mondja ezt a névtípust, szemben a német, az angol és a francia személynévrendszerrel, ahol ez a személynévstruktúra a leggyakoribb családnévtípusok közé tartozik (1979: 55, vö. KNIEZSA 1965/2003: 266–7).[35] Egészen más véleményen van viszont a kérdésben FEHÉRTÓI KATALIN, aki szerint jóval több formáns nélküli helynévből alakult a magyar nyelvben személynév, mint amit például KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótára ilyennek jelez (1987a: 17, 1994: 436). A véleménykülönbségeket — azon túl, hogy a gyakoriság viszonyfogalom — az is okozhatta, hogy FEHÉRTÓI több olyan személynévformában is ezt a lexikális szerkezetet azonosította (1973–1975), amelynek egyébként más, sokkal kézenfekvőbb magyarázata is van. Teljes mértékben egyetérthetünk ezért KÁLMÁN BÉLÁval abban, hogy nemigen célszerű helynévből magyarázni a *Tamás, Péntek, Pete, Péter* személynévformákat, ráadásul azzal a feltevéssel, hogy a személynévvé válás során az elsődleges *Tamásfalva, Péntekfalva, Peteháza, Péterfölde* típusú helynevekből elmaradt a helynevek második névrésze (1975: 455). Az efféle elliptikus változás lehetőségét FEHÉRTÓI

[35] Hasonlóan nagy gyakoriságú ez a névtípus a finnben is, amely névrendszer sajátosan fordított jegyeket mutat fel a helynevek és a személynevek összefüggése tekintetében, mint a magyar. Amíg ugyanis a formáns nélküli helynevekből gyakran alakulnak családnevek (pl. *Kiviniemi* 'kőfélsziget'), helynevekké ugyanakkor a személynevek elsősorban jellegzetes helynévképző formánsok segítségével válnak (vö. KÁLMÁN B. 1989: 15, 79, HOFFMANN 1990: 162).

több *-falu, -falva, -telke, -háza* stb. utótagú helynév (illetve a belőle feltételezett személynév) kapcsán is felvetette, de utalt emellett a *szent* lexéma redukciós elmaradására is mint az efféle névalkotás kísérő jelenségére (1973–1975: 202–3). Magyarázatait és feltevéseit látva joggal jegyezte meg KÁLMÁN BÉLA, hogy FEHÉRTÓI KATALIN „a felismerés bűvöletében (…) túlságosan messzire ment" (1975: 456), és ott is feltette a helynévi származtatást, ahol erre semmi szükség sincsen. A *Varga, Német, Pap, Péter, Sós* stb. személyneveknek ugyanis annyira egyértelmű a magyarázatuk, hogy nagyon csekély valószínűséggel vethető fel a puszta helynévi eredetük, illetőleg a *Péterfalva, Paptelke* típusú összetett nevekből való elliptikus magyarázatuk (KÁLMÁN B. 1975: 456). KÁLMÁN BÉLA természetesen nem vitatja el a formáns nélküli helynévből alakult személynevek típusának valós létét, de józan mértéktartásra int a kérdésben: „A kapuknak a puszta helynevek felé való teljes kitárásával nagyon ingoványos talajra kerülünk. (…) Kár volna egy valóban létező ágacskát (fattyúhajtást) fatörzzsé növelni." (1975: 455–6).[36]

Ahogyan az ide tartozható nevek körének túlzott kitágítása torzulásokhoz vezethet a névtípus jellemzőinek a felderítésében, ugyanúgy nem fogadható el a másik szélsőséges álláspont sem, amely a formáns nélküli helynevek sajátosságjelölő szerepű nevekként való tényleges élőnyelvi használatát kétségbevonja, és a névtípus keletkezését az írásbeliség számlájára írja. Több kutató is számolt azzal az eshetőséggel, hogy a képző nélkül álló helynevek személynévi szerepben talán nem is voltak élő nevek, hanem ezek mögött a tényleges, beszélt nyelvi névhasználatban képzett formák állhattak, és csak az írásbeliségben jelentkezett a képzőtlen alak, vagy azért, mert a lokális viszonyra utaló nevek oklevélbeli rögzítésének szokásos módjait (pl. *Joannes Chery* és *Joannes de Cher*) mintegy „kontaminálta" az oklevél írója *(Joannes Cher),* vagy pedig lejegyzési hiba folytán, vagyis „a

[36] SZABÓ ISTVÁN a FEHÉRTÓI által vallott nézetekhez némileg hasonlóan, de lényegesen óvatosabban fogalmazva korábban azt hangsúlyozta, hogy az *-i* képző nélkül személynévi szerepben álló helynevek sokszor „el tudnak rejtőzni" a kutatók szeme elől, főleg olyankor, ha a helynév, ami személynévként szerepel, közszói eredetű *(Ács, Jobbágy).* Fogódzóként ilyen esetek megítélésére azt az eljárást javasolja, hogy amennyiben ezeket a névformákat a környék helynevei között megtaláljuk, bátran tartsuk őket helynévből származó személynévi elnevezéseknek (1954: 13–4). Ez a tanács azt jelzi, hogy SZABÓ ISTVÁN szerint is érdemes alaposabban szétnézni azok között a sajátosságjelölő személynevek (és egyidejűleg az adott régió helynevei) között is, amelyekben első ránézésre nem azonosíthatók egyértelműen helynévi lexémák. Azzal a nehézséggel persze nem árt számot vetni, hogy a történelem viharaiban elnéptelenedett területeken gyakran fenn sem maradtak azok a helynevek, amelyekkel a személynévalakokat egyáltalán össze lehetne vetni (vö. FEHÉRTÓI 1969: 12, 1976: 476). Persze ehhez azt is hozzátehetjük, hogy amennyiben valóban egy *Ács* típusú helynévből alakulnának bizonyos személynévformák, azok a beszélőközösség tagjainak mentális tablóján azonnal átszemantizálódnának, beilleszkedve a foglalkozásnévi lexémából lett elnevezések közé. Az Ács településre való személyt — éppen e miatt az egyezés miatt — sokkal nagyobb esélyekkel nevezhették *Ácsi*-nak, mint *Ács*-nak.

latin *de* vagy a magyar *-i* képző néhol benne is maradhatott az írnok tollában" (KÁLMÁN B. 1961: 35, 1975: 454, vö. még SZABÓ I. 1954: 13–4, MEZŐ 1970a: 29). N. FODOR JÁNOS is amellett érvel, hogy a szóbeliségben a látszólag puszta helynévi lexémát tartalmazó személynevek többsége *-i* képzős alakban volt használatos. Az, hogy ma is vannak formáns nélküli helynévvel azonos alakú személynevek, véleménye szerint nem mond ennek ellent, hiszen ezek kialakulása az írásbeliség hatásával („az írásbeli gyakorlatban jelentkező társadalmi szempontok érvényesülésével") is magyarázható a későbbi századokban (2007: 122, 2010a: 54–5). KNIEZSA ISTVÁN ellenben kellően indokoltnak találta a névtípus reális feltételezését arra az érvre hivatkozva, hogy bár szokatlan és ritka személynév-alkotási módról van szó, de azt, hogy ezek a nevek nem lehetnek csupán „hanyag feljegyzések" eredményei, e névadási folyamat ma is eleven volta, a ragadványnév-adásban való használata egyértelműen igazolja (1965/2003: 267, 340, lásd még FEHÉRTÓI 1973–1975: 200, ÖRDÖG 1982: 485). MEZŐ ANDRÁS és HAJDÚ MIHÁLY is kompromisszumos álláspontra helyezkedett ebben a kérdésben, és úgy nyilatkoztak, hogy az *-i* képző elmaradása bizonyos esetekben éppenséggel lehet íráshiba is, de ha tömegével jelentkezik, akkor nyilván nem erről van szó (MEZŐ 1970a: 29, HAJDÚ 2003: 796; vö. még FEHÉRTÓI 1976: 472).[37]

Megítélésem szerint a szakirodalomban előhozott érveket érdemes differenciáltan kezelni, mert közöttük némelyek az írásbeliségben jelentkező latin szerkezetek (*de* + helynév, *dictus* + *de* + helynév, *dictus* + helynév + *-i*) mögötti magyar névhasználat kérdését firtatják, míg mások a névrendszerben kétségkívül létező *Nógrád, Tapolca* típusú személynevek keletkezési körülményeire kérdeznek rá. Ami az írásbeli szerkezetek használatának kérdést illeti, több ízben is jeleztem, hogy az e téren tapasztalható variációk nem alkalmasak arra, hogy belőlük az élőnyelvi névformák morfológiai és más természetű különbségeire következtethessünk. A beszélt nyelvben egykor használatban volt személynévalakokat (legyenek azok *Buda* vagy *Budai* típusú sajátosságjelölő nevek, vagy 'Budáról [ti. származó]' körülírásszerű személyjelölések), az oklevelek írnokai a megfelelő szerkezetsablonokkal rögzítették. Ez azt jelenti, hogy a *de Buda* megjelölés mögött éppúgy rejtőzhet akár *Budai* személynév is, mint a *dictus Budai* szerkezet mögött. Erről tanúskodnak a korábban már idézett, variánsokban fennmaradt említések is. Ezért nem tudok maradéktalanul egyetérteni FEHÉRTÓI KATALINnal (és másokkal) abban, hogy a *Clemens dictus Barachka, Blasium dictum Buda* személyjelölő szerkezetek nagyobb valószínűséggel tükröztetnek helynévi személynevet, mint a *Cle-*

[37] MEZŐ ANDRÁS ugyanakkor — noha a tollhiba lehetőségét a tömeges előfordulás miatt elveti — a Várdai-birtok jobbágyneveinek e típusba tartozó említéseit (pl. *Matheus Devecher ~ Mathe de Deuecher*) végső soron nem tekinti élő névformáknak, hanem arról lehet szerinte inkább szó, hogy „a nemesi nevek írásában immár több évszázada követett mód analógiája játszhat szerepet a jobbágynevek efféle írásában", amelyek tehát népi használatú személynévformákat nem tükröznek (1970a: 29).

mens de Barachka-félék, amelyek pedig inkább látszanak körülírásoknak (1969: 12–3). A variációkban való okleveles említésekből én inkább arra következtetek, hogy a *Clemens dictus Barachka* megjelölés (ha elfogadjuk, hogy a *dictus* kifejezés már a puszta jelenlétével utal a tényleges névhasználatra) mintegy visszaigazolja a vele váltakozva említett *Clemens de Barachka* szerkezet ugyanilyen szerepét, azaz a mögötte álló személynév tényleges, *Baracska* alakban történő használatát is.

Mind az ómagyar kori személynévi adatok, mind a későbbi-mai személynévrendszer vizsgálata azt mutatja, hogy a *Buda, Baracska*-féle puszta helynévi eredetű személynevek nem rendszeridegenek, és azt követően, hogy a korai ómagyar kor vége felé (vagy a Tihanyi összeírás *Nógrád* adata alapján esetleg még korábban) megjelentek a névrendszerben, és mind a mai napig — ahogyan ezt néhány példával rövidesen illusztrálni is fogom — folyamatosan jelen vannak a névadásban. A kialakulásuk aligha történhetett meg — ahogyan egyetlen más típusú személynévé sem — az írásbeliségben, amely csupán rögzítette a valóságban már funkcionáló elnevezési módokat.[38]

Érdekes ötletet vetett fel a formáns nélküli helynevek személynévként való alkalmazása kapcsán ÖRDÖG FERENC. Arra figyelmeztetett, hogy az ilyen elnevezések keletkezésekor bizonyosan ugyanaz volt a névadás fő indítéka, mint az *-i* képzős helynévi eredetűeknél, a névadó közösség azonban itt más nyelvi eszközzel, a metonímiával élt. A nyelvi eszköz megválasztásában pedig esetleg az expresszivitásnak is szerepe lehetett, annak tudniillik, hogy a *Boconád, Baté, Lasztonya, Libickozma* stb.-féle helynevekből a mai névrendszerben alakult formáns nélküli személyneveket jóval expresszívebbnek érzi a névhasználó közösség, mint a képzős formájukat. Azt persze, hogy a korábbi századok ilyen elnevezései mennyire voltak expresszívek, nyilvánvalóan nem lehet megítélni, az viszont tény, hogy az ily módon alakult mai ragadványnevek zöméhez gúnyos vagy bántó hangulat társul (1982: 485–6). Ezt is szem előtt tartva pedig „eleinktől sem kell megtagadnunk, hogy némelyik puszta, képző nélküli helynevet expresszívnek érezték, és velük ki tudták fejezni a név viselőjéről alkotott általános benyomásukat is” (ÖRDÖG 1997: 79). N. FODOR JÁNOS távolabbi vidékről érkezők megjelölésére tartja inkább alkalmasnak ezt a személynévtípust, s *Bachka (dictus) János* példáján illusztrálva fejti ki, milyen névadási szituáció hívhatta életre a puszta helynévi személynévi megjelölést. A bacskai birtokos család átköltözve a Dráván túli birtokaikra lemondott az öröklött nyírségi és zempléni birtokokról, köztük a névadó Bacska faluról is a Keled-ág javára. Az átköltözés után megszakadt a tényleges kapcsolat a korábbi birtok-, illetve lakóhellyel, így a névadás alapja is megszűnt,

[38] Többek között ezért (illetve az erősen hipotetikus jellege miatt) sem fogadhatjuk el azt a gondolatmenetet, amit FEHÉRTÓI KATALIN követett a jobbágyok ilyen jellegű neveinek kialakulási folyamatát magyarázva (1973–1975: 201, 113, lásd még 1976 is).

ám a névhasználók számára az ismeretlen távoli falu nevéből lett személynév önmaga lényeges azonosító erővel bírt (2004: 36–7, 2010a: 50–1, 52).

Fölvethetnénk esetleg a névtípus kialakulásával összefüggésben annak a lehetőségét is, hogy az *-i* képző jelentkezése és általánossá válása előtt is minden bizonnyal léteznie kellett egy olyan nyelvi eszköznek, amely az illető személyt a lakóhelyével, származási helyével, a birtokával való kapcsolat alapján jelölte meg, hiszen ez az összefüggés a későbbi időszakban jól láthatóan az egyik leggyakoribb névadási motivációként határozza meg a személynévalkotást, s ennek eszköze lehetett az *-i* elterjedése előtt a helynévi lexéma formáns nélküli alakban való személynévi használata.[39] A személynévi adatok kronológiai viszonyai ugyanakkor nemigen igazolják ezt a felvetést: a puszta helynevek személynévi alkalmazásához képest nem figyelhetünk meg késést a képzős formák jelentkezésében. Igaz azonban, hogy a már sokszor említett latin szerkezetsablonok *(Clemens de Barachka)* nem is teszik lehetővé a legkorábbi e körbe vonható nevek morfológiai megoszlásának a vizsgálatát és egyúttal a két névszerkezet kronológiai egymásutániságának az igazolását.

6. A helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő neveket a családnévelőzmények között a legkorábban jelentkező típusként tartja számon a szakirodalom, s koraisága bizonyára azzal a körülménnyel függ össze, hogy a családnevet mint nexusnévfajtát életre hívó társadalmi feltételek között meghatározó jelentősége volt a birtoklásnak, ami pedig az erre utaló név állandóságát is egyre inkább megkövetelte a birtokló család nevében. A birtokjogot ugyanis gyakran éppen azáltal látták biztosítottnak, hogy a birtokos megjelölésében felhasználták annak a helységnek a nevét, ahol az illető birtokai feküdtek (B. GERGELY 1981a: 61–2). Annak, hogy a nemesek helynévi eredetű sajátosságjelölő nevei korai jelentkezésű névformák lennének, FEHÉRTÓI KATALIN adattára ellentmondani látszik: az általa közölt 14. századi megkülönböztető neveknek ez ugyanis a legritkább típusa (1969: 32). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy adattárába ő csupán azokat az okleveles adatokat vette föl, amelyekben a helynévi lexéma vagy *-i* képzős alakjában (pl. 1400: Nicolaum *Bereksoy,* Z. 5: 178, FEHÉRTÓI 1969: 65), vagy pedig *dictus*-os megfogalmazásban jelentkezett (pl. 1398: Blasium dictum *Buda,* HOkl. 1: 291, FEHÉRTÓI 1969: 69), míg az 1339: Jacubo *de Korlathfolua* (A. 3: 605, SLÍZ 2011b: 185) típusú személyjelölő szerkezetek kívül rekedtek a vizsgálatán. FEHÉRTÓI szerint talán az állhat a helynévi eredetű sajátosságjelölő nevek korai jelentkezését hangsúlyozó vélekedések mögött, hogy a ténylegesen személyneveket rögzítő névszerkezeteket (és kronológiájukat) egybemosták a megítélése szerint ilyesféle névformákat bizonyosan nem tartalmazó *de* + helyneves szerkezetekkel (i. m. 33). Arról, hogy ezt a kérdést én magam hogyan ítélem meg, s miképpen lá-

[39] Hasonló gondolatot FEHÉRTÓI KATALIN is megfogalmazott egyik írásában (1976: 475).

tom a latin személyjelölő szerkezet ügyét elválasztandónak a valós személynévhasználat kérdésétől, az 1.3. fejezetben részletesen szóltam.

Az ilyen személynevek nagyobb számban kétségtelenül a 14–15. századtól fordulnak elő a jogi iratokban, az Árpád-korból adatolható *Nógrád* személynév (1211: In villa Thurkh … iobagiones ecclesie … filius *Neugrad,* PRT. 10: 515, ÁSz. 581; vö. FEHÉRTÓI 1997b: 433) kivételesen korai képviselője a helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő nevek típusának.

A névtípus kronológiai (és minden bizonnyal területi) jellemzőit tágabb összefüggésekben érdemes szemlélnünk. Egyrészt nyilvánvalóan a családnévelőzmények (majdani családnevek) hálózatában, másrészt pedig európai kontextusban kell e névtípus kialakulását és elterjedését elhelyeznünk. Abban ugyanis, hogy eleinte főként az előkelők, a birtokosok személyjelölő szerkezeteiben (több mással együtt) megjelent ez a névtípus (mintegy a birtokjog biztosításának igényével is), a nemzetközi oklevéladási gyakorlatnak lehetett döntő szerepe. MAKSAY FERENCtől tudjuk például, hogy a horvát-dalmát oklevélírás, amely már a 12. században használta ezt a megjelölési formát, közvetlen hatással lehetett a magyar királyi kancellária és az egész ország jogi írásbeliségére (1960: 170). A nexusnevek bemutatásakor a családnevekkel összefüggésben erre a tényezőre még visszatérek.

7. A helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő nevek kapcsán azt a kérdést is érdemes feltennünk, hogy vajon a helynév morfológiai szerkezete befolyással lehet-e a személynév-alakulás körülményeire: arra tehát, hogy a két fő morfológiai típus közül melyik realizálódik a személynévben, illetőleg arra, hogy egyáltalán alakul(hat)-e belőle személynév. Ilyen irányú vizsgálatokat e munka kapcsán ugyan nem végeztem, de annak a lehetőségét, hogy a helynév morfológiai struktúrája esetleg akadályozó tényezőként jelentkezik a személynévalkotásban, nem tartom kizárhatónak. Efféle morfológiai korlátokról JUHÁSZ DEZSŐ is említést tett a tájnévből lett családnevek tipizálásakor, és meggyőzően igazolta, hogy a *Szilágysági, Szepességi* személynévformák létrejöttét az a *-ság/-ség* tájnévképző gátolhatta meg, amely a 16–17. században (tehát viszonylag későn) tör ugyan jelentősen előre, de akkor nagy produktivitást mutat, és a vele alkotott tájnevek kronológiailag még bőven beleeshettek volna akár a családnevek előzményeiként szolgáló sajátosságjelölő névformák keletkezésének utolsó hullámaiba, mégsem találjuk ott őket ezen elnevezések között, míg a helyettük álló *Szilágyi, Szepesi* nevek viszont nagy gyakoriságú elemei a névrendszernek. Az is nyilvánvaló, hogy az olyan tájnevek, amelyek népi használatúvá sohasem váltak (mint pl. a *Partium, Szlavónia*), nem szolgálhattak személynevekhez sem alapul, a *Kővár vidéke, Beszterce vidéke* viszont szerkezetes jellegével állt ellen a személynévvé válásnak (1997: 177–8). KÁLMÁN BÉLA a helynévből formáns nélkül alakult névformák kapcsán pedig azt szögezi le, hogy a legtipikusabb összetett településnév-típusok, mint a *-falu ~ -falva, -vár, -ház(a)* stb. utótagúak, nem fordulnak elő ilyen struktúrájú személynévként, míg a németben például a *Königsfeld, Tiefenbach, Mittendorf* tí-

pusú családnevek egészen jellegzetesek (1975: 455, ezt a megfigyelést a RMCsSz. is alátámasztja).[40]

Az előzményirodalommal tartva én is úgy gondolom, hogy egy olyan személynévtípus, amely ilyen jelentős elemszámú kategóriája a személynévrendszernek, és amelynek ennyire markáns morfológiai jellemzői vannak, feltétlenül érdemes egy olyan vizsgálatra, amely az esetleg meglévő kötöttségeit igyekszik feltárni. Az ilyen vizsgálatoknak egyrészt az lehet a fő kérdésfelvetése, hogy milyen (morfológiai vagy egyéb nyelvi és nem nyelvi) tényezők állhatnak amögött, hogy valamely térség bizonyos helyneveiből keletkeznek helyviszonyt kifejező, helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő személynevek, másokból pedig nem. Ebben persze migrációs jelenségek is értelemszerűen szerepet játszanak, de az ezt a faktort lehetőség szerint kiszűrő, jól meghatározott területen végzett vizsgálatok nyelvi okokat — már ha vannak ilyenek — is a felszínre hozhatnak. A másik megválaszolandó kérdés pedig a helynévszerkezet és a személynévszerkezet összefüggéseire irányul: kimutathatóak-e eltérések a helynévstruktúrák tekintetében a helynevekből képzéssel, illetőleg metonímiával alakult személynevek között. E kérdések megválaszolása azonban olyan speciális vizsgálatokat igényel, amilyenre e dolgozat keretében nem vállalkozhatom.

A sajátosságjelölő nevek problematikájának a fentebb bemutatott részletezését több okból is szükségesnek tartottam: egyrészt azért, mert ez a személynévfajta a nyelv történetének bármely időszakában a névrendszer magvát képezi, és számos lényeges jegyét csak átfogó, sokféle szempontot érvényesítő vizsgálattal deríthetjük fel. Indokolhatja másrészt az eljárásomat az is, hogy a sajátosságjelölő nevek efféle bemutatása több olyan kérdést is a felszínre hozott, amelyek a dolgozatom központi témáját, a személynevek és a helynevek rendszertani összefüggéseit a legközvetlenebbül érintik. Végül pedig az a törekvés is vezetett ebben, hogy e személynévfajta sokszálú kapcsolatrendszerén keresztül bemutassam, milyen elvek és módszerek alkalmazásával látom a történeti személynévvizsgálatokat általában véve is a leginkább megvalósíthatónak és eredményre vezetőnek.

2.2. Referáló nevek

2.2.1. A referáló személynevek forrásai

A referáló nevek a személyneveknek pusztán a legelemibb funkciójával rendelkeznek, vagyis azonosítják az elnevezettet anélkül, hogy ehhez a szerepkörükhöz to-

[40] Talán ez a körülmény is inspirálhatta FEHÉRTÓI KATALINt abban, hogy — amint erről a fentiekben már szó esett — e nevekkel is számoljon a helynévi eredetű személynevek alapszavai között, föltéve azok ellipszis útján való megrövidülését; vö. *Péterfalva* helynév > *Péter* helyviszonyra utaló személynév (lásd előbb).

vábbi funkciók (pl. jellemzés, leírás, affektív szerep) is társulnának. E személynévfajta forrásbázisául egyrészt az adott nyelvbe bekerült jövevényszemélynevek szolgálnak. A nyelvek ugyanis nem elszigetelten léteznek, hanem egymással kölcsönhatásban, aminek köszönhetően a beszélők az egyik nyelvből a másikba neveket is átvihetnek (vö. HOFFMANN 2008a: 13). Az átvett nevek az átadó nyelvben lehetnek ugyan leíró, sajátosságjelölő nevek, de az átvevő nyelvben csakis referáló szereppel bírhatnak: a magyar nyelvben tehát a török, szláv, német, latin nyelvekből származó személynévformák (pl. *Ákos, Bogislav, Hedvig, Péter*) referáló funkcióban és csak abban állhatnak. A referáló személynévfajta emellett kap elemeket a saját nyelv személynévállományából is: az adott nyelv sajátosságjelölő nevei ugyanis — minthogy az új nevek keletkezése mindig a meglévő névrendszer árnyékában működik — nemcsak a modelljükkel, hanem önmagukban is egyre inkább mintává, azaz valójában egyfajta lista, szómező elemeivé válnak. A névadást egyre inkább a divat befolyásolja, a névnek háttérbe szorul a sajátosságjelölő szerepe, s előtérbe kerül a név legfőbb funkciója, azaz a referáló jellege, hiszen a névnek nem a leírás, hanem az azonosítás a fő szerepe (vö. HOFFMANN 2008a: 14). Konkrét példán keresztül megvilágítva mindez tehát azt jelenti, hogy a közszói azonosíthatósággal rendelkező, szemantikailag trapnszparens névformák nem feltétlenül leíró jelleggel kapcsolódnak minden esetben a névviselőjükhöz, hiszen hívhattak valakit az ómagyar korban *Búzád*-nak pusztán azért, mert volt ilyen név a rendszerben, anélkül is kaphatott tehát valaki ilyen nevet, hogy ezzel az illetőt bármilyen módon is jellemezni kívánták volna. Így az adott nyelv közszóállománya is forrása lehet a referáló neveknek, hiszen minden korban keletkezhettek olyan közszói eredetű személynévformák is, amelyek áttetsző transzparenciájuk ellenére sem az elnevezett személy sajátosságait voltak hivatottak kifejezni, pusztán az azonosításukra szolgáltak. HOFFMANN ISTVÁN erre a mai személynévadás *Napsugár* listanevét hozza példaként (2008a: 15). A jelenséget MINNA SAARELMA úgy értékeli, hogy az egyfajta kész névállományból való választással a különböző nyelvi kifejezések tradicionális személynevekké váltak (2013: 128).

Minthogy az ómagyar kor személynévadása kapcsán arra a jelenségre vonatkozóan, hogy a közszói azonosíthatósággal rendelkező személynevek mely esetekben kapcsolódtak nem sajátosságjelölő, hanem pusztán referáló funkcióban a névviselőhöz, lehetetlen információkat szereznünk, ezt csupán elméleti — ám bizonyosan létező — lehetőségként jeleztem a fentiekben, konkrét ómagyar kori adatokkal történő alátámasztása azonban az említett okok miatt nem áll módomban. Az ilyen elnevezéseket mint rendszerelemeket — a vélhetően elsődleges szerepüknek megfelelően — a sajátosságjelölő neveknél tárgyaltam a rendszertani leírás során. A továbbiakban a referáló nevek bemutatását ezért a magyar személynévrendszer jövevényszemélyneveire leszűkítve végzem el, ezek referáló-azonosító funkciója ugyanis minden kétségen felül áll.

A referáló nevek csoportjában etimológiai rétegek különíthetők el attól függően, hogy az egyes elemek milyen nyelvben keletkeztek, illetőleg milyen nyelvből kerültek be a kérdéses névállományba. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor azt is, hogy mindennek csak az átvétel korára vonatkozó népesség- és kultúrtörténeti, valamint nyelvtörténeti jelentősége lehet (HOFFMANN 2008a: 19). A jövevénynevek mint a referáló személynévréteg elemei egyrészt természetes, gyakran igen intenzív népi-nyelvi érintkezések eredményeként kerülhettek át a magyar nyelvbe, de komolyan számolnunk kell a körükben olyan jövevényelnevezésekkel is, amelyek kulturális-művelődéstörténeti tényezők hatására váltak a személynévrendszer részévé. Ez azt jelenti tehát, hogy az érintkezéseknek két síkját különíthetjük el: a népi szintű, vagyis az alsó néprétegbeliek között zajló népi-nyelvi érintkezéseket, amelyek valójában a köznapi szintű érintkezés szférájában zajlanak; a magasabb presztízsű rétegek képviselte, a magasabb műveltség szintjén zajló érintkezések pedig a másik sík részeiként foghatók fel. Az előbbi kategóriát a honfoglalás előtti török, illetve a letelepedés utáni elsősorban szláv és német névkincs képviseli, az utóbbiba pedig főképpen a kereszténység révén elterjesztett egyházi latin személynevek tartoznak, de föltehetünk itt kisebb részben irodalmi gyökerű francia elemeket is.[41]

2.2.2. A referáló személynevek kronológiai rétegei

1. A referálónév-csoportok történeti rétegződésében az adatokkal is dokumentálható időszakból alighanem a t ö r ö k eredetű személynevek képviselik a kronológiailag legkorábbi réteget. Ezeknek az elnevezéseknek a jó része honfoglalás előtti gyökereket mutat, az ún. nomád névadás korába nyúlik vissza, és noha a Kárpát-medencébe történő letelepedés után, az addig meghatározó szerepű török–magyar nyelvi kapcsolatok fokozatos visszaesését követően a használatuk a névadásban jelentősen háttérbe szorult, feltétlenül számolnunk kell a létükkel a korai ómagyar kor időszakában is. Ezt — a névrendszer folytonosságának általános tétele és a konkrét forrásadatok mellett — már pusztán az is indokolja, hogy a magyar királyság első évszázadaiban köztudottan többféle törökségi népcsoport is

[41] A referáló nevek rétegeinek tárgyalásakor nem törekszem a témakör szakirodalmának teljes körű összefoglalására. A gazdag előzményirodalomból e helyütt is azokat a gondolatokat emelem ki inkább, amelyek a munkámban alkalmazott megközelítéshez szervesen illeszkednek. Eljárásomat az is indokolhatja, hogy e fejezetben sem klasszikus tudománytörténeti összefoglalást kívánok adni, hanem a névrendszer alapvonásainak, jellemző jegyeinek a feltárásához igyekszem további — megítélésem szerint fontos — adalékokkal hozzájárulni. Az itt előhozott kérdésköröket emellett arra is figyelemmel választottam meg, hogy azok a dolgozat fő céljának megvalósítását (vagyis a helynevek és a személynevek viszonyrendszerének a bemutatását) a legjobban elősegítsék.

letelepedett a Kárpát-medencében (besenyők, úzok, kunok),[42] akik a korábbi s a honfoglalás után is tovább élő török elnevezések mellett akár újabbakat is meghonosíthattak a magyar személynévadásban.

Az első forrás, amely a magyar személynévrendszer török eredetű személyneveiről is tudósít, Konstantin császár munkája a 10. század közepéről. E történeti munka *τασήσ* ([tàsi], vö. tör. *Taš* szn.), *'Ιέλεγ* ([jeleγ], vö. tör. **Iliγ* ~ **Eliγ* szn.), *ιουτοτζάσ* ([jutocsá], vö. tör. *jutočï* 'ínyenc') stb. személynévemlítései arról tanúskodnak, hogy ezek a névformák a magyar névrendszer elemeivé bizonyosan akkor válhattak, amikor a magyar–török nyelvi, kulturális kapcsolatok még élénken éltek, azaz a honfoglalás előttről, az ősmagyar kor második feléből származhatnak. További, korai okleveles forrásokból adatolható, törökségi nyelvekből való személynévi adatokhoz lásd például: Anon. *Ohtum* (ÁSz. 45; vö. tör. *Altïn*), 1138/1329: *Tosu* (SZABÓ D. 1936: 133, ÁSz. 763), Anon. *Thosu, Tosu* (ÁSz. 763), Anon. *Hulec* (ÁSz. 394; vö. tör. **Iliγ* ~ **Eliγ*),[43] 1146: *Acus* (CAH. 53, Sztp. 1: 25, ÁSz. 45; vö. tör. *Aq-quš* 'fehér sólyom'), 1138/1329: *Bese* (SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 120) stb. (ezekhez és további példákhoz lásd még BENKŐ 1950a: 21, BÁRCZI 1958a: 130, PAIS 1966, BERRÁR 1952: 25–6, 52, HAJDÚ 2003: 357–8 stb.).[44] Akadnak ebbe az etimológiai rétegbe tartozó női személynévadatok is: István király anyjának, *Sarolt*-nak a neve (vö. Anon. *Sarolt, Soroth, Sarolth*) például MELICH JÁNOS szerint a török *šar-aldy* 'fehér vadállat: menyét, hermelin, nyest' szóból származó személynév átvétele lehet (1924: 115), ugyanezt a névformát PAIS DEZSŐ a török *sarylty : sarartu* 'fehérség' szóval hozza kapcsolatba, s a származtatást jelentéstani szempontból azzal az érvvel is megtámogatja, hogy az e név szláv nyelvi fordításaként jelentkező *Beleknegini,* azaz 'fehér fejedelemnő' megfelelésre utal (1935: 270).[45] Sarolt testvére, *Karolt* (vö. Anon. *Caroldu*) nevét MELICH a török *kara-aldy* 'fekete menyét' (i. h.), PAIS pedig a

[42] A Kárpát-medence törökségi népeinek kronológiai és területi jellemzőihez lásd összefoglalóan KRISTÓ 1994b: 431, térkép: 432–3 között, 2003a: 69–79, 219–43, RÁCZ A. 2010.

[43] Az Anonymus gesztájában előforduló *Hulec* és *Velec* személynevek magyarázatához, illetőleg azok esetleges etimológiai összefüggéséhez részben egymással, részben a DAI. *'Ιέλεγ* személynevével lásd TÓTH V. 2012c.

[44] PAIS DEZSŐ a ragadozómadarak nevéből lett személynevek típusát a törökségi nyelvekben igen gyakorinak mondja, s olyan, a magyarba is bekerült személynévi példákkal illusztrálja ezt a kategóriát, mint pl. az *Ákos, Karcsa, Tiván, Torontál* névalakok (1966: 14). Ez a névadási mód — ahogyan azt a sajátosságjelölő nevek tárgyalásakor láttuk — a magyarságnál is megvolt egy bizonyos időszakban (az ómagyar kori példák ezt világosan jelzik), amely egyesek szerint a korabeli, főképpen ősmagyar kori személynévadásunk törökös jellegéről tanúskodik. Ugyanilyen párhuzamot gyanít PAIS DEZSŐ a török *Balmaz* személynév (vö. 'nem lévő') és a magyar *Nemvalód* szemantikai egyezésében (i. m. 19), illetőleg a számnévszemélynevek (pl. magyar *Ketted,* tör. *Otuz* 'harminc') mindkét névrendszerben hasonlóan divatos voltában is (i. m. 20).

[45] A *Sarolt ~Beleknegini* megfelelést BENKŐ LORÁND a „nyelvek közti párhuzamos névadás" szép példájaként említi (2003b: 408).

török *karaltu* 'feketeség' szóból magyarázza, s a két név összefüggésében a névvonatkoztatás egyik példáját látja megnyilvánulni (i. h., összefoglalóan mindehhez lásd BERRÁR 1952: 25–6, ahol további példák is találhatók).

Ezen a ponton meg kell szakítanunk a névrendszer-történeti áttekintésünket, egy a továbbiak szempontjából is lényeges körülményt a személynévátvételek általános természetéről ugyanis nem hagyhatunk említés nélkül. A személynévkölcsönzésnek csakúgy, mint bármely más nyelvi jelenség kölcsönzésének alapvető feltétele a beszélőközösség bizonyos fokú és mértékű kétnyelvűsége (vö. ehhez SÁNDOR 1998: 7, 15). A nyelvtörténeti korszakokban lezajlott személynévkölcsönzéseket ezért csakis akkor érthetjük meg a maguk teljességében, ha a beszélők jelenlétét és valóságos nyelvi viselkedését szem előtt tartjuk, ahogyan ezek a kritériumok a mai kontaktusvizsgálatokban is meghatározó igényként vannak jelen.[46] Mindez pedig azt jelenti, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszemélyneveinek átvételére nagy valószínűség szerint a felsőbb rétegbeliek magyar–török kétnyelvűségi viszonyai közepette kerülhetett sor, hiszen e névformákat rendre főemberek neveiként találjuk meg a legkorábbi időszakban. E névformák tehát összmagyar kétnyelvűségre önmagukban nem utalnak, de természetesen nem is zárják ki azt (lásd ehhez széleskörű érveléssel SÁNDOR 1998). Ezt a lehetőséget névtani érvekre hivatkozva már csak amiatt sem vethetjük el, mivel a közrendbeliek elnevezéseiről e korszakra vonatkozóan nincsenek még olyan csekély mértékű ismereteink sem, mint a főemberek neveiről.[47]

---

[46] Az a vélekedés pedig ma már szinte nyelvtörténeti közhelynek számít, hogy mivel nincs okunk feltételezni, hogy a már lezárult, illetőleg a jelenben zajló nyelvi változások más mechanizmusok szerint működnének, a történeti folyamatok rekonstruálásához a maiak analógiája feltétlenül fontos fogódzóként jöhet a segítségünkre (vö. pl. SÁNDOR 1998: 8, 19). A nyelvi érintkezések kérdésére vonatkoztatva pedig mindez — WEINREICH szavaival — azt jelenti, hogy „a mai nyelvi érintkezések szociokulturális föltételeinek vizsgálata és tipologizálása sokkal inkább lehetővé tenné a múltbeli nyelvi érintkezések társadalmi körülményeinek rekonstruálását, mint ha egyedül a kölcsönszavak tanúbizonyságát vesszük figyelembe" (1953: 110, idézi SÁNDOR 1998: 8). Ez a megközelítés nem a nyelv egyes elemeit, sőt még csak nem is a rendszerét veszi tehát alapul, hanem annak a működésére koncentrál. Mintaszerű példát mutatott e szemlélet és módszer sikeres alkalmazására a helynévkölcsönzések vizsgálatában nemrégiben PÓCZOS RITA (2010).

[47] A honfoglalás előtti, illetve részben a honfoglalás utáni magyar–török nyelvi kapcsolatok kérdésével, közte a különböző korokban föltehető kétnyelvűség lehetőségével és mértékével itt részletesebben nem kívánok foglalkozni (de lásd ehhez SÁNDOR 1998), pusztán arra igyekeztem rámutatni, hogy a személynévkölcsönzés feltételei között ezzel a tényezővel mindenképpen számolnunk kell. Ehhez azt is hozzátehetjük még, hogy a RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD munkájaként nemrégiben megjelent nagyszabású monográfia a magyar nyelv nyugati török jövevényszavairól (2011) — amelynek bevezető tanulmányai a török nyelvtörténeti kérdéseket is mélyen érintik — a honfoglalás előtti magyar–török kétnyelvűség vizsgálatában is új korszakot nyithat. A lehetőségeket pedig — a névrendszer-történeti vizsgálatok szempontjából — még

Hasonló gondolatok vezethették korábban BERRÁR JOLÁNt is akkor, amikor a török eredetű női neveket a közszói eredetű magyar személynevek és a jövevénynevek között átmeneti típusként határozta meg azon az alapon, hogy ezek bár kétségtelenül jövevénynevek a magyarban, de a magyar névhasználók — ahogyan erre többek között a *Karoldu* és *Saroltu* nevek szemantikai kapcsolata is rávilágít — a jelentésüket ismerhették (1952: 25, 52). PAIS DEZSŐ is amellett érvel, hogy a főemberek, az Árpád-család tagjai a honfoglalás korában, sőt akár még évtizedeken át később is kétnyelvűek voltak. A kétnyelvűséget esetükben még valószínűbbé teszi az a körülmény, hogy az Árpád-utódok neveinek egy része a magyarból, más része a törökből fejthető meg, sőt — az általa jelzett etimológia alapján — *Liüntik : Tarkacs(u)* esetében e két nyelvből való párhuzamos neve van ugyanannak a személynek. E nevek ráadásul jelentéstani vonatkozásban állnak egymással, ami pedig PAIS szerint csak úgy lehetséges, ha a családban egyaránt értették a magyar és a török neveket (1960: 98).[48]

A két- vagy többnyelvűség sajátos eseteiként értékelhetjük azokat az államalapítás-kori névanyagunkban található sajátos névpárokat, kettős elnevezéseket, amelyek párhuzamos (többnyire török és szláv) névformákként szerepelnek egyazon személy megjelölésére a forrásokban (pl. tör. *Sarolta* — szl. *Beleknegini,* tör. *Gyula* — szl. *Procui*). Ezek a névpárok azt is jelzik egyúttal, hogy egyes régiókban olyan kulturális kapcsolatok hatnak, amelyeknek a nyelvekben is megvannak a maguk lenyomatai. Hasonlóan ítélhetjük meg valójában őket, mint a nemzetközi vándorszavakat, amelyek között igen sok — az itt látható névpárok keletkezésére is rávilágító — tükörszóalakulat használatos (vö. ehhez KISS L. 1976: 3–5).[49] E névvariánsok széleskörű használatáról, egyik vagy másik névforma domináns voltáról azonban a források kevésbé tájékoztatnak bennünket.

---

tovább növelheti az, ha a jövevényszavak mellett a jövevénynevek is hasonlóan alapos feldolgozásban részesülnek.

[48] Az a gondolat, hogy a magyar–török intenzív nyelvi kapcsolatok a személynévrendszerünkön is szükségszerűen nyomot hagytak, azokban az alapelvekben is visszaköszön, amelyeket MELICH JÁNOS jelölt ki a magyarban török eredetűnek magyarázott személynevek etimológiai hitelességét illetően. A török származtatás lehetőségének véleménye szerint ugyanis az a legfőbb feltétele, hogy az adott névforma a törökben ténylegesen is használt személynévként kimutatható s a törökségből megfejthető legyen; ámde abban az esetben, ha hasonló személynevet a törökből mégsem tudnánk kimutatni, akkor pedig arra kell törekednünk, hogy abból a korból, amelyből a feltételezett török eredetű személynév való, ugyanolyan jelentésű magyar köznévi eredetű személynevet adatolni tudjunk (1907: 167). Ez utóbbi feltételben látensen ott rejlik a magyar és a török személynévrendszer szoros kapcsolatának, tipológiai rokonságának mint érvnek az alkalmazása.

[49] SZEGFŰ LÁSZLÓ ezekről a névpárokról azt gyanítja, hogy „e személyek nevét vegyes etnikumú alattvalóik egy része eredetiben, más része tükörfordításban vagy legalábbis hasonló fogalomtartalommal fordítva használhatta (…) e fordítások intralinguistikai mechanizmusában (…) a legfontosabb szerepet szintén a szemantikai aspektusnak kellett játszania ahhoz, hogy megte-

2. A Kárpát-medencében történő letelepedést követően a magyar személynévrendszerben új névrétegek jelentek meg azzal összefüggésben, hogy a törökségi nyelvi kapcsolatok mellé, majd egyre inkább helyébe más népcsoportok, más nyelvek befolyása lépett. A korai ómagyar korban a magyar személynévrendszert ért idegen nyelvi hatások között kétségtelenül a szláv és a német névadói befolyás játszotta a jelentősebb szerepet. BENKŐ LORÁND a s z l á v személynévadás hatását a törökénél jóval erősebbnek minősítette,[50] s úgy tartotta, hogy a szláv nevek az egész Árpád-korban nagy divatnak örvendtek (1950a: 21). Hasonlóan intenzívnek értékelte a szláv nyelvi kapcsolatokat FEHÉRTÓI KATALIN is, amikor azt hangsúlyozta, hogy a honfoglalás idején itt élt szláv etnikumú, illetőleg a magyarsággal később érintkezésbe kerülő szláv ajkú lakosságnak és leszármazottainak névhasználata erősen hatott az Árpád-kor névadási szokásaira (1998a: 54). Erről a jelentős hatásról tanúskodnak az oklevelekben nagy számban előforduló szláv névformák is, mint pl. 1055: *bagat* mezee (DHA. 1: 151, CAH. 19, ÁSz. 133), 1211: *Bogat* (PRT. 10: 505, ÁSz. 133; vö. szl. *Bogatъ*), 1055: *Woiteh* comitis (DHA. 1: 152, CAH. 20, ÁSz. 825; vö. cseh *Vojtěch*), 1111: *Jaresclau* (DHA. 1: 383, CAH. 37, ÁSz. 406; vö. szl. *Jaroslavъ*), 1162: *Beloslao* (CAH. 65, ÁSz. 107; vö. szl. *Běloslavъ*), 1217: domine *bogosloe* (CDES. 1: 170, ÁSz. 135; vö. szl. *Bogoslava*). További e körbe tartozó példák: 1111: pristaldum … *Batona* nomine (DHA. 1: 383, CAH. 37, ÁSz. 97), 1138/1329: *Vgrin* (SZABÓ D. 1936: 57, ÁSz. 774), 1138/1329: *Deuecher* (SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 249), 1138/1329: *Weiteh* (az összeírás több településen is említ ilyen nevű szolgákat, SZABÓ D. 1936: 132, 134, Gy. 1: 896, ÁSz. 799), 1193: In Zuloc … terra … dividitur cum *Vinceslov* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 55–6, CAH. 90, ÁSz. 813), 1198: *Pribur* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 63, UB. 1: 34, ÁSz. 654), 1211: *Bela* (PRT. 10: 510, ÁSz. 105), +1214/1334: *Crachun* filius Tumpa (CDES. 1: 149, ÁSz. 446),[51] 1219/1550: iobagiones Martini comitis de villa Vamus pro latrocinio Egud, Bityka, *Zobotha,* Karasun, Torka (Gy. 1: 814, ÁSz. 851), 1269/1269: Chama filio *Latibur* de Zaka (ÁÚO. 3: 202), 1295: Barleus et *Irizlaus* fily Baan (H. 6: 414, Gy. 4: 373, ÁSz. 409) stb. (a szláv eredetű személynevek további

---

remtődjék a kommunikatív egyértelműség, a különböző nyelvű elnevezések (egyben azonosító meghatározások) értelmi azonossága" (1997: 24, a példákhoz lásd 25–8).

[50] Másként ítélte ezt meg PAIS DEZSŐ, aki szerint a török népekkel való több évszázados érintkezés nem merült ki bizonyos számú név átvételében — ahogyan ennél tovább az európai népek hatása viszont nemigen terjedt ki —, hanem „félreismerhetetlen befolyást gyakorolt a névadás szempontjaira és a névalkotás módjaira is" (1966: 11).

[51] Ez az elnevezés persze akár magyar — a *Péntek, Pünkösd* típusú személynevek szemantikai kategóriájába illeszkedő — névformaként is értékelhető, a hangszerkezeti jellemzői (a szóeleji mássalhangzó-torlódás) miatt tekintettem nagyobb valószínűséggel mégis szláv alakulatnak.

adatait és etimológiájukat lásd pl. BENKŐ 1950a: 21, BERRÁR 1952: 44, BÁRCZI 1958a: 132–3, FEHÉRTÓI 1997a: 73–4, HAJDÚ 2003: 359 stb.).[52]

E neveket mint az ómagyar kori személynévrendszer (pontosabban a Kárpát-medencei személynévhasználat) elemeit értékelve azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk egy fontos körülményt. A magyar királyság területéről fennmaradt oklevelekben előforduló szláv személynévi adatok egy részéről nyilvánvalóan nem lehet megállapítani azt, hogy azokat magyar vagy szláv névhasználókhoz, névviselőkhöz köthetjük-e. A szláv elnevezések gyakran rejthetnek szláv etnikumhoz tartozó személyeket, de a magyar és szláv vegyes lakosságú területeken — feltehetően kétnyelvűségi helyzetben — bekövetkező névkölcsönzések eredményeképpen természetesen a magyar etnikumhoz tartozók is viselhettek szláv eredetű névformákat. E neveket pedig ebben az esetben a magyar névrendszer szerves részének kell tekintenünk. Arra ugyanakkor, hogy egy-egy okleveles említés kapcsán az adott személynév szláv vagy magyar névrendszerhez való tartozásáról — azaz a névviselő nyelvi környezetének jellegéről — határozott véleményt formáljunk, meglehetősen kevés esélyünk lehet.[53] Halvány segítséget e kérdésben az oklevél szövegkörnyezetéből kinyerhető információktól remélhetünk ugyan, ám sok esetben erre a fogódzóra sem alapozhatunk megnyugtató kijelentéseket. Az alábbiakban e nehézségekre igyekszem néhány konkrét példán keresztül rámutatni.

Olykor az oklevél „névkörnyezete” kínál bizonyos támpontokat annak a valószínűsítéséhez, hogy egy adott szláv eredetű névformával megjelölt személy vajon mint szláv vagy mint magyar névviselő szerepelt-e az adott közösség tagjaként. Nagyobb esélyekkel tehetjük föl talán egy-egy szláv névvel feltűnő személynek a magyar etnikumhoz való tartozását abban az esetben, ha magyar helynevet viselő

[52] Mivel e munkában etimológiai kérdésekkel nem kívánok foglalkozni, nem utalok ezért arra sem, ha a szakirodalom egyik vagy másik magyarázatával nem teljesen értek egyet. A referáló nevek kapcsán mindenesetre igyekeztem olyan példákat választani, amelyek származtatását megnyugtatónak találtam. Az etimológia kérdéséhez néhány általános érvényű megjegyzést ugyanakkor mégiscsak hozzáfűzök. A történeti személynévkutatásban a nevek etimológiai rétegzettségének a vizsgálata régóta és hagyományosan kedvelt kutatási irányként van jelen, s a szakirodalmat áttekintve az a benyomásunk, hogy a névkutatók ennek lehetőségeit hol optimistán, hol pedig erősen szkeptikus viszonyulással határozzák meg. Annak ellenére, hogy a személynevek eredetének megfejtésére vállalkozó kutató számos nehézséggel találja magát szemben, e téren a történeti személynévkutatás többnyire megbízható, nemzetközi összevetésben is kiemelkedő eredményeket ért el. Ezeket az eredményeket elismerve e helyütt csupán azt az elvet kívánom hangsúlyozni, miszerint az etimológiai vizsgálatok megbízhatóságát nagyban növeli, ha az egyes neveket nem elszigetelten, hanem mint a névrendszer elemeit igyekszünk meghatározni, s adott esetben a megoldási lehetőségek többféle irányát, vonulatát is megengedjük.

[53] Ezért is nyilatkoztunk visszafogott óvatossággal az oklevelek személyjelölő szerkezeteinek forrásértékét tárgyaló 1.1. fejezetben a személynevek etnikai azonosító szerepéről.

településen olyan szolgákkal együtt szerepel, akiket magyar (vagy legalábbis a morfológiai jellemzők alapján magyarnak tűnő) néven említenek, ahogyan ezt például a dömösi adománylevélben Győ faluban láthatjuk; vö. 1138/1329: In villa Geu … nomina servorum … Kesedi, Taudi, *Vlcan,* Hadagi (SZABÓ D. 1936: 132, Gy. 1: 896, ÁSz. 819). A határozottabb állásfoglalástól azonban ilyenkor is tartózkodnunk kell, hiszen szláv betelepülőkkel ezekben az esetekben is számolhatunk. Ugyanez a helyzet akkor is, amikor apa és fia viszonyában találkozunk a magyar és a szláv névformák egymásmellettiségével: az 1256/1272/1275: Buzad filii *Bolezlai* de Nempthy (CDES. 2: 380–1, Gy. 3: 221, ÁSz. 139) adatban Németi településről való *Búzád*-ot említik meg (ő tehát magyar eredetű nevet visel), aki egy bizonyos (szláv eredetű névvel megnevezett) *Boleslaus* fiaként szerepel. A helyzetet még tovább bonyolítja, hogy a Hont megyei Németi település szinonim neve éppen a szláv lakosságra utaló *Tóti* (vö 1291: possessem … *Nympthy* seu *Tothi,* Gy. 3: 221), sőt mellette *Zábrod* néven (1256: *Zabroud,* i. h.) létesült szláv hospestelepről is tudunk. Boleslaus testvéreinek elnevezései emellett valóságos multilingvális névkavalkádról árulkodnak: a *Mikus, Stephanus, Bena, Tywan, Guruzk, Wom* (vö. Gy. 3: 221) neveik kitűnően illusztrálják a névadás és névhasználat valójában nyelvek, etnikumok feletti voltát. Szintén a magyar személyek mint névviselők felé billen a mérleg akkor is, ha az apa és a fia(i) nevében találunk sajátos magyar–szláv névmegoszlást: az 1202–1203/1500 k.: Boda cum tribus filiis, Bodos, Orod, *Bodamer* (ÁSz. 129) szövegkörnyezet például egyértelműen jelzi, hogy egy *Boda* nevű személy három fiáról, *Bodos*-ról, *Orod*-ról és *Bodamer*-ről van szó, akik közül tehát az egyik fiú szláv eredetű nevet visel *(Bodamer),* amellyel etimológiailag a másik fiú és az apa neve is összetartozik, ám ezek a magyarban alakult képzések lehetnek *(Bodos, Boda),* a harmadik fiú pedig szintén belső keletkezésű, magyar eredetű nevet kapott *(Orod),* pedig az nyilvánvaló, hogy valamennyi családtag egyazon nyelvet beszélt, egyazon etnikumhoz tartozott. Az olyan említésekben ugyanakkor, ahol apa és fia neveként is jellegzetes szláv személynév szerepel, jó esélyekkel gyaníthatunk szláv etnikumhoz tartozó személyeket; vö. 1254: *Bogomerius* filius *Zubuzlou* (ÁÚO. 2: 246), 1291: *Zebezlaus* filius *Bogomir* (Gy. 4: 420, ÁSz. 135). Ezek a szemléltetésképpen felhozott, a rendkívül gazdag okleveles forrásanyagból egyáltalán nem koncepciózusan, hanem sokkal inkább szúrópróbaszerűen szemezgetett példák is jól mutatják a referáló személynévfajta alapvető természetét: az e körbe tartozó nevek használatának lényegében nyelveken, kultúrákon, népeken átívelő jellegét. A referáló neveknek ez a jellegzetes vonása — mint a későbbiekben látni fogjuk — az egyházi nevek használatában csúcsosodik ki.

3. A n é m e t névréteg lényegében hasonló problémákat vet fel, mint amelyekre a szláv réteg kapcsán kitértem, esetükben azonban néhány további körülményt szintén mérlegelnünk kell. Amíg ugyanis a szakirodalom az itt talált, s a magyar névrendszer számára a szláv személyneveket jórészt közvetítő szlávokról

(de részben még a később betelepülőkről is) úgy nyilatkozik, mint jórészt földművelő tevékenységet folytató lakosságról (vö. pl. KRISTÓ 2003a: 118), a magyar királyság korai évszázadaiban a Kárpát-medencébe betelepülő németek alapvetően más társadalmi réteget képviselnek: a magyar–német kapcsolatok kezdetén leginkább a királyi családba beházasodókat (pl. *Gizella, Gertrúd*), a kíséretükben érkező lovagokat, főurakat, valamint a különféle magas tisztségekre behívott világi és egyházi személyeket találjuk meg a köreikben. A hazai németség (zömmel kereskedők, kézművesek és parasztok) első tömeges betelepülése főleg Nyugat-Magyarország, illetve Erdély és a Szepesség területére aztán már közvetlen népi érintkezések eredményeként az adott régiókban a magyar–német kétnyelvűség különböző fokozatait és ezzel együtt a nyelvi kapcsolatok tág lehetőségét teremtette meg (vö. MOLLAY 1989: 233–7, 1994: 486–7, KRISTÓ 2003a: 121–65). Arra a kérdésre, hogy ezek a különbségek a szláv és német nevek használatának névszociológiai jellemzőiben is tükröződnek-e, rövidesen visszatérek.

Az oklevelekben előforduló nagy számú német eredetű személynév mindenesetre a német nyelvi befolyást is feltétlenül jelentősnek mutatja; vö. pl. 1055: *Lutouic* comitis (DHA. 1: 152, CAH. 20, ÁSz. 503; vö. ném. *Liutwic, Lutowic, Lutwic*), 1111: *Theobaldus* Sumugin(ensis) [comes] (DHA. 1: 383, CAH. 37, ÁSz. 746; vö. ném. *Thiotbald, Theutbald*), 1134: *Adilbreth* … Sumigiensis comes (MES. 1: 86, ÁÚO. 1: 242, CAH. 46, ÁSz. 47; vö. ném. *Adilbrecht, Albrecht*), +1135/13. sz.: *Lamberto* comite Budrugiensi (PRT. 8: 274, Gy. 1: 711, ÁSz. 480; vö. ném. *Lambrecht*), +1135: *Nana* Quinqueecclesiensi [episcopo] (PRT. 8: 274, ÁSz. 575; vö. ném. *Nanna, Nana*), 1138/1329: nomina servorum … In villa Tupundi: Pete, Merke, *Herman,* Mirei, Pentuk (SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 382), 1138/1329: nomina servorum … In villa Bata … Mahali, *Lampert,* Geu, Stamer (SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 481), 1211: vdornici … *Wylmos* (PRT. 10: 514, ÁSz. 812; vö. ném.-lat. *Wilhelmus*), 1299: *Lypolth* filius Martini nobilis de Mysle (MES. 2: 474, Gy. 1: 342, ÁSz. 495), 1299: comes *Walter* (MES. 2: 475, Gy. 1: 397, ÁSz. 792), 1211: *Welprith* (PRT. 10: 515, ÁSz. 801; vö. ném. *Welfrit*); ez utóbbi a női nevek körében is előfordul; vö. 1252: tribus ancillis quarum nomina sunt hec Lilium, *Velpreth* et Angles (H. 6: 75, Gy. 4: 185, ÁSz. 801).[54] További e réteghez tartozó női neveket ugyancsak említhetünk: pl. 1288: *Kunegundis,* Relicta Serenissimi principis Boleslay (H. 6: 335, 344, ÁSz. 473; vö. ném. *Kunigunde*), 1221: *Hilta* domina (PRT. 1: 651, Gy. 2: 618, ÁSz. 386; vö. ném. *Hilta,* ill. *Hild-* előtagú nevek), 1292: domine *Hedwigi* relicte quondam domini Sifridi de Haslowe (UB. 2: 274, ÁSz. 371; vö. ném. *Hedwig*), 1216: *Gertrudis* Regina Vngarie (ÁÚO. 6: 379, ÁSz. 333; vö. ném. *Gertrud(is), Gerdrud(is)*). (További pél-

[54] Ebben az említésben egyébként az *Angles* személynévforma ugyancsak a német névrendszerből került be a magyarba, mégpedig — az 1272: *Aglent* (ÁÚO. 8: 410, ÁSz. 49) névhez hasonlóan — az egyházi latin *Agnes* személynév német változataként (vö. ehhez BERRÁR 1952: 43).

dákhoz és az említett nevek etimológiájához lásd BERRÁR 1952: 39–43, BÁRCZI 1958a: 132–3, FEHÉRTÓI 1997a: 74, HAJDÚ 2003: 359 stb.) Noha e névformák viselője adott esetben persze német személy is lehetett (ahogyan konkrétan is tudjuk ezt például *Gertrud* királynéról, illetőleg gyaníthatjuk a német származást annak a *Hedwig* nevű özvegynek az esetében is, akinek az elhunyt férjét *Sifrid*-ként említi az oklevél), az kétségtelen, hogy ilyen neveket az ómagyar korban magyarok is viselhettek. Ennek eldöntése azonban egy-egy konkrét oklevélbeli előfordulás kapcsán — mint fentebb, a szláv rétegről szólva néhány példával illusztráltuk — többnyire nem lehetséges.

Akad azonban itt is néhány speciális névhasználati helyzet, amelyben nagy valószínűséggel megnyugtató eredményeket hozhat egy alaposabb vizsgálat. Abaúj vármegyében, a Hernád völgyében Újvár alatt tíz királynéi német telepesfalut alapítottak Vizsoly központtal és saját ispánnal (vö. pl. 1220/1550: *Merth comes Theotonicorum,* Gy. 1: 156). A települések (pl. Vizsoly, Gönc, Perény, Vilmány) a 13. század elején tűnnek fel a forrásokban (lásd Gy. 1. megfelelő szócikkeiben), s az egyidejűleg említett személyek nevei nem ritkán német eredetűek; vö. pl. 1219/1550: Iohannem, *Achyamabum, Vilalmum* et *Ornoltum* de villa *Bũcij [ɔ: Guncy]* (Gy. 1: 88). Hasonlóan gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy német eredetű nemzetségek tagjai viselnek a beköltözésük után még jó néhány generáción keresztül német elnevezéseket (is). A Buzád-Hahót nembelieknél például *Arnold, Hahót, Frigyes, Panyit,* a Héder nemzetség tagjai között *Héder, Henrik,* a Hermán nemzetségben pedig *Herman, Herbort, Lénárd, Rénold* nevű nemzetségtagokat találunk a forrásokban (lásd ehhez a nemzedékrendi táblákat KARÁCSONYI munkájában, 1900/2004, illetve SLÍZ 2011a: 170).[55] Ugyanezt persze más külföldi nemzetségek esetében is megfigyelhetjük: a szláv származású Bogátradvány nembeliek körében a szláv nevek (pl. *Cselej, Sztáncs*) éltek tovább még jó darabig. A nemzetségi névadás és névhasználat efféle nyelvi hagyományőrzése, vagy ha úgy tetszik „konzervatív ragaszkodása" még akkor is igen feltűnő, ha egyúttal azt is látjuk, hogy a görög-latin egyházi nevek az idegen nemzetségek tagjai körében is gyorsan elterjedtek. Teljesen egyetérthetünk ugyanakkor SLÍZ MARIANN-nal, aki arra figyelmeztet, hogy a nemzetségtagok személynevei alapján nem tanácsos az adott nemzetség eredetére következtetni (2011a: 170).

4. Valamely idegen művelődési körbe való bekapcsolódásnak vagy nagy tekintélyű műveltséggel való érintkezésnek természetes és szükségszerű velejárója az, hogy — főleg a felsőbb rétegek vagy más jellegzetes szociokulturális csoportok révén, akiken keresztül a műveltség közvetítődik — a műveltséget hozó kultúrából

[55] Az is tanulságos továbbá, hogy az adott nemzetség egy-egy ágán mennyire jellemző egy-egy személynév használata: a Buzád-Hahót nemnél az egyik ágon például a *Hahót* négy személy nevében is szerepel, a másik ágon pedig az *Arnold* nevet három nemzetségtagnál is megtaláljuk (KARÁCSONYI 1900/2004: 568–9).

az adott nyelv személynévrendszere elemeket kölcsönöz (BÁRCZI 1958a: 128). Tipikusan kívülről jövő ideológiai hatásként a kereszténység a korábbi idegen nyelvi hatásokat jócskán felülmúlva az addigiakhoz képest (vagy inkább talán azok mellé) egészen más névhasználati helyzetet teremtett.[56] A kereszténység felvétele olyan jelentős hatást gyakorolt az egész európai személynévrendszerre, hogy azt joggal nevezik némelyek „antroponímiai forradalom"-nak vagy „paradigmaváltás"-nak (SAARELMA 2013: 149). Ez a szellemi-művelődési áramlat ugyanis egy merőben új névtípust (és tegyük hozzá: új névadási gyakorlatot) honosított meg a magyarság személynévrendszerében azáltal, hogy a keresztségben mindenki kapott egyházi eredetű nevet. Ez persze nem jelentette azt, hogy a korábbi névadási gyakorlat elenyészett volna: az egyházi nevek típusa mellett a korábbi névrendszer elemei — legalábbis részben — tovább éltek (vö. ehhez pl. BENKŐ 1950a: 20, 1999: 160). BENKŐ LORÁND megfigyelései például azt mutatják, hogy még a 12. század személynévanyagában is kisebbségben voltak az egyházi eredetű nevek a korábbi névtípusokkal szemben, s ez a körülmény arra utal, hogy — főleg az alsóbb néprétegekben — nehezebben tört utat magának a kereszténység eszmevilága (1999: 160), illetve azt is jelzi, hogy a keresztény hitre térés után még hosszú ideig erős gyökerekkel kapaszkodtak a korábbi hitvilág elemei a keresztény talajba.[57] A korai ómagyar kor évszázadai alatt, a kereszténység egyre fokozódó térhódításával azonban a belső magyar eredetű nevek és a más nyelvekből származó jövevényszemélynevek egyaránt jelentősen háttérbe szorultak, s a névrendszerben — még ha bizonyos elemei meg is maradtak — periférikus helyzetbe kerültek (vö. HORGER 1934: 78, SZEGFŰ M. 1991: 253 stb.). Ennél is jelentősebb volt azonban az a hatás, amit a új névadási mód a magyar személynévadás általános jellegére gyakorolt — az egész közösség identitásának megváltozását szimbolizálva.

A g ö r ö g - l a t i n egyházi névréteg korai terjedésének mértékére, illetőleg mikéntjére jó adalékokat szolgáltatnak a korai okleveles forrásaink. A 11. század közepéről (1055) való Tihanyi alapítólevélben például meglepően nagy számban találunk egyházi nevekkel megjelölt személyeket, és nemcsak az egyházi tisztség-

[56] A kereszténység felvételének a névrendszerre gyakorolt hatását látva egyetérthetünk BENKŐ LORÁNDdal, aki úgy vélte, hogy a magyar személynevek vizsgálatának bizonyos kérdései általános európai, de legalábbis közép-kelet-európai keretbe állítva válaszolhatók meg (1949b: 250). Ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg egyik írásában MELICH JÁNOS is: „Mindenkor egyetemes európai szellemi áramlatok visszaverődései a mieink." (1943: 270).

[57] Ugyanerről a jelenségről számolnak be a névkutatók más, a nyugati keresztény kultúrkörhöz kötődő európai személynévrendszerek vonatkozásában is. Németországban például a kereszténység a 8. században kezdődött, de a hatása a személynévrendszerben lényegében csak a 12. századtól érvényesült, majd újabb évszázad telt el, mire a keresztény nevek általános használatúvá váltak: a keresztények jó része tehát hosszú évszázadokon át nem egyházi (latin), hanem világi (német) eredetű neveket viselt. Skandináviában a kereszténység mint szellemi áramlat a 9. században vette kezdetét, de a hatása a személynévhasználatban csak a 13. századtól jelentkezett jelentősebb mértékben (vö. SAARELMA 2013: 150).

viselők körében (ami természetes jelenség: pl. Signum *Benedicti* archiepiscopi, Signum *Mauri* episcopi, Signum *Clementi* episcopi, Signum *Lazari* abbatis, Signum *Nicolai* episcopi stb.), hanem világi urak neveként is: Signum *Viti* comitis, Signvm *Martini* comitis, Signum *Helie* comitis, Signum *Andreę* comitis stb. (az adatokat lásd SZENTGYÖRGYI 2010b: 29). A következő századokból aztán egyre növekvő arányban vannak példáink e névréteg mind kiterjedtebb használatára: +1086: *Laurenti(us)* comes fili(us) Bese comitis (DHA. 1: 254, CAH. 26, ÁSz. 483), 1131: principes … Mutmer, Mahal, *Janus, Marcus* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 27, CAH. 44, ÁSz. 404, 514), 1134: testes … *Laurenti(us)* fili(us) *Salamonis* canon[ici Waradie]nsis ecclesie (CAH. 46, ÁSz. 483), 1138/1329: mansiones servorum … In villa Kunda: … *Stephan, Martin, Dienis* (SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 521), 1171: *Benedic* … come(s) Bezp(re)miensis (CAH. 74, ÁSz. 112), 1193: *Dominico* curiali comite … Budrugiensi (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 61, Gy. 1: 711, CAH. 88, ÁSz. 255), 1193: *Andrea* comite de Suprun (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 61, CAH. 88, ÁSz. 64), 1193: *Stephano* comite de Worost (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 61, CAH. 92, ÁSz. 728), 1211: *Johannes* cum filiis suis *Petur,* Tenke … Ibrahun cum filiis suis *Stephano* et *Egidio* (PRT. 10: 504, 505, ÁSz. 630), 1237: *Cozma* filius *Pauli, Elec* filius *Nicolai* (CDES. 2: 20, ÁSz. 56), 1276: terram *Marcelli* filii *Jacobi* de Kutus (Sztp. II/2–3: 157, ÁSz. 400) stb.

A női nevek között is jelentkeznek természetesen a keresztény kultúrkörből való (ó- és újtestamentumi, valamint egyéb mártirológiumi) elnevezések; vö. pl. 1209/1209: filia *Raguel* mulier (ÁSz. 666), 1211: filii *Susanne* (PRT. 10: 504, ÁSz. 736), 1272: *Rebeka* (ZalaOkl. 1: 69, ÁSz. 671), 1296/1330: religiose domine … *Judith* et Elizabeth vocate de valle Vesprimyensi (DHA. 1: 369, ÁSz. 432); 1171: ancillarum nomina *Maria* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 47, CAH. 74, ÁSz. 518), 1231: Ego *Anna* uxor Bors comitis (Gy. 2: 256, ÁSz. 68), 1211: Samson, filius *Magdalene* (PRT. 10: 504, ÁSz. 507), 1251: domina *Elysabeth* filia Sebastiani comitis relicta Been filii Iund (CDES. 2: 266, ÁSz. 277); 1146: liberaliter serviant … Mendus, *Helena* (PRT. 1: 598, CAH. 53, ÁSz. 374), 1152: ego *Margareta* … mulier sordida (PRT. 1: 601, CAH. 58, ÁSz. 516), 1221: predium Petend … nomina ancillarum: Zumbotca cum filia nomine Tepa at *Christina* (PRT. 1: 651, ÁSz. 204), 1235–1269: *Katerinam* et Mariam … sint eidem in ancillas (H. 8: 123, ÁSz. 450), 1297/1520: nobilis domina relicta Bensa filii Petri … nomine *Clara* (MES. 2: 409, ÁSz. 213), 1249/1416: domina uxor Petri filii Zobuslou nomine *Agnes* filia Petri (CDES. 2: 227–8, ÁSz. 50), 1282: ancilla … *Barbara* (ÁÚO. 12: 368, ÁSz. 90) stb. A női nevek között sajátos altípust képviselnek azok a névformák, amelyek egyházi férfinevek női megfelelőiként jelentkeznek a személynévrendszerben, pl. 1266: ancillam *Dominica* vocatam (Sztáray 1: 10–1, ÁSz. 255), 1220/1550: sororem suam *Martinam* (Gy. 4: 228, ÁSz. 522), 1231: ancillas *Johana ... Stephania* (ÁÚO. 6: 499, ÁSz. 728), 1276/1641: domina *Laurentia* (ÁSz. 485) stb. (BERRÁR 1952: 37–8; vö. még VAN LANGEN-

DONCK 1995a: 486, SAARELMA 2013: 146).[58] (A férfi- és női nevek adataihoz, az egyes névformák gyakorisági viszonyaihoz, illetőleg a további tipologizálásukhoz lásd pl. BENKŐ 1950a: 22, BERRÁR 1952: 26, BÁRCZI 1958a: 128–9, 132–3, FEHÉRTÓI 1997a: 73, KÁLMÁN B. 1989: 40, HAJDÚ 2003: 359–64, SLÍZ 2011a: 72–80, 126–9 stb.)

Az egyházi nevek típusához kapcsolódóan néhány fontos körülményre ugyancsak rá kell mutatnunk. Mindenekelőtt az érdemel figyelmet, hogy e névréteg elemeinek megjelenését és elterjedését a magyar személynévrendszerben egészen más feltételekhez köthetjük, mint amelyeket a közvetlen népi érintkezéseknek köszönhetően a rendszer részévé váló idegen eredetű személynevek kapcsán hangsúlyoztunk. E névformák valójában éppúgy egyfajta sajátos, ám egyúttal nagyon virulens kultúrnévtípus elemeiként funkcionáltak a magyar (és szélesebb kontextusban az európai) névrendszerben, ahogyan a helynevek körében ugyanezt a patrocíniumi településnevek *(Szentistván, Szentpéter, Mindszent)* körében tapasztalhatjuk. A *Petrus, Johannes, Martinus, Maria, Anna* típusú elnevezések kulturális indíttatásra, a kereszténységgel együtt — mintegy annak szükségszerű velejárójaként — terjedtek el, s e folyamatban az egyház intézményei és képviselői éppen olyan meghatározó szerepet játszottak, ahogyan tették azt valamivel később a patrocíniumi településnevek elterjesztésében.[59] Ez a tényező magyarázza aztán azt is, amit az 1.3. alfejezetben részletesen is kifejtettem, hogy mind az egyházi személynevek, mind az egyházi helynevek e típusa egy ideig szinte kötelező érvénnyel latin formában (latin megfelelővel vagy latinizálva) jelentkezik az okleveles forrásokban. A latinizálás gyakorlata aztán persze — mintegy önmagát gerjesztő folyamatként — tovább gyűrűzik, és a korabeli írásbeli személynévhasználat sajátos jellemzőjeként a belső keletkezésű, közszói eredetű nevek körében egy-egy névnél (pl. *Farkasius*) éppúgy alkalmazták ezt az eljárást az oklevelek megszövegezői, mint a szláv (pl. *Bogdanus, Boleslaus*) és a német (pl. *Hermanus, Lothardus, Leopoltus, Robertus, Valterus*), sőt olykor még a francia eredetű személynevek (pl. 1157: *Galterus* episcopus, CAH. 63, ÁSz. 324; vö. fr. *Gualter, Galtier, Gautier*) efféle rögzítésében is.

A kereszténység felvételének eredményeként elterjedő egyházi névadás megítélésem szerint nemcsak azzal járt együtt, hogy a magyar személynévadás alapvető vonásait érintően néhány évszázad alatt alapvető átrendeződést okozott, hanem

---

[58] Megjegyzem azonban, hogy a BERRÁR által ide tartozónak tekintett *Myhalka, Peturka* típusú női nevek inkább tekinthetők a magyar nyelvben, magyar személynévképzőkkel (valójában női-névképző formánssal) létrejött alakulatoknak (lásd részletes indoklással az affektív neveknél).

[59] Ezért sem meglepő, hogy a szentekről való elnevezés gyakorlata a személynévadásban lényegében ugyanazt az útvonalat járja be, amit a patrocíniumi településneveké: először Itáliában (főleg Velencében és Ravennában) vált általánossá, majd innen terjedt tovább Franciaországon keresztül a brit szigetekre, illetve Németországba, Skandináviába, majd Európa más területeire (SAARELMA 2013: 151).

azzal is, hogy a jövevényelemek magyar nyelvbe kerülésének, ottani használatának korábbi feltételei, jellemzői is módosultak. A (névadás körülményeiből adódóan) bizonyos tekintetben hivatalosnak minősülő egyházi nevek elterjedése ugyanis azt is magával hozta, hogy mivel ez a fajta névadási gyakorlat a nevek legáltalánosabb és ezért természetes összetevőjének mutatta a jelentésnélküliségüket, a személynévtől a névadó közösség az ilyen jellegű nevek egyre bővülő használata következtében egyre kevésbé várta el a leíró jelleget, vagyis azt, hogy valamiféle közszói értelme, jelentésvonatkozása legyen, ahogyan ez korábban jellemző jegye volt a nevek egy jelentős rétegének.[60] Az egyházi nevek megjelenését és elterjedését a névrendszerben ilyen módon pedig az is kísérte, hogy mivel általuk a személynévkölcsönzésnek egy egészen új módja jelentkezett, a kétnyelvűség valójában nem volt többé feltétele a személynevek egyik nyelvből a másikba kerülésének: az adott nyelvi elemek név jellegének ismerete elegendő kritériumként szolgáltatott alapot a névátvételhez. Azt, hogy ez így lehetett nemcsak a későbbi időszakban, hanem már az ómagyar kor évszázadaiban is, jól mutatják azok a személynévi adatok, amelyekben az eredeti nyelvben férfinév funkcióban álló elnevezések a magyarban — bármiféle morfológiai változtatás nélkül — női nevekként is jelentkeznek; vö. pl. *Olivant, Velprét.* Ezeknek a szórványos eseteknek BERRÁR JOLÁN szerint — az előbb jelzett tényezővel is összefüggésben — az lehet az oka, hogy az alig ismert divatnévhez (és ebben a tekintetben annak, hogy az adott névforma melyik etimológiai rétegből származik, nincs jelentősége) a magyar nyelvérzékben nem kapcsolódott az egyik nemhez való tartozás képzete (1952: 62–3).

Az itt kifejtett folyamat szükségszerűen a referáló nevek egyfajta homogenizálódásához is vezetett, amit szemléletesen mutat a korábban említett német és szláv jövevénynemzetségek névadási-névhasználati szokásainak átalakulása vagy a német telepesfalvak lakosságának körében a személynévadás terén megfigyelhető átrendeződés. Erre hivatkozott egyik írásában GYÖRFFY GYÖRGY is azt hangsúlyozva, hogy noha a külföldről betelepülő vendégek (hospesek) sokáig őrizték idegen személynevüket, a középkor végére körükben is a kereszteléskor adott görög-latin egyházi nevek váltak általánosan használt névformákká (1996a: 462). Mivel pedig valamennyi itt bemutatott jelenség az egyházi nevek fokozatos, ám egyre intenzívebb ütemű előtérbe kerüléséről tanúskodik, talán nem elhamarkodott dolog azt a véleményt megfogalmaznunk, hogy a referáló személynévfajta kategóriáját az ómagyar kor második felétől lényegében mindmáig kihatóan ez a réteg határozza meg.[61]

---

[60] A leíró, motivált nevek típusa persze továbbra is megmaradt a rendszerben, de — amint ezt a sajátosságjelölő nevek kapcsán kifejtettem — főképpen más használati szinteken funkcionálva.

[61] A 16. századra majdnem kizárólagossá vált az egyházi névadás, s a római katolikus egyház liturgiája szerint kapták az újszülöttek a neveiket. Határozottan nem tiltották ugyan a nem ke-

5. A referáló nevek típusainak, történeti egymásra rétegződésének a bemutatásakor egy vékony, ámde bizonyos tekintetben különleges névrétegről sem feledkezhetünk meg. A kereszténység felvétele utáni időszak egyházi latin, szláv, német stb. eredetű személyneveihez ugyanis egy művelődéstörténeti szempontból is figyelmet érdemlő kisebb névcsoport társul: az e korban Nyugat-Európa-szerte divatos francia lovagregények hőseinek és hősnőinek a neveit felölelő kategória. Az említett lovagregények a felsőbb rétegekben valamelyest bizonyára nálunk is ismertek lehettek. Azt, hogy a világi irodalmi műveltség ezen elemei (részben közvetlen olvasottság, részben talán más, főképpen német ajkúak közvetítése nyomán) hamar eljutottak hozzánk, a személynévrendszerünkben olyan, az Árpád-kor végén és az Anjou-korban feltűnő (ritkának egyáltalán nem mondható) f r a n c i a eredetű személynévformák igazolják, mint például az 1264: *Rolando* preposito de Saag (Gy. 3: 237, ÁSz. 678), 1249: *Oliuerio* cantore (UB. 3: 262, ÁSz. 596), 1273: Herbordus filius comitis *Lancereth* de genere Buzad (ÁSz. 481), 1255: *Tristanus* comes (ÁÚO. 11: 422, ÁSz. 764), 1274: relicta Gothardi … nomine *Isalt* (ÁÚO. 9: 102, ÁSz. 429), 1237–1240: *Echelleus* (PRT. 1: 775,

---

resztény nevek választását, de „a papok névadási tövénye érvényesülvén, ezek majdnem teljesen kiszorultak a használatból” (HAJDÚ 2003: 365). Az egyoldalúság olyan méreteket öltött ekkorra, hogy alig néhány más típusú referáló név *(Farkas, Csaba)* élte meg egyáltalán a névhasználatban a reformáció korát (i. m. 359). A protestáns egyházak aztán hiába lazítottak ezen a merevségen, az ekkorra elterjedt névadási szokásokat nem sikerült megváltoztatniuk. Pedig arról, hogy a református egyház keresztelési rítusa határozottan az apára bízta a gyermek nevének megválasztását, Kiskomárom református anyakönyve tanúskodik 1623-ból: „Az Körösztölésrül való regulák… 6. A gyermek Attya ha valahova nem küldetött, nem mènt, az Körösztölésben ielèn legyen és gyermekere nevèt ö maga importállyon.” (vö. HAJDÚ 2003: 365). Egyértelmű tehát a protestáns egyházakban a szabad névválasztás, mégis azt tapasztaljuk, hogy ha változtak is valamelyest a névválasztási szokások azokban a régiókban, ahol a reformáció tért hódított, az csakis a vallási kereteken belül, az egyházi neveket szigorúan megtartva történt (i. h.; a reformáció hatásához, illetőleg a katolikus és a protestáns személynévadási szokásokhoz lásd még bővebben SAARELMA 2013: 154–6 is). Az egyházi névanyag valamiféle elszíntelenedésének nyomait ugyanakkor már a korábbi évszázadokban is megtaláljuk: az egyes nevek divatjának alakulását, a névgyakorisági viszonyokat bemutató írásokban egyaránt azt látjuk, hogy alig néhány név határozza meg a névhasználat jellegét azáltal, hogy mindössze néhány név adja az összes névviselő által használt elnevezések nagy részét (vö. pl. FEHÉRTÓI 1968, 1997a: 73, MEZŐ 1970a: 7, illetőleg több kutatás eredményét összefoglalóan is HAJDÚ 2003: 360–4, N. FODOR 2010a: 123–36, 140, SLÍZ 2011a: 68–72, 125). BERRÁR JOLÁN utalt például arra, hogy kezdetben ugyan változatosabb volt az egyházi névanyag, a 14. század második felére viszont már a hat leggyakoribb néven osztozik az egyházi nevet viselők háromnegyede, s az *Erzsébet, Margit, Katalin, Ilona, Klára, Anna* mellett elenyészően csekély a más jövevénynevet viselő nők száma (1952: 52–3). A nemzetközi szakirodalom Európa-szerte ugyanerről a folyamatról számol be, s MINNA SAARELMA például azt is hangsúlyozza, hogy egy időben az európai férfiak harmada a legnépszerűbb *Johannes* néven szerepelt a forrásokban (2013: 152). E névnek persze az egyes nyelvekben különféle változatai keletkeztek: *Giovanni* (ol.), *Jean* (fr.), *Juan* (sp.), *John* (ang.), *Johan* (svéd), *János* (m.), *Ivan* (or.) stb.

ÁSz. 266), 1233: Jacobus filius *Hectoris* (H. 6: 27–8, ÁSz. 370), 1277: *Pariz* filius Paka (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 101, UB. 2: 105, ÁSz. 614), 1303: Thome filio *Vlixis* (A. 1: 57, SLÍZ 2011b: 497) stb. (vö. BERRÁR 1952: 44–6, BÁRCZI 1958a: 133, KOROMPAY 1971a, 1978, BENKŐ 1999: 160, SLÍZ 2011a: 162–6, ez utóbbi helyen az e témakörhöz kapcsolódó korábbi szakirodalom összefoglalása is olvasható).[62] A testvérek neveként megjelenő, e körbe tartozó névformák használatának hátterében nagy valószínűséggel gyaníthatjuk a lovagregények közvetlen hatását; vö. +1234/14. sz.: *Lanchereth* et *Tristianus* filii Buzad bani … de genere Hoholth (ZalaOkl. 1: 7–8, ÁSz. 481), 1274: magister Sebridus fidelis noster … suis fratribus *Rolando* videlicet et *Oliuerio* (Sztp. II/2–3: 69, ÁSz. 678), noha e gyanú igazolására természetesen nincs lehetőségünk. Ezeken az elnevezéseken keresztül pedig az ómagyar kori személynévadásnak egy újabb részletébe is bepillantást nyerhetünk: a világi kulturális-művelődéstörténeti szféra indukálta névadás és névhasználat színes világába.[63] A lovagregények hőseinek neveit viselő személyek nagy számú (itt csak szórványosan idézett) okleveles említésein végignézve mindamellett azonnal szembetűnik az a jellegzetesség is, hogy a *Lancereth, Tristanus* stb. névformák rendre német nevet viselő személyek környezetében (velük rokoni kapcsolatban, német eredetű nemzetségek tagjaiként) bukkannak fel, ami pedig vélhetően az e neveket részben közvetítő nyelvi közegre is rávilágít.

6. Névelméleti megfontolásokra hagyatkozva afelől nemigen lehetnek kétségeink, hogy referáló funkciójú nevek a személynévrendszerünkben minden korban léteztek, ahogyan régtől — lényegében attól kezdődően, hogy a magyarság más népcsoportokkal érintkezésbe került — számolhatunk e személynévfajta elemei között idegen eredetű elnevezésekkel is. A kereszténység felvételének folyományaként az egyházi személynévadás szokásának elterjedése azonban — mint a fentiekben utaltunk rá — alapvető változásokat hozott a magyar személynévadásban és személynévhasználatban. Ezt a változást a névtörténeti szakirodalom joggal tekinti úgy, mint valamiféle r e n d s z e r v á l t á s t , aminek jellemzői között a következő tényezőket szokás megemlíteni: e névadási gyakorlat eredményeként elszaporodnak a jelentés nélküli nevek, vagyis a korábban dominánsan leíró, jellemző funkciójú nevek helyett a pusztán azonosító funkcióval bíró elnevezések terjed-

[62] Az irodalmi eredetű személynévadásra a nemzetközi szakirodalom is gyakran idéz példákat (vö. pl. SMART 1995: 784, SAARELMA 2013: 154). Az irodalmi karakterek neveinek felhasználása a személynévadásban MINNA SAARELMA szerint nagyban emlékeztet a szentek utáni elnevezési szokásokra: sokan ugyanis ezek közül az irodalmi karakterek közül éppúgy valódi szerepminták lehettek a keresztény lovagok számára, ahogyan a szentek is ilyeneknek tekinthetők (i. h.)

[63] Nem véletlenül fektetett a régi személyneveink jelentéstani összefüggéseit kibogozni kívánó munkájában PAIS DEZSŐ nagy hangsúlyt a személynévadás és a művelődéstörténet szoros kapcsolatára, és érvelt amellett, hogy a jövevényszemélynevek származásának felderítéséhez a művelődéstörténeti érintkezések felfejtésével juthatunk csak közelebb (1966: 5).

nek el a névhasználatban; rendszertani tekintetben pedig a névanyag egészének a struktúrája is megváltozik olyan módon, hogy — a korábbi névadás szinte végtelen variációs lehetőségével szemben a keresztségben kapott nevek viszonylag szűk körű volta miatt — a névrendszer zártabbá, kötöttebbé válik (vö. BENKŐ 1967b: 380). Hasonlóan értékelte az egyházi névadásnak a magyar névrendszerre gyakorolt hatását néhány évvel korábban DEME LÁSZLÓ is, leszögezve, hogy „A keresztény nevek megjelenéséig a névállomány állandóságáról sem beszélhetünk, hiszen az elnevező környezet nem valamiféle névkészletből válogat, hanem az adott személy tulajdonságaiból vagy körülményeiből kiindulva jellemez, azaz nem elnevezi, hanem megnevezi az egyént; az említett változás [ti. az egyházi nevek megjelenése és a névállomány átalakulása — T. V.] folytán azonban a névkészlet a szokásnak — majd még szigorúbban: a védőszentek mindenkori állományának — megkötő hatására zárt egésszé válik." (1960: 137, lásd még 1997: 118 is).

Az e véleményekben megjelenő alapgondolatokkal lényegében egyetérthetünk (magam is tettem az előzőekben erre utaló megállapításokat), de néhány megjegyzéssel mégis érdemes némileg árnyalnunk azokat. Nem szabad ugyanis megfeledkeznünk arról, hogy ez a fajta egyneműsödés, vagy ha úgy tetszik: zártabbá válás a személynévrendszert és a személynévadást nem a maga egészében érintette, hanem bizonyos személynévfajták és névhasználati szintek vonatkozásában tekinthető érvényesnek és valóban meghatározónak. Kétségtelen, hogy a személyek keresztségben kapott elnevezései az ómagyar korban is valamiféle sajátos presztízzsel, s ennek köszönhetően bizonyos fokú hivatalossággal bírtak (lásd erről az 1.3. feljezetben részletesen), ez a vonás pedig a többi névtípus egyedeit ebben a korszakban semmiképpen sem jellemezte. Azt is feltétlenül hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a névadásból a korábbi időszakok jellemző elemeinek tartott leíró jellegű személynevek ekkor és a későbbiekben sem maradtak el, hiszen — amint azt a sajátosságjelölő nevek tárgyalásakor kifejtettük — a személynévadó és -használó közösségek mindenkori alapvető igényei közé tartozik, hogy a személyekhez efféle elnevezéseket rendeljenek hozzá: ott találjuk ezért a leíró neveket az ómagyar kori családnévelőzmények, illetőleg a későbbi-mai névrendszer ragadványnevei között egyaránt. Mindezek hangsúlyozásával pusztán arra a körülményre kívánok rámutatni, hogy az ómagyar korban is több névrendszer funkcionált egymás mellett egyidejűleg, és — noha egyik vagy másik személynévfajta névhasználati értékében (például a hivatalosság fokát illetően), illetőleg statikus vagy dinamikus voltában feltétlenül lehettek különbségek — ezek a részrendszerek valamiképpen ki is egészítették egymást.

2.2.3. A referáló személynevek használatának névszociológiai tényezői

A referáló nevek korai rétegeinek névszociológiai jellegű vizsgálatát nagyban megnehezíti a forrásadatok gyér volta. Ezért nem vállalhatjuk teljes meggyőződéssel azt a véleményt, amelyet BÁRCZI GÉZA képviselt a *Bulcsú, Tas* típusú sze-

mélynevek használatának társadalmi kiszélesedését illetően. Többekkel együtt BÁRCZI ugyanis azt vallotta, hogy az említett névalakok elsődlegesen úri nevekként váltak a magyar személynévrendszer elemeivé, a 12. századi források tanúsága szerint azonban — összhangban a névdivat terjedési mechanizmusával — már a szolgarendűek körében is felbukkannak (1958a: 126); vö. 1138/1329: In villa Geu … nomina servorum: … *Bulsu* (SZABÓ D. 1936: 132, 133, 134, ÁSz. 161, különböző településeken 4 szolga neveként is), 1138/1329: In villa Vduornic sunt XX. mansiones servorum … *Bulsudi* (SZABÓ D. 1936: 205, ÁSz. 162), 1138/1329: In villa Tamach … *Tosu* (SZABÓ D. 1936: 133, ÁSz. 763).

Abban feltétlenül igazat kell adnunk BÁRCZInak, hogy a névdivat általában valóban a felsőbb társadalmi rétegekből siklik át az alsóbbakba, a 10–11. századi alig néhány tucatnyi személynév alapján azonban arról, hogy egy-egy névforma mely társadalmi rétegre lehetett jellemző, s volt-e egyáltalán ilyesféle szociális preferenciája, nyilvánvalóan nem nyilatkozhatunk, hiszen — mint utaltam rá korábban is — a közrendűek neveiről például Konstantin munkája és vele együtt a legtöbb korai forrásunk egyáltalán nem tudósít. Adatok hiányában pedig nem lehetnek ismereteink a korabeli személynévhasználat szélesebb társadalmi spektrumáról sem.

Ilyen kérdésekben az sem igen tájékoztat megfelelően, ha a gazdagabb adatolású személynévformákat alapul véve igyekszünk a társadalmi megoszlásukról képet alkotni. Az olyan elnevezések például, mint a *Bulcsú* vagy a *Koppány* (vö. pl. 1138/1329: In villa Durugsa hec sunt nomina servorum … *Cuppan,* SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 229) — ez utóbbit BÁRCZI szintén a felsőbb rétegek névhasználatából a szolgák közé „leszállt úrnevek” között tartotta számon (1958a: 133) — a gyakoriságukból kifolyólag elvileg jó alapanyagot szolgáltathatnának egy efféle történeti névszociológiai vizsgálathoz. A források mindkét név esetében valóban azt jelzik, hogy a 12. századig lényegében kizárólagosan felsőbb rétegbeli világi vagy egyházi személyek neveként voltak használatosak (vö. ÁSz. 161–2, 229–30), a 12. századtól kezdődően aztán a szolgákat összeíró forrásokban alsóbb rétegbeliek is szerepelnek ezeken a neveken. Emögött ugyanakkor feltétlenül ott kell sejtenünk azt a körülményt is, hogy a korai forrásaink (legyenek azok történeti munkák vagy oklevelek) az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó személyekről jó ideig semmiféle adattal nem szolgálnak, így pedig azok névviselési szokásairól sem lehetnek közvetlen ismereteink. Ismét csak arra vagyunk tehát kárhoztatva, hogy noha más tudásanyag (a személynévdivat terjedésének általános és a későbbi korokban jól megragadható nyelvi jellemzői) alapján tudjuk, hogy bizonyosan szép számmal lehettek olyan személynevek, amelyek a felsőbb rétegbeliek névhasználatában meggyökeresedve jutottak el aztán a társadalom alsóbb rétegeihez (és ezek között természetesen akár a fenti példák is ott lehetnek), ám ennek igazolását — amint ezt oly sok más kérdésben is tapasztaltuk már — a források általános természete s a személynevek adatolási viszonyai nem teszik lehetővé.

Szintén igen tanulságosak azok a megfigyelések, amiket BERRÁR JOLÁN a női referáló nevek etimológiai rétegei és a névhasználat társadalmi összefüggésének kérdésében tapasztalt. Az 1400 előtti női nevek körében azt a különbséget regisztrálta, hogy a szolgálók eleve jóval kisebb arányban (mindössze 6%-ban)[64] részesülnek a jövevénynevekből, azaz az e korszak forrásaiban felbukkanó idegen eredetű nevek tekintélyes részét az úrnők nevei adják. A másik fontos észrevétele szerint pedig az egyes jövevénynévcsoportokon belül is jelentős eltéréseket figyelhetünk meg (lásd ehhez az 5. ábrát is, ahol a szürke oszlopok az úrnők, a feketék pedig a szolgálók neveinek megoszlását mutatják): a szláv eredetű nevek több mint a felét szolgálók viselik, míg a német eredetűeknek 16%-a, az egyházi eredetűeknek 6,5%-a jelentkezik szolgálók neveként, a francia neveket viselők között ugyanakkor — lévén ezek irodalmi eredetű divatnevek — egyáltalán nem találunk szolgálókat (1950a: 68, 1952: 53).

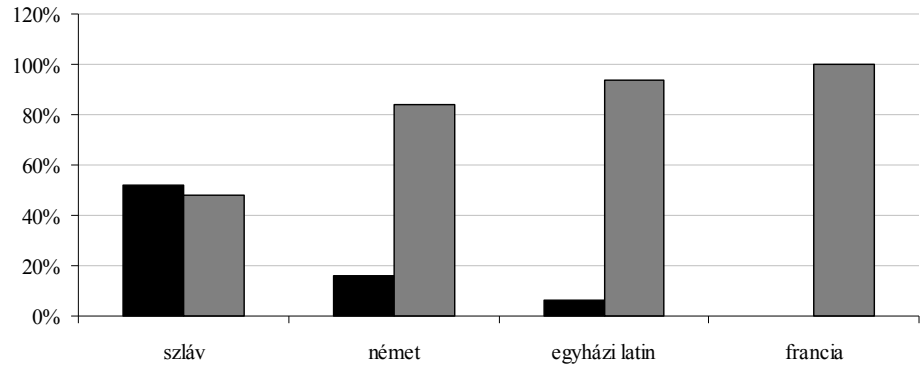

5. ábra. *Az úrnők és szolgálók referáló neveinek aránybeli különbségei.*

E különbségeken túl az oklevélírók magatartását is láthatóan más-más törekvések irányították az úrnők és a szolgálók neveinek rögzítésekor: az előbbiek egyházi neveit például — a korabeli szokásoknak megfelelően — rendre latinosított alakban szerepeltetik az oklevelekben, a szolgálók neveinek említésekor ez az igény kevésbé befolyásolta a megszövegezési gyakorlatot; vö. pl. 1251: domina *Elisabeth* filia Sebestiani comitis (CDES. 2: 266, ÁSz. 277), 1282/1327: ancillas *Elsebych* (ÁÚO. 12: 368, ÁSz. 278), s ennek is köszönhető, hogy a róluk szóló feljegyzésekben gyakrabban behatoltak az oklevelekbe a magyar formák, köztük különösképpen is a képzett alakok (BERRÁR 1952: 53). Noha ezek a megfigyelések bizonyos mértékben a férfinevek rögzítésére is érvényesek lehetnek, azt mindenképpen szem előtt kell tartanunk, mielőtt az itt tapasztaltakat mechanikusan általánosítanánk, hogy a férfiak és a nők társadalmi tekintetben meglehetősen eltérő szerepe jelentősen befolyásolhatta a nótáriusok attitűdjét is akkor, amikor a fér-

[64] A korábbi írásában BERRÁR 12%-ban jelöli meg a szolgálók részesedését a jövevénynevekből (1950a: 68), az összefoglaló munkájában azonban ezt mindössze 6%-nak mondja (1952: 53).

fi szolgák és a női szolgálók neveit rögzítették. Az előbbiek kapcsán ugyanis a latinosított *Petrus, Paulus, Johannes* formák teljesen szokványosnak mondhatók, vö. pl. 1138/1329: In villa Cobu … mansiones carpentariorum: … *Petrus* (SZABÓ D. 1936: 204, ÁSz. 635), 1211: In Tichon artifices … *Paulus* filius *Johannis;* pistores: filius *Petri,* Stephan cum filio suo *Paulo;* filius *Petri, Paulus* (PRT. 10: 503, 504, ÁSz. 619), a női szolgálók neveinek lejegyzésére ez ugyanakkor — mint jeleztem — a legkevésbé sem volt jellemző.

2.2.4. A referáló személynevek morfológiai jellemzői

S ha már a női nevek kapcsán bizonyos morfológiai kérdések is előkerültek, ezzel kapcsolatban néhány további megjegyzést a referáló nevek típusainak alaki szerkezetéről ugyancsak tennünk kell. A latin eredetű egyházi személyneveket strukturális tekintetben az jellemzi, hogy az oklevelekben ott találjuk ezeket a neveket egyrészt az eredetibb, teljesebb formájukban *(Paulus, Petrus, Johannes, Matheus),* másrészt viszont gyakran szerepelnek a forrásokban olyan alakokban is, amelyek különböző névalakítási módok hatását viselik magukon: az *-us* végződés nélkül *(Peter, Adrian),* illetőleg rövidített *(Pet, Dom, Sebu, Iacu)* vagy rövidített és egyúttal képzővel ellátott *(Bene, Peta, Jacau)* formában (vö. MELICH 1914: 11–3, BENKŐ 1950a: 22–3, 1950c: 336, 1950d: 230, 1967b: 379–80, KÁLMÁN B. 1961: 34, 1989: 62, KNIEZSA 1965/2003: 264, SZABÓ T. A. 1966/1972: 326, 331–2, MOZGA 2013: 158). Minthogy az utóbbi két kategória elemeit hagyományosan kicsinyítő-becéző célzattal létrehozott alakoknak szokás tekinteni, ezek tényleges funkcionális és morfológiai kérdéseivel az affektív neveket tárgyalva foglalkozom, a *Peter, Paul* típusú névformákról viszont itt kell nyilatkoznunk. Ezeket az elnevezéseket megítélésem szerint úgy tekinthetjük, mint a latin *Petrus, Paulus* nevek magyar megfelelőit, amelyek létrejöhettek a magyar nyelvben is, de meghonosodhattak idegen nyelvi közvetítés eredményeként is.[65] E nevek kapcsán további két tényezőt is számításba kell vennünk: egyrészt azt, hogy az egyházi latin jövevénynevek egy része, főleg a rövidebb női nevek, nem mentek át alaki változáson, s az eredeti latin alak egyben a magyar alakjukként is szerepel; vö. pl. *Anna, Ágnes, Mária, Judit, Sára* (BERRÁR 1952: 53). A más nyelveknek e körben feltehető közvetítő hatását pedig az is erősíti, hogy néhány gyakori női névnek több különböző néptől átvett variánsa is van: ismerünk a magyar névrendszerben használatos német változatát az *Ágnes*-nek (1252: *Angles,* H. 6: 75), az *Erzsébet*-nek (1379: *Elspet,* SoprVár. I/1: 180), a *Katalin*-nak (1355: *katerein,* H. 3: 166), a *Judit*-nak (pl. 1309: *Jeuth,* MES. 2: 591) és a *Krisztiná*-nak (1347: *Kristhyn,* BERRÁR 1952: 32), szláv változatát pedig például a *Máriá*-nak (1284: *Marynna,* H. 6: 310) (i. m. 53–4). De hogy ne csupán női neveket említsünk példaként: a

[65] A latin *-us* végződés változási lehetőségeihez lásd pl. MELICH 1914: 3–5, 27–8, PAIS 1916: 365, HORGER 1933: 109, B. LŐRINCZY 1962: 27–9, BENKŐ 1998c: 1042 stb.

latin *Stephanus* szláv nyelvi *Csépán* változata — adatainak nagy száma alapján (vö. pl. 1220/1550: pristaldo *Chepan* de villa Ladan, Gy. 3: 111, ÁSz. 190) — a magyar névhasználók körében is igencsak népszerű lehetett (vö. ÁSz. 190–3).[66]

Érdekes megállapítást tett BENKŐ LORÁND a dömösi adománylevél *Laurenci, Egudi, Tiburci, Pangracij* személynévi adatai és a *Demetri, Dienesi*-féle személynévi helynevek *-i* elemének összefüggéséről. Megítélése szerint ezek a személynévi adatok az eredeti latin *Laurentius, Egidius* stb. személynevek *-ius* végződésének lekopásával vannak kapcsolatban mégpedig olyan módon, hogy az *-us* a nevek végéről hamarabb elmaradhatott, az *-i* elemük elhagyása pedig végső soron a tőveghangzók szokásos fejlődésével eshetett egybe. Mindez pedig a *Demetri, Dienesi* típusú helynevek morfológiai struktúrájának értékelésével úgy függ össze, hogy bennük az *i* nemcsak helynévképző, hanem ez a bizonyos latin maradványelem is lehet, aminek hosszabb időn át való megmaradását éppen az segíthette elő, hogy egybeesett az *-i* helynévképzővel. Ennek fényében pedig egyes személynévi helynevek esetleg kiveendők az *-i* helynévképzős névalakulatok köréből, és puszta személynévi elnevezéseknek tarthatók (1949c: 77–8).

Ez a feltételezés több tekintetben is elgondolkodtató. Egyrészt azért, mert a dömösi adománylevél említett személynévi adatai felsorolásokban szerepelnek, és bizonyosan nominatívuszi (és nem az *-i* elemüket egyértelműen magyarázó genitívuszi) alakokként állnak, ráadásul igen gyakran más tőveghangzós személynevek társaságában; vö. pl. 1138/1329: mansiones servorum … In villa Edelin: Feles, Cunos, *Laurenci,* Pilop, *Egudi* … In villa Sati … Cosu, *Laurenci,* Mogus; In villa Kinisti … Fintu, *Laurenci* stb. (SZABÓ D. 1936: 57, 130, 131, ÁSz. 483).[67] Genitívuszi formákkal is találkozunk persze a forrásokban, de e funkcióban más morfológiai struktúra használata a jellemző; pl. 1289: Chepan filius *Laurencii* (UB. 2: 220, ÁSz. 484), 1244>1410: Zalauich filius *Egidii* de Fygey (H. 8: 42–3, ÁSz. 270), 1262: Stephano filio *Pangratii* (PRT. 2: 321, ÁSz. 612). A BENKŐ által idézett névstruktúrák párhuzamba állíthatók továbbá a latinban *-eus* végződést mutató személynevekkel is, amelyek között ugyancsak akadnak hasonló tulajdonságokat felmutató nevek, mint például a *Matheus* személynév, amelynek — amellett persze, hogy az oklevelek óriási fölénnyel ilyen alakban szerepeltetik az ezzel összefüggő származéknevet viselő személyeket — *Mathe* variánsa is feltűnik. Az 1237–1240. évi összeírás „In predio Enyg hec sunt nomina iobagionum (equestrium) (*Mate,* Paul, Mortun)" (PRT. 1: 784, ÁSz. 528) szövegkörnyezetében ráadásul a *Mate* személynév mellett két további olyan egyházi latin eredetű

[66] Ezek a névformák a magyar személynévrendszerben az átadó nyelv alapján természetesen német, illetőleg szláv eredetű jövevényszemélyneveknek minősülnek.

[67] A felsorolásban szereplő nevek nominatívuszi helyzetét az egyidejűleg ugyanitt előforduló *Mauricius, Matheus*-féle adatok is megerősítik (pl. In villa Hust … Gabriel, *Mauricius ... Matheus,* SZABÓ D. 1936: 131).

névforma áll, amelyek a latin *-us* végződésüket ugyancsak elveszítették *(Paul, Mortun)*. A *Tadeus, Timotheus* stb. személyneveknek ugyanakkor az Árpád-korból nem ismerek *Tade, Timote*-féle adataikat.

Abban is egyetérthetünk BENKŐ LORÁNDdal, hogy amennyiben az általa sejtett változási folyamattal valóban számolnunk kell, akkor a *Laurenci*-féle alakok *i* elemének elhúzódó megmaradását a párhuzamosan aktív *-i* helynévképző elősegíthette. Ezzel a lehetőséggel azonban megítélésem szerint csak a helynévvé alakuló személynevek esetében számolhatunk, hiszen azokra a személynévalakokra, amelyek személynévi szerepben funkcionáltak, a helynevek jellegzetes formánsai aligha hathattak. Különösen azok nem, amelyek speciálisan a helynevek létrehozásában játszottak szerepet, s a személynevek alaki felépítésében nem (vagy másképpen) vettek részt. Amíg ugyanis például a *-d* képzőnek a helynevek és a személynevek képzésében egyaránt meghatározó (és univerzális) szerepe volt a korai ómagyar korban (lásd pl. *Szolgád, Árpád, Munkád,* illetve *Besenyőd, Nyárád* stb.), az *-i* képzőt a speciális szerepkörei a helynevekben jellegzetes településnévformánssá tették (pl. *Petri, Németi, Ácsi*), a személynevekben pedig differenciálódva nexusjelölő szerepben patronimikumképzőként (pl. *Lőrinci, Balassi*), sajátosságjelölő funkcióban pedig lokális kapcsolatok kifejezésére szolgált (pl. *Kertmögi, Soproni*). Ez azt is jelenti, hogy a *Németi* helynevek *-i* elemének (az etimológiai gyökereken túl) funkcionálisan nem sok köze van a *Lőrinci, Soproni*-féle személynevekhez (sőt bizonyos tekintetben még ez utóbbiaknak sem nagyon egymáshoz), de annyi bizonyosan nincs, hogy a helynevek képzői megtartó hatást gyakorolhassanak a velük kapcsolatba nem kerülő személynevek egy hangelemére. Ismét hangsúlyozom ugyanakkor, hogy más a helyzete azoknak a személynévi alakoknak, amelyek helynevekké váltak, bennük ugyanis az *i* névvégnek az *-i* helynévképzővel való esetleges egybeesése azonnali funkcióátértékelődéshez vezetett, ahogyan így történt ez — fordított változási folyamatként — az *i* végű helynevek személynévvé válásakor is (*Ercsi* hn. > *Ercsi* szn.). Ha már mindenképpen analogikus alapon kívánjuk megközelíteni a *Laurenci*-féle személynévi adatok szerkezetének kérdését, akkor sokkal inkább lehet létjogosultsága az adott tulajdonnévi kategórián belül maradva keresni az analógia gyökereit, s ehhez ebben az esetben az említett *-i* (és *-a/-e*) patronimikumképző lényegében önként kínálkozik. A magam részéről mindezek alapján tehát semmiképpen sem vonnám meg a *Demetri, Dienesi*-féle helynevektől a helynévképzővel való alakulás lehetőségét, sőt még csak azt sem gondolom, hogy keletkezésükben ugyanolyan valószínűséggel kellene számolnunk a formáns nélküli személynévből való névalakulással, mint a névképzéssel. Ez a kérdés azonban már egy másik fejezet témájához tartozik.

A referáló nevek kategóriája a statikus személynévfajták közé tartozik, sőt azt is megkockáztathatjuk, hogy a rendszer megmerevedése, zárttá válása valójában e névfajta esetében jelentkezett a legkorábban. Az ebbe az irányba ható változás je-

lei — noha kronológiai kérdésekben csak igen nagy vonalakban tehetünk állásfoglalásokat — már igen hamar, a korai ómagyar kor végétől megfigyelhetők, s a folyamat néhány évszázad leforgása alatt lényegében be is fejeződik. Az pedig, hogy a reformáció szabadabb, kötetlenebb névadási légköre sem volt képes ezen számottevően változtatni, azt is egyértelműen jelzi, hogy a társadalmi igény a referáló nevektől mint személynévfajtától tulajdonképpen pontosan ezt a névadói-névhasználati kötöttséget várja el. A referáló nevek listanévjellege tehát valójában a keresztségi névadással, s ahhoz kapcsolódóan a szentek, vértanúk neveit születésnapjuk alapján felsoroló naptárakkal, mártirológiumokkal mint a névadáshoz alapul szolgáló „listákkal" alakult ki.[68]

2.3. Nexusjelölő nevek

A legtöbb társadalomban a genetikus kapcsolatoknak meghatározó közösségszervező szerepük van, így nem meglepő, hogy ennek a viszonyrendszernek, azaz a genetikus-társadalmi összetartozásnak a kifejezésére az egyes nyelvek vagy még inkább kultúrák körében — a társadalmi szerveződés bizonyos fokán — önálló személynévfajta is kialakul(hat). Ezt a jellegzetes, a közösségi (írott vagy íratlan) szabályoknak megfelelően valójában egyfajta automatikus hozzárendeléssel a névviselőhöz kapcsolódó névfajtát a leglényegesebb funkcióját alapul véve a *kapcsolati* vagy *nexusnév* terminussal határoztuk meg (vö. HOFFMANN 2008a: 10–1, 14, illetve lásd még az 1.2.3. és 1.2.4. alfejezetben is). A nexusnév kategóriája a különböző nyelvekben és kultúrákban ugyanakkor több névfajtát is magában foglalhat: a családnevek mellett itt vehetők számba például a keleti szláv nyelvek atyai nevei éppúgy, mint az észak- és dél-amerikai kultúrkörben gyakori öröklődő anyai családnevek;[69] de történeti szemléletet alkalmazva itt kell tárgyalnunk például a magyar nyelv ómagyar kori nexusnévfajtájaként a nemzetségnevek kategóriáját is (i. m. 19).

A nexusnevek alapvető f o r r á s b á z i s á u l a sajátosságjelölő személynévfajta elemei szolgálnak. Minthogy azonban rendszertani értelemben a nexusnevek merev, statikus személynévfajtának tekinthetők, azok az elemzési szempon-

[68] A római katolikus kalendárium például a szentjeivel a névadás legfőbb forrásaként funkcionált a nyugati keresztény kultúrkörben (SAARELMA 2013: 151). A keleti keresztény egyház hatáskörében működő Oroszországban a 11–13. században a keresztelőkön használt egyházi kalendáriumok töltötték be ugyanezt a szerepet, amelyek ez idő tájt 330 férfi- és 64 női nevet tartalmaztak (SUPERANSKAYA 1995: 814).

[69] A keleti szláv nyelvek atyai neveinek kialakulásához lásd pl. KALETA 1989: 19–20, SUPERANSKAYA 1995: 814–5, a középső nevek (Middle names) kérdéséhez pedig ASHLEY 1995. Az anyai ág névadásával ugyanakkor nemcsak Amerikában, hanem Európa egyes területein is találkozhatunk: KNIEZSA ISTVÁN Galíciában az ukránok körében mutat rá e nexusnévfajta szerepére (1965/2003: 259).

tok, amelyekkel a sajátosságjelölő személyneveknél számolhattunk, e névfajtának csak azon korszakára alkalmazhatók, amikor éppen kialakulóban voltak, azaz valójában még maguk is mint sajátosságjelölő funkciójú névformák voltak használatban. Alakulhatnak nexusjelölő személynevek emellett referáló nevekből, illetőleg az adott nyelv tágabb, a személyneveken kívüli szókincséből is (lásd pl. a névváltoztatások kedvelt *Havasi* vagy *Kárpáti* családnevét), de bármely nyelvbe bekerülhetnek nexusnevek valamely más nyelv ugyanilyen névállományából is (vö. HOFFMANN 2008a: 15, 19). A nexusnevek keletkezését (morfológiai és szemantikai jellemzőit) a névminták természetesen ugyanúgy meghatározzák, ahogyan ezt más névfajta esetében is tapasztaljuk.

Arról, hogy a magyar nyelvben a nexusviszonyok jelölésére igen korán megjelent az igény, azok a korai okleveles adatok tanúskodnak, amelyek az adott személyt az apa nevével igyekeznek meghatározni. Az +1086: *Nemka filius Turuuoi* (DHA. 1: 254, CAH. 25, ÁSz. 579), 1134: *Geuril filius Andree comitis* (MES. 1: 86, CAH. 46, ÁSz. 335), 1157–1158: *Stephanus filius Adriani* (CAH. 64, Gy. 1: 429, Sztp. 1: 31, ÁSz. 47), +1158: *Petrus Abbas filius comitis Thuross* (Sztp. 1: 32, ÁSz. 752), 1165 k.: *Forcos filius Poznan* (CDES. 1: 84, CAH. 67, Gy. 1: 475, ÁSz. 621), 1166: *Widoni filio Dobica* (H. 7: 2, Sztp. 1: 36, CAH. 70, ÁSz. 253), 1177: *Thomas filius Zah* (PRT. 1: 605, CAH. 77, ÁSz. 835), 1181: *Ambrosius filius Custan* (Sztp. 1: 42, CAH. 78, ÁSz. 231), 1198: *Behed filius Mence* (UB. 1: 33, ÁSz. 103) stb. adatok azt mutatják, hogy a társadalomban ez idő tájt már feltétlenül jelen volt az igény a nexuskapcsolatok kifejezésére, de — tekintve, hogy ezek a személyjelölő szerkezetek természetesen nem azonosíthatók az itt látott formájukban egy-egy személynévvel[70] — a nyelvi eszköz ennek kifejezéséhez még hiányzott. A társadalmi és nyelvi igény megléte, illetőleg a nyelvi eszköz hiánya között húzódó feszültség tölti be tulajdonképpen annak az indikátornak a szerepét, amely végső soron a nyelvi változásokhoz, jelen esetben a nexusnév mint személynévfajta kialakulásához vezet.

Ebben a fejezetben a nexusnevek két típusáról szólok részletesen: a kronológiailag elsődleges, de idővel visszaszoruló nemzetségnevekről, illetőleg az ezek helyébe lépő családnevek kategóriájáról. Az előbbit igyekszem nagy alapossággal, minden lényeges nyelvi és nem nyelvi körülményre kitérve bemutatni. A sokszálú részletezést azért látom szükségesnek, mert ennek a személynévfajtának a megítélése meglehetősen ellentmondásos a szakirodalomban, s a következőkben azt az — előzményirodalommal több tekintetben is szembehelyezkedő — álláspontomat igyekszem többféle érveléssel megtámogatni, hogy a nemzetségnevek kategóriáját

[70] Arról, hogy az ilyen névszerkezetek milyen beszélt nyelvi valóságot tükrözhetnek, s ennek megállapításához miféle fogódzók lehetnek a segítségünkre, az 1.3. fejezetben részletesen szóltam. Itt előkerültek azok az esetek is, amelyek vélhetően valós nexusnevek meglétéről árulkodnak az okleveles szerkezetek mögött.

a beszélt nyelv személynévfajtái köréből semmi okunk sincs kizárni. A családnevek igen gazdag szakirodalmából viszont csupán azokat a körülményeket emelem ki az alábbiakban, amelyek egyrészt az itt alkalmazott funkcionális megközelítés szempontjából is meghatározóak, másrészt pedig hozzájárulnak — munkám legfőbb céljaként — a helynevek és a személynevek viszonyrendszerének az értékeléséhez.

2.3.1. Nemzetségnevek

1. A nemzetségeknek és a nemzetségneveknek a tudományos vizsgálatára sajátos kettőség jellemző: amíg a történettudomány területén gazdag szakirodalom tanúskodik arról, hogy a 13–14. századi nemzetségek problematikája a korai magyar történelem kutatásának fontos témái közé tartozik, addig a nyelv- és névtudomány oldaláról a nemzetségnevek vizsgálatának csaknem teljes hiányát tapasztalhatjuk. Az itt következő egységben e felemás helyzet enyhítésére is kísérletet teszek oly módon, hogy elsősorban a nemzetségnevek mint nexusjelölő személynévfajta nyelvi kérdéseivel foglalkozom, s az ehhez háttérként szükséges történettudományi eredményeknek csupán az interpretálására szorítkozom, főként azokat a tényezőket kiemelve, amelyek véleményem szerint hozzájárulhatnak a nemzetségnevek nyelvi jellemzőinek a megvilágításához és egyúttal a személynévrendszeren belüli helyük kijelöléséhez. Úgy gondolom ugyanakkor, hogy az itt felszínre hozott nyelvi sajátosságok vissza is hathatnak a történettudományi megközelítésekre, s azokat több vonatkozásban megtámogathatják vagy bizonyos kérdésekben akár pontosíthatják is.

Az itt kifejtettek lényeges, mondhatni közvetlen előzményeként tekintek BENKŐ LORÁND 2009-ben megjelentetett monográfiájára, amely nyelvtörténeti, történet- és forrástudományi ismeretanyagot egyaránt mérlegre téve egy ómagyar kori nemzetségnek, a Szovárd nemnek a problematikáját járta körül, s kínált a *Szovárd* név magyarázatára új megoldást. E munka a nemzetségnevek általános (főleg tipológiai) kérdéseit is érintette, így feltétlenül túlmutatott egyetlen nemzetségnek és nevének történeti, nyelvi megvilágításán. (A kötet jelentőségéhez és névtörténeti problémáinak megítéléséhez lásd HOFFMANN 2010c, illetve TÓTH V. 2010b.)

2. Az általános személynév-elméleti kérdéseket taglaló 1.2. alfejezetben már esett szó arról, hogy talán egyik tulajdonnévfajtára sem érvényes annyira az a megállapítás, miszerint a rendszerét elsősorban kulturális-társadalmi tényezők alakítják, mint éppen a személynevek kategóriájára. Ebből adódóan pedig e tulajdonnévfajta nyelvi természetű vizsgálata is csak úgy vezethet eredményre, ha figyelembe vesszük a kulturális-társadalmi kontextusát, vagyis azt az „erőteret”, amelyben valamely személynév aktuálisan funkcionál. Ez a gondolat nem új keletű, jó félszáz évvel ezelőtt BENKŐ LORÁND is megfogalmazta a történeti személynévkutatás kérdéseivel foglalkozó írásában: „a személynévkutatást [vagy inkább talán magukat a személyneveket — T. V.] nem lehet pusztán nyelvi tényekre tá-

maszkodva, a környezetből kiszakítva vizsgálni (…) a személynevek és a névadás mögött meg kell keresni az alapot, amire az egész épül: a gazdasági, a társadalmi fejlődést s ezzel kapcsolatban az életformák és a gondolkodás alakulását" (1949b: 124). A nyelven kívüli tényezők hasonló, személynévrendszert alakító szerepét az utóbbi időkben több tanulmányában HOFFMANN ISTVÁN is kiemelte (1996, 2008a).

Ez a nagyon erős kulturális-társadalmi beágyazottság a nemzetségnevek esetében hatványozottan jelentkezik: történetének minden mozzanata olyan mélyen benne gyökerezik korának társadalomtörténeti körülményeiben, birtok- és jogtörténeti közegében, hogy a nyelvi történetének (azaz például a megjelenésének, a használata felívelő szakaszának, majd a letűnésének) a megértése sem igen képzelhető el anélkül, hogy az egész jelenséget a lehető legtágabb kontextusában szemlélnénk.

Mindezeket szem előtt tartva a nemzetségnevek átfogó, szisztematikus nyelvészeti vizsgálata, a személynevek rendszerén belül elfoglalt helyének a meghatározása megítélésem szerint akkor végezhető el sikerrel, ha arra is tekintettel vagyunk, hogy mi is történt egyidejűleg a nyelven kívüli szférában, főként a magyar társadalmi berendezkedés, illetőleg a birtok- és jogviszonyok terén a nemzetségnevek dokumentált fennállásának szűk két évszázadában, a 13–14. században.[71]

a) A nemzetség fogalma

A *nemzetség* terminussal a történettudományban t ö b b f é l e f o r m á c i ó t jelölnek annak megfelelően, hogy nemzetségekkel történelmünk két korszakában számolhatunk. A honfoglalás kori nemzetségekről igen keveset tudunk, és azt sem írásos dokumentumokból ismerjük, hanem elsősorban analógiák alapján lehet rá következtetni (vö. pl. ECKHART 1946: 14–6, GYÖRFFY 1958: 12–3, 18, KATONA 1977: 204, MESTERHÁZY 1980: 86, KRISTÓ 1983: 26, FÜGEDI 1992: 9, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 488–9 *nemzetség* a., RÓNA-TAS 1996: 279, ZSOLDOS 1996: 176–8, SZŰCS 1997: 199). A későbbi formációtól való elkülönítés szándéka miatt erre a korai társadalmi szerveződésre az *ősnemzetség* terminust használják a

[71] A magyar nemzetségek és nemzetségnevek kérdése több vonatkozásban is emlékeztet a más kultúrákból ismeretes klánok és klánnevek történetére. Skóciában becslések szerint például legalább 1200 különböző klánnév (*Mac-* nevek) és belőle lett családnév volt a történeti dokumentumok szerint ismeretes (klasszikus példái: *MacGregor, MacDonald*), s valamennyi a klán ősére vagy alapítójára utal (azaz monogenetikus névfajtáról van szó). Ma közülük 2-300 van csak használatban (vö. DORWARD 1995: 1287–9). Afrikában pedig a klánok olyan egységekként definiálhatók, amelyek különböző családokból épülnek fel, gyakran mitikus őstől származtatják magukat, s mindegyik saját önálló elnevezéssel bír (vö. SAARELMA 2013: 125). Sok afrikai kultúrában a modern kori hivatalos személynévszerkezet pedig többnyire egyénnév + klánnév struktúrával adható meg: pl. *Nelson Mandela* (i. m. 132). A hasonlóságok mellett ugyanakkor — éppen a kulturális-társadalmi körülmények eltérő voltából adódóan — számos különbséget is találhatunk.

kutatók (pl. FÜGEDI 1992: 10), és „fiktív vérrokonság tudatán felépülő, szociálisan tagolt kultikus és jogközösségek”-ként határozzák meg a lényegüket (ZSOLDOS 1996: 179, vö. még PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489 *nemzetség* a., kutatástörténeti összefoglalásához pedig MESTERHÁZY 1980: 70 kk.), melybe a társadalom minden tagja betagozódott. A honfoglalás kori nemzetségeket tehát olyan szervezett, tagolt (előkelőket és egyszerű szabadokat egybefogó) társadalmi formációnak tarhatjuk, amely társadalmi és vagyoni szempontból rétegzett szegmentumokból épül fel, s a „genealógiai piramis csúcsán ott áll a valódi vagy képzelt ős” (MESTERHÁZY 1980: 130).[72]

A későbbi, a 13–14. századi nemzetségeket jobban ismerjük: KARÁCSONYI JÁNOS monográfiában is feldolgozta a történetüket (1900/2004), s neveik részletes, a lehetőségek szerinti legteljesebb dokumentálását ugyancsak megkapjuk FEHÉRTÓI KATALIN (ÁSz., 2004), illetve SLÍZ MARIANN (2011b) személynévtárából. E későbbi formációt többnyire *feudális nemzetség* (pl. KRISTÓ 1983: 26) vagy — utalva arra a társadalmi rétegre, amelyet átfogott — *úri, nemesi nemzetség* (pl. FÜGEDI 1992: 10) terminusokkal jelöli a történettudományi szakirodalom, és legfőbb jellemzőit az alábbiakban határozza meg. A nemzetség a) tagjait tényleges vérrokonság fűzte össze, azaz a nemzetség közös őstől fiágon leszármazó rokoncsaládok természetes úton létrejött gazdasági és jogvédelmi célzatú társadalmi közössége (HÓMAN 1923: 15); b) a középkori magyar birtokjog szerint a nemzetség őse („az első szerző”) a vagyonát a leszármazói összességére hagyta örökül, nemcsak az őt követő generáció tagjaira, azaz a nemzetség — egyfajta jogközösséget alkotva — a vagyonát „nemzetségi jogon” birtokolta és örökölte (lásd majd a

[72] Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyunkhoz, de mivel a korábbi történetírás gyakran egybemossa a nemzetség és a törzs fogalmát, érdemes röviden azt is érinteni, hogy a két csoportjelölő kategória milyen viszonyban áll egymással. A fogalmi zavart elsősorban a források (főképpen a DAI., ill. Kézai) terminushasználata okozta: a törzsneveinkről Konstantin tudósít, ám őket a *γενεα* ’nemzetség’ szóval jelöli meg; Kézai ugyanakkor a nemesi nemzetségeket illette a *generatio* és a *tribus* szóval egyaránt (lásd ehhez pl. MESTERHÁZY 1980: 48). A két formáció közötti különbséget jól érzékelteti HÓMAN BÁLINT megfogalmazása: „A nem vérségi köteléken nyugvó primér alakulatával szemben a törzs önkényesen létrehozott szövetkezésen alapuló másodlagos alakulat. A nem a család szaporodása s önálló családok fejeivé lett tagjainak kiválása következtében kibővült vérségi közösség, a törzs — mint kettős jelentésű neve (had) is kifejezi — korábban minden politikai kötelék nélkül egymás mellett élő, etnikailag rokon nemek katonai célú szövetkezése. A nem tisztán gazdasági és jogvédelmi célzatú, természetes társadalmi alakulás, a törzs jogvédelmi célokat is szolgáló, de elsősorban katonai célzatú, mestreséges politikai képződmény.” (HÓMAN 1923: 17, a dőlt kiemeléseket megszüntettem; lásd még a kérdéshez SZABADOS 2011: 194–5 is). A szóba jöhető írásos források elemzése alapján, abból tudniillik, hogy a hazai gesztákból és krónikákból nem olvasható ki semmiféle törzsi tagolódás emléke, SZABADOS GYÖRGY arra a következtetésre jut, hogy a 10. századi Magyarországon nem mutathatók ki törzsi államok, de még működő törzsek sem, a fő politikaformáló erő a monarchikus hatalom volt (2011: 206, 212, de hasonlóan vélekedik erről MESTERHÁZY is, vö. 1980: 58–9).

jogtörténet kapcsán is); c) a nemzetség kultikus közösséget is alkot, amelynek alapja az ősök (főleg a nemzetségalapító ős) tisztelete, színtere pedig a sok nemzetségnél meglévő közös nemzetségi monostor, amit temetkezőhelyül is használtak.[73] A nemzetségi összetartozás, csoporttudat kifejezője a közös nemzetségnév, szimbólumként a közös címer, a jellegzetes személynevek ismétlődése egy-egy nemzetségen belül,[74] valamint a nemzetségi hagyományok (lásd mindehhez bővebben ZSOLDOS 1996: 179–82, illetve a jellemzők összefoglalását jobbára ugyanezeket a jegyeket kiemelve másutt is megtalálhatjuk: pl. KARÁCSONYI 1900/2004: 10–2, GYÖRFFY 1958: 25, KRISTÓ 1983: 27–8, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489 *nemzetség* a., FÜGEDI 1992: 10, SZŰCS 1997: 140, illetőleg gazdag tudománytörténeti háttérrel MESTERHÁZY 1980: 78 stb.).

A nemzetségeket érintő, a történészeket és a társadalomkutatókat foglalkoztató kérdések között az egyik legelőkelőbb helyen az szerepel, hogy vajon kimutatható-e bárminemű folytonosság, kontinuitás a honfoglalás kori nemzetségek és a 13–14. századi nemzetségek között. Anélkül, hogy ennek részleteibe itt belebocsátkoznánk, pusztán azt emelem ki, hogy egy jó ideje inkább a két társadalmi képződmény nagyon is eltérő struktúráját hangsúlyozzák a kutatók[75] (vö. pl. KARÁCSONYI 1900/2004: 7–10, GERICS 1966: 4–6, 1967: 583–94, KRISTÓ 1983: 29, 49–50, FÜGEDI 1992: 10, ZSOLDOS 1996: 182–3, SZŰCS 1997: 139–40), és a viszonyukat leginkább úgy határozzák meg, hogy „az okleveles korszak nemzetségeinek kialakulása szervesen illeszkedett a honfoglalók nemzetségeinek felbomlási folyamatához” (ZSOLDOS 1996: 191–2, hasonlóan vélekedik KRISTÓ is, vö. 1983: 45–6).[76]

---

[73] Az, hogy a vérrokonság valóságos vagy fiktív volt-e, lényegében nem számít (SZŰCS 1997: 198), a „szociológiai csoporttudat”-ot, a csoport értéknormáit ugyanis bármelyik kapcsolattípus meg tudja teremti. A korban egyedül az ún. nemzetségi tudatnak van szerepe (lásd ehhez C. TÓTH 2001: 54 is).

[74] A személynevek ismétlődése valamely nemzetségen belül a nyelvészeti szakirodalom figyelmét is felkeltette, több írásában is utalt a jelenségre legutóbb pl. SLÍZ MARIANN (2011a: 167–73, 2013), őt megelőzően pedig BENKŐ LORÁND (2002: 34); de a történészek már a 19. század végén is felfigyeltek erre a körülményre (vö. pl. KUBINYI 1885: 88–9).

[75] Anonymus ugyanakkor a tanú rá, hogy a történeti összefüggés tudata a 13–14. század nemzetségeinek hagyományaiban feltétlenül élt, hiszen ha nem így lett volna, a gesztájában P mester aligha éppen saját kora előkelő nemzetségeinek neveiből keltette volna életre honfoglaló vezéreit. A középkori magyar történeti hagyomány (Anonymus, Kézai) és minden bizonnyal a korabeli nemzetségi hagyomány is a honfoglalás kori vezérek nevein keresztül létesített kapcsolatot a honfoglalás kori és a 13. századi nemzetségek között (arra vonatkozóan, hogy ennek bizonyos tekintetben van realitása, más tekintetben nincs, lásd ZSOLDOS 1996: 177, illetve MESTERHÁZY 1980: 104–5).

[76] FÜGEDI ERIK a nemzetségek szereplésének egy harmadik idősíkjával is számol: a 15–16. századi genusokkal, amelyeket — mivel véleménye szerint ez nem azonos a korábbi nemzetségi formációkkal — *klánok*-nak nevez (1992: 12 és másutt is). A nemesség alapvető társadalmi egysége a 15. században véleménye szerint a *klán (generatio),* vagyis az egy őstől leszármazot-

A nemzetségi jellemzőkkel kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy ezek többsége olyan jegy, ami nem nemzetségi, hanem egyszerű családi ismérv:[77] olyan családok esetében is feltűnik pl. a családi címer, a személynevek ismétlődése, a családi monostor, amelyeket a források soha nem említenek *genus*ként. A fenti ismérvek közül jószerével csak egy olyan ismertetőjegy marad, ami kizárólag a nemzetségekhez köthető: a *de genere* minősítés, és ami lényegében ezzel azonos: a földbirtokos réteghez való tartozás (vö. KRISTÓ 1983: 27–8, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489–90 *nemzetség* a., ZSOLDOS 1996: 182). Minthogy azonban a *genus* szónak kimutatható 'származás' jelentése is (vö. MKLSz. IV, 197–8 *genus* a.), illetve némely *genus ~ de genere* adatnak a szakirodalom egy része 'nagycsalád' értelmet tulajdonít, valójában még az sem jelent megnyugtató támpontot egy-egy rokonsági csoport nemzetségként való minősítéséhez, hogy tagjai *de genere* származókként szerepelnek a forrásokban. Ez alapján pedig ZSOLDOS ATTILA véleményét — még ha szándékoltan ironikus is kissé a megfogalmazása — nagyon is reálisnak tarthatjuk: „a történetírói praxisban nemzetség az, amit a szakirodalom, illetve annak legalábbis egy része annak tart" (1999: 115). Annyit mindenesetre bizonyosnak vehetünk, hogy a *genus,* illetve a *de genere* kitétel az ezzel összekapcsolt személyek rokonságára utal, hiszen „bármely 13–14. századi nemzetség egyik tartópillére a közös eredet valóságos tényeken vagy csak vélelmezésen alapuló tudata volt". Kétség legfeljebb abban a tekintetben merülhet föl, hogy a rokoni kör, amelyre a *de genere* kifejezés utal, eléggé kiterjedt-e ahhoz, hogy a 'nagycsalád' jelentésen túlmenő, azaz 'nemzetség' értelmet tulajdonítsunk neki (i. m. 119).

Amíg tehát a honfoglalás kori nemzetségek kapcsán a törzs és a nemzetség viszonya kerül vitás kérdésként elő, a 13–14. századi nemzetségek vonatkozásában a nemzetség és a családi közösség elkülöníthetőségének nehézségével szembesülünk. A nemesi nemzetségek kapcsán ez a probléma kisebb súllyal van jelen, hiszen a nemesi nemzetségek jelentős része az ország különböző területein birtokló, egymással kapcsolatot alig tartó ágak, kisebb családi egységek halmazaként szerepel a forrásokban, amelyek között a kapcsot a közösen használt nemzetségnév és néhány osztatlanul hagyott birtok jelentette.[78] Esetükben föl sem merül tehát, hogy a velük összefüggésben emlegetett *genus* 'nagycsalád' vagy bármi más, a nemzetségnél szűkebb értelmű csoportra vonatkozna. A várjobbágy-nemzetségeknél azonban egészen más a helyzet. Esetükben egyáltalán nem szokatlan az, hogy

tak összessége (i. m. 21, 25). Arról, hogy ennek a nemzetségi idősíknak lennének névbeli vonatkozásai, nincs tudomásom.

[77] Mindez a nemzetség (vagy tágabban a közösségszervező erők) időbeli dinamikájára is rávilágít: arra tudniillik, hogy egy vérségi közösség meddig minősül családnak, és mettől kezdve tekinthető nemzetségnek. Egy életerős nemzetség ugyanis idővel ágakra bomlik, amelyek később új, önálló nemzetséggé erősödnek, míg mások stagnálnak vagy kihalnak (vö. HÓMAN 1923: 16).

[78] A Győr nemzetség Árpád-kori történetét taglalva erről is szól C. TÓTH NORBERT (2001).

mindössze egyetlen alkalommal minősítik a nemzetség tagjait valamely nemzetségből *(de genere)* származóknak, s az ilyen jellegű adat fennmaradása nyilvánvalóan véletlenszerű. Az olyan esetekben ezért, ahol megtalálhatók a nemzetségre általában jellemző sajátosságok, a *de genere* minősítés hiánya önmagában nem lehet akadálya annak, hogy az adott rokonságot nemzetségnek tekintsük (ZSOLDOS 1999: 121–4).[79] Tekintve, hogy *genus*-okkal, *generatio*-kkal az Árpád-kori társadalom több rétegénél találkozunk, bátran kijelenthetjük, hogy a korabeli magyar társadalom földbirtokkal rendelkező részében általánosan jellemző volt a nemzetség intézményének megléte (i. m. 126, 128).

A továbbiakban, minthogy a két nemzetségi képződmény közül neveikben is dokumentáltan csupán a 13–14. századi berendezkedés áll előttünk, csak ez utóbbival foglalkozom, s a honfoglalás kori formáció rekonstrukcióját, jellemzőinek felderítését — tekintve, hogy ehhez a nyelvészet közvetlen források híján aligha tud érdemlegesen hozzászólni — meghagyom a történettudomány hatáskörében. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a névrendszer feltehető folytonosságára alapozva éppen maguknak a későbbi nemzetségneveknek a tipológiai jellemzői nyújthatnak közvetett fogódzót a honfoglalás kori nemzetségek megnevezéseihez. Amennyiben ez a feltevésünk indokolt és az analógia helyes, akkor ebben a korszakban is a más személynévfajtából (a nemzetségalapító ős nevéből) alakult nemzetségnevek dominanciájára gondolhatunk csakúgy, mint a 13–14. századi nemesi nemzetségek nevei körében.

b) A nemzetségnevek kronológiai jellemzői

Az előkelők okleveles megjelölésében a nemzetségnevek feltűnése — általában *de genere, de generatio* típusú latin szerkezetekben — kronológiai tekintetben a következő képet mutatja (lásd 6. ábra; az adatok forrása: ÁSz., SLÍZ 2011b).

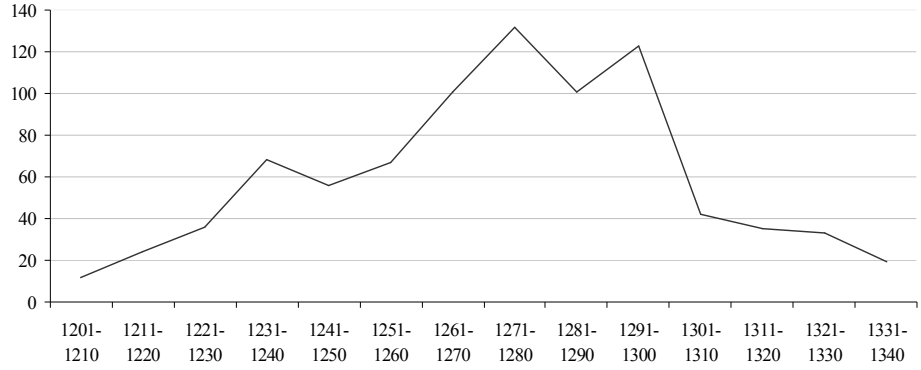

6. ábra. *A nemzetségjelölő elemek előfordulása az oklevelekben.*

[79] Sőt a várjobbágyi státusz által biztosított jogok élvezete valósággal szükségessé tette a rokonságok nemzetséggé szerveződését (vö. ZSOLDOS 1999: 127).

Első előfordulását hiteles oklevélből 1208-ból adatolhatjuk (pristaldum … *Theodorum de genere Opuz,* UB. 1: 51, Sztp. I, 74, ÁSz. 604).[80] Ezt megelőzően szerepel ugyan egy 1183. évi oklevélben is *de genere*-vel kapcsolt névszerkezet (1183/1236/1363: *Paulo de genere Chaak, Baya de genere Zalok,* H. 1: 1, Sztp. I, 45, ÁSz. 174, 838), ám mivel ennek 13–14. századi betoldásokból származó (interpolált) részei is vannak, adatai nem minősíthetők kronológiailag egyneműnek és a 12. század végére datálhatónak.[81] Ez a megjelölés tehát a 11–12. század hiteles okleveleiben ismeretlen (GYÖRFFY 1988: 58, 1993: 196). Mindez persze pusztán annyit jelent, hogy maga a *de genere*-vel kapcsolt nemzetségnévi megkülönböztetés nem dokumentálható a 13. századot megelőzően, ám ez a megállapítás nyilvánvalóan magát a nemzetséget nem, de még a nemzetségek megnevezését sem minősítheti kronológiailag. Vagy amennyiben mégis, akkor sokkal inkább azt jelezheti, hogy a nemzetségek története a *de genere* történeténél jóval korábban kezdődött, hiszen amikor a nemzetségjelölők az oklevelekben feltűnnek, a nemzetségeknek már területileg és birtokjogilag is szétterjedt, egymással össze nem köthető ágai vannak, melyek összetartozását — amint arra a korábbiakban is utaltam — csak a közös nemzetségnév és esetleg néhány osztatlanul hagyott birtok jelzi. Ez pedig azt sejteti, hogy „a származási kötelékek jóval korábbról fogták össze a nemzetséghez tartozó családokat", hiszen hosszabb idő kell ahhoz, hogy ez a helyzet előálljon (BENKŐ 2003a: 40, hasonlóan ZSOLDOS 1996: 184–5, 2011b: 423).

A *de genere* szerkezetet aztán az első felbukkanását követően másfél évszázadon át használják az oklevelek a különböző — de mindig a felsőbb osztályhoz tartozó — társadalmi rétegek (nemesi nemzetségek, várjobbágy- és udvarnoknemzetségek) leszármazáson alapuló jelölésére (GYÖRFFY 1958: 21).

Az oklevelekben szereplő nemzetségjelölő elemek gyakorisági görbéje azt is mutatja, hogy a birtokosok nemzetségnévvel történő megkülönböztetése (azonosítása) a 13. század 2. felében éri el a csúcspontját, majd a 14. század elejétől nagy zuhanását tapasztalhatjuk a *de genere* formulával történő okleveles említéseknek. A nemzetségnevet tartalmazó névszerkezetek gyakorisági íve (mondhatjuk úgy is:

[80] A nemzetségnévi adatbázis összeállításához és a nemzetségjelölő szerkezetek kronológiai képének megrajzolásához — praktikus okokból — az említett két kompendiumot használtam fel elsődleges forrásként. A névadatok közlésekor azonban — az eredeti forráskiadványokra támaszkodva — minden esetben ellenőriztem azok filológiai pontosságát, s erre a hivatkozásokkal utaltam is.

[81] A nemzetségjelölő szerkezet látszólag legkorábbi előfordulásáról (vö. 1204: *Tyba de genere Tomoy,* MES. 1: 171, ÁSz. 762) a történeti szakirodalom igazolta, hogy az valójában egy 1266-ra datálható oklevélből vett részlet (kiadásához lásd UB. 1: 327). A *de genere*-s szerkezetek jelentkezésének kezdeteihez lásd még SZILÁGYI 1947: 246, GYÖRFFY 1948: 101, 1958: 21, 1988: 58, KRISTÓ 1983: 30–3, 1993: 189, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489 *nemzetség* a., BENKŐ 2003a: 40. (A kronológiai ábrázolásban minden okleveles adatot figyelembe vettem tekintet nélkül arra, hogy az oklevél hiteles-e vagy hamis, eredetiben vagy másolatban maradt-e ránk.)

divatja) mindazonáltal akkor értékelhető reálisan, ha a korszak összes személynévi előfordulásával mérjük össze az e stuktúra kapcsán megfigyelhető gyakorisági változásokat. A 7. ábra egymásra vetítve ábrázolja az összes (nem nemzetségjelölő) személynévi előfordulásnak, valamint a nemzetségnévvel összekapcsolt személyjelöléseknek az évtizedek szerinti százalékos arányát.[82]

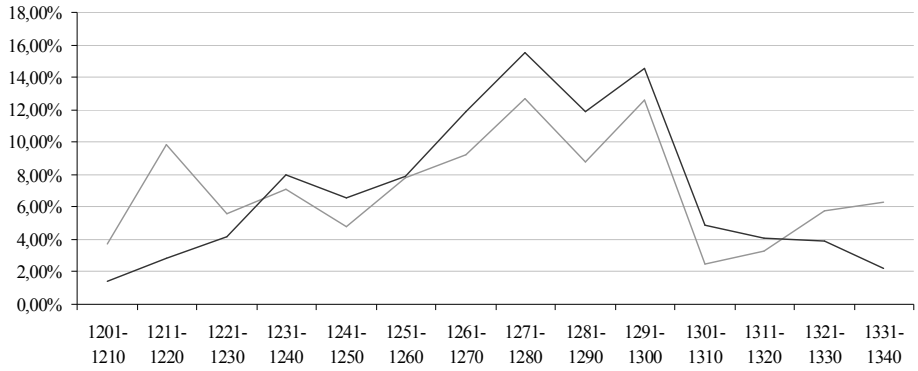

7. ábra. *A nemzetségjelölő elemek előfordulási aránya a teljes személynévállomány időbeli megoszlásához viszonyítva.*
(A szürke görbe a teljes nem nemzetségnévi névállomány gyakorisági jellemzőit mutatja, a fekete pedig a nemzetségjelölőkét.)

A személynévi adatok időbeli eloszlását természetesen minden korban alapjaiban határozza meg a fennmaradt források gazdagsága, jellege, a benne említett személyek száma stb. A kép, amit egy-egy ilyen ábrázolással kaphatunk, ezért mindig szükségszerűen esetleges: a görbe által jelzett nagyobb kiugrások hátterében legtöbbször például egy-egy gazdagabb személynévanyagot tartalmazó nyelvemlék áll (pl. 1211: Tihanyi összeírás, 1332–37: pápai tizedjegyzék). Mindezeket a tényezőket nem hagyhatjuk figyelmen kívül akkor, amikor a fenti ábra számarányait értékeljük, ám úgy vélem, hogy a főbb névhasználati tendenciák segítségével — a nyilvánvaló esetlegesség ellenére is — jól megmutatkoznak a.

[82] Itt tehát azt láthatjuk, hogy az 1201–1340 közötti időintervallumban az összes (nem nemzetségjelölő) személynévi előfordulás (több mint 40 ezer névadat), illetve az összes *de genere*-s személynévi-nemzetségnévi előfordulás (mintegy 850 névadat) számához képest az adott évtizedben a névformák hány %-a dokumentálható. Hozzá kell tennünk azonban az arányok pontos értékeléséhez azt is, hogy az itt vizsgált személynévkorpusz (a 41 ezer adat) a korszak teljes dokumentálható személynévanyagát felöleli, a jelölt személyek társadalmi hovatartozásától függetlenül, a nemzetségjelölés ugyanakkor csupán a nemesi rétegben releváns kategória. Pontosabb lehetne az itt vázolt kép akkor, ha csak a felsőbb rétegek személynévhasználatát képviselő nevekkel dolgoznánk a teljes korpusz esetében is, egy efféle szűrésre azonban jelenleg a kompendiumok nem nyújtanak lehetőséget.

A két görbe viszonyrendszerében leginkább két dolog tűnik szembe. a) Egyrészt az, hogy a *de genere*-s szerkezetek gyakoriságának kulminációs szakasza jóval magasabb értéken áll, mint az adott korszak összes személynévi előfordulásainak százalékos értéke. Ez egyértelműen azt jelzi, hogy a 13. század második felében a személyek megjelölésében a nemzetségnévvel való azonosítás relatíve gyakori névszerkezet volt. Persze mindezt akkor értékelhetnénk pontosan, ha lehetőségünk lenne egyidejűleg más, latin nyelvű megkülönböztető névszerkezetek (pl. az apa nevével összekapcsolt *filius*-os vagy a származási helyre utaló *de* + helynév struktúrák) gyakorisági görbéjével is összevetnünk a *de genere*-s szerkezetek görbéjét. Ennek feltérképezésére e helyütt nem vállalkozhattam ugyan, egy vonatkozásban azonban mégis kiegészíthetem az elmondottakat: a *dictus*-os megkülönböztető névszerkezetek bizonyosan más megoszlást mutatnak tekintve, hogy a 13. század végéig ilyen személyjelölésekre csak igen kis számban akadunk a forrásainkban. Ez a szerkezettípus — lásd korábban, illetve a 8. ábrán is szürke görbével jelölve — majd a 14. században éli virágkorát (ehhez lásd FEHÉRTÓI 1969: 51–4, SLÍZ 2011a: 194–7).

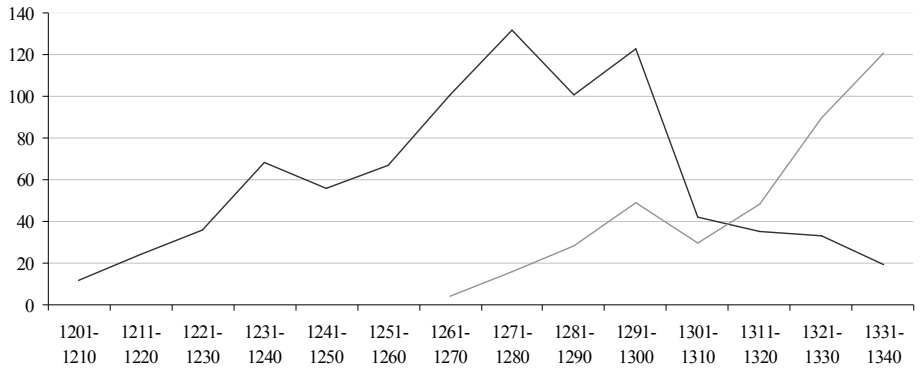

8. ábra. *A nemzetségjelölő és a* dictus*-os szerkezetek előfordulási gyakorisága.*

b) A másik szembetűnő jelenség a 13–14. század fordulópontján látható sajátos helyzet: a személynevek okleveles jelentkezése terén általában is valamiféle megtorpanást látunk: itt nemcsak, hogy megáll az a többé-kevésbé fokozatos gyarapodás, ami a korábbi időszakok forrásanyagát jellemzi, hanem jelentős visszaesés is mutatkozik a névadatok számában (aminek az okát egyelőre nem tudom megmondani, de valamiképpen a források fennmaradásával, illetve talán a névanyagot feltáró munkák eltérő korpuszkezelésével lehet összefüggésben). Hasonlóan drasztikus zuhanását látjuk egyidejűleg a korábban virágzó *de genere*-s névszerkezetnek. A 14. század elejétől kezdve a két görbe aztán ellenkező irányt vesz: amíg a további személynévi adatok száma ismét jelentősen gyarapodik, mindeközben a személyek azonosításában a nemzetségnevekkel történő megkülönböztetés néhány évtized alatt elenyészik.

Jó viszonyítási alap lehet a nemzetségjelölő szerkezetek időbeliségének pontosabb értelmezéséhez az is, ha a nemzetségnévi előfordulások görbéjét összevetjük az oklevelek kronológiai megoszlásával. A 9. ábra a 13. századból fennmaradt királyi oklevelek (4221 oklevél) és az ugyanezen évszázadból dokumentált nemzetségnevek egymásra vetített relációját szemlélteti évtizedes intervallumok szerinti megoszlásban.

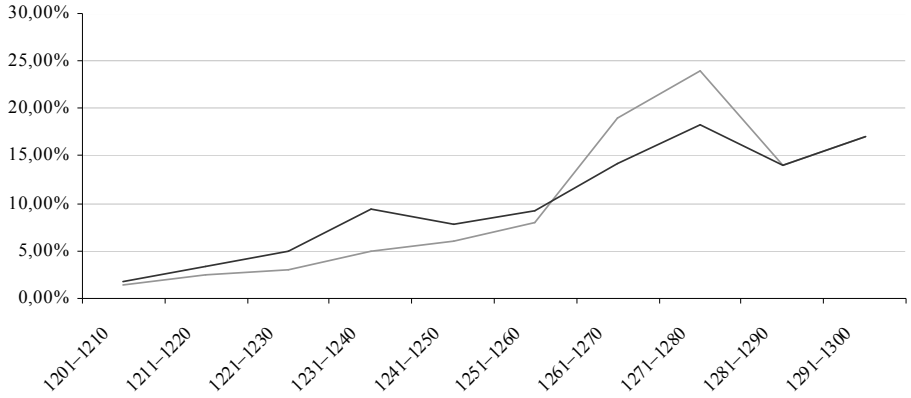

9. ábra. *A királyi oklevelek és a nemzetségnévi említések kronológiai megoszlása a 13. század évtizedeiben.*
(A szürke vonal az oklevelek görbéje, a fekete a nemzetségjelölő szerkezeteké.)[83]

Az oklevelek számának többé-kevésbé egyenletes 13. századi növekedésében a 7. és a 8. évtizedben erős megugrást látunk, aminek jórészt politikai okai vannak: az 1260-as években két kancellária működött, az 1270-es években pedig a kancellária fokozottabb működését az váltotta ki, hogy a gyermek IV. László király melletti hatalmi pozícióban lévő érdekcsoportok sűrűn váltották egymást (lásd ehhez részletesebben SOLYMOSI 2006: 207).

Az ábra persze akkor lenne teljes, ha az 1301–1340 közötti időszak arányait is mutatná. Az oklevelek gyarapodásának évtizedenkénti mutatóit azonban ebből az időszakból nem ismerem. Az azonban bizonyos, hogy ez további erőteljes emelkedést mutat, a nemzetségjelölők aránya ugyanakkor még ezek között az emelkedő oklevél-kiadási körülmények között is jelentős visszaesést jelez.

c) A nemzetségnevek használatának nyelven kívüli összefüggései

Arra a kérdésre, hogy a nemzetségjelölő elemek miért éppen a 12–13. század fordulóján tűnnek fel az oklevelekben, miért a 13. század második felében szaporodnak el, és miért maradnak el szinte egyik napról a másikra a 14. század első évtizedeiben, megítélésem szerint a 13–14. század társadalom-, birtok- és jogtör-

[83] Az utolsó évtizedben a két görbe együtt fut, a szürke vonal ezért nem látszik.

téneti körülményeinek alakulása adhat a legközvetlenebb módon magyarázatot. Ezek a kronológiai kérdések ráadásul az oklevélírói gyakorlat változásával is összefüggésben vannak (a nemzetségjelölők jelentkezésének kezdeteit tekintve mindenképpen), és a családnevek kialakulásának idejével is harmonizálnak valamelyest (olyan értelemben, hogy a nemzetségnevek eltűnése, valamint a családnevek kialakulásának kezdetei részben egybeesnek). Az alábbiakban ezeket a befolyásoló tényezőket vesszük sorra: előbb azokat tekintem át, amelyek a *de genere*-vel kapcsolt nemzetségjelölők kialakulását és elterjedését eredményezhették, majd azokat, amelyek a háttérbe szorulásukat magyarázzák. Előre kell ugyanakkor azt is bocsátanom, hogy e háttérkörülmények némelyike nem esik egységes megítélés alá a történettudományi szakirodalomban. Az állásfoglalástól a vitás kérdésekben többnyire tartózkodtam, azt ugyanakkor remélem, hogy a jelenség ezidáig nem firtatott nyelvi jellegzetességeinek a felidézésével magam is hozzájárulhattam a majdani történészi konszenzus megszületéséhez.

1. A személyek körülírásszerű megjelölésében a nemzetségjelölők használatának gyökereit kutatva a szálak látszólag — mint oly sok más kérdésben is — A n o n y m u s h o z vezetnek, akinek a gesztájában a leszármazói viszonyt tükröztető megfogalmazások igen jellemzőek. Minthogy pedig a *de genere*-s szerkezetek első okleveles előfordulása (1208) és Anonymus gesztájának keletkezési ideje (az 1210-es évek) között feltűnő egybeesés mutatkozik, többen föltételezték, hogy a kifejezés P mestertől származik, és az ő hatására terjedhetett el (lásd pl. GYÖRFFY 1988: 59, BENKŐ 2003a: 40, 2009: 70).[84] Az bizonyos, hogy P mester gyakran megjelöli honfoglaló vezéreinek származási kapcsolatait, az is bizonyos azonban, hogy a *de genere* kifejezéssel kizárólag az ősökről beszélve él, ezt pedig csak a fejedelmi család esetében alkalmazta (*Almus Dux filius Ugek de genere Magog regis,* SRH. 1: 10, ÁSz. 773), a származás ellenkező irányának a jelölésére — gazdag eszköztárral bár, de — más megoldásokat használ föl (pl. *Eleud pater Zobolsu, a quo genus Saac descendit,* SRH. 1: 9, ÁSz. 176; *Velek, a cuius progenie Turda episcopus descendit,* SRH. 1: 23, ÁSz. 768 stb.; vö. ezekhez SÓLYOM 1966: 75). Mindez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a nemzetséghez tartozás írásbeli jelölésének „berobbanását" az oklevélírásba — noha az első fölfelé ívelő szakasz valóban az 1210-es évektől kezdődően jelentkezik[85] — Anonymus hatásával önmagában nemigen magyarázhatjuk meg, különösen azért nem,

[84] Másutt viszont BENKŐ éppen azt hangsúlyozza, hogy a gesztáink, krónikáink *Arpad de genere Athile, vgek de genere magog regis* típusú megjelöléseiben nem lehet ómagyar kori nemzetségnevet keresni (2003b: 402).

[85] A történettudományi szakirodalom szerint maguknak az új nemzetségneveknek a keletkezése is — a források alapján — 1210–50 között volt a legintenzívebb (ERDÉLYI 1932: 6, KRISTÓ 1983: 31–2, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489 *nemzetség* a.).

mert egyáltalán nem olyan „tömény” a gesztában ennek a jelentkezése, ahogyan azt a szakirodalom (pl. BENKŐ 2003a: 40) tartja.

2. II. András bőkezű birtokadományozásainak, a pénzjövedelemre épülő új királyi gazdaságpolitikának — amely a királyi birtokok és jövedelmek rohamos csökkenését eredményezte — főleg az idegenek voltak a haszonélvezői, közülük kerültek ki az udvar főtisztviselői is. Az adományozások miatt megcsappantak a várjövedelmek, amit rendkívüli adók kivetésével próbált a király pótolni (ECKHART 1946/2000: 30, lásd még PETROVICS 1994: 55 *Aranybulla* a.). A történetírói hagyomány szerint e körülmények és a mellé társuló hatalmi visszaélések nyomán támadt elégedetlenség hívta életre 1222-ben a magyar jog- és alkotmánytörténet fontos dokumentumaként az Aranybullát, amelyben a király megerősítette „úgy országunk nemeseinek, mint másoknak Szent István királytól megszabott szabadságát” („Quoniam libertas tam nobilium regni nostri quam eciam aliorum instituta a sancto Stephano rege”, ÉRSZEGI 1990: 26–7). A hagyományos jogtörténeti felfogás értelmében az Aranybullát kikényszerítő megmozdulás fő tömegbázisát a királyi szerviensek[86] és a várelemek (legfőképpen a várjobbágyok)[87] adták. A 31 cikkelyből 11 foglalkozott a királyi szerviensekkel, és ebből 10 valamilyen kiváltságot biztosított számukra, amelyek közül aztán többet később a sarkalatos nemesi jogok közé számítottak. Ebből is adódóan a korábbi kutatás egyfajta nemesi alkotmányként kezelte az Aranybullát (PETROVICS 1994: 55 *Aranybulla* a., a részletes kutatástörténethez lásd ZSOLDOS 2011a). Az újonnan szerzett jogokat azzal akarták erősebbekké tenni, hogy azokat

[86] A latinul *serviens regis* vagy *regalis* formában használatos kifejezés egy jól körülhatárolható csoport megjelölőjeként az Aranybulla korának a terméke. Kétségtelen hitelű oklevélben először 1212-ben tűnik fel. A királyi szerviensek egy része (a kisebbségük) királyi kiváltságolás útján nyerte el jogállását, a többségük a birtokos közszabadok közül került ki, akiket a királyi hatalom külön kiváltságolás nélkül is a királyi szerviensek közé tartozóknak tekintett. A királyi szerviensi réteget lényegében tehát II. András hozta létre magának a királyi szerviensi jogállásnak a megteremtésével, amely jogállás a birtokos közszabadok státuszát meghaladó jogokat biztosított birtokosainak (ZSOLDOS 2011a: 12, lásd még ALMÁSI 1994a: 599–600 *serviens regis* a., illetve BOLLA 1998: 42–6). Az új terminus technikus, a *serviens regis* a kancelláriából indulhatott el, s alkalmas volt a vagyonos közszabadok megkülönböztető jelölésére (BOLLA 1998: 42). Anélkül, hogy erre különösebb hangsúlyt kívánnék helyezni, megjegyzem, hogy e terminus megjelenése a forrásokban feltűnően egybeesik a *de genere* típusú megjelölésekkel, ahogyan egyébként a felsőbb réteg differenciálódását követően megjelenő *nobilis* jelző kronológiai jellemzőivel is (ez utóbbi 1232-es oklevélben szerepel első ízben; vö. BOLLA i. m. 46).

[87] A *iobagio castri* terminus (és változatai, lásd ehhez ZSOLDOS 1999: 32–3) egy sajátos helyzetben lévő társadalmi csoport jogállásának elnevezésére szolgált az okleveles forrásokban (a jogállás természetéhez lásd i. m. 46–77, a terminus jelentésváltozásához pedig i. m. 24–8). Az Aranybulla a várjobbágyok jogainak a megerősítését is szolgálta, legfőképpen a következő cikkely révén: „A várjobbágyok maradjanak meg Szent István királytól alapított szabadságukban.” („Iobagiones castrorum teneantur secundum libertatem a sancto rege institutam.”, ÉRSZEGI 1990: 30–1).

— a felfogásuk szerint minden jó jog forrására — Szent Istvánra vezették vissza (az Aranybulla hagyományos értelmezéséhez lásd még ECKHART 1946/2000: 31, 39, PETROVICS 1994: 56 *Aranybulla* a.; az itt írottak kiegészítéséhez, illetve ezzel összefüggésben az Árpád-kori társadalomtörténet fontos kérdéseihez vö. BOLLA 1983, ZSOLDOS 1997 is).

Az Aranybulla történetét taglaló újabb írások a folyamatot másként értelmezik. E felfogás szerint a királyi szerviensi réteg megteremtése szorosan kapcsolódik II. András „új intézkedések" vagy „új berendezkedés" néven ismert birtokpolitikájához. A kettő között az egyértelmű összefüggést a közeli utókor még jól látta: Rogerius II. András „új berendezkedés"-ének egymástól elválaszthatatlan elemeiként mutatta be a birtokadományozásokat és a királyi szerviensi réteg kialakulását, amelyek azonos irányba mutattak: mindkettő megnyirbálta az ispánságoknak mint uradalmaknak és mint méltóságoknak a jogait (ZSOLDOS 2011a: 13–6). Nem annyira gazdaságpolitikai lépés volt ez tehát (ahogyan KRISTÓ véli, vö. 2001: 251–5), sokkal inkább politikai ügy (ZSOLDOS 2011a: 17). Az Aranybullában foglalt intézkedések sem az egykori Imre-párti előkelők (II. András ellenfelei), sem az „új berendezkedés" (II. András politikájának) ellenzői törekvéseivel nem álltak összhangban, annál inkább magukon viselték a király intézkedései által kialakított „új berendezkedés" főbb elemeit. Az Aranybullára ezért úgy kell tekintenünk, mint olyan dekrétumra, amely a király elképzeléseit tükrözi, azaz „az Aranybulla II. Andrásé" (ZSOLDOS 2011a: 37, részletes megokolás: 29–30).

Az Aranybulla itteni felemlegetését — noha körülötte még jelenleg is vannak kérdőjelek — elsősorban azért tartottam fontosnak, mert a szövegében bizonyos birtokjogi jelenségekről, amely egyébként a nemzetségi birtoklás sajátja, olyan magától értetődően esik szó, hogy ez a körülmény egyértelműen jelzi, maguk a nemzetségek jóval régebbi múltra mennek vissza, mint az Aranybulla.[88]

3. GERICS JÓZSEF — elsősorban GYÖRFFYvel (1958) polemizálva — nem gondolja úgy, hogy a *de genere* származtatásnak „történeti szükségessége" csak a 13. század elejétől lenne igazolható, s elvben nem látja akadályát annak, hogy a *de genere* kifejezést a 11–12. században is alkalmazhatták (1967: 590).[89] Kap-

[88] Ez a körülmény már önmagában is ellentmond azoknak a felfogásoknak, amelyek a nemesség kialakulását az Aranybullához kötik (lásd pl. ECKHART 1946/2000: 47).

[89] Arra, hogy a nemzetségi kapcsolatok gyökerei a 13. századnál régebbi időkig nyúlnak vissza, a korábbiakban már utaltam: a nemzetségek a 13. században jórészt már ágakra bomolva jelentkeznek ugyanis a forrásokban. GERICS JÓZSEF szerint éppen ez a történeti folyamat áll a *de genere*-s szerkezetek jelentkezése mögött. Úgy látja ugyanis, hogy a 11–12. században a nemzetségi kapcsolatok még elevenen éltek, azaz kinek-kinek a nemhez tartozása köztudott lehetett, „a genus tagjai okleveles rögzítés nélkül is jól ismerhették egymást, számontarthatták atyafiságukat" (1966: 590). Amikor a 13. században a genusok az oklevelekben gyakrabban kezdenek feltűnni, ez szerinte már éppen a nemzetségek egymástól elkülönült, széttelepült ágakra tagolódásával, s a nemzetségi kapcsolatok fellazulásával függhet össze (vö. ehhez ZSOLDOS 2011b:

csolatban állhat a nemzetségjelölő szerkezetek feltűnésének ideje ugyanakkor az oklevélíróiː gyakorlat sajátosságaival is, azzal tudniillik, hogy az írásbeliség a társadalom többségét alig érintette. Az okleveleket egyházi személyek írták és jobbára maguknak. A 12. század közepéig a fennmaradt oklevelek esetében az oklevélnyerő *(destinatarius)* kivétel nélkül egyházi intézmény volt (SOLYMOSI 2006: 202, lásd még ECKHART 1946/2000: 147). Az első magyarországi oklevél, amely világi jogügyletet rögzített, 1162-ből való, és ezt követően is hosszú időnek kellett még eltelnie addig, míg „az oklevél a világi birtokos osztály általánosan használt jogbiztosító eszköze lett" (GERICS 1967: 590). Noha a 12–13. század fordulójától nagyobb szerepet kapnak a világiak birtokügyei (KRISTÓ 1983: 31), a magánszemélyek által kibocsátott és megerősített oklevelek száma a 13. században is mindvégig viszonylag alacsony marad (KÖRMENDI 2009: 391). „Az oklevelek viszonylag kis száma és a világi személyek viszonylagos érdektelensége az írásbeliség iránt annak volt a következménye, hogy a társadalom szóbeliségben élt. Nemcsak a mindennapi életben, hanem a kormányzati ügyintézésben, a perjogi eljárásban és a magánjogügyletekben is egyaránt a szóbeliség volt a meghatározó." (SOLYMOSI 2006: 203). Ez az állapot FÜGEDI ERIK szerint lényegében a 15. század végéig fennállt (1992: 15). Mindennek fényében pedig az is kész csoda, hogy a *de genere*-s névszerkezet jelentkezésével *már* a 13. század elejétől kezdődően számolhatunk.

A 13. század végén ugyanakkor — és ez a nemzetségjelölő szerkezetek elterjedésével is összefüggést mutat — az írásbeliségben jelentős fordulat állt be: elsősorban a hazai és külföldi tanulmányaik révén az írás fontosságával tisztában lévő klerikusok felismerték az írás szükségességét a mindennapi élet egy igen fontos szeletében, a tulajdonviszonyok terén, hiszen a perek, magánjogügyletek tárgya a leggyakrabban a földbirtok volt, a tulajdonjogot pedig leginkább oklevéllel lehetett bizonyítani (SOLYMOSI 2006: 208). Amikor apja, II. András birtokpolitikájából okulva IV. Béla hozzálátott a korábbi birtokadományok és birtokjogok felülvizsgálatához, akkor döbbentek rá sokan, hogy milyen nehézkes oklevél nélkül a birtokjogot igazolni. A társadalom ennek is köszönhetően egyre inkább felismerte az

423). ZSOLDOS ATTILA erre is alapozva véli úgy, hogy a 11–12. századi forrásokban, a krónikákban elvétve szereplő utalások a nemzetségekre nem kései, 13. századi interpolációknak tekinthetől, bár ilyenek is akadhatnak közöttük (2011b: 423). Alapos, mikrofilológiai feltárását nyújtja egy konkrét (vélhetően jövevény)nemzetség, a Győr nem történetének C. TÓTH NORBERT (2001). Írásában nemcsak azt láthatjuk, miként bomlik ágakra a nemzetség, hanem azt is, hogy az egyes alágak között a történetük folyamán milyen jelentős vagyoni és presztízskülönbségek alakulhattak ki. Az írás fő tanulsága ugyanakkor megítélésem szerint az, hogy noha a Győr nemzetség, főleg pedig annak Óvári-alága jövevényként gyorsan a vezetőréteg élére került — kalocsai érseket, nádort adtak a befogadó országnak —, mégis a 13. században az arisztokrácia éléről középnemesi szintre zuhantak. A folyamat azt igazolta tehát e nemzetség példáján, hogy ha a nemzetség tagjai nem viselnek politikai tisztséget, akkor nemcsak a további birtokadományok maradnak el, de a már meglévő birtokok megtartása is veszélybe kerül; i. m. 65.

írás hasznát, és az írásbeliség iránt jelentősen megnőtt az igény (i. m. 208–9, lásd még HAJDÚ 2003: 735 is).

Az oklevelek iránt mutatkozó szélesebb társadalmi (birtokosi) igény arra is magyarázatot ad, hogy a birtokosok megnevezésében a részletesebb (kombinált) személyjelölő szerkezetek miért váltják fel a korábban használatos egyszerű, sőt gyakran csak egyetlen névformát tartalmazó szerkezetsablonokat. Ezt az tette indokolttá, hogy a jogügyletek megkövetelték a birtokosok minél pontosabb és egyértelműbb megjelölését. Azt azonban, hogy e szerkezetek közül mely időszakban melyek voltak a kedveltebbek vagy a célszerűbbek, más tényezők befolyásolták.[90]

4. A birtokosoknak a nemzetségnevükkel történő oklevélbeli körülírásában és vele szoros kapcsolatban a *de genere* kifejezés megjelenésében, elterjedésében a k o r d i v a t (a leghatalmasabbakat utánzó törekvés) is feltétlenül szerepet játszott: ez a megjelölés ugyanis az előkelőség egyértelmű mutatója volt (KRISTÓ 1983: 36, SLÍZ 2008b: 191).[91] A nemzetségnévnek egy-egy személy megnevezésében többnyire mégiscsak magas reprezentációs értéke lehetett, vagyis a névhasználatot a társadalmi helyzet kifejezésének igénye mellett az is befolyásolhatta, hogy „a név viselője milyen képet akar sugallni magáról" (SLÍZ 2008b: 193). FÜGEDI ERIK a nemzetségnév névhasználati értékének lényegét pontosan megragadva nagyon találóan úgy fogalmazott, hogy a nemzetségnevek 14. századi használata nem más, mint korai sznobizmus (1986: 224). Feltűnő azonban — ebben az összefüggésben pedig különösen —, hogy a méltóságsorokban, vagyis az ünnepélyes kiállítású oklevelek azon, a datáláshoz kapcsolódó részében, ahol az éppen hivatalban lévő főpapokat és bárókat felsorolják, a bárók a legritkábban szerepelnek a nemzetségnevükkel megjelölve.[92]

5. Az Árpád-kori társadalom nemzetségeinek „eredete, jogállása és vagyoni helyzete rendkívüli mértékben különbözött egymástól, közös vonásuk volt viszont,

---

[90] E felvetést megnyugtatóan igazolhatná az, ha az adománylevelekben, pereket lezáró ítéletekben szembetűnően nagyobb arányban fordulnának elő nemzetségjelölő *de genere* említések. Az oklevél tárgyát is figyelembe vevő nemzetségnévi előfordulásokat ugyanakkor mindezidáig senki sem viszgálta, pedig ebben a vonatkozásban sem lenne egy ilyen szempontokat előtérbe helyező analízis érdektelen. Egy efféle vizsgálat talán annak a kérdésnek a megválaszolását is elősegíthetné, hogy — amennyiben nem a merő véletlen játszik ebben szerepet — miért neveznek meg egyazon személyt egyszer a nemzetségi hovatartozása alapján, máskor pedig azt mellőzve.

[91] Ehhez mindazonáltal azt is hozzá kell tennünk, hogy — mint már a fentiekben is hangsúlyoztuk — jelentős számban van tudomásunk ún. kis nemzetségekről is. SZŰCS JENŐ ezek tanulságaira is építve véli úgy, hogy „Nagy tévedés az a történeti irodalomban nemritkán csak úgy odavetett vélekedés, hogy a *de genere* feltétlenül vagyonos előkelőséget takar", hiszen „sok *genus* már eleve szerény körülmények között lép elénk a forrásokban" (1984: 360, lásd még ehhez ZSOLDOS 1998 is).

[92] Tétény nembeli Pétert például gyakran *frater Marcelli*-ként említik a kézenfekvő nemzetségjelölő használata helyett.

hogy valamennyien az Árpád-kor sokszínű földbirtokos rétegéhez tartoztak", azaz: „a nemzetségnek nevezett társadalmi formáció lényege valamiképpen a föld birtoklásával függött össze" (ZSOLDOS 1996: 182, lásd még 1999: 137). A nemzetségek felbomlásának és a nemzetségnevek elenyészésének egyik fő okát ezért a korabeli b i r t o k t ö r t é n e t b e n érdemes keresnünk.

A 13. század második felében a birtok jelentősége megnőtt, s ez volt ekkoriban a világi nagybirtok kialakulásának egyik megnyilvánulása (FÜGEDI 1977: 42). A 13. század nemzetségei a birtokaikat nemzetségi ősfoglalásként tekintették (BENKŐ 2009: 52), és ősi jogon birtokolták (WALDAPFEL 1931: 138).[93] A nemesi ősi birtokra az oklevelek a *hereditas* vagy a *iure hereditario* (bírt ingatlan), esetleg *ius hereditarium* vagy egyszerűen *terra/possessio hereditaria* kifejezéseket használták (FÜGEDI 1992: 70, lásd még NAGY GY. 1870: 693, MKLSz. IV, 253 *hereditarius* és *hereditarie* a., ill. a várjobbágyi jogállás kapcsán ZSOLDOS 1999: 143–5, 156). A nemzetségi birtok — az adománybirtokkal szemben — fiúörökös híján az ági rokonságban öröklődik tovább, s csak az egész nemzetség kihalása után (ami a 13. század népes nemzetségeit látva fiktív jog csupán) száll a birtok a királyra (WALDAPFEL 1931: 144–6, lásd még GYÖRFFY 1958: 25).[94]

A nemzetségi birtoknak a birtokosok között, jól meghatározott rend szerint történő felosztását a korabeli szóhasználat *osztály*-nak vagy *birtokosztály*-nak nevezte (ENGEL 2003a: 626), technikáját pedig a családi szerződésekből, illetve a felosztott családi birtok későbbi állapotából olvashatjuk ki. A birtokosztálynak a 14. században két típusa ismeretes, amelyek módszerükben és következményükben egyaránt eltértek egymástól. Az első esetben teljes falvak, azaz meghatározott területek jutottak az osztályosoknak határaikkal együtt, ezt nevezzük *területosztály*-nak. A második esetben az osztály csak a jobbágytelkekre terjedt ki, a földbirtok felosztatlan maradt, ez volt a *telekosztály*. A két felosztási mód kronológiailag lényegében követte egymást: a területosztály a 14. század közepéig egyeduralkodó volt, aztán azonban felváltja a telekosztály, és közben egy rövid időszakig (legfeljebb két évtizedig) párhuzamosan is alkalmazták őket (i. m. 628).[95] A

[93] „A nyugati középkor felfogásában a társadalom alapja a föld, mely egyszersmind minden jognak és minden kötelezettségnek a forrása is." (WALDAPFEL 1931: 140). A nemzetségeknek természetesen voltak más módon (pl. vásárolt, adományba kapott) birtokaik is; mindazonáltal az egyszeri öröklésen átment birtok már valójában öröklött — noha nem ősi jogon bírt — tulajdonnak számított.

[94] Ennek veszélyét felismerve Kálmán király a nemzetségi-ági örökösödést csupán az István királytól kapott birtokokra vonatkozóan engedélyezi, a későbbi királyoktól tett adományoknál a szokásos hűbérjog alapján a fiúkra, illetve a testvérekre korlátozza (WALDAPFEL 1931: 144–5).

[95] Az első osztálylevél 1231-ből maradt ránk, s a Tibold nemzetség Somogy megyei, illetve keletszlavóniai birtokainak kettéosztását tartalmazza (H. 8: 27). Ez az egyik legkorábbi olyan oklevél, amelyben magánszemélyek között lefolytatott jogi ügyletet írásban rögzítettek. A 13. századból alig egy tucatnyi ilyen típusú oklevélről van tudomásunk, 1300 után azonban megsok-

birtokok felosztásának e két módszere (és különösen a mögöttük meghúzódó szemléleti-birtokjogi változás) nagyban elősegítette a nemzetségi keretek végleges felbomlását és a családi formáció előtérbe kerülését. Megítélésem szerint ez a tényező meghatározóan befolyásolta a nemzetségnevek eltűnését és a családnevek kialakulását, ezért célszerű kissé részletezőbben is szót ejteni róla.

A területosztálynál két elvet tartottak szem előtt: azt, hogy minden ág egyforma részre jogosult, illetve azt, hogy az osztály könnyen áttekinthető birtokviszonyokhoz vezessen. Az ideális eset nyilván az volt, ha az örökség különböző megyékben, különböző országrészekben feküdt, és az egyes részek ugyanolyan értékűek voltak. A legtöbb esetben azonban összetett birtokok felosztásáról kellett határozni: falvak, puszták, részbirtokok, erdők sokaságával, amelyekhez különböző haszonélvezeti jogok is tartoztak (vám-, vásár-, kegyúri jogok). A különösen nagy értékű objektumok (pl. nagyobb területű falvak) esetében kényszerűségből fel is adták a területosztály elvét (ENGEL 2003a: 629).

A telekosztálynál, amit a források tanúsága szerint 1343-ban alkalmaztak először, ezzel szemben csupán a jobbágytelkeken osztoztak meg, a „családi birtok territoriális egysége (…) háborítatlan maradt" (i. m. 630, illetve 631–2, az 1343-as oklevélhez pedig A. 4: 330–7, AOklt. 27: 204–7/297). A 14. század közepétől lényegében ez lett az egyedüli eljárás, és ettől egy nemesi család sem tért el (ENGEL 2003a: 632). Amíg tehát a területosztálynál a cél az volt, hogy megszüntessék a korábbi birtokközösséget, és a feleket egyszer s mindenkorra területileg is elválasszák egymástól, a telekosztálynál a családi birtok egységét meg kívánták tartani, és kerülni akarták a végleges szétválasztást (i. m. 633–4). A változás hátterében a b i r t o k j o g b a n bekövetkezett változások állnak.

A testvérek az osztályig osztatlan birtokközösségben éltek: nemcsak az örökölt birtokokat igazgatták közösen, hanem osztatlan jogaik voltak azokra a szerzeményekre is, amelyeket egyikük szerzett (adományként, vásárlás, házasság útján), ezek közös birtokban voltak, és a későbbi felosztás tárgyát képezték, a nemzetség egyik tagja sem volt önálló jogi személy. A területosztály arra szolgált, hogy ennek véget vessen, és megalapozza az egyén jogi és társadalmi önállóságát. Ennek azonban komoly hátrányai is jelentkeztek. A felek joga egy-egy kihalt ág birtokai fölött nem szűnt meg, de nem volt könnyű érvényt szerezni neki: minél messzebb feküdtek ezek a birtokok és minél több idő telt el a birtokosztály óta, annál nehezebb volt ezt a jogot érvényesíteni (i. m. 634).

1343-ban ezen a helyzeten változtatott I. Lajos reformdekrétuma, amely a jogviszonyok átalakulását hozta magával (ehhez lásd még ENGEL 2003b: 317, 2003c, SLÍZ 2008b: 192, 2009: 298, 2011: 201 is). A királyi adományozások érvényessége eszerint azon személyekre (és leszármazottaikra) korlátozódott, akiket

szorozódik a számuk. Az utolsó szerződés, amelyben a területosztályt alkalmazták, 1360-ban készült. Ezt követően kizárólag a telekosztály módszerével éltek (ENGEL 2003a: 629).

az adománylevél nevesítve említett. Ezzel pedig a jövőbeni adományok esetében eltörölték a nemzetség jogát a családtagok szerzeményeire (visszamenőleg persze nem), és mindenki előtt megnyílt az út, hogy földet, vagyont szerezzen magának.[96] Ez a reform vezetett a felosztási szokások megváltozásához. A továbbiakban nem volt már szükség a felek radikális elválasztására, mivel a jogi önállóságuk biztosítva volt: az „új adományok"-nak köszönhetően mindegyik gyarapíthatta vagyonát akkor is, ha az apai örökség egyben maradt (ENGEL 2003a: 635). A közös birtok egységét meghagyva megelégedtek azzal, hogy a telki állományt és a többi bevételeket felosztották.

A területosztályról a telekosztályra való áttérés a nemesség történetének fordulópontja, ezzel ugyanis lezárult a nemesi nemzetségek megszűnésének az a folyamata, amely a különálló családok kialakulásához vezetett (ENGEL 2003a: 636, lásd még ehhez KRISTÓ 1993: 190, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 490 *nemzetség* a., BERTÉNYI 2001: 13–5).

A nemzetségnevek kronológiai sajátosságait — a fentieknek megfelelően — tehát különböző nyelven kívüli tényezők határozták meg. E tényezők közül némelyek (pl. a a világiak jogügyleteinek előtérbe kerülése az oklevélkiadásban) a nemzetségjelölő elemek feltűnésére szolgáltatnak magyarázatot, mások (pl. az írásbeliség társadalmi szerepének kiszélesedése, a divat jelensége) az elterjedéséhez járultak hozzá jelentős mértékben, és vannak olyan tényezők is (pl. a birtokjogban beállt változások), melyek a háttérbe szorulását eredményezték. A nemzetség mint formáció (és vele összefüggésben a nemzetségnév mint e formációt jelölő személynévfajta) fokozatos elenyészése akkor következett be, amikor a társadalomban előtérbe került az egyén: ezzel párhuzamosan ugyanis az egyén közvetlen leszármazottainak, azaz a családi formációnak a jelentősége nőtt meg. Arra, hogy ennek a változásnak milyen névtörténeti következményei vannak, azaz hogy a nemzetségnevek és a családnevek viszonyrendszerét miképpen vázolhatjuk fel, a későbbiekben még visszatérek.

d) A nemzetségnevek előfordulásai a forrásokban

A 13–14. századi források közel 200 magyarországi nemzetségről tesznek említést. KARÁCSONYI JÁNOS monográfiája 188 magyarországi úri (175) és várjobbágynemzetség (13), valamint további 34 szlavóniai és 25 horvát nemzetség nemzedékrendi tábláját, politikai történetét, birtokviszonyait mutatja be részletezően a 14. század közepéig (1900/2004). FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtára 1301-ig 216 nemzetségnévről közöl adatokat nem téve különbséget közöttük

[96] 1345 óta ezt a gyakorlatot „új adomány címé"-nek *(titulus novae donationis)* nevezik. Azzal, hogy ez mennyiben tekinthető valóban adományreformnak, és mennyiben inkább szerves folytatása a korábbi királyi birtokpolitikának, részletesen foglalkozik BERTÉNYI IVÁN — az utóbbi mellett érvelve (2001: 25, 33–4).

sem társadalmi rétegek szerint, sem területi szempontból (ÁSz. 853–4). A forrásokban felbukkanó nemzetségnevek egy tekintélyes részének ugyanakkor a tényleges nemzetségnévként való funkcionálása erősen megkérdőjelezhető: legfőképpen is azoké, amelyek mindössze egyetlen előfordulással szerepelnek az okiratokban (KRISTÓ 1983: 37, lásd még PETROVICS–ZIMONYI 1994: 489 *nemzetség* a.).

Az általam feldolgozott forrásmunkák (ÁSz., SLÍZ 2011b, illetve különböző okmány- és oklevéltárak) alapján az 1000 és 1340 közötti okleveles anyagban 231 különböző nemzetségnév adatolható.[97] Ezeknek több mint a fele bukkan fel mindössze egy alkalommal (pl. 1274: nobilis vir comes … *de genere Almad,* Sztp. II/2–3: 97, ÁSz. 59; 1293: mg. Pet. f. mg-i Baas *de genere Mezeupylis,* Gy. 1: 462, ÁSz. 537; 1325: Endre f.-o Joh.-is *de genere Waras,* A. 2: 223, AOklt. 9: 271/503, SLÍZ 2011b: 35).[98] Az egy ízben előkerülő nemzetségnévi megjelölések jórészt a 13. század második harmadától kezdődően jelentkeznek nagyobb arányban, és a hátterükben — a kordivaton túl — elsősorban kisnemesek és várjobbágyok nemzetségeit kereshetjük (KRISTÓ 1983: 37): pl. 1265: Sauol et Torzol *iobagiones castri de Bach de genere Dobra* (Sztp. II/1: 25, ÁSz. 253).

Húsz fölötti, tekintélyes számú előfordulás ezzel szemben mindössze 5 nemzetségnév *(Aba, Csák, Gutkeled, Hontpázmány, Osl)* esetében adatolható (pl. 1255: Menhardum comitem *de genere Aba,* ÁÚO. 11: 410, ÁSz. 39, 1310: magistri Alexandri filij Alexandri *de genere Aba,* A. 1: 210, AOklt. 2: 414/955, SLÍZ 2011b: 18; 1254: Johannes filius Nicolai fratris Vgrini *de genere Chak,* H. 7: 44, ÁSz. 175, 1320: comite Mijkaele filio Barch, *de genere Chaak,* A. 1: 564, AOklt. 5: 304/790, SLÍZ 2011b: 67; 1264: Lothardo filio comitis Homodei *de genere Keledguth,* UB. 3: 266, ÁSz. 454, 1313: Comitis Cosme parui *de genere Gutkeled,* A. 1: 312, AOklt. 3: 243/542, SLÍZ 2011b: 85; 1266: Michael comes filius Alberti *de genere Huntpaznan,* H. 6: 139, ÁSz. 395, 1318: Johanne filio Pauli filij Lukus de Banky *de genere huntpazman,* A. 1: 456–7, AOklt. 5: 19/27, SLÍZ 2011b: 193; 1290: Herbordum filium Herbordi *de genere Osl,* H. 7: 213,

[97] Ezek jó része természetesen KARÁCSONYI JÁNOS munkájában is szerepel. Kis arányban azonban KARÁCSONYI olyan nemzetségeket is említ, amelyeknek az okleveles forrásokban és történeti munkákban nem akadtam a nyomára, illetve bizonyos, a nyelvemlékekben fellelhető nemzetségnevek viszont — nyilván a forrásfeltárás korabeli helyzetéből is adódóan — nem kerültek KARÁCSONYI látókörébe. A nemzetségnevek nyelvi sajátosságainak feltárása során természetesen azokat a névformákat veszem elsősorban figyelembe, amelyek a vizsgált korszakból adatolhatók. Az előfordulások egyik-másika mögött (az olvasatuk problematikus volta miatt) olykor azonban egyazon nemzetségnév is rejtőzhet. Az 1291/1293. évi „Demetrium et Stephanum filios Mathei *de genere Bente Mayneth* … Comes Michael filius Alberti *de genere Bente Maynet*" (ÁÚO. 12: 519, ÁSz. 115) okleveles említés például nemigen új nemzetségnevet hoz a felszínre, sokkal inkább a *Szentemágocs* nemzetségnév romlott alakját rejtheti. Az efféle problematikus adatok azonosítását egy alaposabb nyelvtörténeti vizsgálattal végezhetjük el.

[98] Az egyszeri előfordulású nemzetségnevek aránya tehát még annál a 40%-nál (és kb. 80 „nemzetség"-nél) is jóval magasabb, mint amit a történész szakemberek munkáikban említenek.

ÁSz. 606, 1327: Johannes filius Jacobi *de genere Osl,* A. 2: 278, AOklt. 11: 88/178, SLÍZ 2011b: 178). „Átlagos" előfordulási gyakoriság jellemzi viszont például a *Szalók* (1214: comitem Henricum *de genere Zolouc,* ÁÚO. 6: 368, Sztp. I, 95, ÁSz. 838), a *Győr* (1216: Poth comes *de genere Geur,* H. 6: 11, Sztp. I, 102, ÁSz. 335), a *Szemere* (1339: Thome filii Benedicti nepotis Arpad *de genere Zemere,* A. 3: 546, AOklt. 23: 132/260, SLÍZ 2011b: 39), a *Tomaj* (1280: Vrkun banus filius Ipoliti *de genere Thomoy,* H. 8: 208, ÁSz. 762) stb. nemzetségneveket. (Lásd mindehhez a 10. ábrát.).

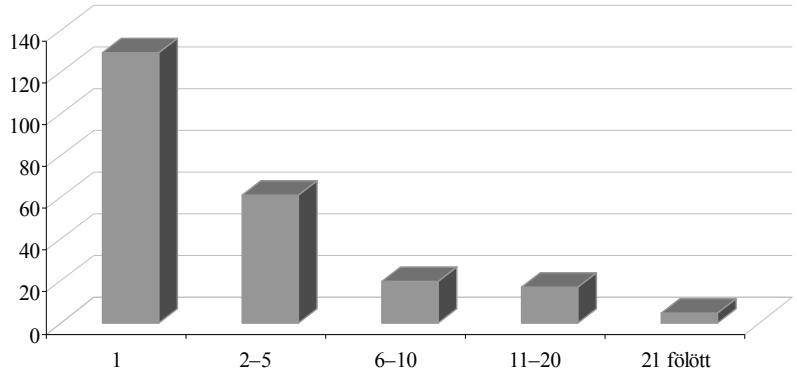

10. ábra. *A nemzetségnevek megoszlása az előfordulási gyakoriságuk tükrében.*

A 13–14. századi nemzetségekre a források a *de genere,* illetve ritkábban a *de generatione, ex progenie* kifejezésekkel utalnak (vö. KRISTÓ 1983: 26, PETROVICS–ZIMONYI 1994: 488–9 *nemzetség* a., ZSOLDOS 1996: 179, BENKŐ 2009: 47 stb.). A latin *genus* és *generatio* kifejezések szinonimákként használatosak a kor latinságában (SZŰCS 1997: 139, NAGY GY. 1870: 689; lásd még Bartal, Glossarium 293 *generatio* a., ill. MKLSz. IV, 197–9 *genus,* valamint 191–2 *generatio* a.). Elsődleges jelentésük ugyan 'származás, eredet' lehetett, ám emberek csoportjára vonatkoztatva olyan 'ivadékok, sarjak' összességét jelölik, akik a közös eredet hite alapján tartoznak össze.[99] Ez a két lexéma a 12–13. század fordulójától adatolhatóan a 'nemzetség' terminus technikusaként szerepel a magyarországi latinságban, és nemcsak az úri nemzetségekkel kapcsolatban, hanem — ahogyan fentebb is utaltam rá — a társadalom különböző rétegeiből olyan csoportok kapcsán is, amelyek kiváltságaik (várjobbágyok) vagy terheik és szolgáltatásaik (udvarnokok) nemét a közös őstől való leszármazás, vérrokonság szálán tartották nyilván (SZŰCS 1997: 139). A latin kifejezések szinonim voltát a legegyértelműbben az egyazon nemzetségre vonatkoztatott váltakozó használatuk jelzi (1259:

[99] A latin *genus, generatio* korabeli feltételezhető élőszóbeli magyar megfelelőjének, a *nem, nemzet(ség)* szavaknak és a *nemes* lexémának az etimológiai összetartozásához lásd MKLSz. IV, 197–8 *generatio,* 191–2 *genus* a., illetve BALÁZS 1975 és TESz. *nemz.*

Raynoldo *de generacione Iak,* UB. 1: 266, ÁSz. 401, 1265: Mike filio Iak *de genere Iak,* UB. 1: 312, ÁSz. 401), s a váltakozás néha egyazon oklevélben (1298: magistri Desiderii filii Desiderii *de genere Geur* … Thoma filio Pauli et Demetrio magno *de generationis Geur* supradicta, SOLYMOSI 1998: 253–4, ÁSz. 335), sőt egyazon személy megjelöléseiben (1216: *Benka de generatione Gug,* 1236 k.: *Benka de genere Gug,* Gy. 2: 588, ÁSz. 353) is előfordul.

e) A nemzetségnevek rendszertani helye a személynévfajták között

Az egyének azonosításában használt nemzetségjelölő elemek rendszertani helyének kijelölése előtt érdemes röviden kitérnünk arra, miként vélekedik erről a névfajtáról a névtörténeti szakirodalom. Mint arra a korábbiakban már utaltam, N. FODOR JÁNOS nem tartja valószínűnek, hogy a nemzetségnévvel alkotott névformák élőszóbeli használati értékkel bírtak volna. Érvei között olyanok szerepelnek, mint hogy e típus soha nem jelentkezik például *dictus*-os megfogalmazásban (ami a szó jelentéséből adódóan egyértelműen utalhatna az élőszóbeli használatára), továbbá nem ismerünk egyetlen adatot sem magyar nyelvű névváltozatra, illetőleg családneveink között sem találunk nemzetségnévből alakultakat (2010a: 23).[100] Azt, hogy a nemzetségnevek nem játszottak szerepet a családnevek kialakulásában (amint erre rajta kívül mások is utalnak; vö. pl. SLÍZ 2011a: 179), részben azzal magyarázza, hogy ez a névforma kizárólag az írásbeliség terméke volt, részben pedig azzal, hogy — már korábban kiveszve a használatból — nem érte meg a családnevek kialakulásának, öröklődővé válásának a korát (N. FODOR 2010a: 23, vö. még FEHÉRTÓI 1969: 5).[101] Ha igaza van N. FODOR JÁNOSnak (és másoknak) abban, hogy ez a névforma csak az írásbeliségben létezett, akkor valójában annak már nincs is jelentősége, hogy megélte-e a családnevek kialakulá-

[100] Családnévszótárában KÁZMÉR MIKLÓS négy név esetében veti fel első lehetőségként a nemzetségnévi eredetet *(Halom, Magor, Osl, Pozsony),* további 30 névnél pedig más lehetőségként találjuk meg ezt a származtatást, jobbára az apanévből való magyarázat után (lásd ehhez CsnVégSz. 185). BENKŐ LORÁND a *Karácsony, Pázmány* családneveket tekinti — kivételességüket hangsúlyozva — nemzetségnévből alakultaknak (1949a: 11). Azokban a munkákban, amelyek a családnevek rendszerezésével eredetüket alapul véve fogalkoznak, sem igen találjuk meg ezt a kategóriát (vö. pl. BENKŐ 1949a, BÁRCZI 1956, KÁLMÁN B. 1989, de lásd pl. HAJDÚ 2003: 770).

[101] Ehhez azonban máris érdemes hozzátennünk azt, hogy a nemzetségi keretek felbomlása (ami bizonyosan hosszabban elhúzódó folyamatként fogható föl) nem jelentette azonnal a nemzetséghez való tartozás tudatának elhomályosulását, sőt a nemesek a későbbi középkorban is őrizték annak az emlékét, hogy melyik genusból származnak, ez ugyanis „valószínűleg önmeghatározásuk egyik leglényegesebb eleme volt" (KÖRMENDI 2009: 395). Még évszázadokkal később is megtaláljuk ennek a nyomát a szépirodalmi alkotásokban is. Tardi György „Szikszói győzedelem" című históriás énekében (1588) például ezt olvashatjuk: „Ugyanakkor amaz hírös úr-fiú / Az *Balassi-nemzetből való* ifjú, / Jó Balassi Ferenc vitéz úr-fiú / Török közé elegyödék az ifjú." (VARJAS 1979: 758).

sának korát, vagy sem, hiszen családnevek nyilvánvalóan csak élő, beszélt nyelvben funkcionáló előzményekből alakulhattak. Ebben a tekintetben követ el nyelvhasználati szintek szerinti „dimenziótévesztést" SLÍZ MARIANN is akkor, amikor — ugyancsak a családnevek kialakulásával kapcsolatban — úgy nyilatkozik a nemesi nevekben szereplő hosszadalmas, részletező körülírásokról, hogy azok teljesen alkalmatlanok voltak az élőszóbeli kommunikációra, és inkább késleltették a családnevek (vagy ahogy ő fogalmaz: a kételemű névrendszer) megszilárdulását, semmint elősegítették volna azt (2008b: 195). „A XIV. századi megjelölések, a hivatalos írásbeliség mesterséges termékei (…) éppen hosszúságuknál és bonyolult szerkezetüknél fogva nem voltak alkalmasak a szóbeli használatra, így nem is válhattak névvé." (2009: 296). Ez a megfogalmazás azt sugallja, mintha bizonyos személynévfajták (jelen esetben nyilvánvalóan a családnevek) az írásbeliségben jelentkező szerkezetekből alakultak volna ki, és nem arról lenne sokkal inkább szó, hogy az élő beszédben használt megnevezéseket igyekezett a hivatalos írásbeliség a lehetőségei (és persze főképpen a korabeli latin nyelvű oklevélírás szabályai) szerint rögzíteni. Bármely személynévfajta a természetes, elsődleges használati közegében, a beszélt nyelvben alakulhat csupán ki, s ehhez képest az írásban jelentkező megoldások mindig másodlagosnak tekintendők.

Megítélésem szerint a nemzetségjelölő névszerkezeteknek sokkal nagyobb jelentősége van a családnevek kialakulásában, mint azt a szakirodalom feltételezi. A nemzetségnevek ugyanis a) egyrészt funkcionális tekintetben a családnevek legközvetlenebb előzményeinek tarthatók, és b) másrészt konkrét elemeket is adhattak e későbbi kategóriának. A magyar nyelvben ugyanis ez az első olyan megnevezési forma, amely egymással rokonságban álló emberek összefoglaló tulajdonnévi megjelölésére szolgál (azaz genetikus-társadalmi összetartozást fejez ki), és amelyben szélesebb társadalmi kontextusban jelentkezik egyfajta „automatikus hagyományozódás" (HOFFMANN 2008a: 14), az tudniillik, hogy az adott nemzetség generációi az összetartozásuk nyelvi kifejezéseként — dokumentáltan is — akár egy évszázadon át használják ugyanazt a névformát.[102] Márpedig éppen ezekben foglalhatók össze a nexusnevek legfőbb ismertetőjegyei. Ezért is vélem úgy, hogy az oklevelek nemzetségjelölő szerkezetei mögött mégiscsak állhatott élő, beszélt nyelvi valóság, ám mint a nexusneveknek ebben az időszakban általában, e névformák használatának is a fő színtere a hivatalosság (az oklevélírói gyakorlat) volt. Az a kérdés persze továbbra is megválaszolásra vár, hogy amennyiben használatos volt a korabeli beszélt nyelvben a nemzetségnév mint nexusnév, a ránk maradt latin oklevélszövegek milyen magyar formákat rejtenek, azaz milyen strukturális-nyelvi megformáltság jellemezte őket.

[102] A Csák nemzetség nevének használatára például az első biztos adatunk 1219-ből való (*comite Chac de genere Chac,* Sztp. I, 117, Gy. 3: 250, ÁSz. 174), és az általam használt forrásokban még 1335-ben is szerepel (*Chaak filius Alexandri nobilis de genere Chaak,* A. 3: 197, AOklt. 19: 235/525, SLÍZ 2011b: 73).

Nyilvánvalóan maguk az adatok, vagyis az oklevelek szövegei jöhetnek ebben a kérdésben is a segítségünkre. Főképpen az olyan előfordulások érdemelnek figyelmet, ahol a személyek megjelölésében a valamely nemzetséghez való tartozásra más-más módon utal az oklevél szövegezője. Ezek mögött a variánsok mögött lehet esélyünk megtalálni a ténylegesen használt formá(ka)t. Egy 1268. évi, másolatban fennmaradt oklevél egyazon személy említéseiben használ eltérő nemzetségjelölő megfogalmazást: 1268/1388: Nicolaus filius Hectoris et Ladislaus *de Wason;* Nicolaus filius Hectoris et Ladislaus *de genere Wason* (ÁSz. 795). A szokásos „*de genere* + nemzetségnév" szerkezettel párhuzamosan, vele azonos szerepben (tulajdonképpen szinonimaként) feltűnő „*de* + nemzetségnév" szerkezet látszólag tehát éppen olyan módon utal a nemzetséghez tartozásra, ahogyan a származási vagy lakóhelyre szokás utalni. Ennek alapján pedig a *de genere Wason* vulgáris nyelvi formáját *Vázsony*-ként vagy *Vázsonyi*-ként határozhatnánk meg 'a Vázsony nemzetséghez tartozó' jelentésben. A nehézséget ennek kapcsán azonban az jelenti, hogy a nemzetségek többnyire rendelkeztek a nevükkel azonos nevű birtokkal (amit ráadásul az ősi birtokaik között tartottak számon) akkor is, ha a nemzetségnév forrása személynév (a nemzetségalapítóként tisztelt ős) volt, és akkor is, ha helynévből származott. Vagyis elvben az sem zárható ki, hogy a két megfogalmazás közül csupán a *de genere Wason* utal a nemzetségi hovatartozásra (nexusnévként), a *de Wason* viszont a származási helyet, illetve a birtokot nevezi meg (sajátosságjelölő névként).[103] Azt ugyanakkor, hogy ezzel a lehetőséggel mégiscsak érdemes számolnunk, s a *Vázsony ~ Vázsonyi*-féle nexusnévnek lehetett élő nyelvi realitása, az olyan párhuzamosan használt latin szerkezetek mutatják, ahol a helynévi elemmel való egybeesést kizárhatjuk: 1278: comes Paulus filius Gopoli *de Bukath Radvan* (Sztp. II/2–3: 216, ÁSz. 133) ~ 1278/1342: Alexander filius Comitis Symonis *de genere Bogat Roduan* (H. 7: 169, ÁSz. 133), illetve nem személyek tulajdonnévi körülírásában, de hasonló variációs jelleggel: 1297: nobiles *de Bechegregor* … p-em eorum a tempore S. regis St-i hereditariam Beche vocatam (Sztp. I, 460, Gy. 4: 196, ÁSz. 100) ~ 1297/1311: *nobiles de genere Bechegregor* (Sztp. II/4: 184, Gy. 3: 436–7, ÁSz. 100). A két tulajdonnévből (legyen az személynév vagy helynév) összekapcsolódó ún. „kettős nemzetségnév" egyetlen esetben sem jelentkezik birtok neveként, csupán az egyes összetételi elemei szerepelnek ilyen funkcióban (ahogyan az első oklevél szövegében látható *Beche* helynév, amivel a nemzetség István királytól eredeztetett ősi öröklött birtokát jelöli meg). Ez utóbbi példákban tehát a variálódó szerkesztésmód a korábban látotthoz hasonlóan *Becsegergely ~ Becsegergelyi, Bogátradvány ~ Bogátradványi* nexusnévre utal.

[103] A személyek megnevezésében az efféle variabilitás — mint több ízben is utaltam rá — a korszakban általános lehetett.

A genusnév végén feltehető *-i* képzőnek olykor szintén a nyomára akadhatunk. Az 1290: nobilis vir Paulus filius Fulkomary *de genere Ratholth* … Petro et Thome filys Ratholdi *de eadem generacione Ratholdi* cognatis suis (H. 7: 212, ÁSz. 670) variánsainak értékelését azonban problematikussá teszi az, hogy a *de generatione Ratholdi -i* elemét latin genitívuszi végződésnek is tarthatjuk, ez esetben pedig az adat az itt vizsgált kérdésben természetesen nem vehető figyelembe. Talán kevésbé érinti ez a nehézség a *Győr* nemzetséghez tartozó Stefán fia Óvári Konrád okleveles említéseit: 1295: Magister Corrardus filius Stephani *de genere Jeur* (ÁÚO. 12: 577, ÁSz. 335), 1296: Magister Corraldus filius Comitis Stephani *de genere Jeury* … Magistro Ders filio Deers *de genere Jeury* (ÁÚO. 12: 591, ÁSz. 335), 1297: magister Corrardus de Owar filius Stephani *de genere Yeur* (ÁÚO. 12: 613, Gy. 4: 172, ÁSz. 335), hiszen a *Jeury* aligha lehet latin genitívuszi végződéssel álló névforma. Ebben a megfogalmazásban tehát nagyobb bizonyossággal tehetjük fel a *Győr ~ Győri* beszélt nyelvi nexusnév latin nyelvű rögzítését 'a Győr nemzetséghez tartozó' jelentésben.

A fentiek alapján tehát úgy gondolom, hogy a nemzetségnevek mint nexusnevek élő, beszélt nyelvi formái *Győr ~ Győri, Csák ~ Csáki* struktúrájúak lehettek. Az *-i* elemükben pedig attól függően kereshetjük vagy az *-i* patronomikumképzőt vagy pedig az *-i* melléknévképzőt, hogy a nemzetségnév tövében milyen névfajta rejlik. Ha a nemzetségalapító ős személynévnevéből alakult a nemzetségnév, akkor az *-i* ugyanaz a névformáns lehet, mint ami a *Lőrince ~ Lőrinci (< Lőrinc)* típusú családnevekben is feltűnik. Ez a képzőelem az *-é* birtokjellel azonos gyökerű (attól hasadással különült el),[104] s a személyneveken a szakirodalom szerint elsődlegesen az apa nevéhez kapcsolódó, tulajdonképpen birtokviszonyt (leszármazotti viszonyt) kifejező képzőelemként jelentkezett (a személynevekben megjelenő patronimikumképző morfológiai, jelentéstani viselkedéséhez lásd KOROMPAY 1981, BENKŐ 1998: 166–7, illetve a családnevek névformánsainál részletesebben is kitérek rá). Egyes szakmunkák azonban azt sem mulasztják el megemlíteni — bár az említésnél tovább nem jutnak —, hogy a képző előtt álló személynév nem csupán az apa neve lehet, hanem a „névadó ős" neve is (pl. KOROMPAY 1981: 37). Ez a kitétel nyilvánvalóan a családnevek vonatkozásában értelmeződik az adott munkákban, de véleményem szerint e képzőelem első jelentkezését nem a családnevek, hanem éppen a nemzetségnevek esetében tételezhetjük fel — a fenti példák talán bizonyságát is adták ennek. Azokban a nemzetségnevekben viszont, amelyek helynévi eredetűek, az esetlegesen megjelenő *-i* morféma szemantikai tartalma 'oda való, onnan származó, oda kötődő' lehet inkább, vagyis a *Tihanyi, Pápai*-féle családnevek *-i* formánsához hasonló tulajdonságokkal jellemezhető.

[104] Az *-é* birtokjel viszonyrendszerének történetéhez, funkcionális sokféleségéhez lásd KOROMPAY 1991, TÓTH V. 2010a.

KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótára (RMCsSz.) ismereteim szerint az egyetlen olyan munka, amelyben a *Csáki* típusú családnevek kapcsán fölvetődik — igaz, a helynévi származtatás és az *-i* melléknévképzői funkciója mellett másodlagosan és csak nagyon óvatosan megfogalmazva — a nemzetségnévi eredeztetés, s az *-i* morféma „nemzetségi hovatartozást kifejező képző"-ként történő meghatározása. Látva azonban bizonyos nemzetségek súlyát a 14. század elején, nevük gyakori előfordulását a korszak okleveleiben, rendszertani oldalról pedig a névfajta tényleges (nem csupán az írásbeliségben jelentkező) használatát közvetlenül a családneveket megelőző időből, majd a hirtelen elmaradásukat éppen a családnevek megjelenésével egyidejűleg, joggal gyaníthatunk szerves összefüggést a két nexusnévfajta kronológiailag „komplementer" viselkedése mögött.

Ahogyan ugyanis a nemzetség mint tágabb rokonsági-kapcsolati rendszer helyét külsődleges tényezők folytán egyre inkább átveszi a közvetlenebb, szűkebb kapcsolati rendszer, a család, úgy váltja fel — nyelvi síkon követve mintegy a történeti folyamatot — nexusnévként a nemzetségnevet a családnév. De emellett ez a folyamat aligha lehetett független az Európából érkező nyelvi hatásoktól. A magyar személynévrendszer bármely korszakát ezért szélesebb, európai összefüggésekben érdemes szemlélni, mert a magyar személynévadás a kereszténység felvételét követően ebbe a kulturális közegbe tagozódott bele. Megítélésem szerint egy efféle tágabb horizontú áttekintéssel — amely az európai oklevélírói gyakorlat sajátosságaira éppúgy figyelemmel kell, hogy legyen, mint a nyugati keresztény kultúrkörben használatos személynévfajták szerkezeti, kronológiai és funkcionális kérdéseire — további lényeges adalékokkal járulhatnánk hozzá a magyar személynevek rendszertani jellemzőinek, főképpen ezek történeti változásának a feltérképezéséhez is.

f) A nemzetségnevek rendszertani kapcsolatai

1. Végezetül egy kérdés vár még megválaszolásra: milyen forrásból táplálkoztak lexikális értelemben a 13–14. századi nemzetségnevek. A nemesi, úri nemzetségek — definitíve — a nemzetségalapító ős nevéből származtatták magukat, így a nemzetségneveink egy tekintélyes hányada végső soron referáló vagy sajátosságjelölő személynévre megy vissza. (Sőt a magukra valamit is adó nemzetségek István-kori őssel büszkélkedtek.) Azt, hogy — a nemzetség fogalmának, lényegi vonásának némileg ellentmondva — nem minden nemzetségnév ilyen lexikális eredetet mutat, a nemzetségnevek későbbi hullámának, elsősorban a várjobbágynemzetségeknek, illetve a „kis genusoknak" a számlájára írható. Ezek nemzetségnév-használatát ugyanis nem annyira a valamely nagynevű őstől való leszármazás tudata irányította, mint a korábbi nemzetségek névválasztását, hanem sokkal inkább a társadalmi presztízs keltette „divat" jelensége. Az egyre-másra megjelenő új nemzetségek pedig igen gyakran a lakóhelyük után nevezték meg magukat, mivel jellemzően egyetlen faluban birtokoltak (vö. ehhez GYÖRFFY 1958: 25,

1959: 13–4). A nemzetségnevek tipológiai leírásában tehát ezzel a két fő típussal kell számolnunk: a közvetlen előzményük sajátosságjelölő (ezen belül nexusviszonyt kifejező) személynévfajta éppúgy lehetett, mint helynévi lexéma.[105]

2. A nemzetségnevek rendszertani kapcsolatai az ős neveként szereplő (referáló vagy sajátosságjelölő) személynév, a nemzetségnév és a helynév hármasának kérdését is hangsúlyozottan előtérbe hozzák. Ezzel összefüggésben két dolog érdemel külön kifejtést. Foglalkoznunk kell egyrészt azoknak a nemzetségneveknek a tanulságaival, amelyek a nemzetségalapító ős nevéből származnak, s amelyeknek ugyanakkor helynévi továbbélései is ismeretesek. Ezt a kérdéskört a személynévi eredetű helyneveket tárgyaló 3. fejezetben érintem majd részletezően, de egyetlen példán keresztül itt is jelzem, milyen természetű összefüggésekre gondolhatunk elsősorban. A német eredetű, az országnak számos jeles egyházi és világi tisztviselőt (érseket, hadvezért, bánt) adó, művelődéstörténeti szempontból is jelentős *Hahót* nemzetség alapítója az a *Hahót* volt, aki más német lovagokkal együtt vélhetően III. István megsegítésére érkezett az országba (vö. KARÁCSONYI 1900/2004: 567). A *Hahót* személynév a 13. század első évtizedeitől jelentkezik a forrásokban nagyobb számban (vö. pl. 1222: Michael filius *Hoholth* Comitis, ÁÚO. 11: 170, ÁSz. 366, 1235: Comiti *Hohold,* ÁÚO. 7: 7, ÁSz. 366), és nagyjából ugyanekkortól kezdve bukkan fel nemzetségnévi funkciójában is (+1234/XIV.: comes Hoholdus … *de genere Hoholth* … tota *generatio Hoholt* … ceteri *generationes Hoholdi,* Sztp. 1: 169, ÁSz. 366).[106] A német földről érkező Hahót Zala megyében a Pölöske patak partján falut telepített (vö. ehhez KARÁCSONYI i. h.), amely máig a *Hahót* nevet viseli (vö. +1234/XIV.: monasterio beate Margarete de *Hoholt,* ZalaOkl. 1: 7, 1356: *Haholt,* ZalaOkl. 1: 566; vö. még FNESz.), s ez tekinthető a nemzetség ősi, öröklött birtokának. Ez a példa tehát azt a jelenséget illusztrálja, amikor egy elsődlegesen referáló funkciójú személynévből egyrészt — sajátosságjelölő szerepen keresztül — 'Hahót leszármazottjai' jelentésű nexusnév (nemzetségnév) alakul, illetőleg a személynév alapul szolgál másrészt helynévhez is. A *Hahóti* családnevek (pl. 1544: Nicolai *Haholthy,* H. 5: 444, RMCsSz. 446) vélhetően a Zala megyei helynévből származnak.

---

[105] BENKŐ LORÁND a *Szovárd* nemzetségről írt monográfiájában szintén ezeket a lehetőségeket emeli ki (2009: 81), de — nem kifejtetten ugyan és nem is minden ellentmondás nélkül — egy esetleges harmadik kategóriáról szintén említést tesz: a közszóból lett nemzetségnevekről (i. m. 93).

[106] A nemzetség gyakran szerepel *Búzád*-ként is az okleveles forrásokban (vö. pl. 1259: nobilis vir comes Ponyth filius comitis Arnoldi *de genere Buzad,* H. 2: 6, ÁSz. 166), de elsősorban az az ág, amely Hahót fiától, Buzádtól (vö. 1193: meta … diuiditur cum *Buzad,* JAKUBOVICH–PAIS 1929: 54, CAH. 89, ÁSz. 166) származtatja magát (KARÁCSONYI i. m. 567).

A rendszertani összefüggések másik aspektusára: a helynév > nemzetségnév relációra, vagyis azokra a nemzetségnevekre, amelyek nagy valószínűséggel helynévi eredetűek, itt kell bővebben kitérnünk. A 13–14. századi nemzetségneveink egy része — a korábbiakban látottak szerint — tehát helynévi eredetre vezethető vissza. Arra alaposabb genealógiai, filológiai és etimológiai kutatások nélkül aligha vállalkozhatunk, hogy ezek körét megnyugtatóan meghatározzuk, az itt következő néhány konkrét példa is inkább csak azt szolgálja, hogy rajtuk keresztül rámutathassunk azokra a nehézségekre, amelyek akadályozhatják az e tekintetben biztosabb állásfoglalást. Noha a helynévi származtatás lehetősége elsősorban az egyetlen faluban birtokló kisebb genusok kapcsán vetődött fel a történettudományi szakirodalomban (vö. pl. GYÖRFFY 1958: 25, 1959: 13–4), előfordul ez az etimológiai összefüggés az előkelő nemzetségeknél is. Bizonyos nemzetségekről például tudjuk egyrészt azt, hogy több különböző néven is szerepeltek a dokumentumokban, másrészt pedig azt, hogy a nemzetség valamely ágát külön nemzetségnévvel is megjelölhették (vö. GERICS 1966: 584, KRISTÓ 1983: 37). Az Atyusz nemzetséget vagy annak egyik ágát például a birtok nevéről *Almád* nemzetségként is említik a források (vö. 1274>1412: nobilis vir comes … [Band] *de genere Almad,* patronus monsaterii beate virginis de *Almad,* Sztp. II/2–3: 97, ÁSz. 59), de a Kalocsa nemzetségről is kiderítette az újabb kutatás, hogy a vele összefüggésbe hozott *Szil* (1319: de genere Zyl [...] Job et Petri f.-ij Guthardi, A. 1: 523, SLÍZ 2011b: 188) és *Tyukod* (1279/1279: Mathe filii Fenee de genere *Tykud,* EO. 1: 252–3, ÁSz. 755) nevek nem magát a nemzetséget nevezték meg, azaz nem a *Kalocsa* nemzetségnév szinonim nevei voltak (ahogyan ezt KARÁCSONYI gondolta, 1900/2004: 981, 1038), hanem a nemzetség egyes ágait azonosították (vö. MAKKAI 1944: 175). A nemzetségeken belül kialakuló ágak szerepe történetileg lényegében persze azonosnak tekinthető a nemzetségekével, nyelvi síkon pedig az ágnevek — a nemzetségnevek nagyobb halmazán belül — éppen úgy nexusnevekként funkcionáltak, mint tágabb kategóriaként a nemzetségnév, illetőleg szűkebb, a családi formációt megjelölő személynévfajtaként a családnév.

Bizonyos nemzetségnevek helynévi származtatása többé-kevésbé általánosan elfogadottnak minősül a szakirodalomban: abban, hogy például a *Nádasd* (1315: Ladislaus et Dyon. filij Comitis Andree *de genere Nadasd,* A. 1: 374–5) a *Németi* (1240/1244/1325: Hendre *de genere Nemty,* ÁÚO. 7: 112, ÁSz. 579) vagy az egyszeri említésű *Mezőpilis* (1293: magister Petrus filius Baas *de genere Mezeupilis,* Gy. 1: 462, ÁSz. 537) nemzetségnév birtoknévről vette az eredetét, nemigen van vita (lásd pl. KARÁCSONYI 1900/2004, KRISTÓ 1983: 37);[107] a *Bél* (1246/1437: Johannes filius Karuli *de genere Bel* (HOkl. 14, ÁSz. 104), *Berencs* (1245: terras … Nicolai filii Malsa *de generacione Berench,* H. 8: 46, ÁSz. 116),

[107] Az utóbbi kapcsán inkább az a kérdéses, hogy élhetett-e ez az elnevezés ténylegesen is nemzetségnévi szerepben.

Haraszt (1296/1346/1408: cum terris … Dauid et Samsonis *de genere Harazth,* Gy. 1: 303, ÁSz. 368), *Nyír* (1243: Felicianus et Andreas *de genere Nir* … possessionem suam habitam in Arach, PRT. 10: 520, ÁSz. 585) stb. nevek efféle származását ugyanakkor — noha valószínűsíteni lehet — egyelőre nem sikerült megnyugtatóan igazolni. A *Haraszt* és a *Nyír* nemzetségnevek helynévi eredetét főképpen az a körülmény támogathatja, hogy — mint a fanevek általában — ezek a lexémák kifejezetten jellegzetesek, akár önmagukban állva is, helynevekként (lásd ehhez pl. HA. 1–3., KMHsz. 1., FNESz.), személynévi funkcióban ugyanakkor legfeljebb csak mint másodlagos, helynevekből lett családnevek adatolhatók, és akkor is csak igen szórványosan (vö. RMCsSz. 456 *Haraszt* a.). A *Bél* és a *Berencs* helyzete ennél jóval problematikusabb. A *Bél* nemzetség őse — ha hinni lehet a történettudományi magyarázatnak — egy vélhetően a 12. században II. István alatt beköltöző, a Mátra és a Bükk közötti Bél-völgyben letelepedő kun származású személy volt, akinek a nevét ugyan nem ismerjük, de annak alapján, hogy a nemzetségét egy ízben *Ug nemé*-nek is említik (1282/1411: Johannes filius Siluestri et *Wg* filius Iwanka *de genere Wg,* ÁÚO. 9: 342, Gy. 1: 757, ÁSz. 773), a nemzetségalapító neveként talán erre a névformára gyanakodhatunk. A nemzetség ősi birtokai a Bél völgyében Apátfalva körül helyezkedtek el, s eredetileg az egész birtok a *Bél* nevet viselte, csak később különültek el jelzőkkel az egyes részek: *Molnosbél, Szentmártonbél, Felbél.* A nemzetség eszerint az elképzelés szerint a megtelepülési helyéről vehette a nevét (vö. KARÁCSONYI 1900/2004: 253–4). A *Berencs* nemzetségről pedig azt feltételezi KARÁCSONYI, hogy az nemigen volt önálló nemzetség, inkább a Lipolnok nem egyik ágaként funkcionálhatott, amely ugyancsak a lakóhelye után kapta a *Berencs* nevet (i. m. 259). Mindazonáltal — és ez a körülmény gyengíti mindkét magyarázatot — a forrásokból *Bél* és *Berencs* referáló neveket is ismerünk (pl. 1240: fidelem nostrum Cepanum comitem filius *Bely* de monasterio Chasar, H. 8: 38–9, ÁSz. 104; 1229: filiis Cosme Themerche et *Brench* [de villa Scelepchen], CDES. 1: 255, ÁSz. 151), amelyek szintén alapul szolgálhattak az adott nemzetségnevekhez. KISS LAJOS ráadásul mindkét helynevet személynévből alakultnak mondja (vö. FNESz. *Mónosbél, Berencs*).

Legutóbb BENKŐ LORÁND monográfiában tért ki a *Szovárd* nemzetség nevének lehetséges etimológiájára, s hívta fel a figyelmet arra a sajátos körülményre, hogy e nemzetségnévnek nincs helynévi folytatása, ami pedig a jelesebb ómagyar nemzetségnevek között csaknem egyedülálló (2009: 68–9). A *Szovárd* nemzetségnévvel kapcsolatba hozható *Szovárhegy, Szovárkó, Szováros* helynevek BENKŐ véleménye szerint a *szovár* ’földi szurok’ szóból magyarázhatók (i. m. 84, 85–6). Mivel pedig a nemzetség keleti ágának a birtokai jórészt a Berettyó vidékén fekszenek, ott, ahol a földi szurok lelőhelyére utaló *Szovárhegy*-féle helynevek is vannak, a helynév és a nemzetségnév összefüggése nyilvánvalónak látszik. A végső konklúzió ugyan a nemzetségnév helynévi (vagy esetleg közszói) eredetét rögzí-

ti — „csak arról lehet szó, hogy a nemzetség kapta nevét a vidék természeti jellegzetességéről. A névadás motivációja mögött pedig aligha lehet más, mint a nemzetségnek erről a vidékről való származása." (i. m. 93) —, de másutt arra is utal a szerző, hogy a *szovár* közszóból *-d* képző (konkrétabban: személynévképző, i. m. 87) hozzájárulásával lesz az ómagyar kor korai szakaszában tulajdonnév, „közelebbről valószínűbben személynév – nemzetségnév sorrendben" (i. m. 82). A két idézet egymásnak némileg ellentmondó (vagy inkább nem egyértelmű) volta is érzékelteti azokat a problémákat, amelyek a többféle funkcióban előforduló tulajdonnevek kapcsolatrendszerének feltárását megnehezítik. A *Szovárd* névvel kapcsolatosan annyit mindenesetre viszonylag nagy biztonsággal kijelenthetünk, hogy ez a névforma nemzetségnévként (pl. 1222/1550: Leonardi *de genere Zuord,* Gy. 1: 509, ÁSz. 859), illetve talán 'erős, szilárd' szemantikai tartalmú (vö. BENKŐ i. m. 87) sajátosságjelölő személynévként (pl. 1287: *Zoard* filiis comitis Nicolai nepotis Weech, MES. 2: 220, ÁSz. 859), valamint többféle morfológiai struktúrában családnévként (1477: Georgium *Zoward,* Károlyi 2: 458, RMCsSz. 1023, 1479: *Zowardj* István, RMCsSz. 1023, 1466: Stephani *Zowardfy,* Károlyi 2: 381, RMCsSz. 1023) is feltűnik az ómagyar kor forrásaiban. *Szovárd* névszerkezetben helynévi előfordulása viszont nem ismeretes.

Az itt felvázolt néhány problematikus eset is jól érzékelteti reményeim szerint azt, hogy ebben a kérdésben majd akkor látunk tisztábban, ha a nemzetségek írott forrásokból felfejthető történetét, leszármazási tábláját és belső névhasználatát egyaránt pontosabban megismerjük, s ezt követően az egyes nemzetségnevek etimológiai eredetének tisztázására is sort kerítünk.

2.3.2. Családnevek

A nemzetségnevek kérdését lezáró gondolatokkal valójában már meg is nyitottuk az utat a családnevek problematikájához: a két nexusnévfajta kronológiai egymásutánisága és részben egymásra épülése mellett a fentebb tett funkcionális természetű megjegyzéseket e névfajta esetében is érvényesnek kell tekintenünk. A családnevek funkcionális-kognitív megközelítésben — per definitonem — olyan személynévfajtaként értékelhetők, amely szerepét tekintve egyedül a genetikai összetartozás tulajdonnévi megjelölésére szolgál. Ez a funkcionális egyneműség azzal a következménnyel jár, hogy akkor, amikor a családnevek tipológiai leírása is szerepel a céljaink között, a motivációs alapú tipológiának — ami pedig igencsak népszerű kerete a családnév-rendszerezéseknek — nemigen vesszük hasznát. Azok a szemantikai tartalmak ugyanis, amelyeket az említett leírások a családnevek motivációjaként megadnak, nem a családneveket, hanem azok előzményeit, a valóban sajátosságjelölő szerepben álló személyneveket jellemzik. Ezt a lényeges megszorítást ott találjuk N. FODOR JÁNOS egyik írásában is, ahol a családnevek szemantikai szerkezetét tárgyalva utal arra, hogy ezek a struktúrák valójában a családnévelőzmények funkcionális szerkezetét írják le, és nem az öröklődő család-

nevekét, az öröklődővé válással ugyanis a nevek elsődleges szemantikai szerepe elvész, hiszen minden családnév egyedüli funkciója a megnevezés (2007: 127, 13. lábjegyzet, lásd még GULYÁS 2008: 437), vagy ahogyan az itt alkalmazott szemléletmódnak megfelelően tekintjük: a nexusviszonyok jelzése. A természetes úton kialakult családneveket N. FODOR JÁNOS lényegében öröklődő ragadványnevekként határozza meg, s ez azt jelenti, hogy amikor a családnevet funkcionális, lexikális, keletkezéstörténeti stb. szempontból vizsgálja, akkor valójában ennek a „ragadványnévnek" a névadáskori jellemzőit írja le (2008: 302, 2010a: 83).

Az itt idézett véleményekhez hasonlóan nyilatkozik a természetes családnevek motiváltságáról FARKAS TAMÁS is, de azt is hangsúlyozza, hogy noha az öröklődés során az eredeti (vagyis az első névviselőt jellemző) motiváció könnyen elhalványodhat, a név azonban mégsem válik önkényessé, csak másféle motiváció jellemzi. Amikor a korábban sajátosságjelölő funkciójú névformát a további generációk öröklik, valójában automatikus névátvitel történik: családnevét az egyén — egyfajta automatizmusnak, a családnévviselés törvények által meghatározott szabályainak megfelelően — készen kapja, és nem maga választja meg. Azt is meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy az 1788-ban életbe lépő rendeletig ez nem törvényileg szabályozott automatizmus volt, hanem tulajdonképpen társadalmi szokás, „közmegegyezés" (FARKAS 2003: 146, 152, 2009a: 28, lásd még J. SOLTÉSZ 1979: 25).

A magyar nyelvben keletkezett családneveknek[108] két nagyon markánsan és számos alapvonásában elkülönülő típusát jelölhetjük meg: a természetes módon született, közösségi eredetű magyar családnévanyag mellett említést kell tennünk az itt vizsgált időszak határain jócskán túl, a hivatalos névváltoztatási eljárások révén, mesterségesen létrehozott családnevekről is (FARKAS 2003: 144).[109] Minthogy a két fő családnévkategória között — a kétségkívül meglévő hasonlóságaik mellett — jelentős különbségeket ragadhatunk meg a létrejöttük történelmi-társadalmi körülményeit, az elnevezés módjait és indokait, az elnevezők és az elnevezettek csoportjait, illetőleg ezek egymáshoz való viszonyát tekintve egyaránt, a nyelvi-névtani elemzésük is részben különböző szemléletet és módszereket követel meg, amelyek adott esetben eltérő kategóriákhoz is vezethetnek (FARKAS 2009a: 17, 20). Az itteni tárgyalásunk időbeli keretein a hivatalos névváltoztatási eljárások révén létrejött mesterséges családnevek kívül rekednek, így az ómagyar kori rendszertani leírás során ezek problematikáját nem érintjük (de részletes, sokszempontú feldolgozásukhoz lásd FARKAS 2009a).

---

[108] A magyar családnévrendszernek természetesen azok a nevek is a részét képezik, amelyeket más nyelvű betelepülők hoztak magukkal, de az itt következő megjegyzés a magyar nyelvben létrejött családnevekre érvényes, ezért tettem a fenti megszorítást.

[109] Megfogalmazódik ez a kettősség persze a nemzetközi szakirodalomban is (vö. pl. KOHLHEIM, R. 1995: 1247).

a) A családnevek rendszertani jellemzői

1. A családneveknek mint nexusjelölő személynévfajtának a legfontosabb k r i t é r i u m a i t a következőkben jelölhetjük meg: a családtagok közös név alatti megnevezése, azonosítása (vagyis a névnek mint egyfajta családi szimbólumnak a használata), illetőleg e névforma generációk közötti áthagyományozódása (azaz a név öröklődése) (BENKŐ 1949a: 8, SZABÓ I. 1954: 9–10, KNIEZSA 1965/2003: 259–60, FEHÉRTÓI 1969: 35, DEME 1997: 117, HAJDÚ 2003: 732, GULYÁS 2007: 152, 2008: 437, N. FODOR 2010a: 30, 32, SLÍZ 2010: 160; a nemzetközi szakirodalomból pedig pl. KALETA 1989: 19 stb.). Az öröklés mellett a névforma bizonyos értelemben vett állandóságát is mint a családnév fontos, de sokáig csak viszonylagos érvényű, ezért nem feltétlenül definitív jegyét említik meg a szakmunkák (vö. pl. MELICH 1943: 269, SZABÓ I. 1954: 10, SLÍZ 2011a: 187 stb.).

Azt azonban, hogy egy-egy konkrét oklevélbeli adat, személyjelölő szerkezet családnévi státuszú névformát rejt-e vagy sem, jobbára nem tudjuk eldönteni. Itt ugyanis abban a kérdésben kellene megnyugtató válaszokat megfogalmaznunk, hogy valamely elnevezés csupán az illető személy megjelöléseként használatos-e, vagy esetleg a leszármazottaira is vonatkoztatható: ha az előbbi mellett tesszük le a voksunkat, az adott személynév nem minősíthető családnévnek, ha viszont az utóbbit tudjuk érvekkel (és persze adatokkal) megtámogatni, akkor leszögezhetjük, hogy családnévvel van dolgunk. A kérdés persze túlmutat önmagán, hiszen ennek bizonytalanságával van összefüggésben az is, hogy a családnév mint személynévfajta kialakulásának és megszilárdulásának idejéről igencsak megoszlik a történeti személynévkutatók véleménye.

Ahhoz, hogy a családnévhasználatot igazolni lehessen, egyazon személyre és a családtagjaira vonatkozó jelentősebb mennyiségű adattal kell rendelkeznünk. Az előbbivel az adott névforma viszonylagos állandóságát mutathatjuk ki, az utóbbi pedig az öröklés kérdésében nyújthat információkat. A családnevek kialakulásának és megszilárdulásának vitás kérdései ezért alapos családtörténeti vizsgálatok nélkül aligha oldhatók meg (vö. MELICH 1943: 279, BENKŐ 1949b: 253, FEHÉRTÓI 1969: 6, 1998a: 459). Fontos azonban különbséget tennünk a családnév mint személynévfajta megjelenése és az általános elterjedése között. Az első olyan adataink ugyanis, amelyek családi kapcsolatrendszerben lévőket összekötő, közös, egyfajta címke- vagy szimbólumszerűen használatos névről tanúskodnak, egyidejűleg azt is jelzik, hogy a családnév mint nexusnév már létezik a személynévhasználatban. És ettől tulajdonképpen már független kérdés az, hogy ez a kialakult személynévfajta aztán hogyan, milyen időbeli határokat kijelölve terjed el a társadalomban (annak egyes rétegeiben éppúgy, mint a Kárpát-medencében élő különböző etnikumok körében), miként válik szokásossá, majd törvényileg is szabályozottá.

2. A családnév mint nexusnév egyik fontos kritériuma tehát az, hogy öröklődik. A névfajtával kapcsolatos sokféle (pl. kronológiai, társadalmi körülményekre vonatkozó) bizonytalanságnak ugyanakkor éppen az a legfőbb oka, hogy a középkori források természete miatt nehezen vagy sok esetben egyáltalán nem lehet az ö r ö k l ő d é s kritériumára bizonyítékot találni (vö. N. FODOR 2010a: 33, lásd még KERTÉSZ 1933: 72, FEHÉRTÓI 1969: 6, SLÍZ 2011a: 186). Akadhatnak azonban olyan fogódzóink, amelyek ezen a terepen is segítenek eligazodni. Eredményesen kutathatunk például az öröklődés konkrét bizonyítékai után azokban az összeírásokban, amelyek egy adott településre vonatkozóan időben egymáshoz közel eső forrásokként maradtak ránk, hiszen ezek névanyaga ezáltal összevethetővé válik. A várdai uradalom 1445–1448-ból és 1449-ből való összeírásai alapján például N. FODOR JÁNOS arra a következtetésre jutott, hogy az uradalom falvaiban a vizsgált időszakban az adatokkal bizonyíthatóan családnévként funkcionáló nevek aránya meghaladta az 50%-ot; vö. pl. Litke településről [1445–1448]: Thomas *boros,* 1449: Johannes *boros;* Várdáról [1445–1448]: Simon *futo,* 1449: Benedictus *futo* stb. (i. m. 36, itt további adatok is találhatók). Későbbi forrásokra támaszkodva pedig azt is igazolta, hogy a 16. század első negyedére ez az arány megközelítette a 70%-ot, 1560-ban pedig már a nevek több mint 80%-ában regisztrálhatunk biztosan öröklődő családnevet (i. m. 41). Az 1522. évi dézsmalajstromok gazdag személynévanyagát tanulmányozva SZABÓ ISTVÁN szintén azt figyelte meg, hogy ugyanazon névforma (vélhetően családnév) alatt több névviselőt is találunk a forrásokban, s azt feltételezte, hogy az egyes neveknek a többszörös előfordulásában, különösen pedig a jellegzetes neveknek egy-egy faluban vagy a környéken megfigyelhető ismételt jelentkezésében döntő szerepe van a családi leszármazásnak (1954: 9–10).[110]

De hasonló tanulságokat hordozhat jó egy évszázaddal korábbról a Bihar megyei Ópályi 1415-ből való jobbágynévsora is, amelyben a felsorolt 80 jobbágy 30%-a már nagy valószínűséggel családnevet viselt, mivel a forrás ugyanazon név alatt több személyt, vélhetően testvéreket is megnevezett; vö. pl. Clemente *Chethery,* Francisco similiter *Chethery;* Laurentio *Domorad,* Dyonisio *Domorad,* Iacobus *Domorad;* Luca *hegedus,* Blasio *Hegedus* stb. (N. FODOR 2010a: 33–4). Időben még korábbra visszamenően is említhetünk igazoló példákat vélhetően családnévként funkcionáló elnevezésekre. FEHÉRTÓI KATALIN a 14. század végéről idéz több e körbe vonható személynévi adatot; vö. pl. a Pacha településről felsorolt jobbágyok között 1389: Johannes dictus *Churba,* io. és Stephanus filius Pauli

[110] KÁLMÁN BÉLA ugyancsak az 1522. évi dézsmalajstromok jobbágynevei kapcsán általános jelenségnek mondja a jobbágyok több néven említését (az esetek 90%-ában ilyen formában írják össze a jobbágyokat), s ezek az elnevezések megítélése szerint gyakran már bizonyíthatóan is öröklődő családnevet tartalmaznak (1979: 9, 1989: 70, 89).

Churba, io. (Zs. 1: 113/944, FEHÉRTÓI 1969: 78),[111] Palkonya faluban 1389: Thomas dictus *Cherteu,* io. és Valentinus dictus *Chertheu,* io. (Zs. 1: 113/944, FEHÉRTÓI 1969: 74), Bagatha faluban 1389: Georgius *Zoltan,* io. és Blasius *Zoltan,* io. (Zs. 1: 111–112/944, FEHÉRTÓI 1969: 156); de az olyan összevont *dictus*-os szerkezetek mögött is ilyen példákra bukkanunk, mint az 1366: Ladislai, Mychaelis et Johannis dictorum *Chene,* vinitores (PRT. 8: 349, FEHÉRTÓI 1969: 73), 1388: Thoma et Jacobo dictis *Baan,* io. (Zs. 1: 54/557, FEHÉRTÓI 1969: 63), 1398: Anthonio et Petro dictis *Tymar,* io. (Z. 12: 61, FEHÉRTÓI 1969: 145), ahol a *dictus* többes számú *dictorum* és *dictis* alakja egyértelműen utal arra, hogy a megnevezés több személyre vonatkozik (a példákhoz lásd FEHÉRTÓI 1969: 30–1).

A családnevek mint személynévfajta létrejöttének vizsgálatához természetesen a „negatív" adatok is fontos adalékul szolgálhatnak: a 14. század első harmadából SLÍZ MARIANN az általa egybeállított mintegy 14 000 személyjelölő szerkezetet számláló korpuszban mindössze öt olyan esetet talált, amely az öröklődés tényét esetleg támogathatja; vö. 1312: petrus dictus *churgo* et Nicolaus dictus *Nakas* ac paulus filij sui (A. 1: 247, SLÍZ 2011b: 324, 395) és 1312: possessiones Pauli dicti *Nakas* (Károlyi 130); 1320: ex permissione … nicolai et Stephani dictorum *Cantur* (A. 1: 566, SLÍZ 2011b: 450); 1325: Petrus dictus *Cyne* (A. 2: 216, SLÍZ 2011b: 399) és 1332–1337: Ladyslaus, filius Petri dicti *Cyne* (PT. 48), magister Ladislaus dictus *Cine* (PT. 61) stb. (további adatokhoz lásd SLÍZ 2011a: 186). Ebből az időszakból ugyanakkor szép számban tudunk olyan példákat említeni, amelyek viszont éppen arról tanúskodnak, hogy az adott névformák nem öröklődtek, azaz nem nexusnévként, hanem sajátosságjelölő névként kapcsolódtak viselőikhez. Erre mutatnak például az olyan testvérpárok esetei, akik nem ugyanazt a megkülönböztető nevet viselik; vö. pl. 1317/1329: Paulum dictum *Kozol* et Johannem dictum *Butus* filios magistri Stephani de Gara, no. (A. 1: 450, FEHÉRTÓI 1969: 107), 1341: Nicolao dicto *Kerekes,* Johanne dicto *Achyl,* filys Alexandri, no. (Z. 1: 602, FEHÉRTÓI 1969: 58). A megkülönböztető elem személyhez kötött (tehát nem öröklődő) voltára utal továbbá az is, ha az apának más a megkülönböztető neve, mint a fiának, ahogyan ezt egy 1343-ból való oklevélben is tapasztalhatjuk: Lachk dicto *Syketh* filio Petri *magni* de Matyuch (A. 4: 330, FEHÉRTÓI 1969: 132; további adatokhoz lásd még i. m. 14).

Valószínűleg helyesen értékelték a korabeli névhasználati szokásokat azok a névkutatók, akik a 14. század első harmadában a nemesek okleveles említéseiben — az egy-egy személy kapcsán gyakran megfigyelhető váltakozó névformákat látva — a nemesség körében sem tekintették általános érvényűnek a családnévhasz-

[111] Az adatközlésekben — ahol erre vonatkozó információkat a forrásból kinyerhettünk — feltüntettem az illető személyek társadalmi státuszát (*io.* = *iobbagio, no.* = *nobilis* rövidítésekkel), foglalkozását, ezek ugyanis az egyes társadalmi rétegek személynévhasználata kapcsán fontosak lehetnek.

nálatot (SLÍZ 2008b: 194–5, 2008c: 128, 2011a: 224, N. FODOR 2004: 31). Azt sem zárhatjuk ki ugyanakkor, hogy ezen említések némelyike már rejthetett ténylegesen öröklődő családnevet is, ahogyan erre találunk is meggyőző példákat a szakirodalomban (vö. pl. FEHÉRTÓI 1969: 33–5, HAJDÚ 2003: 738, SLÍZ 2011a: 186).[112]

Noha a családnevek apai ágon való öröklődését majd csak a 18. század második felében tette kötelezővé a törvényi előírás, és kötötte királyi engedélyhez a névváltoztatást, biztosra vehetjük, hogy ez a rendelkezés ekkor már egy valójában rég kialakult szokást szentesített (vö. KÁLMÁN B. 1979: 9, 1989: 70, 89, lásd még BENKŐ 1950a: 18, illetve a nemzetközi irodalomból ugyanerre hívta fel a figyelmet ZOFIA KALETA is, 1989: 23). Ezt a megállapítást két további megjegyzéssel egészíthetjük ki. Az egyik a mai névhasználati szokásokkal van kapcsolatban, s ennek egy sajátos jelenségére irányítja rá a figyelmet. A névöröklődés kapcsán ugyanis megítélésem szerint egy nem elhanyagolható (mert esetleg a családnevek öröklődésének homályos kérdéseit is megvilágító) körülményre szintén érdemes tekintettel lennünk: arra tudniillik, hogy az öröklődés bizonyos vidékeken nemcsak a családnév-, hanem a ragadványnév-használatban is jelentkezik, és — amint azt ezzel összefüggésben B. GERGELY PIROSKA hangsúlyozza — az öröklésre való hajlam tekintetében az egyes alaki és jelentésbeli típusok között különbségek mutatkoznak (1968: 12–3, 1977a: 77–83). Minthogy a mai ragadványnevek öröklődő nexusnévvé alakulását vélhetően ahhoz hasonló tényezők irányíthatták, mint amelyek a középkori sajátosságjelölő (és más típusú) nevek nexusnévvé válásában is közrejátszhattak, a mai („in statu nascendi" tanulmányozható) névhasználat analógiáját e vonatkozásban is eredményesen felhasználhatjuk.

[112] Ilyen megfontolásokból javasolja KÁZMÉR MIKLÓS a *potenciális családnév* terminus használatát, amely éppen azt a körülményt hivatott kifejezni, hogy az adott névforma kapcsán — elsősorban bővebb adatoltság hiányában — nem igazolható az öröklődés kritériumának teljesülése (1987b: 60, 1993: 4). A fogalmat KÁZMÉR javaslatát követve más munkák is használják (pl. FEHÉRTÓI 1994: 431, 1998a: 462–3, 465), de elterjedtnek nem mondható. Annál jellemzőbb a *megkülönböztető név* (FEHÉRTÓI 1969), illetőleg újabb, de bevallottan „jobb híján" javaslatként a *megkülönböztető névelem* (SLÍZ 2009: 291–2, 2011a: 26–8) terminusok alkalmazása, amelyek problematikus voltára legutóbb N. FODOR JÁNOS mutatott rá (2010a: 27–8). Én magam akár a *potenciális családnév,* akár a *családnévelőzmény* fogalmak használatát elfogadhatónak gondolom, a *megkülönböztető név(elem)* terminust viszont — annak túlzottan tág, több névfajtát is jellemző érvényessége miatt — N. FODOR JÁNOSsal egyetértve kevésbé tartom szerencsésnek. N. FODOR JÁNOS egyébként a családnévelőzményekre fokozottan jellemző sajátosságjelölő funkcióra hivatkozva nem zárkózik el mereven a *megkülönböztető név* fogalmának a használatától, s azt is kiemeli, hogy ez a személynévfajta leginkább a német *Beiname* fogalmával rokonítható (vö. ehhez BRENDLER 2006), amely nem a *családnév* szinonimája, hanem azoknak a neveknek az összefoglaló megjelölése, amelyek a keresztnév mellett állnak, s nem egy család, hanem egy egyén megnevezésére szolgálnak (2012a: 43). Ugyanerre az angol nyelvű szakirodalom a *byname* terminust használja (lásd pl. VAN LANGENDONCK 1995a: 487–8, 1995b, SAARELMA 2013: 124, 129–30, 132–3).

A másik kiemelni kívánt gondolat a társadalmi „közmegegyezésnek” és a törvényi előírásoknak a névviselési szokásokra gyakorolt eltérő hatásával van összefüggésben. Erről a korábbiakban már tettem említést akkor, amikor arra utaltam, hogy a középkori Magyarországon a családnévviselés társadalmi szokásrendjébe a zsidók és a cigányok névviselési hagyományai voltaképpen nem illeszkedtek bele. Az előbbiek körében például a családnév mint személynévfajta használata majd csupán az 1788. évi, a hivatalos anyakönyvezést bevezető s a családnévviselést kötelezően előíró rendeletet követően vált általánossá.[113] Ez a sajátos helyzet azt jelzi, hogy a kulturális különbségek még akkor is erősen meghatározhatják a személynévhasználatot, amikor pedig nyelvi különbségekről lényegében már nem beszélhetünk. A jogi szabályozás azonban ezt a helyzetet kiegyenlítette, hiszen a jogi előírások alól — szemben a társadalmi szokásjoggal — már nem vonhatták ki magukat az adott közösséghez tartozó, de alapvetően más kulturális és névhasználati hagyományokkal rendelkező népcsoportok (és persze egyének) sem.

A családnevek öröklődése azonban egészen az említett törvényi szabályozásig nem jelentett változatlan, megmerevült névhasználatot, hiszen e neveket semmiféle kodifikációs kényszer nem kötötte: a hivatalos anyakönyvezés bevezetéséig a családnév megváltoz(tat)ásának a lehetősége tehát nemcsak, hogy fennállt, de természetes jelenség volt (vö. BENKŐ 1949a: 23, SZABÓ I. 1954: 11, KÁLMÁN B. 1948: 157, 1961: 30, MIKESY 1959b: 82–3, MEZŐ 1970a: 35, 37, HAJDÚ 2003: 750, FARKAS 2003: 146, 2009a: 9, N. FODOR 2010a: 43–5).[114] A családnevek változékonyságát (vagy ahogyan KNIEZSA ISTVÁN fogalmaz: „hullámzását”) több körülmény is elősegíthette: köztük elsősorban jobbágyköltözésekre, jobbágyszökésekre, illetőleg elhalálozásra, spontán (a nemeseknél általában birtokjogi változások következtében történő) névváltozásokra, esetleg egy-egy család túlnépesedésé-

[113] Az első rendeletek szláv nyelvterületeken (Horvátország, Dél-Lengyelország, Csehország) is a 18. századtól kezdve jelentek meg (KALETA 1989: 23), Flandriában és Hollandiában a lakosság számára pedig a 18–19. század fordulóján keletkezett törvények tették kötelezővé az állandó családnév viselését (1795, 1811, vö. VAN LANGENDONCK 2007: 189, 266). Törökországban az Atatürk által sürgetett reformok keretében hoztak egy rendeletet 1934-ben, amelyben minden török polgárnak kötelezően előírták a családnév viselését. Japánban eleinte a nemesek joga volt a családnévviselés, majd 1868-ban mindenki számára lehetővé, 1875-ben pedig kötelezővé tették a családnevek használatát (lásd ehhez KOHLHEIM, R. 1995: 1255).

[114] Lényegében ezt a körülményt látja megjelenni KNIEZSA ISTVÁN is abban a jelenségben, hogy ugyanannak a családnak vagy személynek a neve a különböző jegyzékekben gyakorta eltérő alakokban fordul elő. Úgy véli, hogy a hivatalos anyakönyvezés előtt „a családnevet ki-ki a maga egyéni ízlése vagy hangulata szerint alakította, becézte és olyan képzővel látta el, amely abban a pillanatban a legjobban megfelelt a családnév viselője iránti érzelmeinek. A családnéven nyomot hagyott a képzők használatának divatja is.” (KNIEZSA 1965/2003: 331). Noha véleményével — általános névadási, névhasználati megfontolások alapján — nem mindenben érthetünk egyet, a családnév mint nexusnévfajta évszázadokig elhúzódó változékonyságára ez az álláspont is rámutat.

re utalnak a szakmunkák (vö. pl. KNIEZSA 1965/2003: 262, FARKAS 2003: 146, N. FODOR 2010a: 31, 43, 45).[115] Tudatos és mesterséges névváltoztatások is előfordulhattak már ebben az időszakban is: a nemesség a birtokjogra való tekintettel hivatalos úton, a szökött jobbágyok pedig régi nevüket elhallgatva, gyakorlatias és önkényes megfontolások alapján éltek ezzel (vö. FARKAS 2003: 146, 2009a: 9). Az utóbbit a földesurak és a hatóságok nem nézték jó szemmel, és akadályozni is igyekeztek (HAJDÚ 2003: 752), hivatalos jóváhagyásra azonban még csak a nemesek esetében lehetett szükség (FARKAS 2009a: 9).[116] A családnevek állandósulását, egyazon alakban való megmerevedését pedig végső soron az a funkcionális jegyük segítette elő — ami a többi névfajtára kevésbé jellemző —, hogy a családnevek és általában a nexusnevek használati köre nem a szűkebb közösség (mint a sajátosságjelölő neveké), nem a magánéleti szféra (mint a referáló vagy még inkább az affektív neveké), hanem a szélesebb nyilvánosság (FARKAS 2009a: 41, vö. még J. SOLTÉSZ 1979: 149).[117]

3. Elsősorban az öröklés kritériumának nehezen igazolhatósága okozza azt a bizonytalanságot is, amely a családnevek kialakulásának kronológiai, társadalmi és területi-nyelvföldrajzi körülményeit övezi. E kérdések nagy figyelmet kaptak a személynév-történeti szakirodalomban, s a közelmúltban napvilágot látott monografikus feldolgozások a legfőbb tanulságaikat nagy alapossággal össze is foglalták (lásd főleg FEHÉRTÓI 1969: 23–4, 29–35, HAJDÚ 2003: 736–9, 740, N. FODOR 2010a: 30–2, SLÍZ 2011a: 177–9). Az itteni rendszertani leírás során ezek ismételt áttekintését ezért nem tartom szükségesnek, e helyett csupán néhány további megjegyzést igyekszem hozzáfűzni a szakirodalomban olvasható megállapításokhoz.

3.1. Annak a hátterében, hogy a családnevek kialakulásának i d ő b e l i v i s z o n y a i r ó l egymásnak ellentmondó vélekedések láttak a szakirodalomban napvilágot,[118] főképpen az a körülmény áll, hogy a kutatók más-más feltételeket

[115] Különösen erős „névképző” tényező volt a természetes névváltozások alkalmával a foglalkozás, a származási hely és az etnikai hovatartozás (vö. MEZŐ 1970b: 93, 99).

[116] A hivatalos névváltoztatások egyik korai példáját láthatjuk abban, hogy Sárpataki Márton gróf 1709-ben *Keresztes*-re változtatta a nevét, és jogot kapott a *várhegyi* előnév viselésére is (MIKESY 1960: 174, FARKAS 2009a: 9).

[117] MEZŐ ANDRÁS megítélése szerint a családnevek rendszere azáltal, hogy e névfajta jogilag rögzítetté vált, jóval színtelenebb lett, mint volt abban az időszakban, amíg a célszerűségből fakadó viszonylagos állandóság mellett a változékonyság is jellemezte (1970a: 37, lásd még MARKÓ 1970: 258 is).

[118] Egyes vélemények már a 13–14. század fordulójától kezdődően beszélnek családnevekről (pl. HAJDÚ 2003: 738, 740), míg mások e névfajta kialakulását hosszú folyamatként írják le, amely a 17–18. században fejeződött be (pl. MEZŐ 1970a: 28, KÁZMÉR 1987b: 60, 1993: 4, ÖRDÖG 2004: 84). E szélső pólusok között pedig a leginkább elfogadott álláspontként a jelenkori tudományos kutatás a családnevek kialakulásának és megszilárdulásának a folyamat jellegét

vettek figyelembe a személynévfajta megítélésénél. Amíg ugyanis némelyek a családnevek kialakulását e névformák öröklődésétől számították, addig mások már ezeknek az elemeknek a megjelenésétől kezdődően családnevekről beszéltek; továbbá míg egyesek az öröklődő nevek első igazolható jelenlététől, mások csupán azok teljes, minden névviselőre kiterjedő használatától kezdve tekintették a családneveket a személynévrendszer teljes jogú tagjainak (a vélemények összefoglalását lásd SLÍZ 2010: 160).

Anélkül, hogy ezeknek az álláspontoknak a mérlegelésébe belebocsátkoznék (az erre vonatkozó véleményemnek ugyanakkor a korábbiakban már hangot adtam), annyit feltétlenül meg kívánok jegyezni, hogy a családnevek kronológiai kérdéseit megítélésem szerint nem célszerű csupán magyar, pontosabban Kárpát-medencei keretek között szemlélni, a tágabb kulturális környezet, az európai keresztény kultúrkör ugyanis az a kontextus, amely a kialakulásának körülményeit pontosabban megvilágíthatja. A családnevek kronológiai ügyei emellett nem választhatók el az időben e névfajtát közvetlenül megelőző, annak több tekintetben is előzményéül szolgáló másik nexusnévfajta, a nemzetségnevek időbeli jellemzőitől és egyúttal azoktól a jobbára nyelven kívüli tényezőktől, amelyek végeredményben ez utóbbi háttérbe szorulását eredményezték.

3.2. A t e r ü l e t i s é g kérdése a családnevekkel összefüggésben két szempontból is felvethető: vizsgálhatjuk egyrészt azt az általános kérdést, hogy a családnevek a magyar nyelvterület mely részein jelentkeznek a források tanúsága szerint korábban; de arra is kereshetjük a válaszokat, hogy vannak-e az egyes családnévtípusok használata között térbeli eltérések, vagy a névhasználat másik aspektusa felől közelítve: vannak-e az egyes területekre jellemző preferált családnévtípusok.

Az előbbi kérdésfelvetésünket az teszi indokolttá, hogy mivel a családnevek kialakulásában nyugat-európai mintákkal feltétlenül számolnunk kell (lásd később), joggal gyanítjuk, hogy a névfajta gyökereinek kitapintására valahol a magyar nyelvterület nyugati régióiban esetleg lehetőségünk is nyílik.[119] Azt, hogy ez a gyanúnk nem teljesen alaptalan, a személynév-történeti szakirodalom egyes megfigyelései is igazolják. Többen is tettek ugyanis utalásokat arra, hogy a családnevek használatára láthatóan korábban mutatkozik — részben külsődleges: gazdasági, társadalmi, civilizációs okok folytán — igény a Dunántúlon, mint a Dunától keletre, ahogyan a családnevek következetes és állandósult alakban való jelentke-

emeli ki, s ennek időszakául a 14–16. század, illetve kicsit tágabban a 13. század vége és a 17. század közötti intervallumot jelöli meg (pl. MELICH 1943: 272, KÁLMÁN B. 1948: 157, MIKESY 1959b: 82, GULYÁS 2007: 152, FARKAS 2009a: 9, N. FODOR 2010a: 18, 32).

[119] Megjegyzem ugyanakkor, hogy a kulturális hatásoknak ez a típusa inkább társadalmi rétegek szerint áramlik: föntről lefelé haladva. Az, hogy az efféle rendszerelemek egyik nyelvből a másikba közvetlen népi-nyelvi érintkezések révén kerüljenek át, talán kevésbé valószínű.

zésére is itt találunk előbb adatokat (vö. pl. MIKESY 1959b: 84, MAKSAY 1960: 170–1, BENKŐ 1960: 132, FEHÉRTÓI 1969: 32, HAJDÚ 1998b: 70, GULYÁS 2009: 47). Arról sem szabad ennek kapcsán megfeledkeznünk, hogy nem a családnév lenne az egyetlen olyan tulajdonnévi kategória, amelynek keletkezésében a nyugat-magyarországi régióknak elsődleges szerep jut, hiszen a helynevek körében a patrocíniumi eredetű településnevek típusa részben ugyancsak délnyugat-magyarországi gyökerekkel rendelkezik. Mindazonáltal azzal a korábban már hangsúlyozott akadályozó tényezővel is okvetlenül számolnunk kell, hogy a források egyenetlen térbeli eloszlása az ilyen irányú vizsgálatok lehetőségét nagy mértékben korlátozza.

A mellé a gondolat mellé pedig, hogy egy-egy nyelvjárásnak vagy tájegységnek ugyancsak meglehetnek a maga sajátos családnévtípusai, több érvet is állíthatunk. Ezt támasztja alá többek között az a BENKŐ LORÁNDtól származó megfigyelés is, amely a székelység családnevei között az egyházi eredetű nevek — bizonyára apanévi funkciójú elemek — feltűnően nagy számát mutatta ki: a családnévanyag 75–80%-a ebbe a körbe tartozik. A családnevek alakulását és az egyes típusok esetleges területi megoszlását BENKŐ szerint elsősorban művelődéstörténeti mozzanatok irányíthatják (2003a: 114, lásd még B. GERGELY 1997b: 20–1 is). Ez valószínűsíti azt is, hogy nemcsak az egyes névtípusok kapcsán figyelhetünk meg területi eltéréseket, hanem joggal tételezhetünk fel bizonyos mértékű lokális kötöttségeket egyes konkrét családnévegyedek körében is. HAJDÚ MIHÁLY családnév-enciklopédiája például minden névegyed kapcsán közli annak a területi jellemzőit (2010), de a VÖRÖS FERENC által publikált térképlapok is árulkodnak ilyen megoszlásról (2010).

3.3. Nem képvisel egységes álláspontot a személynév-történeti szakirodalom abban a kérdésben sem, hogy kimutathatók-e eltérések a családnevek használatában (megjelenésében és elterjedésének ütemében) az egyes t á r s a d a l m i r é t e g e k között. Azok a szakemberek, akik jelentős különbségekkel számolnak a családnevek kialakulása és megszilárdulása terén a nemesek, a polgárság és az alsóbb rétegbeliek névhasználatában, e különbségek magyarázataként elsősorban külsődleges, főleg birtokjogi okokra, a társadalmi státuszból fakadó jogokra és kötelezettségekre hivatkoznak, s az öröklődő családnevek megjelenését végső soron a jobbágyoknál is tulajdonképpen a földesurak és a hatóságok igényeivel hozzák összefüggésbe (vö. pl. BENKŐ 1948–1949: 45, 1949a: 29, 1967b: 380–1, BÁRCZI 1956: 145–50, KÁLMÁN B. 1961: 30, 1989: 66–8, 89, MEZŐ 1970a: 28, GULYÁS 2009: 47–8). MEZŐ ANDRÁS ugyanakkor a névadási helyzetre vonatkozóan azt is megjegyzi hogy a családnevet mindig a közösség adja, a hatóság szerepe ebben az aktusban legfeljebb a megörökítés (i. h.). A személynévadás ezen új formái aztán e felfogás szerint a társadalom vezető rétegét alkotó nemességtől kiindulva fokozatosan a jobbágyság körében is elterjedtek (GULYÁS 2009: 47). Mások ugyanakkor ezt a hagyományosabbnak látszó vélekedést nem tartják egé-

szen indokoltnak, s bizonyos területek, illetőleg bizonyos időszakok adataiból következtetve úgy vélik, hogy nem kell jelentősebb különbségeket feltételeznünk az egyes társadalmi rétegek családnévhasználatában (vö. pl. SZABÓ I. 1937: 13, 1954: 9, FEHÉRTÓI 1969: 24, 29–35).

Egyetértek azokkal a véleményekkel, amelyek a személynévhasználat terén számolnak társadalmi különbségekkel (láttunk ilyeneket a korábbi személynévfajták esetében is), de egyetértek azzal is, hogy ezeket a feltételezhető eltéréseket nem könnyű (ha lehet egyáltalán) igazolni, s így van ez a családnevek használatát illetően is. Az oklevelekben ugyanis nyilvánvalóan azoknál a rétegeknél találkozunk korábban öröklődő családnevekkel, amelyek tagjai gyakran szerepelnek az oklevelekben, neveik a különböző jogügyletek kapcsán állandóan felmerülnek. Ebből azonban nem lehet arra következtetni, hogy azokban a rétegekben, amelyek — minthogy nincsenek birtokaik s így birtokügyleteik sem, nem töltenek be jelentős hivatalokat — szórványosabban kerülnek elő a forrásokban, még nem alakult ki a családnév kategóriája. A dokumentumokban való ritkább előfordulás miatt a jobbágytársadalom tagjainak leszármazottait ráadásul nem tudjuk úgy nyomon követni, mint a nemesekét (FEHÉRTÓI 1969: 30), márpedig ez az öröklődés kérdésének megítélésében meghatározó tényező.

Itt kell végül arra a fontos névrendszertani körülményre is utalnunk, hogy a családnevek — a nemzetségnevekkel ellentétben — olyan nexusnévfajtát képviselnek, amely nem fejez ki társadalmi kötöttségeket: amíg ugyanis a nemzetségnevek csak a birtokosi réteg névhasználatára voltak egész fennállásuk alatt jellemzőek, a családnevek használata a társadalom minden rétegére kiterjedt.

b) A családnevek kialakulásának okai

A családnevek kialakulásának okairól, a háttérben meghúzódó összetett tényezőkről vallott elképzeléseket legutóbb HAJDÚ MIHÁLY (2003: 734–5), N. FODOR JÁNOS (2010a: 18–9) és SLÍZ MARIANN (2011a: 176) foglalta össze monográfiájában, így ennek kapcsán az alábbiakban ismét csupán néhány fontosabbnak gondolt körülményre utalok. E nexusnévfajta létrejöttének mozgatórugói közé nem ok nélkül vették fel a névkutatók a személyek megbízható identifikálásának, az adott közösség többi tagjától való megkülönböztetésének, a közösségen belüli azonosnevűség megszüntetésének az igényét (MIKESY 1959b: 82, BÁLINT 1963: 3, KNIEZSA 1965/2003: 259–60, MEZŐ 1970a: 7–8, FARKAS 2003: 150, 2009a: 18; VAN LANGENDONCK 1995a: 488, SMART 1995: 785, KOHLHEIM, R. 1995: 1247, SAARELMA 2013: 136, 153), ami adott esetben persze nem is elsősorban a helyi lakosságnak, mint inkább a hivatali fórumoknak lehetett az érdeke (MIKESY 1959b: 84).[120]

[120] Ennek a gondolatnak MIKESY SÁNDOR egy másik írásában is hangot ad, ahol helynévi párhuzamokat is említve azt taglalja, hogy főképpen „a közigazgatásnak van szüksége a vezetéknevek-

A gazdasági, közigazgatási, hivatali-bürokráciatörténeti, jogi tényezők (főleg természetesen a tulajdonhoz, illetve az adófizetéshez fűződő érdekek) ugyancsak megkövetelték a család (és korábban a nemzetség) nevében az állandóságot, hiszen ezáltal a közös névben a családi összetartozás, az öröklési jog külső formában is érvényre jutott (MELICH 1943: 271, 273, BENKŐ 1949a: 8, 1967b: 381, MIKESY 1959b: 82, 84, BÁLINT 1963: 3, MEZŐ 1970a: 7, FARKAS 2003: 150, 2009a: 18, N. FODOR 2004: 21, 2010a: 18–9; SAARELMA 2013: 136, 153).[121] Ennek kapcsán — és MIKESY előbb említett vélekedésével némileg szembehelyezkedve — azonban MEZŐ ANDRÁS arra is figyelmeztet, hogy a hivatalos, a hatósági tényezők inkább csak a családnevek véglegessé rögzítésében játszottak szerepet, e személynévfajta kialakulása csaknem mindig a hivatalon kívüli helyi, lokális szükségszerűség eredménye volt (1970a: 7). Hasonlóan vélekedik a kérdésről N. FODOR JÁNOS is (2002: 14). A családnevek jogi funkciója kapcsán MIKESY SÁNDOR viszont éppen arra hivatkozik, hogy jogi fontosságot — összefüggésben azzal a felfogással, miszerint a név jogforrás is lehet — e névfajta elemeinek csak akkor tulajdoníthattak, amikor azok már megszilárdultak (1959b: 83–4).

A családnevek kialakulása és az írásbeliség — részben jogi szükségszerűségből fakadó — elterjedése között jó néhány szakember ugyancsak szoros összefüggést lát (MIKESY 1959b: 85, BÁLINT 1963: 3, KÁLMÁN 1989: 67, N. FODOR 2002: 16, 2004: 31, 2010a: 18–9), s benne nagy jelentőséget tulajdonít a családi és az egyéni szerepkör erősödésének (HAJDÚ 2003: 735; SAARELMA 2013: 153).

---

re, mintsem az embereknek, aminthogy a számos *Szentmihály* sem okoz a környékbeliek beszédében fennakadást, a megkülönböztetést elsősorban a posta, katonaság és más hatóságok szorgalmazzák. A magyar vezetéknevek szilárddá válásában tehát igen is figyelemre kell méltatnunk a közigazgatás vagy más szóval adminisztráció szerepét." (1960: 173).

[121] Azt, hogy ezek, a tulajdon, a vagyon öröklésével kapcsolatos jogi és birtoklástörténeti motívumok jelentős szerepet játszhattak a családnevek kialakulásában és megszilárdulásában, egyértelműen jelzi az is, hogy az egyes nyelvekben a birtok öröklődésének eltérő jogi háttere a családnévrendszerben is eltérő típusok kedveltségéhez vezetett. Oroszországban például öröklődő földbirtokról lényegében a 17. század közepéig nem beszélhetünk tekintve, hogy a legtöbb földet a tulajdonosa katonai vagy más szolgálatai fejében kapta, amely a halála után visszakerült az adományozóhoz, ezáltal pedig a családneveknek azzal a típusával, amely funkcionálisan a föld birtoklásával függ össze, csak korlátozott mértékben találkozunk (a *-skij/-skoj* formánssal alkotott nemesi családnevek tartoznak e körbe). A szolgálati hűbérbirtokok aztán a 17. század közepe körül öröklődővé váltak ugyan, ám addigra ezek birtokosai jórészt már megszilárdult (többnyire patronimikumi) családneveket viseltek. Lengyelországban viszont, ahol a nemesség már korán rendelkezett öröklődő földbirtokkal, az ennek nevéből *-ski* névformánssal alakult családnevek nemcsak hogy jóval tekintélyesebb arányt képviselnek (mondhatni ezek képezik a lengyel családnevek magvát), de ráadásul e névstuktúrákhoz olyan komoly presztízsérték is tapadt, ami polgári körökben gyakran a meglévő családneveknek a *-ski* képzővel történő másodlagos megtoldását eredményezte (vö. mindehhez KOHLHEIM, R. 1995: 1248, illetve KALETA 1989: 22).

Végül pedig fölvetődött, sőt az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt is kapott az a gondolat, hogy e személynévfajta megjelenésében és térnyerésében nemcsak belső tényezők játszhattak szerepet, hanem fontos katalizátorként funkcionált az *európai névmodellek*, a nyugatról érkező divatjelenség hatása is (N. FODOR 2002: 16, 2004: 31, 2010a: 18–9, SLÍZ 2011a: 176, 234). MIKESY SÁNDOR jó félszáz éve megfogalmazott véleményét, miszerint „Vezetékneveink nem csupán a hazai viszonyok szükségleteként, sajátos magyar fejleményképpen jöttek létre, hanem nyugati művelődési hatás eredményeként." (1959b: 84), ma már aligha vitatja bárki is. Sőt olyan felfogással is találkozhatunk, amely elismeri ugyan, hogy a családnevek mint nexusnévfajta kialakulásához és általánossá válásához valójában az említett tényezők mindegyike hozzájárulhatott valamilyen mértékben (vö. ehhez pl. MIKESY 1959b: 87, HAJDÚ 2003: 735), de azt is hangsúlyozza, hogy az említett okok közül a nyugati hatás, a divat szerepe tűnik a legerőteljesebbnek, hiszen a többi tényező valójában a családnevek megjelenése előtti időszak névhasználata kapcsán is releváns hatóerőként működött (SLÍZ 2011a: 176).

Amint arra már több ízben is utaltunk, a nyugati irányból kelet felé érkező művelődési és kultúrtörténeti hatásoknak más területen is megvannak a nyomai (lásd pl. a patrocíniumi településnevek vagy éppen az egyházi eredetű referáló nevek helyzetét), ezért is tarthatjuk valószínűnek, hogy ez a nyugati (feudális-keresztény) kulturális áramlat minden bizonnyal elősegíthette a magyar családnévrendszer kialakulását, hiszen ott ennek már évszázados hagyományai voltak, s ezek a hagyományok az intenzív kapcsolatok révén ismertek lehettek a felső és tanult réteg számára. Az sem igen lehet véletlen — s ezt ugyancsak többen kiemelték (vö. pl. HAJDÚ 2003: 735, 739, N. FODOR 2010a: 19) —, hogy az első bizonyíthatóan öröklődő családnevek a forrásainkban a nápolyi Anjouk magyarországi megjelenésének idejével többé-kevésbé egybeesnek. Abban is feltétlenül igazat kell adnunk N. FODOR JÁNOSnak, hogy a nyugatról jövő divatjelenség ugyanakkor nemigen érte volna el a „kívánt" hatást, ha nem találkozott volna azzal a belülről jövő természetes igénnyel, amely a személyek pontosabb azonosításában s ezen belül is a nexusviszonyok megjelölésében öltött testet. Itt tehát több faktor is egyazon irányba mutatott azáltal, hogy a belső funkcionális kényszer egybeesett az európai szokásrenddel (2010a: 19).[122]

[122] MINNA SAARELMA a személynévrendszerek strukturális változásainak hat forrását jelöli meg: 1. a személynévrendszer belső tényezői, 2. a nyelvi környezet (más szóval a név- és a nyelvi rendszer), 3. a nyelven kívüli környezet (a kultúra, amelynek az adott személynévrendszer is a része), 4. más kultúrák személynévrendszerei, 5. más kultúrák nyelvi rendszerei, 6. más kultúrák (2013: 137). Mindazonáltal az itt említett források egyik-másikát aligha célszerű másoktól elkülönítetten kezelni (a 4–6. pontokban említett tényezők között például igencsak nehéz lenne, és nem is érdemes határvonalakat húzni).

Az európai családnévadási szokások kezdeteként a rómaiak háromtagú (vagy háromelemű) prekeresztény névhasználatát (tria nomina, azaz: születési név/praenomen, nemzetségnév/nomen gentilis, családnév/cognomen; vö. *Gaius Iulius Caesar*) szokás ugyan megjelölni, ám a mai személynévhasználat valójában nem erre épül, sőt e névrendszer típusában is más jellegűnek mutatkozik (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 45, HAJDÚ 2003: 203, N. FODOR 2010a: 17, SAARELMA 2013: 146). A középkori Európa családnevei először Olaszországban (az észak-itáliai városokban) jelentek meg a 9–10. században, majd terjedtek el Európa más országaiban: előbb az újlatin területeken (pl. Franciaországban a 10. századtól kezdődően), majd Britanniában (a normann hódítók terjesztik el a 11. századtól) és német nyelvterületeken (10–11. századtól kezdve) váltak általánossá. Az újlatin (észak-olasz és francia) területek felől való terjedés következménye, hogy a névfajta előbb Németország délnyugati városaiban jelentkezik, majd a kereskedelmi utak mentén (azaz „a művelődési vérkeringés vonalán") kelet és észak felé nyomulva eléri a középkorban igen jelentős német kapcsolatokkal rendelkező Csehországot, a Kárpát-medencét (előbb annak nyugati területeit), majd Lengyelországot.[123] Tőlünk délebbre és keletebbre még később jelentkezik, az orosz területeken például Nagy Péter vezette be rendeleti úton (vö. MIKESY 1959b: 84, KNIEZSA 1965/2003: 259, KÁLMÁN B. 1989: 71, N. FODOR 2010a: 17–8, SLÍZ 2011a: 177; a nemzetközi szakirodalomból pedig lásd pl. KALETA 1989, SMART 1995: 785, SAARELMA 2013: 153).

c) A családnevek rendszertani-tipológiai leírása

A családnevek rendszertani leírása során a szakmunkák gyakran a névadás indítéka szerinti osztályozást javasolják és dolgozzák ki részleteiben (lásd ezekről a sajátosságjelölő neveknél mondottakat). Noha messze a motivációs alapú tipológia örvend a legnagyobb népszerűségnek, mellette a szófaji-nyelvtani, alaktani-mondattani, jelentéstani-szófaji osztályozási lehetőségek is teret kapnak a családnevekkel foglalkozó munkákban (vö. pl. KNIEZSA 1965/2003: 263–8, B. GERGELY 1981a: 57–8, majd részletes kifejtéssel: 59–68). Az általam alkalmazott rendszertani leírási keretben a családnevek funkcionális-szemantikai alapú kategorizációja kevésbé látszik relevánsnak, hiszen ebben a megközelítésben a családnevek definitíve csupán egyetlen funkcionális jellemzővel bírhatnak: automatikus személynévfajtaként családi kapcsolatot, nexusviszonyt fejeznek ki. A rendszertani leírás alkalmával ezért a családneveket mint nexusnévfajtát elsősorban annak alapján határozhatjuk meg, hogy milyen típusú (milyen funkciójú) elemek szolgáltak hozzájuk alapul. Emellett egy másik elemzési szinten pedig alaktani szempontokat is

[123] Itt jegyzem meg, hogy a patrocíniumi településnevek európai elterjedésének útvonala lényegében megegyezik az itt látottakkal (vö. TÓTH V. 2012a: 295–7, 2012b: 315–7), aligha hagyva kétségeket az európai kulturális-művelődéstörténeti áramlatok nyilvánvaló hatása felől.

kiemelhetünk, bemutatva azokat a lexikális-morfológiai eszközöket, amelyek a magyar személynévrendszerben speciális családnévformáns funkciót nyertek el. A következőkben e két szempont szerint haladva vázolom fel — nagy vonalakban és elsősorban a felmerülő problémákat előtérbe állítva — a családnevek rendszertani kérdéseit.

1. A családnevek f o r r á s á u l — csakúgy, mint általában a nexusjelölő nevek alapjául — többféle nyelvi elem szolgálhat, s az előzmények között az adott nyelv különböző személynévfajtáival éppúgy számolnunk kell, mint jövevény-családnevekkel, illetőleg az adott nyelv szókincsének egyéb elemeivel. A családnevek egy részében tehát egy elsődlegesen más funkciójú személynév vált (a név öröklődésével) kategóriát, más esetekben pedig a névadói szándék eleve nexusnév létrehozására irányul. Mielőtt e lehetséges forrásokra, keletkezési módokra részletesebben is kitérnék, előrebocsátok néhány tájékoztató adatot annak illusztrálására, hogy a mai családnevek gyakorisági mutatói milyen tanulságokat hordoznak magukban: ezek ugyanis a régi magyar névrendszer vizsgálatához is zsinórmértékül szolgálhatnak.

HAJDÚ MIHÁLY családnévlexikona a mai családnévrendszernek azokat az elemeit dolgozza fel enciklopédikus formában, amelyek a 2007. január 1-jei nyilvántartás szerint legalább ezer névviselővel rendelkeztek. E munka a rendszer jellegének feltérképezése szempontjából is fontos forrásunk lehet, hiszen annak karakterét nyilvánvalóan a gyakori — kognitív szemlélettel: „begyakorlott” — névalakok határozzák meg, s szolgálnak erősebb, alapvető névmintákul.[124] Az enciklopédiában szereplő (tehát leggyakoribb) 1230 családnevet Magyarország lakosságának 65,82%-a (egészen pontosan 6 688 592 személy) viselte az említett időpontban (2010: 8–9). Az itt következő információkhoz nem a teljes névanyagot, hanem csupán azt a 107 családnevet vettem figyelembe, amelyet 2007-ben 10 000-nél több ember viselt. Ezen a 107 családnéven (amely az e vizsgálatba bevont névformáknak alig 9%-át teszi csak ki) osztozik a névviselők több mint fele; de például a leggyakoribb 25 családnév (az összes vizsgált név mindössze 2%-a) a 6,7 millió személy 34%-ának a családneveként szerepel.

E 107 családnév báziselemei között főképpen a magyar névrendszer sajátosságjelölő (pl. *Nagy, Kovács, Tóth, Szilágyi*) és referáló neveit (pl. *Simon, Gál,*

[124] Ez a megjegyzés persze a családnevek funkcionálásának abban az időszakában értelmezhető elsősorban, amikor nem kötötték a névhasználatot törvényi előírások. Mindazonáltal a névminták szerepével azt követően is számolhatunk bizonyos mértékig, hogy a rendszer megmerevedett, statikussá vált (tulajdonképpen a nyelvi működésen kívül helyeződött), hiszen a hivatalos névváltoztatások alkalmával a nevet választókat a névminták szükségszerűen befolyásolják. Jól tetten érhető ez például abban, hogy az ilyen jellegű családnevek között a helynévi lexémát tartalmazók kifejezetten gyakori típust alkotnak.

Balázs) találjuk meg,[125] de képviseltetik magukat (igaz, csupán egyetlen névvel: *Novák*)[126] a más nyelvekből a magyarba bekerült jövevénycsaládnevek is. Ha ezek arányait úgy mutatjuk be, hogy csupán a 107 névnek mint egy-egy névegyednek (tulajdonképpen metanévnek) a forrására vagyunk figyelemmel, akkor a 11. ábra első diagramján látható eredményt kapjuk. Ha viszont azt is tekintetbe vesszük, hogy egy-egy névformához hány névviselő tartozik, azaz a valós gyakorisági adatokat tesszük mérlegre, az eredmények jelentős mértékben módosulnak (lásd a 11. ábra második diagramján). Ennek az a magyarázata, hogy a gyakorisági lista legelőkelőbb helyein az elsődlegesen sajátosságviszonyt kifejező *Nagy, Kovács, Tóth, Szabó, Horváth, Kiss, Varga, Molnár, Németh, Balogh* stb. nevek állnak, míg a végső soron vélhetően referáló funkciójú nevekre visszavezethető *Farkas, Simon, Balázs, Barta, Lukács, Márton* stb. családnevek valamelyest kisebb frekvenciamutatókkal rendelkeznek.

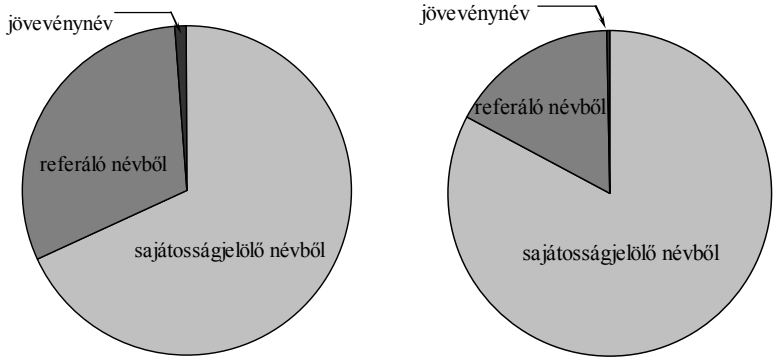

11. ábra. *A leggyakoribb mai családnevek forrásai*
a) a névegyedek viszonyrendszerében; b) a névviselők számát tekintve.

1.1. Ugyancsak nem tanulságok nélküli a sajátosságjelölő névből nexusnévvé lett családnevek kategóriájának további elemzése. A sajátosságnév-előzménnyel rendelkező családnevek között meglehetősen gyakorinak mu-

[125] Arról, hogy a referáló nevekkel milyen értelemben számolhatunk a családnevek forrásaiként, az alábbiakban szólok.

[126] A *Novák* családnévnek mint a mai magyar családnévanyag leggyakoribb idegen nyelvi eredetre visszamenő elemének történetéről, rendszerkapcsolatairól FARKAS TAMÁS számolt be nagy alapossággal egyik írásában, azt a gondolatot is fölvetve, hogy e nexusnévnek többféle forrása is elképzelhető: a szláv eredet mellett a helynévi, illetőleg apanévi származás lehetőségével is érdemes vele kapcsolatban számolni (2010b: 175). Nagy gyakoriságát (kedveltségét) nemcsak az idézhette elő, hogy „meglehetősen jól belesimul a magyar családnévanyagba", hanem részben ezzel is összefüggésben az is, hogy a változási érzékenysége sok más idegen eredetű családnévhez képest alacsonyabb lehetett (i. m. 178), amit egyébként az is jelez, hogy a hivatalos családnév-változtatások kapcsán elvétve szerepelnek *Novák* családnevűek a névváltoztatást kérvényezők között (i. m. 175–6).

tatkozik a foglalkozásjelölő nevek típusa, s az egyes metanevek megterheltsége is kimagasló (pl. *Kovács, Szabó, Varga, Molnár, Pap, Juhász, Takács, Lakatos, Szűcs, Mészáros* stb.). A tulajdonságjelölő nevek (pl. *Nagy, Kiss, Balogh, Fekete, Vörös, Fehér* stb.) mellett további jellegzetes névtípust alkotnak még az etnikumjelölő (pl. *Tóth, Németh, Oláh, Rácz, Török, Magyar* stb.) és a valamely hellyel való kapcsolatot kifejező névformák (pl. *Szilágyi, Szalai, Somogyi, Baranyi, Budai, Váradi* stb.) is. A 12. ábra ezek gyakorisági megoszlását mutatja mégpedig olyan módon, hogy az első diagram ebben az esetben is azt a helyzetet ábrázolja, amikor a neveket csak mint a 107 leggyakoribb név egyik egyedét tekintjük, s nem vesszük figyelembe, hogy a konkrét metanevek hány névviselőhöz rendelődnek hozzá. A másik diagram azonban itt is reálisabban mutatja a típusok gyakoriságát, hiszen ennek elkészítésekor tekintettel voltunk arra is, hogy például a gyakorisági listát vezető *Nagy* családnevet 2007-ben 241 928 egyén viselte, míg a 107. helyen álló *Csonka* névformának 10 140 névviselője volt.[127]

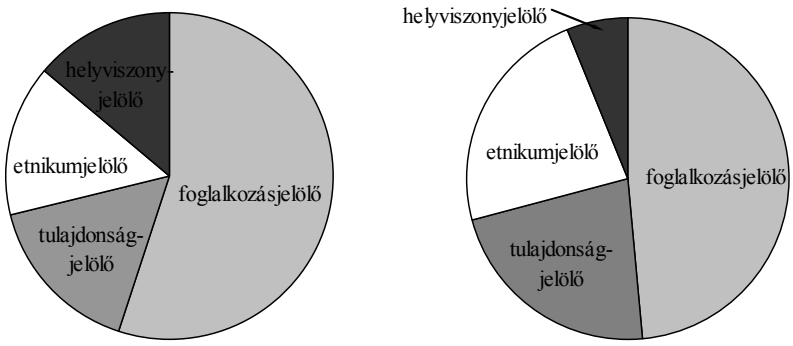

12. ábra. *A sajátosságjelölő nevekből alakult családnevek leggyakoribb típusai a) a névegyedek viszonyrendszerében; b) a névviselők számát tekintve.*

A 11. és a 12. ábrákat látva talán nem tévedünk sokat, ha úgy véljük, hogy a magyar természetes családnévrendszer karakterét a *Nagy, Kovács, Tóth, Szalai,* illetőleg *Simon* típusú elnevezések határozzák meg, s ezt színezik aztán a *Novák, Májer*-féle jövevénycsaládnevek.[128]

---

[127] Még egy összefüggést érdemes kiemelnünk. Abból, hogy az itt vizsgált 107 néven 3 711 263 névviselő osztozik, az is következik, hogy az átlagos névmegterheltség ebben az állományban 34 684 névviselő/név. Ehhez a mutatóhoz viszonyítva az egyes típusok számait az alábbi képet kapjuk: amíg a foglalkozásjelölő névformák nagyjából az átlagosnak megfelelő értéket mutatnak (37 214 névviselő/név), az etnikumjelölő (63 657 névviselő/név) és a tulajdonságjelölő nevek (57 299 névviselő/név) használati gyakorisága jóval magasabb értéken áll. A helyviszonyjelölő nevekre viszont az átlagoshoz képest nagyjából feleannyi névviselő jut (18 794). Ezek az adatok a fenti ábrák értelmezését még tovább differenciálják.

[128] Az európai nyelvek családneveinek karakteréről a nemzetközi szakirodalom eredményei alapján arra figyelhetünk fel, hogy amíg például a leggyakoribb német családnevek között szintén

A fenti, meglehetősen nagy vonalakban felvázolt kép további elemzése is lényeges tanulságokkal járhat. Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy noha a motivációs alapú leírási keretet a családnevek kapcsán — többféle megfontolásra hivatkozva — elvetettük, ez természetesen nem jelenti egyúttal azt, hogy maguknak a neveknek a motiváltsága, pontosabban a szószemantikai háttere ne lehetne egyértelmű. A *Szabó, Kiss, Szilágyi* nevek a magyar névhasználók mindegyike számára felidézik a megfelelő foglalkozást, tulajdonságot, illetőleg helyet, s aligha okoz nekik különösebb gondot a nevek szemantikai magyarázata. Azt azonban a nevek rendszertani leírásakor fontos tudatosítanunk, hogy ezek a jegyek a nevek más-más összetevőiként szerepelnek. A névfunkció (a nexusviszonyok jelzése), az etimológiai előzmény vizsgálata (az adott nexusnév konkrét forrásának meghatározása), illetve a szószemantikai magyarázat ugyanis valójában más-más szinteken valósul meg.[129] És noha ezek között a szintek között szoros kapcsolatok lehetnek (sőt biztosan vannak is), némely összefüggések a névhasználók mentális tablóján adott esetben nem tárulnak fel, és csak a tudományos kutatás számára kapcsolódnak össze.

A nexusnévvé alakult (azaz öröklődővé vált) sajátosságjelölő nevekkel kapcsolatban több ízben is említést tesz a szakirodalom az elsődleges jelentéstartalom szemantikai elhalványulásáról, vagyis a név és a névviselő közötti kapcsolat reális alapjának a megszűnéséről (vö. pl. BENKŐ 1967b: 381, GULYÁS 2007: 152, SLÍZ 2012: 287; SAARELMA 2013: 148). SLÍZ MARIANN a folyamatot a következőképpen jellemzi: „A hagyományozódás révén a név szemantikailag sematizálódik: tanult volta révén elszakad eredeti közszói jelentésétől, automatizáltsága révén a névadó figyelme már nem összpontosul a név eredeti jelentésére” (2012: 287, lásd még DEME 1997: 117 is). A szláv családnevek kialakulása kapcsán ZOFIA KALETA is említést tesz arról a véleménye szerint általános és valamennyi tulajdonnévfajtára érvényes fejlődési folyamatról, amely a leíró, felidéző névformáktól vezet a szemantikailag kiüresedett jelekig (1989: 24). Ezekkel a megállapításokkal lényegében egyetérthetünk, a fentiek fényében azt a megszorítást azonban érdemes még hozzáfűznünk, hogy e nevek nagy része a névhasználók számára szemantikailag áttetsző marad az öröklődés folyamatában is, legfeljebb a motiváltságuk értel-

a foglalkozásjelölő elnevezések (pl. *Müller, Schmidt, Schneider, Fischer, Wagner, Hoffmann* stb.) és a külsődleges tulajdonságokra utaló névformák (pl. *Klein, Schwarz*) szerepelnek kiemelkedő arányban, a dán lakosság kétharmada *-sen* névformánssal alkotott patronimikumi eredetű családnevet visel (vö. ehhez KOHLHEIM, R. 1995: 1249).

[129] Lényegében ehhez igazodik munkáiban N. FODOR JÁNOS is, amikor a családnevek tipológiai leírásakor főbb fogalomköröket különítve el a köznévi előzmény lexikális jelentését veszi alapul, és nem az ezekből kikövetkeztetett névadási indítékot (2007: 122–5, 2010a: 107–10).

mezhetősége válik jórészt történetivé, minthogy a név aktuális használatában az általa hordozott elsődleges közszói jelentéstartalom nem érvényes a viselőjére.[130]

Bizonyos szemantikai típusoknál ugyanakkor a tényleges motiváció hosszabb ideig fennállhat, mint másoknál. A névöröklés ténye mellett a névforma esetlegesen meglévő sajátosságjelölő szerepét leginkább a foglalkozásnévből lett elnevezések kapcsán vizsgálhatjuk sikerrel, hiszen a személyek foglalkozására nemritkán találunk a forrásokban utalásokat, míg arról, hogy a *Sánta* nevű személy tényleg sánta volt-e, a *Hazug* tényleg hazudós, nyilvánvalóan nem sok eséllyel juthatunk információkhoz. 16. századi személynevek alapján látja úgy BÁRCZI GÉZA, hogy a családnevek efféle motiváltsága — a foglalkozások kétségkívül gyakori öröklése mellett is — erre az időszakra már jórészt megszűnt (és például a *Borbély* nevű személy sóval foglalkozik), ám ennek ellentmondó adatokkal is találkozhatunk, hiszen az áttekintett állományban a 16 kalmár foglalkozású egyénből 11-nek a neve is *Kalmár* (1956: 149–50). KNIEZSA ISTVÁN ezzel kapcsolatban annak a kétségkívül érdekes, de adatokkal nem igazolható véleményének ad hangot, hogy a családnévvé állandósulás azoknál a személyeknél (és neveiknél) indulhatott meg, akiknél a név által kifejezett tartalom nemzedékeken keresztül nem változott: a nemeseknél a birtok vagy a városokban a foglalkozás ugyanis apáról fiúra szállt. Ebből a feltételezésből pedig szinte szükségszerűen adódik az a további gondolata, hogy a többi családnévtípus létrejöttét aztán már ezek analógiája inspirálhatta (1965/2003: 262).

Az öröklődést, a névforma állandósulását valóban elősegíthette az, ha a név egy ideig a leszármazottakra vonatkozóan is motivált, leíró jellegű maradt, ezt a feltevésünket azonban konkrét adatokkal kevésbé támogathatjuk meg. Ebben az ügyben talán a mai ragadványnév-használat egyes aspektusai lehetnének valamelyest a segítségünkre: az tudniillik, ha egyértelmű összefüggést tudnánk kimutatni a ragadványnév öröklése és a név leíró, jellemző funkciója között. Ennek kiderítéséhez a kalotaszegi ragadványnevek rendszere azért lehet jó fogódzó, mert a nevek legalább 60%-a öröklődő névforma. B. GERGELY PIROSKA megfigyelései szerint ugyanakkor az öröklődésre leginkább hajlamos ragadványneveknek a családtagok nevéből alakultak mutatkoznak (B. GERGELY 1977a: 77), s ez a körülmény a családnevek vonatkozásában is sokkal inkább támogathatja például az apanévi eredetű elnevezések erősebb öröklődési hajlandóságát, mint a helynévből vagy foglalkozásnévből lett nevekét.

1.2. A családnevekhez bizonyos értelemben fontos forrásbázisként szolgálnak a *referáló nevek* is. E névfajta elemeivel a nexusnevek forrásai között az a HOFFMANN ISTVÁN-féle általános személynév-leírási keret is számol, amely-

[130] A családnevek jelentésszerkezetének összetevőiről, az információs és asszociációs értékükről összefoglalóan lásd FARKAS 2003: 148–9, 2009a: 22–7, általános névelméleti megalapozással pedig J. SOLTÉSZ 1979: 26–8, 29–31.

re építve e munkában az ómagyar kori személynévrendszert jellemezzük (2008a: 15). A *Simon, Ferenczi, Györfi*-féle családnevek mindegyike — noha bennük kétségkívül referáló nevek állnak: *Simon, Ferenc, György* — a megszületése pillanatában is nexusviszonyt fejezett ki, azt tudniillik, hogy az illető egy bizonyos *Simon, Ferenc* vagy *György* nevű személy fia, utódja (lásd ehhez N. FODOR 2012a: 43 is).[131]

Ezen a ponton viszont némileg maga a leírási keret is pontosításra szorul abban a tekintetben, hogy a referáló nevek családnévvé válását milyen módon is célszerű értelmeznünk. Az 1337: *Stephanus filius Frank* (A. 3: 324, SLÍZ 2011b: 136) névadatban a *Frank* referáló névként szerepel, mégpedig egy bizonyos *Stephanus* nevű személy apjának a referáló neveként. A referáló nevekről tudjuk, hogy azok gyakorlatilag listanevek, amiknek semmilyen más funkciójuk nincs, mint hogy az illető egyént egy adott közösségen belül címkeszerűen azonosítsák. Az 1341: *Stephanus Frank iudex* (A. 4: 123, SLÍZ 2011b: 467) említés ugyanezt a *Stephanus* nevű személyt már más szerkezetsablonnal jelöli meg, világosan jelezve, hogy az apjára utaló *Frank* névforma az ő neveként (is) áll, s ennek a *Frank* személynévnek a fiú esetében nyilvánvalóan egészen más szerepe van, mint az apa neveként volt. Nem címkeként jelöli meg ugyanis az illetőt (erre a *Stephanus* szolgál), hanem azt fejezi ki, hogy 'Frank fia'. Ezzel a tulajdonképpen nexusviszonyt jelölő szemantikai tartalommal pedig már nem referáló, hanem sajátosságjelölő névként fogható fel, amely aztán az öröklődés, az automatikus hagyományozódás után nexusnévi szerepűvé válik. Mindez két következtetést enged meg. Egyrészt azt, hogy a referáló nevek — a kötött szerepkörük miatt — közvetlenül nem alakulhatnak nexusnevekké, vagyis annak forrásai közül a referáló nevek lényegében kiiktathatók. E személynévfajta elemei ugyanakkor közvetett módon mégiscsak kiveszik a részüket a nexusnevek, s azon belül a családnevek létrehozásából: ez azonban a sajátosságjelölő funkción keresztül valósul meg. A leírási keret ilyen módon történő kiigazításának másik következménye pedig az, hogy a sajátosságjelölő nevek körében számolnunk kell egy sajátos kategóriával: a nexusjelölő elemekkel. Ezek olyan személyneveket ölelnek tehát fel, amelyek nexusviszonyra utalnak ugyan, de mégsem tekinthetők nexusneveknek, mert nem automatikus, nem öröklődő névformák. Öröklődővé válva viszont — ugyanúgy, ahogyan bármely más sajátosságjelölő név is — átlépnek a nexusnevek közé.

Minthogy a családneveknek ez a típusa szemantikai síkon és keletkezését tekintve is jól elkülönülő csoportot alkot, célszerűnek láttam a sajátosságjelölő ne-

[131] Az apanévi szerepű referáló nevekből kialakuló családnevek funkcióváltását jól szemléltetheti az alábbi, német nyelvterületről származó adatsor, amelyben egyazon személy, egy bizonyos regensburgi *Gumpert(us)* fiának, *Chunradus*-nak a különböző oklevelekből származó említéseit állítottam egymás mellé: 1266: *Chunradus Gumperti filius,* 1287: *Chunradus Comperti,* 1300: *Chunrat Gumprecht* (vö. KOHLHEIM, R. 1995: 1250).

vekből lett családnevek fentebb bemutatott típusaitól elkülönítve tárgyalni. Ezt a megoldást az a tudománytörténeti szempont is indokolja, hogy az ún. apanévi eredetű családnevek a szakirodalomban is többnyire határozottam elkülönülő kategóriaként jelentkeznek.[132]

A *Simon, Pető, László* stb. nevekkel kapcsolatban némely szakmunkában az a gondolat is felvetődik, hogy a közepes sűrűségű vagy kifejezetten ritka használatú referáló nevek alkalmasabbak voltak a családnévvé válásra, mivel a gyakori használatú névformáknak a megkülönböztető ereje, az egyénítő-azonosító funkciója — éppen a gyakoriságuk miatt — lecsökkent (KÁLMÁN B. 1961: 32–4, 1989: 70, B. GERGELY 1981a: 60). Ehhez az összefüggéshez hasonlót a személynévi helynevek vonatkozásában is megfigyelhetünk: kétségtelen ugyanis, hogy a kisebb frekvenciájú referáló neveket jóval gyakrabban ott találjuk a formáns nélküli helynévadás esetei között, míg a nagyobb frekvenciájúak inkább különböző formánsokkal (képzőkkel, földrajzi köznevekkel) állva szerepelnek helynevekként (lásd erről majd a 3. fejezetben részletesebben).

Az apanévként, másképpen patronimikumként családnévvé váló személynevek nemcsak a magyarban, de más nyelvekben is jellegzetesek (BÁLINT 1963: 10, KÁZMÉR 1987a: 474–5), sőt bizonyos nyelvek (mint a szerb vagy a bolgár) családnévrendszerében csaknem kizárólagosak (KNIEZSA 1965/2003: 263, KALETA 1989: 16). Másutt a névszerkezet sajátos, lényegében kötelező (automatikus) összetevőjeként jelenik meg az apanévből lett nexusnévfajta: így funkcionál bizonyos szláv nyelvek személynévrendszerében az otcsesztvo (az orosz személynévszerkezetekben ezt látjuk középső elemként: Alekszandr *Szergejevics* Puskin, Lev *Nyikolajevics* Tolsztoj, Ljudmilla *Jevgenyjevna* Ulickaja) (a kialakulásának okaihoz és kronológiájához lásd részletesen KALETA 1989: 19–20, SUPERANSKAYA 1995: 814–5).[133] A magyar névrendszerben a patronimikum mint nexusjelölő személynévfajta nem kötelező elem, csupán egyik jellegzetes kategóriáját képviseli a családneveknek.

---

[132] Itt jegyzem meg, hogy a személyek meghatározása az oklevelekben a 13. századtól kezdve a leggyakrabban az apa nevével történt, és nemcsak a nemesek megjelölésében, akiknél ez a megoldás — birtokjogi megfontolások miatt — érthető, hiszen az utódok a birtokszerző ős nevével jelezték az öröklött jószágokhoz való jogukat (N. FODOR 2004: 34, 2010a: 49); hanem ezt tapasztaljuk az alsóbb rétegbeli személyek megjelölésében is (lásd az 1.3. alfejezetben írottakat).

[133] Más személynévrendszerekben az anyai név (metronimikum), illetve a nagyapai, sőt déd- és ükapai név (avonimikum, illetve postavonimikum) is betölt(het) az apai névhez (patronimikumhoz) hasonló szerepet (vö. KALETA 1989: 12, 20–2, VAN LANGENDONCK 1995a: 488, 1995b: 1229, KOHLHEIM, R. 1995: 1248–9, SMART 1995: 785).

A végső soron referáló nevekre visszavezethető családnevek[134] típusának markáns jelenlétét a 14–17. századi magyar személynévrendszerben jól mutatja a RMCsSz. állománya, amelyben a névegyedek egyötöde ebbe a kategóriába tartozik bele (vö. CsnVégSz. 12). Erre a számarányra és ezen belül az egyes morfológiai típusok gyakorisági mutatóira N. FODOR JÁNOS is felhívta a figyelmet (2007: 117–9, 2010a: 104–6). A szótár adatainak ilyen szempontú felhasználásával azonban óvatosan kell bánnunk, ha ugyanis nem kellő differenciáltsággal értékeljük a benne rejlő (és számos kérdésben valóban megnyugtatóan hasznosítható) információkat, könnyen tévútra és torz eredményekre juthatunk. Ha a minden névegyedet egyetlen névformaként számításba vevő statisztikákra építünk (amilyen a szótár kapcsán is készült, vö. CsnVégSz. 12), akkor elmulasztjuk figyelembe venni a legfontosabb tényezőt: a névhasználati körülményeket, az egyes családnévegyedek használati gyakoriságát.[135] Azt pedig, hogy ez milyen mértékben vezethet elhibázott ítéletekhez, jól érzékeltethetjük egy nagyon triviális analógiával. A mai magyar lexémaállományban elenyésző arányt képviselnek a névelők mint szóegyedek, ám a nyelvhasználatban ezek messze a leggyakoribb elemek közé tartoznak (lásd ehhez például a Magyar Nemzeti Szövegtár szógyakorisági adatbázisát, amely az *a* és az *az* névelőket az első két helyen hozza). Eleve elhibázott, téves lenne tehát az a kép, amely a névelők arányát a magyarban néhány (tíz)ezrelékben határozná meg, csupán azért, mert ez a szókategória mindössze három lexémát jelent a sokszázezres szóállományban. Hasonlóan hibás eredményekre vezethet az is, ha egy-egy családnév kapcsán nem vagyunk tekintettel az egyes metanevek használati gyakoriságára. Ennek az ómagyar korra vonatkozóan persze többnyire

[134] Az ómagyar korban ez minden esetben patronimikumból alakult családneveket jelent. Rendszertani tekintetben nincs ugyan különösebb jelentősége, mégis érdemes megemlítenünk, hogy nemcsak apai, hanem ritkábban anyai referáló nevek is családnévvé alakulhattak a magyar nyelvben is (ezek megjelölésére jelent meg a hazai szakirodalomban a nemzetközi mintára megalkotott *matronimikum* ~ *matronimikon* terminus; vö. pl. HAJDÚ 2010: 251, 312, *Katónak, Magda* a.). Az efféle funkcionális átértékelődés (az anyával kapcsolatos nexusviszonyt rögzítő név öröklése) hátterében a szakirodalom szerint többféle tényező is állhat: olykor özvegység, máskor törvénytelen születés az oka, de szerepet játszhat az anyanév továbbhagyományozódásában az illető személy kiemelkedő egyénisége is (vö. KÁLMÁN B. 1961: 34, KNIEZSA 1965/2003: 265, NYIRKOS 1999: 183–4). Történetileg ezek a körülmények magyarázzák tehát azt, hogy a középkori és a mai családnévállományban — noha az apai nevek családnévvé válása az általános — szórványosan, a rendszernek mintegy a perifériáján elhelyezkedve női nevekből lett névformákat is találunk; vö. pl. 1400: Thomam *Katho* (Z. 5: 224, RMCsSz. 562), 1435: Simonem *Ágatha* (RMCsSz. 29), 1485: Lucam *Magdalna* (Z. 11: 408, RMCsSz. 695).

[135] Az eltérő megközelítésekből adódó különbségekre, torzításokra FARKAS TAMÁS is rámutatott a *-fi* névformánssal alakult családnevek gyakorisági vizsgálatakor, felhívva a figyelmet arra, hogy azok aránya jóval kisebbnek mutatkozik akkor, ha nem a névegyedek, metanevek (ahogyan ő nevezi: névféleségek) abszolút számait vesszük figyelembe (amint ezt mások tették, pl. FEHÉRTÓI 1998a: 462), hanem a névviselési, tehát valós névgyakorisági adatokat (2010a: 15).

gátat szabnak a lehetőségeink, de ha nincs esélyünk a névhasználat tényleges körülményeinek a figyelembevételére, akkor megítélésem szerint helyesebben járunk el, ha eleve lemondunk minden tekintetben az arányok bemutatásáról.

A végső soron referáló neveket tartalmazó családnevek háromféle struktúrában jelentkeznek (az apanévből, patronimikumból alakult családnevek kategóriája alatt tárgyalva lásd pl. KÁLMÁN B. 1961: 32–4, 1989: 74–8, BÁLINT 1963: 10–1, KNIEZSA 1965/2003: 265–6, BENKŐ 1967b: 381, FEHÉRTÓI 1969: 9–11, KOROMPAY 1981: 37–8, B. GERGELY 1997b: 20–2, N. FODOR 2007: 117–9, 2010a: 104–6, FARKAS 2010a: 13; a nemzetközi szakirodalomból pedig lásd ehhez pl. KOHLHEIM, R. 1995: 1250). Leggyakrabban önmagában, bármiféle formáns hozzákapcsolása nélkül szerepel az adott névforma családnévként (pl. 1401: Stephanum *Peter,* Z. 5: 233, RMCsSz. 847; 1417/1418: Benedictum *Pete,* RMCsSz. 846).[136] E struktúra sajátos és ritka altípusaként számolhatunk azokkal a családnevekkel, amelyek az apa szerkezetes nevéből magyarázhatók; vö. pl. a fiú neveként szereplő 1399: Abraham *Zekewpether* ... de Bezeldeg, io. (Z. 5: 102, FEHÉRTÓI 1969: 141), ahol az apa pedig így ismeretes: 1398: Petrum *Zewke,* io. in Bezeldeg (Z. 5: 67, 69, FEHÉRTÓI 1969: 141).[137] Jellegzetes struktúrának tarthatjuk emellett az alakilag jelölt névszerkezeteket is, ahol a névformáns szerepét vagy az *-a/-e/-i* patronimikumképző[138] látja el (pl. 1473: Petri *Lewrincze,* RMCsSz. 985), vagy pedig a *-fi* morfémát találjuk ebben a funkcióban (1499: Ladislaus *Petherfy,* H. 1: 384, RMCsSz. 848).[139] A nexusviszonyok az utóbbi típusokban morfológiai eszközökkel egyértelműen jelölve vannak, de azt, hogy az

[136] Az, hogy a családnév alapjául szolgáló névforma alapnév volt-e *(Péter)* vagy származéknév *(Pete),* belső keletkezésű *(Farkas)* vagy jövevényelem *(Rudolf),* a családnév szempontjából természetesen semmiféle jelentőséggel nem bír. Azt a szembetűnő körülményt ugyanakkor érdemes kiemelnünk, hogy a családneveink között messze az egyházi nevekből alakultak vannak túlsúlyban. Ez nyilvánvalóan annak a folyamatnak a szükségszerű következménye, amit a referáló nevek kapcsán felrajzoltunk, s amely a kereszténység által elterjesztett egyházi nevek viszonylag gyors térhódításával van összefüggésben (B. GERGELY 1981a: 59, lásd még ehhez KNIEZSA 1965/2003: 263).

[137] További e körbe tartozó példák: 1476: Georgius *Kyspal* (RMCsSz. 600), 1484: *Naghpether* Mathyas (RMCsSz. 763) stb. Olykor az apa referáló neve a foglalkozása megjelölésével alkot szerkezetet, s válik családnévvé; vö. pl. 1570: Paulus *Paldeak* (RMCsSz. 814). Ezekben a példákban azonban a szerkezetek minden esetben az apát jelölik meg, szemben a *Pálfi*-féle struktúrákkal, amelyek ebben a szerkezetükben már a fiú megjelölését szolgálják.

[138] A *patronimikumképző* terminus problematikájához lásd KOROMPAY 1981: 37, a *patronimikum* vagy *apanév* fogalmak leegyszerűsítő, összefoglaló jellegéhez pedig SLÍZ 2008a: 472, 2008b: 188, FARKAS 2010a: 14.

[139] KNIEZSA ISTVÁN azon véleményével, miszerint a magyarban nincs olyan képzőelem, amely az egyenesági leszármazást jelölné (1965/2003: 287), a fentiek ismeretében nem érthetünk egyet. Ő maga is említést tesz egyébként a *Jánossi, Andrássi, Ferenczi* típusú családnevek *-i* képzőjéről, igaz, azt „birtokos képzőnek" minősítve (i. m. 265–6). Más nyelvek ilyen szerepű névformánsaihoz lásd pl. KOHLHEIM, R. 1995: 1250.

első esetben, a *Péter*-féle családnevek kapcsán is erre a szemantikai szerepre gondolhatunk, azok az adatok is igazolják, ahol ugyanannak a személynek a neve az oklevelekben kétféle szerkezetben is előfordul: a *Johannes Simonis ~ Johannes Symon* adatpár első tagjában az apa neve latin genitívuszi alakban szerepel, és közvetlenül utal az apa-fiú kapcsolatra, ez a viszony az adatpár második tagjában — a magyar forma használatával — jelöletlen (N. FODOR 2007: 117, 2010a: 104).[140] Az okleveles adatok között olyan esetekre is akadhatunk, amelyek az egyazon személyre vonatkozó említésekben a jelöltség különböző szintjein álló névformák (tehát a jelölt és a jelöletlen, illetőleg a kétféle jelölt alak) váltakozását példázzák, jelezve ezek azonos funkcionális értékét: a *Bereczkffy ~ Bereczky, Thorda ~ Thordafy* adatok mindazonáltal FARKAS TAMÁS álláspontja szerint inkább csak alkalmi megnevezéseknek számíthattak (2010a: 13). Az efféle váltakozásokról egy helyütt KOROMPAY KLÁRA is említést tesz (1981: 38).

A nemzetségnevek személynévrendszerbeli helyének a kijelölésekor utaltam arra, hogy ez a nexusnévfajta nemcsak hogy ténylegesen, a beszélt nyelv valóságában is létező névfajtaként funkcionált a korai ómagyar kor időszakában, de megítélésem szerint elemeket is adott a családnevek kategóriájának. Azt is jeleztem a korábbiakban, hogy a szakirodalom kivételesnek minősíti a nemzetségnév > családnév változási folyamatot, és mindössze néhány esetleg ide tartozó névről tesz említést: pl. *Halom* (pl. 1602: *Halom* Jakab, SzékOkl. 5: 283, RMCsSz. 452; vö. *Halom* székely nemzetség, RMCsSz. 452), *Osl* (pl. 1431/1438: Ladislaum et Johannem *Osl,* H. 2: 266, RMCsSz. 796; vö. 1214/1269: Nicolao *de genere Osl comitis,* UB. 1: 66, ÁSz. 606), *Magor* (pl. 1397: Petrus *Mogor,* Zs. 1: 543, RMCsSz. 742; vö. 1240: veri iobagiones sancti regis … in comitatu … Posoniensi … *de generacione Mogor,* CDES. 2: 51, Sztp. 1: 207, ÁSz. 562), *Pozsony* (1523: Laurencio *Pozon,* SzékOkl. 2: 11, RMCsSz. 873; vö. a székely, marosszéki Adorján nemzetség *Poson* nevű ága, SzékOkl. 5: 66, RMCsSz. 873), illetve *Karácsony, Pázmány* (BENKŐ 1949a: 11).[141] A székely nemzetségnevek és más

[140] A morfológiai szempontú leírások során B. GERGELY PIROSKA célszerűnek látja különbséget tenni a jelentéstanilag és alaktanilag egyaránt motivált nevek, illetőleg a csupán jelentéstanilag motivált nevek között (1981a: 73). Ez az itt tárgyalt nevek szempontjából azt jelenti, hogy míg a *Lőrince, Pálfi* típusú nevek alaktanilag is motiváltaknak tekinthetők, hiszen morfológiai eszköz is kifejezi a jelentésstruktúrájukat, a *Péter* típusúak csupán jelentéstanilag minősülnek motivált családneveknek. Az alaki motiváltság (jelöltség) mindamellett persze el is homályosulhat akkor, ha a képző már nem fejezi ki az adott funkciót, és a szemantikai motiváltság is elhalványulhat, ha az adott névforma már nem él referáló névként (pl. *Bartha*).

[141] Megjegyzem azonban, hogy *Halom, Pozsony* és *Karácsony* nevű nemzetségről az általam használt forrásmunkák (KARÁCSONYI 1900/2004, ÁSz., SLÍZ 2011b) nem tudnak. KÁZMÉR MIKLÓS a *Karácsony* (pl. 1402: Nicolao *Karachon,* Z. 5: 280, RMCsSz. 551) és a *Pázmán(yi)* (pl. 1448: Michael *Paznan,* Z. 9: 191, 1603: *Pazmani* Peter, RMCsSz. 833–4; vö. 1258: Stephanus filius Mohud *de genere* Hunt-*Paznan,* CDES. 2: 412, ÁSz. 621) családneveket apa-

funkciójú személynevek sokágú kapcsolatrendszeréről vallja azt BENKŐ LORÁND, hogy az összefonódó személynévfajták között az elsődlegesség kérdése igen gyakran nem is állapítható meg. Viszonyukat tüzetes családnévvizsgálat dönthetné el, amit azonban a székelység korai történetére jellemző nagy adathiány akadályoz. Az azonban BENKŐ szerint nem lehet kétséges, hogy „azoknak a székely személyneveknek, amelyek akár egyelemű névként, akár már rendszeresen öröklött családnévként székely nemzetségnevekkel azonosak, a régi székely nem- és ágnevekhez és ezáltal a székely nemzetségi szervezethez kapcsolódása teljesen bizonyos, még ha az összekötő szálakat sem időbeli viszonylatukban, sem jellegükben nem is tudjuk részleteiben mindig jól megragadni." (2003a: 100–1). A nemzetséghez való tartozás motívuma mint családnévalkotó jegy, s a nemzetségnév mint a családnévhez alapul szolgáló lexikális egység főbb jellemzőit tekintve éppen olyan sajátosságokat mutat fel, mint az előzőekben tárgyalt, nexusviszonyt kifejező sajátosságjelölő névből lett családnevek kategóriája. A *Pázmány, Pázmányi*-féle, esetleg nemzetségnévi gyökerű családnevek morfológiai tekintetben a formáns nélküli és a patronimikumképzős struktúrát képviselik.

A szerkezetileg három típusba rendeződő családnevek keletkezéstörténeti síkon sem alkotnak homogén kategóriát, ugyanis az apa (vagy általánosabban: ős) referáló nevéből alakult, nexusviszonyt kifejező sajátosságjelölő névformák három különböző névalkotási folyamat eredményeként jöttek létre: az apanévből metonímiával *(Péter, Szőkepéter, Páldeák),* morfematikai szerkesztéssel *(Lőrinc-e, Balass-a, Ferenc-i)* és szintagmatikus szerkezetként *(Péter-fia, Pál-fi)*. Megjegyzem ugyanakkor, hogy a *-fi(a)* lexikális egység funkciója — a sok ilyen szerkezetű családnév miatt — meglehetősen közel került a családnévképző-formáns szerephez, s bizonyára a sajátos, átmeneti státuszával függ össze, hogy a szakirodalomban is ellentmondásos a megítélése (lásd alább).

1.3. A magyar családnevek rendszere más nyelvek ugyanezen névfajtába tartozó elemeiből is táplálkozik, azaz a magyar családnévállomány szép számban tartalmaz idegen eredetű, jövevénycsaládneveket is. Az 1983 előtt megjelent személynévtárak és kiegészítő forrásként a budapesti telefonkönyv adataira támaszkodva J. SOLTÉSZ KATALIN a magyar családnevek 40%-át tekinti idegen eredetűnek, és nem tartja szerencsés eljárásnak, ha bármely családnévlexikon a névállomány e gazdag csoportját kirekeszti a „magyar családnevek" közül (1983: 275). Hasonló okok miatt nem tudott teljesen azonosulni FEHÉRTÓI KATALIN a „Régi magyar családnevek szótára"-ának gyakorlatával, amely az idegen eredetű családnevek bemutatásáról — gyakorlati okokból — eleve lemondott, s noha ezt kevésbé rótta fel KÁZMÉR MIKLÓSnak FEHÉRTÓI, azt nem fogadta el, hogy a névmagyarázatokban a szótárba bekerülő családnevek esetleges idegen

névi eredetűnek mondja, illetve az utóbbi kapcsán kisebb valószínűséggel a helynévi származás lehetőségével is számol (RMCsSz. 834).

eredetére nem utalt a szerző, s csak azokat a lehetőségeket vázolta fel, amelyek a magyar eredetet valószínűsítették (1994: 435).

Az idegen eredetű családnevek közé azokat a névformákat soroljuk tehát, amelyek valamely idegen nyelvből mint családnevek kerültek be a magyar névrendszerbe (pl. ném. *Braun, Wolf, Frank, Hoffmann, Kaiser, Wágner* stb., szláv *Novák, Kollár, Szlávik, Gyurkovics, Kriston* stb., román *Marosán, Moldován* stb.; vö. HAJDÚ 2010: 528, ill. a megfelelő szócikkek). Ezeknek az elnevezéseknek a közvetlen származása a jellegzetes névformánsaik révén gyakran igen könnyen felismerhető; vö. pl. német *Lakner, Bauer,* szláv *Bencsik, Lehoczki, Hornyák, Petrik,* rom. *Árgyelán, Marosán* stb. (vö. J. SOLTÉSZ 1983: 273–4, HAJDÚ 2010 megfelelő szócikkei). A magyar családnévrendszerben betöltött pozíciójuk szempontjából azonban e nevek morfológiai szerkezetének nincs különösebb relevanciája, s képzőik is csupán az átadó nyelvekben (a németben, a szlávban, a románban) töltöttek be névformáns szerepet. A magyarban az *Árgyelán, Lehoczki* stb. nevek morfológiailag elemezhetetleneknek minősülnek.

Az idegen eredetű családnevek területi jellemzői kapcsán arra a természetes összefüggésre is felhívhatjuk a figyelmet, hogy azokon a vidékeken, ahol a lakosság összetétele etnikai és nyelvi szempontból kevert (vagyis jelentősebb számú német, szláv, román stb. népesség él együtt a magyarsággal), jóval nagyobb arányban találkozunk a családnevek körében is idegen eredetű elemekkel,[142] míg a „színmagyar" vidékeken használatos családnévállománynak alig néhány százalékát teszik ki az idegen eredetű nevek, s azt is a lakosság 1-2%-a viseli csupán (vö. pl. J. SOLTÉSZ 1983: 276–7, ZSEMLYEI 1997, VÖRÖS F. 2004: 296–308, 2010: 85–118).

1.4. A családneveknek minden nyelvben forrásbázisa az adott nyelv szókincse is. Ezt a meglehetősen tág kategóriát azonban természetesen tovább kell szűkítenünk, hiszen azok a családnevek, amelyek az adott nyelv valamely más funkciójú személynevéből alakultak névfajtaváltással, a korábban tárgyalt típusokba illeszkednek bele. Itt tehát csupán azok a névformák vehetők számításba, amelyek a magyar nyelv közszavaiból vagy helyneveiből közvetlenül alakultak nexusnévvé. Ilyenekkel kizárólagosan a hivatalos családnév-változtatások kapcsán találkozhatunk, olyan neveknél, amelyeknek nincs a természetes családnévrendszerben előzményük. Az efféle, tehát valójában mesterséges családnevek között említhetjük meg például a *Havasi* névformát, vagy a névváltoztatások

[142] Az idegen nevek egy része persze az ott élő idegen etnikum tagjainak a családneveként jelentkezik csupán (s a névhasználat ezen esetei nyilvánvalóan nem is tartoznak a magyar családnévviselés keretei között tárgyalandó jelenségekhez), részben viszont magyar etnikumhoz tartozó, magyar anyanyelvű személyek elnevezéseiként is előfordulnak.

legnépszerűbb mesterséges családnevét, a *Kárpáti* nevet is (vö. HAJDÚ 2010: 207, 248).[143]

2. A tulajdonnevek létrejöttében szerepet játszó morfémákat tanulmányozva az a benyomásunk, hogy amíg a helynévképzők és a különféle származékneveket létrehozó személynévképzők állománya gazdag, a családneveket, illetve a családnévelőzményeket jellemző névképzés szerényebb eszközrendszert mutat fel: ez ugyanis lényegében kimerül a *Budai, Erdélyi*-féle nevek *-i,* illetőleg ennek jóval ritkább *-si* változatában (pl. *Kisfalusi*), a *Lőrince ~ Lőrinci*-féle nevek *-i/-e/-a* képzőjében, valamint a *Péterfi, Györfi* típusú nevek átmeneti státuszú *-fi* elemében. Ezek a morfémák tekinthetők tehát a magyar családnevek névformánsainak, amelyek közül az utóbbiakra — minthogy szerepük kizárólagosan a nexusjelölés — funkcionális egyneműség jellemző, az *-i* képző ugyanakkor poliszém természetű, hiszen az ómagyar korban aktív melléknévképzőként, sőt ez idő tájt (a családnévelőzmények idején) talán még helynévképzőként is funkcionál.

Ezt a képzőelemet emiatt a szakirodalomban nem tekintik egységesen családnévképzőnek, sőt az a vélekedés az általánosabb, amely a *budai* > *Budai* változással számolva a képzőt a családnévhez (vagy családnévelőzményhez) alapul szolgáló lexikális egység létrehozásában szerepet játszó melléknévképzőként határozza meg, s mint ilyet, a családnévformánsok köréből kirekeszti. Kompromisszumos javaslattal állt elő ebben a kérdésben N. FODOR JÁNOS, aki szintén a fenti változási folyamatot rajzolja ugyan fel, de azt is hozzáteszi, hogy mivel az öröklődő családnévanyagban az *-i* képzős nevek gyakorisága — az *-i* képzős melléknévi származék > családnév változás révén — külön névtípust eredményezett, ennek analógiás hatásával feltétlenül számolnunk kell a családnevek létrejöttének későbbi hullámaiban. „Az *-i* melléknévképző > *-i* családnévképző változás tehát akkor következhet be funkcióváltással, amikor kellő számú mintakövetésre alkalmas elem van a névrendszerben.” (2010a: 118). Az *-i* névformánsként funkcionálását, vagyis a *Buda* helynév > *Budai* sajátosságjelölő név > *Budai* családnév változási folyamatot megítélésem szerint legalább két dolog megnyugtatóan támogatja. Emellett szól egyrészt a helynévből formáns nélkül alakult családnevek típusa, az tudniillik, hogy a *Buda* helynévből nemcsak *Budai,* hanem *Buda* személynevek is keletkeztek, s ezek párhuzamossága a helynévi (s nem a melléknévi) alapszót erősíti a *Budai* névforma esetében is (lásd erről korábban, a sajátosságjelölő nevek kapcsán írottakat).[144] A másik körülmény pedig helyesírási természetű: a név-

[143] A *Kárpáti* névről mintaszerű esettanulmányt tett közzé FARKAS TAMÁS, amelyben a név születését, művelődéstörténeti hátterét, rendszertani helyét is igyekezett megvilágítani (2007).

[144] Megjegyzem ugyanakkor, hogy e két lehetőség között pusztán a rendszertani leírás kedvéért teszünk efféle különbséget, a konkrét névhasználatban ezek lényegében nem formalizálhatók ilyen merev szétválasztással, s csak annak a körülménynek van jelentősége, hogy a *Buda*

formáns funkció megítélésem szerint abban is testet ölt, hogy a helynév + *-i* képző struktúrájú családnevekben a képzőelem igen gyakran jelentkezik *y*-os írásmóddal. Ugyanilyen elkülönülést a többi családnévformáns esetében is megfigyelhetünk: a *ffy* írásmód vagy a *Balassa, Balassi, Jánossa, Andrássi* hosszú mássalhangzós jelölése egyaránt e morfémák sajátos funkcionális elkülönülését jelzi. Az *-i* képző családnévformánsi funkciója mellett teszi le a voksát KOROMPAY KLÁRA is (1981: 38). Ezek a helyesírási jellemzők nemcsak a mai családneveket jellemzik, hanem — és ennek van a mi szempontunkból a nagyobb jelentősége — megfigyelhetők már a családnevek kialakulásának időszakában is. A 14–17. századból való adatok mindhárom névstruktúra kapcsán jóval kedveltebbnek mutatják azt az írásmódot, amely a névformáns különállásáról tanúskodik; az *-i* képző kapcsán: 1428: Michael *Apathy* (Z. 8: 358, RMCsSz. 44), 1448: Johannis *Alathky* (Z. 9: 201, RMCsSz. 33), 1453: Francisci *Abay* (Z. 9: 416, RMCsSz. 21), 1455: Petro *Anarchy* (Z. 9: 190, RMCsSz. 38), 1463: Mathie *Alzegy* (Z. 10: 244, RMCsSz. 36), 1475: Michaele *Alfeldy* (Z. 12: 299, RMCsSz. 34), 1477: Benedicto *Arnathy* (Z. 11: 209, RMCsSz. 49), 1483/1483: Ladislaus *Arachay* (Z. 11: 350, RMCsSz. 46), 1495: Martinus *Arokhathy* (RMCsSz. 50), 1499: Matthaeo *Achay* (RMCsSz. 25), 1511: Paulus *Arthandy* (Károlyi 3: 77, RMCsSz. 50), 1530: Petro *Agardy* (RMCsSz. 28); a *-fi* formáns esetében: 1427: *Abaffy* [János] (RMCsSz. 21), 1488: Stephani *Amadefy* (H. 5: 336, RMCsSz. 37), 1496–1498: *Albertffy* (Cs. 2: 256, RMCsSz. 33), 1507: Franciscus *Appaffy* (Teleki 2: 298, RMCsSz. 44), 1510: *Anthalffy* (Cs. 5: 430, RMCsSz. 42), 1559: Laurencius *Alaffy* (RMCsSz. 32); illetőleg a patronimikumképző kapcsolódásánál: 1487: Petro *Andrassy* (Károlyi 2: 528, RMCsSz. 40), 1517: Michaelis *Andrassa* (PRT. 8: 560, RMCsSz. 40). A névformáns hosszú mássalhangzós kapcsolódása egyébként nemcsak a patronimikumképzővel összefüggésben jelentkezik, hanem az *-i* képzővel álló helynevek esetében is, amennyiben azok *s*-re végződnek; vö. pl. 1431: Georgio *Anyassy* (Z. 8: 450, RMCsSz. 43), 1512: Johanne *Almassy* (RMCsSz. 35), 1525: Ladislao *Aranyassy* (RMCsSz. 48), 1565: Georgium *Agyagossy* (Károlyi 3: 358, RMCsSz. 30), 1525: Thomas *Aythossy* (RMCsSz. 31), 1642: *Arokzalassy* Balint (RMCsSz. 50).

A *-fi* és a patronimikumképző családnévformáns szerepét sokkal kevésbé szokás megkérdőjelezni. Természetükről FARKAS TAMÁS a következőképpen nyilatkozott: „Olyan képzőként, amely nem csupán a családnév alapjául felhasznált nyelvi elem megformálásában, hanem közvetlenül a név megalkotásában játszik szerepet, egyértelműen csak a patronimikumképzőt *(-i,* ill. *-a, -e),* mellette pedig az ugyancsak apa-fiú (ill. felmenői, rokoni) összetartozásra utaló, a kései ómagyar korra képző szerepűvé váló egykori *-fi* összetételi elemet vehetjük számba.”

---

helynév, a *budai* melléknév és a *Budai* családnév összefüggése a nyelvhasználók számára egyértelmű.

(2010a: 9). Ebben a véleményben tehát az a felfogás tükröződik, hogy családnévformánsként a *-fi* az elsődleges lexikális névformáns szerepéből átértékelődve képzőformánssá alakult. Hasonlóan értékeli a formáns történeti hátterét még ZELLIGER ERZSÉBET (1991a: 538–9, 1991b: 17–8) és SZEGFŰ MÁRIA is (1992: 315). Abban, hogy a *-fi* szerepe a családnevek (pontosabban az ezek előzményéül szolgáló nexusjelölő sajátosságnevek) létrehozása, nemigen van vita a névkutatók között, abban a tekintetben azonban, hogy a *-fi* utótagként (tehát lexikális elemként) vagy képzőként tölti-e be az említett szerepet, már határozottan megoszlanak a vélemények. Birtokos jelzős szerkezet utótagjának minősíti a *Péterfia, Bánfi, Pálfi, Isvánfi* nevek *-fi(a)* elemét többek között KÁZMÉR MIKLÓS (1987a: 478), N. FODOR JÁNOS (2007: 125–6, 2010a: 110–1), VÖRÖS FERENC (2010: 136, utalva más lehetőségekre és a *-né* formánssal azonos megítélhetőségére), képzőként számol viszont vele például ÖRDÖG FERENC (1991: 489), SZEGFŰ MÁRIA (1992: 315), és képzőszerű utótagként határozza meg végül FEHÉRTÓI KATALIN (1975: 456, bár némely írásában mint utótagról szól róla; vö. pl. 1998a: 462).[145] Megítélésem szerint a *-fi* formáns nyelvi viselkedése azt a felfogást támogatja leginkább, amely szerint ez az elem elsődlegesen utótagként kapcsolódott az adott személynévi lexémához, és lexikális családnévformáns szerepét a névmagyarosítások, névváltoztatások alkalmával nyerte el, amikor is a természetes családnevek mintáját felhasználva *Békefi* típusú neveket hoztak vele létre.

A családnévformánsok eredetéről, funkcionális és alaki elkülönülésük körülményeiről, gyakoriságukról, kronológiai, nyelvföldrajzi és társadalmi jellemzőikről a szakirodalom alapos tájékoztatást nyújt,[146] ezekre azonban itt nem látom szükségesnek kitérni. Mindössze két olyan megállapítást emelek ki, amelyek névelméleti szempontból is nagy jelentőséggel bírnak. Érdemes egyrészt a patronimikumképzőkkel összefüggésben — akár etimológiai, akár funkcionális, akár alaktani kérdéseket feszegetünk is — szem előtt tartanunk KOROMPAY KLÁRA figyelmeztetését, azt tudniillik, hogy a magyar patronimikumképzők nem alkotnak különálló, önmagukban vizsgálható, zárt csoportot. „Éppen ellenkezőleg: a velük

[145] Hasonló funkciójú névelemnek mondja FEHÉRTÓI KATALIN a *Papuj, Koloswy* típusú személynevek *uj* elemét is (ami a szláv *uj, uja* 'nagybátya' szóval azonosítható), ám ezt — minthogy a személyek között tényleges rokonságot egy esetben sem sikerült kimutatnia — csupán logikai úton igyekezett igazolni (1975: 456).

[146] A formánsok alaki és jelentésbeli elkülönüléséhez lásd BENKŐ 1949a: 16, KOROMPAY 1981: 38–9, ÖRDÖG 1991: 490, SZEGFŰ M. 1992: 277, HAJDÚ 2003: 819, N. FODOR 2007: 118, 2010a: 105; illetőleg FARKAS 2010a: 13–4, VÖRÖS F. 2010: 138; gyakoriságukról KNIEZSA 1965/2003: 265–6; illetőleg KÁZMÉR 1987a: 478, FEHÉRTÓI 1998a: 462–3, VÖRÖS F. 2010: 139, FARKAS 2010a: 15; kronológiai viszonyaikról pl. FEHÉRTÓI 1969: 11; illetve KNIEZSA 1965/2003: 287, FARKAS 2010a: 15; nyelvföldrajzi sajátosságaikról pl. HAJDÚ 2003: 812, FARKAS 2010a: 15–6, VÖRÖS F. 2010: 137; társadalmi jellemzőikről pedig pl. KNIEZSA 1965/2003: 266, 287, FEHÉRTÓI 1998a: 465–6, SLÍZ 2008a: 470, FARKAS 2010a: 16.

kapcsolatos kérdések beletorkollanak családnévrendszerünk általános összefüggéseibe, s igen gyakran abban lelik magyarázatukat is." (1981: 39). Általában a családnévformánsok kapcsán pedig más oldalról arra is utalnunk kell, hogy a családnevek elemeként e formánsok funkciója — bármilyen gyökerekre megy is egyik vagy másik vissza — egységesen a nexusviszonyok jelzése. A funkcionális azonosságukat jól érzékeltetik azok a váltakozások is, amelyek ugyanannak a személynek az (esetleg csupán alkalmi) megjelöléseiben tartalmazzák hol az egyik, hol a másik elemet (pl. *Bereczkffy ~ Bereczky,* lásd erről a korábban mondottakat is).

A családnevek és a sajátosságjelölő nevek között — amint ez a rendszertani leírások során is kiderült — igen szoros összefüggések mutatkoznak meg, s ezekre, illetőleg arra, hogy a családnevek kialakulásában a sajátosságjelölő nevek játszhatták a domináns szerepet, az előzményirodalom ugyancsak felhívta a figyelmet, persze sajátosságjelölő nevek helyett a hagyományos terminológia szerint ragadványnevekről szólva (vö. pl. MELICH 1943: 273, BÁRCZI 1958a: 139, FEHÉRTÓI 1965: 419, 1969: 5, B. GERGELY 1977a: 6). A két névfajta viszonyát B. GERGELY PIROSKA úgy határozta meg, hogy a családneveket az összes személynévfajta közül a legtöbb és a legerősebb szálú kapcsolat egyértelműen a ragadványnevekhez fűzi (1981a: 81–2). A fentiekben arra is rámutattunk, hogy még az olyan elnevezések is, amelyek végső soron referáló nevekre mennek vissza, sajátosságjelölő funkción keresztül nyerték el nexusjelölő szerepüket, s váltak családnevekké. Noha a kapcsolat nem egyoldalú, hiszen a családnevekből is keletkezhettek sajátosságjelölő nevek (ahogyan ezt az adott névfajta tárgyalásakor említettük), mégis nyilvánvaló, hogy a sajátosságjelölő nevek családnévvé válása a magyar személynévtörténetben ennél jóval erősebb változási folyamat volt.

2.4. Affektív nevek

2.4.1. Az affektív nevek rendszertani helye és funkcionális kérdései

1. Az affektív nevek funkcionális értékét, kognitív-szemantikai tartalmát a névadó-névhasználó és a megnevezett személy közötti valamilyen érzelmi viszony határozza meg. E személynévfajta jellegzetesen másodlagos kategóriaként fogható fel, amelynek tagjai bármelyik másik személynévfajta egyedeiből létrehozhatók — többnyire azok alaki módosításával. Pragmatikai síkon ezért az efféle neveket módosított neveknek is nevezzük. Bennük ugyanakkor az affektív funkció olyan meghatározó módon van jelen, hogy az eredeti (vagyis a hozzájuk alapul szolgáló személynevekre jellemző) funkciókat lényegében teljesen háttérbe szorítja (vö.

HOFFMANN 2008a: 12, 16).[147] A szakirodalom többnyire a referáló nevekből (vagyis a listanevekből) a becézés szándékával alkotott neveket emeli ki e személynévfajta elemei közül (pl. *Péter* > *Peti, Katalin* > *Kató, János* > *Jancsi*),[148] és a további esetekre kevésbé fordít figyelmet, pedig affektív nevek nexusnevekből (pl. *Sebestyén* > *Sebi, Hoffmann* > *Hofi*)[149] és sajátosságjelölő nevekből (pl. egy buta ember ragadványneveként *Tuskó* > *Tuskóci,* illetve egy vastagkeretes szemüveget viselő neveként a *Kobra* > *Kobracsek*) ugyancsak alakulhatnak. Minthogy az affektív nevek a dinamikus, aktív személynévfajták közé tartoznak, az elemzésük a forrásnév meghatározása mellett elsősorban azoknak a nyelvi eszközöknek a bemutatására irányulhat, amelyeket a közösség a megalkotásukra egy-egy időszakban felhasznál (i. m. 18).

2. A mai személynévhasználatban az affektív funkciójú nevek — a névhasználók közötti erős személyes-érzelmi kapcsolatok miatt — a mindennapi nyelvhasználat különböző szintjein, főképpen a szűkebb társas vagy családi környezetben igen nagy súllyal vannak jelen (vö. pl. BENKŐ 1950c: 335, HAJDÚ 1974: 41–3, 197, 2003: 726–30). Ezt a tapasztalatunkat történeti síkra vetítve ugyancsak azt feltételezhetjük, hogy e névfajta a személynévtörténet és személynévhasználat bármely korszakában — így a mostani vizsgálataink időkereteit adó ómagyar korban is — alapvető szerepű lehetett. Arra ugyanakkor vajmi kevés esélye lehet a személynévtörténet kutatójának, hogy ezt a hipotézist az ómagyar kor viszonylatában tényekre is válthassa. A konkrét forrásadatok ugyanis aligha teszik azt lehetővé, hogy mögöttük érzelmi attitűd, affektív funkció nyomára akadhassunk. Hiába alapos a gyanúnk tehát arra, hogy az 1293: *Petrus dictus Petheuch* (Gy. 1: 149, ÁSz. 632), 1306: Petrus filius *Petri dicti petune* (A. 1: 115, FEHÉRTÓI 1969: 125), 1353: *Pauli dicti Powch* de Malah (A. 6: 99, FEHÉRTÓI 1969: 128), 1391: *Dominicum alio nomine dako* (Z. 4: 469, FEHÉRTÓI 1969: 81), 1397: *Pauli Paka dicti* (Zs. 1: 535/4858, FEHÉRTÓI 1969: 123) *Petheuch, Petune, Powch, Dako, Paka* névformái affektív funkciójú személynevek (is) lehettek, ha ezt alátámasztani közvetlen módon nem, legfeljebb általános érvekkel tudjuk. Egy-két, ebben a

[147] Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy természetesen a sajátosságjelölő nevek is hordozhatnak különböző érzelmeket, szociális üzeneteket a névviselő irányába. MINNA SAARELMA azt is hangsúlyozza, hogy az ilyen elnevezések a férfiak megnevezéseként gyakoribbak, és a nevek fele az illető személy megjelenésére, viselkedésére utaló negatív konnotációjú névforma (2013: 129). Minthogy azonban ezekben a nevekben a domináns szerepnek a leíró jelleg mutatkozik, illetőleg keletkezésüket tekintve is elsődleges alakulatok, rendszertani helyüket nem az affektív, hanem a sajátosságjelölő nevek között határozzuk meg.

[148] HAJDÚ MIHÁLY ezt a leszűkítést definícióba is foglalja (2003: 638).

[149] Itt jegyzem meg, hogy a családnevekből alakult affektív nevek strukturális-fonotaktikai mintázata és névalkotási módja feltűnő hasonlóságokat mutat a korai ómagyar kor származékneveinek efféle jellemzőivel (vö. *Petrus* > *Pet-e, Pet-ő, Benedictus* > *Ben-e, Ben-ő*), s legfeljebb az ehhez felhasznált képzőelemek terén mutatkoznak számottevő eltérések.

tekintetben kivételesen informatív — és talán némi általánosításra is lehetőséget nyújtó — adatra ugyanakkor szerencsés véletlenek folytán néha mégis rábukkanhatunk. A következőkben ezek köréből emelek ki néhány jellemző példát.

Olykor például az a körülmény hoz elénk nem is remélt, ám nagyon értékes információkat, hogy egy-egy személyre több okiratban is történik utalás, s ezekben az illető eltérő névemlítésekkel szerepel. Talán affektív funkciójú nevet rejtenek, azaz a becézés nyomára vezetnek a korábban már idézett 1372: *Bagich,* 1373: *Margareta,* 1374: *Magich,* 1375: *Magdalena* adatsor egyes névformái (BERRÁR 1952: 55). E nevek közül ugyanis a *Magics*-ot vélhetően a *Magdalena* származékneveként használták a korban, de a becéző szerepe — noha valószínűsíteni lehet — nem igazolható. A *Bagics* esete azonban más: e névalak ugyanis aligha keletkezhetett másképpen, mint a *Magics* ikerítéses párjaként, s ehhez így az affektív szerepet nagyobb kockázat nélkül hozzákapcsolhatjuk. Vélhetően a tényleges affektív funkciót érhetjük tetten a következő adatsorban is: 1315: *Ladizlaus,* 1320: *Lach,* 1321: *Lachk* (RÁCZ E. 1956a: 138), ahol a *Ladislaus* mint latinul szereplő standard oklevélforma mellett a *Lac* és a *Lack* származéknév használatos az illető személy megjelöléseként.[150] Azt pedig a mai személynévhasználatból tudjuk, hogy a többféle képzett alak vagy származéknév egyidejű jelentkezése jó esélyekkel jár együtt (legalább az egyik esetében) a becéző funkcióval is. Ugyanígy értékes adatra akadunk az 1525. évből, a korábban más vonatkozásban már szintén idézett *Katherina – Kathko* példájában is: „nobilis condam domine *Katherine* alias *Czompokathko* vocate filie olim Iohannis similiter Czompo" (N. FODOR 2010a: 141).

Néha még a — lejegyzők kezét a nevek oklevélbeli rögzítésében a személynevekénél jóval szigorúbban megkötő — helynevek szerkezete is bepillantást enged a korszak affektív neveinek tárházába. Az például, hogy a Zala megyei *Jakabfalva* egy ízben *Jakusfalva*-ként tűnik fel az oklevelekben (1372: *Jakusfolua,* 1478: *Jakabfalwa,* p., Cs. 3: 65) vélhetően arról árulkodik, hogy a falu birtokosát „hivatalos" referáló nevén *Jakab*-nak nevezték ugyan, de a ténylegesen funkcionáló, beszélt nyelvben használatos neve sokkal inkább a *Jakus* lehetett (további hasonló példákhoz lásd még MELICH 1914: 24 is).

2.4.2. Az affektív nevek morfológiai, alakszerkezeti jellemzői

1. A névfunkció felderítésének a nehézségei, az tehát, hogy a forrásokban ránk maradt *Jákó, Mike, Petes, Pénteka* stb. személynevek affektív, referáló vagy sajátosságjelölő funkciójáról — információk híján — többnyire nem hozhatunk döntést, azzal is együtt jár, hogy a konkrét esetekben a képzők funkciójáról sem nyi-

[150] Ez utóbbiak bármelyikét latinizálhatta egyébként az oklevélíró a *Ladislaus* formával (lásd erről alább).

latkozhatunk egyértelműen.[151] A névfunkciót ugyanakkor minden esetben el kell választani a morfológiai szerkezet kérdésétől, az ugyanis, ha a funkcionális és az alaki vizsgálat egybecsúszik, hibás, ellentmondásos megállapításokhoz vezethet.[152] Az affektív funkció kifejezését például többféle morfológiai eszköz is elláthatja ma is, és elláthatta az ómagyar korban is. Közöttük a két legjelentősebb eljárásnak a név megrövidítését (pl. 1211: ioubagiones … *Pet* filius Warou, PRT. 10: 507, ÁSz. 627; 1211: Simon filius *Jac,* PRT. 10: 507, ÁSz. 401),[153] illetőleg a képzést tekinthetjük:[154] az utóbbi megvalósulhat a rövidített (pl. 1256: Almus, *Petew,* Wancha … jobagiones castri Jawriensis, H. 3: 20, ÁSz. 632; 1244/1346: uxor *Jakou* comitis, H. 6: 44, ÁSz. 401) és a teljes személynévi tőhöz kapcsolódóan is (pl. 1273: *Peterke* filiorum Petres de Nempty, H. 8: 151, Sztp. 2/2–3: 49, ÁSz. 631; 1231: ancille: … *Penteca,* Kathe, Vtalov, MES. 1: 280, ÁSz. 624).[155] Ismételten jelzem ugyanakkor, hogy az említett személynévi adatok névfunkciója a források fényében többnyire nem igazolható, s az affektív szereppel esetükben — akár a névrövidítés, akár a képzés kapcsán — csak mint az egyik lehetőséggel

[151] Egy-egy képzett személynév kapcsán még annak a lehetősége is felmerült, hogy esetükben a képző funkciója a nemi jelleg kifejezése is lehetett. Erre utalt BERRÁR JOLÁN akkor, amikor azt hangsúlyozta, hogy míg a képző nélküli *Péntek, Szombat, Karácsony* névformák csak férfinevekként adatolhatók, a képzővel álló *Pénteka, Szombatka, Karácsonya* egytől egyig nők neveiként szerepelnek a forrásokban (1952: 63). A női nevek lehetséges névformánsairól J. SOLTÉSZ KATALIN is említést tesz (1979: 19).

[152] Ez a gondolat RÁCZ ENDRE írásaiban is megjelenik (vö. pl. 1960: 147).

[153] A névrövidítés szakirodalmához lásd pl. PAIS 1925: 110–1, MIKESY 1949: 260, BENKŐ 1950d: 230–3, 1967b: 379, RÁCZ E. 1966, 1967: 294 stb., illetőleg a tudománytörténeti összefoglalás szándékával is HAJDÚ 2003: 639–48. Noha a névrövidítés az általános szakirodalmi vélemény szerint a 14. századig volt produktív névalkotási eljárás (vö. pl. RÁCZ E. 1956a: 138), néhány nyelvjárásban (pl. a halmágyi, szakadáti, csángó nyelvjárásszigeten) az affektív funkciónak ma is ez az egyik legjellegzetesebb kifejezőeszköze (RÁCZ E. 1966: 408–11; az újabb kori névrövidítésekhez és az azokat inspiráló tényezőkhöz lásd még 1967: 294 is).

[154] A képzés rendkívül gazdag szakirodalmából általánosságban csupán néhány, elméleti szempontból is jelentősebb munkára utalok: D. BARTHA 1958, B. LŐRINCZY 1962, SZEGFŰ M. 1991, 1992, HAJDÚ 1974, 2003: 649–99, MOZGA 2013; de a fentiekben, egy-egy problémakör kapcsán természetesen további írásokról is igyekszem említést tenni.

[155] A morfológiai eszközök között további, ám az ómagyar kor időszakában kevésbé jelentős eljárásokat is megemlíthetünk. Az ikerítésről például azt tartja a szakirodalom, hogy a 17. század előttről nemigen idézhetők e körbe tartozó esetek, de a korábban említett *Bagics* névforma erre rácáfolni látszik. Az azonban kétségtelen, hogy az ikerítés az ómagyar kor évszázadaiban alig játszhatott érdemleges névalkotó szerepet, s arra pedig, hogy ezeknek az ikerítményeknek a nyomára akadhassunk, még kevésbé vannak lehetőségeink (az ikerítésről mint névalkotási módról lásd pl. MELICH 1914: 12–3, TOLNAI 1927: 172, RÁCZ E. 1956b, 1960: 146, 1967: 295, KÁLMÁN B. 1989: 62, ZELLIGER 1991a: 537, 1991b: 15–6, HAJDÚ 2003: 705–7 stb., a tudománytörténeti összefoglalásához pedig SZIKSZAINÉ 1999). A további, ugyancsak ritkább névalkotási módokhoz lásd SZABÓ T. A. 1966/1972: 319–20, HAJDÚ 2003: 699–718.

számolhatunk.[156] Ezt a megszorítást az itt következő fejezet egészében érvényesnek kell tekintenünk még akkor is, ha a továbbiakban ezt nem is hangsúlyozom minden esetben. Azt az eljárást találtam ugyanis célszerűnek, hogy valamennyi olyan (akár funkcionális, akár morfológiai) kérdésre, amely a képzéssel mint morfológiai eljárással összefüggésben áll, egy helyen térjek ki. Erre pedig azért az affektív funkció mutatkozott a leginkább alkalmasnak, mert az itt előkerülő jelenségek mindegyike bizonyosan szerepet játszott az affektív nevek létrehozásában is, noha adott esetben emellett valamely névben más funkciót is betölthetett.

A névrövidítés és a névképzés szerepkörének sajátos egymásra rétegződését vetette fel újabb kori, képzéssel kapcsolatos jelenségek magyarázatára egy írásában SZABÓ T. ATTILA. Elképzelhetőnek tartotta ugyanis, hogy a modern kori affektív nevek alkotásában a rövidült tőből való továbbképzés kedvező lehetőségét éppen az teremtette meg, hogy már az ómagyar korban is voltak névvégi rövidüléssel alakult személynévi származékok. „Eredetileg az ilyen rövidült nevek alkalmasint közömbös hangulatú, de csak bizalmasabb körben megszólításkor használt névalakulatok lehettek, s ha idővel éppen az ilyen természetű használat miatt a teljes név ellentettségében becejellegűeknek tekinthették is őket, a mindennapi használatban becejellegük annyira meggyengülhetett, hogy szükségessé válhatott a gyöngédítő jellegnek a korabeli élő becézőképzőkkel való erősítése, fokozása." (1966/1972: 326). Noha ezt a fajta funkcionális egymásra épülést igazolni nem tudjuk, az igencsak feltűnő, hogy a képzők kapcsolódásában — a jövevényszemélynevek származékait tekintve legalábbis — jelentős arányeltolódást tapasztalunk a rövidített személynévi tőből való névképzés javára. Ez azt jelenti tehát, hogy például a *Petrus ~ Péter* referáló név kapcsán összességében jóval gyakoribb az olyan képzős forma, amely a *Pet- ~ Petr-* csonkított tőből származik (pl. *Pete, Peta, Petke; Petre, Petra, Petres*), mint az olyan, amely a *Peter* alapnévből alakult (pl. *Peterke*). Ennek kapcsán azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az összefüggés csak a jövevényszemélynevekre (főleg az egyházi latin eredetű referáló nevekre) érvényes, a magyar közszói előzményből lett személynevek másodlagos képzésénél (pl. *Fehéra, Pénteka*, *Szombatka, Farkasd, Hitvánd* stb.) a névcsonkításra nemigen ismerünk igazolható példákat.[157]

---

[156] Azt sem tartom lehetetlennek, hogy az egyik személynek a *Petke* éppenséggel a referáló neve volt, míg a másiknak, egy *Péter* referáló névvel megjelölt személynek pedig az affektív neve. Ahogyan a mai személynévhasználatban is találunk erre analóg példákat, lásd pl. a *Kata, Gergő, Lili* nevek affektív használata mellett az ezekben a formákban anyakönyvezett referáló neveket is.

[157] E nevek persze az adott közszóból is alakulhattak képzéssel (pl. *hitvány* > *Hitvánd*), s akkor mint elsődleges személynévformák sajátosságfunkciójú nevekként jöttek létre, de esetükben a személynévi szerepű *Farkas, Szombat* stb. elnevezések továbbképzésének (azaz a másodlagos névképzésnek) a lehetősége sem vethető el.

1.1. A névrövidítés mint névalkotási mód RÁCZ ENDRE szerint szinte nemzetközi eljárásnak is tekinthető, hiszen megvan a németben, egyes szláv nyelvekben, az angolban, a spanyolban (1966: 408, lásd még ehhez SMART 1995: 784, SAARELMA 2013: 147). Részben ehhez a gondolathoz csatlakozva, de annak a fényében is, amire fentebb utaltam, hogy tudniillik a magyar névrendszerben a közszói eredetű neveknek láthatóan nem alakultak ki rövidített származékneveik, és esetükben a képzők sem a rövidített, hanem a teljes személynévformához kapcsolódtak, a névrövidítés történetét FEHÉRTÓI KATALIN átértékelendőnek tartja, és ebben nagyobb súllyal számol az idegen nyelvi (német, szláv) hatás szerepével is (1997d: 104).

Mielőtt az idegen nyelvi minta lehetőségét mérlegelnénk, utalnunk kell ezzel is összefüggésben BENKŐ LORÁND azon megfigyelésére, miszerint „Az Árpád-kori magyar névanyag egyik jellegzetes típusát alkotják azok az ismeretlen, megfejthetetlen eredetű egytagú zárt személynevek, amelyek valószínűleg egy ősibb magyar névtípus kihalófélben levő maradványai.”: *Bed, Bek, Bod, Csom, Kob, Mok, Pat;* ezek a névalakok olykor képzőkkel: *Beke, Boda, Bodos, Csoma, Moksa*, máskor pedig a minden bizonnyal etimologikus véghangzóval szerepelnek: *Kaku, Beku, Budi, Bedu, Mocu* stb. Ezt a névtípust BENKŐ LORÁND egy ősmagyar névalkotási mód örökségének tartja, amely a 11–13. században még igen eleven volt (1950a: 21, 1950d: 233, 1992: 64, de hasonlóan nyilatkozik az efféle névalakokról BÁRCZI GÉZA is, 1958a: 130).[158] Ezek az elnevezések — akár belső névalkotási folyamat eredményeként, akár más nyelvekből való átvétellel keletkeztek — feltétlenül analógiaként szolgáltak az egyházi latin személyneveknek a magyar névrendszerbe (névrövidítéssel, névképzéssel) történő integrálódásához is.

Az idegen minta szerepével kapcsolatban MELICH JÁNOS más (határozottabb) véleményt képvisel. Azt hangsúlyozza, hogy azok a névalkotási módok (a rövidítés mellett a képzés, ikerítés), amelyeket a magyarban származéknevek alkotására felhasználtak, aligha idegen nyelvi hatás alatt keletkeztek (1914: 13). Én magam is úgy gondolom, hogy ezek a jellegzetes morfológiai megoldások inkább tekinthetők univerzális névalkotási eljárásoknak, s nem feltétlenül kell bennük idegen nyelvi hatást gyanítani pusztán azért, mert a magyarság szomszédságában élő népeknél is gyakori jelenségnek számítanak. A külső tényezők, az idegen nyelvi befolyás szerepét olyan névadási módok kapcsán lehet talán nagyobb valószínűséggel feltenni, amelyek a magyar társadalomban eleinte bizonyos rétegek névhasználati szokásaira voltak jellemzőek, illetve jellegükben is kevésbé tudtak a magyar szóalkotási módok közé szervesen beilleszkedni. Későbbi időszakok példáit idézve

[158] GYÖRFFY GYÖRGY szkeptikus, de egyúttal igen szellemes megjegyzése szerint az efféle személynév-alakulatok szláv, germán vagy román nevek közé sorolása „a nyelvész névtár-ismeretétől függ” (1996a: 462), amiből névtani tanulságként pedig az adódik, hogy „szótárazással minden s mindennek az ellenkezője is megmagyarázható” (i. m. 467).

azt látjuk, hogy a német referáló nevekből alakított *Anton > Tóni, Elisabeth > Betti, Maria > Ria, Ignaz > Náci* típusú affektív neveket például nálunk a városi, főleg a pesti német polgárság terjesztette el, s ezek analógiájára a magyarban is alakultak — tipikusan a polgári társadalom termékeiként — *Ödön > Dönci, Albert > Bertus, Amália > Máli*-féle affektív alakok (vö. pl. BENKŐ 1950c: 339 BERRÁR 1952: 54, illetve CSEFKÓ 1929: 368–9).

1.2. A személynév-történeti szakirodalomban a két morfológiai megoldás, a névrövidítés és a képzés közül a k é p z é s részesült a lényegesen nagyobb figyelemben (a rövidítés is rendre ezzel kapcsolatban kerül elő). Noha a személynévképzés mint névalkotási eljárás — rendszertani, etimológiai tekintetben — támaszkodhat egyfelől a nyelvben meglévő személynévi funkciójú elemek állományára, másfelől pedig a nyelv teljes szókincsére, az affektív nevek létrehozásában természetesen csakis az olyan képzőelemek vehetnek részt, amelyek — mint fentebb is jeleztem — már meglévő, más funkciójú személynévfajták egyedeihez járulnak. Itt tehát a névképzés kérdését jórészt ilyen, szűkebb értelemben érintem, de alkalmanként utalok az *erő >> Erős*-féle képzett névalakok helyzetére is.

Az egyes szakmunkákban a *Péterke, Pető* névformák *-ke, -ő* elemének a megítélése nem egységes. A legáltalánosabb nézet szerint az ómagyar korban ezek kicsinyítő-becéző szerepet töltöttek be: ezt vallotta például MELICH JÁNOS (1914, a funkciót *becézgetés*-ként jelölve meg), BÁRCZI GÉZA (1967: 379–80), KÁLMÁN BÉLA (1989: 63–4), D. BARTHA KATALIN (1958: 103–18), illetőleg FEHÉRTÓI KATALIN (1969) is. Személynévképzésről mint funkcióról szól viszont a történeti grammatikában az e fejezetet író SZEGFŰ MÁRIA, aki azonban azt is hangsúlyozza, hogy az ősmagyar és a korai ómagyar kor időszakában „a személynévképzés és a becézés funkciója nem vált szét" (1991: 250). A kései ómagyar korig e formánsok elsődleges szerepe megítélése szerint az volt, hogy elősegítsék a tulajdonnévvé, konkrétan a referáló vagy sajátosságjelölő névvé válást, és ehhez társulhatott egyidejűleg a becézés funkciója, a „kedveskedő képesség" is. Arra is felhívja továbbá a figyelmet, hogy az idegen eredetű, a magyarban képzőt kapó nevek nyelvi szerepe teljesen megegyezett a magyar képzett nevekével (nem arról van tehát szó, hogy ezeknek inkább lett volna becéző szerepük), a formánsok azt segítették elő, hogy az idegen elemek belesimuljanak a magyar névrendszerbe (i. h.).

Anélkül, hogy az ómagyar kori személynévképzők és képzett személynevek teljes körű szisztematikus feldolgozását elvégeznénk, s az egyes képzők egymással való kapcsolatait, rendszertani helyét kijelölnénk, ebben, a funkciót érintő a kérdésben nem foglalhatunk a fent írottaknál pontosabban és megalapozottabban állást.[159] Egy efféle feldolgozáshoz — amint azt MOZGA EVELIN is kiemelte (2013:

[159] A helynévképzőkről és általában a helynévképzésről nemrégiben BÉNYEI ÁGNES jelentetett meg monográfiát (2012). A személynévképzők problematikáját feldolgozó dolgozat e munka testvérköteteként születhet meg.

154) — a korszerű adatkezelési technológiák ma már számos új lehetőséget kínálnak, de ennek hasznosítása mellett a képzős személynevek vizsgálatának elméleti-módszertani megújítására is szükség van, mégpedig olyan módon, hogy annak alapelvei, metódusai az ómagyar kori személynévrendszer funkcionális szemléletű leírásához szervesen illeszkedjenek. A funkcionális megközelítés szempontjából e feldolgozás alapköveit néhány lehetséges sarokpont rögzítésével ugyanakkor már e helyütt is lefektethetjük.

Úgy tűnik egyrészt, hogy a fentebb említett két jelentős morfológiai eszköz, a névrövidítés és a névképzés az Árpád-kor időszakában funkcióját tekintve a jövevényneveket érintően nemigen különbözött egymástól, azaz a *Pet* és a *Pető, Pete* névformák ugyanolyan funkcionális értékkel rendelkeztek, s származéknevekként a viszonyuk a latin *Petrus* > magyar *Péter* alapnévhez is teljesen azonos lehetett. Ennek alapján pedig azt a lehetőséget is fölvethetjük, hogy a névrövidítés mint névalkotási mód akár úgy is definiálható, mint a névképzés egyik (valójában morféma nélküli) altípusa. E felvetést mérlegre téve azt is látnunk kell, hogy mindkét morfológiai eszköz fontos szerepet játszott a jövevényszemélyneveknek, elsősorban az egyházi latin eredetű referáló neveknek a magyar személynévrendszerbe történő beillesztésében. A két névalkotási eljárásnak erre a kétségkívül meglévő adaptációs szerepére ugyanakkor az ős- és ómagyar kori belső keletkezésű névalakok fonotaktikai és morfológiai mintája is minden bizonnyal hatással lehetett (lásd ehhez még MOZGA 2013: 158–9).[160]

2. Ezt a gondolatmenetet nemigen fűzhetjük tovább anélkül, hogy az a l a p n é v és a s z á r m a z é k n é v viszonyát névelméleti síkon ne tisztáznánk. A két terminus viszonyfogalomként, csakis egymással szoros összefüggésben, tulajdonképpen egymást kölcsönösen meghatározva értelmezhető. Alapnévnek nevezek ennek értelmében minden olyan személynévalakot, amelyből különböző névalkotási eljárásokkal újabb személynévformák alakulnak; származéknévnek minősülnek viszont azok a személynevek, amelyek valamely más, ugyancsak személynévi funkciójú tulajdonnévből másodlagosan, különböző névalkotási módok révén mint az alapul szolgáló névforma származékai keletkeztek. Az alábbiakban a fogalompár használatát egyetlen személynévbokor elemeinek, a latin *Petrus* névvel etimológiai összefüggésben lévő magyar személynévformáknak a segítségével kívánom konkrétan is megvilágítani. Mielőtt azonban ezt megtenném, előrebocsátok néhány fontos megállapítást a személynév-történeti szakirodalomból.

Az általam alapnévnek és származéknévnek tekintett névformákat a szakirodalomban — nem feltétlenül terminusként — rendszerint az *alapnév* vagy *alapalak, teljesebb alak,* illetőleg a *becéző vagy egyéb változat, névváltozat* fogalmakkal nevezik meg a kutatók, s a viszonyukról azt tartják, hogy egy-egy gyakoribb név-

[160] A kétszótagos fonotaktikai minta a származéknevek fonológiai-morfológiai struktúrájában a legkorábbi időktől kezdve máig meghatározónak látszik.

nek (többnyire referáló szerepű egyházi latin személynévnek) egész sor származéka is kialakulhatott (RÁCZ E. 1956a: 133, 135, KÁLMÁN B. 1961: 34, B. LŐRINCZY 1962: 24, BENKŐ 1967b: 384, FEHÉRTÓI 1968: 321, 1981: 5–7, HAJDÚ 1974: 38–9, 41–2, 2003: 638, KOROMPAY 1978: 56, 1980: 519, SLÍZ 2011a: 49), s ebben a tekintetben a férfi és női nevek viselkedése között nincsenek különbségek (az utóbbiakhoz lásd pl. BERRÁR 1949b).[161] Ez a jelenség ugyanakkor nemcsak az egyházi latin eredetű referáló nevek kapcsán érhető tetten (noha kétségkívül ott a legszembetűnőbb), hanem a szláv vagy német jövevényszemélynevek körében is megfigyelhetjük. FEHÉRTÓI KATALIN a szláv *Budimir* névvel kapcsolatba hozható származékok kérdésében utal azonban arra a problémára, hogy ezek a *Bud-* ~ *Bod-* kezdetű névformák a magyarban és a szlávban az adott névalakítási folyamatok révén egyaránt létrejöhettek (1981: 7). BERRÁR JOLÁN pedig a német *Kunigunda* számos, vélhetően a német névhasználatban kialakult származékát mutatja be, amelyek közül némelyek (pl. a *Kinge*) a magyarban is meghonosodtak (1949b: 68–72). Mindez az alábbi következményekkel jár együtt.

A személynévképzők és a képzett személynevek vizsgálatát jelentős mértékben megnehezítheti az a körülmény, hogy számos névformáns a magyar és a szláv nevekben is előfordul, s ezeknek ilyen módon nemcsak a morfológiai leírása, hanem általában a keletkezéstörténeti értékelése is bizonytalan. Ezekről a nevekről könnyen kiderülhet ugyanis, hogy azok a maguk morfológiai összetettségében kerültek át valamely szláv nyelvből (vö. B. LŐRINCZY 1962: 26, lásd még BENKŐ 1950c: 336, 339, RÁCZ E. 1960: 146, KNIEZSA 1965/2003: 276, 280–1, 288–9, J. SOLTÉSZ 1983: 274, FEHÉRTÓI 1981: 8, 1992: 55, 1997a: 73, 1997d: 104, 1999a), ám „ómagyar kori őseink tudatában ezek a készen kapott idegen nevek és a magyar alkotások, következésképpen a rajtuk lévő képzők is, teljesen összekeveredtek” (B. LŐRINCZY 1962: 116, lásd még FEHÉRTÓI 2006: 329). Máshová téve a hangsúlyokat viszont ez a nyelvek közötti képzőtörténeti kapcsolat azt is eredményezheti, hogy bizonyos képzőelemek (pl. *-ka/-ke, -kó/-kő, -csa/-cse*) elterjedéséhez az is hozzájárulhatott, hogy az adott morféma a szláv nyelvekben is produktív személynévképzőként funkcionált, s a magyar formáns pozícióját a nyelvünkbe átkerülő szláv képzett nevek is erősíthették (vö. SZEGFŰ M. 1991: 253).

Az alapnév és a származéknév viszonyában azonban másféle nehézségekkel is kénytelenek vagyunk szembenézni: nem minden esetben könnyű ugyanis egy-egy származéknévről megállapítani azt, hogy mely alapnévhez kapcsolható. Ilyen esetekben többnyire az okozza a problémát, hogy egyidejűleg több alapnév is szóba jöhet előzményként, mint például a *Mikó* esetében, amelynek az alapneveként a

[161] Az általam javasolt *alapnév – származéknév* fogalompár is megjelenik ugyanakkor az előzményirodalomban: RÁCZ ENDRE például használja e terminusokat, anélkül azonban, hogy definiálná őket (1960: 147, 1967: 296). Más munkájában az *alapszó – származékszó* fogalmak is helyet kapnak, ám ugyancsak definíció nélkül (1970: 125).

Mihály és a *Miklós* egyaránt felvethető (RÁCZ E. 1946: 52–3). És noha némely adatok arra utalnak, hogy ez a névforma a *Miklós* rövidített és képzett származéka lehetett inkább etimológiai tekintetben (vö. pl. 1333: comes *Nicolaus* de Barcha … pro dicto *Micow* de Barcha, A. 3: 11, SLÍZ 2011b: 353), később, a *-kó* képző elterjedésével ez a névforma a *Mike, Mika* társaként a *Mihály* származékneveinek sorába is beilleszkedett (vö. RÁCZ E. 1946: 53). Hangtani és névgyakorisági megfontolások alapján tekintette inkább a *József* (régen *Izsép ~ Izsip* is) alapnév származékaként az *Izsó* személynevet BENKŐ LORÁND, s hozott érveket az *Esau*-val való kapcsolata ellen (1948: 56–7, lásd még KOROMPAY 1980: 521). Más esetekben pedig az egyes kutatók által feltételezett alapnév és származéknév viszonya éppenséggel cáfolható: az 1331: *Farkasius dictus Fokou* adat (A. 2: 546, SLÍZ 2011b: 132) *Fakó* megnevezését WERTNER MÓR úgy tekinti, hogy az a *Farkas* származéka lehet (1915). Ezt a felvetést azonban hangtani érvek alapján RÁCZ ENDRE nem tartja valószínűnek, s a szinonim nevekhez alapul szerinte az szolgált, hogy a *fukó* > *fokó* > *fakó* a farkas és a kutya közös neveként lehetett a korban használatban (1946: 53, lásd még 1956a: 137, illetve SLÍZ 2008c: 127, 2011a: 181, 69. lábj.).

Fontos elméleti kérdésként fogalmazható meg továbbá az is, hogy számolnunk kell-e az alapnév és a származéknév relációjában azokkal az egyáltalán nem csekély számú magyarban keletkezett, közszói eredetű személynevekkel (pl. *Gungus, Gungud, Gungh* < *gyöngy, Sumus, Somod, Sumug, Som* < *som*), amelyek ugyanazon alapszó személynévi származékaiként jöttek létre, s közöttük vannak képző nélküli és képzős alakok egyaránt (vö. B. LŐRINCZY 1958: 524–5). Megítélésem szerint akkor járunk el következetesen, ha az alapnév és a származéknév kapcsolatában ezektől a névformáktól eltekintünk, a definíció értelmében ugyanis a származéknevek közé csak olyan névalakok tartozhatnak, amelyek személynévi lexémából alakultak annak különféle alaki módosulásaival. A fenti példák körében a *Somos, Somod* személynév csak abban az esetben minősülhet származéknévnek, ha a *Som* személynévből és nem a *som* növénynévből keletkezett. Ennek eldöntésére azonban a legtöbb esetben nincs lehetőségünk.[162]

Itt kell kitérnünk arra a felvetésre, miszerint a képzett nevek értékelésében is alkalmazható egyfajta skaláris szemlélet. Ezt az *-s ~ -cs* képzős, közszói eredetű nevek példáján B. LŐRINCZY ÉVA meggyőzően igazolta, gondolatmenetét — szemléletbeli korszerűsége okán — hosszabban is érdemes idézni. Kifejtette, hogy bizonyos személynévi elemek — az egyik pólust képviselve — meglehetősen közel állnak a jövevényszemélynevekhez, vagyis ahhoz, hogy „tisztán" referáló nevekként pusztán azonosító jelleggel rendelkezzenek: a *Ban, Banus, Bansa, Bana, Band, Bank* < *bán; Eb, Ebus, Ebed* < *eb* nevek például kétségtelenül sok rokon

[162] A képzett személynevek keletkezési folyamatainak lehetséges irányaihoz és az egyes nevek megítélésének nehézségeihez legutóbb MOZGA EVELIN fűzött lényeges megjegyzéseket (2013).

vonást mutatnak a *Pet, Petes, Peted, Pete* < *Pet-* típusú származéknevekkel. A másik pólus körül sűrűsödő közszói eredetű személynevekre viszont inkább közszói sajátosságok jellemzőek: a *Hotolmos, Scekeres* névformák, minthogy képzőjüket már közszóként is viselték, személynévként nem sorolhatók a képzett nevek közé. A *Banus*-féle személynevek — közszói alapszavuk ellenére — alaki és szemantikai jellemzőiket tekintve is eltávolodtak a *Horogus*-féléktől, és kerültek egyre közelebb a jövevénynévi alapszóból lett *Petus*-félékhez. B. LŐRINCZY felfogása szerint a különböző etimológiai rétegekből táplálkozó *Banus,* illetőleg *Petus*-féle nevek története tehát össze is fonódhatott, s ez a keveredés az alapszó eredeti közszói jelentéstartalmának elmosódásával is együtt járt, aminek folytán ezek a névalakulatok éppen olyan identifikáló nevekké (az általam használt fogalmi mező szerint: referáló nevekké) válhattak, mint a magyar névhasználó közösség számára ismeretlen jelentéstartalmú jövevényszemélynevek, illetőleg a belőlük lett származéknevek. Annak a kiderítése ugyanakkor, hogy akkor, amikor valakit *Banus*nak neveztek el, milyen szándékok, motívumok játszottak ebben szerepet, vagyis hogy a névadás pillanatában számoltak-e a névadók az adott lexéma közszói jelentésével vagy sem, lehetetlen, „naiv" vállalkozás lenne. A különféle rétegek állandó kölcsönhatásban álltak egymással, egyik kategóriából a másikba való átfejlődések, jelentéselmosódások bizonyára sűrűn előfordultak. Mindez pedig a képzők kapcsán azzal a következménnyel is jár, hogy ha e különböző eredetű, de fejlődésükben egymáshoz kapcsolódó nevek összekeveredhettek, akkor a képzőik funkciójában sem lehetett lényeges különbség. Ez B. LŐRINCZY ÉVA szerint már csak azért is valószínű, mert az egy ideig két külön síkon haladó, tehát a közszóból alakult és a jövevényszemélynevek éppen a továbbképzés mozzanatától kezdve fonódtak ilyen módon egybe (lásd mindehhez részletesebben B. LŐRINCZY 1957: 88–89, 92, 1960: 140–3, 1962: 33–4, 38–9).

A továbbiakban egy konkrét példával illusztrálva azt igyekszem bemutatni, milyen sokszínű hálózatot alkottak az ómagyar korban az alapnevek és a származéknevek. Ehhez — mint jeleztem — egyetlen névbokornak, a *Petrus* ~ *Péter* ómagyar névcsaládjának a tanulságaira építek. A latin *Petrus* átvételeként a magyarban gyökeret vert *Péter* személynév (mint referáló név) nyelvünkben már igen korán az egyik leggazdagabb névbokorral rendelkezett. A magyar személynévrendszerbe történő beilleszkedése jószerével — az alapnévként tekintett *Péter* kivételével — képzőelemek segítségével történt (e képzők sokféleségéhez lásd pl. SZEGFŰ 1991: 251–3, KÁLMÁN B. 1989: 63–4, D. BARTHA 1958: 103–18). A magyar képzőmorfémák a *Petrus* rövidített alakjához járultak, mégpedig kétféle kapcsolódást mutatva: a névrövidítés realizálódhatott egyrészt az *-us* végződés elhagyásával (*Petr-* tövet eredményezve), de éppoly tipikusnak mutatkozik a második szótag elhagyása (azaz a *Pet-* tő létrehozása) is. A *Péter* alapnévvel genetikus kapcsolatban álló, a *Pet-* ~ *Petr-* tövekből különböző képzőelemekkel alakult személynévi formákat a korábban mondottaknak megfelelően származékneveknek ne-

vezem. Egyáltalán nem szokatlan ugyanakkor, hogy utóbb maguk az egyes származéknevek is alapul szolgálnak további képzésekhez: újabb származéknevekhez.

Amint azt a 13. és 14. ábrán (amelyek egyrészt a *Petr-,* másrészt pedig a *Pet*-tőből képzett személynévi formákat ábrázolják) láthatjuk, a latin *Petrus* személynévnek, illetve a magyar megfelelőjeként tekintett *Péter* alapnévnek az Árpád-kor magyar nyelvében 33 különböző személynévi származéka dokumentálható FEHÉRTÓI KATALIN névtárában (ÁSz.).

A 13. ábrán szerepeltettem a latin *Petrus* névformát is, mégpedig nem csupán úgy, mint a névbokor kiindulópontját, hanem mint olyan személynevet, amely az Árpád-kor írott forrásaiban igen gyakran feltűnik. Azt, hogy ez a névalak milyen névhasználati szereppel bírhatott a korban, a továbbiakban még érinteni fogom. A *Péter* alapnév ugyancsak szerepel a 13. ábrán mint több származéknév közvetlen előzménye. Az ábrák *-gal jelölt alakjai egyedi előfordulásúak az adott korszakban, és több tekintetben is kétséges a nyelvi realitásuk, tényleges személynévi szerepük. Ezen túl pedig általában is hangsúlyoznunk kell, hogy az egyes névformák között gyakoriságuk tekintetében eleve igen szembetűnő különbségek jelentkeznek. Amíg ugyanis a *Pete, Peta, Petes, Petk(ü)* vagy a *Péter, Petre* névformákat számosan viselték az ómagyar kor első évszázadaiban, a *Peti, Peted* vagy a *Petra* alakok alig egy-két adattal dokumentálhatók. Az egyes származéknevek Árpád-kori gyakoriságát az ábrákon a körök nagyságával igyekeztem jelezni.[163]

[163] A személynevek képzésekor a palatális tő és a veláris toldalék kapcsolata — noha ellentmond a hangrendi illeszkedés szabályainak — nem tekinthető kivételesnek: az itteni ábrákon is szereplő, referáló nevekből építkező származéknevek (pl. *Peta, Petra*) mellett a közszói alapszóból lett személynévi származékok is mutatják ezt a jelenséget (pl. *Pénteka, Fehéra*).

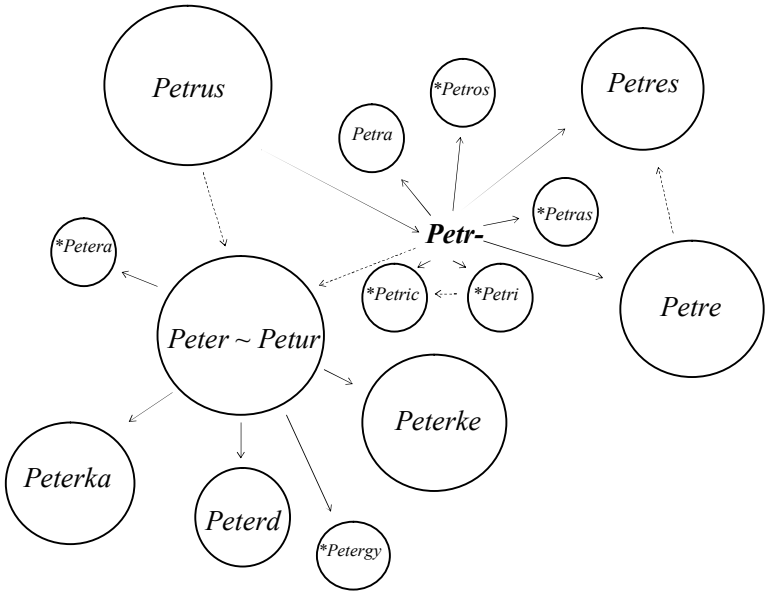

13. ábra. *A* Péter *alapnév származéknevei 1: a* Petr- *tő.*

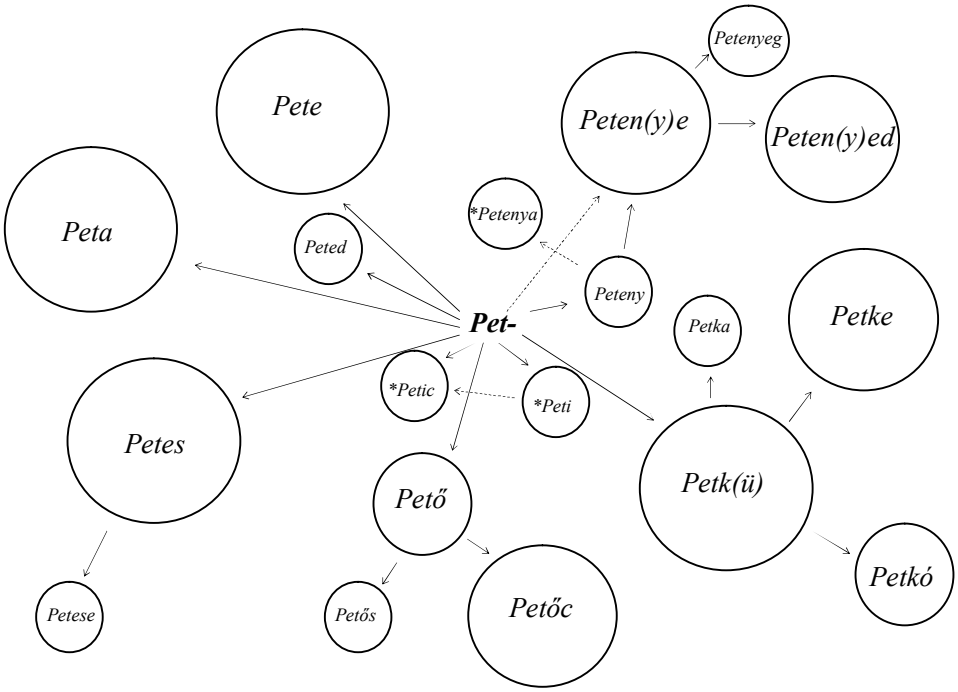

14. ábra. *A* Péter *alapnév származéknevei 2: a* Pet- *tő.*

Az egyes származéknevek Árpád-kori gyakoriságával összefüggésben egy fontos megszorítás is ide kívánkozik, ami az ábrák által közvetített képet egy vonatkozásban tovább differenciálhatja. Az előfordulási gyakoriság megállapításakor nem voltam ugyanis tekintettel a „névelőfordulás — névviselő" viszonyának a meghatározására, vagyis nem szűrtem ki azokat a névadatokat, amelyek egyazon személy nevének különböző okleveles említéseit képviselik. Ilyen értelemben tehát az itt látott kép — az egyes származéknevek megterheltségét illetően — valamelyest torzítva adhatja vissza a valóságot.[164]

Anélkül, hogy a származéknevek gyakorisági különbségeit e helyütt részletesen elemeznénk, az egyes személynevek használati értékével kapcsolatos néhány kérdést röviden mégis érintenünk kell.

Szükségszerűen vetődik fel például az Árpád-kor hapaxainak, egyedi előfordulású adatainak megítélési bizonytalansága: az tudniillik, hogy mennyiben tekinthetők a *Peti, Peten(y)a, Petergy*-féle névalakok reálisan élő nyelvi elemeknek, vagy mennyiben kell őket inkább téves, romlott alakoknak tekintenünk. Ezt a dilemmát kétségkívül igen nehéz lenne eldönteni, egy viszonylag megnyugtató fogódzóra azonban e kérdésben bátran támaszkodhatunk. A *Pete, Pető*-féle származnevek egy része ugyanis nemcsak referáló, sajátosságjelölő, esetleg affektív névként volt használatban az ómagyar korban, hanem igen tekintélyes a körükben azoknak az aránya, amelyek nexusnevekhez is alapul szolgáltak, s nemcsak a mai névrendszerben szerepelnek ebben a funkcióban, hanem már a történeti adataik is részben ilyen minőségben kerülnek elénk. KÁZMÉR MIKLÓS például a *Benedek* származéknevei közül a *Bene, Benecs, Bencs, Bencse, Bense, Benk, Benke, Benkő, Benkes, Benő, Bence* stb. családnévi szerepéről hoz adatokat a 14–17. századból (1991: 327, lásd még ehhez KÁLMÁN B. 1989: 65 is). Mindez tehát a fenti probléma kapcsán azt jelenti, hogy amennyiben ezek a bizonytalan státuszú, az Árpád-korban szórványosan (vagy éppen egyedi jelleggel) feltűnő névformák a családnevek között jelen vannak, nagy biztonsággal ítélhetjük meg a korai adatokat is valós személynevekként. A *Peti* Árpád-kori létét például akár meg is erősíthetné az, hogy a későbbi századokban családnévként szerepel (KÁZMÉR MIKLÓS 20 ilyen adatot említ, vö. RMCsSz. 849), a bizonytalan értékelését azonban mégis fenn kell tartanunk, minthogy ezek a családnevek a *Pet ~ Pét* helynévvel ugyancsak kapcsolatba hozhatók (i. h.).

A családnévszótárral való egybevetés ezen túlmenően arra is kitűnő lehetőséget nyújt, hogy egy-egy személynévi forma „karrierjét" végigkísérjük. Tágabb kronológiai határok között aztán kiderülhet például az is, hogy az Árpád-korban közepes vagy inkább csekély megterheltséggel (alig 8 adattal) álló *Pető* névforma — nexusviszonyra utaló sajátosságjelölő névből alakult — családnévként a *Péter*

[164] Az okleveles forrásanyag persze — a dokumentumok fennmaradásának esetlegességei folytán — a valóságot már önmagában is meglehetősen nagy vonalakban tükrözheti csupán.

névbokrába tartozó variánsok közül a 14–17. század időszakában a legnagyobb gyakoriságot érte el. A mai családnévhasználat ugyanezt az összefüggést mutatja: HAJDÚ MIHÁLY családnév-enciklopédiája szerint 2007-ben a *Pető* a több mint 11 ezer névviselővel a 90. leggyakoribb családnév volt Magyarországon (2010: 376, 529), s megelőzte a névcsalád összes tagját (közte a *Péter*-t is, amely a 96. helyen áll a gyakorisági listán, i. h.).

Az Árpád-kori adatok értékelésében nehézséget jelentenek továbbá az olyan névvégek, amelyekben egyrészt szláv képzőelemet is felismerhetünk (pl. *Petric,* esetleg *Petrik*), másrészt pedig a *Petrus* latin forma esetragjait is gyaníthatjuk (pl. *Petro*), ám ezt az oklevél megszövegezéséből nem következtethetjük ki egyértelműen. Ezek megítélését az bonyolítja még tovább, hogy az adott névvég egyúttal magyar személynévképző formánssal (a *-c ~ -k,* illetve az *-ó* képzővel) is egybeesik, azaz a névforma (a szláv vagy a latin alak mellett) magyar képzésnek is gondolható. Nyilvánvaló, hogy az efféle kérdéses személynevek ügyében döntést hozni vagy legalább némileg határozottabban állást foglalni többnyire nem egyedileg lehet, hanem csakis úgy, ha az adott névformánssal alkotott személynévi származékokat együttesen tanulmányozzuk. Ám még ebben az esetben is bőven maradhatnak előttünk megválaszol(hat)atlan kérdések.

Az alapnév és származéknév problematikáját azzal a végső állásfoglalással zárhatjuk itt most le, hogy a forma és a funkció kettőséből a *Péter – Pet, Pete, Pető* típusú nevek kapcsolataiban a forma, vagyis az alaki, morfológiai felépítés kérdése az, ami elsősorban tisztázható és leírható, a morfológiai struktúra mögött húzódó funkcionális jelleget sokkal kevésbé tudjuk megragadni. Ebben az ügyben mindazonáltal inkább afelé hajlok, hogy a *Pet, Pete, Pető* névformák referáló szerepet tölthettek be, s létrejöttüket adaptációs hatóerők éppúgy irányíthatták, mint belső névrendszerbeli és külső, idegen nyelvi analógiák.[165] Azok a képzőelemek azonban, amelyek a referáló funkciójú származékneveket létrehozták, egyidejűleg az affektív szerep kifejezésére is minden bizonnyal alkalmasak voltak. Igazolják ezt a feltételezést azok a fentebb idézett okleveles adatok, amelyek nagy valószínűséggel affektív neveket hoznak elénk, ám rajtuk ugyanazokat a képzőelemeket találjuk, mint a referáló névként azonosított származékneveken.

A latinizálási szokások kapcsán már szóltam róla, így itt csupán visszautalok arra, hogy megítélésem szerint az Árpád-kor oklevélírói gyakorlatában a személyek megnevezésének rögzítésében a *Petrus* formák nagy gyakoriságát részben az okozza, hogy a *Péter* alapnév valamennyi származéknevét ezzel a formával latinosították. Általánosabban fogalmazva messze nem arról van tehát szó, hogy

[165] A belső, névrendszerbeli analógiákon elsősorban a közszói eredetű, különféle képzőelemekkel alakult névformák morfológiai mintáját értem, az idegen nyelvi analógiák kapcsán pedig elsősorban a szláv és német nyelvben lezajló hasonló névalkotó folyamatokra gondolok, amelyek eredményeiként az alapnevek mellett egyes származéknevek a magyarba is átkerülhettek.

azok a személyek, akiket az oklevelek lejegyzői *Stephanus, Petrus, Jacobus* stb. latinizált formákban említettek, a valóságban mind *István*-ok, *Péter*-ek, *Jakab*-ok lettek volna. Sokkal valószínűbb az a feltételezés, hogy voltak közöttük valóban ezekkel az alapnevekkel megnevezett személyek, de voltak olyanok is, akik az alapnévnek valamely (sőt egy időben akár esetleg több) származékát viselték. E származéknevek némelyike pedig bizonyára neutrális szerepű referáló névként kapcsolódott a névviselőhöz, míg mások az adott személyre vonatkozóan affektív funkciót is betölthettek.

2.5. Összegzés

Az ómagyar kori személynévrendszer leírását és az egyes személynévfajták bemutatását magában foglaló fejezet lezárásaként néhány olyan kérdéskört kívánok még — az összefoglalás szándékával — érinteni, amelyek főképpen a névrendszer kiépülésének a folyamatára, annak értelmezésére világítanak rá.

A korai ómagyar korban, a magyar nyelv történetének legkorábbi dokumentált időszakában a személynévrendszerünk bizonyosan rendelkezett a legősibb névfajtaként meghatározott sajátosságjelölő nevekkel, de a rendszer elemei között feltétlenül számolnunk kell a részben a sajátosságjelölő nevekre, részben pedig a magyarral érintkező nyelvekből átvett személynevekre mint forrásbázisra támaszkodó referáló nevekkel is. A korai ómagyar kor első évszázadaiban előttünk álló személynévrendszer tehát — és ezt az állítást minden valószínűség szerint érvényesnek tekinthetjük az ezt megelőző időszakra vonatkozóan is — *kétbázisú szisztémaként* fogható fel. A társadalmi berendezkedés egy bizonyos szintjén aztán megjelent a magyar személynévrendszerben a nexusnevek kategóriája is: előbb a nemzetségi, majd a családi összetartozás kifejezésére. A nexusjelölő nevek létrejöttével a névrendszer *hárombázisúvá* alakult át (az egy-, két- és hárombázisú személynévrendszer fogalmához lásd HOFFMANN 2008a: 13–4).

A családnevek mint nexusnévfajta létrejötte nemcsak a személynévrendszerben általában, hanem az egyének személynévhasználatában is további fontos strukturális változásokat eredményezett. E személynévfajta megjelenése ugyanis az egyes névfajtáknak a *szerkezetekben* való használatával is együtt járt. Erre mutatnak egyrészt a korábban már részletesen is bemutatott *Kincsesandrás*falva, *Egrimihály*háza, *Demeterfiamárk*laka-féle helynevek személynévi előtagjai éppúgy, mint az oklevelek olyan személyjelölő adatai, amelyekben az adott személyt az apa szerkezetben használt nevével határozzák meg; vö. 1376: Bothus dicto *ffichormiklous* (FEHÉRTÓI 1969: 88), 1399: Abraham *Zekewpether* … de Bezeldeg (Z. 5: 102, FEHÉRTÓI 1969: 141). Az említett példákban az adott névegység persze csakis abban az esetben minősíthető családnévnek, ha az öröklés té-

nye igazolható, egyébként sajátosságjelölő neveknek kell őket tartanunk, amelyek némelyike referáló névi gyökerekkel rendelkezik.

A szerkezetben való használatra rendszertani oldalról persze már akkor is megvan a lehetőség, amint valamely személyhez két személynévfajta kapcsolódik (sőt elméletileg akár két referáló név is alkothat névszerkezetet, vö. *Aba Sámuel,* aki persze nagy valószínűséggel soha nem használta a „pogány" és a keresztény nevét egyidejűleg, és csupán a történeti irodalom emlékezik meg róla ekképpen), de az, hogy az erre utaló (akár helynévi, akár személynévi) névadatok mégis csak a 14. századtól kezdődően idézhetők nagyobb arányban, ennek némileg ellentmondani látszik. Az 1361: *Thomas dictus Beseneu de Zenthdemeter* (Z. 3: 199) típusú adatok nemigen értékelhetők úgy, mint ha azok valamiféle *Besenyő Tamás* jellegű névszerkezet okleveles említései lennének, sokkal inkább rögzítenek ezek a sablonok egy bizonyos *Tamás* nevű személyt, akit más néven *Besenyő*-nek (de akár még *Szentdemeteri*-nek) is neveznek. A szerkezetben való használat biztos jeleinek tekinthetjük ugyanakkor a fentebb idézett hely- és személynévi példákon túl az efféle korai adatokat is: 1302: servientem suum *Nogmiklous* vocatum (Károlyi 1: 33, A. 1: 28). Noha a szerkezetben való használatnak a lehetősége megvan a családnév mint nexusnévfajta kialakulása előtt is, általánossá mégis ennek köszönhetően válik.

Igen tanulságos lenne, ha ebben a kérdésben a nemzetségnevek használatának szokásaiba is közvetlen bepillantást nyerhetnénk. Ez a nexusnévfajta azonban zömmel a 13. században, illetve legfeljebb a 14. század első évtizedeiben jelentkezik a forrásokban, akkor, amikor a személyek rögzítésére használatos — az oklevélírói gyakorlat normáihoz igazodó — szerkezetsablonokból az esetleges névszerkezetben való használatnak kevésbé juthatunk a nyomára.[166]

Itt kell érintenünk a szakirodalomban használatos *egyelemű, kételemű névrendszer* kérdését is. Nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is gyakran elhangzik az a vélemény, miszerint valamely személynévrendszer korai időszakára az volt jellemző, hogy minden személy egyetlen nevet viselt. A magyar névkutatás az ilyen névrendszert *egyelemű névadási rendszer*-nek nevezi (vö. pl. BENKŐ 1949a, 1967b: 378–9, SZABÓ I. 1954: 7–8, PAIS 1955: 222–3, BÁRCZI 1958a: 129–42, PAPP LÁSZLÓ 1961: 186, FEHÉRTÓI 1968: 319, 1969: 3, 1997a, MEZŐ 1970a: 7–8, KÁLMÁN B. 1989: 41, SZEGFŰ M. 1992: 315, HAJDÚ 2003: 152, GULYÁS 2007: 151, 2009: 47, 51–2, SLÍZ 2010: 157–8, N. FODOR 2010a: 20–1, 26–7 stb.),[167] a nemzetközi szakmunkák pedig *egynevű (unáris) névadási rendszer*-ről beszélnek. A görög és az ógermán névhasználat kapcsán például VAN LANGENDONCK (1995b: 1228, 2007: 193) és MINNA SAARELMA (2013:

[166] Ez a körülmény persze más személynévfajták szerkezetben való használatának igazolhatóságát is problematikussá teszi.

[167] N. FODOR JÁNOS a *mononominális névadási rendszer* fogalmát is használja (2010a: 20).

147) is megjegyezte, hogy a nevek rendszerint kételemű (kétágú) volta (pl. gör. *Nicodemus* 'győzelem' + 'emberek', germ. *Bern/hard* 'medve' + 'erős') lényegében szükségtelenné tette a megkülönböztető elemek használatát. Azt is olvashatjuk a szakirodalomban, hogy a megkülönböztető (ragadvány)nevek megjelenésével, majd öröklődő családnevekké válásával az egyelemű vagy egynevű névadási rendszer *kételemű* vagy *kétnevű (bináris) névadási rendszer*-ré alakult át (lásd ehhez a fent idézett hazai forrásokat; ill. KALETA 1989: 15, VAN LANGENDONCK 1995b: 1228–9, SAARELMA 2013: 152–3). ZOFIA KALETA véleménye szerint a latin (vagy más idegen) nyelvű okleveles anyagban található személyjelölő szerkezetek (az ő terminusával *egyedi leírások*) átmeneti állapotot képviselnek az egyelemű és a kételemű névadási rendszer között, s a névrendszer e stádiumát *egyedi leírási névadási rendszer*-ként határozza meg, amely az európai családnevek kialakulásának kiindulópontját is jelenti egyúttal (1989: 15, hasonló gondolatot olvashatunk MEZŐ ANDRÁSnál is, 1997: 123).

A hazai és a nemzetközi szakirodalomban olvasható megállapításokkal csak bizonyos megszorításokkal érthetünk egyet. Arra az álláspontomra például, miszerint a névrendszerek fejlődésének bármely időszakában az egyes személyekhez több névforma is kapcsolódott, a korábbiakban már több ízben is utaltam. Ezzel a felfogással az egynevűség mint rendszermeghatározó jegy természetesen nem fér össze. A fenti összefoglalásból az szűrhető le, hogy a névkutatók elsősorban a névszerkezetek használatához (azaz valójában szintaktikai szemponthoz) kötik az egyelemű (egynevű, unáris) vagy kételemű (kétnevű, bináris) névadási rendszer fogalmát. Ez az elképzelés az itt alkalmazott megközelítéssel is közös nevezőre hozható, noha a terminushasználat valamelyest megtévesztő lehet, hiszen éppen a *névszerkezet*-hez kapcsolás hiányzik belőle. Ahhoz, hogy ebben megoldást ajánlhassunk, ki kell térnünk röviden arra, hogy miként kell az itt vázolt funkcionális megközelítés, rendszertani leírás keretei között értelmeznünk az egyes személyekhez kapcsolódó névformákat, névszerkezeteket.

A névformákat ebben a fogalmi keretben úgy írhatjuk le a legeredményesebben, ha a szerkezetüket a bennük lévő alapnévfajták alapján határozzuk meg és elemezzük. Ez azt jelenti, hogy annak megfelelően beszélhetünk a névformák egy-, két vagy háromrészes voltáról,[168] hogy bennük hány alapnévfajta jelenik meg (vö. HOFFMANN 2008a: 19–20, itt variánsként az egy-, két vagy háromosztatú nevek fogalmát is használja). Ha valakit például *Sánta Kovács József*-nek hívnak, ahol az illetőhöz a *József* referáló névként, a *Kovács* családnévként, a *Sánta* pedig sajátosságjelölő ragadványnévként rendelődött hozzá, akkor ez a névszerkezet háromrészes névnek minősül. Maguk az egyes névrészek persze több névelemet is magukba foglalhatnak: többelemű családnévről be-

[168] Az *egyelemű, kételemű név* fogalmak használatát ezen a szinten sem tartom ideálisnak, mivel az itt bemutatott leírási keretben a *névelem* terminust más jelentésben foglaltuk le.

szélünk például akkor, ha valakinek kettős (egymással mellérendelő viszonyban álló) családneve van (pl. *Szinyei Merse* Pál, *Rippl-Rónai* József, *Baksa-Soós* János), de a kettős (kételemű) referáló név még gyakoribb (pl. Balogh *Balázs András,* Erdős *Imre Pál,* Horváth *Tamás István*).[169] Az egyes névszerkezeti típusokat az alapnévfajták kombinációi szerint célszerű meghatározni, s ebben a tekintetben lehetnek jelentős különbségek a névrendszer egyes időszakaiban: amíg a családnevek megszilárdulása előtt az egyrészes névszerkezetek dominálnak a névhasználatban, a családnevek öröklődővé válása a két- vagy többrészes névszerkezeteket is életre kelti.

Jól látható, hogy a névszerkezeti leírás az alapnévfajtákra épít, s az affektív neveket mint ezen kívül álló elemeket tekinti. Ennek az a magyarázata, hogy az affektív nevek valamely alapnévfajta módosításával keletkeztek, tehát tulajdonképpen a valamely személyhez kapcsolódó névforma leírásakor annak az elemnek a helyén tűnnek fel, amelyből alakultak. A *Hoffmann Zsuzsa* például olyan kétosztatú, kétrészes név, amely egy nexusnév és egy referáló név kapcsolatából áll, a *Hofi* a családnévből, a *Zsuzsi* pedig a referáló névből alakult affektív névként kapcsolódik bizonyos kommunikációs helyzetekben, névközösségekben az adott névviselőhöz, de a *Hofi Zsuzsi* ezek kombinációjaként ugyancsak előfordulhat.

Egy ilyen leírási keret azért lehet sikeres, mert benne — ahogyan azt HOFFMANN ISTVÁN kifejti — „áttekinthetővé tehetők a formális és informális helyzetekben alkalmazott névformák különben rendkívül sokszínűnek és igen bonyolultnak tűnő jellegzetességei, összemérhetővé válnak különböző szocioonomasztikai helyzetek korban és időben is változó névhasználati szokásai" (2008a: 20). Ebben a fejezetben — azáltal, hogy az egyes személynévfajtákat egységes szemléleti alapon igyekeztem leírni — reményeim szerint egy ilyen átfogó analízishez is sikerült az alapokat leraknom. Az is kétségtelen azonban, hogy e tekintetben sok feladat áll még a történeti személynévkutatás előtt. Az ómagyar kor személynévrendszeréről és személynévhasználatáról egyre világosabban kirajzolódó kép mindenesetre már a jelen megvilágításában is alkalmas arra, hogy ezen az alapon elindulva jó esélyekkel kíséreljük meg feltérképezni a régi magyar nyelv két legjelentősebb tulajdonnévfajtájának, a személyneveknek és a helyneveknek a rendszertani kapcsolatait. Erre vállalkozom a következő fejezetben.

---

[169] WILLY VAN LANGENDONCK ugyancsak fontosnak tartotta, hogy különbséget tegyen az ún. *belső* és *külső névszerkezet* között. Belső névszerkezeten lényegében ugyanazt érti, amit a fenti keretben mi a névrészek belső szerkezeteként határozunk meg (pl. ném. germ. *Lang-ohr* 'hosszú fül'), a külső névszerkezetet pedig a névfajták kapcsolataként definiálja (1995b: 1228–9). A hivatalos személynévszerkezetek jellegzetességei, az egyes nyelvek között ennek kapcsán megfigyelhető eltérések ROSA KOHLHEIM családnevekkel foglalkozó írásában ugyancsak előkerülnek (1995: 1256).

3. Személynevek a helynevekben

Az előző fejezetekben a személynevek rendszerének általános névelméleti problematikáját, illetőleg az egyes személynévfajták elkülönítésének lehetőségeit és azok történeti alakulásának kérdését igyekeztem tisztázni, kitérve arra is, miként vesznek részt az egyes személynévfajták egyedeinek létrehozásában a helynevek. Az itt következő fejezetben az előzőek közvetlen folytatásaként azt mutatom be, hogyan terjednek ki a személynevek rendszerösszefüggései a helynévrendszerre is, azaz a helyneveknek azokkal a gazdagon burjánzó típusaival foglalkozom, amelyek személynévi lexémát tartalmaznak. Ezt a személyneveket a középpontba helyező tárgyalási módot több körülmény is indokolttá teheti, de közülük itt most csupán egy általános névelméleti és egy a magyar névtörténettel közvetlenebbül is kapcsolatban álló tényezőt emelek ki. Támogathatja egyrészt az általam választott struktúrát az, hogy a két kétségtelenül ősi tulajdonnévfajta, a személynevek és a helynevek közül az elsődleges, elemibb névfajtának nagy valószínűséggel a személyneveket tekinthetjük (lásd ehhez pl. VAN LANGENDONCK 2007: 202). Ez a feltételezés azzal a meggondolással van összefüggésben, hogy az emberek megnevezésére kétségkívül alapvetőbb emberi igény mutatkozik, mint a helyek megnevezésére.[1] De e mellett a tárgyalásmód mellett szólhat másrészt az a specifikusan a magyar névrendszerrel kapcsolatos körülmény is, hogy a magyar személynévtörténetben — amint ezt az előző fejezetben láthattuk — a honfoglalással és a Kárpát-medencében történő letelepedéssel együtt járó terület- és kultúraváltás jelentős rendszerbeli átalakulásokat eredményezett. Ezek közül kétségkívül a kulturális tényezők hatottak a személynévrendszerre erőteljesebben, ami főképpen a keresztény, egyházi személynévkincs dinamikus előretörésében nyilvánult meg. A személynévrendszerben ily módon elsősorban kulturális okok miatt bekövetkező struktúraváltás következménye aztán némi időbeli késéssel természetesen a helynévrendszerben is megmutatkozik. Ugyancsak tükröződik később a helynévadásban a személynévrendszert érintő újabb strukturális átrendeződés is: a családnevek mint nexusjelölő személynévfajta kialakulása, illetve az ezzel lényegében együtt járó személynévszerkezetek használata. Úgy vélem, hogy ezek a körülmények együttesen kellően alátámasztják az itt alkalmazott tárgyalási mód indokoltságát.

Vizsgálatom szemléletbeli koherenciájára törekedve ebben az egységben is a funkcionális megközelítést alkalmazom, de egyúttal azt a célt is szem előtt tartom, hogy az itt kifejtettek a tudománytörténeti előzményekkel is összevethetők, illetve összekapcsolhatók legyenek, hiszen dolgozatomban a személynévi eredetű helyne-

[1] A személynevek mint tulajdonnévfajta elsődlegessége a gyermeki anyanyelv-elsajátítás folyamatában is megmutatkozik.

vek jellegzetességeit az e témakörben született korábbi állásfoglalásokra is reflektálva kívánom felfejteni. Mivel pedig a helynévtörténeti szakirodalom a személynevek helynevekbeli szerepét rendszerint a névstruktúrákra építve járja körül, e fejezet vázának kijelölésekor magam is ezt a keretet választottam. Az egyes névszerkezetek bemutatása során ugyanakkor éppen a funkcionális szemlélethez — s egyúttal a személynévhasználat kérdéseihez — illeszkedő megközelítés révén igyekszem a személynévi helynevek problematikáját a korábbiaktól részben eltérő, új megvilágításba helyezni. A helynevek kérdését taglalva mindamellett nem látom szükségét olyan részletes névelméleti megalapozásnak, mint amilyennel a személynevek problematikáját bevezettem. Ez alól az a körülmény menthet ugyanis fel, hogy a történeti helynévkutatásban a funkcionális nyelvszemlélet — ahogyan azt nemrégiben HOFFMANN ISTVÁN meggyőző érveléssel igazolta (2012) — főbb vonásaiban lényegében évtizedek óta jelen van. A személynévi helynevek általános elméleti kérdéseiről szóló bevezető, megalapozó fejezet tematikáját ezért inkább abba az irányba terelem, amely több lehetőséget ad számomra arra, hogy a következő kérdéseket értintő nézeteimet kifejthessem: milyen hozadékokkal jár a névtípus vizsgálatában az, ha a sajátosságait a személynevek használata felől közelítve kíséreljük meg feltárni; hogyan oldhatók fel azok a belső ellentmondások, amelyeket a történeti helynévkutatás a korábbiakban — egyes kutatók (pl. BENKŐ LORÁND) figyelmeztetései ellenére — jórészt túlzottan is nagyvonalúan kezelt; illetőleg melyek azok a tisztán nyelvi természetű kérdések, amelyek megválaszolása eredményesebben a felszínre hozhatja ennek a nemcsak a magyar helynévrendszerben, hanem általában véve a nyelvek helynévrendszerében is igen karakterisztikus helynévtípusnak a nyelvi és nem nyelvi jellemzőit egyaránt. Ezeket a kérdéseket véleményem szerint azért is nagyon időszerű e helyütt feltennünk, mert azok — noha a személynevet tartalmazó helynevek ügye valójában évszázad(ok) óta az egyik legnagyobb és cseppet sem lankadó tudományos érdeklődést váltja ki a névkutatók részéről — az eddigiekben alig-alig kaptak érdemleges figyelmet. Ez a hiányosság ráadásul nemcsak a magyar, hanem általában az európai helynévkutatás eredményeit látva is szembetűnik.

A személynevek és a helynevek rendszerkapcsolatai kétirányúak lehetnek annak megfelelően, hogy mindkét tulajdonnévi kategória elemei jelentős mértékben vállalnak részt a másik névegyedeinek létrehozásában. Helynevekkel a sajátosságjelölő, illetve az ezekből alakult nexusjelölő személynevek (nemzetségnevek és családnevek) között találkozhatunk elsősorban, a személynevek pedig a funkcionális szempontból a birtoklás tényére utaló helynevek kategóriáját töltik ki csaknem teljesen. A személynévi lexémát tartalmazó helynevek kérdésével — túlzás nélkül állíthatjuk — könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. Ezek mindenre kiterjedő tudománytörténeti összefoglalására — munkám céljaiból adódóan — e helyütt természetesen nem vállalkozhatom (mindazonáltal többen is tettek erre irányuló lépéseket a közelmúltban névrendszertani feldolgozásaikban; vö. pl. TÓTH

V. 2001a: 32–7, RÁCZ A. 2005: 90–104, illetve legújabban nemzetközi fórumon is bemutatva a hazai eredményeket: KOVÁCS É. 2012). Feltétlenül érinteni kívánom viszont a névtípussal kapcsolatban ezidáig felmerült lényeges kérdéskörök legtöbbjét, legyen annak nyelv- és névtörténeti vagy éppen történettudományi relevanciája. E kérdések részleteinek kifejtése ugyanis jó alkalmat kínál számomra nemcsak arra, hogy az eddig (mondhatni évszázadok kutatási munkájának eredményeként) felhalmozódott hatalmas tudásanyagot megnyugtatóan rendszerezzük, hanem arra is, hogy rámutassunk azokra a területekre, ahol az előzményirodalom többé-kevésbé konszenzusra jutott egy-egy vitás kérdésben, illetve azokra is, ahol viszont még bőven vannak homályos vagy fehér foltok az ismereteinkben. Ezek eltüntetése végett megítélésem szerint abban az esetben tehetjük meg sikeresen az első lépéseket, ha az eddigiekhez képest új nézőpontot érvényesítünk a kutatásainkban, s ennek keretében — mint említettem — a helynevekhez alapul szolgáló személyneveknek a korábbinál jóval nagyobb figyelmet szentelünk.

A helynévtörténeti szakirodalomban a személynévi helynevek vizsgálata terén két feltűnő s egymással is összefüggő aránytalanságot tapasztalhatunk. A történeti helynévkutatást ugyanis a személynévi lexémát tartalmazó vagy azzal alakilag megegyező helynevek kapcsán elsősorban a névadás háttere, illetve bizonyos történeti kérdések érdekelték, és kevésbé kerültek elő az olyan témakörök, mint például a helynévnek és a személynévi alapszavának a nyelvi alkata s ennek gyanítható összefüggései. A személynévi helynévadás kérdéseit boncolgató írásokban másrészt azt is megfigyelhetjük, hogy a szakemberek e névtípus kapcsán főképpen a személynévből formáns nélkül alakult helynevekre összpontosítottak, s a más módon, például névformánsokkal (helynévképzővel, földrajzi köznévi utótaggal) alakult struktúrák alig kaptak érdemleges figyelmet. Ez a fajta egyoldalúság persze valamelyest érthető, ha — mint tudományos motivációs tényezőt — a névtípus különleges helyzetét tekintjük, de korántsem indokolható a helynév-tipológia egészének szempontjából. Ráadásul a személynévvel alakilag megegyező helynevek sokakat foglalkoztató funkcionális és névszociológiai természete is annak fényében világosodhat meg jobban előttünk, ha a nyelvi alkatukat illető kérdéseket a névtípus teljes kapcsolatrendszerében, azaz a személynévből való névalkotás valamennyi kategóriáját figyelembe véve igyekszünk megválaszolni. Az együttes, minden névszerkezeti típusra kiterjedő tárgyalást az a rendszertani szempont is vezérli, hogy a változástörténeti folyamatokat tekintve az egyes névstruktúrák között meglehetősen gyakori az átjárás, vagyis a formáns nélküli személynévi helynév bővülése képzővel vagy kiegészülése földrajzi köznévi utótaggal éppen olyan jellegzetes folyamat volt a régiségben, mint az elsődlegesen összetett személynévi helynév elliptikus változása és másodlagosan puszta személynévi névformává való alakulása (e változástörténeti folyamatokhoz általában lásd TÓTH V. 2008a, AINIALA 2013: 83–4).

A személynévi eredetű helynevek tárgyalását a következőkben tehát helynévstruktúrák szerint haladva végzem el, részletesen tárgyalva az egyes névszerkezeti típusok sajátos problematikáját. Arra is törekszem mindeközben, hogy a névtípus helyét a történeti helynév-tipológia keretei között kijelöljem. Ehhez azonban előzetesen — mintegy rövid gondolatvázlat formájában — szólni kívánok magának a történeti helynév-tipológiának a meglehetősen ellentmondásos helyzetéről, az ezzel kapcsolatos elméleti és gyakorlati hiányosságokról, illetőleg a közeljövő helynévkutatásának e téren elvégzendő feladatairól.

3.1. A személynévi helynevek általános elméleti kérdései

3.1.1. A személynévi helynévadás az európai nyelvekben

A személynevek helynévalkotó szerepe minden nyelvben jelentős. Ez a megállapítás éppen úgy empirikus alapú hipotézisnek tekinthető, mint a tulajdonnevek nyelvi univerzáléként való értékelése. A személynévi alapú helynévadás univerzális jellegéből kiindulva e fejezet élén érdemes röviden azt is összefoglalnunk, hogyan is jellemezhető ennek a névadási gyakorlatnak a helyzete az európai nyelvekben. Az itt következő áttekintésben sem térek ki a személynévi helynevek minden olyan részletkérdésére, amelyek az európai helynévkutatók érdeklődését felkeltették (ezeket szükség szerint a megfelelő alfejezetekben érintem majd), pusztán azokra a fontosabb kutatási területekre utalok röviden, amelyekkel összefüggésben a személynévi helynevek is nagyobb figyelmet kaptak. Előzetesen azonban azt a megfigyelést, hogy a személynevek és a helynevek rendszerkapcsolatai milyen erősek is valójában, egy számadattal érzékeltetem. EERO KIVINIEMI finn helynevekkel kapcsolatos kutatásai arra mutattak rá, hogy a helynévstruktúrák megkülönböztető szerepű, sajátosságjelölő névrészeinek legalább felében tulajdonnevek állnak. És noha az általa tulajdonnévi alapú névrészeknek nevezett nyelvi elemek körében a helynévi lexémák háromszor olyan gyakoriak, mint a személynevek,[2] ez utóbbi tulajdonnévfajta részesedése a helynévadásból még mindig igen jelentős (1990, lásd még AINIALA 2013: 68, 76).

A személynévi eredetű helynevek kérdése az európai helynévkutatásban elsősorban a helynév-tipológiai leírások során került elő az eddigiekben, de kitértek a névkutatók e lexikális típusra a helynévstruktúrák meghatározásakor, illetőleg akkor is, amikor egy-egy nyelv helynévállományának egymásra épülő rétegeit tanulmányozták.

[2] Ez érthető is azt figyelembe véve, hogy az új helynevek alkotásában — főképpen azok lokális viszonyait kifejezendő — a meglévő helynevek felhasználása egyszerre gazdaságos és praktikus eljárás. AINIALA a meglévő helynevekre építő helynévadási gyakorlatot — KIVINIEMI nyomán — induktív névadásnak nevezi (2013: 76).

A helynév-tipológiai leírások kapcsán feltétlenül érdemes megemlítenünk TERHI AINIALA szintaktikai-szemantikai osztályozási modelljét (2013: 77–81), amely a finn helynévkutatás, főképpen EERO KIVINIEMI (1975) és KURT ZILLIACUS (1966) kutatásaira építve és a névadó perspektíváját előtérbe helyezve igyekezett olyan leírási keretet adni, amely a névadás tényleges alapjait, lehetséges motivációs rendszerét kívánta meghatározni (AINIALA 2013: 73). Ezt a helynévvizsgálati modellt azért is fontos kiemelnünk, mert szerves (mondhatni genetikus) összefüggést mutat a magyar helynévrendszertani vizsgálatokhoz évtizedek óta elméleti keretet biztosító HOFFMANN ISTVÁN-féle model szemléleti alapjaival (1993). Minthogy ez utóbbi tipológiai leírást a szerző — RUDOLF ŠRÁMEK munkája (1972–1973) mellett — ugyancsak KIVINIEMI névelméleti írásaira alapozva (a fent említett munka mellett lásd még 1978, 1981 is) dolgozta ki, a leírási keretek a terminológiát és a közelítésmódot tekintve egyaránt sok rokon vonást mutatnak, így pedig azok a kutatási eredmények is könnyen összemérhetők, amelyek elméleti keretét ezek a tipológiai leírások jelentik. Az európai helynévkutatásnak ez a vonulata az ún. modellelmélet kereteibe illeszedik bele, amelynek az alapgondolata az, hogy a helynévadás nem független a meglévő helynévállománytól, az új elnevezések a meglévő névrendszer modelljeihez, a névmintákhoz igazodva jönnek létre, s egy-egy helynév vizsgálata soha nem végezhető el önmagában, csakis a rendszerbeli kapcsolatait szem előtt tartva (vö. HOFFMANN 1993: 21, BLANÁR 1995: 1179, AINIALA 2013: 75, 87).

A szintaktikai-szemantikai osztályozási modell egyik kategóriájaként megtaláljuk az elnevezett helynek valamely személlyel vagy személyekkel való kapcsolatát jelző névrészfunkciót is; vö. pl. finn *Matin/pelto* 'Matti [referáló név] + GEN/mező', azaz a név szemantikai tartalma 'mező, amely Mattié' formában adható meg (AINIALA 2013: 74–5); *Anttila* 'Antti [referáló név] + *la* névformáns' (i. m. 81); *Rainion/pelto* 'Rainio [családnév] + GEN/mező' (i. m. 84) stb. A személynévi lexémát tartalmazó (valamely személlyel kapcsolatos) elnevezések funkcionálisan többnyire birtoklásra, használatra, ott lakásra utalnak, de olykor az adott személlyel kapcsolatos esemény, történés is szolgálhatott a névadás hátteréül. A leírási keretben a szintaktikai-szemantikai modell önálló szintjeként szerepel a lexikális-szemantikai osztályozás, amely annak a lexikális kategóriának a meghatározását jelenti, amelyen a névadás alapul. (A HOFFMANN-féle keretben ez a szint a lexikális-morfológiai elemzés szintjének felel meg.)

A helynevek (csakúgy, mint a személynevek, illetve általában a tulajdonnevek) univerzális nyelvi elemek: minden kultúrában és minden nyelvben megtalálhatók. Az igény a helyek azonosítására és nyelvi megkülönböztetésére közös, egyetemes törekvés a nyelvekben. Azzal összefüggésben azonban, hogy a nyelvek és a kultúrák jellegzetességei hatással vannak a helynevek strukturális és kontextuális sajátosságaira is, az egyes nyelvek helynévrendszere számos nyelv- és kultúraspecifikus jegyet hordoz. Ezzel magyarázható többek között az is, hogy bizonyos nyel-

vek az összetett névstruktúrákat részesítik előnyben a helynévalkotásban, míg más nyelvekben az egyrészes képzett névszerkezetek a dominánsak. A finnben például az összetétel jelentős szerepe mellett a morfológiai eszközökkel való névalkotás jóval kisebb arányban van jelen, a szláv nyelvekben viszont a különböző helynévképző elemek meglehetősen gyakoriak (vö. AINIALA 2013: 64). Az tehát, hogy a helynévstruktúrákra milyen gyakorisági viszonyok jellemzőek, nagyban függ az egyes nyelvek specifikus rendszertani jellemzőitől. A kedvelt helynévstruktúrákkal is összefüggésben a személynévi lexémát tartalmazó helynevek is többféle szerkezetűek lehetnek. Az európai nyelvekben a személynévi helynevek struktúrájának leírásában alapvetően kétféle névszerkezettel szokás számolni: a földrajzi köznévi vagy helynévi lexémával összetett, illetőleg a képzett névstruktúrával; vö. fi. *Mati-n/pelto, Matti-la* (< *Matti* szn.), ang. *Wool-s/tone* (< *Wulfrīc* szn./*tūn* 'település', vö. GELLING 1995: 790), *Hast-ings* (< *Hæsta* szn. + *-ingas* névformáns, azaz 'Hæsta követői'; i. m. 791) stb. (lásd erről alább részletesebben is).

Az egyes európai nyelvek helynévrendszerét bemutató írások szerzői gyakran fordítják a figyelmüket a helynevek rétegződésére, vagyis azokra a főképpen etimológiai és kronológiai névrétegekre, amelyek egymásra rakódása vezetett az adott nyelvek mai névrendszerének kiépüléséhez (vö. pl. az angol, illetve a skót névrendszer vonatkozásában GELLING 1995 és NICOLAISEN 1995, 2011: 112–36, 169–77, 187–96, 345–63, az olasz helynevek nyelvi rétegeiről, illetve ezen belül az ún „antropizált", azaz személynévi eredetű elnevezésekről pedig MARCATO 2009, a szláv nyelvek névrendszereinek vonatkozásában mindehhez lásd továbbá HENGST 1995). A névrétegek tanulmányozása a személynévi lexémát tartalmazó helynevek[3] több jellegzetességét is a felszínre hozta, legyenek azok etimológiai kérdésekkel (pl. GELLING 1995: 790, AINIALA 2013: 85–8), a helynevek kormeghatározó értékével (pl. AINIALA 2013: 88–9), vagy éppen a nyelvi érintkezések személy- és helynévrendszertani következményeivel kapcsolatosak (vö. pl. HENGST 1995, NICOLAISEN 1995: 1410, AINIALA 2013: 88).

A következőkben ezeknek, az európai névkutatókat foglalkoztató kérdéseknek több olyan aspektusára is kitérek, amelyeket megítélésem szerint érdemes szélesebb összefüggésbe helyezve kifejteni.

3.1.2. A személynévi helynévadás folyamata és az etimológiai hitelesség

A személynévi helynevekkel kapcsolatos névelméleti kérdések taglalásakor megítélésem szerint magából a névadási folyamatból, annak körülményeiből, indítékaiból szükséges kiindulnunk: ebből a nézőpontból esik ugyanis a

[3] Ezek az írások főleg településnevekben, de olykor más névfajták körében is hoznak példákat személynévi szerkezetekre (a német víznévrétegek kapcsán lásd ehhez például GREULE megállapításait, 2007: 29–77).

legszélesebb horizontú rálátás a jelenségre. A személynévi lexémát tartalmazó helynevek hátterében az esetek nagy többségében az a névadói szándék áll, amely — a név eredeti funkcionális-kognitív természetét tekintve legalábbis — egy közösség (pl. család) vagy még inkább egy konkrét személy birtoklását hivatott az elnevezésben rögzíteni. E funkcionális jegy kifejezésére pedig a legkézenfekvőbb megoldásként kétségkívül az kínálkozik a névadók számára, hogy a hely megnevezésére az illető birtokos személy tulajdonnevét használják fel. Ezzel kapcsolatban három lényeges körülményre kell utalnunk.

Az újabb helynév-történeti kutatásokban egyre nagyobb súllyal van jelen az a gondolat, amely a névadási, névszociológiai helyzet tekintetében különbséget tételez fel a régi helynévanyag egyes helynévfajtáinak létrejötte között, s a településnevekkel összefüggésben a névadás aktusában a közösség helyett az egyén szerepét állítja előtérbe, illetőleg ezzel egyidejűleg a tudatosságot helyezi az ösztönösség elé. A t u d a t o s n é v a d á s gondolata másutt tágabb érvényességgel (tehát a helynevekre általában vonatkoztatva) is megjelenik a szakirodalomban. Legutóbb például HOFFMANN ISTVÁN tért ki egyik írásában arra, hogy az új helynévalakulatok többnyire tudatos kognitív tevékenység révén jönnek létre, s maga a helynévadás aktusa is a beszélők kognitív tevékenységének tekinthető. „A neveket az egyén, nem pedig a közösség adja, de olyan módon, hogy az új név beleilleszkedjen az adott névközösség névadási szisztémájába, s ilyen módon az új nyelvi elemet mások is névként tudják elfogadni és használni. A mai onomasztika a névadásban aktust lát tehát, s a korábbi felfogást, amely közszói értékű kifejezések fokozatos tulajdonnévvé válásával számolt, legfeljebb perifériku s névalakulási formának tekinti.” (2014, lásd még ehhez HOFFMANN 1993: 22–3, 2005: 120, HAJDÚ 2003: 56–8). A tudatosságot és egyidejűleg az egyén szerepét pedig a minket most közelebbről érdeklő régi névadásban a legerőteljesebben éppen a személynévből alakult helynevek (főképpen a településnevek) kapcsán láthatjuk megnyilvánulni még akkor is, ha a konkrét forrásadatok e kérdésben meglehetősen hézagos információkat nyújthatnak csak a számunkra. A középkori források ugyanis a névadási aktus folyamatáról, a névadó (és egyúttal többnyire a névadáshoz alapul szolgáló személy) kilétéről a legritkábban tesznek említést (vö. KRISTÓ 1976: 17). Az a néhány eset ezért, amely mégis hiteles tanúként idézhető erre a helyzetre, különösen nagy jelentőséggel bír, hiszen a korszak egyébként csak sejthető névadási gyakorlatába enged közvetlen betekintést. A Szatmár megyei *Marcelfalva* okleveles adatai például azt tanúsítják, hogy a település eredetileg a minden bizonnyal szláv névadóktól származó *Nógrád* nevet viselte, a települést azonban egy bizonyos Radalfi (azaz Radalfról való) Marcel feldúlta, és saját nevéről *Marcelfalvá*-nak nevezte el; vö. 1279: villa Neugrad (…) quam quondam *Marcellus* nomine suo *Marcelfoluua* nuncupavit (NÉMETH P. 2008: 176; további példákhoz lásd még Gy. 1: 702, 726, 1972: 286, KRISTÓ 1976: 20–38, HOFFMANN 2005: 122–3).

Az ómagyar kori helynévadás (s azon belül a személynévi helynévadás) kérdését mindamellett akkor ítélhetjük meg véleményem szerint helyesen, ha figyelembe vesszük azt az egyáltalán nem elhanyagolható körülményt is, hogy a honfoglalást követően a birtokviszonyok évszázadokig tartó kialakulása és megszilárdulása a szóbeli és az írásbeli kultúra határán állva ment végbe (vö. HOFFMANN 2005: 122). Ez azt jelenti, hogy a magyar társadalom — ahogyan erre már a korábbi fejezetekben is utaltunk — egészen a 15. század végéig lényegében szóbeliségben élt (vö. FÜGEDI 1992: 15, SOLYMOSI 2006: 203). A *szóbeliség körülményei között* pedig a birtoklás fontos kifejezőeszköze lehetett a megnevezés, amely egy névhasználói közösség életében a mindennapi kommunikációs helyzetekben való folyamatos használat révén hosszú ideig fenntarthatta verbálisan (ha úgy tetszik a szó erejével) is a személy és a hely összetartozásának tudatát (HOFFMANN 2005: 122).[4]

Ez a két tényező pedig a személynévi névadás kapcsán egy harmadikat is közvetlenül a felszínre hoz: az *etimológiai hitelesség* kérdését. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az a mintegy tucatnyi eset, amikor a források említést tesznek magáról a névadási folyamatról (vagyis amikor az oklevelek vagy a település- és birtoklástörténeti ismereteink alapján bizonyosan igazolni tudjuk valamely helynévnek egy bizonyos személy nevéből való származását),[5] még szórványosnak is csak nagy jóindulattal mondható azoknak a neveknek a számához képest, amelyek magyarázatában le kell mondanunk a megnyugtató bizonyosságról, és be kell érnünk feltételezésekkel. Az etimológiai hitelesség ilyen esetekben pedig természetesen még akkor is sérül, ha feltételezéseinket a régi névrendszert jellemző helynévadási minták, szokások vagy akár kognitív mechanizmusok alapján többnyire indokoltnak is véljük (TÓTH V. 2001a: 207). A továbbiakban bemutatott helynévi példák óriási többsége szintén abba a kategóriába tartozik, amelyek személynévi eredeztetése csak annyiban áll biztos talajon, amennyiben ismerünk a középkori hazai forrásokból az adott helynévvel (vagy annak feltehető személynévi szegmensével) megegyező személynévre adatokat. Ennél valamivel szerencsésebb helyzetben vagyunk olyankor, amikor az adott településre vonatkozó okleveles forrás-

[4] Erre az összefüggésre utalhatott KURT ZILLIACUS is akkor, amikor azt emelte ki, hogy a személynevek, amelyek a helynevekben előfordulnak, elsősorban nem földrajzilag, hanem sokkal inkább jogi szempontból tekinthetők meghatározónak (1997: 16).

[5] Az Arad vármegyében Arad vára mellett említett föld például eredetileg a *Tömörkény* nevet viselte, majd az 1266/1300. évi oklevélben az adományozó elrendelte annak a megadományozott *Parabuch* ispánról történő elnevezését: „nomina earundem terrarum Temerken [Fulgudus et Wonuz] mandamus penitus aboleri, et *Parabuch* nomine singulas ordinamus et statuimus appellari" (vö. Gy. 1: 187, JAKUBOVICH–PAIS 1929: 121–2). Olyan eseteket, amikor valamely személy és a feltehetően általa birtokolt, vele azonos nevet viselő falu közötti „oksági" összefüggésről az okleveles források hírt adnak, KRISTÓ GYULA több munkájában is említ (vö. pl. 1976: 21–9, 2005: 122–3).

anyagban a település nevével megegyező személyről tesznek az iratok említést. A Baranya megyei *Gégfalva* esetében például már évtizedekkel azt megelőzően említik az iratok a *Gég* nembeliek birtoklását, mielőtt a település *Gégfalva* neve feltűnne (1274: rel. Salamonis *de genere Geg* […] Michael filius *Geg,* 1311: Michaelem filium *Geeg* […] villam eorum iuxta *Geegfalua* existentem, Gy. 1: 305). A Bereg megyei *Makszemháza* falura mint egy bizonyos *Makszem* nevű személy öröklött birtokára tesz utalást egy 14. századi, másolatban ránk maradt oklevél (1341/1342//XVIII.: in persona *Makszem,* quod quedam possessio sua hereditaria *Makszemhaza* vocata, Gy. 1: 541, DocVal. 90–1, KISS L. 1992a: 280). A Baranya megyei *Csabavára* birtokon pedig egy bizonyos *Csaba* ispán alapított egyházat Szűz Mária tiszteletére (1248/1312: pr. *Chobawara,* in quo idem *Choba* comes ecclesiam edificavit in honore B. V. Marie, Gy. 1: 292).[6]

E látszólag egyértelmű esetek is rejthetnek ugyanakkor magukban buktatókat, amelyek elsősorban az adatok személy- vagy helynévi státuszának értékelésében gyökereznek. Az Abaúj megyei *Didic* (a későbbi *Dicháza*) település nevével kapcsolatban a forrásokból lényeges, a névadás-névváltozás folyamatát látszólag jól megvilágító információkat szerezhetünk. Az adatok alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy a *Didic* elnevezés (1329/1406/1489: *terra Dydych,* Gy. 1: 77) alapjául a *Dedych* személynév szolgálhatott, amelyet az a Dedic ispán *(Dedych comes)* is viselt, aki 1302-ben megkapta a korábban *Erded ~ Erdej ~ Erdőfalva* néven említett abaúji birtokot (1221/1550: v. *Erdei ~ Erded,* 1272>1344: p. *Erdeufolua,* Gy. 1: 77), pontosabban az annak nyugati felén lévő földrészt (vö. Gy. 1: 77, AOklt. 1: 158/327). A névadás hátterét és a névcsere körülményeit ilyen módon akár megnyugtatóan tisztázottnak is minősíthetnénk, hiszen az adatok tanúsága alapján a település nevének megváltoz(tat)ását egyértelműen a tulajdonosváltás motiválta. Itt kell azonban felhívnunk a figyelmet a személynévi helynevek etimológiai származtatásának egyik olyan kritikus pontjára, amely ebből az egyedi esetből is jól általánosítható. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy a fenti *terra Dydych* adat nem helynévi szerepű említésként szerepel az okiratban, hanem csupán a birtokos személynevével való megjelölése a földnek (azaz 'Didic földje' értelmű latin szerkezet). Ezt az eshetőséget tovább erősítheti az a körülmény, hogy a tulajdonos (Dedych ispán) fia is *Dedych* nevet viselt, s élt még 1344-ben is (*Dedych* fiát: *Dedych*-et és annak a fiát: Jánost említik ugyanis az oklevelek). A lakóhelyük pedig ekkor még (vagy talán ismét) *Erdeufolua*-ként szerepel (vö.

[6] További hasonló adatokhoz lásd még: 1181: villa que vocatur *Becen,* ad sepulchrum uxoris *Becen* (Gy. 1: 284, Baranya vm., *Becseny*); 1296: *Morooth* Nigri de Peray, 1321>1344: Matheus filius *Morouth,* 1328: iuxta villam *Morouth* (Gy. 1: 339, Baranya vm., *Marót*); 1313: *Deseu* filius Gregorii filii Gybarth de *Boya,* 1332–5/PR.: *Deseboya* (Gy. 1: 288, Baranya vm., *Dezsőboja*) stb.

AbaffyLevt. 12).[7] Mindez tehát azt is szemléletesen illusztrálja, hogy olykor még a biztosnak tűnő, okleveles adatokkal megtámogatott magyarázatokba is könnyen hiba csúszhat, ha a névadat státuszát nem megfelelően értékeljük (vö. ehhez TÓTH V. 2001a: 206–7).[8] Azt, hogy milyen „komoly tévedések" forrása lehet egy-egy helynév névadó személyének elsietett megállapítása, KRISTÓ GYULA jó néhány középkori példával igazolta (1976: 18–9).[9]

Az ómagyar kor személynévi helyneveinek nagy többségéről ráadásul még hasonló, legalább viszonylagos támpontként szolgáló információkkal sem rendelkezünk, ezeket tehát efféle fogódzók nélkül vagyunk kénytelenek a tudományos kutatás szolgálatába állítani. A Bodrog megyei *Apos* településnév (1192/1374/1425, [1192]/1394, 1206, 1211, [1230]/1231: *Opus,* v., Gy. 1: 705, 1317: *Apos* ~ *Opos,* Iványi 2: 22, 1332–7/PR.: *Dyos,* 1338–40/PR.: *Opos,* Gy. 1: 705) személynévi helynévként való azonosításában például az egyedüli segítségünk az lehet, hogy ismerünk ilyen személynevet az Árpád-kori oklevelekből (vö. pl. 1138/1329, 1211: *Opus,* ÁSz. 604). Tisztában vagyok persze ennek a kritériumnak az esetlegességével, de mégis úgy gondolom, hogy ezzel a korláttal célszerű bizonyos mértékig megbékélnünk, ha nem akarunk lemondani a névadatok ezreinek a vallomásáról azért, mert a korabeli okleveles forrásokban nem volt szokás a névadó személyének (és a névadás tényének, körülményeinek) a rögzítése. Megtette ezt tulajdonképpen — a korabeli jogfelfogás szerint mindenképpen — maga az illető személy nevével megegyező helynév.[10]

---

[7] A település nevének további adatsora aztán a 14. század utolsó éveiből a két névváltozat párhuzamos használatát is tanúsítja, vö. 1399: *Dedychhaza* alio nomine *Erdewtelke* (Cs. 1: 205).

[8] Az ilyen esetekben megítélésem szerint akkor járunk el helyesen, ha nem hozunk döntést a *terra Dydych* típusú adatok személy- vagy helynévi szerepét illetően, s nem kötjük a *Didic* településnév létrejöttét — bármily csábító is a lehetőség — Didic ispán 14. század eleji birtokszerzéséhez, hiszen az elnevezéshez más ugyanilyen nevet viselő személy is névadóul szolgálhatott, ahogyan ez esetben is értesülünk itt az ispán ugyanilyen nevű fiáról.

[9] Ez a figyelmeztetés mindazonáltal nem tántorította el attól, hogy — elsősorban a névtípus kronológiai határainak kitágítása céljából — ő maga is kísérletet tegyen több évszázadnyi időintervallumot átívelően arra, hogy bizonyos, személynévvel megegyező helynevek lehetséges (valamelyest talán valószínűsíthető) névadóit meghatározza (i. m. 20–38).

[10] Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy ha az oklevelekben nem is, az elbeszélő kútfőkben jóval nagyobb figyelem fordult a névadás aktusának és a névadó személy kilétének a meghatározására. A geszták és a krónikák forrásértéke persze köztudottan más, mint az okleveleké, hiszen e munkák szerzői a műfaji követelményekből adódóan más kritériumoknak igyekeztek megfelelni, más igényeket kívántak kiszolgálni. Egy vonatkozásban azonban középkori „etimológusaink", köztük is legfőképpen Anonymus munkamódszere mindenképpen figyelmet érdemel. Noha a „Gesta Hungarorum"-ban és más történeti elbeszélő munkákban olvasható konkrét névmagyarázatoknak természetesen aligha lehet komolyabban közvetlenül figyelembe vehető nyelvtörténeti vagy akár történettudományi relevanciája (arra, hogy P mester magyarázatai valójában egytől egyig hibásak, lásd BENKŐ 1996: 237), maga a névmagyarázó eljárás és a mögötte meghúzódó névszemlélet egyedülálló forrásértékkel bír. Az ugyanis, ahogyan Ano-

3.1.3. A személynévfajták jelentkezése a helynevekben

1. Az előző fejezetekben láttuk, hogy az ómagyar kor névhasználati viszonyai közepette is — ugyanúgy, mint ma — valamely személy egyidejűleg több nevet is viselt, s ezek különböző névfajtákba tartozhattak bele. Különösen fontos, és nemcsak a helynév-, hanem a személynévhasználatot is alapjaiban érintő kérdés ezért az, hogy melyek lehetnek azok a befolyásoló tényezők, amelyek meghatározzák, az illető személy megnevezésére, azonosítására szolgáló egyidejűleg használatos személynevek (névfajták és névegyedek) közül melyik jelenik meg végső soron az általa birtokolt hely megnevezésében. A következő néhány példával azt a helyzetet kívánom tehát szemléltetni, amikor a helynévadás a birtokos személy — adatokkal is alátámasztott — többnevűségének körülményei között realizálódik.[11]

Az Abaúj megyei *Felida* települést Károly király 1323-ban visszaadta az Aba nembeli *Csirké*-nek (esetleg *Csürké*-nek) nevezett *István* fiainak (1323>1358: Thome filii *Stephani dicti Churke* de Ida, Gy. 1: 92), akikről a település *Csirkeida* nevet is kapott (vö. 1324: Nicolaus et Johannes filii *Stephani dicti Churke* … super villam ipsorum *Churke Ida,* Gy. 1: 93). A Bihar megyei *Gyán* település osztódásával alakult *Kötegyán* (1429: *Kethegan,* MEZŐ 2003: 434) birtokosa és egyben névadója pedig az a *Köté*-nek is mondott *Miklós* volt, akit egy 1407-es datálású oklevél említ (*Nicolaus dictus Kethe* de Gyan, Z. 5: 515, RÁCZ A. 2007: 166). Ezekben a példákban egy-egy referáló név (*Stephanus*-ként és *Nicolaus*-ként rögzítve a forrásokban) és egy-egy sajátosságjelölő név (a *csirke* állatnévből származó *Csirke* és a *köt* ige talán igenévi származékaként létrejött *Köte* személynév; vö. RMCsSz. 643, SLÍZ 2011b: 79, 243) párhuzamos személynévi használatát igazolják a források, s mindkét esetben végül is a sajátosságjelölő név kapcsolódott jelzői névrészként egy már meglévő helynévhez *(Ida > Csirkeida, Gyán > Kötegyán)*. A Bodrog megyei *Töttös* település (vö. [1322 u.]: *Tutus,* Gy. 1: 710, 731, 1347: *Theteus,* Z. 2: 262, Iványi 3: 128, 1412: *Theuthes ~ Thewtheus*, p., Gy. 1: 731) esete annyiban tér el az előbbiekétől, hogy itt elsődleges településnév

---

nymus részben az általa jól ismert helynevek alapján megalkotja — nevükkel együtt — a honfoglalás korának vezéralakjait, majd éppen arra a helyre vezényli őket, ahol a nevükkel megegyező helynév is található, s ott esetleg várat építtet velük, amelyet természetesen épp róluk neveznek el stb., minden kétséget kizárólag igazolja a korszak legproduktívabb helynévadási mintái között a formáns nélküli helynévadás gyakorlatát. (Anonymus munkamódszeréről alapos fejtegetéseket olvashatunk BENKŐ LORÁND munkáiban; vö. pl. 1998a: 12–27, 38, illetve korábban 1994: 135–6, 1995b, 1996: 235, 238–46, de mások írásaiban ugyancsak feltűnik ez a kérdéskör; vö. pl. GYÖRFFY 1948: 22, 26, 1970a: 7, 1993: 219, 1996b: 201 stb.)

[11] Efféle párhuzamos személynévhasználatból párhuzamos helynevek is létrejöhetnek. A jelenkori helynévadás finn nyelvi példáin illusztrálta ezt a folyamatot TERHI AINIALA az egyazon személy *(Eetu Matikainen)* birtokában lévő kunyhó *(mökki)* névvariációit bemutatva: *Eetun/mökki* (’*Eetu* + GEN/kunyhó’) és *Matikaisen/mökki* (’*Matikainen* + GEN/kunyhó’) (2013: 85).

létrejöttében játszik szerepet a személynévi névadás. A falu névadója az a szomszédos Bátmonostort is a kezében tartó Becsei *Töttös* volt (vö. KRISTÓ 1981: 103), akit némely források *István*-nak is említenek, jelezve az egyidejű névhasználatot (1325: *Stephanum dictum Tuteus,* Z. 1: 270, FEHÉRTÓI 1969: 147). Ez esetben is a sajátosságjelölő névformát használta/használták fel tehát a névadó(k) arra, hogy Töttösnek mondott István birtoklását a település nevében is kifejezésre juttassa/juttassák. Olyan példákat is ismerünk, amelyekben a párhuzamos személynevek közötti névválasztás végső soron a referáló névnek kedvezett.

Az adott hellyel valamilyen (főképpen birtokosi) viszonyban lévő személy egyidejűleg használatos személynevei közötti választás képviseli tehát a személynévi alapú (személynévre építő) helynévadás egyik fontos komponensét. Ebben az összefüggésben véleményem szerint egy körülmény meghatározó lehet. A régiségben éppúgy, mint a mai névhasználatban az egy-egy névviselőhöz kapcsolódó személynevek között a használati értékükben és az ezzel összefüggő szociális érvényességükben feltétlenül különbségek vannak: míg bizonyos elnevezések tágabb körben, az adott névközösség szélesebb rétegeiben használatosak az adott személy azonosítására, mások csak a szűkebb közösség kommunikációs helyzeteiben töltik be ezt a funkciójukat.[12] Az egyes névformák között a használati értékükben jelentkező efféle különbségek egyúttal bizonyára a presztízsértékük eltéréseire is rávilágítanak. Az egy-egy személy megnevezésére használatos személynevek közül azok lehettek alkalmasabbak a helynévi szerep betöltésére, amelyek nagyobb szociális érvényességgel rendelkeztek, vagyis a névviselő névközösségi viszonyrendszerében — a névelméleti fejezetben használt metaforával élve — a bővebb koncentrikus körökben helyezkedtek el, s szolgáltak az illető személy egyértelmű azonosítására. A fenti példák ugyanakkor olyan következtetéseket nemigen engednek meg, amelyekben a helynévadással összefüggésben azt fogalmazhatnánk meg, hogy az egyidejűleg használatos személynévi elnevezések közül az egyik vagy a másik személynévfajtába tartozók nagyobb fokú preferáltságnak örvendtek volna a névválasztás során.

2. S ha már a névválasztással kapcsolatban előkerült ez a kérdés, érdemes bővebben is szólni arról, hogy az előző fejezetekben bemutatott s z e m é l y n é v f a j t á k milyen főbb tanulságokat hordoznak magukban — immáron azonban nem a személynévadás, hanem — a (személynévi) h e l y n é v a d á s a s p e k t u s á b ó l nézve. Az itt következő megállapítások a névválasztással kap-

[12] Hasonlóan nyilatkozott a helynévvariánsok értékelésekor TERHI AINIALA is, kiemelve, hogy a variánsok között általában véve vannak névhasználó-specifikus, azaz szociális variánsok, illetve szituációspecifikus, azaz szituációs variánsok (2013: 115). A személynevekre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az egyazon személy megjelölésére, azonosítására használatos személynévfajták különböző igényeket elégíthetnek ki a nyelvhasználat különböző színterein, azaz szituációtól, kommunikációs helyzettől függően az adott személynek más-más megnevezése (vagy esetleg ezek kombinációja) élvez előnyt.

csolatban mondottakat is tovább árnyalhatják, ám ezek érvényességét érintően már előzetesen tennünk kell néhány lényeges megszorítást.

A helynevek névtestében fellelhető személynévfajták között az affektív nevekkel két ok miatt nem számoltam. Egyrészt azért nem, mert — amint már a névfajtákat bemutató fejezetben is kifejtettem — az ómagyar kor viszonylatában annak is csekély az esélye, hogy egy-egy személyjelölő szerkezet névegyedei kapcsán az affektív funkciónak egyáltalán a nyomára akadhassunk (néhány kivételes példát tudtam csupán erre ott említeni), arra pedig nyilvánvalóan még kevésbé számíthatunk, hogy a helynévadás körülményeire a legritkábban utaló okleveles források hírt adjanak arról, hogy valamely birtokos egyik-másik nevéhez esetlegesen milyen affektív árnyalat kötődik. Az affektív nevek használata a helynévadásban tehát összességében még annyira sem támasztható alá konkrét névadatokkal, mint amennyire a személynévhasználatban erre lehetőségeink adódnak.[13] Azt, hogy milyen nyilvánvaló tévedés lenne minden névrövidítéssel, névképzéssel alakult másodlagos származéknevet affektív funkciójú névformának tekinteni, már jeleztem az említett fejezetben, de az alábbiakban néhány további, a helynevek ügyével is szorosan összefüggő adalékkal kiegészítem az ott mondottakat. A másik körülmény hátterében pedig, ami miatt eltekintettem attól, hogy az affektív nevek esetleges helynevekbeli szerepét felderítsem, az a megfontolás állt, miszerint a helynévadás és helynévhasználat síkján az affektív nevek nyilvánvalóan eleve kisebb valószínűséggel tűnnek fel, mint a többi személynévfajta. Ennek okaira alább még ugyancsak visszatérek.

A helynevek személynévi alapszavának meghatározásában jelentős mértékben támaszkodtam a FNESz.-re, illetőleg a különböző vármegyei történeti-etimológiai szótárakra, de a személynevek származtatásának kérdésében legfőképpen SLÍZ MARIANN Anjou-kori személynévtárának (2011b) etimológiai utalásai voltak a segítségemre. Feltétlenül fel kívánom ugyanakkor hívni a figyelmet arra, hogy az a vizsgálat, amit az alábbiakban bemutatok, számos problémát vet fel, s eredményei ezért csak kellő mértéktartással vehetők figyelembe. Az előzőekben utaltam arra, hogy valamely helynév személynévi eredetének igazolására csak közvetett lehetőségeink vannak, így pedig a vizsgálataink alapja eleve meglehetősen ingatag talajon áll. Arra pedig, hogy a helynév feltételezett személynévi alapszavának meghatározásakor az etimológia útvesztőiben milyen nehéz utat találni, már több ízben is felhívtam a figyelmet. Az etimológiai vizsgálatokkal összefüggésben vé-

[13] Az Árpád-kori Győr megye délkeleti határán fekvő, talán *Pityud* néven azonosítható település (vö. 1235: *Pitud,* v., Gy. 2: 618) az Albeus-féle összeírásban latinos szerkezetben rögzítve *Csépán(falva)*-ként szerepel ([1237–40]: *villa Cepani,* Gy. 2: 618), amelynek *Csépán* névrésze az *István* személynévvel azonos gyökerekre megy vissza. Ez alapján felvethetnénk azt a lehetőséget, hogy a korábbi adat az *István (~ Csépán)* név affektív változatának, a *Pityu*-nak a fejleménye. Ez a magyarázat viszont nemcsak a fentebb mondottak miatt nagyon kétes, hanem azért is, mert a *Pityu* név ilyen korai előfordulását nem tudjuk kimutatni.

gül — a magunkra vállalt szempontok mentén haladva — arra vonatkozóan is döntést kell(ene) hoznunk, hogy az a személynévi lexéma, amely a helynévadásban szerepet játszott, milyen funkcióban kapcsolódhatott a névviselő személyéhez. Mindezeket a feladatokat ráadásul a helynévadási aktustól mintegy 7-800 évnyi távolságból kíséreljük meg elvégezni.

Konkrét példákkal megvilágítva mindezek a lépések az alábbi gondolatmenetben valósulhatnak meg, és a következő eredményekben ölthetnek testet. Az Abaúj megyei *Gibárt* település nevéről (vö. pl. 1290: *Gybart,* p., Gy. 1: 87) például azt gyaníthatjuk, hogy formáns nélküli személynévből alakult. Az alapjául szolgáló személynév (vö. pl. 1295: *Gebarth,* ÁÚO. 12: 578) nagy valószínűséggel német eredetű; vö. ném. R. *Gebhard, Gebhart* szn. (FNESz.). Hasonló nevű településeket másutt is találunk a magyar nyelvterületen (pl. Baranya vagy Bodrog megyében), s a Baranya megyei *Gibárt* ~ *Gibártfölde* variánsokról (vö. 1313: p. *Gyubarthfewldy,* 1314: *Gebarth,* Gy. 1: 309) az oklevelek mint egy bizonyos *Gibárt* unokájának a birtokáról tesznek említést (vö. 1313: Deseu filius Gregorii filii *Gywbarth* de Boya, Gy. 1: 288, 309).[14] Egy német (vagy bármely idegen) eredetű személynév ebben az időszakban csakis referáló funkciójú névformaként kapcsolódhatott a névviselő személyhez. Később persze családnévi szerepben, nexusnévként is lehetett erre lehetősége, ahogyan ilyen eseteket is felidézünk majd. (Itt most azzal nemigen kell foglalkoznunk, hogy az illető magyar vagy német nyelvű és identitású egyén volt-e.) A Kárpát-medencében többfelé előforduló *Bátor*-féle helynevek (pl. formáns nélküli *Bátor* formában Abaúj, Bereg, Bihar, Bodrog és Csanád vármegyékben, összetett *Bátoregyház(a)* alakban Bodrogban, *Bátorfalva*-ként Bácsban stb.; pl. 1232>1360: *Batur,* v., Gy. 1: 530, Bereg vm., 1323: *Bathorighaz,* p., Gy. 1: 710, Bodrog vm.) személynévi alapszava (pl. 1138/1329: *Bahatur,* SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 98, 1212/1339: *Batur,* H. 8: 13, ÁSz. 97) viszont jó esélyekkel kapcsolódhatott a településeknek nevet adó személyekhez sajátosságjelölő funkcióban.[15] Ismételten hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az elsődleges szerepüket tekintve sajátosságjelölő nevek egyfajta listanévvé válva — a névmodelleket követve — referáló névként is hozzákapcsolódhattak a névviselőkhöz, anélkül tehát, hogy a névadást az illető személyek bármely tulajdonsága is motiválta volna. Amellett, hogy a személynévfajta-váltás elvi lehetőségét (bár közvetlen adatokkal igazolni nem tudom) nem tévesztem szem elől, a további vizsgálatokat az egyes személynévegyedek vélhető elsődleges szerepére alapozom, vagyis a *Bátor* névvel mint leíró, sajátosságnévvel számolok. A Bars

[14] Az utóbbi településnév kapcsán idézett személynévi párhuzam azért is mutat túl önmagán, mert analogikusan a konkrét személynévi párhuzamokkal, előzményekkel meg nem támogatható *Gibárt* településnevek etimológiáját is biztosabb alapokra helyezheti.

[15] KÁLMÁN BÉLA szerint a *Bátor* személynév eredetileg ún. kívánságnév, illetve tiszteleti, tekintélyi név volt (1989: 14, 41), amelynek alapja a *bátor* melléknév. Mindazonáltal az esetleges török személynévi szerepét sem tarthatjuk kizártnak.

megyei három *Vezekény* nevű település (pl. 1240: *Vezekyn,* Gy. 1: 485) a *Vezekény* nemzetség birtokában volt, s a falvak a nemzetség nevét viselik (vö. pl. 1264: *de genere Wezeken,* UB. 1: 306, ÁSz. 805). Ezek az elnevezések tehát arra a jelenségre szolgáltatnak példát, amikor nexusnevet használtak fel a névadók a helynévalkotásra.

A fenti példákon bemutatott módszerrel határoztam meg az általam használt névkorpuszra vonatkozóan az egyes személynévi helynevek kapcsolatát az alapul szolgáló személynévvel. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy e módszer segítségével bemutassam, milyen fontosabb jellemzői vannak az egyes személynévfajták vonatkozásában a személynévi lexémát tartalmazó ómagyar kori helyneveknek. Ez az analízis egyúttal arra az előzőekben megfogalmazott kérdésünkre is pontosabb választ adhat, hogy a helynévadás aktusában a helynek nevet adó személy egyidejűleg használatos elnevezései közötti választásban mutatkoznak-e kitapintható preferenciák.

3. A különböző forrásokra, szótárakra, adattárakra támaszkodva összeállított, a személynévből alakult helyneveket tartalmazó korpuszom nem terjed ki a magyar nyelvterület egészére,[16] sőt — az adott névtárak céljaiból adódóan — a feldolgozott megyék némelyikének (Doboka–Küküllő megyéknek) is csupán a nem településnévi helyneveit öleli fel a korai ómagyar korból. A teljes elérhető névállomány alapján állt össze viszont az itteni vizsgálat számára Abaúj–Csongrád vármegyék korai ómagyar kori személynévi helyneveinek korpusza, s közülük Bihar megye esetében az ómagyar kor végéig nyújthattam az időbeli kereteket. Az erre a névkincsre építő elemzés tehát csak annyiban tekinthető reprezentatívnak, amennyiben azt a korpusz területi-időbeli és helynévfajtákat érintő korlátai megengedik. Én magam úgy látom, hogy ez a névállomány kellően gazdag és sokszínű ahhoz, hogy a korai ómagyar kor személynévi alapú helynévadásának főbb tendenciáit rájuk alapozva feltárhassuk. Az itt következő megfigyelések mindegyike ezen a konkrét névbázison nyugszik.

A személynévi helynevek személynévi összetevőjén — amint ezt a 15. ábra mutatja — lényegében két személynévfajta osztozik. A teljes állomány kétharmadában a helynévadás alapjául az adott hellyel kapcsolatban álló személy referáló funkciójú személyneve szolgált, közel egyharmadában pedig sajátosságjelölő személynévfajta (vagy belőle — ki nem mutatható módon — alakult referáló név) je-

[16] A fejezetben szereplő helynévi adatok többféle forrásból származnak. Felhasználtam a vizsgálataimhoz egyrészt a FNESz. névállományát, illetőleg a következő történeti és etimológiai helynévszótárak valamennyi vélhetően személynévi lexémát tartalmazó névadatát: KMHsz. 1., HA. 1–3., BÉNYEI–PETHŐ 1998, PÓCZOS 2001, TÓTH V. 2001b, RÁCZ A. 2007. Ezek mellett az alapforrások mellett más munkákból is merítettem adatokat és rájuk vonatkozó (főképpen település- és birtoktörténeti, illetve etimológiai) ismereteket (lásd pl. NÉMETH P. 1997, 2008, RESZEGI 2011, GYŐRFFY 2011, RÁCZ A. 2011, SEBESTYÉN ZS. 2010a, 2012, KOCÁN 2014).

lenik meg ugyanebben a szerepben. (Az ábra rövidítéseinek feloldása: R = referáló név, S = sajátosságjelölő név, N = nexusnév, szerk. = névszerkezet.)

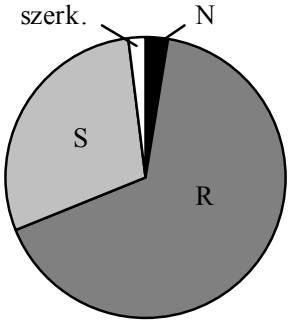

15. ábra. *A személynévfajták megoszlása a személynévből alakult helynevekben.*

Azt pedig, hogy ezek a személynévfajták milyen kronológiai jellemzőket mutatva tűnnek fel a helynevekben, a 16. ábrán láthatjuk. Az egyes helynevek történeti adatsorában minden esetben csak a legelső adatot vettem figyelembe a kronológiai kép megrajzolásához, és — a vizsgálatot igencsak leegyszerűsítve — nem voltam tekintettel az előfordulást tartalmazó oklevél filológiai státuszára (vagyis az eredeti, másolati, hiteles vagy éppen hamis voltára). Minthogy azonban ez az eljárás valamennyi személynévfajta eredményeit egyformán érintette, összességében nem befolyásolta meghatározó módon a képet.

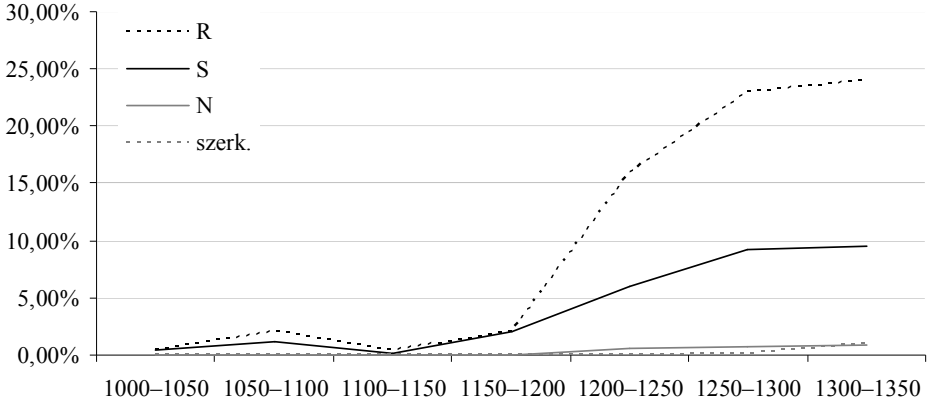

16. ábra. *Az egyes személynévfajtákból alakult helynevek kronológiai jellemzői.*

A kronológiai kép értelmezésekor a helyneveknek arra a két típusára érdemes a figyelmet fordítanunk, amelyek a személynévi helynevek bázisát jelentik: a sajátosságjelölő és a referáló nevekből alakult helynevekre. Mindkét típus történetében jelentős fordulópontnak tűnik a 12. század második felének időszaka: itt történik — nyilván nem függetlenül az oklevélkiadás megélénkülésétől és ezzel összefüggésben a fennmaradt adatok egyre növekvő számától — egy tekintélyes

„névrobbanás”, de ahogyan azt a két görbe viszonyrendszere jelzi, ez közel sem egyforma mértékben érinti a két névtípust. A sajátosságjelölő személynevekből alakult helynevek a korai ómagyar kor teljes időszakában lényegében egyenletes növekedést mutatnak (itt-ott kisebb-nagyobb megtorpanásokkal), a referáló személynévi alapszót tartalmazó helynevek jellegzetes S-görbéje viszont e típus erőteljes előretöréséről tanúskodik a 12. század második fele és a 13. század második fele közötti időszakban. Ezekhez az ábrákhoz néhány további magyarázat is szükségeltetik — mindenekelőtt a nevek kategorizációjával kapcsolatban.

4. A r e f e r á l ó n e v e k között vettem figyelembe azokat a származékneveket is, amelyek referáló szerepű (jórészt idegen eredetű) személynévből mint alapnévből alakultak névrövidítés és/vagy névképzés segítségével: a Győr megyei *Bene* (1222: *Bene,* v. Gy. 2: 583), a Baranya megyei *Bénd* (1296: *Beend,* KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 69, ÁÚO. 10: 229) vagy a Bihar megyei *Benkeháza* (1357: *Benkehaza,* JAKÓ 1940: 210, A. 6: 582) településneveket tehát éppen úgy a referáló személynévfajtát tartalmazó helynevek kategóriájába soroltam, mint a Komárom megyei *Benedek vejsze* (1283: *Benedukueyze,* pisc., Gy. 3: 388, 453) halászóhely nevét. E nevek személynévi alapszava ugyanis etimológiailag szorosan összetartozik: az egyházi, görög-latin *Benedictus* (1055: signum *Benedicti* archiepiscopi, DHA. 1: 152, CAH. 20, ÁSz. 112) személynévvel összefüggő *Benedek* alapnévből és annak magyar nyelvi származékaiból álló körből való; vö. +1086: *Benedic* (CAH. 25, DHA. 1: 254, ÁSz. 112), 1254: magister *Ben* (CDES. 2: 309, ÁSz. 108), 1138/1329: *Bene* (SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 111), 1231: *Benke* (ÁÚO. 1: 291, PRT. 1: 706, ÁSz. 114). Ám nyelvi eredetüktől, alakulásmódjuktól függetlenül ezek mindegyike kétségkívül referáló jellegű személynév. Azt, hogy a referáló személynevet tartalmazó helynevek személynévi alapszavát milyen belső nyelvi-etimológiai rétegzettség jellemzi, a 17. ábra szemlélteti.

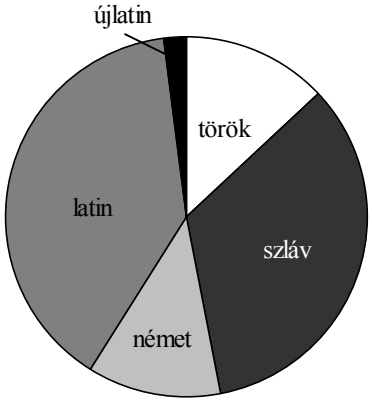

17. ábra. *A referáló személynévfajtát tartalmazó helynevek személynévi összetevőinek nyelvi eredetbeli rétegei.*

A származéknevekkel minden esetben annál az etimológiai rétegnél számoltam, amelybe az alapnevük is tartozik. A német eredetű *Hermann(us)* alapnév (vö. 1332: *Hermanni* [gen.], A. 2: 610, SLÍZ 2011b: 166) rövidítéssel és képzéssel alakult személynévi származékából, a *Herk(e)* névből (vö. ehhez 1302: *Herke,* A. 1: 24, SLÍZ 2011b: 167) alakult Bereg megyei *Herked* helynevet (1338/1339: berch *Herked,* Gy. 1: 533) ezért a referáló nevek német rétegénél vettem figyelembe; a szláv eredetű *Ugrin(us)* alapnév (vö. 1314: *vgrinus,* A. 1: 364, SLÍZ 2011b: 495) szintén rövidülés és képzés által életre keltett *Ugra* származéknevéből (1310: *Vgra,* A. 1: 217) keletkezett Bihar megyei *Ugra* településnevet (1214/1550: *Vgra,* Gy. 1: 679) pedig a referáló személynévi alapszavak szláv rétegébe tartozóként határoztam meg. A kereszténység szükségszerű velejárójaként egyre nagyobb vitalitásnak örvendő egyházi, többnyire görög-latin gyökerekre visszamenő nevek[17] rétegében ugyanígy jártam el: az e kategóriába tartozó helyneveknek közel a fele olyan személynévből alakult, amely egyházi alapnévből (annak vagy a latin, vagy a magyar változatából; *Petrus ~ Péter, Paulus ~ Pál, Jacobus ~ Jakab, Johannes ~ János, Michael ~ Mihály* stb.) magyar névalkotási eljárásokkal keletkezett származéknevekként azonosítható; vö. pl. *Pete bérce* (1334: *Petheberche,* Gy. 3: 361, 368, Kolozs vm.), *Pósatövise* (1308/1313/1425: *Pousathyuisse,* p., AOklt. 2: 153/340, Gy. 1: 655, Bihar vm.), *Jákó vejsze* (1342: *Jakoueze,* loc., Z. 2: 36, Bereg vm.), *Iványos foka* (1308: *Ivanusfuka,* Gy. 1: 232, Bács vm.), *Mike halma* (1338: *Mykehalma,* mo., Gy. 3: 306, 314, Keve vm.) stb.

Ez az eljárás persze vitatható, hiszen a *Ben-e, Ben-ke, Ben-ő, Pet-e, Pet-ő* stb. származékok az alapnév etimológiájától függetlenül egyértelműen magyar képzéseknek tekinthetők, s ebben a tekintetben a *Szem-e, Szem-ő*-féle nevektől csak annyiban különböznek, hogy ez utóbbiak alapszava magyar közszó,[18] s ők maguk is elsődlegesen a sajátosságjelölő személynevek kategóriájába tartoznak, míg az előbbiek alapszava idegen eredetű személynév, így helyük a referáló nevek között van. Ezek az elnevezések eleinte (alapszavukat tekintve) tehát feltétlenül külön utakon jártak (és számunkra most a besorolásuknál ez volt a döntő), s éppen a képzés révén kerültek morfológiai szempontból rokonságba. A *Bene ~ Szeme, Pető ~ Szemő* nevek morfológiai jellege ugyanis már semmiféle olyan eltérést nem

[17] A latin eredetű referáló személynevekkel összefüggésben idekívánkozik egy értelmező, pontosító megjegyzés. Akkor, amikor a nevek nyelvi eredetbeli rétegeiről szólunk, azaz a magyar személynévrendszer szláv, német, újlatin stb. eredetű neveiről beszélünk, ebben a kategóriarendszerben a *Benedek, Mihály* stb. neveket mint l a t i n eredetű személyneveket határozhatjuk meg, hiszen ez volt az a közvetlen átadó nyelv, amelyből az illető személynevek a magyarba átkerültek (függetlenül egyik-másik személynév végső soron éppenséggel görög vagy héber származásától). Akkor viszont, amikor a nevek kulturális gyökerei kerülnek a mondandónk középpontjába, e névformák kapcsán az e g y h á z i név megjelölés is indokolható.

[18] Azt, hogy a *Szeme, Szemő*-féle személyneveknek — a fentiektől eltérő módon — származéknevekként való értelmezésének milyen kritériumai vannak, az előző fejezetben kifejtettem.

mutat, amely a fenti eljárást e nézőpontból szemlélve indokolttá tehetné. Ám figyelembe kell azt is venni, hogy egy-egy referáló névből való személynévi származékról gyakran nem dönthető el a magyar vagy más nyelvhez tartozása, mert sokuk képzője nemcsak a magyar személynévképzésben, hanem például a szláv vagy a német személynévképzésben is produktív morféma volt a középkorban. Valószínű emellett az is, hogy egy-egy idegen eredetű névnek a rövidített-képzett formája abban a társadalmi közegben, területen alakulhatott ki először, ahol az alapjául szolgáló személynév is használatban volt. Ráadásul — mint a továbbiakban látni fogjuk — a személynévi helynevek jellemzőinek feltárásában igen fontos módszertani elvnek gondolom a személynévi névbokrok együttes kezelését, ami praktikusan szintén a *Benedek, Bene, Benke* stb. névformák együtt tartása mellett szól. Mindent egybevetve úgy vélem, hogy vizsgálatom célja szempontjából nem követek el a végeredményt meghatározó módon befolyásoló hibát akkor, amikor a továbbiakban — a kétségkívül meglévő különbségek ellenére — együtt kezelem az idegen eredetű alapneveket és a belőlük valószínűsíthetően jórészt magyar névalkotással létrehozott képzett személyneveket.[19]

A referáló személynevek különböző nyelvi rétegeiből alakult helynevek belső kronológiája legfőképpen azzal a kérdéssel összefüggésben érdemel kitüntetett figyelmet, hogy kísérik-e, és ha igen, milyen formában a személynévrendszer strukturális átalakulását a helynévrendszer elmozdulásai, azaz jelentkezik-e valamilyen módon a személynévi helynevek típusában annak a folyamatnak a hatása, amely a személynévadásban az egyházi (latin) nevek egyre fokozódó dominanciájában ölt testet. A 18. ábra elemzésével részben erre a kérdésünkre is választ kaphatunk.

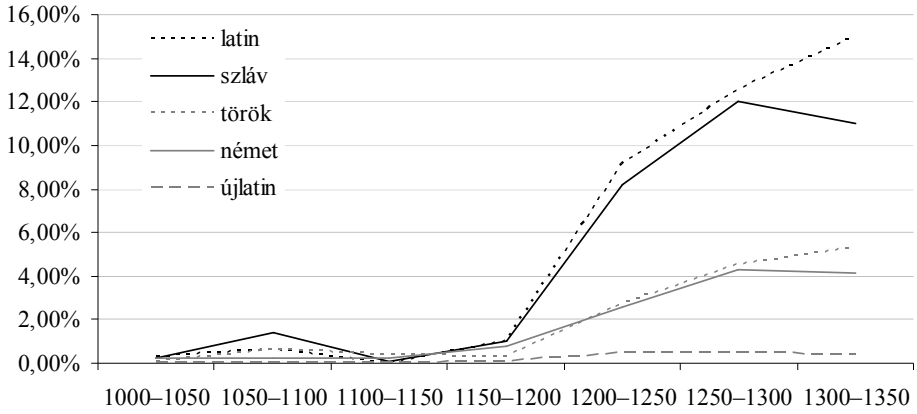

18. ábra. *A referáló személynevekből alakult helynevek kronológiai jellemzői az alapul szolgáló személynevek eredete alapján.*

[19] Itt kell visszautalnunk B. LŐRINCZY ÉVA korábban már bemutatott álláspontjához is, amelyben a *Haragos – Bános — Petes* típusú *-s* képzős személyneveket egy skálán helyezte el, és ennek során a fenti különbségtételhez hasonló eredményre jutott (1960: 140–3).

A 12. század közepéig a helynevek alapjául szolgáló referálónév-rétegek nagyjából egyforma eloszlási-gyakorisági görbét mutatnak, igaz, meglehetősen kevés névelőfordulás alapján. Ettől az általános képtől csupán az újlatin nyelvekből származó személynevet tartalmazó helynevek kategóriája tér el, ezek legkorábbi jelentkezésével ugyanis csak a 12. század második felétől kezdődően számolhatunk, de — összhangban magukkal az e rétegbe tartozó személynévi adatokkal — akkor is csak szórványosan tűnnek fel; pl. *Gyán* (1213/1550: *Gyan,* Gy. 1: 620, Bihar vm.; vö. a gör.-lat. *Johannes* ófrancia, vallon megfelelőjével, a mai *Jean* előzményével, RÁCZ A. 2007: 112).

A 12. század közepéig többé-kevésbé egyforma mintázatot felrajzoló gyakorisági görbék a 12. század második felétől kezdődően eltérő irányokat vesznek. A törökségi és német eredetű személynévi lexémát tartalmazó helynevek típusa mérsékelt növekedést mutat, és a két görbe a 13. század végéig lényegében párhuzamosan fut egymással. Mindez azt jelzi, hogy a honfoglalást követően nyilvánvalóan fokozatosan háttérbe szoruló török nyelvi kapcsolatok ellenére a korábban a névrendszerben megjelenő törökségi személynevek nemcsak személynévi funkcióban, hanem helynévi szerepben is tovább éltek. E referálónév-rétegnek a helynevekben évszázadokon át tapasztalható viszonylag magas aránya egyúttal azt a korábbi véleményt is tovább erősíti, hogy a törökségi nevek divatja elsősorban a felsőbb társadalmi rétegbeliek körében volt jelentősebb. E birtokos rétegnek a névadói szerepét láthatjuk megnyilvánulni az olyan helynevekben (elsősorban településnevekben), mint például *Alpár* ([1300 k.]: *Alpar,* pal., Gy. 1: 62, Abaúj vm.; vö. 1255: *Olper* szn., ÁÚO. 7: 399, a szn. etimológiájához lásd FNESz. *Abaújalpár,* TÓTH V. 2001b: 17), *Ajtonymonostora* (1315: *Ahton Monustura,* p., Gy. 1: 846, Csanád vm.; vö. 1210 k.: *Ohtum* szn., ÁSz. 45, a szn. etimológiájához lásd FNESz. *Ajton*), *Csaba* (1332–7/PR.: *Chaba,* v., Gy. 1: 504, Békés vm.; vö. 1237: *Chaba* szn., PRT. 1: 752, ÁSz. 173, a szn. etimológiájához lásd FNESz. *Hejőcsaba*), *Kostán* (1251/1328/1374: *Costan,* p., Gy. 1: 329, Baranya vm.; vö. 1304: *Kustan* szn., A. 1: 86, a szn. etimológiájához lásd FNESz. *Kostány,* SLÍZ 2011b: 247), *Tömörkény* (1326: *Temerken,* v., Gy. 1: 906, Csongrád vm.; a szn. magyarázatához lásd FNESz.), *Üllő* (1349: *Illev,* pisc., Gy. 3: 41, 44, Heves vm.; vö. 1138/1329: *Vleu* szn., SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 776, a szn. magyarázatához lásd TÓTH V. 2012c: 57–60) stb.

A német eredetű referálónév-rétegből alakult helynevek közül pedig az *Arnót* (1330/771: *Ornolth,* v., Gy. 1: 753, Borsod vm., vö. 1181: *Arnolt* szn., CAH. 78, ÁSz. 74, a szn. etimológiájához lásd FNESz., PÓCZOS 2001: 20), *Eberhart malma* (1301: *Eburharthmolna,* mol., Gy. 3: 71, Heves vm.; vö. 1259: *Eburhardi* szn., ÁÚO. 2: 317, ÁSz. 264, a szn. etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 115), *Gönc* (1270/1272: *Gunch,* Gy. 1: 88, Abaúj vm.; vö. 1355: *Kunch,* HOkl. 29, ÁSz. 472, a szn. magyarázatához lásd FNESz., TÓTH V. 2001b: 65), *Lampertszásza* (1327: *Lompretzazya,* Gy. 1: 532; vö. 1138/1329: *Lampert* szn., SZABÓ

D. 1936: 132, ÁSz. 481, a szn. etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 261), *Lipótföld* (1344: *Lypolthfeld,* Cs. 2: 204, Bodrog vm.; vö. 1237–1240: *Lypolt* szn., PRT. 1: 773, ÁSz. 495, a szn. etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 272), *Vilmány* (1332–35/PR.: *Vilman,* v., Gy. 1: 155, Abaúj vm.; vö. 1214/1550: *Vilman* szn., FNESz., TÓTH V. 2001b: 159) stb. neveket említhetjük meg illusztáló példákként.

A személynévi eredetű helynevek nemigen támogatják azt a vélekedést, amely szerint a szláv eredetű személynevek viselői jobbára a szolgarendűek közül kerültek ki, mivel a névréteget a letelepülő magyarság felé közvetítő szláv nyelvi közeg is főként földművelő közösségként funkcionált (lásd erről az előző fejezetben a referáló neveknél mondottakat). A helynevekben megjelenő személynevek rétegeinek kronológiai eloszlását bemutató ábránkon ugyanis azt láthatjuk, hogy a szláv eredetű személynévből (személynévszármazékból) alakult helynevek görbéje a 13. század második feléig töretlenül emelkedik, alig maradva el az ugyancsak egyre határozottabban növekvő latin neveket tartalmazó helynévi kategóriától. Ez nyilvánvalóan csak abban az esetben lehetséges, ha a szláv eredetű nevek viselői között jelentős arányban voltak jelen a társadalom felsőbb rétegeihez tartozók is, legalábbis — látva, hogy milyen helyfajtába tartozó nevek között a leggyakoribb a személynévi lexéma jelentkezése, ezt bátran hozzáfűzhetjük — a településnevek kialakulási hullámainak időszakában. E megjegyzésünket a következőkben még további egybevetésekkel is árnyaljuk, de előzetesen a szláv és a latin személynévrétegre építő helynevekhez kapcsolódóan még néhány jellemző példát bemutatunk.

Szláv eredetű referáló nevek szolgáltak alapul például a következő helynevekhez: *Bagamér* (1281, [1292 k.]: *Bogomer,* t., v., Gy. 1: 596, JAKÓ 1940: 201, Bihar vm.; vö. 1235: *Bogomerium* [lat. acc.] szn., CDES. 2: 4, ÁSz. 81, a szn. magyarázatához lásd RÁCZ A. 2007: 35), *Berente* (1322/1323: *Berenthe,* p., Gy. 1: 758, Borsod vm.; vö. 1227: *Berenthe* szn., Gy. 4: 248–9, ÁSz. 116, a szn. etimológiájához lásd FNESz., PÓCZOS 2001: 24), *Budej ~ Bódé* (1295: *Budey,* t., 1341/1433: *Bode,* Gy. 1: 583, Győr vm.; vö. 1294/1315: *Bode* szn., ÁÚO. 10: 168, ÁSz. 129, a szn. magyarázatához lásd BÉNYEI–PETHŐ 1998: 23), *Budmér* (1298: *Budmer,* Gy. 1: 290, Baranya vm., vö. 1285: *de genere Budmer,* ÁÚO. 9: 435, Gy. 1: 290, ÁSz. 129, a szn. magyarázatához lásd FNESz. *Kisbudmér,* SLÍZ 2011b: 69), *Drág* (1332–7/PR.: *Drag,* Gy. 1: 218, Bács vm.; vö. 1255: *Drag* szn., CDES. 2: 360, ÁSz. 258, a szn. etimológiájához lásd FNESz., SLÍZ 2011b: 110), *Dorozsma* (1237: *Drusma,* Gy. 1: 894, Csongrád vm.; vö. 1269: *de genere Drusma,* Gy. 1: 894, ÁSz. 257, a szn. magyarázatához lásd FNESz. *Kiskundorozsma*), *Golop* (1258: *Glup,* t., 1296/474/ 475: *Gulub,* p., Gy. 1: 87, Abaúj vm.; vö. 1273: *Golob* szn., ÁSz. 344, a személynévhez lásd TÓTH V. 2001b: 64), *Ladomér* (1335: *Ladomar,* v., Gy. 1: 456, Bars vm.; vö. 1211: *Lodomir* szn., PRT. 10: 507, ÁSz. 479, a személynévhez lásd TÓTH V. 2001b: 212), *Miriszlóháza* (1389: *Mirizlohaza,* p., v., Zs. 1: 1153, Bihar vm.; vö. 1247: *Miroslou* szn., CDES. 2: 177, ÁSz. 553, a személynévhez lásd FNESz. *Miriszló,* RÁCZ A. 2007:

190), *Raclófalva* (129[3]: *Radzlofolwa,* p., RegArp. 3946, Baranya vm.; vö. 1243: *Radislov* szn., ÁSz. 664, 1334: *Razlo* szn., SLÍZ 2011b: 434, itt a személynév etimológiája is), *Szirák* (1261/1271: *Zyrakh,* v., Gy. 1: 808, Borsod vm.; vö. 1230: *Syrac* szn., ÁÚO. 6: 492, ÁSz. 720, a személynévhez lásd PÓCZOS 2001: 72), *Valkány* (1332–7/PR.: *Wolkan,* Cs. 1: 706, Csanád vm.; vö. 1138/1329: *Vlcan* szn., SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 819, a személynévhez lásd FNESz.) stb.

Latin személynevek vagy származékneveik találhatók az alábbi helynévalakulatokban: *Ábrány* ([1291–94]: *Abraam,* v., Gy. 1: 590, JAKÓ 1940: 198, Bihar vm.; vö. 1079: *Abraham* szn., DHA. 1: 226, CAH. 21, ÁSz. 41, a személynévhez lásd RÁCZ A. 2007: 17, SLÍZ 2011b: 11), *Erzsébetforra* (1274>1340: *Elysabethforra,* Gy. 1: 175, Arad vm.; vö. 1251: domina *Elysabeth,* ÁSz. 277, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 122), *Fábiánháza* (1327: *Fabyanhaza,* t., AOklt. 11: 211/446, Abaúj vm.; vö. 1138/1329: *Fabian* szn., SZABÓ D. 1936: 133, ÁSz. 297, a személynévhez lásd TÓTH V. 2001b: 49, SLÍZ 2011b: 131), *Fülöpfölde* (1341: *Fylipfulde,* Cs. 2: 483, Baranya vm.; vö. 1244>1422/1481: *Philip* szn., CDES. 2: 118, ÁSz. 638, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 428), *Jánosi* (1317: *Janusy,* v., Gy. 1: 96, Abaúj vm.; vö. 1138/1329: *Ianus* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 404, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 189), *Kelemenfalva* (1346: *Kelemenfolwa,* p., Cs. 2: 495, A. 4: 642, Baranya vm.; vö. 1211: *Kelemen* szn., PRT. 10: 504, ÁSz. 455, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 80), *Kozma* (1270/1272: *Kosma,* t., Gy. 1: 114, Abaúj vm.; vö. 1113: *Cosma* szn., DHA. 1: 394, CAH. 39, ÁSz. 222, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 84), *Martonos* (1335: *Mortunus,* Gy. 1: 724, Bodrog vm.; vö. [1067]/1267: *Martinus* szn., DHA. 1: 185, ÁSz. 522, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 288), *Miklósfalva* (1329/1406: *Michlosfalwa,* Gy. 1: 153, Abaúj vm.; vö. 1211: *Miclous* szn., PRT. 10: 514, ÁSz. 541, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 321), *Pálülése* (1333–34/PR.: *Paululese,* Gy. 1: 182, Arad vm.; vö. 1181: *Paul* szn., CAH. 79, ÁSz. 918, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 368), *Sály* (1348: *Saal,* Gy. 1: 802, Borsod vm.; vö. 1111: *Saul* szn., DHA. 1: 383, CAH. 37, ÁSz. 693, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 439); *Demevár* (1274>1340: *Demewar,* Gy. 1: 854, Csanád vm.; vö. 1211: *Demeh* szn., PRT. 10: 509, ÁSz. 240, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 95, a *Demetrius* származékai között szerepeltetve), *Györke* (1323: *Gurke,* v., Gy. 1: 90, Abaúj vm.; vö. 1253: *Gurke* szn., H. 1: 28, ÁSz. 361, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 148, a *Georgius* származékai között szerepeltetve), *Jákóhodosd* (1301: *Jakow Hudust,* JAKÓ 1940: 259, Bihar vm.; vö. 1244/1346: *Jacov* szn., H. 6: 44, ÁSz. 401, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 188, a *Jacobus* származékai között szerepeltetve), *Mikelaka* (1333–34/PR.: *Mykalaka,* Gy. 1: 181, Arad vm.; vö. 1229: *Mike* szn., CDES. 1: 254, ÁSz. 544, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 314, a *Michael* származékai között szerepeltetve), *Pósa* (1277/1282: *Posa,* Gy. 1:

655, Bihar vm.; vö. 1181: *Pousa* szn., CAH. 78, ÁSz. 645, a személynévhez lásd SLÍZ 2011b: 391, a *Paulus* származékai között szerepeltetve) stb.[20]

Azt, hogy a végső soron görög-latin gyökerű egyházi személynevek nemcsak egyházi közvetítéssel juthattak el a keresztény hitre térő magyarsághoz, hanem közvetlen népi-nyelvi érintkezés révén szláv és német személynévátvételek útján is, meggyőzően tanúsítják azok a személynevek, amelyek az egyházi nevek szláv vagy német változataiként tűnnek fel a magyar személynévhasználatban.[21] Ezek a személynevek pedig ugyancsak tovább kerülhettek a helynévadás szintjére, amint ezt jó néhány szláv, illetve német közvetítésű példa igazolja. Szláv eredetű egyházi személynevet azonosíthatunk például a *Balazséfölde* (1323: *Balasey,* p., Gy. 1: 529, Bereg vm.; vö. +1237: *Balasey* szn., ÁÚO. 11: 300, ÁSz. 84, a szn. magyarázatához és kapcsolatához a lat. *Blasius* névvel lásd FNESz. *Balazsér*), *Csépánfalva* (1342: *Chepanfolua,* Cs. 2: 477, Z. 2: 48, Baranya vm.; vö. 1232: *Chepan* szn.; ÁÚO. 11: 250, ÁSz. 190, a szn. magyarázatához és kapcsolatához a latin *Stephanus* névvel lásd BÉNYEI–PETHŐ 1998: 25, FNESz. *Csépánfalu*), *Jánok* (1302/1390: *Januk,* p., Gy. 1: 95, Abaúj vm.; a szn. magyarázatához és kapcsolatához a latin *Johannes* névvel lásd TÓTH V. 2001b: 77, FNESz.), *Mikola* (1274: *Mykola,* t., Gy. 1: 462, Bars vm.; vö. 1211: *Micola* szn., PRT. 10: 504, ÁSz. 548, a szn. magyarázatához és kapcsolatához a latin *Nicolaus* névvel lásd TÓTH V. 2001b: 218) stb. településnevekben. Egyházi nevek német személynévi származékai tűnnek fel viszont a *Kátoly* (1296: *Katlh,* v., Gy. 1: 322, Baranya vm.; vö. 1210: *Katl* szn., PRT. 1: 618, ÁSz. 451, a szn. magyarázatához és kapcsolatához a latin *Katherina* névvel lásd FNESz.) és a *Kolozs vejsze* (1344: *Kolozueze,* piscat., Z. 2: 99, Bereg vm.; vö. 1244: *Kolus* szn., ÁSz. 467, a szn. magyarázatához és kapcsolatához a latin *Nicolaus* német nyelvi *Klaus* származékával lásd SLÍZ 2011b: 352, FNESz. *Kolozsvár*) stb. nevekben.

Talán nem érdektelen a személynévi helynevekben feltűnő referáló személynévrétegnek a fentiekben csupán nagyvonalakban bemutatott sajátosságait összemérni magának az ómagyar kori személynévhasználatnak e szegmensével. Az alábbiakban tehát arra a kérdésre igyekszünk választ keresni, hogy kitapinthatunk-e valamiféle korrelációt egyrészről a referáló személynevek nyelvi-etimológiai rétegeinek, másrészről pedig a helynevekhez alapul szolgáló referáló személynevek típusainak a kronológiai görbéi között. SLÍZ MARIANN az Anjou-kori személynevek

[20] A finn településnevek keletkezési idejének meghatározásához TERHI AINIALA megítélése szerint az olyan névstruktúrák jobb lehetőséget nyújtanak, amelyekben egyházi személynév szerepel (a finn nyelv sajátosságaihoz igazított alakokban: pl. *Antti* 'Andreas', *Jaakko* 'Jacobus', *Mikko* 'Michael'). Az ilyen személynevet tartalmazó településnevek kronológiájáról nyilatkozva azt ugyanis bátran kijelenthetjük, hogy azok legkorábban a kereszténység felvételét követően keletkezhettek (2013: 88). Ez értelemszerűen áll a magyar helynevekre is.

[21] Ezek elterjesztése persze a hittérítésben jelentős szerepet játszó szláv, olasz és német egyházi személyek működésével is összefüggésben lehetett (BENKŐ 1950a: 22).

jövevényrétegeiről szólva készített egy összegző táblázatot arról, hogy kiemelten a birtokosok személynévhasználatában az egyes etimológiai csoportok milyen arányban vették ki a részüket a személynévadásból. Elemzését időben visszafelé haladva — mintegy az Anjou-kori névhasználathoz vezető tendenciákat feltárandó — a 13. század első feléig kitágította. Eredményei ezért kitűnő összevetési alapot kínálnak a helynevekkel kapcsolatos vizsgálatainkhoz is. A 19. ábra SLÍZ MARIANN számadataira (2011a: 97) támaszkodva tehát azt mutatja be, hogy az idegen eredetű referáló személynevek egyes rétegei milyen megoszlást mutatnak, és milyen kronológiai ívet rajzolnak meg az 1223 és 1342 közötti időszakban.[22]

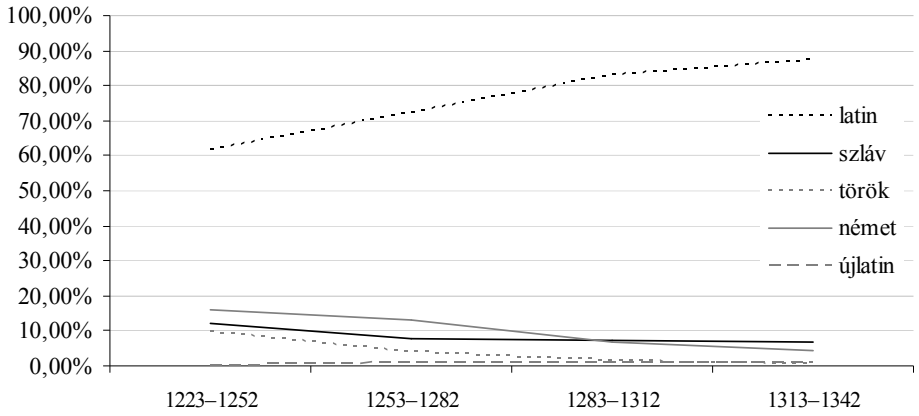

19. ábra. *A referáló személynevek etimológiai rétegeinek kronológiai megoszlása a birtokosok névhasználatában.*

A birtokosok személynévhasználatát a vizsgált időintervallumban tehát az egyházi nevek kiugró dominanciája jellemzi, s mellettük nemcsak a török, hanem a szláv és a német nevek használati gyakorisága is erősen csökkenő tendenciát jelez. Az újlatin nyelvekből származó személynevek ebben az időszakban alig vesznek részt a névadásban. Minthogy a személynévi helynevek alapjaként elsősorban a birtokosok személynevei jelentkeznek, az itt tapasztalt relációkat és tendenciákat kézenfekvő módon állíthatjuk párhuzamba a helynevek személynévi alapszavai kapcsán megfigyelhető viszonyokkal és folyamatokkal. A 20. ábrán a korábban már bemutatott referálónév-rétegek szerinti megoszlásra térek vissza, de a megbízható, egyértelmű összevetés végett arra a kronológiai síkra szűkítve a vizsgálatot, amely SLÍZ MARIANN elemzésének is az időkereteit adta, és a százalékos arányok meghatározásában e számításban én magam is a SLÍZ által alkalmazott módszerrel dolgoztam.

[22] A számítások kiindulópontja — az általam alkalmazott eljárástól eltérően — minden esetben az adott kronológiai egység volt, vagyis annak keresztmetszetében s nem az egyes etimológiai rétegek hosszmetszetében érvényesek a SLÍZ által megadott százalékos arányok.

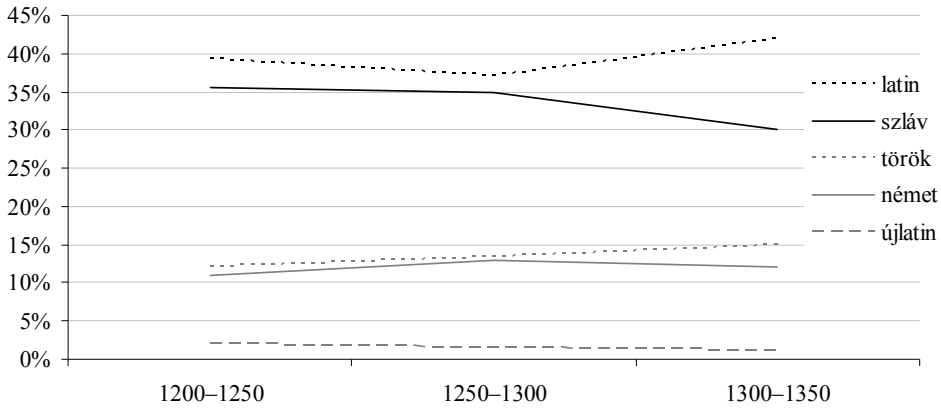

20. ábra. *A referáló személynevek etimológiai rétegeinek kronológiai megoszlása a helynévhasználatban.*

A két ábra egybevetéséből egy fontos tanulság máris adódik. Amíg ugyanis az elemzett időintervallumban a birtokosi réteg személynévhasználatára a latin nevek elsöprő fölénye mellett az volt a jellemző, hogy a más etimológiai rétegből származó referáló nevek alig jutottak a névadásban szerephez, a helynevekben a referáló személyneveknek két típusa látszik meghatározó jelentőségűnek. A latin személynévből (vagy azok magyar nyelvben alakult származékaiból) keletkezett helynevek mellett a 13–14. század fordulójáig a szláv eredetű referáló nevek is aktív helynévalkotó szerepet játszottak. A 14. század első felétől kezdődően aztán — összhangban a személynévhasználat tendenciáival — ez utóbbi réteg személynevei is egyre csökkenő mértékben szerepelnek a helynevek elemeiként, miközben a török és a német nyelvi elemek az egész időszak alatt többé-kevésbé tartják a 10–15% közötti gyakorisági mutatón álló pozíciójukat. Nagy valószínűséggel nem tévedünk sokat, ha úgy véljük, hogy a személynévhasználatban megfigyelhető változási tendenciák a személynévi eredetű helynevekben is szükségszerűen jelentkeznek, de ebben némi időbeli késést jeleznek a névadatok.

5. A s a j á t o s s á g j e l ö l ő n e v e k n e k igen sokszínű palettája jelenik meg a helynevekben. Mindazonáltal gyakori problémaként azzal is számolnunk kell, hogy bizonyos helynévstruktúrák kapcsán nem lehetséges döntést hoznunk azok személynévi vagy köznévi származását illetően. Hatványozottan jelentkezik ez a nehézség például a *Besenyő, Cseh,* illetőleg a *Kovács, Szabó* típusú, népnévi vagy foglalkozásnévi lexémát tartalmazó elnevezésekben. Köztudott ugyanis, hogy mindegyik szómező elemei gyakran jelentkeznek helynevekben (főleg településnevekben), a hagyományos felfogás szerint az ott lakó emberek csoportjára utalva. Az is tény azonban, hogy a népnevek és a foglalkozásnevek személynévi szerepben is jellegzetesek: az illető személy etnikai hovatartozását vagy foglalkozását megjelölő leíró személynévfajtaként. Azokban a helynevekben

tehát, amelyek népnévi vagy foglalkozásnévi lexémát tartalmaznak, azt kellene megítélnünk, hogy a megfelelő köznévből közvetlenül alakult-e az adott helynévi forma, vagy pedig a helynév a közszóból származó sajátosságjelölő személynévből jött létre. Az előbbi esetben a helynév nem tartozik az itteni vizsgálataink körébe, az utóbbi esetben viszont számolnunk kell vele a személynévi helynevek kérdésének taglalásakor. Anélkül, hogy ezzel a problémakörrel részletesebben foglalkoznánk, néhány ide kapcsolódó megjegyzéssel talán segíthetjük a döntést egy-egy konkrét név státuszának értékelésében.

Mindenekelőtt magának a kérdésfelvetésnek az ellentmondásosságát is érdemes hangsúlyoznunk. Az ómagyar kor személynévhasználatának általános tapasztalataira alapozva joggal tételezhetjük fel, hogy a nép- és foglalkozásnévi eredetű személynevek — sajátosságjelölő névformákként — egyidejűleg az illető személy etnikumát, illetve foglalkozását is jelölték: ha valakit az Árpád-korban *Ács*-nak neveztek, akkor az illetőnek nagy valószínűséggel ez nemcsak a személyneve, hanem a foglalkozása is volt; és ugyanígy egy *Besenyő* nevet viselő személyt az esetek vélhetően jelentős hányadában éppen azért nevezhették meg ezzel a személynévvel, mert a besenyő etnikumhoz tartozott. Ez a körülmény pedig a helynévadásra és a személynévhasználatra vonatkozóan egyaránt további fontos következményekkel jár. A *Besenyő, Ács* típusú helynevekkel kapcsolatban a szakirodalomban rendre azt az álláspontot olvashatjuk, hogy az efféle nevekkel a környezet az adott település lakóinak etnikai hovatartozását, illetve a foglalkozását kívánta megjelölni. A tudatos, illetve a közösségi névadásról a fentebb mondottak fényében ezt a felfogást is érdemes ugyanakkor átgondolnunk. Több ízben is konkrét okleveles források igazolják például azt, hogy egyik-másik *Besenyő*-féle település lakói nem feltétlenül besenyők voltak, s a falu a nevét a birtokosáról kapta, aki maga viszont egy besenyő úr volt. Ez a helyzet például a Heves megyei *Besenyő* (a mai *Besenyőtelek*) település esetében, amely az örökös nélkül elhalt *Tekme* nevű személyé volt, akit latinul *Bissenus*-ként (’besenyő’) is megjelöl az oklevél fogalmazója; vö. [1278]/1278: terram Botond fratris Botiz [quondam] *Tekme Bisseni* (HOkl. 83, Gy. 3: 72; lásd még FNESz., KRISTÓ 1976: 59). Pusztán a település *Besenyő* nevéből tehát nem lehet itt besenyő lakosságra következtetni. Egynémely *Besenyő* nevű falu esetében viszont az oklevelek szövege egyértelműen utal besenyők jelenlétére. A Bars megyei *Besenyő* (1209 P.: *Bescene,* v., Gy. 1: 435) településre vonatkozó legkorábbi, a garamszentbenedeki alapítólevélből való említés például az udvardi (azaz a Komárom megyei Udvardhoz tartozó) besenyők falujaként határozza meg a helyet (1075/+1124/+1217: *villa Hudwordiensium Bissenorum,* Gy. 1: 435, DHA. 1: 214). Itt tehát nemigen lehetnek kétségeink a településnév közszói (népnévi) származását illetően.[23]

[23] A besenyők Kárpát-medencei betelepülésének kronológiai és területi jellemzőihez lásd összefoglalóan KRISTÓ 2003a: 69–79.

Az alapján a kettős érvelés alapján ugyanakkor, hogy a személyek az ómagyar korban egyidejűleg többféle nevet is viseltek, illetőleg a későbbi-mai személynévadásban (ragadványnévadásban) az etnikumra utaló lexémákkal előszeretettel élnek a névadók, azt a lehetőséget is érdemes felvetnünk, hogy a népnévi helynevek némelyike mögött akár kettős személynévhasználat is állhat. Az előbb említett Heves megyei példával megvilágítva ez tehát azt jelenti, hogy a falu birtokosa egy besenyő származású személy volt, akit a saját közvetlen névközössége besenyő néven *Tekmé*-nek nevezett, a tágabb névközösséghez tartozó, az adott faluban élő magyar lakosság pedig a származására utaló sajátosságjelölő névvel *Besenyő*-nek hívott. A kettős névhasználat lehetőségét talán az oklevelek szövegei is támogatják; vö. a fenti részlet mellett még 1278: terram *Beseneu* … que quondam per *Tekme Bissenum* sine herede decedentem habita fuerat (HOkl. 84, Gy. 3: 72), ahol a latin *Bissenus* egy esetleges magyar *Besenyő* személynév fordításaként is tekinthető (ami a szövegben a *per* vonzataként akkuzatívuszban áll). Ez a gondolat pedig ismét azt a kérdést veti fel, hogy a birtokosok megnevezésére párhuzamosan használt személynevek közül melyik részesült előnyben akkor, amikor a személynevet helynévadásra használták fel. Ha a fenti gondolatmenet helyes, akkor mindez azt is jelzi, hogy ez a bizonyos *Tekme* nevű besenyő személy a magyar névadó közösségtől származó *Besenyő* nevét is használta, különben nemigen lehetett volna ez az elnevezés alkalmas arra, hogy az általa birtokolt település nevévé legyen. Már amennyiben az egyén szerepét és érdekeit állítjuk előtérbe a helynévadásban.

A foglalkozásnévi lexémát tartalmazó helynevek ügyében maga a foglalkozásnév jöhet valamelyest a segítségünkre a helynév alapjául szolgáló nyelvi elem köznévi vagy személynévi funkciójának megítélésekor. Az kétségtelen, hogy a foglalkozásnevek között nemigen tehetünk még elvi megszorításokat sem arra nézve, hogy melyek válhattak személynévvé, s melyek nem. A középkori személyneveinkben a foglalkozásnevek igen széles skáláját lelhetjük fel. Hasonló sokszínűségét találjuk e szócsoportnak a helynevekben is, ám abban a körben már jóval szűkebb helynévanyag jöhet szóba, amelyhez foglalkozásnévből lett személynév szolgált alapul. Különösen igaz lehet ez a szűkítés a településnevekre vonatkozóan, amelyekben — mint több ízben is utaltam rá — a személynévi lexéma elsősorban a birtokviszony kifejezésére, rögzítésére hivatott. Márpedig ha abból a felvetésből indulunk ki, amit fentebb hangsúlyoztunk, miszerint az *Ács, Szabó* stb. nevű személyek a valóságban is ácsok, szabók voltak, akkor aligha valószínű, hogy az ilyen foglalkozású egyének birtokosi viszonyban álltak volna az adott településsel. Az *Ács, Kovács* típusú helynevek alapszavaként ezért jó esélyekkel gyaníthatunk közszói és nem személynévi státuszú lexémákat.[24] Más a helyzet viszont az olyan,

[24] A foglalkozásnévi lexémát tartalmazó helynevekkel kapcsolatban felvetődő sokszínű (történeti és nyelvi természetű) kérdésekre e helyütt természetesen nem kívánok még vázlatosan sem ki-

a névadás típusai között a foglalkozásnevekkel szokásos módon együtt emlegetett méltóságnevekkel, mint a *bán* vagy a *kenéz,* amelyek viselői falvak birtoklásában, telepítésében az élen járhattak. A *Bánd* (1400: *Band,* pr., Zs. II/1: 343, Bihar vm.; vö. 1267: *Baan* szn., H. 6: 144–5, ÁSz. 87), *Bánfalva* (1289/1291: *Baanfolua,* v., Gy. 1: 278, Baranya vm.), *Kenéz* (1192/1374/1425: *Kenez,* mon., Gy. 1: 860, Csanád vm.; vö. 1237: *Quenez* szn., CDES. 2: 20, ÁSz. 458), *Kenézrekesze* (1258/1352/1436: *Kenezrekezy,* Gy. 2: 634, Győr vm.) településnevekben éppen ezért nemcsak méltóságnevet, hanem sajátosságjelölő személynevet is azonosíthatunk. Bizonyos értelemben különleges ebből a szempontból a *Herceg* (1212/1397/1405: *Herceg,* pisca., Gy. 1: 328, Baranya vm.; vö. 1201: *Herceg* szn., H. 5: 5, ÁSz. 381), *Császár völgye* ([+1235]/1350/1404: *Chazarwelge,* vall., Gy. 1: 350, Baranya vm.; vö. 1212: *Chazar* szn., ÁSz. 179), *Király* (1293: *Kyrald,* p., Gy. 1: 782, Borsod vm.) típusú helynevek helyzete. Arról a sajátosságjelölő személynévfajta tárgyalásakor is esett már szó, hogy bizonyos méltóságnevek sajátosságjelölő személynévi funkcióját eltérően kell megítélni, mint a szómező többi eleméét, minthogy bennük nem közvetlen, hanem áttételes sajátosságjelölés történik, azaz az elnevezések valójában nem az illető tényleges foglalkozására, hanem inkább például sajátos társadalmi kapcsolataira utalhatnak.

Olykor a helynév strukturális jellemzői is fontos fogódzót nyújthatnak a köznévi vagy személynévi előzmény kérdésének eldöntésében. A településneveknél maradva például a legtöbb földrajzi köznévi utótag mindkét szócsoport (tehát a közszói nép- és foglalkozásnév, illetőleg a személynév kategóriájának) egyedeivel alkothat helynevet (ilyen például a *falu ~ falva*), némelyek azonban tipikusan személynévi előtaggal használatosak: az általam átvizsgált helynévállományban például az *ülése* birtokos személyjeles földrajzi köznév kizárólag személynévi előtaggal fordul elő; vö. *Bálintülése, Battyánülése, Gyarmánülése, Kelemenülése, Pálülése, Péntekülése, Péterülése, Sebestyénülése, Szólátülése, Vaffaülése* stb. Ez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy bármilyen, akár közszói azonosíthatóságú lexéma is álljon a helynevek névtestében ezzel a földrajzi köznévi utótaggal összekapcsolódva, az jó eséllyel csakis személynévi szerepű nyelvi elem lehet.

A helynevekhez alapul szolgáló sajátosságjelölő személynevek lexikális szempontból igencsak sokfélék lehetnek: a sajátosságjelölő nevek tipológiai leírásakor bemutatott szócsoportoknak csaknem mindegyikét megtalájuk a helynevek alkotó-

térni, pusztán olyan mélységig látom fontosnak itt e nyelvi elemcsoport felemlítését, amennyiben az — a foglalkozásnév > személynév átjárásból adódóan — összefüggésbe hozható a személynévi helynevek problematikájával. A foglalkozásnévi lexémából alakult helynevek kérdése mindazonáltal HECKENAST GUSZTÁV (1970) és GYÖRFFY GYÖRGY (1972), valamint az ő álláspontjukat számos kérdésben újragondoló és cáfoló KRISTÓ GYULA (1976: 65–84) vagy SOLYMOSI LÁSZLÓ (1972: 184, 189) munkáiból részleteiben is megismerhető.

részeiként is.[25] Az ezt illusztráló helynévi példák az ottani típusokhoz igazodnak, vagyis az alábbi tipológia párhuzamba állítható a személynévi fejezetben látott leírással, sőt — noha nem minden kategóriát ölel fel — annak bizonyos tekintetben a kiegészítését is szolgálja. A részletesebb bemutatást ebben a bevezető, valójában problémafelvető elméleti alfejezetben nem tartottam szükségesnek, ám a kifejtés mégsem marad egészen el, minthogy az itt példaként előhozott nevek jó néhány kérdését az egyes névszerkezeti típusok belső problematikáját tárgyaló egységekben bővebben is érintem majd.

I. a sajátosságjelölő személynévi alapszó f ő n é v

1. k ö z n é v

1.1. személyt jelölő köznév

a) népnév

1292/1372/1380: *Beseneu* (Gy. 3: 72, Heves vm.); vö. +1086: *Beseneu* szn. (CAH. 25, DHA. 1: 254, ÁSz. 120)

b) foglalkozásnév, tisztségnév, méltóságnév, társadalmi státuszt jelző főnév

1289/1291: *Baanfolua,* v. (Gy. 1: 278, Baranya vm.); vö. 1267: *Baan* szn. (H. 6: 144–5, ÁSz. 87)

c) rokonságnév

1228/1491: *Apathelky,* t. (Gy. 2: 578, Győr vm.); vö. 1138/1329: *Apa* szn. (SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 70); lásd még *Atya, Atyaveleze, Écs (< öcs), Komád* stb.

d) egyéb személyjelölő főnév

+1245/1270: *Leand,* v. (Gy. 1: 456, Bars vm.); vö. +1082/[XIII.]: *Lean* szn. (DHA. 1: 240, ÁSz. 485); lásd még *Kölked*

1.2. élőlényt, nem személyt jelölő köznév

a) növénynév

1228/1305/1361: *Borsfeneri,* loc. (Gy. 3: 456, Komárom vm.); vö. 1223: *Bors* szn. (ÁÚO. 1: 195–6, ÁSZ. 144); lásd még *Borsod, Borsód, Korpafalva* stb.

b) állatnév

+1252/[1270]: *Medwe,* v. (Gy. 2: 608, Győr vm.); vö. 1138/1329: *Medue* szn. (SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 533); lásd még *Bika, Farkasfölde, Kos, Nyúl, Patkánytelek* stb.

[25] Az, hogy bizonyos kategóriáknak, szócsoportoknak nem akadtam a helynevekben szereplő sajátosságjelölő személynevek kapcsán a nyomára, nagy valószínűséggel vagy csupán véletlen hiánynak tekinthető, vagy az adott kategóriába tartozás igazolhatósága ütközik olyan nehézségekbe, amelyek nem teszik lehetővé esetükben a megnyugtató állásfoglalást. A tulajdonnévi (vagyis a valamely más személynévfajtából vagy helynévből alakult) sajátosságjelölő személynevek típusát a helynevekben például nemigen tudjuk a régiségben igazolni.

1.3. élettelen dolgot jelölő köznév

a) testrésznév

1293: *Zemdyhyda* (Gy. 1: 278, Baranya vm.); vö. 1237–1240: *Scemdi* szn. (PRT. 1: 785, ÁSz. 844); lásd még *Szakál*

b) tárgyat jelölő köznév

1305: *Sorloud,* v. (Gy. 1: 470, AOklt. 1: 348/721, Bars vm.); vö. 1138/1329: *Sarlaudi* szn. (SZABÓ D. 1936: 133, 204, ÁSz. 693)

c) anyagnév

1277/1282: *Wosod* (Gy. 1: 690, JAKÓ 1940: 378, Bihar vm.); vö. 1138/1329: *Wasadi* szn. (SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 794)

1.4. elvont jelentésű köznév

1310: *Carachund,* t. (Gy. 1: 102, Abaúj vm.); vö. 1211: *Karachun* szn. (PRT. 10: 515, ÁSz. 445); lásd még *Munkád, Nyavalyád, Péntekülése*

II. a sajátosságjelölő személynévi alapszó m e l l é k n é v (i jellegű lexéma)

1. képzetlen melléknév

1276: *Hozugd* (Gy. 1: 315, Baranya vm.); vö. 1138/1329: *Hazug* (SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 369); lásd még *Bátor, Kéked, Keseháza, Szőkefalva, Nagyod, Pogány* stb.

2. képzett melléknév

1414: *Merguswagasa* (FNESz. 123, Győr vm.); vö. 1360: Michael dictus *Mergus* (HOkl. 264, FNESz.)

3. melléknévi igenév

1580: *Thagado* (JAKÓ 1940: 360, EH, 1008, Bihar vm.); vö. 1202–3/1500 k.: *Togodou* szn. (ÁSz. 739); lásd még *Várótelke*

4. számnév

1297: *Heth* (Gy. 1: 776, Borsod vm.); vö. 1211: *Het* szn. (PRT. 10: 508, ÁSz. 385); lásd még *Negyed*

6. A n e x u s j e l ö l ő s z e m é l y n é v i alapszót tartalmazó helynevek típusa — amint azt a korábbi ábrák tanúsítják — jóval kevésbé tartozik az elnevezések fő sodrába, mint a fentebb tárgyalt két kategória. Kronológiai szempontból ennek a csoportnak pedig az a legfontosabb jellemzője, hogy a korai ómagyar kor időszakában — a nexusnevek különböző típusainak kialakulásával összhangban — lényegében csak a nemzetségnevek jelentkeznek ebben a szerepben, a családnevek helynévalkotó funkcióját adatokkal is alátámasztható módon majd csupán a kései ómagyar kortól kezdődően figyelhetjük meg.

6.1. A n e m z e t s é g n e v e k helynevekbeli szerepéről azért nehéz véleményt mondanunk, mert azok jórészt referáló vagy sajátosságjelölő személynevekként is éltek a korai ómagyar korban, így sok esetben nincsenek megbízható

támpontjaink arra vonatkozóan, hogy például egy *Szalók* településnév (pl. 1338: *Zolouchtelky,* p., Cs. 2: 523, A. 3: 509) a *Szalók* nemzetségnévből (vö. 1214: *de genere Zolouc,* ÁÚO. 6: 368, Sztp. 1: 95, ÁSz. 838) vagy pedig az ahhoz is alapul szolgáló szláv eredetű referáló személynévből (vö. 1213/1550: *Zoloc,* ÁSz. 838, a szn. etimológiájához lásd FNESz. *Abádszalók*) keletkezett-e. Ilyenkor a birtoklás- és településtörténeti ismeretek jöhetnek olykor a segítségünkre: a *Szalók* nemzetség birtokrendszerének ismeretében (amelyhez lásd KARÁCSONYI 1900/2004: 955, illetve ENGEL 2001) jó esélyekkel foglalhatunk állást a Heves megyei *Egerszalók* (1248/1402/1438: *Zalowk,* 1328>1344: *Egerzalouk,* Gy. 3: 312–3) és *Tiszaszalók* (1261/1271: *Zalouk,* 1328>1344: *Tyzazalouk,* Gy. 3: 313), illetőleg a Veszprém megyei *Nemesszalók* (1271: *Zlouk,* 1544: *Nemes-szalók,* FNESz. *Nemesszalók*) elsődleges *Szalók* nevének nemzetségnévi származását illetően. ENGEL PÁL birtoktérképén (2001) a Szalók nemzetség Kendy ágának Zala megyei birtokai között Perenyétől keletre találunk továbbá egy a térképen *Szulok*-ként feltüntetett birtokot is, amely megítélésem szerint ugyancsak kapcsolatba hozható a *Szalók* nemzetségnévvel. (A *Szalók* nemzetségnévvel összefüggő településnevekhez lásd KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 69, illetve KATONA K. 2011.)

Másutt viszont a birtoklástörténeti viszonyok lényegében kizárják (vagy legalábbis erősen kétségessé teszik) a nemzetségnévi származás lehetőségét: az olyan esetekben gondolhatunk erre, amikor például valamely *Szalók* nevet viselő településen dokumentáltan más nemzetséghez tartozó személyek a birtokosok. Ezt láthatjuk a Bihar megyei (másodlagos alakulású) *Szalóksámson* esetében (vö. 1347: *Zalouchsamson,* p., JAKÓ 1940: 334, A. 5: 46, 48–50) is: mivel a települést a Hontpázmány nemzetséghez tartozók birtokolták, a helynév előtagjában nagy valószínűséggel nem a *Szalók* nemzetségnevet, hanem a *Szalók* referáló személynevet azonosíthatjuk (RÁCZ A. 2007: 252).

Bizonyára nemzetségnév lehetett az alapja viszont a következő települések neveinek. Az Aba nemzetségbeliek (vö. 1222/1550: *de genere Aba,* ÁSz. 39) birtoklására utal az *Abaújvár* (1255: *Abaywar,* Gy. 1: 59) és az *Aba nagyút* (1315: ad 1 viam magnam *Aba nog wt* vocatam, Gy. 1: 87, AOklt. 4: 29/57) elnevezés,[26] a Bárca nembeliek ([1282]: *de genere Barcha,* Sztp. 2/2–3: 292, ÁSz. 90–1)

[26] Hasonló lexikális-morfológiai struktúrájú elnevezésként itt kell megemlítenünk a Bars megyei *Csáki út* névformát is (1327: viam *Czhaky ut* vocatam, Gy. 1: 422, 450, 463, 483, AOklt. 11: 60/113), amely a Csák nembeliek birtoklásának emlékét őrzi. Úgy tűnik, a középkori történelmünk legnagyobb oligarchái saját útvonalakon jártak (Gy. 1: 422, TÓTH V. 2001b: 186). Ezzel az esetlegesen felvethető sajátos motivációval ugyanakkor mindkét elnevezés meglehetősen eltér az útnevek szokásos szemantikai szerkezettípusaitól, amelyek elsősorban a helyekkel kapcsolatos viszonyra (ti. 'oda vezet') utalnak. Névrendszertani okok miatt ezért talán az előtag helynévi származását is érdemes felvetnünk, s ez esetben a nevekkel a személynévi helynevek körében nem kell számolnunk.

származáshelye, ősi fészke volt (vö. Gy. 1: 66) a szintén abaúji *Bárca* település (1230: *Barca,* Gy. 1: 64),[27] a nagyobb területen elterülő, egymástól csaknem 10 km-re fekvő Veszprém megyei *Vázsony* települések, *Tótvázsony* (1233/1345: *Wesun,* Sztp. 1: 163, 572, 1319: *Toutwasun,* A. 1: 526) és *Nagyvázsony* (1233: *Vason,* 1495: *Naghwason,* Cs. 3: 259) a Vázsony nemzetség (vö. 1268/1388: *de genere Wason,* ÁSz. 795) ősi fészkét jelentik (FNESz. *Nagyvázsony*),[28] de ugyancsak ősi birtokokra, a Káta nemzetség (1234: Stephani comitis *de genere Katha,* H. 6: 29, Gy. 4: 526, ÁSz. 449) nagy kiterjedésű, a Zagyvától a Tápióig terjedő birtokaira mutatnak a nemzetségalapító ősről elnevezett,[29] *Káta* névrészt tartalmazó településnevek Pest megyében: a mai *Nagykáta* (1275/1281: *Kata,* t., Gy. 4: 526), *Szentmártonkáta* (1426: *Zenthmarthonkatha,* Cs. 1: 30), *Szenttamáskátája* (1473: *Zenththamaskathaya,* i. h.), *Boldogasszonykátája* (1473: *Bodogazonkathaya,* i. h.), *Szentlőrickátája* (1473: *Zenthlewrynczkathaya,* i. h.), *Csekekátája* (1476: *Chekekathaya*, i. h.). Noha a *Szemere*-féle településneveket KISS LAJOS személynévi eredetűeknek tekinti (FNESz.), megítélésem szerint azok a Komárom és Győr megyei *Szemeré*-k (vö. [1237–40]: *Scemere,* v., Gy. 2: 625, Győr vm.; 1210: *Zemera,* Gy. 3: 455, Komárom vm.), amelyek a *Szemere* nemzetség (vö. 1281: *de genere Scemere,* Gy. 3: 455, ÁSz. 845–6) birtokrendszerének határain belül helyezkednek el (ehhez lásd KARÁCSONYI 1900/2004: 967, 970, ENGEL 2001), jó esélyekkel őrizhetik akár a nemzetség nevét is. (A *Szemere* nemzetségnév rendszerkapcsolataihoz lásd KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1974: 40, NYÉKI 2013.)

---

[27] A nemzetségnév és a településnév relációjában mindamellett az a lehetőség sem vethető el, miszerint a nemzetség vehette a nevét a származási helyeként ismeretes *Bárca* településnévről.

[28] A Vázsony nemzetségről KARÁCSONYI JÁNOS mint Veszprém megyei középsorsú nemesi nemzetségről tesz említést, amelynek emlékét a mai *Nagyvázsony* neve őrzi (1900/2004: 1044). A nemzetségnevet szláv eredetűnek tekinti KISS LAJOS, és etimológiai párhuzamként szláv családneveket idéz (FNESz. *Nagyvázsony*). A fenti magyarázatban ezekre az információkra támaszkodtam én is, amikor a *Vázsony* helynevekben a *Vázsony* nemzetségnevet azonosítottam. Nem zárhatjuk ki ugyanakkor a fordított változási irány lehetőségét sem: a kisebb nemzetségek ugyanis — mint a nemzetségnevek tárgyalásakor utaltam rá — nemritkán veszik a nevüket a származási helyükről. A *Vázsony* esetében ráadásul még egy tényező megfontolásra késztet bennünket: a *de genere Wason* megjelölés ugyanazon személy(ek) okleveles személyjelölő szerkezeteiben váltakozást mutat a *de Wason* szerkezettel (1268/1388: Nicolaus filius Hectoris et Ladislaus *de Wason;* Nicolaus filius Hectoris et Ladislaus *de genere Wason* (ÁSz. 795; az adat GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának Veszprém megyei kéziratos anyagából származik). A *de Wason* struktúra pedig közvetlenül a latin személyjelölő szerkezetek származási vagy lakóhelyre utaló elemeinek megfogalmazási módját idézi fel.

[29] KISS LAJOS a *Káta* helynevet török eredetűnek mondja (FNESz. *Nagykáta*). KARÁCSONYI JÁNOS (1900/2004: 767) és GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 4: 526) viszont a településnevet a nemzetséget alapító ős nevéből magyarázza.

További e körbe tartozó példákhoz lásd még többek között a Győr megyei *Gúg* településnevet (vö. 1267: *Guug,* t., Gy. 2: 588), ahol is a falu a *Gúg* nemzetség (vö. 1216: Benka *de generatione Gug,* Gy. 2: 588, ÁSz. 353) birtoka volt, és róla kapta a nevét (vö. ehhez BÉNYEI–PETHŐ 1998: 27, KARÁCSONYI 1900/2004: 469); a szintén Győr megyei *Pok* nemzetség (1234/1243: *de genere Puk* (ÁÚO. 6: 548, Gy. 2: 619, ÁSz. 657) birtokaként szereplő *Pok* települést (1259: *Puk,* Gy. 2: 619); vagy akár a korábban is említett Bars megyei *Vezekény* nevű falvakat.[30]

6.2. A nexusnevek másik fő kategóriájának, a családneveknek a helynévalkotó szerepét kronológiailag jórészt a nemzetségnevekből lett helynevek rétegénél későbbi időszakra datálhatjuk, hiszen a családnevek mint személynévfajta maga is lényegében követte a nemzetségneveket. A kései ómagyar korban keletkezett települések neveiben, illetve főképpen a településosztódás, differenciálódás folytán jelzői előtaggal kiegészült névformákban, azok első névrészeként találjuk meg e személynévfajta elemeit. A Bihar megyei egyrészes *Betfia* településnév (vö. 1552: *Beethfya,* JAKÓ 1940: 212, ComBih. 43) családnévi előzményre megy vissza csakúgy, mint a kétrészes, másodlagos alakulású *Csireősi* (1552: *Chyrewsy,* JAKÓ 1940: 313) és *Csire(s)bagos* (1517: *Chyres Bagos,* JAKÓ 1940: 202) elnevezések, amelyek az álmosdi *Csire* nevű családdal lehetnek összefüggésben (lásd ehhez RÁCZ A. 2007: 74–5). Az ugyancsak Bihar megyei *Barzafalva* (1580: *Barzofalva,* JAKÓ 1940: 204) és *Kománfalva* (1599: *Komanfalva,* JAKÓ 1940: 288) településnevek személynévi előtagjait a szakirodalom román családnévként azonosítja (vö. rom. *Barza, Borza,* ill. *Komán, Coman(a)* családnevek; az etimológiai álláspontok összefoglalását lásd RÁCZ A. 2007: 44, 159).

A családnevek a modern kor helyneveiben is aktív helynévalkotó elemek, de — minthogy a települések és neveik kialakulása az ómagyar kor évszázadaiban alapvetően lezárult — főképpen a mikrotoponimák létrehozásából veszik ki a részüket. A Veszprém megyei Tapolcafő északi határán fekvő nagy kiterjedésű rét és szántó 19. századtól adatolható *Bogács* (1801: *Bogáts*) neve például a területen korábban birtokos Bogács család nevét őrzi (vö. 1525: Döbrysy alsó *Bogács* Ferenc; HOFFMANN 2013: 20–1). Ugyanitt a *Balassa-akácos* a Balassa családé volt (i. m. 15), a *Cseke-tag* névadója a Cseke család (i. m. 108), a *Csáki-kert* feltehetően a Csáki családról kapta a nevét (i. m. 26), a *Kutrovácz-malom* pedig 1900 és 1980 között három generáción keresztül volt a Kutrovácz család birtokában (i. m. 71).

7. A helynevek személynévi összetevőit olykor több személynévfajta kombinációja alkotja. A névszerkezetek használata ebben a szerepben nem túl gyakori jelenség a történetiségben, és különösen nem tekinthetők az ilyen névfor-

[30] Névszerkezeti szempontból igencsak feltűnő az a jelenség, hogy nemzetségnévi lexémákkal — néhány másodlagos, helynévi utótagú struktúra mellett — elsősorban formáns nélküli helynevekként találkozunk.

mák hosszú életűeknek. Mindazonáltal — amint erre az előző fejezetekben rámutattam — ezeknek a helynévalakulatoknak a tényleges, beszélt nyelvbeli létezésében nincs okunk kételkedni. A birtokosra utaló személynévszerkezetek nem egyneműek: noha többnyire két tulajdonnévi státuszú személynévfajta kapcsolatából állnak, némelyek foglalkozás- vagy tisztségjelölő, esetleg más természetű közszói elemet tartalmaznak a szerkezet második tagjaként. Az előbbit láthatjuk például a *C(s)ikánymiklósfalva* (1406: *Chykanmyklosfalua,* Zs. 2/1: 4373, JAKÓ 1940: 223, Bihar vm.), *Gácsmihályfölde* (1330: *Gachmihalfeulde,* t., Gy. 1: 304, Baranya vm.), *Gazdagtivadarfalva* (1406: *Kazdagtyuadarfalua,* Zs. 2/1: 4373, JAKÓ 1940: 341, Bihar vm.), *Szőlősjakabfölde* (1320/1322: *Zeulos Jacabfolde,* t., Gy. 1: 239, Bács vm.), *Ölyvesistvánfalva* (1406: *Wlwesystfanfalua,* Zs. 2/1: 4373, JAKÓ 1940: 341, Bihar vm.), *Tótpáltelke* (1341: Pereznye al. nom. *Thouthpalteleke,* Cs. 1: 177, HOkl. 228, Borsod vm.), *Vágdemeterfalva* (1508: *Vagdemeterfalwa,* JAKÓ 1940: 228, Bihar vm.), *Veresjánosfalva* (1406: *Werusianusfalwa,* Zs. 2/1: 5057, Bihar vm.). *Barbijánosfalva* (1406: *Barby Janusfalwa,* Zs. 2/1: 4373, 5057, JAKÓ 1940: 207, Bihar vm.) stb. településnevekben;[31] illetőleg a jóval szokatlanabb egyrészes *Tótracló* (+1262/[XIV.]: *Tot rachlo,* Gy. 1: 113, 158, Abaúj vm.; a név magyarázatához lásd KRISTÓ 1976: 24, TÓTH V. 2001b: 150), esetleg a *Patkányjakab* (1350: vineam … *Potkan-Jacab* dictam (A. 5: 351, JAKÓ 1940: 383, Bihar vm.) elnevezésekben. A Szabolcs megyei *Balogjános* falu (1308 k.: *Bologiuanus,* v., MEZŐ–NÉMETH 1972: 107, NÉMETH P. 1997: 32) esetében azért vagyunk szerencsés helyzetben, mert a település névadóját is tudjuk az okleveles forrásokból adatolni, s az említésekből az is egyértelműen kiderül, hogy a *Balog* személynévi névrész lokális viszonyt kifejező sajátosságjelölő elemként kapcsolódott a névviselőhöz (vö. 1284/1439: comes *Johannes de Balwgh,* 1323: Johannes filius *Johannis dictus Bolugh,* i. h., ill. lásd még ehhez KRISTÓ 1976: 26 is.).

Az *Ivánkabánháza* (1329/1358: *Iwankabanhaza,* p., Gy. 1: 597, JAKÓ 1940: 206, Cs. 1: 603, Bihar vm.), *Demeterispánlaka* (1337: *Demeterispanlaka,* pr., A. 3: 321, Baranya vm.), *Olas(z)ispántelke* (1330: *Ollasysponteleke,* v., Gy. 1: 125, Abaúj vm.), *Péterpapfalva* (1470: *Petherpapfalva,* JAKÓ 1940: 341, Bihar vm.), *Kelemenkenézpestese* (1406: *Kelemenkenezpesthese,* JAKÓ 1940: 319, Zs. 2/1: 4373, 5057, Bihar vm.) vagy az egyrészes *Füldeák* (1332/1572: *Fyldyak,* Gy. 1: 857, Csanád vm., a név magyarázatához lásd FNESz. *Földeák*) helynevekben a referáló (az utóbbi példában esetleg sajátosságjelölő) személynévhez foglalkozás- vagy tisztségjelölő lexéma kapcsolódik; a *Marcelneje diója* (1288: *Marcelney-*

[31] Feltűnő, hogy Bihar vármegye adatai között egy 1406-ból való oklevél előszeretettel használja az efféle helynévstruktúrákat, de az adott településeknek más, a településnévrendszerbe jobban belesimuló variánsai is nemegyszer adatolhatók; vö. pl. *C(s)ikányfalva* (1435: *Chyganfalwa,* JAKÓ 1940: 223), olykor az 1406-os oklevélből is: *Barbi* (1406: *Barby,* JAKÓ 1940: 207).

gyaya, a. nucis (Gy. 2: 288, Esztergom vm.) és a *Pártaasszony körtvélye* (1330: a-e piri *Partaazunkurthuele* dicta, Gy. 1: 906, Csongrád vm.) mikronevekben pedig személyjelölő közszót találunk a helynév személyjelölő szerkezetében.

A személynévszerkezetek használata a modern kori mikrotoponimákban jóval tipikusabb jelenségnek számít, mint a középkori elnevezésekben, noha a jelenkori névadásban is szívesebben élnek a névadók az egyrészes személynevek (vagyis egyetlen személynévfajta) használatával. Személynévszerkezeteket ismerhetünk fel például az alábbi helynévstruktúrákban: *Ács Fülöp rétje, Balla János szállása, Bodnár András szállása, Fehér Mihály pusztája, Bata Ferenc lápja, Nagy János-tag, Nagy Balázs-homok, Jakab Samu-járó, Kis Gyuri kertje* stb. (valamennyi példa a Bodrogközből való, s az adataik megtalálhatók a Magyar Digitális Helynévtár adatbázisában; vö. http://mdh.unideb.hu.) Az ugyanakkor, hogy például az előzőekben említett Tapolcafő történeti és jelenkori helynevei köréből egyetlen ide vonható példát sem tudok idézni, szintén e névadási mód periférikus voltát mutathatja.[32] A személynévszerkezetek használata tehát nemcsak a középkori, de a mai helynévhasználatban sem minősül — a közterületek hivatalos névadási gyakorlatának személynévi elnevezéseitől eltekintve — domináns mintának.

3.1.4. A személynévi helynevek strukturális kérdései

A személynévi lexémát felhasználó helynévadás a nyelvekben háromféle n é v s t r u k t ú r á b a n jelentkezhet. A morfológiailag teljesen jelöletlen[33] névformának a formáns nélküli (ún. puszta) személynévi névadást tekinthetjük, amely tehát a személynévvel alakilag teljesen megegyező helynévformában ölt testet. A magyarban így, metonimikus névadással alakultak például az *Acsa* (1341: *Acha,* Gy. 1: 890, Str. 3: 408, Csongrád vm., KMHsz. 1.; vö. 1134: *Acha* szn., DHA. 1: 261, ÁSz. 43), a *Péter* (1219/1550: Stephano de *Pethur,* Gy. 1: 899, Csongrád vm., KMHsz. 1.; vö. 1199: *Petur* szn., H. 5: 2, ÁSz. 630) településnevek, de más nyelvekből szintén idézhetünk e névalkotási módra szórványos példákat. Az európai nyelvek vonatkozásában például SZENTGYÖRGYI RUDOLF hívta fel a figyelmet arra, hogy a formáns nélküli személynévből alkotott helynevek típusa a gö-

[32] E szerkezeti típus rendkívül részletező tipológiai leírását is megtalálhatjuk például SZABÓ T. ATTILÁnak a személynévi helynevekről írott tanulmányában (1940a).

[33] WILLY VAN LANGENDONCK a jelöltség tekintetében skaláris megközelítést alkalmazva egyfajta kontinuumként ábrázolja az egyes helynévstruktúrákat, amelyben a leginkább jelöletlen szerkezet a nullmorfémás *(Köln, London, Paris),* a jelöltség alacsonyabb fokát képviselik felfogásában a szuffixummal *(German-y, Deutsch-land)* és a névelővel alkotott helynevek *(the Thames),* a jelöltség legmagasabb fokát pedig az osztályjelölő elemet tartalmazó névszerkezetekben látja megjelenni *(Lake Erie, Mount Everest, la Sierra Nevada)* (2007: 206). Itt jegyzem meg, hogy a skalaritás mások munkáiban is megjelenik, de főképpen a helynévi transzparenciával kapcsolatban: TERHI AINIALA szerint a helynevek a szemantikai szerkezetüket tekintve egyfajta kontinuumot alkotnak: a transzparenstől a homályosig (2013: 72).

rögségnél is megtalálható: görög szerzetesek névadásaként (patrocíniumi helynévként) interpretálja a magyar *Tihany* helynevet is (2010c: 389–90, 2013: 163). De a finn helynévkönyvben is jó néhány olyan település található, amelyet a névadója saját magáról vagy hozzá közel álló személyről nevezett el: *Vaasa* (svédül *Vasa*) a svéd királyi család után a 17. század elején kapta a nevét, *Loviisá*-t pedig Lovisa Ulrika királynőről a 18. század közepén nevezték el (PAIKKALA főszerk. 2007, illetve lásd még a könyvről készült ismertetésében HOFFMANN 2010d: 230 is). Közép-Ázsia törökségi népeinek névrendszerében ugyancsak tetten érhetjük a metonimikus helynévadás ezen válfaját; vö. pl. *Dilgi, Dilger, Sadak* stb. helynevek (JARRING 1997: 129, 396).

A morfológiailag jelölt, vagyis a különböző alaki eszközök segítségével létrehozott névszerkezetek az európai nyelvekben jóval gyakoribbak, de a magyarban sem mondhatók ritkának. A helynévképzés folyamata hívta életre például az *Acsád* (1341: *Achad,* Cs. 2: 192, Z. 1: 607, Bodrog vm., KMHsz. 1.) vagy a *Peterd* (1267/1380: *Peturd,* Gy. 1: 368, Baranya vm., KMHsz. 1.) településnevet, de ugyanez a névalkotási mód játszott szerepet a lengyel *Lublin,* a szlovák *Plostin,* az orosz *Vlagyimir,* a román *Bajesd,* a francia *Cluny* (az adatokhoz lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit), a finn *Mattila* (KIVINIEMI 1990: 144, AINIALA 2013: 77), a mordvin *Kočkurovo* (MATICSÁK 2005: 78) stb. helynevek struktúrájának kialakításában is (vö. még KOVÁCS É. 2012: 187).

Az összetett, személynévi lexémát tartalmazó helynévszerkezetek ugyancsak gyakoriak az európai nyelvekben: a magyarban erre a névstruktúrára az *Acsatelke* (1341: *Achateluke,* Gy. 1: 890, Csongrád vm., KMHsz. 1.), *Péterfalva* (1289/1374: *Peturfolua,* Gy. 1: 370, Baranya vm., KMHsz. 1.), *Földespéterfölde* (1339: *Fuldespeturfulde,* Str. 3: 342–3, Bars vm., KMHsz. 1.). településneveket említhetjük példaként; de itt kell utalnunk az angol *Allentown,* a német *Mannheim,* az orosz egykori *Leningrad* (az adataikhoz lásd FNESz.), a finn *Matintalo, Matinpelto* (KIVINIEMI 1975: 55, AINIALA 2013: 77), a svéd *Hellströms tärn* (GYŐRFFY 2008: 23) stb. elnevezésekre is (vö. még KOVÁCS É. 2012: 188). Az összetett helynevek között jellegzetesen másodlagos névszerkezetként tarthatjuk számon azokat a névformákat, amelyekben a személynévi (megkülönböztető vagy differenciáló szerepű) jelző egy már létező helynévhez kapcsolódik: pl. *Péterbocsárd* (1251: *Peturboltchard,* Gy. 1: 69, Abaúj vm., KMHsz. 1.), *Detrevilye* (1285: *Detrehwyle,* Gy. 1: 155, Abaúj vm. KMHsz. 1.; vö. 1214/1550: *Detreh* szn., ÁSz. 247), *Ernefiaistvánpályija* (1322: *Ernefyastephanpaulia,* Gy. 1: 650, JAKÓ 1940: 317, A. 2: 45, Bihar vm., KMHsz. 1.; vö. 1250: *Erne* szn., Gy. 4: 384, ÁSz. 289). Ezeknek a helynévszerkezeteknek a részletes bemutatását végzem el a 3.3–3.5. alfejezetekben, előzetesen azonban a személynévi helynévadáshoz kapcsolódóan még néhány fontos körülményt tisztáznunk kell.

3.1.5. Személynév-gyakoriság és helynévadás összefüggései

E körülményeket elemezve az egyik lényeges kérdésként azt tehetjük fel, hogy vajon feltárhatók-e olyan tényezők, amelyek befolyásolhatják a helynévadás aktusában azt, hogy a lehetséges névstruktúrák közül aktuálisan melyikkel élnek a névadók. E kérdés megválaszolásához ismét csak az vihet megítélésem szerint közelebb, ha a helynevek alapjául szolgáló személynévi alapszó nyelvi kérdéseire fordítjuk a figyelmünket.

1. Az előzőekben már utaltam arra, hogy a személynévi eredetű helynevek kutatásában igen fontos, ha nem a legfontosabb tényezőnek a s z e m é l y n é v i a l a p s z ó v a l kapcsolatos párhuzamos vizsgálatokat tekinthetjük. E vizsgálatoknak természetesen nemcsak etimológiai szempontokra kell irányulniuk, s talán elsődlegesen nem is éppen arra, hanem legalább ennyire lényeges azoknak a sokszálú rendszerösszefüggéseknek a felderítése is, amelyek a személynevek és a helynevek között megmutatkoznak. A magyar helynévkutatásnak az a „mulasztása", hogy a személynévből származó helynevek tanulmányozásában a személynévi lexéma kérdése jó ideig nemigen állt — szisztematikusan legalábbis — a vizsgálatok homlokterében, valamelyest érthető. A személynevek elemzésének fontosságát (sőt nélkülözhetetlen voltát) hangsúlyozták ugyan kutatóink, ám összefoglaló források, kompendiumok híján kevés esélyt láttak arra, hogy a személynevek problematikáját eredményesen bekapcsolhassák a helynévtörténeti kutatásokba. Elsőként KNIEZSA ISTVÁN figyelmeztetett arra, hogy mindaddig, míg a régi személynevek összegyűjtése meg nem történik, ez a korlát áthághatatlan akadályként tornyosul a névtípust tanulmányozni szándékozó kutatók előtt, minthogy személynévszótár híján számos helynév személynévi eredete nem deríthető fel megnyugtató módon (1943–1944: 127, lásd még ehhez BENKŐ 1949b: 249). Bő harminc év elteltével KRISTÓ GYULA lényegében még mindig csak megismételni tudta KNIEZSA gondolatát, azt is hangsúlyozva egyidejűleg, hogy a puszta személynévi helynevek vitás kérdéseiben nem lehet anélkül állást foglalni, hogy a személynevekre is ki ne terjesztenénk a vizsgálatokat (1976: 17). A KNIEZSA-i tétel KRISTÓtól való megerősítését követően is eltelt aztán újabb majd harminc év, míg végre napvilágot látott a hőn áhított kézikönyv: FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori személynévtár"-a (ÁSz., 2004).

Kutatóink kívánsága végül tehát teljesült,[34] és azt remélhettük, hogy a személynévtár meghozza a fordulatot nemcsak a személynevek, hanem a személynévi helynevek kutatásában is. A fordulat azonban mindezidáig elmaradt. FEHÉRTÓI

[34] Bár éppen a legilletékesebb, maga FEHÉRTÓI KATALIN nyilatkozott korábban igen szkeptikusan, mondhatni kiábrándultan ennek esélyeiről: „Jelenleg nincs meg és valószínűleg nem is fog már felnőni az a nyelvészgárda, amelyiknek érdeklődési körébe tartozna az Árpád-kori személynevek összegyűjtése és vizsgálata. Nemcsak a magyar történelemben, hanem a magyar nyelvtudományban is vannak örökre elszalasztott lehetőségek." (1995: 181)

KATALIN szótárát a szakemberek messze nem használják fel lehetőségei és érdemei szerint, legfeljebb annyi történik, hogy ha egy-egy helynév személynévi származtatását igazolni óhajtják, felütik a szótárt a megfelelő személynévi alapszó után kutatva. Pedig FEHÉRTÓI szótára — a kétségkívül meglévő hibái, hiányosságai, esetlegességei ellenére is — az utóbbi idők magyar történeti névkutatásának egyik legfontosabb kézikönyve, amely évszázados hiányokat pótol, és hatalmas lehetőségeket rejt magában elsősorban a személynév-, de a szoros rendszertani összefonódások miatt a helynévkutatás számára is. A szótár megjelenését követő közel tíz év tanulságaként ezért úgy módosíthatjuk KNIEZSA megfogalmazását, hogy mindaddig nem sok esélyünk lehet a személynévi helynévadást az eddigieknél biztosabb alapokra helyezni, amíg maga a régi magyar személynévadás, azon belül is különösen az Árpád-kori személynevek rendszere monografikus feldolgozásban nem részesül.[35]

A továbbiakban — ezt a megállapítást is igazolandó — arra igyekszem rámutatni, miként is függ össze a személynévi eredetű helynevekről való tudásunk magukról a személynevekről való ismereteinkkel. Mondandóm kifejtéséhez a továbbiakban valójában egyetlen régi személynév névrajza szolgál keretül ugyanúgy, ahogyan ezt a megoldást választottam az előző fejezetben az alapnév és a származéknév viszonyának meghatározásakor is: egy esettanulmányon keresztül fogom tehát érzékeltetni azt, hogy miféle segítséggel (és egyúttal miféle nehézségekkel) szolgálhatnak a helynevek kutatójának a személynevek. Egy ilyen célkitűzéshez nyilvánvalóan olyan személynévi alapszót célszerű kiindulási alapul választanunk, amelynek személynévként is és helynévként is sokszínűek a rendszerkapcsolatai, vagyis etimológiai tekintetben különösen gazdag a névbokra. Az efféle, nagy frekvenciájú nyelvi elemek ugyanis vélhetően a felszínre hozzák mindazokat a problémákat, amelyekkel a személynévi helynevek feltérképezése során általában véve is szembe kell néznünk. A személynév megválasztásában az a feltétel is befolyásolt, hogy az adott névforma lehetőleg idegen eredetű (leginkább latin személynév) legyen: az ilyen nevek kapcsán ugyanis módunkban áll azt is tanulmányozni, hogy milyen megoldásokat alkalmazva illesztette be azt a nyelvünk a személynevek rendszerébe. A latinból érkező személynevek jó lehetőséget biztosítanak továbbá a latin–magyar névformák használati különbségeinek a felderítésére is, vagyis arra, hogy a személynév használatában az egykori nyelvi presztízsviszonyok miképpen tükröződnek. Ezek a körülmények — noha tisztán személynév-történeti ügyeknek látszanak — azért lényegesek, mert megítélésem szerint mindezek a tényezők nemcsak az adott névformák személynévi használatát határozzák meg (erre az említett helyen ki is tértem), hanem a személynevek helynévi szerepben való feltű-

[35] Ez a gondolat is inspirált akkor, amikor úgy döntöttem, hogy a személynévi helynevek vizsgálatát feltétlenül meg kell előznie munkámban egy a személynevek rendszertani kérdéseit felfejteni hivatott részletes összefoglalásnak.

nését is nem csekély mértékben befolyásolhatják. És noha az egyházi latin névformák közül több is alkalmas lehetne egy átfogó vizsgálat kiindulási alapjaként, a már korábban kiválasztott *Péter* személynév mellett döntöttem ezúttal is: ennek teljes körű Árpád-kori névéletrajzán keresztül mutatom be tehát a személynevek és a helynevek legfontosabb nyelvi összefüggéseit.

2. Mielőtt azonban erre a fő csapásra kanyarodnánk, egyfajta mellékösvényként néhány jellemző példán azt is célszerű szemléltetnünk, hogy a személynévi (főképpen a formáns nélküli személynévi) helynevek m a g y a r á z a t a i b a n milyen típusú e l l e n t m o n d á s o k r a vezetett a megfelelő személynévi alapszó Árpád-kori történetének, etimológiai és morfológiai kapcsolatrendszerének hézagos ismerete. Ezek az ellentmondások ugyanis egyúttal azokra a kérdésekre is ráirányítják a figyelmet, amelyeket tisztázva érdemes aztán a személynévi helynévadás terén új utakat keresnünk.

A helynevek magyarázatában, etimológiájuk pontos felderítésében érthető módon meghatározó szerep jut a morfológiai szerkezet azonosításának. Ez sok esetben azért okoz gondot, mert a helynévi alakon felismerhető morféma az Árpád-korban a helynevek és a személynevek létrehozásában is produktív képzőelem volt. A „Földrajzi nevek etimológiai szótárá”-ban KISS LAJOS a helynévképző fogalmát nem használja ugyan, mégis jól elkülöníthetők munkájában azok az etimológiák, amelyekben a képzőt a helynévvé válásban szerepet játszó elemnek tekinti, illetőleg azok, amelyekben a morféma általa feltételezett szerepe egyértelműen a személynévképzés. Arra ugyanis, ha az adott képzőelemet kicsinyítő-becéző szerepűnek, azaz személynévképzőnek gondolja, minden esetben utal. Ennek ismeretében aztán néhány névpár szócikkét áttekintve KISS LAJOS e tekintetben alkalmazott (etimológiai) alapelveit nagyvonalakban meg is ragadhatjuk. A *Peterd — Petri, Páld — Pályi, Miháld — Mihályi* helynévpárok kapcsán például úgy tűnik, hogy a FNESz. szerzője a *-d* képzőelemet kicsinyítő-becéző formánsnak (azaz személynévképzőnek) tartja, az *-i* képzőt pedig olyan, birtoklást kifejező képzőnek, amely a helynévvé válásban játszott szerepet (tehát a mi fogalmaink szerint helynévképzőnek tekintendő).

A szótárban azonban találunk mindkét itt kikövetkeztetett alapelvnek ellentmondó helynév-etimológiákat is. Az *Ádánd* településnév *-d* elemét — a fentiekkel összhangban — személynévképzőként elemzi ugyan a szótár, az ezzel azonos morfológiai struktúrával bíró (tehát személynév + *-d* szerkezetű) *Acsád* nevet viszont úgy magyarázza, mint amely az *Acsa* személynévből alakult *-d* képzővel (helynévképzővel). Az általa az *-i* képzővel azonos morfémának (valójában annak alakváltozatának) tartott *-j* képzős nevek kapcsán szintén ilyen kettősséget találunk: míg az *Uraj, Ohaj* településnevek *-j* eleme nála (az *Ura, Aha* személynévhez járuló) birtoklást kifejező képző, az *Apaj -j*-je viszont szerinte (az *Apa* személynévhez kapcsolódva) kicsinyítő-becéző elemként funkcionál. Ezeknél a magyarázatoknál jól láthatóan egy másik (valóban nem elhanyagolható) szempont vezette

a jeles etimológust, az, hogy adatolható-e személynévként a képzős variáns vagy sem: az előbbi esetben a kérdéses morféma személynévképző szereppel bír, az utóbbi esetben viszont a helynévvé válást segíti elő. Ám ez a kritérium sem érvényesül következetesen.

KISS LAJOS etimológiaalkotása során körvonalazódni látszik tehát néhány alapelv, amelyek azonban olykor keresztezik is egymás érvényességi körét, de sok esetben inkább a — tudományos kutatásban egyébként nem elhanyagolható — intuíció szerepét láthatjuk a képzők vonatkozásában megnyilvánulni, máskor pedig éppenséggel a nem pontos fogalmazás okozhat félreértéseket.

A helynév-etimológiák ellentmondásai után nyomozva jó néhány példát idézhetünk a FNESz. utáni kutatónemzedék tolla alól kikerült magyarázatok köréből is: efféle hibákat például én magam is elkövettem annak ellenére, hogy az általam alkalmazott megközelítésben a helynévképző fogalmát jól megragadható kritériumok határozták meg. Az Abaúj és Bars vármegyék Árpád-kori helyneveit bemutató történeti-etimológiai szótár (TÓTH V. 2001b) megírása során a FNESz.-hez képest differenciáltabb megfogalmazásokra törekedtem, s ezekben igen nagy hangsúlyt kapott az a BENKŐ LORÁND által hangoztatott alaptétel, miszerint a régi nyelvemlékeink adatainak olvasatában és értelmezésében az „így is lehetett, úgy is lehetett" elv alkalmazása feltétlenül megbízhatóbb eredményekre vezethet, mint a határozottabb állásfoglalás (vö. pl. 1980: 93–4).[36] Jól tükröződik ez a megközelítés például *Csobád* település nevének szócikkében. A *Csobád* név létrejöttében eszerint két lehetőséggel számolhatunk: alakulhatott a *Csaba* személynévből (vö. pl. 1237: *Chaba* szn., PRT. 1: 752, ÁSz. 173) *-d* helynévképzővel, azaz morfematikai szerkesztéssel éppúgy, mint a *Csabád* személynévből (vö. pl. +1214/1334: *Chobady* szn., CDES. 1: 149, ÁSz. 199) metonimikus névadás eredményeképpen. A település- és birtoklástörténeti körülmények ismerete híján, úgy látom, efféle kettősséggel számolva, több lehetőséget is felvillantva festhetünk leginkább reális képet egy-egy név keletkezéséről.

Ez az alapelv sérült azonban bizonyos helynevek magyarázata során, amikor is alaposabb indoklás nélkül egyoldalú véleményt fogalmaztam meg a névalakulási folyamat kérdésében. A morfológiai szerkezetüket tekintve azonos felépítésű *Fügöd* és *Karácsond* településnevek esetében például az előbbit egyértelműen puszta személynévi névadással keletkezettnek, az utóbbit pedig a személynévből képzéssel alakultnak tekintettem (TÓTH V. 2001b: 56, 81). *Zsupcs* és *Kemecs* példája még szemléletesebben mutatja ezt a jelenséget. Mindkét névforma olyan, amelynek csupán *-cs* nélküli változata adatolható személynévként *(Zsup, Keme),* mégis eltérő származtatásukat olvashatjuk a szótárban: *Zsupcs* esetében a *-cs*-t

[36] Mert „a bizonytalan realitás még mindig több s a tudomány számára fontosabb, mint a biztos illúzió" (BENKŐ 1980: 93).

helynévképzőnek, *Kemecs* esetében pedig személynévképzőnek gondoltam (TÓTH V. 2001b: 162, 84).

Mindezek fényében jól látható az egyik fontos kérdéskör, ami mellett nem mehetünk el, amennyiben a személynévi helynévadásról nyilatkozni kívánunk: bizonyos, a helynevek és a személynevek alkotásában egyaránt szerephez jutó képzőelemek funkciójának megítélési nehézségei ugyanis például a formáns nélküli személynévi helynevek gyakorisági mutatóit alapjaiban érintik. Csak remélni tudom, hogy a helynévképzés kérdését feldolgozó munka (BÉNYEI 2012) testvérköteteként a közeljövőben a személynévképzés problematikája is monografikus igényű feldolgozásban részesül, hiszen enélkül a fent idézett ellentmondások kiküszöbölésére csak korlátozottan vannak lehetőségeink.[37] E téren is mintaértékű az a problémafelvető képzőtörténeti írás, amelyet MOZGA EVELIN tett közzé nemrégiben az *-s/-cs* képzős ómagyar kori személynevek kérdésében (2013).

A személy- és helynévképzői funkció elkülöníthetősége mellett a szótárakban tapasztalható ellentmondások a személynévi névadásnak egy másik, nem kevésbé fontos tényezőjére is ráirányítják a figyelmet. A helynevek elemzői bizonyos esetekben igyekeznek a neveket etimológiai összefüggéseikben, etimológiai „bokorban" vizsgálni: a FNESz. *Apa — Apaj — Apagy* településnévi szócikkei között például etimológiai vonatkozásokban kapcsolatot, és ráadásul a magyarázatokban összehangoltságot is tapasztalunk. Mindhárom névforma puszta személynévi eredetűnek minősül a szótárban, s az *Apaj, Apagy* névformákban KISS LAJOS az *Apa* személynév kicsinyítő-becéző képzős származékait ismeri fel a helynévhez alapul szolgáló személynévként. Más esetekben azonban a nyilvánvaló személynévi kapcsolat ellenére is egészen más körbe tartozónak ítéltetnek a névalakok: a *Bag* ugyan puszta személynévi helynév csakúgy, mint a *Bagod,* ám arra, hogy a kettő kapcsolatban lenne egymással, nem történik utalás; a *Bagos* pedig egyenesen más etimológiai rétegbe (a szláv jövevényelemek közé) sorolódik át.[38]

Ezek a példák azzal a lényeges tanulsággal járnak, hogy a személynévi helynevek vizsgálatát érdemes n é v b o k r o k r a koncentrálva végezni, s ezeket a névbokrokat ráadásul nem csupán a helynevek között kell együttesen kezelni, hanem előzetesen a feltehető alapként szolgáló személynév kapcsolatrendszerét is célszerű — a lehető legteljesebb kört meghúzva — feltárni. Erre mutattam példát

[37] Abban persze nyilvánvalóan még az ilyen szintézisek birtokában sem bízhatunk, hogy akár csak megközelítőleg is minden név kapcsán megnyugtatóan állást tudunk majd foglalni a morfológiai strukturájuk és ezzel összefüggésben a keletkezési módjuk kérdésében.

[38] Nem gondolom persze, hogy az efféle személynevek között okvetlenül lennie kell etimológiai összefüggésnek. Csupán azt kívánom hangsúlyozni, hogy az egyes személynevek közötti esetleges kapcsolat kizárását nem tartom minden megokolás nélkül követendő eljárásnak. Különösen azt látva nem, hogy a régi személynévrendszerben a nevek kapcsolatai milyen rendkívül sokszálúak lehettek.

az előző fejezetben a *Péter* személynévi bokrának felrajzolásakor, s ezt a módszert alkalmazom a továbbiakban a helynévi összefüggések kiderítéséhez is.

3. A *Péter* személynév gazdag személynévhálózatát látva joggal várhatjuk el azt, hogy a helynévi rendszer kapcsolatai is fontos tanulságokat rejtenek. Önként kínálkozik például ezzel kapcsolatban az a kérdésfelvetés, hogy melyek azok a személynévi származékok, amelyek helynevekben is felbukkannak, és más oldalról, befolyásolják-e egy-egy személynév gyakorisági mutatói azt, hogy milyen helynévstruktúrában látjuk viszont őket? Ezt a két alapkérdést járom körül a következőkben. Egyetlen összefüggést azonban különösebben mélyreható analízis nélkül is bizonyosra vehetünk, azt tudniillik, hogy minél gyakrabban használatos egy elnevezés személynévként, annál nagyobb eséllyel kerülhet elő a különböző helynévszerkezetekben is. A *Péter* személynévvel pontosan így áll a helyzet: nagy frekvenciájú személynév lévén (a *Mihály*-hoz, *Pál*-hoz, *Márton*-hoz hasonlóan) igen gyakori helynévalkotó elemnek látszik.

A településneveket tanulmányozva igencsak feltűnő ugyanakkor, hogy a számos személynévi származék közül szinte kizárólagosan az alapnév, a *Péter* jelentkezik bennük, a képzős formák jóval ritkábban találhatók meg e névfajta egyedeinek alkotórészeként. A *Pete* (1280: *Pethe,* p., t., Z. 1: 45, Bihar vm., RÁCZ A. 2007) és a *Petefalva* (1327/335: *Pethefolua* [vagy *Pechefolua*], v., Gy. 1: 230; Bács vm., KMHsz. 1.; vö. 1138/1329: *Pete* szn., SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 628), a *Petény* (1274: *Pethen,* ÁÚO. 9: 107, Nógrád vm., FNESz.) és a *Petend* (1310: *Petend,* v., Gy. 1: 467, Bars vm., TÓTH V. 2001b; vö. 1272: *Peten* szn., Kub. 1: 85–6, ÁSz. 629), a *Pető* (1192/1374/1425: *Peteu,* t., Gy. 1: 218, 236, Bács vm., KMHsz. 1.) és a *Petőháza* (1437: *Pethewhaza,* Cs. 3: 624, FNESz.; vö. 1256: *Petew* szn., H. 3: 20, ÁSz. 632), a *Petenyed* (vö. 1272: *Peten* szn., Kub. 1: 85–6, ÁSz. 629 vagy 1298: *Petena* szn., ÁÚO. 5: 195, ÁSz. 630),[39] a *Petk* (1478: *Pethk,* FNESz.) és a *Petegd* (1374/XVI.: *Petegd,* FNESz.; vö. 1258: *Petk* szn., CDES. 2: 432, ÁSz. 633), a *Petre* (1296: *Petre,* Gy. 1: 370, Baranya vm., KMHsz. 1.; vö. 1111: *Petre* szn., DHA. 1: 383, CAH. 36, ÁSz. 634), valamint a *Petresd* (1332–7/Pp. Reg.: *Petresd,* Gy. 1: 654, Bihar vm., RÁCZ A. 2007) és a *Petresfalva* ([1311–13]: *Petresfolua,* v., Gy. 1: 562, Beszterce vidéke,

[39] A *Petenyed* helynév morfofonológiai szerkezete valószínűbbé teszi a *Peteny* személynévből való alakulás lehetőségét tekintve, hogy a *-d* helynévképző előtt az alapalakjukban rövid magánhangzóra végződő lexémákban a magánhangzó megnyúlik: *alma* > *Almád, Acsa* szn. > *Acsád* stb. Amennyiben a településnév a *Peteny* személynevet tartalmazza, esete arra is példát szolgáltat, hogy a helynévképzők olykor azonos lexikális egység különböző (teljes, illetve csonka) tövéhez járulva is alkothattak helynévi származékot: *Peteny* szn. > *Petenyed* ~ *Petend* helynév. A helynévképzők efféle kettős kapcsolódásával más névpároknál is találkozhatunk: pl. *Beled* ~ *Beld, Bagod* ~ *Bagd* (a jelenséghez lásd még BÉNYEI 2009: 99, 2012: 68). A fenti adat mindazonáltal *Petenyéd* hangzású is lehet, ebben az esetben viszont a *Petenye* személynév szolgálhatott hozzá alapul.

KMHsz. 1.; vö. 1254: *Petres* szn., MES. 1: 415, ÁSz. 634) neveken kívül másoknak nem is nagyon akadunk a nyomára.[40]

Az alapnév, a *Péter* helynévi előfordulásai gyakoriságuk folytán viszont jó lehetőséget kínálnak annak a kapcsolatnak az elemzésére, amit a személynév gyakorisága és a vele alkotott helynév strukturális jellemzői között feltételezünk. Ehhez az analízishez a FNESz. névállományát alapul véve azt találjuk, hogy a *Péter* — talán éppen a személynévként való nagy lefoglaltsága okán — nemigen alkalmas arra, hogy formáns hozzátoldása nélkül helynévvé váljon: mindössze egyetlen ilyen településnevet ismerünk, az is *Péder* alakban él, vagyis hangalakilag is elszakadva a személynévi alapszótól. Nagy számban alakultak ugyanakkor a *Péter* személynévből képző hozzákapcsolásával településnevek: *-i* képzővel álló *Petri* névformák (pl. az idővel jelzővel kiegészült *Gálospetri, Hernádpetri, Lövőpetri, Mezőpetri, Nagypetri, Pócspetri, Sajópetri, Szinpetri;* a települések összeolvadásával életre keltett *Petrikeresztúr, Petrivente*), illetve *-d* képzős *Peterd*-ek (pl. *Peterd,* valamint a jelzős szerkezetű *Bakonypéterd, Botykapeterd, Felsőpeterd, Középpeterd, Magyarpeterd, Mezőpeterd, Nagypeterd; Peterdpuszta*). Azt, hogy ezekben a nevekben feltehetően nem a *Petri* vagy a *Peterd* személynév áll, hanem a *Peter ~ Péter* alapnév, részben e variánsok ritka személynévi előfordulása valószínűsíti (lásd mégis +1214/1334: servos … Pousa, Chaka, *Petri,* ÁSz. 634; 1228/1228/1488: Arnoldus filius *Peterd,* CDES. 1: 149, ÁSz. 631), de főképpen az, hogy egyes településnevek adatsorában olykor a képzős és a képzőtlen, valamint a különböző képzőkkel létrejött alakok váltakozását is megfigyelhetjük (pl. 1296: *Peterd* és 1227/1443: *Peter,* Gy. 1: 368, Baranya vm., KMHsz. 1.; 1317: *Petri* és 1332–37/PR.: *Peter,* Gy. 1: 801, Borsod vm., KMHsz. 1.). Emellett továbbá az sem elhanyagolható körülmény, hogy az *-i* és a *-d* egyaránt igen jellegzetes és gyakori morféma helynévképzői szerepben.

A másik névszerkezet, amelyben a *Péter* személynév gyakori névalkotó elem, a földrajzi köznévvel összetett nevek típusa, ahol a 'lakott hely' jelentésű földrajzi köznévi utótagok sokfélesége tűnik szembe: *Péterfa, Péterfalva, Péterlaka, Péterháza, Péterhida, Péterréve, Pétervására* stb. (Az ezekre vonatkozó történeti adatok a FNESz. szócikkeiben megtalálhatók.)[41]

---

[40] A nem települést jelölő helynevek köréből ugyancsak idézhetünk néhány olyan névformát, amely a *Péter* valamely ómagyar kori származéknevéből alakult; pl. *Pete bérce* (1334: *Petheberche,* Gy. 3: 361, 368, Kolozs vm., HA. 3.), *Pete füze* (1308: sub 1 salice que *Petefvzy* vocatur, Gy. 2: 175, erdélyi Fehér vm. alsó rész, HA. 2.).

[41] Megjegyzem, hogy míg a *Péter* alapnévvel alakult helynévképzős *(Petri, Peterd)* formáknak a nem településnévi helynevek körében elvétve sem nagyon jutunk a nyomára, az összetett névstruktúra a településnevekhez hasonlóan a mikrotoponimákban is gyakori; vö. pl. *Péter ája* (1224/1291/1389: precipitium … *Peteraya,* Gy. 1: 696, 715, Bodrog vm., KMHsz. 1., HA. 1.), *Péter fája* (1268: *Peturfaya,* Gy. 2: 223, Esztergom vm., HA. 2.)

3.1. Annak további illusztrálására, hogy a személynév gyakorisága és a helynévstruktúra megválasztása között összefüggés lehet, gyakori használatú személynevekből alakult településnevek szerkezeti jellemzőit mutatom be az alábbi két diagramon. (Az adatok forrása ebben a vizsgálatban is a FNESz. volt.)

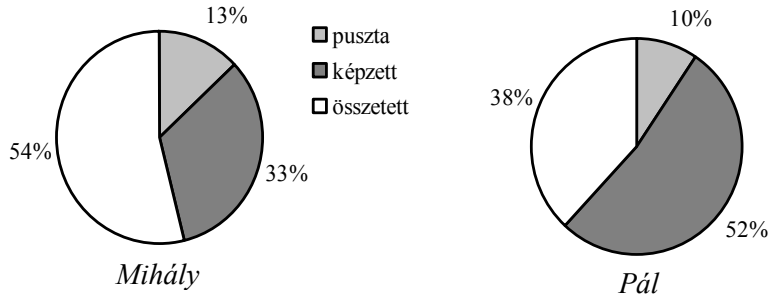

21. ábra. *A* Mihály *és a* Pál *személynévből lett településnevek szerkezeti típusai.*

A *Péter* előzőekben taglalt sajátosságait látjuk megismétlődni a *Mihály* és a *Pál* személynevet névalkotó összetevőként felhasználó helynevek szerkezeti típusaiban is: közöttük legfeljebb abban mutatkozik (akár jelentős) különbség, hogy egy-egy névnél éppen a képzés vagy az összetétellel való névadás szerepe a dominánsabb. Ez azonban azt a fenti megállapításunkat, miszerint a gyakori személynevek — a személynévi megterheltségükkel összefüggésben — kevésbé alkalmasak arra, hogy önmagukban állva helynévi szerepet betölthessenek, lényegében nem érinti.[42]

Minthogy pedig e gondolat valóságtartalma a személynévi eredetű helynevek nyelvi jellemzői kapcsán éppen nem mellékes, és tágabb érvényű következményei is lehetnek, érdemes más oldalról is szemügyre vennünk, s ha lehetőségünk van rá, tovább erősítenünk.

3.2. Egyfajta — keresztszempontokat érvényesítő — kontrollvizsgálat keretében azt igyekszem felderíteni, hogy vajon mutatkozik-e az itt tapasztalt összefüggés ezúttal nem a személynév, hanem a helynevek irányából közelítve: például egy-egy terület, vármegye személynévi eredetű településnevei körében. Abaúj megyében az Árpád-korban 145 település neve alakult személynévből, s közöttük a formáns nélküli névadás elsöprő dominanciáját figyelhetjük meg: a személynévből származó helynevek 86%-a ilyen módon jött létre. A képzett nevek aránya ezzel szemben olyan elenyésző (2%), hogy — mivel érdemi hozadékuk aligha lehet — a továbbiakban ezzel a névstruktúrával itt nem is számolok.

[42] Abból a kettősségből, hogy a helynevek legfőbb funkciója az individualizáció, és hogy az ezt a szerepet ellátó helynév mindig megkülönböztet is egyben, közvetlenül adódik az az általánosítás, amit TERHI AINIALA úgy fogalmazott meg, hogy „valami ritka mindig jobban jellemzi az adott helyet, mint valami általános” (2013: 39, lásd még 71 is).

Úgy gondolom, hogy amennyiben van rendszerbeli kapcsolat az egyes személynevek gyakorisága és a helynévi felhasználásuk módja között, annak a vármegye formáns nélküli, illetőleg összetett személynévi helyneveit — az alapul szolgáló személynév vonatkozásában is — összevetve a felszínre kell kerülnie. A következő diagram (az egyes körcikkelyek által) azt ábrázolja, hogy a személynévből formáns nélkül alakult településnevek hány százaléka milyen gyakoriságú személynévi alapszóból származik.

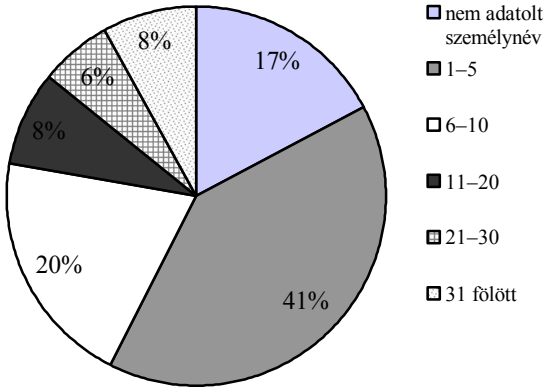

22. ábra. *A személynév gyakorisága és a formáns nélküli személynévi helynevek számának összefüggése az Árpád-kori Abaúj vármegyében.*

A személynévből formáns nélkül keletkezett településneveknek a 41%-a Abaúj vármegyében olyan személynévből alakult, amely adatainak száma az Árpád-korban 5 alatt van: pl. *Méra* (1256: *Mera,* Gy. 1: 118, vö. 1216>1391: *Mere* szn., Sztp. 1: 101, ÁSz. 535), *Tuzsa* (1300: *Thusa,* Gy. 1: 152, vö. 1226/1550: *Tusam* szn., ÁSz. 770), *Vilmány* (1332–35/PR.: *Vilman,* Gy. 1: 155, vö. 1214/1550: *Vilman* szn., TÓTH V. 2001b); 20%-ához pedig 6–10 közötti előfordulási gyakoriságú személynév szolgált alapul: pl. *Gönyű* (1290: *Gunu,* Gy. 1: 90, vö. 1138/1329: *Gune* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 341), *Szala* (1264: *Zaladienses,* Gy. 1: 141, vö. 1238: *Zala* szn., HOkl. 7, ÁSz. 837), *Toka* (1221/1550: *Tuka,* Gy. 1: 151, vö. 1138/1329: *Tuca* szn., SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 765). A nevek 17%-ában a személynévi alapszó bizonytalan, mivel a feltételezett személynév magyarországi oklevelekben nem adatolható, csak más nyelvek (pl. szláv, német) személynévszótáraiban jutunk a nyomára: pl. *Csenyéte* (1243: *Chenata,* Gy. 1: 76, 79, vö. cseh *Čeněta* csn., TÓTH V. 2001b), *Enyicke* (1270/1369: *Enyske,* Gy. 1: 76, 78, vö. szlk. *Janisko* szn., TÓTH V. 2001b), *Gönc* (1270/1272: *Gunch,* Gy. 1: 88, vö. ném. *Gun(t)z* szn., TÓTH V. 2001b). A meglehetősen gyakori személynevekből átlagosan a településneveknek mindössze 6–8%-a alakult a vármegye területén: pl. *Bénye* (1293/1496: *Benye,* Gy. 1: 150, vö. 1219/1550: *Bena* szn., ÁSz. 108), *Szolnok* (1256: *Zonuk,* Gy. 1: 125, vö. 1213/1550: *Zounuk*

szn., ÁSz. 857), *Szemere* (1243: *Scemere,* Gy. 1: 144, vö. 1222/1344: *Zemere* szn., CDES. 1: 203, ÁSz. 845).

A helynévi összetételek előtagjaként szereplő személynevek kapcsán viszont — ahogyan ezt az alábbi diagram mutatja — egészen más megoszlást tapasztalunk.

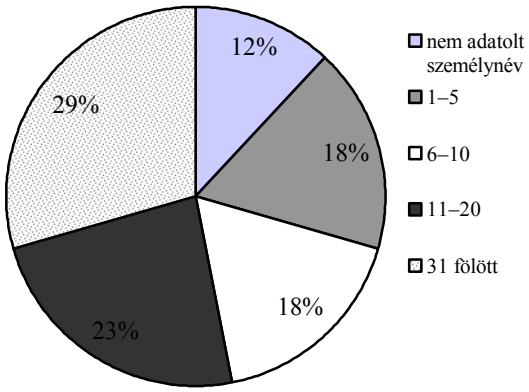

23. ábra. *A személynév gyakorisága és az összetett személynévi helynevek számának összefüggése az Árpád-kori Abaúj vármegyében.*

Amíg az előző névszerkezeti típusban az olyan személynévből alakult településnevek kategóriája, amely 31-nél több adattal dokumentálható, mindössze 8%-os arányt képviselt, ebben a szerkezeti típusban 29%-ot tesz ki; az a kategória, ami a formáns nélküli személynévi névadásnál a neveknek szintén alig 8%-ában volt jelen (vagyis a 11–20 közötti gyakorisági értéket mutató személynévből lett nevek csoportja), itt 23%-ot mutat. A ritka személynévi alapszóból származó településnevek aránya ugyanakkor az összetett névstruktúrában jóval kisebb (18%), mint volt a formáns nélküli személynévi névadás esetében (41%). Úgy vélem, ezeknek az egybevetéseknek a fényében nemigen maradtak kétségek bennünk afelől, hogy egy-egy személynév gyakorisága (ha úgy tetszik népszerűsége) bizonyos mértékig a vele alkotott helynév strukturális felépítését is meghatározza. Ez másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy mivel az egyes személynevek használati-gyakorisági mutatója a névkompetenciának éppen olyan sajátos összetevője, mint maguk a helynévmodellek, egy-egy személynév felhasználásakor jó esélyekkel megjósolható, hogy a helynévadás aktusában a névadók milyen helynévszerkezetet részesítenek előnyben.

4. E rövid, de megítélésem szerint lényeges kitérő után térjünk vissza ismét a *Péter*-nek és a származékainak a helynevekbeli előfordulásából leszűrhető tanulságokhoz! Ezzel összefüggésben ugyanis egy kérdés még megválaszolásra vár. Mi állhat annak a hátterében, hogy a *Péter* személynévvel kapcsolatba hozható s z e m é l y n é v i s z á r m a z é k o k közül csupán néhány vett részt helynevek alkotásában? A személynévi forma gyakori vagy ritka volta önmagában erre nyilvánvalóan nem lehet elegendő indok, hiszen míg bizonyos gyakori személynévi

alakok (mint például a *Petes, Peterke*) nem található meg helynevekben, egyes ritkább elemek (mint a *Peteny*) viszont igen. A gyakoriság bizonyos fokig természetesen magyarázatot nyújt, de a jelenség megértéséhez véleményem szerint további tényezők mérlegelésére is feltétlenül szükség van.

Felvethetjük például azt a lehetőséget, hogy e személynevek státuszában (azaz személynévi szerepében) különbségek lehettek. Azok a személynevek, amelyek a *Péter* affektív (becéző) származékaiként éltek a korban, aligha kerülhetnek elő a helynevekben (és főleg nem a településnevekben), minthogy ebben a tulajdonnévcsoportban nem szokás affektív neveket alkalmazni (nem is szólva arról, hogy e névadatok ráadásul hivatalosnak számító jogi iratokban rögzítve maradtak ránk):[43] a helynevek részeként a becéző névformák helyett ebből adódóan az alapnevet (a *Péter* névalakot) találjuk meg. Amely névformák viszont a *Petrus* névből különféle névcsonkítási eljárásokkal és képzőelemek hozzákapcsolásával mint a magyar személynévrendszer tagjaivá váló alapnevek születtek meg, a *Péter*-rel egyenértékű elemek lévén alkalmasak voltak helynévi szerep betöltésére. Ha a gondolatmenetet megfordítjuk, mindez némileg sarkítottan fogalmazva azt is jelenthetné, hogy azok a *Péter* személynévvel etimológiai kapcsolatban lévő névformák, amelyek helynevekben (főleg településnevekben) előfordulnak, önálló (vagy önállósult) személynévnek tartandók, míg azok, amelyeket nem találunk meg helynevek részeként, őrizték a kapcsolatukat a *Péter* névvel, attól nem különültek el, annak becéző származékai lehettek. Ez a feltételezés éppenséggel reális is lehet, ahhoz azonban, hogy fölötte nagyobb bizonyossággal (akár pozitív, akár negatív) ítéletet mondhassunk, előzetesen a becéző képző vagy személynévképző kérdésében kellene állást foglalnunk. Az affektív nevek tárgyalásakor már szóltam arról, s itt csak megismételni tudom az ott mondottak lényegét, hogy tudniillik a személyneveken szereplő képzőelemek funkcionális ügyeinek tisztázása meglehetősen komplikált feladat, s leginkább az ómagyar kori személynévképzés aprólékos feltárásának keretében végezhető eredményesen el. A mostani témánk szempontjából pedig különösen az olyan morfémákkal kapcsolatban lenne alapvető jelentősége egy efféle képzőelméleti megalapozásnak, amelyek a személynévképzésen túl a helynévképzésből is aktívan kivették a részüket (mint amilyen például a *-d* képző).

Anélkül tehát, hogy a képzőfunkció részletkérdéseibe itt most belemerülnénk, egy olyan felvetést, amely esetleg a *Péter* személynév névbokrával kapcsolatba hozható helynevek sajátos megoszlására is magyarázatot nyújthat, talán megengedhetünk. A szóbeliség és az írásbeliség össszefüggéseit boncolgatva már jelez-

[43] Másként gondolkozik a kérdésről BÁRCZI GÉZA, aki szerint a névadó közösség nemegyszer nem a birtokos alapnevének, hanem a becéző származékának felhasználásával alkotott településnevet, a „hízelgő-kedveskedő" elnevezéssel is igyekezve a birtokos jóindulatát megnyerni (1958a: 159). A régi magyar településnév-adás alapvető sajátosságainak ismeretében e kijelentéssel aligha érthetünk egyet.

tem azt a feltételezésemet, miszerint az Árpád-kor oklevélírói gyakorlatában a személyek megnevezésének rögzítésében a *Petrus* formák nagy gyakoriságát részben az okozza, hogy a *Péter* alapnév valamennyi származéknevét ezzel a formával latinosították (az ezt megtámogató érveket lásd az 1.3.3. alfejezetben).[44]

Talán efféle, „normatív" alakot kereső eljárást gyaníthatunk a *Péter* személynévvel összetartozó származéknevek helynévi felhasználása kapcsán is azzal az eltéréssel, hogy a helynevek részeként — más oklevélírói normákhoz igazodva — sohasem a személynév latinosított változata jelentkezik, hanem a *Péter* alapnév mint egyfajta „normatív" névvariáns.[45] Megítélésem szerint ez is magyarázhatja a *Péter* igen sűrű helynévi előfordulásaival szemben a származékneveknek csupán szórványos, szinte egyedi jelleggel való feltűnését helynévi szerepkörben. E gondolattal kapcsolatban mindazonáltal egy ellenvetésnek is feltétlenül helyt kell adnunk. A helynevek sokat emlegetett jogbiztosító szerepét ismerve ugyanis aligha képzelhetünk el az oklevél írójának részéről bármiféle, a helynevek névtestébe történő olyan mértékű beavatkozást, amely ezt az alapvető funkciót sérthetné. Úgy vélem azonban, hogy a falu birtokosának *Petres, Pető, Petk* stb. származékneve helyett a *Péter* alapnév szerepeltetése a helynévszerkezetben nem is minősül ilyen típusú beavatkozásnak, a korabeli névhasználat ugyanis az alakváltozatokra, fonológiai variánsokra jól láthatóan úgy tekint, mint egyazon nevekre.

Szemléletesen igazolja ezt a névfelfogást például az is, hogy a középkori oklevelek szövegében az *alio nomine, seu, sive* stb. vagylagos névhasználatot kifejező szerkezetekben szinte kizárólagosan valódi szinonimákat szerepeltetnek a nótáriusok, pl. 1353: *Saap* alio nomine *Chymbahaza* (Cs. 1: 217), 1416: *Rakonchas* alio nomine *Zenegetew* sive *Wyfalu* (Gy. 2: 537) stb. (lásd a jelenségről részletesen TÓTH V. 2008b). A *Szancsal ~ Böszörményszancsal, Cseh ~ Csehi, Páli ~ Páltelek* alakváltozatokat az oklevelek lejegyzői éppen úgy nem rögzítették tehát efféle megfogalmazásokban, mint a *Barancska ~ Brancska* típusú fonológiai variánsokat vagy fonológiai névpárokat. Ezek a névalakok ugyanis még abban az esetben sem minősültek az iratok (és a névhasználók) számára „más nevek"-nek, ha adott esetben — mint az talán a *Barancska ~ Brancska* kapcsán feltehető — más-más (magyar és szláv) névrendszerhez is tartoztak (vö. KENYHERCZ 2013a:

[44] Ez a felvetés persze azt a további következtetést is megengedi (s erre ugyancsak tettem utalást az adott fejezetben), hogy a korabeli névismeret, névkompetencia a *Pete, Petk, Petes* stb. névformák kapcsolatát a *Péter ~ Petrus* alapnévvel evidensnek tekintette. Enélkül ugyanis az említett latinizálási eljárás sem realizálódhatott volna.

[45] Az oklevélírók kezét a helynevek és a személynevek oklevélbeli rögzítésében eltérő szabályok vezethették. Ezt a korábbiakban számos érvvel igazoltuk már, e helyütt ezek sorát még egy továbbival megtoldhatjuk. Nemegyszer tapasztaljuk ugyanis azt, hogy az oklevél szövegében egy-egy birtokos neve latinosítva szerepel ugyan, de ugyanez a személynév a település nevében magyarul áll: pl. 1279: v. Neugrad (…) quam quondam *Marcellus* nomine suo *Marcelfoluua* nuncupavit (NÉMETH P. 2008: 176).

31). Mindezek fényében pedig a *Jakusfalva ~ Jakabfalva* névvariánsoknak (Zala vm.) nemcsak a névhasználati, de a jogi értékében sem igen kell különbséget feltételeznünk — sem a névhasználók, sem pedig a hivatalos iratok rögzítőinek szempontjából nézve sem. Mivel azonban e felvetések konkrét, jelentősebb számú névadaton való igazolására nincs lehetőségünk, ebben a kérdésben ennél határozottabban nemigen foglalhatunk állást. A fenti gondolatmenettel pusztán az volt a szándékom, hogy erre a lehetőségre is felhívjam a figyelmet, és egyáltalán nem kívántam az indokoltnál nagyobb terhet és felelősséget rakni az oklevelek lejegyzőire.

3.2. A történeti helynév-tipológia a személynévi helynévadás tükrében

1. A személynévi helynevek általános elméleti kérdéseivel szorosan összefüggően, de egyúttal az egyes névszerkezeti típusok bemutatását is felvezetve néhány gondolatban szólnunk kell arról is, miképpen fogja fel a helynevek rendszertani helyét a történeti helynévkutatás, és miképpen jelöli ki a velük kapcsolatos feladatok legfőbb sarokköveit a történeti helynév-tipológia. Azt, hogy ennek a problémakörnek itt teret szenteljek, több körülmény is indokolttá teszi. Egyrészt az, hogy éppen a személynévi, azon belül is elsősorban az úgynevezett puszta személynévi helynevek kérdése az, amely a történeti helynév-tipológiában bemutatott helynévtípusok közül a legélesebb hangú vitákat váltotta ki. Másrészt pedig azért célszerű a további alfejezetek előtt kitérnünk a történeti helynév-tipológia problematikájára, mert úgy látom, hogy e tipológiai felfogás szemléleti háttere nincs kellően végiggondolva, ezáltal pedig — mivel az alapok nyilvánvalóan meghatározzák a rájuk épülő egészet — magának az elméleti konstrukciónak is erősen rogyadoznak a falai. A következőkben ezért azt igyekszem röviden és csak igen vázlatosan bemutatni, hogy milyen szemléleti problémákat vet fel általában és ennek eredményeként milyen ellenmondásokkal küzd a magyar helynevek történeti tipológiája, miképpen lehetne ezeket esetleg orvosolni, és ezzel egyidejűleg milyen elvek mentén haladva lehetne egy szemléletében és módszereiben egyaránt megújított tipológiai keret alapköveit lerakni.

A helynevek tipológiai keretben való vizsgálata kifejezetten újszerű és előremutató gondolata volt a történeti helynévkutatásnak, amely — ha megfelelő szemléleti alapokkal társul — igen eredményes és gyümölcsöző közelítésmódnak bizonyulhat. Ehhez azonban az alapok mielőbbi átértékelésére, újragondolására van szükség, s ez a feladat ráadásul azért is egyre sürgetőbb, mert a történeti helynévtipológia több tekintetben is önmagán jócskán túlmutató jelentőséggel bír. Eredményei hasznosulnak ugyanis egyrészt a társtudományok, legfőképpen is a t ö r t é n e t t u d o m á n y számos kutatási területén: bizonyos időszakokra vonatkozóan a település- és népességtörténeti vizsgálatokat például igen hatékonyan segíthetik. „A korai magyarság történetének kutatásában — a közvetlen forrás-

anyag nagymértékű hiányának mintegy a pótlásaként is — régóta sajátos tárgy- és érdekközösségbe kerültek a nyelvtudományi, a névtudományi és a település- és népességtörténeti jellegű vizsgálatok. Ez a tudománytörténeti vonulat a tudományos komplexitás igényeinek és ígéretességének megfelelően csak a legnagyobb örömmel konstatálható, sok gyümölcsöt hozott már eddig, és hozhat nyilván a jövőben is." (BENKŐ 1998a: 111, lásd még 1970: 15, 1997b: 9 is). Ehhez azonban elengedhetetlenül fontos a széleskörű kritikai szemlélet és elemzés, amely a történeti kutatásokban is lényeges módszertani segédeszközként használt történeti helynévtipológiával kapcsolatban azt jelenti, hogy a nem helytálló nézetekkel, álláspontokkal le kell számolni, s az egyes „babonaként továbbhurcolt" téziseket, dogmákat újra mérlegre téve azok igazságtartalmát objektíven felül kell vizsgálni. Annak köszönhetően ugyanis, hogy a történeti helynév-tipológia esetlegesen hibás alapelvei téves történeti (településtörténeti, népességtörténeti, művelődéstörténeti stb.) következtetésekhez is vezethetnek, a névkutató felelőssége a saját kutatási területén belül és azon kívülre hatóan is jelentősen megnő, mondhatni „más dimenziót nyer" (vö. BENKŐ 1997b: 8–9).[46]

A helynévkutatásban — elsősorban a régi korok nyelvi és történeti viszonyainak feltárásával összefüggésben — jó ideje fontos követelményként áll a kutatók előtt a komplexitásra való törekvés és az interdiszciplináris közelítésmód alkalmazása. Ez azt jelenti, hogy bizonyos történettudományi problémákat, mint például az Árpád-kor magyarságtörténetének jó néhány kérdését a történeti nyelvtudomány és a történeti névkutatás eredményei nélkül tárgyalni nemigen lehet, e téren tehát a nyelvtudomány és a történettudomány képviselőinek hathatós együttmunkálkodására, egymás kölcsönös segítésére, kiegészítésére van szükség (BENKŐ 1997b: 9, HOFFMANN 2008b: 22). Annak azonban, ha az együttműködéshez szükséges egyensúlyi helyzet felborul, és a történeti névkutatás bizonyos korokra vonatkozóan éppenséggel nem tud lépést tartani a történettudományi vizsgálatok felgyorsuló ütemével, súlyos következményei lehetnek. A nyelvészet eredményeit számos kérdésben nélkülözni nem tudó történészek ilyen esetekben ugyanis sokszor idejétmúlt, korszerűtlen, sőt nem ritkán téves nézetekre kénytelenek támaszkodni, amelyek a ma tudományos követelményeinek és igényeinek nem felelnek meg (vö. HOFFMANN 2008b: 22). Éppen így áll a helyzet a történeti helynév-tipológia alapjaival is.

A megbízható tipológiai keretek ugyanakkor nemcsak a szakmák együttműködése szempontjából fontosak, hanem — a *névtörténeti kutatások* határain belül maradva — a rég áhított szintézisek szempontjából is. BENKŐ LO-

[46] A helynevek történeti forrásértékének problematikáját több kutató is érintette munkáiban, legutóbb HOFFMANN ISTVÁN tett ezzel összefüggésben fontos elméleti megállapításokat (2008b). Minthogy ezt a kérdéskört a későbbi alfejezetekben több ízben is érintem majd, e helyütt részletesebben nem térek ki rá.

RÁND közel fél évszázada fogalmazta meg a hely- és személynévkutatók felé azt az igényt, hogy a névtudomány elméleti és módszertani kérdéseinek vizsgálatára nagyobb figyelmet kell fordítani, és ezzel összefüggésben olyan nagyszabású szintézisek megalkotására kell törekedni, amelyekben a tulajdonnevek egy-egy tágabb kategóriájának átfogó bemutatása és különböző szempontú értékelése mellett az elvi tanulságok és módszerbeli problémák is alapos kifejtésben részesülnek (1970: 14). Az a körülmény ugyanis, hogy a nyelv- és névtörténeti részletkutatásokban felhalmozódó eredmények nem állnak össze nagyobb szintézisekké, több szempontból is jelentős korlátként áll a névkutatás előtt. Amellett ugyanis, hogy elállja a szélesebb körű kutatásoknak az útját, és a kutatási teljesítményeknek sem nyújtja a szisztematikus feldolgozások nagyobb bizonyosságát, az ismeretek töredezettsége miatt ráadásul a nevekre vonatkozó kutatásoknak gyakran éppen az alapvető kérdéseiben nem vezet el megnyugtatóan kikristályosodó állásfoglalásokhoz (vö. HOFFMANN 2005: 117–8).

KRISTÓ GYULÁnak azzal a véleményével, miszerint „minden szempontra ügyelő, a valóságot legpontosabban tükröző névtipológiai szintézist csak valamennyi névtípus monografikus feldolgozása után lehet majd adni" (1976: 5), csak részben érthetünk egyet. A névtipológia alapelveit, elméleti és módszertani kereteit, követelményeit ugyanis előzetesen mindenképpen szükséges kijelölni, hiszen a névtípusok feltárását magukra vállaló szintézisek is természetesen ezek alapján építkezhetnek. Ezt a gondolatot már csak azért is érdemes szem előtt tartanunk, mert az eredmények nagy mértékben függenek attól, hogy átfogó vizsgálataink során mennyire megbízható nyelvészeti ismeretekre (sőt általában nyelvszemléletre) és milyen kutatási módszerekre alapozunk. Ezek előzetes meghatározására, a sarokpontok rögzítésére ezért mindenképpen szükség van.[47]

2. A történeti helynév-tipológia (és általában a helynév-tipológiák) kimunkálásához az a körülmény szolgáltatta az a l a p g o n d o l a t o t, hogy a név a maga egyedi mivoltában szükségszerűen kevesebbet mond, csekélyebb bizonyító erővel rendelkezik; a neveket csoportosan, mintegy „nyalábokban" vizsgálva s a közös jellemzőiket számba véve ugyanakkor a tudományos jelentőségük nem kis mértékben megnőhet (vö. BENKŐ 2002: 12). Az a felismerés, miszerint bizonyos névkategóriák (elsősorban a településnevek körében) a szemantikai tartalmukat, a morfológiai struktúrájukat, továbbá az etimológiájukat tekintve egyezéseket mutatnak, azaz névtípusokba tömörülnek, késztette a történeti helynevek kutatóit az elmúlt század elején-közepén arra, hogy megkíséreljék a településnevek egyfajta tipológiai rendszerét felvázolni. Azt azonban, hogy ezt az alapvetően nyelvészeti jellegű törekvést elsősorban a t ö r t é n e t t u d o m á n y i g é n y e i n e k és történettudományi céloknak való megfelelési kényszer határozta meg, jól tetten

[47] Éppen ilyen ösztönzéstől hajtva nem várt maga KRISTÓ GYULA sem a „szempontjai" közreadásával az említett szintézisekre.

érhetjük e tipológia megalkotóinak, MELICH JÁNOSnak (1925–1929) és KNIEZSA ISTVÁNnak (1938, 1943–1944) a munkásságában. Mindketten arra törekedtek ugyanis, hogy a nyelvtudomány, azon belül is legfőképpen a helynevek segítségével — egyfajta tudományos módszertant kidolgozva — megrajzolják a Kárpát-medence honfoglalás kori, illetőleg 11. századi etnikai képét. Ilyen célkitűzések fényében aztán teljesen érthető az is, hogy KNIEZSA ISTVÁN a tudományos diszciplínák rendszerében a helynévkutatás helyét a településtörténet segédtudományai között jelölte ki (1943–1944: 111, a gondolathoz lásd még KRISTÓ 1976: 3, 5 is).

Szókincstörténeti összefoglalásában BÁRCZI GÉZA a régi magyar helynevek kutatásának addigi eredményeit elsősorban KNIEZSA munkái nyomán rögzítette, de egyúttal a történeti helynév-tipológia kapcsán annak nagyon is egyoldalú történettudományi irányultsága miatt a nemtetszésének is hangot adott. A legkevésbé sem tartotta ugyanis üdvözlendőnek azt a tendenciát, hogy „a nyelvészek földrajzinév-kutatása (…) meglehetősen történeti célúvá vált, s a kérdések tulajdonképpen nyelvi, névtudományi része erősen háttérbe szorult" (1958a: 145). BÁRCZI GÉZA szemléletében jelenik meg elsőként tehát a történeti helynév-tipológiával összefüggésben az a jogos és valójában mindmáig érvényesnek tartható igény, amit aztán mások (pl. BENKŐ LORÁND, HOFFMANN ISTVÁN) munkáiban is olvashatunk, hogy tudniillik „a nyelvész-névkutató a nyelvi analízis eszközével járuljon hozzá a nevek vizsgálatában más tudományok által felmutatott eredményekhez" (HOFFMANN 2003: 170; a történeti helynév-tipológiáról e munkában további részletes elemzés is található: 169–79, de a kialakulásának tudománytörténeti összefoglalásához lásd még KRISTÓ 1976: 4–5 is).

A KNIEZSA által megalapozott és kidolgozott magyar történeti helynév-tipológia az eredeti (ám aligha reálisan kitűzött) célját, azt tudniillik, hogy e módszerrel — az adatolás esetlegességét kiküszöbölve — megállapítható legyen az egyes településneveknek és az általuk jelölt településeknek a keletkezési ideje, nem valósította meg. Feltétlenül pozitív hozadékaként kell ugyanakkor kiemelnünk és elismernünk azt, hogy a különböző névtípusok tárgyalása ettől függetlenül is jelentős mértékben előbbre vitte a magyar történeti helynévkutatás ügyét. A helynév-tipológia keretei között megjelent ugyanis a névtörténeti kutatásokban a r e n d s z e r s z e m l é l e t ű g o n d o l k o d á s, közelítésmód csírája, és bár ez a rendszerfelfogás nem azonos azzal a rendszerközpontúsággal, amely a mai helynévkutatásban egyre szélesebb körben érvényesül, és annak fő sodrát meghatározza, de az a friss gondolat, hogy a nevek egyedi vallomása mellett a nagyobb névcsoportokat is vallatóra kell fogni, feltétlenül pezsdítőleg hatott a magyar névkutatásra. Jól mutatja ezt az a körülmény is, hogy megszülettek az első olyan történeti helynév-monográfiák, amelyek valamely névtípus nyelvi (és részben nyelven kívül) sajátosságait igyekeztek felderíteni: KÁZMÉR MIKLÓS a *falu* lexémát tartalmazó településneveknek (tehát egy lexikális-morfológiai típusnak, 1970a), MEZŐ ANDRÁS pedig a patrocíniumi eredetű településneveknek (tehát

egy szemantikai típusnak, 1996a) szentelt önálló kötetet. E feldolgozások alapját részben éppen a történeti helynév-tipológia teremtette meg még akkor is, ha e munkák szerzői nem is tudtak a KNIEZSA-féle tipológiai gondolkodással annak minden részletét illetően azonosulni. Ennek ugyanis a legfőbb nehézségei jó ideje egyértelműen megmutatkoznak, az alábbiakban ezek közül emelek ki néhány fontos körülményt.

3. A történeti helynév-tipológiának a k r o n o l ó g i a az egyik olyan kulcskérdése, amelyre nagyívű következtetéseket alapoztak a nyelv- és a történettudomány kutatói. Abból kiindulva ugyanis, hogy a helynevek típusai között időben (és térben is) eltérések mutatkoznak, vagyis egyes névtípusok csak bizonyos korokban szokásosak, később viszont már nem, a névtípusok némelyikéhez kronológiai értéket rendeltek hozzá a névkutatók (vö. pl. KNIEZSA 1943–1944, 1960, BÁRCZI 1958a: 149 stb.). Korjelző értékűnek minősítették többek között az *-i* helynévképzővel alakult neveket (BENKŐ 2003a: 111–2), ilyen szerepűnek gondolták továbbá a *-d* képzőt is (BÁRCZI 1958a: 155), de a szemantikai típusok közül ebben a vonatkozásban a foglalkozásnévi (HECKENAST 1970: 12, 35–50) és a törzsnévi lexémát tartalmazó helynevek (MELICH 1925–1929: 342, 359–60, KNIEZSA 1938: 371), valamint az Árpád-ház hercegeinek nevét fenntartó puszta személynévi településnevek (pl. GYÖRFFY 1970c: 200) is többbrendbeli gyanúba keveredtek. A kronológiai értéknek tehát azért tulajdonítottak nyelvész és történész szakemberek egyaránt nagy jelentőséget, mert ez alapján akkor is meghatározhatónak tekintették egy-egy (az adott típusok valamelyikébe tartozó) helynév keletkezési korát, ha arra régi adatot nem is ismertek (BÁRCZI 1958a: 149).

A problémát ebben a kontextusban szemlélve pedig egyáltalán nem meglepő, hogy a történeti helynév-tipológia kapcsán a legtöbb vita kétségkívül a névtípusok kronológiai értékének és határainak meghúzása körül bontakozott ki. Ennek merev keretein — a saját tevékenységét egyfajta „revízióként” ítélve meg — elsősorban KRISTÓ GYULA igyekezett lazítani (1976): bőséges példatárral mutatott rá a legjelentősebb helynévtípusok kapcsán a korábban kijelölt időhatárok tarthatatlanságára, és többnyire mindkét irányban ki is tágította azokat. A névtípusok kronológiai összefüggései KRISTÓnak köszönhetően részben átértékelődtek tehát, a tipológia alapgondolata azonban — a kronológiai keretek fellazulásán túl — mindeközben mit sem változott: a helyneveknek e módszerekkel történő vallatóra fogását továbbra sem elsősorban a helynévkutatás vagy a nyelvtörténetírás szempontjából érezték a kutatók fontos feladatnak, hanem a névtipológia eredményeit széleskörűen hasznosítani kívánó társtudományok, főképpen a történettudomány (azon belül is a népesség- és településtörténet), valamint a történeti földrajz szempontjából. Ennek a kettős törekvésnek KRISTÓ GYULA egészen határozottan hangot is adott akkor, amikor a történeti helynév-tipológiával kapcsolatos feladatokat a következőképpen jelölte meg: máig nagy hatású munkájában azokat a szempontokat igyekezett közreadni, amelyeket alkalmasnak gondolt arra, hogy „a ma használatos

névtipológiai rendszer számos megállapítását megkérdőjelezzék, és segítsenek egy új rendszer kronológiai határainak kijelölésében, illetve ráirányítsák a figyelmet egy, a hazai szakirodalomban alig-alig tárgyalt módszertani kérdésre: a földrajzi nevek történeti forrásként való felhasználására" (1976: 5, a kiemelések tőlem: T. V.). De ezt hangsúlyozta — más tekintetben éppen KRISTÓval vitába keveredve — MAKKAI LÁSZLÓ is, aki a KNIEZSA–BÁRCZI-féle tipológiát a magyar történet- és nyelvtudomány egyik legértékesebb és legmaradandóbb alkotásának (s mint ilyet alapjaiban megkérdőjelezhetetlennek) tekintette, amely nélkül „korai történetünk számos kérdésében tanácstalanul tapogatóznánk" (1979: 106).

Arra, hogy az egyes helynévtípusokhoz rendelt kronológiai érték miként szolgált település- és népességtörténeti kutatásokhoz alapvető módszertani elvként, számos példát idézhetnénk a szakirodalomból. E helyütt azonban mindössze néhány olyan munkát említek meg, amelyek szerzői az Árpád-kor időszakára vonatkozóan köztudottan jelentős forráshiánnyal küszködő Erdély korai történeti viszonyainak megrajzolásához használták fel a középkori helynevek vallomását, s mindeközben nagy súlyt helyeztek azok kronológiai jellemzőire. BENKŐ LORÁND Dél-Erdély településtörténeti kérdéseinek tisztázásában vette igénybe a történeti helynév-tipológia segítségét (2002), illetve több e terület történeti kérdéseit taglaló tanulmányában is épített annak eredményeire (pl. 1991). Nem mulasztotta el mindazonáltal a kutatók figyelmét arra sem felhívni, hogy az egyes helynévtípusok inkább csak virágkorukat jelző mivoltukban, illetőleg jobbára csak nyalábosan, egymást igazolva szolgáltathatnak bizonyos kronológiai fogódzókat egyes vidékek településrajzához (1998a: 119). Ugyancsak településtörténeti kérdések foglalkoztatták a régész BOTÁR ISTVÁNt is, aki Csík Árpád-kori történetét úgy igyekezett megrajzolni a területre vonatkozó korábbi kutatási eredményekkel jórészt szembehelyezkedő dolgozatában, hogy a régészeti adatok mellett a helynévtípusok kronológiai jellemzőit is mérlegre tette (2008).

Ezeket a kutatási módszereket látva és azt tapasztalva, hogy milyen mértékben támaszkodnak a kutatók a település- és népességtörténeti vizsgálataik során a helynévtípusokkal kapcsolatban tett kronológiai megállapításokra, a történeti helynév-tipológia nyelvtudományi igényű megújítása még sürgetőbb feladatnak tűnik. A nyelvészet és a névtudomány oldaláról szemlélve ez a keret ugyanis — BENKŐ LORÁND egyik kedvelt metaforáját kölcsönkérve —, ha lehet, még több sebből vérzik. Még ha esetleg el is tudnánk fogadni azt a gondolatot, hogy a nyelvi jelenségeknek (például egy-egy helynévtípusnak) lehetnek kronológiai kötöttségei, ezeket olyan markáns határokkal, ahogyan tette azt a történeti helynév-tipológia még KRISTÓ revízióját követően is, elméletileg sem igen lehet kijelölni: mégpedig több okból kifolyólag sem. Nem adható meg egyrészt a névtípus kezdőpontja, hiszen a helynevek (és így a helynévtípusok) feltűnése a középkori forrásokban teljesen esetleges (és területileg sem egyenletes), aminek folytán

a kutató igen erősen ki van szolgáltatva az oklevelek adatainak (vö. BENKŐ 2002: 62). Az adatok fennmaradásának esetlegességén túl egy-egy helynév ráadásul nem a keletkezése pillanatában bukkan fel (erre csak a legritkábban találunk példákat a jogi rendeltetésű iratokban), hanem akkor, amikor valamilyen jogeset kapcsán belefoglalják az oklevélbe, ám ekkor akár már évszázadok óta létezhetett. Az oklevelek dátumai tehát nem a név keletkezését, hanem a fennállását minősítik kronológiailag (KRISTÓ 1976: 5, vö. még MOLLAY 1970: 353, SOLYMOSI 1972: 179, BENKŐ 1998a: 119, 2003a: 125, HOFFMANN 2005: 119 is). Nem adhatjuk meg másrészt az egyes helynévtípusok lezárulásának időpontját sem, ennek meghatározását ugyanis szintén több tényező akadályozza. A szakirodalomban nagy hangsúlyt kapott például az analógia „újrateremtő hatása" (vö. BENKŐ 2002: 62, illetve KRISTÓ 1976 több helyén), az tudniillik, hogy a meglévő névstruktúrák mintája bármely korban lehetővé teszi a névrendszerbe tipológiailag egyébként maradéktalanul beilleszkedő névformák létrehozását, függetlenül attól, hogy az adott időszakban az a struktúra éppen gyakori-e vagy sem.[48] Bizonyos helynévfajták jellegzetes típusainak, például egyes településnév-típusoknak a visszaszorulásában emellett olyan külsődleges körülmények is feltétlenül szerepet játszottak, hogy az adott helynévfajtáknak, jelen esetben maguknak az újonnan keletkező településneveknek a száma is lecsökkent egy idő után. Végül pedig a meglévő nevek változási folyamatai ugyancsak alaposan átszínezhetik az egyébként sem egynemű kronológiai képet, márpedig aligha lehet kérdéses, hogy egy-egy névtípus kronológiai jellemzőinek a megadásakor a változásaikra is szükségszerűen tekintettel kell lennünk (ehhez lásd TÓTH V. 2008a).

Ezen a ponton szükséges egy rövidebb kitérőt tennünk ahhoz kapcsolódóan, hogy miképpen vélekedik a nyelvészeti leírás a nyelvi változások természetéről, s ezzel összefüggésben aztán miképpen foghatjuk fel a történeti helynév-tipológia keretei között egy-egy helynévtípus kronológiai jellemzőit. Ennek kapcsán pedig mindenekelőtt a nyelvi jelenségek produktivitását érintő kérdésekre kell rávilágítanunk. A produktivitás fogalma a történeti és a leíró grammatikákban egyaránt fő-

[48] E téren legfeljebb olyan megszorítást tehetünk, hogy valamely szó- vagy névalkotási eljárás abban az esetben zárulhat le végérvényesen, ha a benne részt vevő elemek már nem produktív elemei a nyelvnek: ilyen lehet például egy a nyelvből kieső szócsoport (mint amilyen például a törzsneveké) vagy egy elavult képző (vö. HOFFMANN 2014). Mindamellett az adott nyelvi elemek eredeti funkciójának esetleges és alkalmi átértékelődése révén még az illető elemcsoport kihullását követően is elképzelhető például *Tarján* vagy *Gyarmat* lexémát tartalmazó, ám törzsnévi szerepüktől független névformák létrejötte, immáron a meglévő névállomány lexikális mintáit követve. Ahogyan a fiktív (irodalmi) névadás is felhasznált improduktív helynévképzőket (ráadásul improduktív stuktúrákban) névalkotásra: *Törökd* helynév szerepel például Szabó Magda: A danaida c. munkájában, ami azért érdekes, mert a népnévi lexémák — néhány kivételtől eltekintve, pl. *Besenyőd* — szinte kizárólagosan az *-i* helynévképzőt vonzzák (ezt támasztja alá RÁCZ ANITA népnévi helyneveket egybeállító munkája is, 2011). (A fiktív névadásról összefoglaló tanulmányban számolt be BÉNYEI ÁGNES, 2007, ill. lásd még 2012: 28–35.)

leg a morfológiai jelenségekkel (a szóképzéssel) összefüggésben bukkan fel (pl. SZEGFŰ M. 1991, 1992, illetve KESZLER 2000: 309–10), s a szakmunkák között olyat is említhetünk, amely az általam is alkalmazott funkcionális megközelítés szemléleti talaján állva igyekszik a produktivitással kapcsolatos elméleti kérdéseket körüljárni (LADÁNYI 2007), de ez a problematika előkerült már az eddigiekben speciálisan a helynevek szócsoportját érintően is (BÉNYEI 2012: 25–8). A produktivitás (termékenység) azonban természetesen nemcsak a morfológiai jelenségek körében értelmezhető, hanem ennél szélesebb értelemben, a szóalkotási módokra általában is. A produktivitás-fogalmom univerzálisnak is felfogható meghatározása szerint „egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban termékeny, ha a minta alapján tetszőleges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető" (KIEFER–LADÁNYI 2000: 149). Ez a meghatározás természetesen a névalkotási módokra is alkalmazható, de ezzel kapcsolatban BÉNYEI ÁGNES figyelmeztetését is szem előtt kell tartanunk. Az ugyanis, ha egy bizonyos időszakban valamilyen típusú névformák (pl. képzős nevek) egyáltalán nem vagy kisebb számban keletkeznek, nem feltétlenül az adott névalkotási mód (és a hozzá kapcsolható morfológiai eszköz) improduktívvá válásával magyarázható, hanem azzal is, hogy a „potenciális nevek" valamilyen ok miatt nem váltak aktuális, valós nevekké. Ennek a hátterében pedig gyakran nyelven kívüli tényezők rejlenek: az például, hogy az adott korszakban nem keletkeznek olyan denotátumok (pl. települések), amelyek megnevezésére az adott nyelvi eszköz felhasználható lenne (2012: 26). A produktivitás fogalmát értelmezve a funkcionális irányzatok annak a fokozatiságát is figyelembe veszik, és skaláris megközelítés alkalmazását javasolják (lásd ezt kifejtve LADÁNYI 2007: 47–51).

A produktivitás fogalmát nemigen értelmezhetjük anélkül, hogy a viszonyát az analógiához ne tisztáznánk. A hagyományos felfogás — és ennek a megnyilvánulását láthattuk a történeti helynév-tipológia fent idézett kronológiai megjegyzéseiben is — az analógiát szembeállítja a produktivitással, s a különbségüket nem definitíve ugyan, de abban jelöli meg, hogy az analógia működése során nem szabály, hanem egyedi minta követésével jönnek létre az új névstruktúrák. Ebben a szemléletben pedig a kérdést úgy tehetnénk fel, hogy meddig kell egy adott névadási mód esetében az adott eszköz (pl. helynévképző, lexikális helynévformáns) funkcionális működését feltételezni, s mikortól kell analogikus (azaz a funkció elhomályosulása utáni) névalakulással számolni. BÉNYEI ÁGNES véleménye szerint e kérdés megválaszolhatósága már csak azért sem egyértelmű, mert bizonyos névalkotási eszközök funkciójának kialakulása eleve az analógiával hozható kapcsolatba (lásd a névminták szerepét az új helynévalakulatok létrehozásában). BÉNYEI úgy látja, hogy a helynévképzők funkcionálása terén az egyes szerzők (pl. SZEGFŰ M. 1991: 255) által feltételezett produktív, illetve analogikus szakasz közötti határvonal megvonása elméleti indoklást nemigen kapott, s úgy tűnik, e munkákban a produktivitás kritériumai között a gyakoriság élvez kiemelt szerepet. Ehhez

végül azt is hozzátehetjük, hogy a produktivitás és az analógia közötti határvonal megvonásának feladata talán kevésbé problematikus, ha a produktivitásfogalom fokozatiságát helyezzük az elméleti alapok tisztázásakor előtérbe, s nem a strukturális elméletek szabályalapú meghatározását (vö. ehhez részletesebben BÉNYEI 2012: 28). Összességében pedig a nyelvi változások (és ezen belül a névmodellek változásainak) általános mechanizmusáról azt kell hangsúlyoznunk, hogy mögöttük mindenkor az erősebb, gyengébb minták mint befolyásoló tényezők állnak. Az egyes helynévtípusok kronológiai görbéinek megrajzolásakor tulajdonképpen az adott névminták produktivitását jellemezhetjük, ezekben ragadhatjuk meg végső soron maguknak a nyelv- és névtörténeti folyamatoknak a háttértényezőit. Ezek a produktivitási, növekedési görbék pedig jól illeszkednek más oldalról a nyelvi változások logisztikus függvényéhez, az ún. S-görbéhez is.[49]

Az időbeli viszonyok megítélésével a fentieken túlmenően — amint ezt a történeti helynév-tipológia kapcsán több mint fél évszázaddal ezelőtt BENKŐ LORÁND már hangsúlyozta (1960) — a területi és a kronológiai tényezők nemegyszer elválaszthatatlan összefonódása miatt is óvatosan kell bánnunk. Annak a hátterében például, hogy bizonyos névtípusok (például a puszta személynévi és a személynévvel összetett településnév-típusok) között kronológiai választóvonalat bajosan húzhatunk, nyilvánvalóan az a természetes tényező áll, hogy a nyelvi változások nem egy időben mennek végbe az egész magyar nyelvterületen (KERTÉSZ M. 1939: 70–1), sőt egyes névtípusoknak akár vidékenként eltérő szóródásával is érdemes számolnunk (KRISTÓ 1976: 86). Mindez pedig arra figyelmeztet bennünket, hogy a helynév-tipológia kapcsán az esetleges időbeli meghatározottság mellett a térbeli meghatározottságra is érdemes nagyobb figyelmet fordítanunk (TÓTH V. 2009b: 181, lásd még BENKŐ 2004: 417 is).

Egy-egy névtípus területi és időbeli viszonyait igen összetett nyelvi (és persze nem nyelvi) tényezők befolyásolhatják. A nevek területi kötöttsége nyelvjárástörténeti jelenségekkel jellemezhető, amelyek mögött gyakran hangtani folyamatok rejlenek, amint ezt például a *falva* > *fa* településnév-változás kapcsán gondolhatjuk (lásd ehhez TÓTH V. 2008c). S ezek a körülmények aztán a jelenség kronológiai viszonyaira is közvetlenül hatással lehetnek.

4. A kronológiai határok megvonásának elvi lehetőségeinél is súlyosabb problémának látszik az, hogy annak a gondolatnak, miszerint a névtípusoknak egyáltalán lehetnek kronológiai jellemzőik, valójában semmiféle elméleti megalapozottsága sincs. A történeti helynév-tipológia olyasmit próbál tehát kimutatni a helynevek körében, amit általában a szókincs mint nyelvi részrendszer elemeinek történetében nem lehet igazolni: azt tudniillik, hogy egy-egy nyelvi je-

[49] Az analógia nyelvtörténeti jelentőségéről, illetve a nyelvi változási folyamatok S-görbéiről lásd FEHÉR K. 2013.

lenség lefolyásának vagy egyáltalán létének jól kitapintható időbeli kötöttségei lennének.[50]

A névtipológia fő elméleti gyengeségének megítélésem szerint tehát azt tekinthetjük, hogy sem az egyedi neveket, sem pedig az egyes névtípusokat nem úgy mérlegeli mint nyelvi jelenségeket, hanem sokkal inkább úgy tekint rájuk, mint valamiféle különleges szóosztályra, amely más, a közszókincstől sok vonatkozásban eltérő jellemzőkkel bír. Ez a megközelítés persze nem csupán a helynév-tipológia kapcsán jelentkezik: találunk ilyen utalásokat más oldalról, többek között a nevek hangalakjával vagy éppen jelentésével összefüggésben is. Nemritkán olvashatjuk például a névtörténeti szakirodalomban azt az általános tételt, miszerint a helynevek a szókincs leginkább konzervatív, leginkább archaikus rétegének tekinthetők (ennek új, differenciáltabb megközelítését lásd TÓTH V. 2004). Jó ideig hagyományozódott továbbá a névelmélettel (vagy azzal is) foglalkozó szakmunkákban a tulajdonnevek (közte a helynevek) jelentésnélküliségének gondolata (ennek, illetőleg az újabb megközelítésnek az összefoglalását lásd HOFFMANN 2003: 41–4).[51] Efféle, a tulajdonnevekkel és köztük a helynevekkel összefüggésben felemlegetett jegyek nagy bőséggel lennének még elősorolhatók, de további részletezésük helyett itt csupán arra kívánok utalni, hogy valójában mindegyik gondolat (kis túlzással: „mítosz") hátterében az a szemlélet húzódik meg, hogy a nevekre alapvetően másként tekintettek a szakemberek, mint a közszavakra, s ezeket az eltérő (vagy annak látott) jegyeiket valójában nem kísérelték meg igazolni, csupán építettek rájuk. A helyes módszertani eljárás (és az ezen felépülő elméleti keret) ugyanakkor véleményem szerint csakis az lehet, amely a helyneveket és benne a névtípusokat mint n y e l v i j e l e k e t, illetve j e l e n s é g e k e t írja le.[52]

---

[50] Még leginkább talán egy másik nyelvi részrendszerrel, a hangrendszerrel összefüggésben egyes hangtörténeti változások kapcsán szokás ilyesféle időhatárokkal számolni. Ezek a kronológiai kötelékek ugyanakkor a mai tudásunk birtokában és főképpen a nyelvjárási adatok fényében erősen foszladoznak: maga a nyelv lazítja meg őket azáltal, hogy a különböző változási folyamatokra rendre újabb példákat szolgáltat.

[51] Ugyanakkor például a hangváltozási folyamatok kapcsán a helyneveket a szakemberek a közszavakkal jobbára egy síkon kezelik mondván, hogy a helynevek ugyanazoknak a hangtani törvényszerűségeknek és változási folyamatoknak vannak kitéve, mint a közszavak (vö. pl. BÁRCZI 1958b: 13), legfeljebb a változások valamelyest lassabban mennek végbe bennük (BENKŐ 1967b: 375). Némileg árnyaltabban fogalmazott a kérdésben legutóbb KENYHERCZ RÓBERT, amikor úgy ítélte meg, hogy noha a helyneveket és a közszavakat érintő hangváltozások lényegében ugyanazok, vagyis „a hangváltozás nincs tekintettel a szó helynévi vagy közszói jellegére", ám adott esetekben „a változás lefolyása, s olykor a végeredménye rendkívül összetett okok miatt különbözhet egymástól" (2008: 180).

[52] Lényegében ennek a véleményének adott hangot nemrégiben JUHÁSZ DEZSŐ is, amikor az *Etelköz* név kapcsán napvilágot látott képtelen névmagyarázatokkal vitázva tollat ragadott. Állásfoglalását mindazonáltal a konkrét kérdésen túlmutató, szélesebb érvényességgel is idézhetjük:

Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne lenne legalább ilyen lényeges annak a szemléletnek, névelméleti felfogásnak az alkalmazása, miszerint az egyes neveket nem önmagukban és nem is csak általában a nyelvi rendszer más elemeihez mérve kell vizsgálnunk, hanem elsősorban is annak a tulajdonnévi rendszernek az elemeiként, amelyben megszülettek és funkcionálnak, s amelynek ezáltal a tipológiai, szemantikai, morfológiai, hangtani jegyeit magukon viselik. Az utóbbi időkben főleg a nemzetközi, de részben a hazai szakirodalomban is egyre inkább teret nyertek az olyan alapállásból kiinduló névelméleti kutatások, amelyek a tulajdonnévi kategória általános és specifikus jellemzőit vizsgálják, és azt igyekeznek bemutatni, hogy milyen sajátosságokkal jár együtt az egyes nyelvi elemek név volta (HOFFMANN 2008b: 23). A neveknek ezt a kettős, nyelvi és névrendszerbeli meghatározottságát szem előtt tartva alkotható meg végeredményben egy olyan történeti helynév-tipológia is, amely a névtípusokat a maguk helyén és kellő differenciáltsággal értékeli. A névtipológia előrevitele elsőként is tehát „a fontos alapelveknek az elméleti tisztázását" követeli meg (HOFFMANN 2007: 18).

Ezek között az alapelvek között az első hely nemcsak a történeti helynév-tipológia kapcsán, hanem tágabban a régi magyar helynévrendszer vizsgálatát tekintve is azt a felfogást illeti meg, amely e vizsgálatokban a magyar névrendszer és nyelvi rendszer általános, elméleti tényezőit állandóan szem előtt tartja. Ezekhez az alapelvekhez igazodva mutatom be a következő alfejezetekben magam is a személynévből alakult helyneveknek mint jellegzetes helynévtípusnak a nyelvi sajátosságait.

Előzetesen azonban — a fentiekben megfogalmazott gondolatokhoz kapcsolódva — még egy megjegyzést a névtan segédtudományi szerepéről is tennünk kell. A történeti helynévkutatásnak minden korban fontos sajátossága volt az, hogy bizonyos segédtudományi feladatokat látott el, elsősorban a történettudomány és a történeti földrajz vonatkozásában. Megítélésem szerint ezt a továbbra is lényeges szerepet a névkutatás abban az esetben tudja maradéktalanul betölteni, ha művelői a nevekhez mint nyelvi jelekhez közelítenek, s következtetéseiket erre alapozva, tisztán nyelvi síkon maradva igyekeznek levonni. Az így kikristályosodó eredményekre aztán teljes biztonsággal támaszkodhatnak a társtudományok is (vö. TÓTH V. 2009b: 181).

„A magyar nyelv szabályainak, azon belül is a helynévadás sajátos mechanizmusainak a figyelmen kívül hagyása ma már súlyos módszertani hibának minősül." (1996: 22).

3.3. Formáns nélkül alakult (ún. puszta) személynévi helynevek

3.3.1. A névtípus helye a magyar helynévrendszerben

A puszta személynévi helynévadás igen gazdag szakirodalmát áttekintve az a benyomásunk támadhat, hogy erre a névtípusra a magyar helynévrendszer különleges, majdhogynem misztikus státuszt élvező névkategóriájaként tekintenek a szakemberek. A sajátos helyzetéből adódóan a történeti helynévkutatás is megkülönböztetett figyelemmel fordult a puszta személynévi helynevek felé, s nyelvészek és történészek egyaránt nagy buzgalommal igyekeztek e helynévtípus keletkezésének jobbára a múlt homályába vesző nyelvi és nem nyelvi körülményeit felfejteni. A névtípus különleges névrendszerbeli megítélése több tényezőben gyökerezik. Azt tartják róla a névkutatók, hogy a magyar helynévadás legősibb kategóriáját képviseli, amely a magyarság nomadizáló korszakában leli a magyarázatát; ráadásul sajátosan magyar névalkotási eszköznek tekinthető, mivel a magyarság szomszédságában élő népeknél ismeretlen (megvan viszont a törökség névadásában, ami ebben a megközelítésben szintén a nomád korig visszanyúló gyökereket igazolja); használatának virágkora lényegében az Árpád-korra esik, azt követően jelentősen visszaszorul, s átadja helyét a személynévvel összetett helynevek típusának. Ezek a sajátos körülmények aztán a puszta személynévi helynevek történeti forrásértékére építő kutatásoknak (legyenek azok kronológiai vagy etnikai kérdésekre irányulók) kitűnő táptalajt biztosítottak. A névtípus egyes kérdéseivel összefüggésben felmerülő számos vita és egymásnak ellentmondó vélekedés ugyanakkor azt is jelzi, hogy ezen a téren távolról sem jutott el a névkutatás a minden tekintetben megnyugtató válaszokig, s mindenképpen indokolt alapos revízió alá vennünk a formáns nélküli személynévi helynévadás kapcsán lassan egy évszázada hurcolt és nemegyszer dogmává szilárdult téziseket, s azokat egy ma érvényesnek tekinthető elméleti alapra támaszkodva újra mérlegre tenni.

Ehhez első renden azt a tételt érdemes felülvizsgálnunk, hogy mennyiben minősülnek a személynévből formáns nélkül alakult *Bátor, Taksony, Bogdán, Gönc, Gyán, Ábrány* típusú helynevek névtipológiai, névrendszertani szempontból különleges státuszú elemeknek. S z e m a n t i k a i s z e m p o n t b ó l semmiképpen sem, hiszen a hely és a személy viszonyát kifejező névformák — főképpen persze az ember környezetalakító szerepét feltételező műveltségi nevek körében — minden nyelvben s azok minden időszakában a helynévadás központi elemei közé tartoznak. Ez nyilvánvalóan azzal az igen régi és alapvető emberi igénnyel áll összefüggésben, amely a föld birtoklásának tényét mindenkor igyekezett valamilyen formában rögzíteni. Ennek pedig az írás nélküli korszakokban, de még később is, az írásbeliség korlátozott használatának évszázadaiban igen praktikus eszköze volt a megnevezés. A birtoklás kifejezésének igénye a névadás rendszeré-

ben az idők folyamán úgyszólván semmit sem változott: ez a szemantikai jegy a legrégebbi írott forrásaink magyar helynévi szórványai körében éppúgy feltűnik (az 1055-ből való Tihanyi alapítólevélben például az alábbi puszta személynévi település- vagy birtokneveket találjuk: *olup, culun, knez, ecli, mortis, ursa, opoudi, fotudi, lopdi, thelena* stb., HOFFMANN 2010a: 228, de a nem települést jelölő helynevekben is ott szerepel a birtoklás kifejezésének szándéka: pl. a *koku zarma, luazu holma, babu humca* stb. kétrészes struktúrákban, i. m. 229), mint ahogyan nagy súllyal van jelen a mai helynévanyagban is (pl. Tapolcafő modern kori névkincséből származnak a következő birtoklást kifejező névformák: *Balassa-akácos, Csáki-kert, Puhinger-föld, Radics-rét* stb., HOFFMANN 2013).

N y e l v i m e g f o r m á l t s á g u k a t , szerkezeti felépítésüket tekintve a *Bátor, Ábrány*-féle helynevek szintén nem különlegesek, hiszen az őket létrehozó metonímia a magyar helynévadásban, de általában a magyar nyelvben is tipikus és gyakran használatos eszköz szavak és nevek alkotására egyaránt. A helynévadásban ebből is adódóan messze nem csak a személynévi lexémák szolgálnak a metonimikus névátvitel alapjául, hanem számos más szócsoport is: a személyeket egyfajta gyűjtőnévi értelemben jelölő törzs- *(Nyék, Gyarmat, Tarján),* nép- *(Német, Horvát, Olasz)* és foglalkozásnevek *(Ács, Kovács, Dusnok),* az élőlényeket, de nem személyeket jelölő növény- *(Komló, Nyír)* és állatnevek *(Béka, Nyúl),* vagy akár az élettelen dolgokat, tárgyakat, épületeket stb. jelölő lexémák *(Lánc, Kápolna)* stb. egyaránt jellegzetes elemei a helynévrendszernek. Minthogy tehát a metonímia a magyar nyelvben az egyik legtermészetesebb és legkézenfekvőbb szó- és névalkotási eszköz, aligha meglepő, hogy a névadók is előszeretettel élnek vele akkor, amikor egy adott személynek valamely helyhez fűződő viszonyát szándékoznak tulajdonnévvel kifejezni.[1]

Azt, hogy a formáns nélküli helynévadás a korai magyar n é v r e n d s z e r k a r a k t e r é t alapvetően meghatározta, hitelt érdemlően tanúsítják az Árpád-kori oklevelek helynévi szórványai, amelyek körében két helynévstuktúra mutatkozik dominánsnak. A műveltségi nevek (döntően települések, birtokok nevei) között a puszta személynévi egyrészes névformák kiugróan magas arányát tapasztaljuk, a természeti nevek körében pedig a földrajzi köznévi utótaggal álló kétrészes névszerkezetek a jóval gyakoribbak. Ezt a sajátos kettősséget állapította meg az 1055. évi Tihanyi alapítólevél helyneveinek rendszertani jellemzése során HOFFMANN ISTVÁN (2010a: 226–32), de ugyanerre az eredményre jutott az 1211. évi Tihanyi összeírás helyneveit hasonló módszerekkel bemutatva KOVÁCS ÉVA is

[1] Azt, hogy a magyar településnévadás legjelentősebb szemantikai típusai (vagyis a személynévből, törzsnévből, népnévből, foglalkozásnévből, illetve templomcímből alakult településnevek) között milyen rendszerkapcsolatok mutathatók ki, a közelmúltban én magam tekintettem át, s az egyes névtípusok tipológiai rokonságának megállapításakor a jelentésszerkezetükben és a nyelvi megformáltságukban tapasztalható hasonlóságokra és különbségekre egyaránt igyekeztem rámutatni (TÓTH V. 2001a: 205–6).

(2011). A formáns nélküli, személynévvel azonos alakú helynévstruktúráknak KRISTÓ GYULA is nagy figyelmet szentelt korai okleveleink helynévi szórványainak nyelvi rétegeit elemezve, és noha következtetéseivel bizonyos pontokon vitatkozni vagyunk kénytelenek, az itt tárgyalt névtípus gyakoriságát, a forrásokban tapasztalható 11–12. századi előretörését tekintve a megfigyelései — bizonyos megkötésekkel (lásd erről a kronológiai kérdések kapcsán bővebben) — helytállóak (1976: 37–8).

3.3.2. A névtípus helye a Kárpát-medencében élő népek helynévrendszerében

A névkutatás persze nem is a magyar névrendszerbeli helyét illetően minősítette a személynévvel alakilag azonos helynevek típusát különlegesnek, sőt a fentebb említett tipológiai rokonságára többnyire utaltak is — igaz, nem egyforma hangsúlyokkal — a szakemberek (vö. pl. BÁRCZI 1958a: 157, 161, KRISTÓ 1976: 58, KISS L. 1996b/1999: 446, 1997: 179 stb.). A névtípusnak különleges státuszt sokkal inkább az a széles körben elterjedt, általános felfogás biztosított, amely szerint ez a névadási gyakorlat a Kárpát-medencében, sőt Közép-Európában egyedül a magyarság helynévadásában ismert, a környező népek nyelvéből pedig vagy hiányzik, vagy csak igen korlátozottan és bizonytalanul megítélhetően van jelen. Minthogy annak, hogy ebben a kérdésben hogyan foglalunk állást, komoly súlya van a puszta személynévi helynevek történeti és nyelvi forrásértékét illetően egyaránt, érdemes részletesen bemutatni azokat az eredményeket és álláspontokat, amelyek ebben az ügyben a felszínre kerültek.

A magyar helynévkutatás nyelvész és történész szakemberei e kérdést illetően lényegében közös platformra helyezkedtek, és csaknam egybehangzóan azt vallották, hogy a Kárpát-medencében élő népek körében egyedül a magyarság helynévadására jellemző az a gyakorlat, hogy a személynévi lexémából mindenféle formáns (képző vagy földrajzi köznévi lexéma) hozzákapcsolása nélkül helynevet alkosson. Sőt a metonímia ezen válfaját a tágabb közép-európai környezetben szemlélve is egyedül a magyar helynévadás alkalmazza, s azt a szlávok, németek, románok nyelvében történeti helynévpéldákkal kimutatni nem lehet. A magyarhoz hasonlóan jelentős szerepet játszik viszont a formáns nélküli személynévi névadás a törökség (és az egykor nomadizáló népek) helynévalkotásában (vö. pl. MELICH 1929: 135, BÁRCZI 1958a: 158, KNIEZSA 1960: 19, BENKŐ 1967b: 387, KISS L. 1987/1999: 183, KRISTÓ 1997: 134, 1998b: 326 stb.). A puszta személynévi helynévadás szerteágazó problematikájában nemigen van még egy olyan kérdéskör, amelyben ennyire egységes álláspontot képviseltek volna a magyar kutatók lényegében a probléma felmerülésétől kezdődően mindmáig, s mindeközben egyúttal mintha nagyvonalúan figyelmen kívül hagyták volna azokat az ellenpéldákat, megszorításokat, amelyekre írásaikban elsősorban KNIEZSA ISTVÁN, KISS LAJOS és BÁRCZI GÉZA ez ügyben figyelmeztettek.

A szlovák névkutatók körében fogalmazódott meg az az álláspont, amely JAN STANISLAV munkássága nyomán került be a magyar névkutatás látókörébe, s amely azt hangsúlyozza, hogy a formáns nélküli személynévi helynévadást nem helyes csakis magyar névadási gyakorlatként meghatározni, az ugyanis bizonyos szláv nyelvekben is nem kis számban keltett életre helyneveket, ennek alapján pedig a magyar helynévrendszerben a valamely szláv személynévből alakult névszerkezeteket szláv névadóktól származó elnevezéseknek éppen olyan jogosan tekinthetjük (1948: I, 591–9). STANISLAV bolgár és szerbhorvát példái azonban — amint erre KNIEZSA ISTVÁN rámutatott — egytől egyig modern kori névformák, közöttük egyetlen olyan sincs, amely 13. század előtti történeti adat lenne, vagyis annak az időszaknak az írott forrásaiból származna, amelyben a magyar nyelvben a puszta személynévi helynévadás (KNIEZSA kronológiai nézetei szerint) „divatozott". Az e körbe tartozó mai szerbhorvát elnevezések KNIEZSA szerint vélhetően török hatás eredményét mutatják, s a középkorban semmi nyomuk sincs. A bolgár névformák — amelyek a mai névrendszerben nagy kedveltségnek örvendenek — ugyancsak a törökből származó átvételek lehetnek. A jelenkori produktivitásukat az is egyértelműen mutatja, hogy a modern bolgárosítási gyakorlatban előszeretettel alkalmazzák ezt az eljárást: a *Bogdan, Bogumil, Brata, Gorozd, Stalin* stb. puszta személynévi példák valamennyien ebből a modern kori névrétegből valók (KNIEZSA 1960: 20, 1. lábjegyzet).

A régi szláv névrendszerekkel kapcsolatban KISS LAJOS is arra figyelmeztet, hogy bennük a személynévi alapú névadásra strukturálisan a különböző — elsődleges szerepkörüket tekintve jobbára birtoklást kifejező — helynévképzők dominanciája volt a jellemző (a képzők funkcionális kérdéseihez összefoglalóan lásd pl. KNIEZSA 1960: 21–5, ŠMILAUER 1970: 28–31). E képzőmorfémák között a puszta személynévi helynévadás szempontjából is különös figyelmet érdemel a *-jь* helynévképző és a vele alkotott helynevek. Egyes szláv nyelvekben ugyanis különböző hangváltozások folytán ez a képzőelem elenyészett, s a helynév ennek eredményeképpen egybeesett az alapjául szolgáló személynévvel. A változástörténeti folyamatokat nem ismerve a másodlagosan létrejött bolgár *Преслáв* (< *Preslavjь* hn. < *Preslavъ* szn.), a szerbhorvát *Žitomir* (< *Žitomirjь* hn. < *Žitomir* szn.), a cseh *Svatoslav* (< *Svatoslavjь* hn. < *Svatoslav* szn.), a lengyel *Radom* (< *Radomjь* hn. < *Radom* szn.) és az orosz *Владимúр* helynevet (< *Volodiměrjь* hn. < *Volodiměrъ* szn.) könnyedén formáns nélküli struktúrákként azonosíthatjuk (vö. KISS L. 1987/1999: 183, 1996b/1999: 109–10). A valamely személynévvel ilyen módon végül is teljesen egybeeső helynevek aztán modelljükkel elő is segíthették további e típusba tartozó, immár közvetlenül puszta személynévi előzményre visszavezethető helynevek létrejöttét. A STANISLAV által említett bolgár *Голак, Пасmух,* szerbhorvát *Budak, Gojak* stb. helynevek képviselte modern névtípust ilyen másodlagos, tulajdonképpen analógiás (ha úgy tetszik, mintakövető) névcsoportnak tekinthetjük. És noha az oszmán-török befolyás valóban gyakoribbá,

elevenebbé tehette ezt az új szláv helynévtípust, annak létrejötte KISS LAJOS véleménye szerint a fenti folyamattal magukból a szláv nyelvekből is kielégítően magyarázható (1987/1999: 183, 1996b/1999: 109–10).

Mindez tehát azt jelenti, hogy ha másodlagosan is, ha esetleg idegen nyelvi interferenciahatással is megtámogatva, de a szláv nyelvek némelyikében is ismeretes a személynévvel alakilag egybeeső helynevek típusa. Ez pedig feltétlenül nagyobb fokú óvatosságot követel meg akkor, amikor szláv személynévi alapszót tartalmazó efféle helynevek névadóiként szinte sablonszerűen kizárólag magyar nyelvű személyeket tételezünk fel, s erre alapozva aztán népességtörténeti konzekvenciákat fogalmazunk meg. Az esetek igen jelentős hányadában valóban vitán felül áll persze a magyar névadás, de éppen az etnikumtörténeti szempontból kritikus kétnyelvű vidékeken, az esetleges magyar–szlovák, magyar–szerb stb. névpárok vonatkozásában nem árt a fokozottabb óvatosság.

Arra, hogy a formáns nélküli személynévi helynevek típusa nem ismeretlen az újlatin nyelvekben sem, BÁRCZI GÉZA hívta fel a névkutatók figyelmét, de figyelmeztetése jobbára ugyancsak hatástalan maradt. Nem túl nagy számban bár, de tudunk idézni ilyen elnevezéseket francia (pl. *Corneille, Marceille, Azille*), olasz (pl. *Calvigno, Serviglio, Gavigno*), spanyol (pl. *Cornello, Martiño, Oreja* < *Aurelia, Louriño* < *Laurinius*) nyelvterületről egyaránt (vö. ROHLFS 1956: 17–18. jegyzet). Ezekre BÁRCZI szerint a névtípus kialakulásának körülményeit feszegetve is érdemes tekintettel lenni, hiszen a „nomádos" magyarázatot az újlatin nyelvek e körbe tartozó névpéldái alighanem meggyőzően cáfolják (1960: 7).

A törökségi nyelvek (és általában a nomadizáló népek) névadási rendszerét nem ismerjük kellő alapossággal és részletességgel, ami azért sajnálatos, mert a formáns nélküli helynevek kérdésében igen nyomós érvként szerepel a szakirodalomban e névadási eljárás keleti és nomád korba visszanyúló gyökerei mellett az, hogy a törökség helynévadási rendszerében is karakteres jegyként tűnnek fel a személynévvel alakilag teljesen azonos helynevek. A honfoglalás előtti időszak, az őmagyar kor második felének török–magyar nyelvi kapcsolatainak intenzitását több körülmény is mutatja: a nyelvünkbe minden bizonnyal ekkor bekerült török jövevényszavak tekintélyes száma (lásd ehhez RÓNA-TAS–BERTA 2011) mellett a névrendszer török etimonú személynevei is fontos tanúként vehetők figyelembe a szoros népi-nyelvi érintkezések igazolására. Ebből az időszakból ugyanakkor nyelvemlékek, írott nyelv- és névtörténeti forrásanyag nem áll a rendelkezésünkre, azaz a helynévadást — bármennyire is fontosnak gondolnánk — sem az egykorú magyarság, sem a törökség viszonyai között közvetlenül vizsgálni nem áll módunkban. Konstantin császár munkája ebben az ügyben túl sok fogódzót nem nyújt, bár a magyarság vándorlások kori névadásának megismeréséhez néhány fontos adalékkal (közte a puszta személynévi névadás első dokumentált termékével, a *Levédia* helynévvel) kétségkívül hozzájárul. A kazárok, besenyők kor-

társ névadásáról is lényegében csak annyi ismerettel rendelkezünk, amennyi a DAI. szövegéből felderíthető.[2]

Abban a kérdésben ezért, hogy a törökségi népek helynévrendszerében a puszta személynévi névadás milyen szerepet töltött be, leginkább későbbi analógiákra támaszkodva kísérelhetünk meg véleményt formálni. Ebben egyrészről az lehet a segítségünkre, hogy a Kárpát-medencében az Árpád-korban többféle törökségi népcsoport is megtelepedett, s ezek némelyikének névadási szokásairól vannak is adataink. MAKKAI LÁSZLÓ utalt egyik írásában egy konkrét névváltozási folyamat (a *Gyapoly* > *Tepremez* településnév-csere) kapcsán arra, hogy a kunok mint török nép ugyancsak gyakran éltek a puszta személynévi metonímia lehetőségével. Az említett névváltozás során az elsődleges *Gyapoly* helynevet birtokosváltás folyományaként váltotta fel a kun személynévből származó *Tepremez* névforma (vö. 1346: *Gopul* p. … uocate que alio nomine *Tepremez* appellatur, Cs. 2: 200, Z. 2: 197, KMHsz. 1.), amit MAKKAI egyértelműen kun névadóktól származtat. Azt is megemlíti, hogy a kunok környezetében élő magyarok a 13. századtól rendre összetett személynévi helynévvel jelölték meg a birtokokat, s éppenséggel a kun puszta személynévi elnevezések némelyikét is kiegészítették a *-szállása* földrajzi köznévi utótaggal, míg másoknál mindmáig az egyrészes (MAKKAI szerint kunoktól adott) formáns nélküli struktúra használatos. Ezt „a kun lakosság toponímiai konzervativizmusának" tulajdonítja, de az „analógiás jelenség" lehetőségével is számol (1979: 102).

Nem tudni pontosan, mi inspirálhatta MAKKAIt a fenti gondolatmenet kifejtésében, de alighanem jó nyomon járunk, ha úgy gondoljuk, hogy ennek a hátterében két körülmény állhatott. Egyrészt nyilvánvalóan befolyásolta az az ismeret, miszerint a puszta személynévi helynévadás nemcsak a magyarnak, hanem a törökségi népeknek is a sajátja, másrészt pedig bizonyára azon egyszerű ok miatt tekintette a *Tepremez*-féle, azaz török (kun) személynévből magyarázható névformákat kun névadókra utaló elnevezéseknek, mert a kun törökségi nép. Az elképzelés persze ettől még reális lehet, így nem is kell okvetlenül elvetnünk, azt a megjegyzést mindenesetre még hozzáfűzhetjük, hogy az álláspontja szerint elsődlegesen kunok által adott, tehát a kun névrétegbe tartozó *Tepremez* névalaknak a magyar *szállása* utótaggal való kiegészülése azt jelzi, hogy a kun elnevezést a magyar névhasználat is átvette, s megtoldotta utólag egy olyan földrajzi köznévvel, amely jellegzetesen a kunok településeire vonatkozóan kerül elő a magyar

[2] A DAI. 37. fejezete felsorolja a besenyők nyolc tartományát a nyolc vezetőjükkel együtt: *Irtim, Tzour, Gyla, Koulpeï, Charaboï, Talmat, Chopon* és *Tzopon,* s a vezetőik (törzsfőik) pedig ekkor *Baïtzas, Kouel, Kourkoutaj, Ipaos, Kaïdoum, Kostas, Giazis* és *Batas* voltak (MORAVCSIK–JENKINS 1967: 167). E nevek magyarázata, a tartománynevek etimológiai hátterének megbízható feltárása elsősorban a turkológia hatáskörébe tartozik, s tudomásom szerint ez a kérdés az eddigiekben meglehetősen kevés figyelmet kapott (de lásd pl. CZEGLÉDY 1950, 1954: 262, LIGETI 1986: 268, BENKŐ 2009: 106–7).

névrendszerben. Ez a folyamat éppenséggel — mint jeleztem — elképzelhető, de legalább ilyen eséllyel érdemes számolnunk az elsődleges magyar névadás lehetőségével is: a kun *Tepremez* személynévből létrejött *Tepremez* helynév ez esetben pedig beilleszkedik a hasonló módon idegen személynévből metonimikus névadással létrejött *Vilmány, Ladomér, Üllő* stb. névformák sorába. Úgy látom ugyanakkor, hogy ezek között az elvi szinten felvethető lehetőségek között aligha van tényleges esélyünk megnyugtató módon döntést hozni. Nyomós érv lehetne a MAKKAI-féle elképzelés s a kun névadás mellett, ha a térségből további, vitathatatlanul a kunoktól származó (tehát leginkább köznévi alapú) helyneveket idézhetnénk. Ilyeneket azonban ő maga nem említ, s Bodrog vármegye középkori névtérképét megnézve sem igen találunk *Gyapoly ~ Tepremez* közelében ilyen elnevezéseket, ellenben *Tövised, Piski, Vajasfő, Pipa* típusú, azaz nyilvánvalóan magyar névadóktól származó nevek szép számban adatolhatók a környéken (vö. HA. 1. Bodrog vármegye településnév-térképe).[3]

A formáns nélküli magyar személynévi helynévadás esetleges keleti, törökségi, nomád gyökerei után kutatva igen hasznos támpontul szolgálna, ha a nomád népek névadási szokásaiba mélyebb betekintést nyerhetnénk. Ebben a tekintetben meghatározó kézikönyvként támaszkodhatunk GUNNAR JARRING munkájára, amelyben a svéd szerző Közép-Ázsia török helyneveit dolgozta fel, és tette közzé szótári formában az 1990-es évek végén. JARRING közvetlenül nem foglalkozik ugyan a bennünket közelebbről érdeklő névtípussal, ám az angol nyelvű kötet több olyan helynevet is említ, amelyek azonos alakú személynévként is feltűnnek, s amelyek személynévi származtatását ily módon valószínűnek tekinthetjük: pl. *Dilger, Häser, Heibulla, Muk(k)ur, Saate, Tajek, Tujdale* stb. (1997: 129, 166, 300, 396, 440, 484). Igencsak feltűnő azonban, hogy az e körbe sorolható helynevek zöme folyóvíznév (pl. *Muk(k)ur, Sadak, Tajek, Tujdale*), s nem települést, földterületet, birtokot jelölő elnevezés (lásd még ehhez KOVÁCS É. 2012: 190). Ez azért fontos körülmény, mert közismert, hogy a magyar helynévrendszerben a formáns nélküli helynévadás legfőbb színtere a településnév-adás, s a víznevek megnevezésében ez a névadási mód — mint látni fogjuk — kevésbé jellegzetes. Ez pedig azért lényeges körülmény, mert a puszta személynévi névadás létrejöttének magyarázatában, kognitív hátterében a helynek és a személynek az összefüggését, érintkezését tételezzük fel, amely egyértelmű kapcsolat lehet a település és a személy (vagy másképpen a birtok és a birtokos) relációjában, de jóval nehezebben határozható meg ugyanez a kapcsolat vizek és a személyek viszonylatában.

[3] Itt jegyzem meg, hogy a török személynévi eredetű helynevek kérdésében fontos segítsége lehet a névkutatásnak a RÁSONYI LÁSZLÓ és BASKI IMRE áldozatos munkája eredményeképpen nemrégiben napvilágot látott „Onomasticon Turcicum", amely a török személynevek két kötetes angol nyelvű szótárát foglalja magában (2007). A munka bevezetőjében BASKI IMRE a török személynévkutatás története és a török személynévadási szokások vázlatos bemutatása mellett a személynevek tipológiai leírását is igyekszik megadni.

3.3.3. A névtípus kronológiája és ami körülötte lehetett

A formáns nélküli személynévi helynévadás kérdése a történeti helynév-tipológiával a legszorosabban a kronológiai viszonyok terén érintkezik. Minthogy ennek a problémakörnek jelentős konzekvenciái adódnak a névtípus történeti forrásértékét tekintve is, érdemes részletesebben is foglalkoznunk vele, mégpedig minden eddig elhangzott fontosabb vélekedésre s azok értékelésére is kitérve. Ehhez kétféle fogódzó lehet a segítségünkre: egyrészt nyilvánvalóan maguk a nyelvi adatok, de nagy mértékben támaszkodhatunk emellett a magyar helynévrendszer általános jellemzőire, tanulságaira is.

1. A formáns nélküli helynévadás kezdetei ugyan a múlt homályába vesznek, mégis egyöntetű a kutatók véleménye arról, hogy ez a névtípus a honfoglalás előtt, az ősmagyar korban alakult ki, s hiteles tanúként ez ügyben Konstantin bizánci császár munkája idézhető meg. A DAI. 38. fejezete szól ugyanis arról, hogy a magyarok (türkök) régen Kazáriához közel szereztek maguknak lakóhelyet, azon a helyen, amit első vajdájukról, *Lëvedi*-ről *(Λεβεδίας) L e v é d i á* -nak *(Λεβεδία)*, pontosabban a korabeli formának megfelelően *Lëvedi*-nek neveztek (MORAVCSIK–JENKINS 1967: 171–2, MORAVCSIK 1983: II, 177–8). A *Lëvedi* vezér nevét viselő *Lëvedi* helynévnek mint a puszta személynévi névadás első, írott források által hitelesített termékének (vö. MELICH 1925–1929: 6, LIGETI 1985: 4–5, KISS L. 1996a/1999: 100, KRISTÓ 1997: 135, 1998b: 326 stb.) ez a körülmény feltétlenül és érthető módon különleges figyelmet biztosított.

A *Levédia* helynévvel kapcsolatban mindazonáltal több olyan felvetés is megfogalmazódott a szakirodalomban, amely e nyelvi elem státuszát, filológiai megbízhatóságát némileg megkérdőjelezte. Minthogy ezek a vélemények — ha nem is feltétlenül osztjuk őket egészében — igen tanulságosak, érdemes kicsit hosszabban is elidőzni a bemutatásuknál. Mindenekelőtt KRISTÓ GYULA tett egy óvatos megjegyzést arra vonatkozóan, hogy a mindössze egyetlen forrásban előforduló *Lëvedi* helynév, amely a 10. század végéig egyedüli adatként képviseli a formáns nélküli személynévi helynévadás gyakorlatát, vajon filológiailag hűen őrizte-e meg a magyarok „egykori országának” a nevét, vagy esetleg a szövegkörnyezet esetleg egy a *Lëvedi* nevet tartalmazó összetett személynévi helynév lehetőségét is megengedi. A felvetését az az ismeret is inspirálta, hogy Konstantin császár „többszörös hagyományozódás”, közvetítés révén jutott az elnevezés birtokába. Az eleve csekély meggyőződéssel megfogalmazott kételyeket aztán maga KRISTÓ igyekszik gyorsan el is oszlatni azzal, hogy hangsúlyozza, önmagában az a körülmény, hogy a 10. század végéig nem igazolják további adatok a formáns nélküli személynévi helynévadás használatát a magyarban (de tegyük hozzá rögtön: az adathiány következtében lényegében semmilyen más névtípusét sem!), nem vitathatja el a DAI. *Lëvedi* adatától azt a jelen tudásunk szerint benne rejlő tanulságot, hogy a magyar helynévadás már a honfoglalást megelőzően bizonyosan élt ezzel a helynévalkotási eljárással (KRISTÓ 1976: 19, 37, 1994a: 223).

Konstantin munkájának hitelessége mellett foglalt állást *Levédia* és *Etelköz* kapcsán BENKŐ LORÁND is, aki szerint e névformákat a bizánci császár — az egy ízben tévesen szereplő, de megmagyarázható *Ατελ καί κούζου* kivételével — alakilag hűen, a magyar névformát feltűnő pontossággal visszaadva rögzítette. „Ez mind a magyar informátorok, mind a császár abszolút névtani megbízhatóságára mutat." (1984: 392). Ennek alátámasztására BENKŐ első renden közvetett, névtipológiai érveket vonultatott fel, azt tudniillik, hogy a bizánci császár által feljegyzett magyar vonatkozású helynevek rendszertani szempontból tökéletesen egybevethetők a közvetlenül a honfoglalás után keletkezett helynévalakulatok sokaságával: esetünkben a puszta személynévi *Tas, Tevel* típusú, illetőleg az összetett *-köz* utótagú *Bodrogköz, Muraköz* stb. elnevezésekkel. „Semmi okunk nincs ugyanis feltételezni, hogy a magyar tulajdonnév-adási rendszerben és szokásokban egy-két évszázad alatt számottevőbb változások vagy éppen gyökeresebb átalakulások következtek volna be." (i. h.).[4]

A konstantini adatok hitelességének a kérdése szorosan összefügg egy további, filológiai és névtörténeti szempontból szintén nem lényegtelen körülménnyel is, azzal tudniillik, hogy a *Levédia* helynév a bizánci forrásban fennmaradt alakjában *(Λεβεδία)* a magyarok nyelvében aligha lehetett használatban, s a császár szerepe nem merült ki abban, hogy rögzítette az informátoraitól hallott névalakot, hanem lényegében a munkában szereplő névformának a megalkotásában is tevékenyen közreműködött. Ez ügyben kétféle állásfoglalás is megfogalmazódott a szakmunkákban. A hagyományos, általánosan vallott vélemény szerint a magyar törzsszövetség vezérének, *Lëvedi*-nek a nevéből alkotott *Lëvedi* névforma élhetett a magyar névhasználók nyelvében Levedi szűkebb szálláshelyének (lásd alább) a megjelölésére. A magyarok országaként értelmezett *Lëvedi* helynévből a császár aztán a munkájában szerepeltetett többi ország- és tartománynévhez illeszkedő névformát kreált a jellegzetes görög(ösítő) országnévképző *(-ia)* segítségével: *Levedia* (vö. még *Kazária, Turkia*). KRISTÓ GYULA szerint ehhez a feltevéshez éppen az ad biztos hátteret, hogy a magyar helynévadás korai időszakában a legelterjedtebb településnév-típus a puszta személynévi elnevezés volt. A császár vélhetően azt hallhatta a magyaroknál megfordult követeitől, hogy azok Levedinél (következésképpen Levediben) jártak, s ebből alkotta meg a magyarok országának neveként a *Levédia* megnevezést (2005: 118).[5]

---

[4] Ezt a véleményt annyiban érdemes talán pontosítanunk, hogy a személynévrendszerre ez a fajta változatlanság — amint erre az előző fejezetekben rámutattunk — nem feltétlenül érvényes, ezért a fenti idézetet helyesebb a „tulajdonnév-adási rendszer" helyett csupán a „helynévadási rendszer"-re vonatkoztatni, amire egyébként valójában maga BENKŐ is vonatkoztatta.

[5] Az érvelés annyiban hibás (mondhatni körkörös), hogy a puszta személynévi helynévadás első ismert példáját, a *Lëvedi* helynevet szokás annak igazolására idézni, hogy ez a korai ómagyar korban annyira produktív névadási mód a magyarságnál már a 9. században is bizonyosan eleven volt. Itt pedig KRISTÓ éppen e névforma hitelét igyekszik a későbbi e körbe tartozó nevek

KRISTÓ emellett ugyanakkor egy másik eshetőséggel is számol. Úgy véli, hogy Konstantin talán nem egy a magyarok által használt *Lëvedi* helynevet ismert, hanem csak egy *Lëvedi* nevű személyt, s ennek alapján alkotta meg a *Levedia* helynevet. Ez az elképzelés a *Lëvedi* helynév egykori létezése alól — a fenti álláspontokkal szöges ellentétben — teljesen kihúzná a talajt, hiszen azt jelentené, hogy nemcsak az országnévképzős *Levedia* forma a császár kreálmánya, hanem valójában az egész személynévi helynév mesterséges, fiktív alkotás. Az ötletet KRISTÓ analógiákkal is igyekszik megtámogatni, és több olyan helynévalakulatot is idéz a DAI.-ból, amelyek bizonyosan nem voltak valós használatú nevek, csupán a császár alkotásainak tekinthetők: a neretvai szlávok lakóhelyeként szereplő, a *pogány* melléknév görög megfelelőjéből az *-ia* országnévképzővel létrehozott *Pagania* név például — nyelvpszichológiai és szószemantikai alapon — bizonyosan nem lehetett az illető nép saját elnevezése (1998a: 153).

Ezek a felvetések azért tanulságosak, mert a további kutatásnak ugyan semmi esélye sincs igazolni őket, arra viszont jók, hogy a *Lëvedi* név bizonyossága felől kétségeket ébresszenek. KRISTÓ e kérdésben fentebb bemutatott álláspontjai kitűnően példázzák azt, hogyan kerülhet bele egy jeles tudós is a saját — tudományos módszerekkel igazolhatatlan — feltevéseinek a csapdájába, s juthat benne egyre messzebbre: elsőként a *Lëvedi* névnek a puszta személynévi helyett az összetett névformaként való esetleges azonosíthatóságát vetette fel (rögtön állást is foglalva e feltevés ellen és az írott forma hitelessége mellett), majd az élőnek elfogadott magyar *Lëvedi* helynéven a császár kezének nyomát (az országnévképző hozzákapcsolásában) regisztrálta, végül pedig a *Lëvedi* magyar helynévként való hajdani létezését is kétségbe vonta. Azért igyekeztem az e témában kifejtett vélekedéseit a fentiekben a feltétlenül indokoltnál talán nagyobb alapossággal bemutatni, mert mindez azt a sajátos helyzetet illusztrálja, hogyan lehet a konkrét névadat forrásbeli helyzetéből kiindulva, ám attól egyre inkább eltávolodó ötletekre építve elméleteket kreálni. Nem kárhoztatom persze ebben az ügyben KRISTÓ GYULÁt, már csak azért sem, mert figyelmeztetéseinek vannak megszívlelendő részletei is, pusztán azt szeretném jelezni, hogy éppen így születnek azok az elképzelések, amelyekre aztán tetszetős elméleti konstrukcióknak tűnő légvárakat lehet építeni, vagy éppen korábban biztos lábakon álló elképzeléseket nem megalapozottan lerombolni.

E kérdésben végezetül — mintegy összefoglalásképpen — HARMATTA JÁNOS véleményét is érdemes idéznünk. Ő ugyanis névtipológiai (mégpedig bizánci görög névtipológiai) érveket felsorakoztatva igazolja, hogy a *Λεβεδία* névalak nem lehet

bizonyosságával alátámasztani. Érvelése szerint tehát a korai ómagyar kor puszta személynévi helyneveinek ősi gyökereit a vándorlások korából származó *Lëvedi* név tanúsíthatja, azt pedig, hogy a *Lëvedi* névalak hiteles, a magyarok ajkán ténylegesen ebben a formában élő elnevezés lehetett, a későbbi puszta személynévi helynevek nagy száma igazolja mintegy vissza.

bizánci görög név, mivel nem a személynévből keletkezett hely- és tartománynevek képzésmódját követi *(Alexandreia, Antiocheia, Attaleia),* amelybe szemantikai alapon a *Levedia* egyébként tartozna, hanem a népnévből alakult országnevekét *(Chazaria, Lagubardia, Patzinakia)*. A bizánci forrás *Λεβεδία* alakja tehát csakis ősmagyar helynévadáson alapulhat, amelyet aztán a bizánci feljegyzés készítője az *-ia* végű országnevek típusához sorolt, s a magyar törzsek szállásterületeként értelmezett (1984: 420). Ez a vélemény BENKŐ LORÁND (1984: 393–4) és GYÖRFFY GYÖRGY (1984: 387) elgondolását támasztja alá, azt tudniillik, hogy a *Λεβεδία* névformához alapul szolgáló magyar *Lëvedi* helynév *Lëvedi (Λεβεδίας)* törzsfő szállásterületét jelölhette csupán, és a bizánci feljegyzés készítője értelmezte azt az összes magyar törzs lakóhelyének (HARMATTA 1984: 420, lásd még LIGETI 1985: 5).

Ezzel el is érkeztünk a *Levédia* helynévvel kapcsolatos utolsó megtárgyalandó kérdéshez: a helynév jelölési értékének (területi és kronológiai) meghatározásához. Abban jobbára szintén egyetértés mutatkozik a kutatók között, hogy az a DAI.-ból származó információ, miszerint a *Lëvedi* helynév a honfoglalás előtti magyarság egészének a szálláshelyét jelölte, nem lehet helytálló. A *Lëvedi* nevet nem szabad önmagában vizsgálni, és még az sem elegendő, sőt akár félrevezető is lehet, ha csupán a nevet megőrző forrás szövegösszefüggéseinek fényében igyekszünk megfejteni annak pontos jelölési értékét. A *Lëvedi* névformát csakis a magyar helynévadás széleskörű kontextusában tanulmányozva ítélhetjük meg helyesen. A formáns nélküli személynévből alakult helyneveknek márpedig alapvető vonásuk, hogy — amint ezt a névtípus nagy számban felbukkanó egyedei kétségtelenül igazolják — soha nem jelöltek kiterjedtebb területet, hanem csak szűkebb szálláshelyet, legfőképpen települést. Ennek ismeretében, tehát névtipológiai érvek alapján Konstantin *Lëvedi*-je az egykori magyarság nyelvében (de még a császár informátoraiéban is) csupán *Lëvedi* vezér szűkebb szálláshelyét, a szakirodalom szerint vélhetően a téli szállását jelölte (vö. BENKŐ 1984: 393–4, GYÖRFFY 1984: 386–7, 389, HARMATTA 1984: 429–30, LIGETI 1985: 8, KRISTÓ 2005: 118–9). Ez ügyben fajsúlyosabb érvnek bizonyultak tehát a középkori magyar helynévrendszerből leszűrhető általános tipológiai tanulságok, mint maga a konkrét forrásszöveg.

2. A honfoglalást követően, illetőleg az írott források felszaporodásával a formáns nélküli helynévadás dokumentáltsága jelentősen megnő, s az oklevéles forrásadatok egyre nagyobb mennyisége révén immáron a névtípus kronológiáját, elterjedési ütemét érintő következtetéseket is nagyobb bizonyossággal fogalmazhatunk meg. Az itt következő kronológiai megfigyelésekhez ugyanaz a névanyag szolgált alapul, amelyre az elméleti bevezető fejezetben is támaszkodtam. A vizsgálati eredmények bemutatása előtt azonban egy a kronológia érvényességét érintő megszorítást mindenképpen tennünk kell. A forrásokban ránk maradt személynévi eredetű helynevek időbeli viszonyait illetően csak azt a folya-

matot rajzolhatjuk meg, hogy az e névtípusba tartozó helynevek milyen előfordulási megoszlást mutatva tűnnek fel a dokumentumokban. Arra nem látok reális esélyt, hogy az e körbe tartozó helyneveknek a konkrét keletkezési idejét — néhány ritka kivételtől eltekintve — meghatározhassuk, s ennek alapján aztán egy tényleges kronológiai görbét bemutathassunk. Az adatok okleveles jelentkezésére alapozó „relatív" kronológia is számos lényeges és egyúttal — ami még ennél is fontosabb — megbízható információt rejt magában, s ráadásul azt a nagyfokú bizonytalanságot is kiküszöböli, amely abból az igyekezetből fakad, hogy a helynevek keletkezési idejét a feltehető névadó személy kilétének meghatározásával kísérli meg felderíteni.

Az itt következő megállapítások annak az elemzésnek az eredményeit mutatják be, amelyet a személynévi eredetű, közte a formáns nélküli személynévi helynevek korai ómagyar kori időbeli viszonyainak feltárásának céljából végeztem el. A rendelkezésünkre álló nagy helynévanyag-mennyiség e téren egyre pontosabb, számos szempontra kiterjedő vizsgálatokra nyújt lehetőséget még akkor is, ha tudjuk, az írott forrásokban fennmaradt történeti adatok csak töredékét őrizték meg az ómagyar kor (különösen a korai ómagyar kor) helynév-állományának. Azt is érdemes ugyanakkor ehhez hozzáfűzni, hogy éppen a formáns nélküli helynévadás kapcsán némileg jobbak az esélyeink, hiszen ennek a névtípusnak a településnévadás a fő terepe, a településnevek írásbeli rögzítésére — e helynévfajta speciális helyzete miatt — jóval gyakrabban sor került, mint a kisebb használati körrel és jogi szereppel jellemezhető mikrotoponimák lejegyzésére. Mindezek alapján pedig úgy gondolom, hogy az alább bemutatandó kronológiai ábrák a személynévi helynévadásban bekövetkező változások főbb tendenciáit megnyugtató biztonsággal közvetítik.

A 24. ábra, amelyen a korai ómagyar kor puszta személynévi helyneveinek eloszlási görbéjét láthatjuk, egyértelműen jelzi, hogy a formáns nélküli személynévből alakult helynevek első jelentkezésének gyakorisága a 12. század második fele és a 13–14. század fordulója közötti intervallumban jelentősen megugrott. Ez nyilvánvalóan összefügg általában az oklevelek számának gyarapodásával is, de azt, hogy az itt látott képet ez a körülmény önmagában nem magyarázhatja meg, két tényező is jelzi. Egyrészt a formáns nélküli személynévi helynévadás ívének leszálló ága érdemel figyelmet a 14. század első felében, azaz egy olyan időszakban, amikor az oklevelek száma viszont továbbra is jelentősen emelkedik.

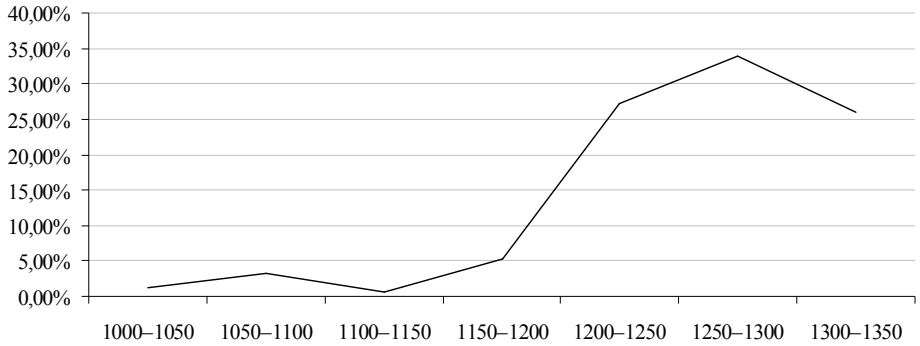

24. ábra. *A puszta személynévi helynevek első előfordulásainak megoszlása a korai ómagyar korban.*

A másik körülmény pedig, ami miatt nem magyarázhatjuk az itt tapasztaltakat pusztán az oklevelek növekvő számával, akkor tűnik ki egyértelműen, ha a formáns nélküli személynévből alakult helynevek típusát együtt ábrázoljuk a személynévi helynévadás további strukturális kategóriáival. A 25. ábra ennek megfelelően azt illusztrálja, hogyan változik az egyes névszerkezeti típusok egymáshoz viszonyított aránya a korai ómagyar kor időszakában. (Amíg az előző ábrán a puszta személynévi nevek kategóriáját tekintettem 100%-nak, s azt mutattam be, hogy ezen belül félszáz évenként hogyan változnak e névtípus arányai, itt értelemszerűen a teljes személynévi eredetű helynévállományhoz képest értendők a százalékos arányok.)

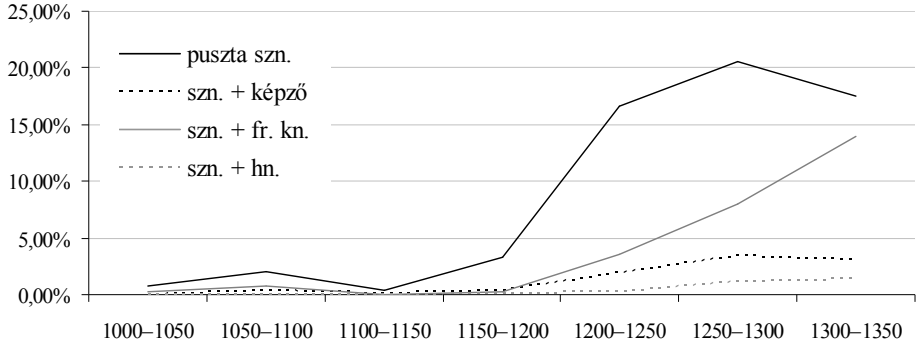

25. ábra. *A személynévi helynevek típusainak megoszlása a korai ómagyar korban.*

Minthogy az egyes névszerkezeti típusok megoszlásában jelentős eltéréseket figyelhetünk meg, aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy az elmozdulások hátterében jóval több van, mint ami pusztán az oklevelek számának folyamatos gyarapodásából következnek. A formáns nélküli személynévi helynévadás görbéje egészen más kronológiai ívet ír le, mint ami a másik három névstruktúrát jellemzi. Ez utóbbiak közül különösen a kétrészes, földrajzi köznévi utótaggal alakult névszer-

kezetre érdemes figyelemmel lennünk, amelynek egyenletesen növekvő íve a 13. század második felétől kezdődően a puszta személynévi névadás görbéjével éppen ellentétes irányú pályát fut be: az utóbbi ugyanis az adatok szerint ekkor megtorpanni látszik, és rövidesen a lefelé hanyatló szakaszba fordul, míg a kétrészes struktúra lendülete töretlen marad. Ebbe a kronológiai „vetélkedésbe" a helynévképzés kevésbé tudott érdemlegesen beleszólni, annyit azonban megjegyezhetünk, hogy e névalkotási mód szerepe az egész időszakban kiegyensúlyozott marad. A jellegzetesen másodlagos névkategória, a helynévi utótaggal álló személynévi elnevezések valójában nem is tartoznak szorosan ehhez a kérdéskörhöz, hiszen ezek kialakulásának mozgatórugói részben másutt keresendők, mint az elsődlegesen létrejött személynévi helynevekéi, és leginkább a birtokok felosztásával mint nyelven kívüli tényezővel állnak szoros összefüggésben.[6] (Az egyes névstruktúrák általános jellemzőit a megfelelő alfejezetekben természetesen részletesen is tárgyalom.)

3. Talán nem haszontalan, ha az itt tapasztaltakat szembesítjük azokkal a véleményekkel, amelyek a puszta személynévi helynevek kronológiai jellemzői kapcsán a szakirodalomban megfogalmazódtak. A következőkben tehát azt foglalom össze röviden, hogy milyen álláspontokat vallottak e kérdésben a nyelvész és történész szakemberek, ezek a megközelítések mennyiben harmonizálnak a fentiekben általam felvázolt képpel, és végül miként viszonyulhatunk azokhoz a véleményekhez, amelyek a névtípus feltételezett kormeghatározó értékétől jelentős eredményeket reméltek.

3.1. A magyar helynévtörténeti szakirodalomban a formáns nélküli személynévi névadás időbeli viszonyairól, pontosabban annak lezárulásáról lényegében két, egymással nehezen összebékíthető álláspont látott napvilágot, s osztotta két táborra az e kérdésben megnyilatkozó szakembereket. Mivel a két álláspont teljes körű tudománytörténeti részletezését nem tartom e helyütt feladatomnak, csupán nagy vonalakban ismertetem azokat az elképezéseket (és elméleti-módszertani alapjukat), amelyek egyébként lényegében napjainkig meghatározzák ezt érintően az általános szakmai közvélekedést.

Az alapokat tekintve MELICH JÁNOStól (1925–1929: 6) kiinduló, de részleteiben KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944: 128) által kidolgozott, és BÁRCZI GÉZÁtól (1958a: 158) megerősített hagyományos kronológiai felfogás szerint a puszta személynévi helynévadás kétségtelenül megvolt a magyarban a 10–12. században, és a *Lëvedi* név a tanú arra, hogy meglehetett már a magyar honfoglalás előtt, a 9. században is. A névadás e módja aztán a 13. századig volt eleven: a magyar nyelvterület nyugati részein valamelyest korábban, a 13. század elején veszítette

[6] Szemantikailag persze ezeknek az elnevezéseknek a mozgatórugója is ugyanaz: a birtoklás tényének a kifejezésre juttatása.

el a produktivitását, keleten a 13. század közepéig még feltételezhető ilyen helynévalakulatok keletkezése. Használata e felfogás értelmében egybeesett a magyarság nomadizáló korszakával (lásd még ehhez a fentiek mellett pl. MEZŐ–NÉMETH 1972: 11–2, KÁLMÁN B. 1989: 152 stb. is).

A másik kronológiai koncepció alapjait SZABÓ T. ATTILA rakta le (1940b: 127–8) azzal, hogy gazdag empirikus anyag alapján megállapította, ez a típusú névadás aligha csak az Árpád-kor időszakát jellemezhette, minthogy nagy számban alakultak ilyen módon helynevek a 16–17. században, sőt napjainkban is. A modern kori névanyagban feltűnő puszta személynévi helynevekre azok a névkutatók is rendre felhívták a figyelmet, akik az élő nyelvi helynévanyag gyűjtésében és feldolgozásában az élen járva szembesültek e névszerkezeti típus máig tartó jelenlétével. INCZEFI GÉZA (1970: 113), VÉGH JÓZSEF (1970: 377, 1981: 121) vagy REUTER CAMILLO (1972: 12–4) egyaránt rámutattak arra, hogy személynévvel alakilag egybeeső helynevek nemcsak hogy jelen vannak, de egyáltalán nem is kivételesek az újabb kori névrendszerben.

Ezek a figyelmeztetések mindazonáltal nem érték el a kívánt hatást, amit nagyon szemléletesen jelez egyrészt az a körülmény, hogy KNIEZSA ISTVÁN változatlanul fenntartotta korábbi datálását, s megerősítette, hogy az ilyen típusú nevek keletkezése a 12. század végén, a 13. század elején lényegében megszűnt, s azokon a vidékeken, amelyek betelepülését az oklevelek alapján pontosan nyomon tudjuk követni, már teljesen ismeretlen (1960: 20). De még azok a névkutatók is, akik egyébként meghallották a figyelmeztető szavakat, ragaszkodtak a korábbi kronológiai határokhoz, s inkább más módon igyekeztek ezeket az újabb kori névanyagban feltűnő puszta személynévvel azonos helynévi példákat magyarázni. A legtekintélyesebb szakemberek is úgy nyilatkoztak a *Kingéc, Bogdán*-féle élő nyelvi puszta személynévinek látszó elnevezésekről, hogy azok másodlagosan, kétrészes névstruktúrák „lekopásával", vagyis elliptikus változással jöttek létre (vö. pl. BENKŐ 1947: 35, LŐRINCZE 1947: 19, BÁRCZI 1958a: 158, KÁZMÉR 1970a: 43).

Kétségtelen, hogy a névváltozás, az ellipszis folyamatát olykor ténylegesen is tetten érhetjük: Maros- és Udvarhelyszék területén például BENKŐ LORÁND egy sor olyan településnévről tett említést, amelyek az utótagjuk elmaradásával, tehát másodlagosan lettek puszta személynévvel azonos alakúakká (*Csibakfalva* > *Csibak, Csókafalva* > *Csóka, Martonosfalva* > *Martonos* stb.). Azt az álláspontját azonban, miszerint az ilyen változások száma még akkor is nagy lehetett, ha az okleveles adatok hiányában a jelenség nem mutatható ki minden esetben pontosan, érvekkel nem támogatta meg (1991: 352). Efféle változási folyamatokra mindazonáltal más vidékeken is találhatunk igazoló példákat: INCZEFI GÉZA Makó környékéről idézte fel például a *Kollát, Borsos* névformák előzményeként a *Kollát rétje, Borsos ere* kétrészes struktúrákat (INCZEFI 1970: 59, 112, lásd még 1967: 81–2 is). Ugyanő azonban arra is figyelmeztetett, hogy a formáns nélküli sze-

mélynévi helynevek igen jelentős többségénél a feltételezett rövidülésre vonatkozóan semmiféle ismerettel nem rendelkezünk (1970: 31). Így pedig nehezen érthetünk egyet BÁRCZI GÉZÁval, aki a felsőőri *Kondorok* és *Kun Péter* dűlőnevek eredetibb alakjának tartott *Kondorok földje, Kun Péter völgye* neveket, valamint a barcasági *Kis András* variánsaként szereplő *Kis András bérce* nevet látva kétségesnek tartotta, hogy a többi (kétrészes névvariánssal nem rendelkező) látszólag formáns nélküli személynévi helynévadásra utaló példában egy régi névadási hagyomány „szórványos fennmaradásáról" lenne szó, s nem éppen olyan rövidülési folyamatról, mint az itt példaként felhozott nevekben. Megítélésem szerint az a körülmény, hogy egyes neveknek kétrészes variánsai is feltűnnek, és esetükben valóban lehetséges a puszta személynévvel azonos alakú helynév másodlagos volta (amellett persze, hogy a párhuzamos keletkezést, sőt a földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülést sincs okunk kizárni!), nemigen jogosíthat fel bennünket arra, hogy ezt a folyamatot az újkori formáns nélküli személynévi helynevek keletkezésének mintegy a sablonjaként általánosítsuk.[7] (A kétféle elképzelés további részletes szakirodalmi összefoglalását lásd még KRISTÓ 1976: 15–6, TÓTH V. 2001a: 35–7, RÁCZ A. 2005: 90–8).

Ezek az elképzelések nem pusztán azt a célt szolgálták, hogy kronológiai határok közé szorítsák (vagy éppen kiszabadítsák onnan) a puszta személynévi helynevek típusát, hanem szorosan összefüggtek egyúttal azzal a törekvéssel is, hogy az e körbe tartozó nevek kormeghatározó értékének gondolatára alapozva nyelven kívüli (főképpen településtörténeti) következtetésekhez is kiindulópontul szolgáljanak (lásd erről alább). Ebben a kérdésben a történész KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFŰ LÁSZLÓ józan visszafogottságról tett tanúbizonyságot, amikor úgy nyilatkozott, hogy „a puszta személyneves helynevek keletkezési kora *csupán* a névadási mód alapján nem állapítható meg" (1973: 3). KRISTÓ aztán tovább lépett ezen az úton, és igyekezett kidolgozni egy sajátos módszertani eljárást arra, miképpen lehetne a nevek keletkezési korához mégiscsak közelebb jutni. A módszer lényege az volt, hogy a formáns nélküli személynévi helynévadással keletkezett településnevekhez megkísérelte a valószínűsíthető névadóikat (vagyis azokat a személyeket, akiknek a nevét a település viseli) a dokumentumokban fellelni, s annak alapján, hogy a feltételezhető névadó mikor élt, a településnév keletkezési korát ahhoz kapcsolódóan meghatározni. Gazdag adattára ezzel a metodikával párosulva azt igazolta, hogy erre a helynévadási gyakorlatra a 13. század közepe és a 14–15. század fordulója közötti időszakban is bőséggel vannak példák (sőt szórványosan még később is előfordulnak ilyenek), vagyis abban az intervallumban, amikor a KNIEZSA-féle tipológia már nem ismeri el efféle helynevek keletkezését (1976: 22–9, de lásd még 1980: 253, 1994a: 223, 1998b: 326 is).

[7] Ebben az ügyben hasonlóan vélekedett KRISTÓ GYULA is, amikor módszertanilag vitathatónak nevezte az egyedi példák alapján történő indokolatlan általánosítást (1976: 16).

Munkájának hatásaképpen az utóbbi időben a legtöbb névkutató ezt a KRISTÓ-féle „felpuhított” kronológiát követte (lásd ehhez HOFFMANN 2014): így értékelte a formáns nélküli személynévi névadás időbeli viszonyait például KISS LAJOS (1996a/1999: 100, 1996b/1999: 111, 1997: 178), illetve további finomításokat is megfogalmazva BENKŐ LORÁND (2002: 62).

A puszta személynévi helynévadás kronológiai jellemzőinek feltárásakor KISS LAJOS azzal is számolt, hogy mint minden nyelvi jelenségnek (és azok lefolyásának), így egy-egy helynévtípus elevenségének is megvan a felmenő ága, a kulminációs szakasza és a lemenő, hanyatló ága. Az elevenség fokozatosan szűnik meg, s a megjelenő új névtípusok — mint esetünkben a földrajzi köznévi utótaggal alkotott kétrészes struktúra — ugyancsak fokozatosan lépnek előbb a régi mellé, majd egyre inkább a helyébe (1997: 178).

3.2. Ha a helynévtörténeti szakirodalomban olvasható, fentebb bemutatott állásfoglalásokat szembesítjük az általam megfigyelt kronológiai képpel, több fontos tanulságot is megfogalmazhatunk. Előzetesen azonban ezzel kapcsolatban fel kell hívnunk a figyelmet egy lényeges körülményre. Kétségtelen, hogy a vizsgálataim nem a magyar nyelvterület ómagyar kori teljes dokumentált helynévanyagán alapultak, hanem annak csupán — gyakorlati megfontolásokból — erősen leszűkített részlegén. Ez persze az előzményirodalom által ismertetett vizsgálatok esetében sem volt másképpen, azzal a figylmen kívül semmiképpen sem hagyható különbséggel, hogy ma már összehasonlíthatatlanul jobbak a lehetőségeink akkor, ha helynévtörténeti analízisünkhöz nagy mennyiségű, gazdag és nem utolsósorban filológiailag hiteles, megbízható névállományra van szükségünk. Noha az általam egybeállított névanyag távolról sem fedi le a magyar nyelvterület egészét, ráadásul jobbára a korai ómagyar kor időszakára korlátozódik, de ezeket a hiányosságokat bőven ellensúlyozza egyrészt a korpusz filológiai és etimológiai megbízhatósága, másrészt pedig az, hogy egész vármegyényi területek valamennyi e korból adatolható személynévi helynevét felöleli. Ezáltal pedig a fent megrajzolt kronológiai kép megítélésem szerint jó kiindulópont lehet ahhoz, hogy a személynévi helynévadás korai ómagyar kori helyzetét az eddigieknél pontosabban megismerjük.

Én magam a formáns nélküli személynévi alapú helynévadás időbeli viszonyait tekintve összességében azt a véleményt látom mind a névadatok, mind pedig a helynévadás általános törvényszerűségei alapján megalapozottnak, amely a névalkotás e módjával a magyar helynévrendszer történetének minden korszakában számol. Ezt igazolják egyrészt maguk a helynévadatok, amelyek az újabb korokban, illetőleg napjainkban is hitelt érdemlően tanúskodnak arról, hogy a személynévi alapszóból formáns nélküli helynévadás elevensége nem szűnt meg. De ehhez a megállapításhoz jutunk másrészt akkor is, ha a kérdéshez a *helynévadás általános természetének* vizsgálata felől közelítünk. HOFFMANN ISTVÁN jelezte egyik írásában ennek a szempontnak a fontosságát, s nehezményezte egyúttal azt, hogy a kronológiai paraméterek meghatározásában a névkuta-

tók csupán a névadatok forrásokbeli megjelenéséből vontak le a névadási mód meglétére vagy hiányára vonatkozó következtetéseket, de eközben semmiféle figyelmet sem fordítottak a névadás általános törvényszerűségeinek vizsgálatára (2014). Ezt a tényezőt pedig aligha hagyhatjuk figyelmen kívül akkor, amikor a helynévadás történetét s a benne bekövetkező tipológiai természetű változásokat tanulmányozzuk, hiszen — mint már hangsúlyoztuk — a helynévadást minden korban alapjaiban meghatározza a meglévő névrendszer, a névmodellekhez igazodás igénye. A rendszer- és modellközpontú helynévelméleti kutatásokban ezért a névadás általános természete a legfontosabb viszonyítási pont: ez szolgálhat bármiféle részletes analízis zsinórmértékéül.

A formáns nélküli személynévi helynévadás kapcsán mindez azt jelenti, hogy a névtípus kronológiájának kérdésében az utolsó szót valójában a metonímiának mint név- és szóalkotási folyamatnak az általános jellemzői mondhatják ki. A modellelméletek felől közelítve úgy is fogalmazhatunk, hogy a hely és személy szemantikai kapcsolatát (mint funkcionális-szemantikai modellt) lexikális-morfológiai szempontból formáns nélkül álló személynév, helynévképzővel álló személynév és földrajzi köznévvel álló személynév (mint szóalkotási alapmodell) egyaránt kifejezheti. E szerkezeti realizációk, alapmodellek között a formáns nélkül álló személynév mint helynévstruktúra metonimikus névadással teremtődik meg. A metonímia során „az emberi agy kognitív működésének kapcsolatteremtő képessége alapján az elnevezendő hely fogalmával érintkező másik fogalom megnevezése válik közvetlenül a hely nevévé” (HOFFMANN 2014, lásd még RESZEGI 2009c: 26–38). A metonimikus névadás a képzés és az összetétel mellett a helynevek alkotásának legfontosabb módja, amely a legrégebben adatolható helyneveink körében — számos szócsoportot érintően — éppúgy jelentkezik, mint a legújabb kor helynévadásában, ráadásul a közszók állományának gyarapításában is minden korban a leggyakoribb eljárások közé tartozott. Mindezek alapján pedig aligha van okunk azt feltételezni, hogy egy ilyen alapvető szerepű szó- és névalkotási mód egy bizonyos szócsoportot, a személynévi lexémákat illetően csak egy meghatározott időszakban funkcionált volna. A személynevek ugyanis a nyelvnek minden időszakban aktív elemei, így elvileg sem nagyon tételezhető fel, hogy belőlük egy meghatározó fontosságú nyelvi eszköznek, a metonímiának a felhasználásával egy idő után ne alakultak volna helynevek. Nemcsak az élő nyelvi helynévi példák mondanak ennek ellent, s cáfolják meg már a puszta létükkel a puszta személynévi helynévadás Árpád-korra való korlátozásának a tételét, hanem általános helynévelméleti megfontolások is igazolják e névalkotási mód folyamatos jelenlétét (vö. HOFFMANN 2014).

Az persze más kérdés, s ebben tökéletesen egyetérthetünk KISS LAJOS fentebb idézett véleményével, hogy egyes névalkotási módok bizonyos időszakokban háttérbe szorulhatnak, miközben más névmodellek pedig népszerűvé, gyakorivá vál-

hatnak. A helynévtörténeti kutatásoknak HOFFMANN ISTVÁN szerint éppen ezeket a folyamatokat kell megrajzolniuk (2014).

3.3. A személynévi helynevek egyes szerkezeti típusainak gyakoriságában bekövetkező változásokat a 25. ábrán mutattam be, ahol is azt láthattuk, hogy a 13–14. század fordulóján valóban visszaesés mutatkozott a puszta személynévi névadással keletkezett helynévstruktúrák számának addig dinamikus növekedésében, s ezzel egyidejűleg a földrajzi köznévvel összetett kétrészes helynevek gyakorisági mutatója pedig nagyon határozottan felfelé ívelt. Ez a kronológiai ábra a névmodellek között ez idő tájt bekövetkezett elmozdulásokra feltétlenül rávilágít. Azáltal ugyanakkor, hogy a megrajzolásakor a helyneveknek csupán a legkorábbi adataira voltam tekintettel, és a továbbiakra nem (hiszen a célom az volt, hogy a produktivitásban történő változásokat regisztráljam), a görbék szükségképpen nem adhatnak reális képet az egyes szerkezeti típusoknak az egy-egy időszakban megmutatkozó t é n y l e g e s g y a k o r i s á g á r ó l és ezzel összefüggésben a korabeli nyelvhasználatban megnyilvánuló valós modellértékéről. Annak érdekében, hogy erre vonatkozóan is képet alkothassunk e névtípusok egymáshoz viszonyított helyzetéről, a 26. ábrán azt mutatom be, hogy egy-egy időintervallumban (fél évszázadban) a vizsgált névanyagban hány személynévi helynév képviseli egyik vagy másik névszerkezeti típust. Itt tehát nem százalékos arányokat, hanem abszolút számokat adok meg, az adott időszakban az általam átvizsgált forrásokban feltűnő és a korábbról továbbélő neveket egyaránt számításba véve. Ez azt jelenti, hogy mivel például az Abaúj megyei *Bárca* településnévre a 13. század első feléből ismerjük a legkorábbi adatot, majd ezt követően folyamatosan adatolható az okleveles forrásokban az egész itt vizsgált időszakban, ezzel az elnevezéssel tehát az 1200–1250-es intervallumtól kezdődően minden fél évszázadban számoltam.

Arra ugyanakkor nem voltam e vizsgálatban tekintettel, hogy némelyik település vagy még inkább mikrotoponima időközben elenyészett, s adott esetben a feltűnését követően csak bizonyos szűkebb intervallumban jelentkezett a forrásokban. Egy ilyen pontosítás nyilvánvalóan még megnyugtatóbbá tette volna az alábbi kép tanulságait, de annak lényegén két okból kifolyólag nemigen változtatott volna jelentősen. Egyrészt azért nem, mert a falupusztulás ebben az időszakban nem volt még olyan mértékű, mint a későbbiekben Európa- és Magyarországszerte, ráadásul a településként elenyészett helyek nevei igen gyakran az Árpád-kortól máig továbbélnek, igaz, más funkcióban: határrészek neveként. Ez a funkcióátértékelődés azonban a név státuszán és nyelvi elemként való megítélésén az itt vizsgált kérdés szempontjából nem sokat változtat. A másik körülmény pedig, ami miatt különösebb aggály nélkül eltekinthettem az adatok említett megrostálásától, az volt, hogy a fáradságos munkával elvégezhető pontosítás egyedüli eredménye mindössze csak a görbék némelyest laposabb íve lett volna. Ennek pedig azért nincs különösebb jelentősége, mert a célom eleve pusztán a tendenciák érzé-

keltetése lehet, hiszen a vizsgálatomhoz alapul szolgáló névanyag megválasztása már eleve mutat bizonyos fokú önkényességet.

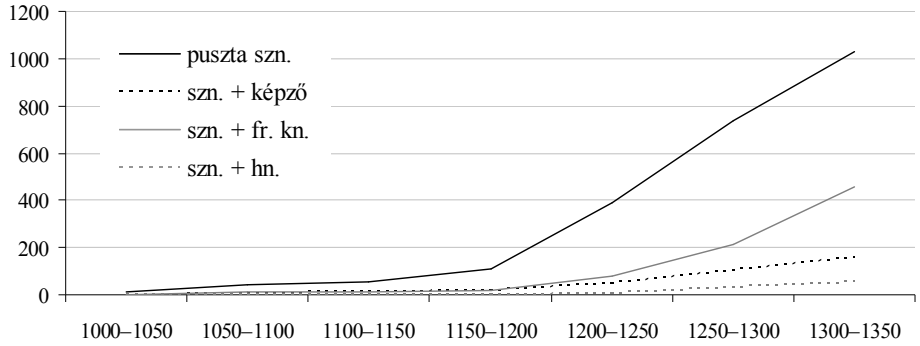

26. ábra. *A személynévi helynevek típusainak számbeli gyarapodása a korai ómagyar korban.*

A 25. és a 26. ábra tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze. A helynévrendszer minden bizonnyal általános bővülési ütemével összhangban a személynévi lexémát felhasználó helynévadás kapcsán is a különböző szerkezeti típusok lényegében folyamatos gyarapodását tapasztaljuk. A gyarapodás ütemében, ritmusában ugyanakkor jelentős különbségek jelentkeznek, s aligha lehet kétséges, hogy a személynévi helynévadás jellegét a korai ómagyar korban alapvetően a formáns nélküli személynévi helynevek határozták meg. Az egyes névszerkezeti típusok gyarapodásának ívét látva ráadásul azt is nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy mindezek a tendenciák napjainkig hatóan érvényesek, vagyis a mai helynévrendszer karakterének kialakításában is komoly szerepet játszott a puszta személynévi helynévadás.[8] Azt, hogy a feltevésünk nem alaptalan, szemléletesen igazolják KOVÁCS ÉVA nemrégiben elvégzett vizsgálatának eredményei. A FNESz. személynévi eredetű településnév-anyagát (mintegy 6000 nevet) áttekintve ő is arra a megállapításra jutott, hogy a személynévi alapú településnevek több mint kétharmadában formáns nélküli személynév szolgált a helynévhez alapul, az egyharmad részen pedig az összetett és a képzett struktúra osztozik, de közel sem egyforma arányban: a földrajzi köznévvel összetett személynévi településnevek 21%-ot, a képzett helynevek pedig alig 8%-ot tesznek ki (2012: 191, lásd még ehhez MEZŐ 1981: 91 is).

Mindezek a vizsgálatok újabb, reményeim szerint kellően meggyőző érvet szolgáltattak annak az álláspontnak az igazolására, amely szerint a puszta személynévi helynévadás gyakorlata aligha veszítette el a produkivitását a korai ómagyar

[8] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mai névhasználók minden esetben tudatában is lennének annak, hogy egy-egy név pontosan milyen eredetű: azaz például azonosítható benne valamilyen személynévi elem.

kor időszakában. A nagyon erős névszerkezeti modellként funkcionálását érhetjük tetten aztán az újabb kori ilyen elnevezések keletkezésében is. Az is kétségtelen azonban — ahogyan ezt a 25. ábra görbéi jelzik —, hogy a névmodellek arányaiban időközben jelentős változások is történtek, s ezek a változások az összetett névstruktúrát hozták előtérbe. Az elmozdulások hátterében bizonyára összetett nyelvi és nyelven kívüli folyamatok húzódnak, s közöttük említhetjük meg azt a helynévfajtákkal kapcsolatos körülményt is, hogy tudniillik a személynévből metonimikusan alakult helynevek tekintélyes hányadát a településnevek körében találjuk meg. Ez a névmodell tehát — úgy tűnik — elsősorban a településnevek alkotásában játszott meghatározó szerepet, amellett persze, hogy más névfajtáknál sem tekinthető kivételesnek. Ha ezt a megszorítást figyelembe vesszük, máris nyilvánvalóvá válik az összefüggés az új településnevek ómagyar koron túli keletkezésének erős korlátozottsága és a puszta személynévi névadás modelljének szerepcsökkenése között.

3.4. A puszta személynévi helynévadás kronológiai viszonyaival összefüggésben a szakirodalom arra a kérdésre is megkísérelt választ keresni, hogy milyen tényezők állhatnak e névtípus megjelenésének, majd (feltételezett) eltűnésének a hátterében, s az okokat a kutatók nem annyira nyelvi, hanem sokkal inkább társadalmi, szociokulturális körülményekben vélték megtalálni.

A puszta személynévi helynevek típusának k i a l a k u l á s á r a az ősmagyar kor helynévrendszerében — csaknem egy időben — előbb MOÓR ELEMÉR, majd KERTÉSZ MANÓ igyekezett magyarázatot adni. MOÓR ELEMÉR elképzelése keltett nagyobb hatást, pedig ellentmondásos voltára hamar fény derült, s ezzel egyidejűleg kapott jelentősebb figyelmet KERTÉSZ MANÓ álláspontja. MOÓR a puszta személynévi helynevek típusát a nomadizáló életformával hozta kapcsolatba, azzal tudniillik, hogy a nomád korban, amikor a szállás helye még nem állandó, csak valakit lehetett felkeresni, s nem az illető állandó lakóhelyét. A névtípust erre alapozva „nomádos" helynévtípusnak nevezte (1936a: 217, 1936b: 110). A névadási mód keleti gyökereit KERTÉSZ MANÓ is kiemelte, de magyarázatát nem erre építette, hanem a névadás lélektani hátterére, vagyis arra, hogy az „az azonos név embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását jelenti" (1939: 33, 76–7). Alapvetően a nomádos magyarázatot tette magáévá — a névtípus régiségére és a törökségi nyelvekben megfigyelhető analóg szerepére, valamint a letelepedés utáni fokozatos elenyészésére hivatkozva — KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944: 126, 128, 1960: 19–20), illetőleg lényegében BÁRCZI GÉZA is (1958a: 158). Utóbbi ugyanakkor a KERTÉSZ-féle magyarázatból is átvett motívumokat, s azt hangsúlyozta, hogy az ilyen elnevezési gyakorlat során az illető személy neve teljesen azonosul a birtok (illetve később a település) nevével, ezáltal pedig állandóvá válik, és fennmarad akkor is, amikor a szállás már helyhez kötött, és esetleg a birtokosa is más (i. h., 1960: 7, de hasonlóan nyilatkozott a kérdésről KÁLMÁN

BÉLA is, névadóként az állandó telepek esetén is jó ideig a nemzetség fejét határozva meg, vö. 1989: 152, illetve lásd még KISS L. 1987/1999: 183 is).[9]

Noha a történeti helynévkutatásban az a magyarázat vált a népszerűbbé, amely a puszta személynévi helynevek kialakulását a nomadizáláshoz, a visszaszorulását pedig a letelepedéshez kötötte (vö. pl. KÁZMÉR 1970a: 56–7), a kutatóknak igen korán szembe kellett nézniük azzal az ellentmondással, amely e között az elképzelés és a között a kronológiai álláspont között feszült, miszerint e „nomádos" névtípus legintenzívebb szakasza, mondhatni virágkora az Árpád-kor második felére, éppen a magyar települések létrejöttének legdinamikusabb időszakára esett (lásd ehhez HOFFMANN 2014 is). KRISTÓ GYULA ezzel kapcsolatban figyelmeztetett is arra, hogy a nomád korszak legfeljebb a puszta személynévi helynévadás kialakulására adhat magyarázatot,[10] a megszilárdulása és a virágkora a feudalizmus korai és érett szakaszára esik (1976: 38, 2005: 123–4).[11] Ezért nem tartja aztán KRISTÓ megokoltnak KÁZMÉR MIKLÓS magyarázatát (1970a: 56), aki szerint az e névtípusba tartozó helynevek a mozgó, nomád települések jelölésére voltak a legalkalmasabbak, az állandó településforma kialakulásával pedig a névadási mód is szükségszerűen megváltozott. KRISTÓ a formáns nélküli személynévi helynévadás visszaszorulását nem is társadalom- vagy településtörténeti folyamatokban keresi (mint mások tették, KÁZMÉR mellett lásd még pl. SZABÓ I. 1966: 136), hanem „szuverén nyelvfejlődési tendenciák"-ban, a nyelvi divat alakulásában (1976:

[9] A névtípus kialakulása kapcsán a szakirodalomban olvasható elképzeléseket tudománytörténeti alapossággal foglalta össze KRISTÓ GYULA (1976: 17, 2005: 119), de több munkájában utalt e kettős megközelítésre KISS LAJOS is (1996a/1999: 100, 1996b/1999: 108–9, 1997: 177–8).

[10] Azt, hogy e helynévadási mód kialakulására a „nomádos" magyarázatot elfogadhatónak tekinti, az a viszonyulása jelzi, amellyel megindokolja (sőt „kézenfekvő"-nek mondja) a magyarság szomszédságában élő népek nyelvében a puszta személynévi helynevek hiányát: mivel ezek a népek nem nomadizáltak, így körükben az a névadási gyakorlat, amely személyek nevével önmagában helyet jelölt meg, nem is verhetett gyökeret (1997: 134). Teret enged a magyarázatában egyúttal a másik motívumnak is, amikor azt hangsúlyozza, hogy a puszta személyneves helynévadás korai szakaszában a személy és a hely teljesen azonosult, „a döntő tényező azonban ebben a dichotómiában a személy volt, hiszen az ő tartózkodása határozta meg a vele azonosított hely fekvését, ugyanis a nevével jelzett hely időről időre, a nomadizálás ciklusainak megfelelően változott." A 10. század utolsó évtizedeiben aztán, amikor állandóan azonos helyen maradó téli szállások alakultak ki, amelyek már szinte falunak számítottak, a személy neve immáron mindig ugyanazt a helyet jelölte, adott esetben akkor is, amikor a személy már nem élt. KRISTÓ ilyen értelemben helyezi a 10. század időszakára a magyar helységnévadás kialakulásának korát. Ehhez azonban azt is hozzáteszi, hogy ez a folyamat „nem lakatlan térségekben, nem steril környezetben ment végbe, hanem más népek által már névvel ellátott »erőtérben«, régiókban történt, ahol az eltérő névadási szokások hatottak egymásra" (1997: 135, 2005: 120).

[11] SZABÓ T. ATTILA is úgy véli, hogy ha ez a névadási mód még a legújabb korokban is használatos (márpedig a névrendszer erről árulkodik), akkor aligha indokolt azt nomádos gyakorlatnak nevezni (1940a: 127–8).

38). Másképpen fogalmazva: a jelenséget úgy értelmezhetjük, hogy a helynévalkotási modellek közül a funkcionális-szemantikai modelleknek (mint a névadás nem nyelvi összetevőinek) a változása lassúbb, a lexikális-morfológiai modelleknek (mint a névadás nyelvi összetevőinek) a módosulása viszont a nyelv belső változási tendenciáinak függvényeként gyorsabb. A személy és a hely kapcsolata változatlanul a helynévadás egyik központi motivációs tényezőjeként szerepel, e kapcsolat nyelvi kifejezésére azonban idővel más és más szerkezeti modellek válhatnak meghatározóvá.

3.5. S ha már a névmodellek kérdését ismételten előhoztuk, arra is érdemes kitérni, miként foghatjuk fel n é v r e n d s z e r t a n i k e r e t b e n és az ennek alapjául szolgáló funkcionális-kognitív megközelítésben a puszta személynévi helynévadásnak mint névalkotási folyamatnak a kialakulását és kronológiai jellemzőit.

Az újabb helynévelméleti kutatások fényében nemigen lehetnek kétségeink afelől, hogy a magyar helynévrendszer alapvonásaiban, rendszerszerű jegyeiben — a személynévrendszerrel ellentétben — főképpen a forrásokból is megismerhető története során nem sokat változott.[12] Annak alapján pedig, hogy a honfoglalás utáni időszak írott forrásaiban nagy számban feltűnő helynevek általános jellemzőiket tekintve nem mutatnak lényeges eltéréseket a mai helynévrendszer elemeihez képest, joggal tételezhetjük fel azt is, hogy az adatokkal nem dokumentált időszak, az ősmagyar kor helynévrendszere fő jegyeiben szintén megegyezett az ómagyar kori, illetőleg a mai névrendszerrel, noha az egyes névmodellek gyakoriságában természetesen megfigyelhetünk, illetve föltehetünk bizonyos elmozdulásokat (bővebben lásd HOFFMANN 1996, 2014).

A puszta személynévi helynévadás típusának ősi voltához szintén nem fér kétség, s ebben minden különösebb aggály nélkül egyetérthetünk az előzményirodalom régóta hagyományozódó állásfoglalásával, ráadásul nem csupán a *Lëvedi* név tanúsága okán. Mindehhez azonban — HOFFMANN ISTVÁNnal tartva — azt is feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy a formáns nélküli személynévi helynevek típusa ezzel a jellemzőjével messze nem állt egyedül az Árpád-kor helynévrendszerében, sőt „éppenséggel az a kortárs helynévtípus számít kivételesnek, amelyiknek a megléte nem tehető fel a honfoglalást megelőző időszakra is” (2014).[13]

A puszta személynévi helynévadásnak a kutatásokban megkülönböztetett státuszt részben éppen a régisége kölcsönzött. Az előzőekben azt igyekeztem igazolni, hogy e tekintetben ez a névtípus nem minősül különlegesnek, mindössze arról

[12] Azt például, hogy az ősmagyar korból fennmaradt két szállásterületnév a régi magyar helynévadás két alapvető típusát képviseli, HOFFMANN ISTVÁN a névrendszer folytonosságát bizonyító tényezőnek tekinti (2008b: 25–6, 2010a: 232).

[13] Ez utóbbiak (mint például a patrocíniumi helynevek) viszonylag kései jelentkezésének magyarázatát elsősorban nyelven kívüli, jobbára kulturális-társadalmi tényezőkben találhatjuk meg.

van szó, hogy egy bizonyos fokú esetlegességből adódóan a magyar helynévrendszer legkorábbi időszakából fennmaradt helynévadatok között éppenséggel a *Lëvedi* és az *Etelköz* tűnik fel, miközben a többi magyar helynévtípusra — amelyek egyébként többnyire velük minden bizonnyal egykorúak lehettek — nem ismerünk ebből az időszakból hitelesítő példákat. Nehéz elképzelni például, hogy a kétségkívül ősmagyar kori elemekre, a törzsnevekre épülő helynévadás csak a honfoglalás után jelent volna meg a magyar helynévrendszerben, ám akkor rögtön igen nagy intenzitásról téve tanúbizonyságot. Az is több mint valószínű, hogy az olyan szemantikai kategóriák, amelyek a természeti nevek motivációiként szokásosak, ugyancsak ősi gyökereket mutatnak a helynévadásban. E feltevések kapcsán azonban konkrét adatokra nem, csak a helynévadás (sőt tágabban a nyelvi változások) általános természetére hivatkozhatunk mint olyan tényezőre, amely alátámaszthatja elképzelésünket.

3.3.4. A névtípus történeti forrásértéke

A puszta személynévi helynévadás „sajátosan magyar" jellegére és a jobbára általánosan elfogadott kronológiai viszonyaira alapozva a névtípus nemritkán szolgált kiindulópontul jelentős történettudományi következtetésekhez is. Az e körbe tartozó helynevek vélt vagy valós történeti forrásértékét legfőképpen két területen igyekeztek a kutatók hasznosítani: egyrészt etnikai, másrészt pedig település- és birtoktörténeti vonatkozásban. A következőkben azt mutatom be, mennyiben lehetnek az e tárgyban tett megállapítások és következtetések elméleti-módszertani tekintetben megalapozottak és helytállóak.

1. Azt a helynévtörténeti szakirodalomban jó ideje hagyományozódó, a nyelvészektől származó, de a történészek által is szívesen hangoztatott tételt, miszerint a személynévből formáns nélküli helynévadás mögött — függetlenül a helynév alapjául szolgáló személynév nyelvi-etimológiai származásától — csakis magyar névadók rejtőzhetnek, jó néhány *etnikumtörténeti kérdéseket* taglaló kutató axiómaként kezelte, s vont le erre támaszkodva főképpen a magyarság korai településterületeire vonatkozó konzekvenciákat. A puszta személynévi helynévadás magyar jellegének tisztázása abból a szempontból is lényeges tehát, hogy e névtípus elemeire a honfoglalást követő évszázadok Kárpát-medencéjének etnikai viszonyait illetően milyen mértékben hagyatkozhat a történettudomány (vö. HOFFMANN 2014).

A helynévkutatók körében mind a mai napig az a felfogás tekinthető általános érvényűnek, miszerint a formáns nélküli személynévi helynévadás idegen etimonú személyneveken is biztos magyar névadási aktust jelez, s a helynévhez alapul szolgáló személynevek etimológiájából semmiképpen sem szabad a névadók etnikai hovatartozására következtetni (vö. BENKŐ 1991: 344–5, 2002: 61–2, 2003a: 109–10, de lásd még pl. MOLLAY 1960: 53, JUHÁSZ 1981: 257–8, KISS L. 1987/1999: 184, 1996a/1999: 100, 1996b/1999: 108, 1997: 177–8, HOFFMANN

2008c: 22, 2010a: 228). A puszta személynévi helynevek előzményeként álló jövevényszemélynevek csak olyan kulturális-nyelvi kontaktushatást jeleznek, amely a személynévrendszerben, annak állományi összetételében eredményezett számottevő változásokat.

E felfogás mintegy sziklaszilárd, megingathatatlannak tűnő bástyaként veszi körül és védelmezi lényegében mindmáig azt az alaptételt, hogy a puszta személynévi helynevek csakis magyar névadóktól származhatnak, s a falain az sem nagyon ütött rést, hogy az újabb szakirodalomban mind gyakrabban fogalmazódtak meg óvatosságra intő, e nézettel szembehelyezkedő gondolatok is. Ezek az elképzelések nemcsak abban térnek el a fő csapástól, hogy a személynév etnikai azonosító szerepét értékelik máshogyan, megengedve azt, hogy a honfoglaláshoz közeli évszázadokban a személynév nyelvi eredete az illető személy etnikumára is rávilágíthat (lásd pl. FEHÉRTÓI 1997a: 72, KRISTÓ 2000: 17, 24–5),[14] hanem adott esetben (főleg szláv eredetű személynévi helynevek kapcsán) a puszta személynévi helynévadás magyar voltát is megkérdőjelezték. Noha erre a „szakirodalmunkban régóta meggyökeresedett tudománytörténeti aspektusú vélekedés"-re BENKŐ LORÁND szerint is valóban ráférne a revízió, azzal az eljárással — amit legfőképpen a FEHÉRTÓI KATALINnal a *-j/-aj/-ej* helynévképző ügyében folytatott vita és FEHÉRTÓI egyes etimológiai javaslatai (lásd pl. 2005: 458) kapcsán nehezményezett — nincs kibékülve, hogy „az ún. puszta személynevek helységnevekké válásának mint kizárólagos magyar sajátságként kezelt folyamatnak a keretében olyan szláv személynévanyag szolgálhasson személynévi vonatkozású hazai helységneveink szláv eredetének biztos igazolásául, mely személyneveket a középkori Magyarország területéről nem tudunk kimutatni, holott okleveleink valósággal ontják a személyneveket, köztük (…) a szláv nyelviséget hordozókat is" (2004: 418).

Ebben az ügyben megítélésem szerint az eddigi kutatások nem adtak különösebben okot arra, hogy a formáns nélküli személynévi helynevek magyar névadóktól származásában alapvetően kételkedjünk. E tétel érvényességét illetően azonban két dolgot érdemes megfontolnunk. Egyrészt számolnunk kell azzal, hogy a vegyes lakosságú területeken, az egymással érintkező helynévrendszerek kontextusában nem zárhatjuk ki az olyan mértékű nyelvi kölcsönhatások lehetőségét, amely

[14] KRISTÓ GYULA több ízben is utal arra, hogy a *Veszprém* típusú, szláv eredetű személynévből puszta személynévi névadással alakult településnevek névadói magyarok voltak ugyan, de a településen szláv személy vagy akár szláv népcsoport élt (2000: 17, 20, 2005: 121), azaz „a szláv puszta személynévi helynevek magyar környezetre (is) vallanak", de a szláv személynévi alapszó jóvoltából szláv jelenlétről ugyancsak egyértelműen tanúskodnak (2000: 21). A személynevek etnikai azonosító szerepéről az 1.1. fejezetben részletesen is szóltam, itt csupán azt kívánom megerősíteni, hogy ebben a kérdésben KRISTÓ érvelésének és módszereinek számos részletével nem tudok egyetérteni.

névmodellek kölcsönzésében is megnyilvánul.[15] Ezt az eshetőséget még akkor is számításba kell vennünk, ha jelentős mértékben nem is befolyásolja a puszta személynévi helynevek nagy többségének megítélését, ám az etnikailag vegyes vidékek e körbe tartozó, idegen személynévi alapszót tartalmazó helyneveit nem szabad pusztán a megszokott sablonokhoz igazodva kezelni. Mindehhez továbbá azt is hozzátehetjük, hogy a nyelvi kölcsönzés bizonyos fokú kétnyelvűség nélkül nemigen valósulhat meg (SÁNDOR K. 1998: 7–8). E tétel igazságtartalmáról a személynevek vonatkozásában már nyilatkoztunk, és feltétlenül érvényesnek fogadhatjuk el azt a helynévrendszerek kölcsönhatásait illetően is, akár csupán egyes elemeknek az egyik nyelvből a másikba való átkerüléséről legyen szó, akár névminták esetleges kölcsönzéséről. A nyelvi kölcsönzések természetét (az irányát és a mértékét egyaránt) minden korban a nyelvi presztízsviszonyok határozzák meg, ezek viszont komplex tényezőkön alapuló társadalmi értékviszonyokat tükröznek (vö. HOFFMANN 2008b: 28).

Ugyancsak óvatosságot követelnek meg az olyan puszta személynévi helynevek is, amelyek a korabeli Kárpát-medence kétségkívül nem magyarok lakta térségeinek okleveleiben kerülnek elő. BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet arra a jelenségre, hogy a magyar királyság nemzetiségi vidékein az oklevelek nemritkán említenek idegen nyelvi helyneveket, amelyeknek olykor a magyar nyelvi megfelelői is feltűnnek az iratokban. A példái között puszta személynéviek nincsenek ugyan, de a kérdésfelvetése e névtípusra vonatkozóan is indokoltnak tűnik: „Hogy itt milyen esetekben lehet egykori élő nyelvi magyar névalakokkal számolni, következésképpen magyar nyelvi-etnikai környezet névhasználatát is föltenni, vagy mennyire szabad csak a középkori magyar hivatalos írásbeliség, okleveles gyakorlat magyar névalakítási eljárásaival: fordításaival, népetimológiáival, mesterséges magyarító eljárásaival számolni, az sokszor igen fogas kérdés.” (1998a: 115). Hasonló figyelmeztetést HADROVICS LÁSZLÓtól is olvashatunk, aki a délvidéki oklevelekben jelentkező magyar patrocíniumi településnévformák élő nyelvi realitását vonta valamelyest kétségbe (1970: 238). Mindketten felvetették magyarázatukban annak a lehetőségét, hogy a lakosság az adott területeken idegen ajkú (német, horvát) lehetett, de az egyházi szervezet és az adminisztráció magyar irányítás alatt állt, s így nem zárható ki egyes névalakulatoknak a magyar oklevélírók beavatkozását sejtető „művi” megformálása sem (a fentieken túl lásd még BENKŐ 2003a: 130). Noha az efféle magyarítások éppenséggel előfordulhattak a kor ok-

[15] A névminták névrendszereken átívelő hatásáról említést tett például egyik írásában RESZEGI KATALIN (2006) és DITRÓI ESZTER (2013): az előbbi történeti, az utóbbi pedig modern kori névanyag vizsgálata alapján. Az újabb kori névrendszerek kölcsönhatásainak sokfélesége ösztönözte PÓCZOS RITÁT is arra, hogy e névrendszertani interferenciajelenségeket részletes tipológiai keretbe állítva mutassa be (2010). A nemzetközi szakirodalomból pedig erre vonatkozóan többek között az Onomastica Uralica 4. és 6. kötetében megjelent kutatási eredményekre, illetőleg TERHI AINIALA munkájára (2013) hivatkozhatunk.

levélírói gyakorlatában, ez azonban általános tendencia semmiképpen sem lehetett (HOFFMANN 2008b: 28).

Összességében tehát azon az álláspontón vagyok, hogy a puszta személynévi helynevek az esetek óriási többségében minden kétség nélkül magyar névadókra utalnak. A helynevek történeti forrásértékét persze sohasem célszerű önmagában szemlélni, már pusztán azért sem, mert etnikai azonosító szerepük fontos megerősítést kaphat például a közvetlen névkörnyezetüktől is. Azt is hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy népességtörténeti következtetésekre csak bizonyos korlátokkal használhatók fel a formáns nélküli személynévi helynevek tekintve, hogy a névadási mód csupán a név keletkezésének korára vonatkozóan nyújthat a névadók etnikai hovatartozásáról információkat, a nevek oklevélbeli feltűnésének időszakát, a korabeli névhasználatot illetően viszont csak további körülményeknek (pl. a név általános nyelvi alkatának: a hangtani, morfológiai jellemzőinek) az alapos mérlegelése után nyilváníthatunk véleményt. Márpedig a névadási helyzet és a forrásadat képviselte időszak névhasználata között akár (több) évszázados szakadék is tátonghat, amit a kutatásnak meg kell kísérelnie áthidalni. Ez a nehézség persze fordítva is fennáll: a tudományos kutatás a források adataival dolgozik, azok korabeli használati értékét igyekszik feltárni, vagyis az adat korának névhasználati körülményei állnak közvetlenül vizsgálható formában a rendelkezésre, s e körülményekhez képest a névadási helyzet csak közvetetten (sokszor még úgy sem) deríthető fel. Ehhez kínált nemrégiben eredményesen használható módszertant HOFFMANN ISTVÁN, s eljárását nyelvi rekonstrukcióként határozta meg (2007).

2. Egészen más problémákkal szembesült a névkutatás akkor, amikor a puszta személynévi helynevek k r o n o l ó g i a i f o r r á s é r t é k é t igyekezett történettudományi, elsősorban t e l e p ü l é s t ö r t é n e t i k é r d é s e k b e n kiaknázni. Ezzel összefüggésben — noha a problémakör sokágú — mindössze három jellemző példán keresztül mutatom be azokat az ellentmondásokat, amelyek a személynévi helynevek e tekintetben megnyilvánuló történeti forrásértékét kísérik.

2.1. Abból a megfigyelésből kiindulva, hogy a puszta személynévi helynévadás egyedei feltűnő gyakorisággal jelentkeznek az Árpád-korban, sőt a hagyományos tipológia a 13. századra vonatkozóan már a névtípus lezárulását (vagy óvatosabb megfogalmazással lassú háttérbe szorulását) hangsúlyozza, a nyelvészeti szakirodalomban igen korán megfogalmazódott az e körbe tartozó helynevek általános k o r m e g h a t á r o z ó é r t é k é n e k gondolata (vö. KNIEZSA 1943–1944: 112, 128, BÁRCZI 1958a: 149). Ehhez a véleményhez aztán eltérő módon viszonyultak a kutatók: elsőként a KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ szerzőhármas foglalt — amint erre a fentiekben is utaltam — állást a névtípus korjelző szerepével szemben, jelezve, hogy a névadási mód önmagában nem lehet alkalmas arra, hogy valamely helynév és az általa jelölt hely keletkezésének a korára rávilágítson (1973:

3). SOLYMOSI LÁSZLÓ is azt az álláspontot képviselte, hogy noha a puszta személynévi helynévadást jellemző kronológiai sajátosságok alapján elvileg lehetőség lenne arra, hogy a 13. századi és későbbi oklevelekben felbukkanó puszta személynévi helynevek, illetőleg az általuk megnevezett települések 10–12. századi létére következtessünk, ez a keltezés azonban régészeti kutatás nélkül meglehetősen pontatlan s ebből következően bizonytalan lehetne csak (1972: 182). Ugyanerre figyelmeztetett Vasvár környéki személynévi helynevek tanúságai alapján KISS GÁBOR és ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS, jelezve, hogy a helyneveknek csupán a névalkotás módja szerint történő kronologizálása nem lehet célravezető, hiszen itt például egyazon korban élt személyek nevéből különböző módon (személynévből formáns nélkül, illetőleg *-falva* vagy *-földe* utótaggal) egyidejűleg alakultak helynevek (2006: 134).

BENKŐ LORÁND ugyanakkor bizonyos korlátozással megengedhetőnek tartja azt, hogy a névtípust kronológiai értékkel ruházzuk fel, mert az ilyen jellegű névadás lezáródásának elhúzódása ellenére az idetartozó névanyagnak „t ö m e g é b e n jó korhatározó szerepe” lehet (2002: 62, a kiemelés tőlem: T. V.). BENKŐ LORÁNDnak abban feltétlenül igaza van, hogy bár kronológiai korlátok közé — mint láthattuk — a puszta személynévi helynévadás nem szorítható be, az kétségtelen, hogy az ilyen módon alakult helynevek (főként településnevek) tekintélyes hányada, meghatározó tömbje valóban az Árpád-kor időszakában jött létre. A tudományos kutatás ott követett el hibát, amikor ezt a domináns kronológiai jegyet kizárólagosnak tekintette, és a későbbi korokban felbukkanó puszta személynévi helyneveket csupán a névadási módjuk alapján mechanikusan visszavezette az Árpád-korba. Az efféle merev általánosítás ugyanis névelméleti és módszertani megfontolások alapján nemcsak az itt tárgyalt névcsoport, hanem egyetlen más névtípus esetében sem fogadható el semmiképpen sem.

2.2. Komoly vitákat váltott ki elsősorban a történettudományi szakirodalomban az az eljárás, amely valamennyi az Á r p á d - c s a l á d s z e m é l y n e v e i v e l alakilag megegyező helynevet a — helynévi adatokat egyébként nélkülöző — 10. századba vezetett vissza, vagyis minden *Árpád, Taksony, Üllő, Fajsz* stb. helynév névadójának az Árpád-ház 10. században élt tagjait tekintette, s ezek a fejedelmek és hercegek nevét fenntartó helynevek e felfogás szerint az ő udvaraik helyét jelölték meg (GYÖRFFY 1970c: 200, 1972: 317). Ebben az ügyben azért is lenne fontos megnyugtató véleményt kialakítanunk, mert a történeti kutatások olyan súlyos terheket raktak az Árpád-család neveivel azonos helynevekre, amit azok aligha bírnak el, nem is szólva arról, hogy egyes kutatók munkáiban kis túlzással az egész 10. századi történelmünk ezeken nyugszik (vö. KRISTÓ 1976: 30). KRISTÓ GYULA e tekintetben különösen megszívlelendőnek tartja MELICH JÁNOS intelmét, aki arra figyelmeztetett, hogy „Nagy körültekintéssel kell a vizsgálódónak akkor eljárnia, ha a tárgyalandó névre abból a korból, amelyre az illető tulajdonnév vallomását fel akarja használni, nincsen adata” (1925–

1929: 4). Fenti elképzelésének igazolásához GYÖRFFY GYÖRGY főképpen azt az érvet használta támaszul — s ezzel igyekezett meggyőzni a vele szemben állást foglaló SOLYMOSI LÁSZLÓt (1972: 183) is —, hogy tudniillik nemigen tudunk olyan személyneveket adatolni a 11–14. századból, amelyek alakilag megegyeznének a 10. századi Árpádok személyneveivel (i. h.). Ez alól az érv alól azonban KRISTÓ könnyűszerrel húzta ki a talajt, bőségesen sorolva az Árpád-család egyes nemzedékeihez tartozó személyek nevével azonos személynévi ellenpéldákat (1976: 30–7). Ellenvetéseit az Árpád-kori személynévtár adatai további példákkal is alátámasztják. BENKŐ LORÁND sem tartja megokoltnak, hogy a 10. századi főemberek nevével azonos 11–14. századi településneveket mechanikusan az adott konkrét történelmi személyekhez kössük, hiszen e nevek közül jó néhány kifejezetten divatosnak számított az Árpád-korban, azaz sok névviselője volt, s e nevekből aztán számos helynév keletkezhetett szerte a Kárpát-medencében, jórészt nyilván függetlenül a fejedelmi, vezéri személyektől (2002: 68). Persze azt a lehetőséget sem szabad elvitatnunk, hogy e településnevek némelyike ténylegesen 10. századi múlttal rendelkezik, s valóban az illető Árpádfi nevét őrizheti (KRISTÓ 1976: 36–7).

Ez a gondolat egy újabb lényeges, az előbbivel összefüggő, de annál általánosabb érvénnyel megfogalmazható kérdést is felvet: hogyan ítélhetjük meg a magyar nyelvterület azonos alakú puszta személynévi helyneveinek és névadóinak a helyzetét. Ez ügyben valószínűleg igazat kell adnunk azoknak a történészi véleményeknek, amelyek szerint nem képviselhető megalapozottan az a felfogás, miszerint az azonos hangalakot mutató összes helynevet egyazon személy nevéhez lehetne kapcsolni (s az összes ilyen helynév keletkezési indítékául ugyanazon személy névadó szerepét feltenni), hiszen az adott személynevet még számosan viselték a különböző korokban (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 5). A történelmi személyiségek nevével megegyező helynevek kapcsán különösen nagy lehet a csábítás az efféle összefüggések „felismerésére", ilyen esetekben ezért még inkább indokolt a fokozott óvatosság. Erre emlékeztetett KRISTÓ GYULA is, amikor a Küküllő megyei *Sarold* helynév (1343: *Sarold,* Gy. 3: 537, 559) ügyében GYÖRFFYvel szemben — aki István király anyjának, Sarolt fejedelemasszonynak a nyári udvarhelyeként azonosította az e névvel megjelölt helyet (i. h.) — arra mutatott rá, hogy „egyetlen történelmi személyiség nevét viselő település nevét sem szabad automatikusan magától a történelmi személytől eredeztetnünk, hanem gondos mérlegelést igényel, hogy viselték-e mások is ugyanazt a nevet" (1991: 392).

2.3. A puszta személynévi helynevek történeti forrásértékével összefüggésben felemlítendő harmadik kérdéskör elé egy általánosabb megjegyzés kívánkozik. A helynevek és a személynevek rendszerösszefüggései terén ugyanis a k a t e g ó r i a v á l t á s , vagyis a helynévből személynévvé, illetőleg a személynévből helynévvé alakulás esélyeit nem egyforma mércével mérték a kutatóink.

Abban, hogy névformánsok felhasználásával mindegyik kategória névegyedei átmehetnek a másikba, soha nem volt a szakemberek között vita, sőt a *Miháld, Mihályi, Mihályfalva* személynévi helynevek, illetőleg a *Mándi, Jászai* helynévi családnevek gyakorisága azt is egyértelművé tette, hogy e folyamatok közel sem tekinthetők ritkának a magyar névrendszerben. A formáns nélküli kategóriaváltás dolgában viszont más a helyzet: a magyar helynévkutatásban szinte dogmává merevedett az a tétel, hogy e viszonylatban csak a személynévből helynévvé válás a szabályos alakulásmód, fordított út lényegében nincs (vö. pl. J. SOLTÉSZ 1979: 50). E felfogás kialakulását BENKŐ LORÁND szerint alapvetően három forrás táplálta. Nyilvánvalóan közrejátszott benne egyrészt a formáns nélküli személynévi helynévadás több tekintetben is különleges elbírálás alá eső státusza. Megerősítette másrészt ezt a nézetet az is, hogy „a magyar történeti névkutatás úgyszólván Anonymus emlőin cseperedett fel, föltétlenül hivén szavainak hitelességében", P mester márpedig csak a személyek névadó szerepét emlegette gesztájában, ami persze érthető, hiszen a helynevek közvetlenül adva voltak a számára, amikor költött személyei hitelessége érdekében névanyagra volt szüksége. Végül pedig az az etimológiai tényező is segítette a formáns nélküli névadás egyirányú folyamatként történő felfogását, hogy a helynévadás szemantikai szabályai köztudottan kötöttebbek, mint a személynévadáséi, ezért ha számos, helynévként megfejthetetlen névre a személynévi eredet sablonját rá lehetett húzni, azáltal a néveredet kérdése is megoldhatóvá vált (vö. mindehhez BENKŐ 1998a: 117).

A dogma azonban — amint azt a személynév-történeti fejezetekben igazoltuk — egyételműen hibás: a magyar nyelvben ugyanis személynevek minden ismert nyelvtörténeti korszakban keletkezhettek helynévi alapszóból formáns hozzákapcsolása nélkül is (BENKŐ 1998a: 117, 2002: 15, lásd még ehhez FEHÉRTÓI 1976: 473, KÁLMÁN B. 1989: 15). A helyeknek és a személyeknek a kognitív tartományokban való fogalmi összefüggéséből adódik ugyanis, hogy a beszélők nemcsak a személyek nevét használhatják fel a helyek megnevezésében, hanem igen gyakori a személyeknek a helyek alapján történő elnevezése is. Azt, hogy egy-egy név esetében az elvileg lehetséges két változási irány közül éppen melyik zajlott le, csak igen alapos etimológiai, birtoklástörténeti stb. vizsgálatokkal lehet eldönteni (HOFFMANN 2014), s nem célszerű ezt azzal kiváltani, hogy egy olyan előfeltevésre hagyatkoznunk, amely a személynév > helynév változást dominánsnak vagy éppenséggel kizárólagosnak tekinti. Ugyanebből a megfontolásból fogalmaz meg a helynévtípus kapcsán terminológiai javaslatot HOFFMANN ISTVÁN, aki helyesebbnek véli, ha azt inkább formai alapon nevezzük meg, s *puszta személynévi* helyett *személynévvel azonos alakú helynevek*-ről beszélünk (2014).

E problémának nemcsak a névtörténeti kutatásokban, hanem annak kereteiből kilépve a település- és népességtörténet szempontjából is nagy a hordereje, mert a változási lehetőségek egyoldalú beállítása könnyen téves következtetéseknek, hamis történeti hipotéziseknek válhat a melegágyává. Jól példázza ezt a mechaniz-

must az a téves elképzelés is, hogy a személynevekkel alakilag megegyező helynevek mindig korban megelőző, sőt nagyon korai személyek létét igazolják (pl. a *Décs, Décse* helyneveink mögött közvetlenül *Géza* fejedelem áll), s az efféle helynevek az illető személy helytörténeti szerepére is rávilágítanak (vö. BENKŐ 1998a: 117, 2002: 13, 15).

Ezekből a hibás, ámde bőséggel elhintett magokból aztán új hajtások sarjadtak, közte például újabban azé az elképzelésé, hogy a megyenevekké lett i s p á n i v á r a k legtöbbje (mintegy a fele) építője nevét viseli, ilyen nevű személyek tehát már jórészt Szent István idején éltek, és fontos tisztséget viselve történeti személyiséggé léptek elő (ehhez az elgondoláshoz lásd pl. KRISTÓ 1976: 20, 2000: 21, KISS L. 1992b: 415, 418, 1992/1999: 57). Ismételten azt kell nyomatékosítanunk, hogy esetenként ezek a következtetések akár valósak is lehetnek, csupán — teljesen egyetértve BENKŐ LORÁNDdal — „az elvi alapból kiinduló tömegesítés, sablon, túlzás vitatható, illetőleg kétségeket ébresztő" (1998a: 117, 2002: 15–6). Nem is szólva arról, hogy a legtöbb feltételezett ispánnév > várnév (> megyenév) változási folyamat esetében a történeti és a filológiai igazolás egyaránt elmarad, ennek hiányában pedig az elgondolás az ispáni várak névmagyarázatának terméketlen (bár mint láttuk, kétségkívül népszerű) sablonjává vált, amely ezért „sűrű szitájú kritikai szűrőt" igényel (BENKŐ 2002: 16, 2003a: 65–6).

3. A személynévi s azon belül a puszta személynévi helynevek történeti forrásértéke kapcsán azzal az állásfoglalással zárhatjuk le az eddig mondottakat, amit más oldalról az ómagyar kori források személyneveinek forrásértéke kapcsán is kiemeltünk, hogy bár ezek a névadatok a nyelv- és történettudomány jó néhány kérdésére megnyugtató válaszokat adhatnak (ezek közül többről már esett is szó az eddigiekben, másokat pedig ezt követően érintünk majd), túlságosan nehéz terhet azonban nem rakhatunk rájuk, mert azt bizonyos, főképpen történeti kérdésekben e nyelvi elemcsoport aligha bírja el. Ezáltal pedig a puszta feltevéseken alapuló konzekvenciák csupán a hibás, a tudományos eszközökkel nem igazolható hipotézisek láncolatát bővítik. Úgy vélem, hogy a puszta személynévi helynevek tisztán nyelvi természetű kérdéseinek tisztázása és az eredmények széleskörű (a névkutatás keretein túllépő) értékelése nagyban hozzájárulhat ahhoz is, hogy a helynevek vallomására építő más szakmák, elsősorban persze a történettudomány egyes részterületei a saját vizsgálataikban nyelvi szempontból megbízható névanyagra és — ami legalább ennyire fontos — a legújabb tudományos igényeket is minden tekintetben kielégítő névelméleti megközelítéssel feltárt eredményekre támaszkodhassanak.

3.3.5. A formáns nélküli személynévi névadás kognitív-pragmatikai tényezői

Névelméleti szempontokat állítunk előtérbe akkor is, amikor a formáns nélküli személynévi, sőt tágabban a személynévi helynévadás hátterében meghúzódó pragmatikai és kognitív tényezőket igyekszünk bemutatni. Noha ennek kapcsán

több problémakör is figyelmet érdemel, e helyütt csupán azokat emelem ki, amelyek az e körbe tartozó nevek keletkezési körülményeivel, s ezzel összefüggésben a személy és hely viszonyának kérdésével, valamint a helynevek funkcionális természetével a legközvetlenebbül érintkeznek. Ezt a korlátozást az teszi valamelyest indokolttá, hogy a személynévadással összefüggésben már több olyan névelméleti problémát is előhoztam, amelyek érvényessége a helynévadásra is kiterjed, s ezek között szerepel számos kognitív-pragmatikai vonatkozású elméleti alaptétel is. Noha az ebben az alfejezetben kifejtett gondolatok többsége a személynévi helynévadásra vonatkoztatva általában is helytálló, azért tárgyalom őket mégis specifikusan a formáns nélküli névadáshoz kapcsolódóan, mert a felvetéseimhez éppen e névtípus sajátosságai szolgáltatják a legnyilvánvalóbb támogató adatokat.

1. A n é v a d á s p r a g m a t i k a i t é n y e z ő i között a névadás körülményeiről, a névadó személy és a megnevezett hely viszonyáról, illetőleg a névadási aktus természetéről kell elsősorban szólnunk. A fentiekben már több ízben is utaltam arra, hogy a személynév helynévvé válásának kognitív alapját a névadó személynek és az elnevezett helynek valamilyen szorosabb kapcsolata, érintkezése szolgáltatja, ami többnyire birtokosi viszonyt jelent ugyan, de emellett speciálisabb összefüggések is felmerülhetnek a személynévi helynévadás funkcionális-szemantikai hátttereként: az adott település alapítójának, a telepítést végző személynek a neve például éppúgy helynévvé válhat metonimikus áttétellel, mint — ritkábban bár — a hellyel valamilyen más jellegű kapcsolatban lévő személyé (pl. tisztségviselőé). Ezekre a lehetséges névadási motivációkra, s közte a birtokviszony kiemelt szerepére gyakran történik utalás a helynévtörténeti szakirodalomban (lásd pl. SZABÓ T. A. 1940a: 81, BENKŐ 1947: 35, 1967b: 386–7, KÁZMÉR 1957: 43, SZABÓ I. 1966: 136, SOLYMOSI 1972: 182, KRISTÓ 1976: 10, 2005: 124, DÉNES 1980: 463, KISS L. 1992/1999: 56, 1995/1999: 199, 1996a/1999: 100, 1996b/1999: 108, 1997: 177, FARKAS 2008: 54–5 stb.). HOFFMANN ISTVÁN nemrégiben szintén arra figyelmeztetett, hogy a személy és a hely közötti kapcsolatot távolról sem lehet a birtoklás fogalmi viszonyára leszűkíteni, mivel személy és hely között a fogalmi érintkezés igen sokféle módon megvalósulhat (pl. hely és lakója, hely és használója, hely, ahol az illető személlyel történt valamilyen esemény stb. kapcsolattal). A tényleges összefüggés ráadásul csak igen ritka és szerencsés esetben tárható fel (2014: 9).

A névadás névszociológiai hátteréről többnyire ma is az az általános felfogás, hogy a nevek létrehozása a régi korokban alapvetően népi nyelvi jellegű, kollektív tevékenységként képzelhető el (vö. pl. LŐRINCZE 1947: 23, BÁRCZI 1958a: 146, MEZŐ 1982: 34, 42), a helyneveket az adott helyen, legfőképpen is annak a környezetében élők adják, nem tudatos, hanem ösztönös nyelvi művelet megnyilvánulásaképpen (vö. pl. SZABÓ T. A. 1940a: 81, KNIEZSA 1942: 124, BÁRCZI 1958a: 146, MOÓR 1970: 45, MARKÓ 1970: 86–7, SOLYMOSI 1972: 189, KRISTÓ 1976: 9, KÁLMÁN B. 1978: 172–4). Ezzel a felfogással szemben — s elsősorban éppen

a személynévi helynévadással összefüggésben — újabban merült fel az a névelméleti megalapozottságú gondolat, hogy a birtokosok maguk is tevékeny szerepet játszhattak birtokaiknak — a gyakran saját magukról történő — elnevezésében (vö. ehhez HOFFMANN 2005: 121–3, 2014). Ehhez kapcsolhatóan KRISTÓ GYULA is említ néhány jellemző példát olyan esetre, amikor az oklevelek szövegéből kiderül, hogy konkrétan maga a birtokos ragaszkodott ahhoz, hogy a birtok a nevét viselje (1976: 13–4, 1981: 102). A 15. században *Ool* birtokot például egy *Mihály* nevű familiáris *Mihályfalvá*-nak nevezte el: 1437 k.: quidem familiaris (…), *Michael* nomine, predictam possessionem *Myhalfalua* tunc habitatoribus destitutem populis decorari et hoc nomine *Myhalfalua* appellari fecisset (Cs. 2: 742). De hasonló tudatos névadást tapasztalunk Parabuch ispán már korábban is idézett esete kapcsán is, amikor V. István ifjabb király 1266-ban több földet (1266/1300: *Temerken, Fulgudus, Wonuz,* JAKUBOVICH–PAIS 1929: 121–2) a kun Parabuch comes adott, s a földeket *Parabuch*-nak rendelte nevezni, ám az új elnevezés végül is nem honosodott meg (vö. Gy. 1: 187, 857, 877). Ilyen, a birtokosoktól induló névadási aktusokat máshonnan is idézhetünk (lásd ehhez pl. SZABÓ I. 1966: 133, KRISTÓ 1976: 13–4, MEZŐ 1982: 31–3, TÓTH V. 2009b: 179–80), s ezek fényében teljesen indokoltnak tarthatjuk MEZŐ ANDRÁS óvatosan (és elsősorban a névvándorlások, valamint az ezzel összefüggésbe hozott helynévi mononímia ügyében) megfogalmazott kijelentését, hogy tudniillik „Nem szabad mereven felfogni azt a tételt, hogy a helységnevet mindig a környező lakosság adja.” (1985: 28). A településnév-adás névszociológiai helyzetének megítélésében a településtörténeti vonatkozások sem hagyhatók figyelmen kívül, s ebből a szempontból nagy jelentősége van annak a körülménynek, hogy a 10–11. században a gyér népsűrűség és a települések nagyobb fokú zártsága miatt a névadó környezetnek eleve jóval kisebb szerepét tételezhetjük fel (KRISTÓ 1976: 9, lásd még HOFFMANN 2005: 123).

Az általános névelméleti megfontolások mellett a támogató példák sokaságát szolgáltatják a tudatos névadás igazolására a telepítő kenézük nevét viselő falvak (KISS L. 1992a, SEBESTYÉN ZS. 2010a: 5–7, 2010b). Noha ezek az elnevezések rendre személynévvel összetett, *-falva* utótagú névstruktúrában öltenek testet (pl. *Barbfalva, Dragabártfalva, Kenderesfalva, Maszárfalva, Sándorfalva* stb.), ez a strukturális kérdés a névadási aktus tudatosságát nyilvánvalóan nem érinti. A valamely személyhez köthető tudatos névadás bizonyára nem volt ritka az ómagyar korban, sőt talán nem túlzott merészség azt feltételezni, hogy éppenséggel ez lehetett a szokásosabb gyakorlat. RÁCZ ANITA az efféle tudatos névadási aktus jellemző alapeseteinek egyrészt azt tekintette, hogy a király birtokadományozáskor „hatalmi szóval eltörölhette a korábban használatban lévő nevet, s megadhatta az új név formáját”, másrészt pedig azt, hogy „a feudális harcokban győztes fél az erőszakkal megszerzett birtokon élt a névadás jogával” (2006: 13). Ezeken túl feltétlenül utalnunk kell még a fent említett speciális, a telepítést végző személyekkel

összefüggésbe hozható elnevezési gyakorlatra is, amelyre azonban alább, az összetett névstruktúrákkal foglalkozó fejezetben térek ki részletesebben. Azt is megjegyzem továbbá, hogy megítélésem szerint a személyről történő elnevezések mögött az ómagyar kor időszakában többnyire minden bizonnyal tudatos, az egyén érdekeit előtérbe helyező névadást gyaníthatunk.

Azt ugyanakkor, hogy a formáns nélküli személynévi helynevek keletkezését magyarázó körülmények, s ezzel összefüggésben a hely és a névadó személy kapcsolata nem szűkíthető le (vagy más irányból közelítve: nem általánosítható) a birtokosnak mint névadónak a tudatos névalkotási tevékenységére, több tényező is mutatja. Ezek egyikét egy konkrét helynév tanulságos példáján keresztül mutatom be. A Veszprém megyei Tapolcafő településbe olvadt Döbrés középkori falu egyik határrésze a *Bogács* nevet viseli. Ez az elnevezés a 19. század elejétől tűnik fel az iratokban, és azt követően folyamatosan adatolható mindmáig. A település személynévrendszerében a *Bogács* név szintén előfordul: 1525-ben tűnik fel családnévi funkcióban, s a 17. század közepéig adatolható a forrásokban. A kronológiai viszonyaik tehát azt tanúsítják, hogy a *Bogács* helynév másfél évszázaddal azután jelenik meg, hogy a névrendszerből a *Bogács* családnév kihullott. Az adatolás véletlenszerűségére mint magyarázó tényezőre itt aligha gondolhatunk, mivel a terület korábban is gyakran megjelenik a különböző célú iratokban, de más megnevezéssel. Mindez tehát azt valószínűsíti, hogy a *Bogács* helynévnek a 18–19. század fordulóján való feltűnése nagyjából a névforma keletkezésének idejét is jelzi egyúttal. Az itt tárgyalt névszociológiai-pragmatikai kérdések kapcsán ez a körülmény azért bír nagy jelentőséggel, mert azt jelzi, hogy a *Bogács* határrésznév azt követően jelent meg a település helynevei között, hogy az alapjául szolgáló családnév eltűnt a környék névrendszeréből. A személynév és a helynév viszonyát értékelve ez pedig bizonyosságot nyújt arról, hogy nemcsak a birtokos és a birtokrész szoros kapcsolata következményeként jöhetnek létre a formáns nélküli személynévi helynevek (ahogyan ezt hagyományosan értelmezni szokás), hanem akár a birtoklás megszűnése, az adott személynévi lexémának a névrendszerből való kiesése következtében is (lásd mindehhez HOFFMANN 2014). Az ilyen újabb kori (de különösen a kortárs) névhasználat jellegzetességeinek a megismerése azért is lehet nagyon hasznos, mert a belőle leszűrhető tanulságok eredményesen használhatók fel a történeti, az ómagyar kori személynévi helynévadás magyarázatában is. Ehhez pedig az a korábban hangsúlyozott ismeretünk ad kellő alapot, hogy a névadás és névhasználat alapvonásai hosszabb időtávlatban is lényegi változatlanságot mutatnak (vö. HOFFMANN i. m.).

Arra vonatkozóan, hogy a személynévi helynévadás szemantikai modelljei nem korlátozódnak a birtokosi viszonyra, azok az Árpád-kori példák is hiteles tanúk lehetnek, amelyek a településnek a nevét kölcsönző személy társadalmi helyzetéről is árulkodnak. A szigetközi *Vének,* illetve a Komárom megyei *Tömörd* nevének keletkezési körülményeit a pannonhalmi apátság javainak 1093. évi összeírása a

következőképpen tárja elénk: Duodecimum praedium est, quod a *colono* nomen sibi accepit *tumurdi;* Octauum praedium est, quod a *colono* accepit uocabulum *uueinic* (PRT. 1: 591). Mindkét település tehát — ha hinni lehet az oklevél szövegének és az általa képviselt kortárs „emlékezetnek”[16] — alacsonyabb társadalmi jogállású személyről, colonusról kapta a nevét (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 5, KRISTÓ 1976: 18, 21, 31, 2000: 16, 2005: 122–3, KISS L. 1995/1999: 199). Ilyen társadalmi helyzetű névadó személyeket KRISTÓ más településnevekkel kapcsolatban is elképzelhetőnek tart (1976: 31), ám a felhozott példák az álláspontja alátámasztására megítélésem szerint meglehetősen csekély bizonyságul szolgálhatnak. Ha némely esetben elő is fordulhattak ilyen névadási helyzetek, ezek aligha képviselnek a szórványosnál gyakoribb arányszámot, és inkább tekinthetők egyedi, kivételes eseteknek. A létezésükre mindenesetre érdemes figyelmet fordítanunk akkor, amikor a személynévi névadás körülményeit, pragmatikai tényezőit igyekszünk tisztázni.

A szokásosnak, tipikusnak tekinthető névadási helyzettől — attól tehát, hogy a kérdéses település (vagy általánosabban hely) birtokosa tudatos névadási aktus révén s a mentális térképének jellegzetes névmintáit felhasználva a saját nevét adja az általa birtokolt denotátumnak — a konkrét névadási szituáció nemcsak abban a tekintetben térhet el, hogy a névadó személy nem birtokosi viszonyban áll az illető hellyel, hanem abban is, hogy adott esetben éppenséggel a birtoklás megszűnése is motiválhatta az efféle névadást. Erre láttunk példát az újabb kori névhasználatból a *Bogács* esetében, de ezzel összefüggésben idézhető fel az a személyeskedésbe hajló éles hangú vita is, ami KRISTÓ GYULA és MAKKAI LÁSZLÓ között zajlott le. A vitához az adta meg az alapot, hogy KRISTÓ — *Taksony* falu példájára hivatkozva, ahol a névadáshoz az szolgált motivációul, hogy ott nyugszik Taksony pogány módon eltemetve (1976: 19, 34–5, 37, 1981: 101) — a puszta személynévi helynevek keletkezési körülményeit illetően elképzelhetőnek tartotta azt is, hogy egyes esetekben az adott személyről való elnevezés a névadó halála után következett be (1976: 35). MAKKAI ezt a „bizarr gondolatmenet”-et, „morbid helynév-keletkezési elméletet”, amely a puszta személyneves helyneveket a névadók síremlékeinek tekinti, határozottan elutasította (1979: 99–100), és visszatért a MELICH által hangoztatott alaptételhez (1925–1929: 78–9), miszerint az

[16] *Tömörd* falura az első említést hamis oklevélből, a pannonhalmi apátság 1002. évi alapítóleveléből, annak meglehetősen gyanús hitelű záradékából ismerjük (+1002: *villa Temirdi,* PRT. 1: 590, majd lásd még +1101 [1005 k./XII.], DHA. 1: 41). KRISTÓ GYULA ezt a körülményt is mérlegelve mégis úgy véli, hogy az alapítólevél tanúsága alapján a település névadójának az ezredforduló körül kellett élnie. Amennyiben ez a felvetés helytálló (s nem engedünk teret az oklevél hamis volta ébresztette jogos kételyeinknek), a település 1002. évi első említése és a rá vonatkozó, 1093-ból származó névmagyarázat között tátongó több mint 90 év fényében nem feltétlenül gondolhatunk arra, hogy a korabeli névtudat minden tekintetben hűen emlékezett a névadás körülményeire.

ilyen elnevezések csakis a névadók életében keletkezhettek. Ebben a kérdésben — a fenti támogató érveket szem előtt tartva — KRISTÓ konklúziójával kell egyetértenünk, aki azzal zárta le a maga részéről a vitát, hogy ismét kiemelte, a névadók életében való keletkezést mint alapjában helyes elvet nem szabad „vaskövetkezetességgel érvényesülő törvényként kezelni", ugyanis nyilvánvaló adatok igazolják, hogy ilyen elnevezések a helynévben szereplő személy halála után is keletkezhettek (1976: 20, 1980: 251).

A funkcionális nyelvfelfogás szemlélete szerint a formájukat tekintve azonos helynévszerkezetek mögött is többféle szemantikai modell állhat, s ezek tipizálását a névmodellek segítségével és a kortárs névadási-névhasználati helyzetek jellegzetességeire hagyatkozva elvégezhetjük ugyan, ám a történeti helynévadatok kapcsán a konkrét reális névadási motiváció feltárására a legtöbb esetben nyilvánvalóan kevésbé lehet esélyünk, s e téren leginkább lehetőségek felvillantására korlátozódhatnak a céljaink. E lehetőségek között azonban — éppen a jelenkori névadási helyzetek ismerete révén — némelyeket valószínűbbnek, míg másokat perifériku sabbnak értékelhetünk.

2. A formáns nélküli személynévi helynévadás kognitív tényezőire az e kategóriába tartozó helynevek funkcionális jellemzőit a középpontba állítva igyekszem kitérni. A legfontosabb megválaszolandó kérdés ezzel összefüggésben megítélésem szerint az lehet, hogy milyen névszociológiai státuszszal rendelkezhettek az ómagyar korban a személynévvel alakilag egybeeső helynevek. Az erre — tulajdonképpen két irányból közelítve — adható válasz ugyanis segítheti a formáns nélküli helynévadás kognitív mechanizmusának pontosabb megértését.

A névadás végső oka általában az ember kommunikációs szükséglete, s a mindenkori névszükségletet az adott helyzetben felmerülő kommunikációs igények határozzák meg (vö. HOFFMANN 2005: 120). Ez a nemzetközi szakirodalomban ma már általános érvénnyel elfogadott alaptétel, amely a hazai névelméleti felfogásban csak az utóbbi időben kezdett gyökeret ereszteni, az itt kifejtettek szempontjából azért érdemel nagyobb figyelmet, mert ez lehet az egyik olyan kiindulópont, ahonnan az ómagyar kori személynévi helynévadás funkcionális természetét is megközelíthetjük. A másik körülmény pedig, amire ennek kapcsán figyelemmel kell lennünk, maguknak a névadatokat tartalmazó forrásoknak, vagyis a középkori okleveleknek a szerepkörével áll összefüggésben.

A középkorban az oklevelek az érdekérvényesítés fontos írásbeli színterét képviselték, ezért nem ritkán találunk bennük olyan utalásokat, amelyek a névadásra közvetlen vagy közvetett információkat szolgáltatnak. Nem meglepő, hogy a korabeli névadási helyzetről a legtöbb efféle ismeretet éppen a személyekről elnevezett települések kapcsán találjuk a forrásokban, hiszen a nevek létrehozásában az egyéni érdekek érvényesülését, illetve a tudatosságot talán itt láthatjuk a legerősebben megnyilvánulni. A korábbiakban már utaltam arra, hogy a birtokviszo-

nyok kialakulásának és megszilárdulásának időszakában, évszázadokig a szóbeli és az írásbeli kultúra határmezsgyéjén állva milyen meghatározó szerepe volt a földbirtoklás kifejezésében a megnevezésnek. A birtokos személynevével megegyező helynév ugyanis az adott névközösség életében egyérteműen jelezte, és hosszú időn át fenntartotta a személy és a hely szoros összetartozásának tudatát (vö. HOFFMANN 2005: 122).

A történettudományi szakirodalomban GYÖRFFY GYÖRGY fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy a középkorban valamely javadalom neve önmagában is a birtoklás jogcíme lehetett (1970b: 200, 1972: 286). Ezt az elképzelést KRISTÓ GYULA nem fogadta el, szerinte ugyanis a név birtokjogot nem igazolhat, minthogy „semmi nyom sincs arra a XI. századból (sőt tulajdonképpen még a későbbiekből se igen […]), hogy egy javadalom neve *önmagában* a birtoklás jogcíme lett volna" (1976: 30, lásd még 17–8, illetve SOLYMOSI 1972: 183). GYÖRFFY azon vélekedésével, miszerint a tanúk egy-egy eljárás során tudták, hogy a birtokot a birtokos nevéről nevezik, s ezáltal a birtoknév alapján következtetni lehetett a birtokosra (1970c: 199–200, 1972: 317), SOLYMOSI ugyancsak nem ért egyet. Nem tartja valószínűnek ugyanis, hogy az Árpádok hatalmi berendezkedésének katonai, politikai eszközökkel történő megteremtésekor valamely birtok birtoklásának tényét a tanúk helynévadásban való jártassága alapján döntötték volna el, minthogy ilyenre későbbről sincsenek ismereteink. A tanúknak, a vitás birtok szomszédosainak voltaképpen semmi szükségük sem volt arra, hogy a birtoknév alapján következtessenek a birtokosra, hiszen maguk és elődeik tapasztalatai alapján közvetlenül ismerték az adott területet, és pontosan tudták, ki bírja az illető birtokot évtizedek óta (1972: 183).

KRISTÓ és SOLYMOSI kritikája az oklevélkiadás rendszeressé válásának időszakára nézve jogos lehet, de az azt megelőző időkre vonatkozóan — s ezt éppen a forrásokban feltűnő nagy számú személynévi helynév tanúsíthatja — nem vethető el GYÖRFFY álláspontja sem (vö. még ehhez HOFFMANN 2005: 122). A helynév sajátos birtokjogi státuszát valló felfogás mellett szólnak azok az oklevélszövegek is, amelyekben egyes személynevek nem helynévi elemként ugyan, de szerepüket tekintve végeredményben helyjelölő, lokális azonosító funkcióban állnak: pl. 1121/1420: inde usque ad *terminum Wissezlou comitis* (KRISTÓ 1976: 38, itt további példák is találhatók; vö. még PAPP LÁSZLÓ 1961: 331). Az sem szokatlan továbbá, hogy határjárások alkalmával a szomszéd faluhoz érve annak nem a tényleges nevét adják meg a határjárók, hanem helyette a birtokos nevével azonosítják azt. Ez történt például a Gömör megyei *Noak* 1295. évi határjárása alkalmával is: amidőn ugyanis a leírás a szomszédos Kovácsi település határához ért, arra nem *Kovácsi*-ként, hanem *Böjte földje*-ként utalt a szöveg (1295/1315: *terra Buhthe*, CD. 7/5: 529, Gy. 2: 530, DÉNES 1980: 463, 2013: 130–4).

Abban igazat adhatunk ugyan KRISTÓ GYULÁnak, hogy a helynévadást más tényezők irányítják, mint a társadalom életét, s ennél fogva a helynevek társadalmi

determináltsága sokkal kisebb (1976: 14), azt is látnunk kell azonban, hogy a bizonyos társadalmi rétegek igényeit, legfőképpen a birtokosok (vagy más névtípust megidézve: az egyház) érdekeit a helynévadás ragyogóan ki tudta szolgálni. Mi sem igazolhatja ezt az összefüggést hitelt érdemlőbben, mint Anonymus immáron sokadszor megidézett gesztája s benne a Névtelen helynevekből kreált személyneveinek sokasága. Amennyiben ugyanis Anonymus korában nem lett volna bevett gyakorlat egy-egy előkelő (vagy csupán egy-egy birtokos) részéről az, hogy megszerzett birtokát magáról elnevezze, és már pusztán ezzel az aktussal is mintegy jogot formáljon a földre, valószínűleg gesztaírónk sem fordított volna oly nagy gondot arra, hogy a saját maga által (éppen a helynévanyag felhasználásával) életre keltett hőseit a nevükkel megegyező várakba, földekbe „iktassa be". És vélhetően BENKŐ LORÁND sem kaphatta volna rajta olyan mesterkedéseken, amelyek elsődleges (ám mélyen a szöveg mögé rejtett) célja az volt, hogy saját korának valamilyen szempontból fontos (vagy hozzá közel álló) nemzetségeinek — akár a honfoglalás koráig visszavezetett — birtoklását helynevekkel is alátámassza.[17]

Mindezek fényében, illetőleg a korábban megfogalmazott névelméleti megfontolások alapján én magam azon az álláspontón vagyok, hogy a magyar királyság korai évszázadaiban a személynévi s közte a puszta személynévi helynevek keletkezésének egyik legfőbb inspiráló tényezője a birtoklás tényének rögzítése s ezzel összefüggésben a jogcím érvényesítése lehetett. S történt mindez a magyar nyelv jellegzetes szó- és névalkotási modelljének, a metonímiának a felhasználásával. A jogi írásbeliség fejlődésével párhuzamosan persze a megnevezés efféle jogi funkciója nyilvánvalóan háttérbe szorult, ez azonban nem változtatott azon, hogy a helynévadásban aktív szemantikai és lexikális-morfológiai modell lényegében mindmáig meghatározó maradt. Ennek a hátterében ugyanis — mint már utaltunk rá — alapvetően mentális-kognitív folyamatok állnak: személynek és helynek a kognitív tartományokban való szoros érintkezése.

3.3.6. A puszta személynévi helynévadás és a helynévfajták

A személynévi alapú metonimikus helynévadás az egyes helynévfajták egyedeinek létrehozásából távolról sem egyforma mértékben veszi ki a részét. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ez a névalkotási eljárás elsősorban a műveltségi nevek körében, azon belül is szinte kizárólagosan a településnév-adásban minősül alapvető névkeletkezési modellnek. Ezt a fajta sajátos egyoldalúságot megítélésem szerint a névfajták névszociológiai természetében megfigyelhető alapvető különbségek magyarázhatják meg.

A településnevek létrejöttének névszociológiai körülményei jelentősen eltérnek a természeti nevekétől. A település ugyanis az ember alkotása, s egyben annak is

[17] Anonymus személynévalkotásairól, az érdekérvényesítő törekvéseknek a gesztában tetten érhető eseteiről BENKŐ LORÁND munkáiban (pl. 1998a, 2003a, 2009) bőséggel tájékozódhatunk.

a kifejezője, hogy az ember birtokba vett valamely területet. A település léte mindig valamilyen emberi cselekvést feltételez, s a névadás valójában úgy értékelhető, mint ennek az alkotási folyamatnak a szerves összetevője. Ebből adódóan a településnév-adásban sokkal erőteljesebben jelenik meg a szándékosság és a tudatosság, jobban kifejeződnek az egyéni érdekek, s ezáltal a névadási helyzetnek esetleg több részlete (közte például adott esetben a névadó személye) is megragadható (lásd ehhez HOFFMANN 2005: 122). Egy ilyen névszociológiai jellemzőkkel bíró névfajta esetében pedig érthető, hogy körében a személyről történő elnevezés alapvető névalkotási modellként használatos.

A természeti nevek (hegyek, folyók stb. nevei) körében a tudatos névadásnak közel sincs olyan fontos szerepe, mint a műveltségi neveknél, azaz „a névhasználó közösség a kommunikációs szükségleteit egyszerű név-használatbavétel útján is ki tudja elégíteni" (HOFFMANN i. m. 121). A névadói tudatosság alacsonyabb fokát tükrözheti az is, hogy például vizek, hegyek elnevezési aktusáról, erre utaló bármiféle körülményről még annyira sem esik szó a forrásokban, mint a településnevekkel összefüggésben. A természeti nevekhez mindezek folytán jóval gyakrabban szolgálnak névadási motivációul tulajdonságjegyek, természeti jelenségekkel (pl. növény- és állatvilággal) kapcsolatos tényezők vagy éppen lokális jellemzők. Mindamellett persze ebben a kategóriában sem ismeretlen — noha periférikusnak tűnő helyzete miatt eleve jóval kevesebb figyelmet kapott — a személynévi s azon belül a személynévből formáns nélkül alakult helynevek kategóriája (az ómagyar kori víznevek lehetséges névadási motivációihoz s ezek körében a személyről történő elnevezés gyakoriságához lásd GYŐRFFY 2011, a középkori hegynevekéhez pedig RESZEGI 2011).

A továbbiakban csupán a természeti nevek köréből mutatok be néhány jellegzetes példát e névadási mód illusztrálására, a műveltségi nevek (településnevek) ügyét itt nem érintem, hiszen az eddigiekben főleg ezzel a helynévfajtával foglalkoztam, ahogyan a formáns nélküli helynévadás következő alfejezeteiben is ez áll majd a központi helyen. Azt ugyanakkor, hogy a metonimikus névadás ezen válfaja nem ismeretlen például a hegyek és a folyók megnevezéseként sem, feltétlenül ki kell emelnünk ahhoz, hogy a névtípus jellegzetességeiről minél átfogóbb ismereteink legyenek. Azért is fontos utalni arra, hogy miként jelentkezik a puszta személynévi helynévadás más névfajták esetében, mert a névadási aktus mögött meghúzódó motiváció feltehetően jelentősen különbözhet a településnevek kapcsán azonosított indítékoktól.

A víznevek etimológiai kérdéseit taglalva fejtette ki BENKŐ LORÁND azt a némileg kategorikus álláspontját, amely szerint a személynévi származtatás e helynévfajta esetében nem látszik indokoltnak. „A víznevek szemantikai tipológiája ugyan többféle névadási indukciót is megenged, de e körből — főként a nagyobb vizekre nézve — a személynévi eredet igen nagy valószínűséggel kizárható." (2003a: 136). Később is visszatér munkájában ez a gondolat, akkor azonban már

az egyes víznevek használati körét is előtérbe hozó megszorítás kap nagyobb hangsúlyt, s „általános alapelvvé" szilárdul a felvetés, hogy „személynevekből egyenesen víznevek általában csak apró, helyi ismeretkörű vizek esetében szoktak keletkezni" (i. m. 173), ráadásul ezek is jobbára településnévi közvetítéssel (i. m. 175, lásd még ehhez KÁLMÁN B. 1979: 300, 302 is).

GYŐRFFY ERZSÉBET a közelmúltban monografikus feldolgozást szentelt a korai ómagyar kor folyóvízneveinek, s e munkában a formáns nélküli személynévi névadás esetei is feltűnnek, ráadásul nem is olyan csekély arányban, mint azt az előzményirodalom bemutatta (2011: 61, 123). Jó eséllyel személynévi metonímia hívta életre például a *Milos* (1228/1278: *Milos,* Gy. 3: 326, 373; vö. 1221/1550: *Milos* szn., Gy. 1: 137, ÁSz. 552), a *Pacsa* (1291: *Pacha,* Gy. 2: 457, 541, 543; vö. 1274: *Pacha* szn., Sztp. 2/2–3: 93, ÁSz. 610), a *Sülye* (1269//18.: *Sula,* Gy. 4: 210, 298; vö. 1221/1550: *Sula* szn., ÁSz 734) stb. vízneveket (i. m. 61). A névadás mögötti pontos funkcionális-szemantikai tartalom feltárására a szerző forrásbeli információk híján nem vállalkozhatott, arra azonban utalt, hogy névadási indítékként többféle eshetőséggel is számolhatunk, sőt ezek között — általános névtörténeti ismereteink alapján — bizonyos valószínűségi fokozatok felállítására is lehet némi esélyünk: leginkább talán a névben szereplő személy birtokán folyhatott keresztül az azonos névvel megjelölt vízfolyás, esetleg az illető személy halászójog birtokosa lehetett a vízen, de az is elképzelhető, hogy ott történhetett vele valamilyen esemény stb. (i. m. 123).[18]

Hegyek, kiemelkedések vagy azok részei esetében még nehezebb a puszta személynévi névadás motivációs hátterét felderíteni. Ebben a kérdésben RESZEGI KATALIN álláspontját érdemes idéznünk, aki a középkori Magyaroszág hegyneveinek névrendszertani összefüggéseit bemutató munkájában e névfajta egyedei kapcsán kevésbé tekintette megalapozottnak a személynévi alapú metonímia feltételezését, mint a településnevek esetében, s arra figyelmeztetett, hogy a *Bakony* (1193: *Bokon,* Gy. 2: 322, 357, 395; vö. +1086: *Bokon* szn., DHA. 1: 253, CAH. 25, ÁSz. 138), *Balya* (1252: *Bala,* Gy. 2: 207, 223, 288; vö. 1255: *Bala* szn., CDES. 2: 328, ÁSz. 84), *Damján* (1332>1520 k.: *Damyan,* Gy. 1: 179; vö. 1138/1329: *Damian* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 234), *Vecel* (1252/1758: *Vecul,* Gy. 2: 202; vö. 1138/1329: *Weicel* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 798) stb. személynévvel azonos alakú hegyneveket látva nem árt számolni a személynév > településnév > hegynév többszörös névátvitel lehetőségével (2011: 18, 165, lásd még 2006: 164–5, 170, 11. lábjegyzet is). A többszörös metonimikus névátvitel gondolatát korábban KÁLMÁN BÉLA is felvetette a FNESz.-ről írt ismertetésében, ki-

[18] Megjegyzem, hogy a halászóhelyek nem ritkán vették nevüket személyekről (nyilván a halászati jog birtokosának nevéről) már a legkorábbi időktől kezdődően; vö. 1055: *opoudi, lopdi,* sőt talán *ursa* (HOFFMANN 2006: 79–80, 2010a: 228).

fogásolva KISS LAJOS eljárását, aki szerinte kellő bizonyíték nélkül ítélt hegyneveket puszta személynévi eredetűeknek (1979: 300–3).

A helynévfajták és a formáns nélküli személynévi helynevek legfőbb tanulságaként azt kell kiemelnünk, hogy noha e névadási mód minden kétség kívül a településnevek létrehozásában töltött be a középkor évszázadaiban messze a legaktívabban szerepet, ezt a körülményt nem szabad kizárólagosnak tekintenünk. Az itt említett adatok csupán a víznevek és a hegynevek köréből idéztek ugyan fel példákat, valójában azonban bármely helynévfajtába tartozóan találhatunk — eltérő gyakorisággal persze — puszta személynévi helynévstruktúrákat. Az is kétségtelen mindamellett, hogy az ilyen névszerkezetek motivációs, szemantikai háttere a legegyértelműbben a településnevek esetében ragadható meg.

3.3.7. A személynévfajták jelentkezése a puszta személynévi helynevekben

A személynévi helynevek általános elméleti kérdéseit taglalva szóltunk arról, hogy az egyes személynévfajták milyen gyakorisággal, milyen kronológiai eloszlást mutatva vettek részt a helynévadásban. Ebben az alfejezetben a személynévi helynévadás kapcsán általában tapasztaltakat szembesítjük speciálisan a személynévből formáns nélkül alakult helynevek ez irányú tanulságaival. Az alább következő vizsgálati eredmények újabb támogatást nyújthatnak ahhoz a korábbi megfigyelésünkhöz is, amely az egyes személynevek használati gyakorisága és a személynévi helynévstruktúrák között szoros összefüggést mutatott ki.

Abban, hogy a formáns nélküli személynévi helynevekhez, illetőleg általában a személynévi helynevekhez milyen személynévfajták szolgálnak alapul, lényegében nem látunk eltérést: az egyes személynévfajták e speciális helynévtípus kapcsán is nagyjából hasonló arányokkal jellemezhetők, mint amit a személynévi helyneveknél általában tapasztalhattunk (lásd ehhez a 3.1.3. fejezetben a 15. ábrát). Ha azonban ezt az egységesnek tűnő képet tovább elemezzük, és az egyes személynévfajták mélyebb rétegeiben vizsgálódunk, lényeges és igen árulkodó különbségekre bukkanhatunk. Ezek közül az eltérések közül e helyütt a két legfontosabbra igyekszem rámutatni.

Mindenekelőtt azonban néhány példával illusztrálom az egyes személynévfajták részvételét a formáns nélküli személynévi helynévadásban. E körbe tartozó elnevezéseket a korábbiakban, a személynévi helynevek általános sajátosságait taglalva is említettem ugyan, de ott névstruktúráktól függetlenül kerültek elő az egyes névadatok. Az alábbi rövid áttekintésben szereplő példákat viszont csakis a személynévi alapszóval azonos alakú helynevek köréből válogattam.

Sajátosságjelölő személynevekből keletkeztek például a *Balog* (1086: *Bolug,* arb., Gy. 2: 603, Győr vm.; vö. 1284: *Balogh* szn., H. 7: 194, ÁSz. 86), *Bő* (1232: *Beu,* t., Gy. 1: 850, Csanád vm.; vö. 1295/1334: de genere *Beu,* Sztp. 2/4: 140, ÁSz. 121), *Medve* (+1252/[1270]: *Medwe,* v., Gy. 2: 608, Győr vm.; vö. 1138/1329: *Medue* szn., SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 533), *Néma* (1220/1550:

Nema, Gy. 2: 611, Győr vm.; vö. 1270–1277: *Nema* szn., Gy. 4: 476, ÁSz. 579), *Pogány* (1181: *Pagan,* v., Gy. 1: 370, Baranya vm.; vö. 1211: *Pagan* szn., PRT. 10: 507, ÁSz. 610), *Pünkösd* (1256>1344: *Pynkusd,* stag., Gy. 3: 137, Heves vm.; vö. 1239: *Pincusd* szn., Sztp. 1: 192, ÁSz. 640), *Z(s)engő* (1156: *Sengeu,* Gy. 1: 489, Bars vm.; vö. 1156: *Sengeu* szn., CDES. 1: 79, ÁSz. 707)[19] stb. helynevek. Nexusjelölő személynévfajta, nemzetségnév szolgált alapul a *Szemere* ([1237–40]: *Scemere,* v., Gy. 2: 625, Győr vm.; vö. 1281: de genere *Scemere,* Gy. 3: 455, ÁSz. 845–6), *Vezekény* (1240: *Vezekyn,* Gy. 1: 485, Bars vm.; vö. 1264: de genere *Wezeken,* UB. 1: 306, ÁSz. 805) stb. településnevekhez; különböző funkciójú nevekből alakult személynévszerkezetre épülnek viszont a *Tótracló* (+1262/[XIV.]: *Tot rachlo,* Gy. 1: 113, 158, Abaúj vm.; vö. TÓTH V. 2001b: 150) vagy a *Hétúr* (1332: *Heethur,* p., Gy. 3: 553, Küküllő vm.) elnevezések.[20]

Megszakítva az illusztráló példák bemutatását itt kell utalnunk a nemzetségnévi eredetű helynevekre vonatkozóan arra a körülményre, amelyre BENKŐ LORÁND mutatott rá — a fenti kijelentésnek egyébként éppen ellentmondó — *Szovárd* nemzetségnév kapcsán, hogy tudniillik alig ismerünk olyan nemzetségnevet, amelynek ne lennének helynévi megfelelői (2009: 68). Ehhez azt a nem lényegtelen megfigyelést is hozzáfűzhetjük, hogy a nemzetségnévi lexémák szinte kizárólagosan metonimikus névadással alakultak helynévvé, más (elsődleges) helynévstruktúrában éppen olyan szokatlanok, mint a törzsnévi lexémák. (E kijelentést igazoló további példákhoz lásd még BENKŐ 1947: 10, 12, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1974: 4, JUHÁSZ 1981: 258 is.) A nemzetségnév és helynév szoros viszonyát s az előbbinek a (többnyire referáló) előzményszemélynevekkel való szerves, genetikus összefüggését Anonymus gesztája ugyancsak messzemenően alátámasztja. P mester ugyanis nemcsak honfoglaló vezéreket kreált helynévi ismeretei alapján honfoglalástörténete hitelesítésének céljából, hanem nemzetségneveket is: *Baracska, Maglód* nemzetségekről például nem tudunk, ezek minden bizonnyal az ő ta-

[19] A *Zsenge ~ Zsengő* személynevet KISS LAJOS (FNESz.) és DÉNES GYÖRGY (1980) egyaránt a *zsenge* 'elsőszülött gyermek' származékának tartja (lásd még TÓTH V. 2001b: 251).

[20] A *Hétúr, Barátúr* (1332–35: *Baratur,* Gy. 1: 281, Baranya vm.), *Apátúr* (+1093: *Apathur,* Cs. 3: 29, Zala vm.) típusú egyrészes metonimikus névformák sajátos altípusát alkotják a személynévi alapszóból formáns nélkül keletkezett helynevek kategóriájának, hiszen az adott személynévi lexéma (vagy adott esetben méltóságnévi szerepű nyelvi elem) az *úr* cím- vagy rangjelzővel együtt szolgált alapul a metonimikus névátvitelhez. KRISTÓ GYULA egyáltalán nem tekintette ritkának, hogy az Árpád-korban egy-egy személy nevéhez az *úr* minősítés hozzátapadt. A fenti példákon túl ilyen névszerkezetet sejt a személyjelölő funkcióban álló *Gyánúr* (1271/1272: *Gianur,* ÁÚO. 3: 249, ÁSz. 336) és *Mérkúr* (1292: Vencezlaus filius *Gyanur* … item Iacobus filius *Myrkur* de genere Gatal, UB. 2: 272, ÁSz. 554) adatok mögött is, s ezek analógiájára aztán e körhöz tartozónak ítéli az *Örsúr* (1249: de genere *Wrsur,* H. 6: 51, ÁSz. 784) nemzetségnevet is (1991: 388–9). Még ha esetleg az említett példák mindegyike nem is feltétlenül azonosítható ilyen lexikális szerkezetként, a jelenség minden kétséget kizáróan létezett a régiségben.

lálmányai. A helynévi megfelelés, összefüggés a munkában persze ott sem hiányzik, ahol a saját korában szereplő nemzetségeket (pl. *Kalán, Tomaj*) szerepelteti (vö. BENKŐ 1998a: 24–6). A valamely nemzetségnévvel azonos helynevek (településnevek) esetében ugyanakkor gyakran lehetetlen megítélni, hogy azok ténylegesen a nemzetség nevéből származnak-e, vagy pedig abból az előzményszemélynévből (az egykori nemzetségalapító ős nevéből), amely a nemzetségnévhez is alapul szolgált.

A referáló funkciójú személyneveknek valamennyi nyelvi-etimológiai rétege megtalálható a metonimikus személynévi helynévadás példái között. Törökségi eredetű személynevet gyaníthatunk például a *Csákány* (1276: *Chakan,* p., Gy. 1: 75, Abaúj vm.; vö. 1255: *Chakan* szn., Sztp. 1: 176, ÁSz. 176), *Kolbász* (1292: *Colbaz,* p., t., Gy. 1: 452, Bars vm.; vö. 1459: *Kolbaz* szn., FNESz.), *Kotormán* (1347: *Koturman,* Iványi 2: 25, Bodrog vm.; vö. 1255: *Kotormano* szn., H. 7: 48–9, ÁSz. 451) helynevekben; szláv személynévre megy vissza a *Derecske* ([1291–94]: *Derekce,* Gy. 1: 613, Bihar vm.; vö. szl **Drugča* vagy **Drugša* szn., FNESz), *Dorog* ([1291–94]: *Drug,* v., Gy. 1: 617, Bihar vm.; vö. 1219/1550: *Drug* szn., Gy. 1: 512, ÁSz. 260), *Rendve* (1297/1412: *Rendwe,* Gy. 1: 468, Bars vm.; vö. cseh *Řědivoj* szn., le. *Rzędiwoj* szn., FNESz.) stb. névforma; német eredetű személynévből keletkezett a *Hedre* (1215/1550: *Cheydreh,* v. Gy. 1: 624, Bihar vm.; vö. 1210: *Heidrich* szn., Gy. 2: 601, ÁSz. 372), *Lampert* ([1264 k.]: *Lompert,* Gy. 1: 532, Bereg vm.; vö. 1138/1329: *Lampert* szn., SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 481), *Pécel* (1308: *Pecel,* Gy. 1: 229, Bács vm.; vö. 1152: Evstachi(us) fili(us) *Pecli,* Sztp. 1: 29, ÁSz. 638) stb. elnevezés; latin személynév szolgált alapul az *Adorján* (1271/1360: *Adryan,* p., Gy. 1: 704, Bodrog vm.; vö. 1138/1329: *Adrian* szn., SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 47), *Dienes* (1255/1300 k.: *Dyenus,* p., Gy. 1: 613, Bihar vm.; vö. 1138/1329: *Dienis* szn., SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 250), *Kozma* (1270/1272: *Kosma,* t., Gy. 1: 114, Abaúj vm; vö. 1134: *Cosma* szn., DHA. 1: 261, CAH. 45, ÁSz. 222) stb. nevekhez; és újlatin nyelvi eredetet mutatnak végül a *Gyán* (1213/1550: *Gyan,* Gy. 1: 620, Bihar vm.), *Rubin* (1336: *Rubyn,* p., A. 3: 247, Bihar vm.; vö. 1238/1238: *Rubin* szn., UB. 1: 184–5, ÁSz. 682) helynevek személynévi lexémái.

Általánosabban a személynévi helynevek és szűkebben a formáns nélküli személynévi helynevek viszonyrendszerében is a referáló nevekből alakult névstruktúrák tekinthetők a meghatározónak: a személynévi helyneveknek a bő kétharmadához, a formáns nélküli személynévi helyneveknek pedig közel a 70%-ához e személynévfajta egyedei szolgáltatták az alapszót. Figyelmünket a referáló nevek nyelvi-etimológiai csoportjaira összpontosítva ugyanakkor a következő ábrán látható jellegzetes különbségeket regisztrálhatjuk. A 27. ábrán látható összevetéshez egyrészt a valamilyen névformánssal (képzéssel vagy összetétellel) alakult személynévi helynevek arányait (1. diagram), másrészt pedig a formáns nélküli személynévi helynevek számadatait (2. diagram) vettem figyelembe.

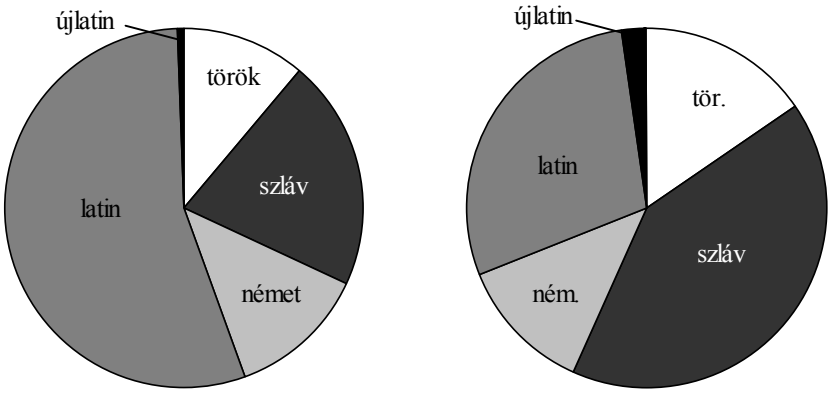

Névformánssal alakult helynevek *Formáns nélkül alakult helynevek*

27. ábra. *A referáló személynévfajtát tartalmazó helynevek személynévi összetevőinek nyelvi eredetbeli rétegei.*

A két korpusz helynevei között a legnyilvánvalóbb eltérést az egyházi latin eredetű személynévi alapszót tartalmazó névformák arányaiban érzékelhetjük. Amíg ez a névréteg a képzéssel és összetétellel alakult személynévi helyneveket tekintve 55%-os gyakoriságot képvisel, a formáns nélküli személynévi helynevekhez 29%-ban szolgált alapul. Ez persze összességében még mindig magas aránynak minősül, de a névformánsokkal alakult nevekhez képest mutatkozó bő 25%-os eltérés feltétlenül magyarázatot kíván. Az is egyértelmű, hogy az ezen a „rovaton" hiányként jelentkező névmennyiség lényegében a szláv eredetű személynévi alapszóra visszavezethető formáns nélküli személynévi helynevek körében tűnik fel többletként: ez a névréteg ugyanis a képzéssel és összetétellel alakult személynévi helynevek létrehozásához 21%-ban járult hozzá, a metonimikus névadás kiinduló személynévalakjai között viszont kétszer ilyen gyakran, 42%-ban szerepelnek szláv eredetű személynevek. A német és az újlatin személynévi alapszó tekintetében különösebb eltérés nem mutatkozik a formánssal vagy anélkül megvalósuló személynévi gyökerű névadás terén (az előbbi 12,5% és 12%-os, az utóbbi pedig minimális, 0,5% és 2%-os megterheltséget mutat az egyes szerkezeti típusokban), a török eredetű személynevek viszont arányaikban szintén gyakrabban vesznek részt metonimikus személynévi névadásban (15%), mint a helynévképzésben és az összetételben (11%).

Megítélésem szerint ezek a jellegzetes különbségek a személynevek használati gyakoriságával állhatnak legfőképpen összefüggésben, azzal tudniillik, hogy a sok névviselővel rendelkező személynévformák — éppen a nagy megterheltségükből adódóan — kevésbé alkalmasak arra, hogy önmagukban helynévi szerepet betölthessenek. A nagy frekvenciájú személynevek jóval gyakrabban tűnnek fel ezért képzett vagy még inkább összetett helynévszerkezetekben. Az egyházi latin eredetű személynevek márpedig — köszönhetően az elterjedésükben szerepet játszó sa-

játos külső körülményeknek — jobbára magas névhasználati mutatókkal rendelkeztek, így formáns nélkül, önmagukban állva kevésbé voltak alkalmasak helynévi szerep betöltésére. Persze — ahogyan említettem — a 29%-os részvételi arány egyáltalán nem mondható csekélynek, különösen ha ezt az arányszámot olyan összefüggésbe helyezzük, hogy a formáns nélküli személynévi helynévadás jellegét a szláv személynévi alapszóra épülő helynevek mellett végső soron mégiscsak ez a réteg határozza meg.

A fenti megjegyzésünk érvényességét a névgyakorisági viszonyokra vonatkozóan azonban mindez azért nem vonja mégsem kétségbe, mert a latin eredetű személynévi alapszóból formáns nélkül keletkezett helynevekre még egy sajátos körülmény jellemző. Az ebbe a nyelvi-etimológiai rétegbe tartozó személynevek ugyanis rendre származékneveikkel s nem alapnevükkel szerepelnek a velük azonos alakú helynevekben: e származéknevek gyakorisága pedig minden esetben alatta marad az alapnév gyakoriságának. Néhány jellemző példa a származéknevek helynévi szerepének illusztrálására: *Bene* (1337>1359: *Bene,* p., Gy. 1: 530, Bereg vm.; vö. 1211: *Bene* szn., PRT. 10: 504, ÁSz. 111), *Györk* (1306>1349: *Gyurk,* t., Gy. 1: 177, Arad vm.; vö. 1138/1329: *Gurk* szn., SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 359), *Györke* (1323: *Gurke,* v., Gy. 1: 90, Abaúj vm.; vö. 1253: *Gurke* szn., H. 1: 28, ÁSz. 361), *Gerő* (1192/1374/1425: *Guruu,* v., Gy. 1: 718, Bodrog vm.; vö. 1270: *Gereu* szn., MES. 1: 582, ÁSz. 332), *Luka* (1296/1346/1408: *Luka,* Gy. 1: 337, Baranya vm.; vö. 1257: *Luka* szn., Sztp. 1: 355, ÁSz. 499), *Mika* (1343: Jo. f. Mikow de *Myka,* Gy. 1: 545, Bereg vm.; vö. 1198: *Mika* szn., UB. 1: 33, ÁSz. 543), *Paka* (1280: *Paka,* p., Gy. 1: 725, Bodrog vm.; vö. 1250: *Paka* szn., HOkl. 18, ÁSz. 610), *Pósa* (1277/1282: *Posa,* Gy. 1: 655, Bihar vm.; vö. 1223: *Posa* szn., UB. 1: 93, ÁSz. 645), *Pete* (1280: *Pethe,* p., t., Z. 1: 45, Bihar vm.; vö. 1211: *Pete* szn., PRT. 10: 505, ÁSz. 628), *Petre* (1296: *Petre,* v., Gy. 1: 370, Baranya vm.; vö. 1111: *Petre* szn., DHA. 1: 383, CAH. 36, ÁSz. 634) stb., illetőleg az alapnevek ugyanilyen funkciójára: *Ádám* ([1291–94]: *Adam,* v., Gy. 1: 590, Bihar vm.; vö. 1214/1550: *Adam* filius Pote, Gy. 1: 590, ÁSz. 46), *Mihály* (1270: *Michal,* pr., Gy. 1: 644, Bihar vm.; vö. 1138/1329: *Mihal* szn., SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 542), *Pál(y)* (1220/1550: *Paul,* v., Gy. 1: 650, Bihar vm.; vö. 1138/1329: *Paul* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 618), *Salamon* (1237: *Solomun,* Gy. 1: 726, Bodrog vm.; vö. 1211: *Salomon* szn., PRT. 10: 512, ÁSz. 687), *Sály* (1348: *Saal,* Gy. 1: 802, Borsod vm.; vö. 1111: *Saul* szn., DHA. 1: 383, CAH. 37, ÁSz. 693), *Sámson* ([1291–94]: *Samsun,* Gy. 1: 658, Bihar vm.; vö. 1138/1329: *Samsun* szn., SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 690), *Simon* (1221/1550: *Simon,* v., Gy. 1: 803, Borsod vm.; vö. +1086: *Simon* szn., DHA. 1: 507, CAH. 25, ÁSz. 716), *Tamás* (1332–7/PR.: *Tamas,* Gy. 1: 673, Bihar vm.; vö. 1215/1550: *Tomas* szn., Gy. 1: 814, ÁSz. 761) stb.

Ez a megfigyelés ellentmondani látszik annak a korábban tett megállapításunknak, amely egy-egy latin eredetű személynév kapcsán a származéknevek alacso-

nyabb helynévalkotási gyakoriságát emelte ki az alapnév efféle szerepével szemben. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos, ugyanis mindkét megfigyelés érvényes, de más-más körben. Azt az összefüggést az adatok kétségtelenül igazolják, hogy egy-egy latin eredetű személynév esetében az alapnév (a *Péter, Pál, Benedek* stb. névforma) gyakrabban tűnik fel a helynevek névtestében, mint a belőle alakult származéknevek (pl. *Pete, Pető, Petre, Pósa, Paka, Bene* stb.). Míg azonban az alapnevek önmagukban kevésbé használatosak személynévi helynévként, a származéknevek esetében éppen fordított a helyzet. Összességében ezért érzékeljük a puszta személynévi helynévadásban a származéknevek nagyobb súlyát az alapnevekkel szemben, ám általában a személynévi helynévadás egészében ez kevésbé tűnik fel, hiszen az alapnevek használatára vonatkozó „korlátozás" az összetett névstruktúrákban nem érvényesül.

A személynévi alapszó kapcsán megfigyelhető másik fontos eltérést szintén a referáló személynevek helynevekbeli szerepét illetően ragadhatjuk meg, mégpedig kronológiai összevetésben. A személynévi helynevekhez alapul szolgáló referáló személynévrétegek időbeli megoszlását mutattam be a 3.1.3. fejezetben a 18. ábrán azzal a tanulsággal, hogy a latin és a szláv névréteg egyértelmű dominanciája mellett az előbbinek a 12. század második felétől jelentkező dinamikus emelkedését a 13. század közepéig a szláv személynévi alapszót tartalmazó helynevek gyarapodása is kíséri, majd a 13. század közepétől kezdődően ez utóbbi lefelé hanyatló ágba érkezik, miközben a latin személynévi helynevek kronológiai görbéje továbbra is felfelé ível. A vizsgálatainkat a formáns nélküli személynévi helynévadásra szűkítve ettől feltűnően eltérő görbéket kapunk. A 28. ábra ez utóbbi névtípusban mutatja be az egyes referálószemélynév-rétegek időbeli eloszlását.

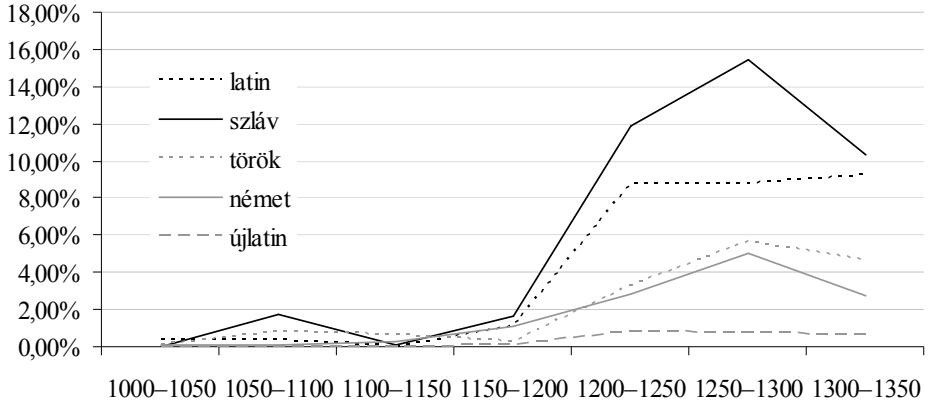

28. ábra. *A referáló személynevekből alakult formáns nélküli helynevek kronológiai jellemzői az alapul szolgáló személynevek eredete alapján.*

A leglényegesebb eltérésként a latin eredetű személynévből alakult helynevek számának alakulására kell felhívnunk a figyelmet. Ez a görbe ugyanis — szemben

a személynévi helynevek kapcsán általában tapasztalt viszonyrendszerrel — nemcsak hogy mindvégig alatta fut a szláv eredetű személynévből keletkezett helynevek görbéjének, hanem bizonyos időintervallumban ráadásul attól igen tekintélyes távolságra lemaradva. Arra is rá kell ugyanakkor mutatnunk, hogy a szláv referálószemélynév-réteg a metonimikus helynévadáshoz alapul szolgáló személynévi alapszóként az itt elemzett időszak végén jelentős visszaesést jelez, miközben a latin személynévi alapszó ugyanazon a gyakorisági mutatón áll tulajdonképpen attól kezdődően, hogy a 13. század elején erre a szintre (8–10%) beállt. Ez az ábra ismét azt érzékelteti tehát egyrészt, hogy a formáns nélküli személynévi névadáshoz a gyakori használatú személynevek — éppen a személynévként való nagy lefoglaltságuk okán — kevésbé szolgáltattak megfelelő kiindulási alapot; másrészt pedig a görbék egyúttal azt is jelezhetik, hogy a birtokosok személynévhasználatában a szláv eredetű névkincs hosszú időn át tartotta az előkelő pozícióját, s szolgált ilyen minőségében alapul a helynévadáshoz is. A korszak személynévhasználatára minden bizonnyal jellemző többnevűségre gondolva (arra tehát, hogy az egyes névviselők megjelölésére egyidejűleg több személynevet, személynévfajtát is használtak a szűkebb vagy tágabb névközösségek), azt is feltételezhetjük, hogy az a birtokos, akit *István*-nak és *Töttös*-nek is neveztek, a *Töttös* nevét — éppen a meglehetős ritkasága miatt — nagyobb megkülönböztető-azonosító erejűnek érezhette ahhoz, hogy önmagában helynévi szereppel ruházza fel, míg az *István* névformát helynévi szerepre inkább tekinthette a kortárs névtudat összetételben vagy képzővel ellátva alkalmasnak.

3.3.8. A formáns nélküli személynévi helynévadás megítélésének nehézségei

A formáns nélküli személynévi helynevek problematikájának lezárásaként azok közül a körülmények közül emelek ki néhányat, amelyek az e típusba tartozó nevek megítélését időnként megnehezítik. Nehézséget jelenthet egyrészt az, hogy a forrásokban a személynévi és helynévi minőség egymáshoz való viszonya nem mindig állapítható meg egyértelműen, illetőleg az efféle névadásban számos más szemantikai kategória (népnév, foglalkozásnév) is kereszteződik, illetőleg beleolvad, ezért a névtípus körét nem lehet egzakt módon meghatározni (lásd még ehhez BENKŐ 2002: 62). A következőkben e két problémát igyekszem körüljárni.

1. A helynévi vagy személynévi státusz elhatárolásának problémái elsősorban olyankor nehezítik a névkutató dolgát, amikor az oklevelek egy-egy hely megjelölésére a *terra* + személynév szerkezettel élnek. Az 1279>1409: terra … *Sebastyen* … in qua ecclesia sancti Jacobi esset constructa (Gy. 3: 135) típusú adatokban erősen kérdéses, hogy a személynévi alak ekkor már tényleges településnévi funkcióban szerepel-e, vagy csupán arról van szó, hogy a birtokeladás kapcsán oklevélbe foglalt szerkezet az egyik eladó, a Tomaj nemzetséghez tartozó Sebestyén birtokrészét jelöli meg, amelyen ekkor már állt (a településnek később *Szentjakab* nevet adó) Szent Jakab tiszteletére szentelt temp-

lom. Ha a *terra Sebastyen* névadatot helynévnek tekintjük, akkor a *Sebestyén* helynév keletkezése közel eshetett 1279-hez, s a névadóját nagy valószínűséggel abban a Tomaj nembeli Sebestyénben jelölhetjük meg, akiről az 1261–1279 közötti években tesznek említést különböző oklevelek (vö. MEZŐ 1999: 312). A kétségtelen helynévi státusznak azonban valamelyest ellentmondani látszik az a körülmény, hogy a településre a későbbiekben egyetlen alkalommal sem utalnak *Sebestyén* névvel a források. Az is kétségtelen azonban, hogy a patrocíniumi névformák (mint amilyen ez esetben is az 1336-tól feltűnő *Szentjakab,* vö. 1336: p. *Scentiacab,* p. *Scent Jacab,* Gy. 3: 135) meglehetősen gyakran váltanak fel a 14. századtól kezdődően korábbi, más motivációjú elnevezéseket.

Az olyan okleveles említéseket látva, mint például a bakonybéli apátság hetedik faluját rögzítő helyjelölő szerkezet (1086/1130–40: Sexta villa, que dicitur *Andree episcopi,* PRT. 8: 268), sem tudunk egyértelműen döntést hozni abban a kérdésben, hogy mögöttük vajon tényleges falunevek álltak-e ekkor, vagy inkább csak alkalmi körülíró szerkezetekkel van esetükben dolgunk. A bakonybéli oklevél adatának státuszára vonatkozóan a válaszadásban az a fogódzó sem nagyon lehet a segítségünkre, hogy az illető település másfélszáz év múlva a püspök nevéről vett *Endréd* alakban állandósult (1230: *Endred,* Cs. 3: 229). Hasonló példát szolgáltat a Trencsén megyei *Dezsér* település is, amely a korai forrásokban szintén a fenti szerkezetek variánsaival szerepel: 1208: *terra desir,* 1232: *villa Philippi filii Desiderii comitis* (KRISTÓ 1976: 11). Az efféle oklevélrészletek megítélését az a körülmény még tovább bonyolíthatja, hogy sokszor az egykori birtokosról elnevezett (vagy pontosabban a személy nevével megjelölt) falu utóbb más motivációjú helynévi megjelöléssel tűnik fel. Ez a helyzet például a Zala megyei Páka határában említett 1177/1420: *villa Cupani episcopi,* illetőleg a Veszprém megyei Papkeszi határában rögzített 1237 k.: *villa filii Bors* megjelölésekkel, amelyek ilyen módon inkább lehetnek alkalmi említések, mint valós településnevek latinra fordított megfelelői (KRISTÓ 1976: 10–1, itt további példák is találhatók a jelenségre).[21]

2. A n é p n é v i , f o g l a l k o z á s - é s m é l t ó s á g n é v i lexémákból alakult helynevek kapcsán a szakirodalom több ízben is rámutatott arra, hogy az ilyen lexikális felépítésű helynevek megítélésében kellő óvatossággal kell eljárnia a névkutatásnak, mert ezek a nyelvi elemek személynévi szerepben is gyakran feltűnnek a középkorban, ez a körülmény pedig egy-egy *Besenyő, Tímár,*

[21] Az itt idézett példák nagyban emlékeztetnek azokra a latin nyelvű említésekre, amelyeket a patrocíniumi településnevek, illetve az ezek előzményeként álló patrocíniumok okleveles adatai képviselnek. Elhatárolási nehézségeikről legutóbb SZENTGYÖRGYI RUDOLF szólt egy írásában (2013: 157–9), s arra is rámutatott, hogy a patrocíniumi névhasználat — amennyiben annak a létrejöttéhez a birtoklás motívuma kapcsolható — szorosan érintkezik a formáns nélküli személynévi helynevek típusával (i. m. 158).

Bán-féle helynév közszói vagy személynévi származtatását nagy mértékben elbizonytalanítja (vö. pl. KNIEZSA 1938: 439, BÁRCZI 1958a: 159, B. LŐRINCZY 1962: 97, KRISTÓ 1976: 60–1, 82, KISS L. 1996b/1999: 112, 1997: 180, RÁCZ A. 2006: 20–1, 2011: 36). Ezzel a nehézséggel a személynévi helynevek általános elméleti kérdéseit tárgyalva már szembenéztünk, e helyütt csupán néhány további megjegyzéssel egészítem ki az ott mondottakat, hangsúlyozottan a formáns nélküli helynévadás eseteire összpontosítva a figyelmet.

A közszói lexémára visszamenő személynevek szemantikai tartalmához kapcsolódóan BENKŐ LORÁND arra a sajátos összefüggésre mutatott rá, hogy az ilyen jellegű nyelvi elemek személynévvé alakulásának mindenhol és mindenkor az a jellegzetes szemantikai vonása, hogy „a személynévi állapot rendkívül gyorsan maga mögött hagyja a köznévit, azaz igen hamar jut olyan helyzetbe, hogy nem tartalmazza a köznév eredeti jelentését" (2002: 29). A tisztségnévből, méltóságjelölő lexémából származó személynevek pedig — bizonyára a rendkívül érzékeny, mozgékony voltukból, az adott funkciót viselők gyakori változásából adódóan — minden más személynévtípusnál gyorsabban szakadnak el a köznévi alapjuktól. Ez a vonásuk a névadásban jól tetten érhető: amíg ugyanis a foglalkozásnevek (és a népnevek is) gyakoriak ténylegesen leíró személynévfajtaként, a (velük egyébként rendre rokonságba állított) tisztség- és méltóságnevekre ez sokkal kevésbé jellemző. Ez konkrétabban azt jelenti, hogy a sajátosságjelölő nevek, a családnév-előzmények, majd a családnevek korai példáiban nemritkán tapasztaljuk, hogy a kovács foglalkozású személy neve *Kovács,* a szláv nyelvű, etnikumú személyé *Tót* stb., olyan névhelyzetre ugyanakkor nemigen akadunk, hogy az ispán neve *Ispán,* a bíró neve pedig *Bíró* lenne (tehát nincsenek olyan szerkezetek az oklevelekben, hogy pl. „comes dictus *Ispán*", 'iudex dictus *Bíró*" stb.) (vö. BENKŐ 2002: 29–30).

Ezekkel a megfigyelésekkel BENKŐ LORÁND a tisztségnevek, méltóságnevek egy igen lényeges jegyére tapintott rá: arra tudniillik, hogy ezek — funkcionális jellemzőiket tekintve — sokkal közelebb állnak a személynevekhez, mint a jellegzetesen gyűjtőnévi értelemben használt foglalkozásnevek (és népnevek). Amíg ugyanis a foglalkozásnevek (és a népnevek) mint sajátos szemantikai tartomány lexémái — főként a régi magyar nyelvben — egyes szám nominatívuszi alakjukban is többes értékűek (vö. BENKŐ 1998a: 118), a tisztség- és méltóságjelölők éppen úgy konkrét egyéneket azonosítanak, mint a személynevek, ennek eredményeként pedig szükségszerűen azokkal rokon vonásokat mutatnak fel a helynévadásban való jelentkezésükkor is. BÁRCZI GÉZA jó félszáz évvel ezelőtt szintén felismerte ezt az összefüggést, és jelezte, hogy a méltóságnévi eredetű metonimikus helynevek a személynevekből ilyen módon alakultakkal egyenértékűek, minthogy maguk a méltóságnevek is lényegében azonos szerepkörrel rendelkeznek,

mint a személynevek (1958a: 158).[22] Mindez azt is jelenti egyúttal, hogy nyelvi szempontból nem indokolt a méltóságneveket a foglalkozásnevekkel azonos kategóriába tartozó nyelvi elemekként kezelni, hiszen jellegzetességeik inkább mutatnak eltéréseket, mint hasonlóságokat.

[22] Az előzőekben idézett *Apátúr, Barátúr* típusú helynevek szemantikai és szerkezeti jellemzői is szolgáltatnak néhány apró adalékot a személynevek és a tisztség- vagy méltóságnevek szoros rokonságához: ilyen struktúrákban is személynév + *úr* és méltóságnév + *úr* kapcsolattal találkozunk, foglalkozásnév + *úr* (tehát **Kovácsúr, *Ácsúr*-féle) szerkezetet nem találni közöttük. De ugyanezt a tanulságot hordozzák a mai nyelvhasználati szokások is: az tudniillik, hogy bizonyos személyek megszólításában a címek, rangok éppúgy jellegzetesek, mint a személynévi lexémák (lásd pl. *igazgató úr, rektor úr* stb.), a foglalkozásnevek erre a szerepre nemigen alkalmasak.

3.4. Helynévképzővel alakult személynévi helynevek

A helynévképzés kérdéskörét újszerű megközelítésben és monografikus igénnyel tárgyalta a közelmúltban BÉNYEI ÁGNES (2012). E munka szemléleti rokonsága az itteni elméleti kerettel, állításainak, vizsgálati eredményeinek a megalapozottsága valójában azt is megengedné, hogy munkámban a helynévképzés ügyét mellőzzem. Mégis úgy ítéltem meg, hogy a személynevek és helynevek rendszertani összefüggéseit a középpontba helyező dolgozatom akkor lehet teljes, ha ez a több tekintetben is jelentős szerkezettípus is helyet kap benne, még akkor is, ha az itt felmerülő kérdések többségére BÉNYEI ÁGNES megnyugtató válaszokat adott. A dolgozat koherenciáján túlmenően az a körülmény is indokolja a személynévből helynévképzővel alakult helynévstruktúrák pozíciójának ismételt értékelését, hogy e munka keretei között a helynévképzésnek részben más szempontjai kerülnek előtérbe, mint amelyek BÉNYEI ÁGNESt foglalkoztatták, és tárgyalásmódját irányították. Amíg ugyanis számára — az elméleti kérdések tárgyalását követően — az egyes képzőmorfémák problematikája szolgáltatta a vezérfonalat, az itteni bemutatás során én a személynévi alapszóra helyezem a nagyobb hangsúlyt, s az egyes képzők eredetbeli, kronológiai, funkcionális stb. kérdései csak olyan mélységig kerülnek elő, amennyire azt az itt középpontba állított tematika megkívánja. Az alább következő alfejezet ezért bizonyos tekintetben kiegészítheti a képzőmonográfiában olvasható ismeretanyagot, de ez utóbbi mű egyúttal fel is ment az alól, hogy a helynévképzés szerteágazó problematikájának valamennyi szálát érintsem. Ezzel a felmentéssel élve alapvetően két tárgy köré rendezem a helynévképzővel alakult személynévi helynevek bemutatását: egyrészt azt vázolom fel, hogy az egyes személynévfajták milyen módon vesznek részt ebben a névalkotási folyamatban, másrészt pedig a személynévképző és a helynévképző elhatárolásának nehézségeiről szólok részletesebben. Ez utóbbihoz kapcsolódóan röviden kitérek az ilyen struktúrájú helynévalakulatok változásviszonyaira is.

3.4.1. A személynévfajták a helynévképzővel alakult helynevekben

A vizsgálataim alapjául szolgáló névkorpuszban — de megítélésem szerint ez a megfigyelés általában is érvényes lehet a személynévi helynevekre — a helynévképzés mint névalkotási folyamat alapvetően sajátosságjelölő és referáló személynévi alapszóból hozott létre helyneveket. A képzőelemek oldaláról nézve ebben a szerepben elsősorban az *-i* és a *-d* képzők tűnnek fel nagyobb számban, így a következőkben főképpen erre a két morfémára összpontosítjuk a figyelmünket. Mellettük más képzők jóval ritkábban (és olykor bizonytalanul megítélhetően) képeznek személynévi alapszóból helynévstruktúrát, de például a *-j/-aj ~ -ej* képzőnek biztosan lehetett ilyen szerepe; vö. pl. *Becsej* (1238/1377: *Bechey,* v., Gy. 1: 214, Bács vm.; vö. 1199: *Beche* szn., MES. 1: 161, ÁSz. 99), *Gyulaj* (1261/1323:

Gulay, Gy. 1: 775, Borsod vm.; vö. 1206: *Gyula* szn., CDES. 1: 112, ÁSz. 339), *Kemej* (1275: *Kemey,* v., Gy. 1: 109, Abaúj vm.; vö. 1138/1329: *Keme* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 455), *Tokaj* (1330>1342/1466: *Thokay,* p., Gy. 1: 812, Borsod vm.; vö. 1138/1329: *Tuca* szn., SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 765)[1] stb., ahogyan egy-két szórványos példa más képzők kapcsán is jelezhet kivételesen efféle kapcsolódási lehetőségeket (ezek példáihoz lásd BÉNYEI 2012).

Arra a körülményre, hogy éppen a fenti két képzőelem jelentkezik leggyakrabban a személynévi eredetű helynevek szerkezetében, véleményem szerint a funkcionális gyökereik nyújthatnak magyarázatot. Az *-i* képző a birtokjellel azonos eredetű, elsődleges funkcióját ezzel összefüggésben határozhatjuk meg, így pedig érthető, hogy a helynévképzői szerepét messze leggyakrabban éppen a személynevekhez (és más személyjelölő szavakhoz) kapcsolódóan láthatjuk. A *-d* képző elsődleges kicsinyítő képzői szerepéből (lásd pl. ÓMS. *urodum, fiodum*) a személynévképző funkció kialakulása közvetlenül magyarázható. A helynevekben való jelentkezését a szakirodalom leginkább éppen ezzel a szerepével hozza kapcsolatba, azzal tudniillik, hogy mivel a személynevek (közte a *-d* képzővel alakult személynevek) gyakran szolgálnak metonimikus helynévalkotáshoz alapul, a formáns a személynévképzői funkciójának átértékelődésével nyerte el a helynévképző szerepét (vö. ehhez bővebben BÉNYEI 2012: 54–5, 80–1, ahol a kérdés szakirodalmi összefoglalását is megtaláljuk). Ezzel a kettős szerepkörrel függ össze aztán az is, hogy a *Mikod* (1237–1240]: *Mycud,* v., Gy. 2: 609, Győr vm.; vö. 1234/1243: *Mykud* szn., ÁÚO. 6: 548, ÁSz. 550, illetve 1138/1329: *Micu* szn., SZABÓ D. 1936: 204, ÁSz. 550), *Bőd* (1276: *Beud,* p., Gy. 1: 72, Abaúj vm.; vö. +1214/1334: *Beud* szn., CDES. 1: 149, ÁSz. 121, illetve 1295/1334: de genere *Beu,* Sztp. 2/4: 140, ÁSz. 121) típusú helynevek *-d* képzőjének eredeti funkcióját sokszor nem állapíthatjuk meg egyértelműen. Így pedig abban a kérdésben sem nyilváníthatunk teljes bizonyossággal véleményt, hogy az ilyen szerkezetű helynevek metonimikusan alakultak-e (a velük azonos alakú *-d* képzős személynévből), vagy pedig morfematikai szerkesztéssel (a *Mik, Bő* személynévi alapszóból). Az *-i* képző azért nem vet fel ilyen problémákat, mert az előzménymorfémától, az *-é* birtokjeltől a funkcionális hasadással egyidejűleg alakilag is eltávolodott.

Az *-i* és a *-d* képzőmorfémára egyaránt érvényes az a megállapítás, hogy felhasználásukkal referáló szerepű személynévből nagyobb számban jöttek létre helynevek, mint sajátosságjelölő személynévből, ám e téren jelentős különbségekre is rámutathatunk. Amíg ugyanis a *-d* képzővel alakult személynévi helyneveknek csak alig több mint a fele származik referáló személynévből, az *-i* képzővel ala-

[1] A *Tokaj* (és társai) magyarázatában megmutatkozó véleménykülönbség vezetett BENKŐ LORÁND és FEHÉRTÓI KATALIN között ahhoz a szakmai vitához, amely a *-j/-aj ~ -ej* helynévképző kérdését és a *j* végű helynevek megítélésének problematikusságát állította végső soron a középpontba (vö. BENKŐ 1997c, 2004, FEHÉRTÓI 2004, 2005).

kultaknak viszont a 70%-a megy vissza ilyen személynévfajtára. Mielőtt ezt a viszonyrendszert alaposabban is kibontanánk, említsünk meg néhány jellemző példát annak illusztrálására, miképpen jelentkeznek a sajátosságjelölő, illetőleg a referáló személynévfajta egyedei a képzővel alakult helynévszerkezetekben!

Sajátosságjelölő személynévi alapszóra gyanakodhatunk például a *Balogd* (1245: *Bolugd,* v., Gy. 1: 64, Abaúj vm.; vö. +1086: *Bolug* szn., DHA. 1: 251, CAH. 22, ÁSz. 86), *Királd* (1246/1437: *Crald,* t., 1293: *Kyrald,* p., Gy. 1: 782, Borsod vm.; vö. 1389: *Kyral* szn., Zs. 1: 108/944, FEHÉRTÓI 1969: 104), *Leánd* (+1245/1270: *Leand,* v., Gy. 1: 456, Bars vm.; vö. +1082/13. sz.: *Lean* szn., DHA. 1: 235, 240, ÁSz. 485), *Szőkéd* (1181: *Scuched,* Gy. 1: 393, Baranya vm.; vö. 1211: *Zeuke* szn., PRT. 10: 508, ÁSz. 849), *Tard* (1220/1550: *Tord,* v., Gy. 1: 810, Borsod vm.; vö. 1277/1356: Mychael dictus *Tar,* Sztp. 2/2–3: 201, ÁSz. 740); illetőleg a *Bölcsi* (1329/1371: *Bulchy,* p., Gy. 1: 606, Bihar vm.; vö. 1211: *Belch* szn., PRT. 10: 515, ÁSz. 105), *Ősi* (1273/1392/1477: *Ewsy,* v., Gy. 1: 650, Bihar vm.; vö. 1228/1491: *Ews* szn., H. 2: 4, ÁSz. 284) stb. helynevekben.

Referáló személynévből magyarázhatók viszont az *Abád* ([1177]>1405: *Abad,* v., Gy. 1: 170, Arad vm.; +1214/1334: *Aba* szn., CDES. 1: 149, ÁSz. 39), *Endréd* (1260: *Endred,* Gy. 1: 439, Bars vm.; vö. 1165: *Endre* szn., CDES. 1: 85, ÁSz. 283), *Jánosd* (1203/1342//1477: *Janosd,* Gy. 1: 627, Bihar vm.; vö. 1138/1329: *Ianus* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 404), *Peterd* (1267/1380: *Peturd,* t., Gy. 1: 368, Baranya vm.; vö. 1199: *Petur* szn., H. 5: 2, ÁSz. 630); valamint az *Arnóti* (1230: *Ornolthy,* t., Gy. 1: 753, Borsod vm.; vö. 1181: *Arnolt* szn., CAH. 78, ÁSz. 74), *Pályi* (1220/1550: *Pauli,* v., Gy. 1: 650, Bihar vm.; vö. 1138/1329: *Paul* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 618), *Petri* (1281: *Pethiry,* p., HOkl. 88, Borsod vm.; vö. 1210: *Peter* szn., PRT. 1: 618, ÁSz. 630) stb. névformák.

Az egyes, eredetüket tekintve eltérő referálószemélynév-rétegek persze igen különböző aktivitással jelentkeznek a képzett helynevekben, s ezeknek az eltéréseknek az elemzése fontos tanulságokkal járhat. A 29. ábrán azt mutatom be, hogy a képzéssel alakult helynevek alapjául szolgáló referáló személynevek egyes rétegeinek milyen az egymáshoz viszonyított aránya. Az időintervallumot azonban az eddigiekhez képest némileg leszűkítettem, s csak az 1200 és 1350 közötti időszak névanyagát ábrázoltam, az ezt megelőző évszázadokban ugyanis alig egy-két példa képviseli az általam vizsgált korpuszban a helynévképzés kategóriáját.

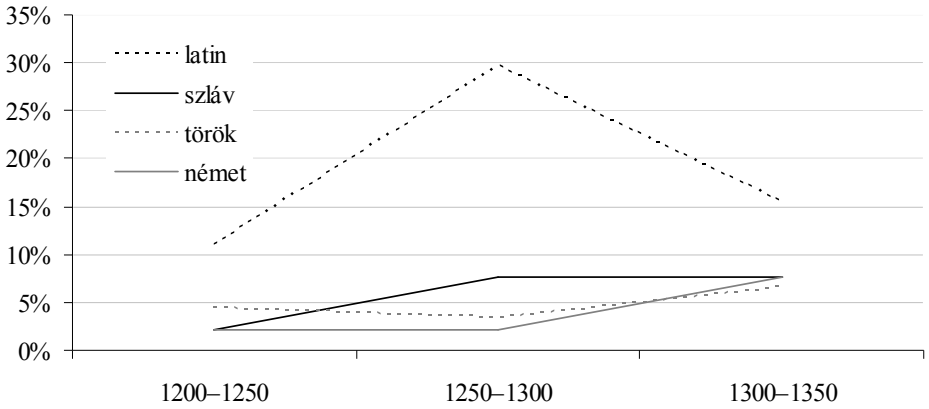

29. ábra. *A képzéssel alakult helynevek megoszlása és kronológiai jellemzői az alapul szolgáló referáló személynevek eredete alapján (1200–1350).*

Az eloszlási görbéknek egy nagyon lényeges tanulsága feltétlenül kiemelendő: a képzett helynevekhez alapul szolgáló referálószemélynév-rétegek között messze kiemelkedik a latin eredetű személynévből alakult elnevezések aránya. Ez a magas gyakorisági mutató különösen akkor lesz szembetűnő, ha az egyes rétegeknek az abszolút számokban megfigyelhető növekedési ütemét is megrajzoljuk. A 30. ábra ezt mutatja be.

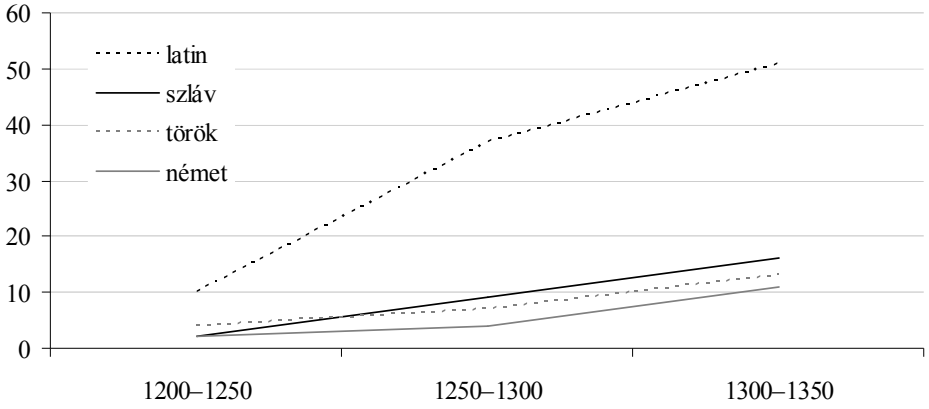

30. ábra. *A képzéssel alakult helynevek számbeli gyarapodása az alapul szolgáló referáló személynevek eredete alapján.*

Ennek a folyamatnak az értékelését megítélésem szerint nem önmagában célszerű elvégezni, hanem azzal összevetésben, amit a formáns nélküli személynévi helynévadás kapcsán ugyanebben az elemcsoportban tapasztaltunk. Ott ugyanis azt találtuk, hogy a latin eredetű személynévi alapszóra visszavezethető helynevek aránya mindvégig alatta marad a szláv eredetű személynevekből magyarázhatóknak (vö. 28. ábra). Annak érdekében, hogy pontosan érzékeljük a kétféle személy-

névi névadás e téren megnyilvánuló viszonyrendszerét, a 28. ábrának elkészítettem egy olyan változatát, ami a referáló személynevek rétegeinek gyarapodási görbéjét ábrázolja az 1200–1350 közötti intervallumban.

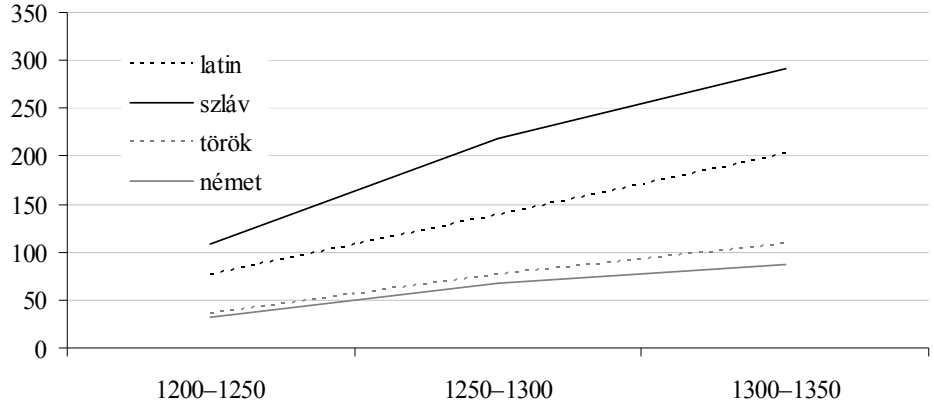

31. ábra. *A formáns nélkül alakult helynevek számbeli gyarapodása az alapul szolgáló referáló személynevek eredete alapján.*

A 31. ábra ilyen formában alkalmas arra, hogy a két névtípus eltéréseinek bemutatásához — a 30. ábra párjaként — kiindulópontul szolgáljon. Az egyetlen összefüggés, amire itt is rá kívánok mutatni, az a latin és a szláv személynévi alapszóból keletkezett helynevek viszonya. Az ugyanis, hogy a helynévképzéshez alapul szolgáló referáló nevek között a latin eredetűek dominálnak, amelyek viszont önmagukban ritkábban alakulnak helynevekké, azzal a korábban feltételezett körülménnyel állhat összefüggésben, miszerint a személynév-gyakoriság valamelyest meghatározza magát a keletkező helynévstruktúrát is. A formáns nélküli személynévi helynévadás mellett ezt a feltételezésünket igazolják a helynévképzővel alakult személynévi helynevek is, és ebben a kérdésben mondják ki majd a végső szót a következő (3.5.) fejezetben tárgyalandó összetett személynévi helynévstruktúrák.

A referáló személyneveken belül latin eredetű személynévi alapszót látunk például a *Gálod* (+?1061/1272//1390: *Galod,* Gy. 2: 424, Fejér vm.; vö. 1237–1240: *Gal* szn., PRT. 1: 782, ÁSz. 322), *Jánd* (1217/1550: *Jond,* v., Gy. 1: 542, Bereg vm.; vö. +1086: *Jan* szn., DHA. 1: 255, CAH. 26, ÁSz. 403), *Petend* (1267: *Petend,* t., Gy. 1: 230, Bács vm.; vö. 1272: *Peten* szn., Kub. 1: 85–6, ÁSz. 629, illetve 1211: *Pet* szn., PRT. 10: 503, ÁSz. 627),[2] *Petresd* (1332–37/PR.: *Petresd,* Gy. 1: 654, Bihar vm.; vö. 1254: *Petres* szn., MES. 1: 415, ÁSz. 634); *Jánosi* (1317: *Janusy,* v., Gy. 1: 96, Abaúj vm.; vö. 1131: *Janus* szn., CAH. 44, ÁSz. 404), *Tamási* ([1291–94]: *Tamasy,* Gy. 1: 673, Bihar vm.; vö. 1215/1550: *Tomas* szn., ÁSz. 761) stb. képzett helynevekben. Szláv személynév

[2] Az *-nd* végű helynevek jellemzőihez lásd BENKŐ 2003c: 15.

szolgált alapul a *Szalárd* ([1291–94]: *Zalard,* v., Gy. 1: 664, Bihar vm.; vö. szb.-hv. *Solar* csn., cseh *Solar* szn., FNESz., illetve lásd még +1135/+1262/1566: *Zalardi* [gen.] szn., CDES. 1: 71, ÁSz. 837), *Szaránd* (1332–37/PR.: *Zarand,* v., Gy. 1: 666, Bihar vm.; vö. cseh **Svařen* szn., szb.-hv. *Zoran* szn., FNESz., illetőleg 1237: *Zarand* szn., JAKUBOVICH–PAIS 1929: 91, ÁSz. 839);[3] *Cséfáni* (1332–37/PR.: Pet. sac. de villa *Chepani,* Gy. 1: 607, Bihar vm.; vö. 1217/1550: *Chepan* szn., Gy. 1: 542, ÁSz. 190);[4] *Csernej* (1323: *Cherney,* p., Gy. 1: 768, Borsod vm.; vö. 1271: *Cherne* szn., H. 8: 138, ÁSz. 194, vö. továbbá szb.-hv. R. *Črna,* cseh *Č(e)rna* szn., FNESz. *Csernely*) stb. helynevekhez. Vélhetően török eredetű személynévből keletkeztek például az *Abád* ([1177]>1405: *Abad,* v., Gy. 1: 170, Arad vm.; vö. +1214/1334: *Aba* szn., CDES. 1: 149, ÁSz. 39, a szn. etimológiájához lásd KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 78, FNESz. *Abod*), *Acsád* (1341: *Achad,* Cs. 2: 192, Z. 1: 607, Bodrog vm.; vö. +1086: *Acha* szn., DHA. 1: 253, CAH. 24, ÁSz. 43, a szn. etimológiájához lásd FNESz. *Acsa*), *Inánd* (1396: *Inand,* JAKÓ 1940: 263, Bihar vm.; vö. 1283/1311: *Inanch* szn., ÁÚO. 9: 364, ÁSz. 413, a szn. etimológiájához lásd FNESz., RÁCZ A. 2007: 129); *Becsej* (1328: *Bechey,* Gy. 1: 282, Baranya vm.; vö. 1199: *Beche* szn., H. 5: 2, ÁSz. 99, a szn. etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 46); német eredetű személynévből pedig az *Encsi* (1219/1550: *Hensy,* v., Gy. 1: 78, Abaúj vm.; vö. 1290/1291: *Ench* szn., ÁSz. 282, vö. továbbá német *Entsch, Entz* szn., FNESz.), *Litéri* (1332: *Lytery,* p., Gy. 1: 117, Abaúj vm.; vö. 1213/1550: *Liter* szn., ÁSz. 495, amelynek a német R. *Riter ~ Ritter* [tkp. 'lovag'] szn. lehet a forrása, FNESz., TÓTH V. 2001b: 99), *Tabódi* (1330: *Taboodi,* v., Gy. 1: 394, Baranya vm.; vö. 1113: *Teobaldus* szn., DHA. 1: 396, CAH. 37, ÁSz. 746, a szn. etimológiájához lásd FNESz. *Tabód*) stb. elnevezések.[5]

Említettem a fentiekben, hogy az *-i* képző az esetek több mint kétharmadában (70%) referáló szerepű személynévhez kapcsolódva alkot helyneveket, a *-d* képző esetében ez a mutató 53%. A két képző nemcsak ebben a tekintetben jelez eltérő kapcsolódási jellegzetességeket, hanem megfigyelhetünk ilyeneket az alapul szol-

[3] Még tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a településnek párhuzamosan képző nélküli *Szarám* névváltozata is adatolható (1236, 1249: *Zaram,* t., v., Gy. 1: 666). Erről az összefüggésről a képzett személynévi helynevek változásviszonyairól szólva bővebben is ejtek szót.

[4] Az előzőekben már jeleztem azt, hogy az efféle helyjelölő szerkezetek *(villa Chepani)* azt is megengedik, hogy a névvégi *i* elemben latin genitívuszi végződést lássunk, s a megfelelő magyar névformát *Csépán* vagy akár *Csépánfalva* szerkezetként azonosítsuk. Ez esetben a névadatot természetesen ki kell zárnunk a helynévképzővel alakult struktúrák köréből.

[5] Megjegyzem ugyanakkor, hogy az itt említett példák némelyikében a képző a személynévi alapszó létrehozását is elősegíthette, ezekben az esetekben tehát formáns nélküli helynévadás keltette életre a helynévstruktúrát. A kétféleképpen is megítélhető helyneveket itt úgy tekintettem, mint a helynévképzés potenciális eseteit, a problematikájukra a következő egységben azonban részletesen is kitérek.

gáló referálószemélynév-rétegek megoszlásában is. A következő két diagram azt ábrázolja, hogy a helynévalkotás alkalmával az egyes referálónév-típusokhoz az *-i,* illetőleg a *-d* képző a korai ómagyar korban milyen arányban kapcsolódott.

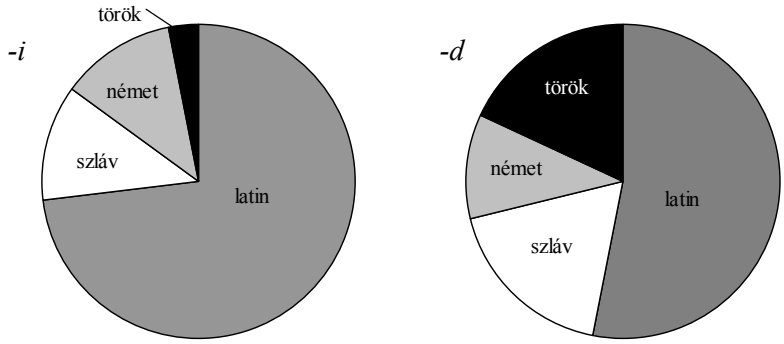

32. ábra. *Az* -i *és a* -d *képzővel alakult korai ómagyar kori helynevek megoszlása az alapul szolgáló referáló személynevek eredete alapján.*

A két leginkább szembetűnő különbséget a latin, illetőleg a török eredetű személynévi alapszó tekintetében fedezhetjük fel a kérdéses képzőmorfémák között. Az itt kibontakozó kép valójában megerősíti a szakirodalomban olvasható, az *-i* képző kapcsolódási jegyeire utaló megállapításokat, azt tudniillik, hogy ez a névformáns jellegzetesen latin eredetű személyneveken tűnik fel helynévalkotó funkcióban, s pogány kori (főképpen török eredetű) személyneveken kifejezetten ritkán jelentkezik. Némelyek ebben a képző kronológiai kötöttségeit vélték felismerni (lásd ehhez pl. KNIEZSA 1960: 20, KISS L. 1996a/1999: 102, 1996b/1999: 115, 1997: 183).[6] Valamelyest bizonyára számolnunk kell ilyen természetű eltérésekkel is az egyes képzőelemek között, de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a kapcsolódási szabályaikat más körülmények (pl. hangtani-fonológiai tényezők) is nem kis mértékben befolyásolhatják (lásd erről BÉNYEI 2012).

A 32. ábra által jelzett arányok mindazonáltal — noha a főbb tendenciákat megbízhatóan jelzik — bizonyos tekintetben csak viszonylagos érvényességgel rendelkeznek. Nemcsak az a már több ízben is említett körülmény okoz ugyanis nehézséget, hogy a személynevek etimológiai értékelésének általában véve is jócs-

[6] Igencsak feltűnő ugyanakkor, hogy az *-i* képzővel azonos etimológiai előzményre visszavezethető *-j/-aj ~ -ej* morféma személynévi alapszavai viszont lényegében kivétel nélkül a korai magyar világi névadás elemei közül kerülnek ki (*Apaj, Csataj, Ebej, Erdej, Gyulaj, Hobaj, Őrsej* stb., további példákhoz lásd még BENKŐ 1998a: 166 és 2004), az egyházi névadás személynévi termékeiből e képzővel alakult helyneveket közöttük „lámpással is alig találhatni": talán a *Novaj* tartozhat ide, illetőleg esetleg a *Filej* abban az esetben, ha nem a *fil ~ fül* testrésznévből lett személynév, hanem a latin *Philippus* származékneve rejlik benne (vö. BENKŐ 2004: 414). Ez a kapcsolódási jelleg BÉNYEI ÁGNES szerint a képző produktivitásának korai megszűnésére mutat (2012: 93).

kán vannak ingoványos területei, hanem ezt bizonyos képzőelemek kapcsán további akadályozó tényezők is tetézik. Ezek között a legsúlyosabbnak feltétlenül azt tekinthetjük, amely a helynévstruktúrában található képző funkciójának meghatározását nehezíti meg. Minthogy pedig ez a kérdéskör a személynévi alapú helynévképzés velejébe vág, indokolt külön egységben megtárgyalnunk.

3.4.2. A képzőelemek funkcionális kérdései: helynév- vagy személynévképző?

1. A címben jelzett kérdés megválaszolásához mindenekelőtt a helynévképzés fogalmát kell definiálnunk. Minthogy ezt megtették már előttem többen is, itt csupán röviden utalok azokra a felfogásokra, amelyek alapelveihez — a korábbi munkáimban és e dolgozatban egyaránt — én magam is igazodom. A helynévképzés fogalmát mint keletkezéstörténeti folyamatot az 1993-ban közreadott helynévleírási modelljének részeként HOFFMANN ISTVÁN a következőképpen határozta meg. A helynévképzővel történő névalkotás olyan eljárás, amelynek során „az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusza azáltal teremtődik meg, hogy egy tőmorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk” (1993: 75). A helynévképzővel történő névalkotást *helynévképzésnek*, az így létrejött helyneveket pedig *képzett helynévnek* nevezzük (i. h.). Arra, hogy a *képzett* helynév (lévén keletkezéstörténeti fogalom) nem azonosítható a *képző*s helynévvel (amely viszont a név szerkezetét írja le, tehát szinkrón kategória) BÉNYEI ÁGNES is rámutatott (2012: 13).

A helynévképzőknek a többi képzőhöz képest megmutatkozó specifikuma elsősorban a tulajdonnevesítésben ragadható meg. Másként fogalmazva ez azt jelenti, hogy a helynevek szófaji jellegének, névszerűségének a biztosításában a képzőkre jelentéstani szempontból nagy teher hárul (vö. BÉNYEI 2012: 21, 25). A magyar helynévképzők általános sajátosságaként említi BÉNYEI ÁGNES azt a jegyet, hogy ezek a morfémák a magyarban — szemben más nyelvek specifikus helynévképzői szerepű formánsaival — eredetileg valamilyen más funkcióban (személynévképző, gyűjtőnévképző stb. szerepben) voltak használatosak, azaz nem csupán helynévképzői jelentésben éltek a nyelvünkben. A helynévképzői szerepük kialakulásának folyamatát úgy képzelhetjük el, hogy mivel bizonyos morfémával (például személynévképzővel) álló nyelvi elemek, lexémák gyakran jelentkeztek helynevekben, a képzőjükhöz másodlagosan hozzákapcsolódott (vagy ha úgy tetszik: a használatukból elvonódott) egyfajta ’hely’ jelentés. E folyamat lezajlását követően aztán az eredeti funkciójuktól függetlenül is alkothatnak helyneveket (vö. ehhez BÉNYEI 2012: 121 is).[7]

[7] Azt, hogy a nyelvtudatban e képzők ma is a helynéviség jelölői lehetnek, jól mutatja az a körülmény, hogy fiktív nevek létrehozására ma is használatosak (vö. BÉNYEI 2007: 58–60, illetve 2012: 28–35)

A személynevek és a helynevek közös képzőelemeit illetően ennek fényében pedig a következőket kell szem előtt tartanunk. A személynévképzők (pl. a *-d* morféma) funkciója az adott személynév helynévvé alakulása során (pl. *Árpád* személynév > *Árpád* helynév) sajátos helyzetet nyer. A képzőelemek ugyanis a név egésze szempontjából csak addig minősülnek aktív elemeknek, amíg a nevet az alaplexémához kapcsolódva létrehozzák (pl. *árpa* köznév > *Árpá-d* személynév, de akár *Árpa* személynév > *Árpá-d* személynév is). Ezt követően azonban már a név egésze lép tovább esetlegesen más funkciójú névalakká (jelen esetben helynévvé), „magával vonva, mint benne felismerhető, de már imporduktív elemeket, a szótövet és az esetleges képzőket" (B. LŐRINCZY 1962: 83). Noha a *-d* képzőnek az *Árpád* személynév létrehozásában aktív szerepe volt (vagyis névképző elemként funkcionált), abban azonban, hogy aztán ez a személynév mint „kész produktum" bizonyos helynévalkotási folyamat (metonímia) révén helynévvé alakult, a képzőnek semmi szerepe nem volt. A helynévadás szempontjából ezek a képzők tehát közömbösek, mert a személynevek létrehozásában felismerhető aktív szerepük a „produktumok" helynévvé válása során elmosódott, e folyamatban már nem vettek aktív morfémákként részt (vö. B. LŐRINCZY i. m. 83, hasonlóan tekintette ezt a kettősséget KRISTÓ 1976: 85 is).

BENKŐ LORÁND a *-d* képzős személynévi alapú helynevek kapcsán — amellett, hogy e morfológiai struktúra nagy előnyeként emelte ki annak a magyarság névadói szerepét biztosan jelző etnikai forrásértékét — ugyancsak utalt a *-d* szerepkörének (személy- vagy helynévképzői státuszának) problematikus elhatárolására. Azt is hangsúlyozta azonban, hogy ez a körülmény a névtípus kronológiai és etnikai forrásértékét nemhogy nem csökkenti, hanem még inkább megnöveli: e morfológiai hátrány ugyanis előnnyel jár a kutató számára azáltal, hogy ilyen esetekben (ahol tehát a képző funkciója nem egyértelmű) a típus a puszta személynévi helynevek kategóriájával érintkezik, melynek forrásértékét BENKŐ kiemelkedőnek tekintette (2002: 63, lásd még ehhez JUHÁSZ 1981: 259 is). Arról a formáns nélküli személynévi helynévadás problematikáját taglalva részletesen is szóltunk, hogy e helynévadási mód kronológiai és etnikai forrásértékét miképpen célszerű tekintenünk, itt e BENKŐtől származó gondolatot nem is ezzel, hanem sokkal inkább a képzőelemek funkcionális természetével összefüggésben tartottam lényegesnek kiemelni.

2. A továbbiakban néhány konkrét példa segítségével azt igyekszem bemutatni, hogy milyen f o g ó d z ó k jöhetnek a segítségünkre akkor, amikor egy-egy *-d* képzős helynévi struktúra kapcsán a képzőelem funkciójának kérdésében kell véleményt formálnunk. Az esetlegesen támadó hiú reményeket lehűtendő azt is jelzem azonban, hogy az esetek nagy többségében erre a névkutatásnak — az évszázadok távlatából — nem sok esélye lehet. A kérdés tehát úgy tehető fel, hogy az *Arad, Abád, Endréd* stb. helynévszerkezetek személynévi alapszava is tartalmazta-e már a *-d* képzőelemet, vagy ez a morféma a személynév helynévvé alakulásá-

ban vállalt csupán szerepet. Az előbbi esetben a *-d* morféma személynévképző, és formáns nélküli személynévi helynévadásról kell az *Abád, Endréd* stb. helynevek kapcsán beszélnünk, az utóbbi esetben viszont a *-d* helynévformáns, és az *Abád, Endréd* helynévstruktúrákat morfematikai névadás, helynévképzés hívta életre az *Aba, Endre* személynevekből.

A támpontok között az első helyen — a legmegbízhatóbb információs értéke okán — nyilvánvalóan azt a csupán igen kivételesen előforduló esetet említhetjük meg, amikor az adott képzett helynév okleveles adatai között a vele etimológiailag összetartozó személynév is feltűnik (vélhetően az egykori névadó birtokos személyneveként). A Győr megyei *Ravazd* településnév ([1093], 1216 P./1225 k.: *Ruozti,* pr., v., Gy. 2: 621) esetében az a körülmény valószínűsíti a helynévképzés mint névalkotási mód helyett a puszta személynévi helynévadást,[8] hogy az 1093. évi oklevélben a *Ruozti* névforma személynévi szerepben is megjelenik (1093–1095: predium … *Ruozti* quod dedit rex Ladislaus … alius locus que(m) dedit *Ruozti,* i. h., DHA. 1: 300–1, CAH. 29; az ezzel kapcsolatban megfogalmazott kételyekhez ugyanakkor lásd BÉNYEI–PETHŐ 1998: 45). Hasonló kettős előfordulás támogatja a Bihar megyei *Görbed* helynévnek (1300>1338: *Gurbeth,* p. ~ *Gvrbeth,* [1302]: *Gurbeed,* Gy. 1: 619) is a puszta személynévi származtatását. Az 1300>1338-as datálású oklevél szövege szerint ugyanis a *Gurbeth* nevet viselte egy itt birtokos nemes apja (Brictium filius Salamonis pro se et Nicolai filio *Gurbeth* … p. *Gurbeth,* Gy. 1: 619, ÁSz. 357), ez a tény pedig a másik lehetőség, tehát a *Görbe* személynévből (pl. 1398: Nicolaum *Gurbe,* H. 1: 292, FEHÉRTÓI 1969: 94) a *-d* helynévképzővel való névalkotás esélyét jelentős mértékben csökkenti (lásd még ehhez BÉNYEI 2012: 61). Más konklúzióval zárulhat viszont a Békés megyei *Tekéd* település nevének (1323 k.: *Theked,* p., Gy. 1: 513) ügye. Időben nagy távolságra ugyan a település első ilyen adatától, de kétségtelenül ugyanezen helyre vonatkozóan említ a váradi regestrum egy bizonyos Szentgyörgyre való *Teka* nevű személyt (1214/1550: *Teka* de v. S. Georgii, i. h.), amelynek etimológiai összefüggése a később *Szentgyörgy* névvariánsaként szereplő *Tekéd* településnévvel nagy valószínűséggel vethető fel. Amennyiben ez a párhuzamba állítás jogos, az a településnek a *Teka ~ Teke* személynévből (ennek gyakori Árpád-kori előfordulásához lásd ÁSz. 742–3) való származását és egyúttal a *-d* aktuális helynévképzői szerepét is alátámasztja.

Fontos támpontként szolgálhatnak esetleg a személynév-gyakorisági viszonyok is annak a megítélésekor, hogy valamely képzős és képzőtlen alakban egyaránt élő személynévből melyik szolgálhatott a kérdéses helynévstruktúrához alapul. A magyar nyelvterületen többfelé is előforduló *Peterd* helynevek keletkezését például

[8] Noha az Árpád-kor időszakában a *ravasz* lexémából alakult *Ravasz* és *Ravazd* személynév is adatolható: pl. 1279/1351: *Rowaz* (Gy. 4: 255, ÁSz. 681), illetőleg 1138/1329: *Rouosti* (SZABÓ D. 1936: 205, ÁSz. 681).

jóval nagyobb valószínűséggel írhatjuk egy olyan birtokos számlájára, aki — az Árpád-kori oklevelekben *Peter ~ Petur* alakban egyaránt gazdagon adatolható (ÁSz. 630–1) — *Péter* nevet viselt, s akinek a nevéből aztán a *-d* helynévképzővel keletkezett a település megnevezése; annak ellenben igen halvány az esélye, hogy az e korszakból alig egy-két adattal dokumentált *Peterd* személynév (ÁSz. 631) metonimikus névátvitele eredményezte volna a számos *Peterd* helynévformát. Az Abaúj megyei *Balogd* (1245: *Bolugd,* v., Gy. 1: 64) esetében ugyanilyen névalakulási folyamat tételezhető fel tekintve, hogy amíg a *Balog* személynévi forma közönséges az Árpád-korban (pl. +1214/1334: *Bolog,* CDES. 1: 149), *Balogd* személynévképzős változatra alig akadunk a forrásokban (de lásd pl. 1251: *Balugd* szn., CDES. 2: 267). Hasonló okok miatt magyarázható helynévképzéssel a *Gáld ~ Gálod, Jánosd ~ Ivánosd, Iván*d helynévalakulatok nagy többsége is.[9]

[9] Arra, hogy az egyes (valós vagy vélt) személynevek gyakorisági jellemzői fontos támpontjai lehetnek a megbízható helynév-etimológiáknak is, a helynévtörténeti szakirodalomban többen is rámutattak. Elsősorban a formáns nélküli személynévi helynevek kapcsán jelezték a névkutatók, hogy valamely, a Kárpát-medencében sokfelé és viszonylag nagyobb számban feltűnő helynevekhez nemigen szolgálhattak alapul olyan személynevek, amelyek csak ritkán, mondhatni kivételesen kerültek elő a korabeli okleveles forrásokból. A magyar névtanban gyakran elkövetett hibákra hivatkozva figyelmeztetett BENKŐ LORÁND arra, hogy „személynévi hátterűnek tartott helynevet, amennyiben az egyedileg vagy ritkán fordul elő, nem lehet magyarázni tulajdonképpeni ö n m a g á v a l , vagyis azonos nevű, helyileg egykor oda kötődő személy konkretizálása nélkül; amennyiben pedig adott helynév többszörös vagy éppen sokszoros előfordulású, nem lehet azt magyarázni ö n m a g á b a n , azaz a névadó személyek azonos neve egykor közönségesen ismert voltának kimutatása nélkül." (2003a: 172). Ilyen megfontolások alapján tartja például az *Örs* helynevek magyarázati lehetőségei közül a személynévi származtatást kizárhatónak (i. m. 170–1), s a nagy számú *Marót* helynév is nagyobb esélyekkel köthető a népnévi lexémához, mint a helynévnél jóval gyérebb adatolású *Marót* személynévhez (1998a: 70). A Tihanyi alapítólevél *Tolna* helyneve kapcsán esetleg felvethető személynévi származtatást HOFFMANN ISTVÁN szerint ugyancsak gyengíti az a körülmény, hogy a számos *Tolna* helynév mellett mindössze egyetlen *Tolna* személynév adatolható az Árpád-korból, ami éppenséggel akár a helynévből is alakulhatott (2009b: 191). MEZŐ ANDRÁST sem nyugtatta meg a sokfelé felbukkanó *Töttös* helynevek kizárólagos puszta személynévi magyarázata, tekintve, hogy egyetlen személyről tudjuk biztosan, hogy *Töttös* személynevet viselt: a 14. században élt, és Károly Róbert hívének, a Becsegergely nemzetségből származó becsei Imrének a legidősebb fiáról. Az ő leszármazottai már öröklődőként viselték a *Töttös* megkülönböztető (pontosabban család-)nevet (vö. ehhez FEHÉRTÓI 1969: 147, 154). És noha település- és birtoklástörténeti megfontolások alapján bizonyos *Töttös* nevű települések valóban az ő nevét örökíthették meg, másokról ez nemigen állítható. Ez utóbbi nevek kapcsán ezért újabb — köznévi hátterű — etimológiai javaslattal is előállt MEZŐ ANDRÁS (1990: 223, 225–6, 228). A személynévi helynév-etimológák szerteágazó problematikáját és számos buktatóját látva még inkább megszívlelendőnek gondolom FEHÉRTÓI KATALIN általános érvénnyel megfogalmazott kijelentését, miszerint a személynévi helynevek eredetének helyes magyarázatához az Árpád-kori személynevek ismerete és a több éven vagy évszázadon átívelő változataik helyes értékelése elengedhetetlenül szükséges (2006: 327).

Az eddigiekben említett két fogódzó az olyan helyzetekre lehet érvényes támpont, amikor a képzőt tartalmazó helynév (pl. *Iványd, Peterd, Ravazd*) személynévi párhuzama (feltételezhető előzménye) képzővel (pl. *Iványd, Peterd, Ravazd*) és képző nélkül álló változatként (pl. *Iván, Peter, Ravasz*) is létezett az adott korszakban. Ilyenkor ugyanis elvileg egyforma eséllyel vethető fel a metonímiával és a helynévképzővel történő névadás. Ebben billenthetik a fenti fogódzók a mérleg nyelvét az egyik vagy a másik névalkotási mód felé.

Az is a segítségünkre lehet ugyanakkor, ha a személynévre az említett kettősség nem jellemző. Abban az esetben ugyanis, ha egy *-d* képzős helynévi struktúra személynévi párhuzamának csak képző nélküli változatai adatolhatók, *-d* képzősek pedig nem, az — még a forrásokbeli névalakok fennmaradásának esetlegessége mellett is — jó esélyekkel mutat helynévképzővel történő helynévalkotásra. A Bihar megyei *Álmosd* településnév (+?1261>1810: *Almusd,* Gy. 1: 593) *-d* morfémáját azért tekinthetjük szinte bizonyosan helynévképzőnek, mert a helynév személynévi előzménye kizárólag *Álmos* alakban szerepel az Árpád-kori oklevelekben (pl. 1138/1329: *Almus* szn., SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 59).[10] Ugyancsak kevésbé lehet kérdéses a *-d* formáns helynévképzői funkciója a Bars megyei *Endréd* helynév (1260: *Endred,* Gy. 1: 439) kapcsán, minthogy *Endréd* személynévről nemigen van tudomásunk a korszakban, ellenben az *Endre* nagy névhasználói bázissal rendelkezett (vö. ÁSz. 283–5).[11]

Éppen ilyen fontos fogódzó lehet az is, ha a gyanítható személynévi alapszónak csak képzős formái adatolhatóak, és képző nélküli alakban nem jelenik meg a forrásokban. Az Arad megyei *Arad* ([1131–41]: in *Vrodi,* Gy. 1: 170), illetőleg az Esztergom megyei *Ebed* (1237: *Ebed,* Gy. 2: 235) helynevek ezért — személynévi származtatásuk esetén — formáns nélküli (metonimikus) névadással alakulhattak a megfelelő személynévi alapszóból (lásd pl. 1211: *Vrod* szn., PRT. 10: 511,

[10] Ez a látszólag egyértelmű helyzet is rejthet ugyanakkor magában a magyarázatot elbizonytalanító mozzanatokat. A bihari *Álmosd* település nevének ugyanis nemcsak, hogy adatolható *Álmos* változata is (1281: *Almus,* v., Gy. 1: 593), hanem ez a névváltozat ráadásul a korai ómagyar kor időszakában — a fent idézett igen bizonytalan hitelességű adat kivételével — egyedüli variánsként szerepel. Az *Álmosd* adatok a 15. század elejétől tűnnek fel, de egy ideig még váltakoznak a képző nélküli névalakkal (az adatokhoz lásd RÁCZ A. 2007: 22–3). Mindez tehát azt jelenti, hogy a formáns nélküli személynévi helynévadás lehetőségét, majd idővel a helynévképzővel bővülést legalább olyan valószínűséggel kell számításba vennünk, mint a képzővel történő helynévalakulást. A helynevek változástörténeti folyamatai tehát jócskán átszínezhetik a személynév és helynév viszonyrendszerében egyértelműnek látszó képet is. E kérdéskört a következő alfejezetben tárgyalom részletesebben.

[11] A képzőelem helynévképzői szerepén nem változtat ugyan, de e helynév esetében is meg kell jegyeznünk, hogy a korai adatai között formáns nélküli *Endre* névváltozatot is találunk (1264: *Endre,* v., i. h.). Ez a körülmény pedig ismét csak felveti a metonimikus névadás lehetőségét is, s a helynévképző másodlagos voltát a névalakon.

ÁSz. 782; 1221: *Ebed* szn., UB. 1: 84, ÁSz. 264), s a helynévképzés problematikáján ilyen módon kívül esnek (lásd még ehhez BÉNYEI 2012: 60 is).

3. A képzőt tartalmazó helynevek formánsának személy- vagy helynévképzői szerepét nemcsak a *-d* képzővel álló nevek kapcsán nehéz megítélni, hanem hasonló problémákkal kell szembenéznünk akkor is, ha a *-j* képzős *Tokaj, Pokaj, Begej* nevek morfológiai szerkezetét és keletkezési módját firtatjuk. Az egyértelmű válaszok megadását ráadásul olykor további, a magyar nyelvben bekövetkező névalakulási folyamatokat (a metonímiát vagy a helynévképzést) keresztező tendenciák lehetősége is nehezíti.

A FEHÉRTÓI KATALIN és BENKŐ LORÁND között a *-j/-aj ~ -ej* helynévképző kérdésében lezajlott vita (melynek összefoglalását lásd BÉNYEI 2012: 85–94) igen lényeges eredményének nemcsak azt tartom, hogy a képző helynévképzői státusza végső soron bizonyítást nyert, hanem legalább ennyire nagy jelentősége van e szakmai „pengeváltásnak" abból a szempontból is, hogy egyúttal ráirányította a figyelmet a *j* végű helynevek többféle származási lehetőségére. FEHÉRTÓI mutatott rá arra, hogy a *Csobaj, Uraj, Pataj* stb. helynevek egyik-másikában a *j* elem valóban lehet ómagyar településnév-képző, de emellett a személynévi eredetű helyneveknél számolnunk kell a magyar, illetve szláv személynévképző lehetőségével is (2005: 455, 457).[12] Megítélése szerint a számos Árpád-kori *j* végű szláv, német, török eredetű személynév (a példáit lásd i. m. 455–6) szintén erős analógiás hatást gyakorolhatott azokra az Árpád-kori személy-, illetve helynevekre, amelyekben eredetük szerint nem volt meg a névvégi *j* hang. Az ÁSz.-ban kb. 170 *aj/ej* végű (különféle eredetű) személynévi alakulat található, ezért ezt a névtípust (szemben BENKŐvel) egyáltalán nem tartja ritkának (i. m. 456). Mindezt FEHÉRTÓI a *Cserépalja* település egykori *Crepaj* nevének — KISS LAJOS kéziratban maradt helynévelemzésére alapozott — etimológiáját taglalva azzal is kiegészíti, hogy a szláv nyelvekben létezett egy helynévképzői szerepű *-aj* formáns is, amit a szláv *Blagaj, Kosmaj, Maglaj* nevekben vél felfedezni (i. m. 457). Ez a felvetés pedig — noha alapjaiban nem érinti a magyar *-j/-aj ~ -ej* helynévképző megítélését — új szemponttal bővíti a *j* képzős helynevek problematikáját (BÉNYEI 2012: 86), és teszi még indokoltabbá a névtípus körültekintő kezelését.

3.4.3. A képzővel alakult személynévi helynevek változásviszonyai

Amíg az előzőekben említett helynevekkel kapcsolatban abban a kérdésben volt nehéz döntést hoznunk, hogy a helynév testében szereplő képzőelem a személynév vagy a helynév létrehozásában játszott-e szerepet, az alább következő elnevezésekben a formáns helynévképzői funkcióját bizonyosra vehetjük. Megítélésük azonban mégsem egyértelmű, mivel a képzővel álló névalakok változatként jelent-

[12] E lehetőségek mások munkáiban is előkerültek (vö. pl. KNIEZSA 1947–1949/2003: 199, BÉNYEI 2012: 86, 44. lábjegyzet).

keznek más névformák mellett, s a létrejöttük hátterében nemcsak a morfematikai szerkesztés, hanem más keletkezéstörténeti folyamatok is legalább olyan valószínűséggel állhatnak. Ennek pedig a személynévi helynevek vonatkozásában azért van jelentősége, mert ha egy település nevének *Boja* (1289/1291: *Boya,* v., Gy. 1: 288, Baranya vm.) és *Bojád* (1287: *Boyad,* v., i. h.), *Péter* (1227/1443: *Peter,* v., Gy. 1: 368, Baranya vm.) és *Peterd* (1296: *Peterd,* p., i. h.) alakváltozatai közül a formáns nélküli az elsődleges, s a képzett forma utólagos bővülés eredménye, akkor a személynév nem a helynévképzéshez, hanem a metonimikus, formáns nélküli névadáshoz szolgált alapul, a *Bojád, Peterd* névstruktúrák pedig a puszta személynévi eredetű *Boja, Péter* helynevekből származnak. Az ilyen morfológiai variánsok esetében ugyanakkor az elsődleges névváltozat kiderítése többnyire igen fogas és megnyugtatóan csak ritkán tisztázható kérdés.

A következőkben néhány olyan névpárt mutatok be, amelyek egyik tagjaként helynévképzős struktúrájú, alapszavát tekintve személynevet tartalmazó helynév áll. Arra az esetek zömében nem vállalkozom, hogy az esetleges változási irányt meghatározzam, noha feltehető, hogy az itt említett nevek egy részében talán személynevet tartalmazó helynév továbbalakulása vezetett a képzős alak megszületéséhez. Ez azonban — a tipológiai besorolás nehézségein túl — azért nem okoz az értékelésben különösebb problémát, mert a mindenkori névhasználatnak a személynév-felismerési és -azonosítási képességét a képzős helynév névtestében az a körülmény nemigen befolyásolja, hogy a helynév a személynévből közvetlenül alakult az illető helynévképzővel helynévvé, vagy pedig egy eredetileg puszta személynévi eredetű helynév másodlagos változás eredményeként vette fel a képzőelemet. Vagyis a *Peterd* településnév a névhasználók tudatában (a mentális-kognitív folyamatokban) akkor is előhívja akár még évszázadok múltán is egy hajdan volt *Péter* nevű birtokos emlékét, ha a képzett helynév történetileg nem a *Péter* személynévből, hanem egy elsődleges *Péter* helynévből jött is létre. Ez a név konnotációjára, asszociatív felidéző erejére vonatkozó megjegyzés persze másképpen is érvényes: a *Bojád* településnév bizonyos idő elteltével viszont akkor sem idézi fel a személynévi előzményt, ha a helynév történetesen valóban egy *Boja* ~ *Baja* személynévből alakult is *-d* helynévképzővel (minthogy a személynév idővel kiesett a személynévrendszerből). Mindez tehát nagyban függ a személynév jellegétől, személynévi státuszának, pozíciójának erős vagy gyenge voltától, ami viszont az adott névforma gyakoriságával, névhasználói körének nagyságával áll megítélésem szerint a legszorosabb összefüggésben.

A névváltozatok között a képzős és képzőtlen variánsok szerepelnek a legnagyobb arányban, de olykor többféle képzős névforma váltakozását is tapasztalhatjuk a személynévi alapszóhoz kapcsolódóan. Ritkán a képzős helynév alakváltozataként személynévvel összetett, földrajzi köznévi utótagú helynévre is ráakadhatunk. E változásviszonyok tagjaiként — az adott elemek általános gyakorisági

viszonyainak megfelelően — rendre az *-i* és a *-d* képzős helynévstruktúrák szerepelnek, más formánsokat csak kivételesen regisztrálhatunk ebben a szerepkörben.

K é p z ő s é s k é p z ő t l e n személynévi helynevek párhuzamos (vagy éppen egymást követő) használatára mutatnak a következő névpárok: az *Arnót* (1281/1347: *Arnold,* t., Gy. 1: 753, Borsod vm.; vö. 1181: *Arnolt* szn., CAH. 78, ÁSz. 74) ~ *Arnóti* (1230: *Ornolthy,* t., i. h.), *Pály* (1248/1366: *Paul,* v., Gy. 1: 133, 158, Abaúj vm.; vö. 1138/1329: *Paul* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 618) ~ *Pályi* (1280: *Pauly,* t., i. h.), *Simon* (1332/PR.: *Simon,* Gy. 1: 473, Bars vm.; vö. 1138/1329: *Simon* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 716) ~ *Simonyi* (1324: *Symoni,* p., i. h.),[13] *Szent* (1325: *Scenth,* p., Gy. 1: 728; vö. talán +1135: *Scemd* szn., PRT. 8: 273, ÁSz. 844, 1237–1240: *Scente* szn., PRT. 1: 774, ÁSz. 847) ~ *Szenti* (1198 P./PR.: *Scentii,* v., i. h.),[14] *Tamás* (1332–7/PR.: *Tamas,* Gy. 1: 673, Bihar vm.; vö. 1215/1550: *Tomas,* ÁSz. 761) ~ *Tamási* ([1291–94]: *Tamasy,* i. h.)[15] helynevekben a formáns nélküli személynév *-i* képzős formával áll változásviszonyban, az *Álmos* (1281: *Almus,* v., Gy. 1: 593, Bihar vm.; vö. 1138/1329: *Almus* szn., SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 59) ~ *Álmosd* (+?1261>1810: *Almusd,* i. h.), *Dédes* ([1240]: *Dedus,* v., Gy. 1: 769, Borsod vm.) ~ *Dédesd* (+1268/+1271/XVIII.: *Dedesd,* castr., i. h.),[16] *Gégény* (1360: *Gegen,* JAKÓ 1940: 245, Bihar vm.; személynévi alapszavához lásd RÁCZ A. 2007: 109) ~ *Gégényd* (1552: *Gheghendh,* i. h.), *Leány* (1332/PR.: *Lean,* Gy. 1: 456, Bars vm.; vö. +1082/13. sz.: *Lean* szn., DHA. 1: 240, ÁSz. 485) ~ *Leánd* (+1245/1270: *Leand,* v., i. h.), *Szarám* (1236: *Zaram,* v., Gy. 1: 666, Bihar vm.; személynévi alapsza-

[13] A *Simoni* betűhív forma mögött a betűk hangértéke alapján szóvégi palatalizáció eredményeként előálló [simony] hangalakra is gondolhatnánk (lásd még pl. *Marton* > *Martony*). Az ómagyar kori *Simonyi* névszerkezet realitását ugyanakkor megnyugtatóan visszaigazolhatja a település nevének néhány későbbi (közte újkori) előfordulása (vö. pl. Lipszky: *Simonyi* is, Gy. i. h.). Igaz viszont, hogy *Simony* formákkal is találkozunk a későbbi adatok között (pl. Hnt. 26: *Simony*).

[14] Az a körülmény ugyanakkor, hogy a település később *Szentiván* nevet visel (1466: *Zenthywan,* Cs. 2: 209), MEZŐ ANDRÁSnak azt a felvetését is támogathatja, hogy a településnév talán patrocíniumi eredetű lehetett, ám a névhasználat rendhagyó módon, a védőszent személynevének elhagyásával jelölte meg a denotátumot (1996a: 99). A *Szent(i)* > *Szentiván* névcsere lehetőségét mindazonáltal én magam ennél jóval valószínűbbnek tartom tekintve, hogy a patrocíniumi névformák igen gyakran váltanak fel más motivációjú helyneveket, a MEZŐtől felvetett névadási folyamatra viszont a patrocíniumi nevek körében nem ismerünk példákat: a szentnévnek legfeljebb a *szent* eleme maradhat el a névalkotás során, a személynévi összetevő redukcióját névelméleti szempontból — a névadás motivációs hátterét tekintve — sem igen tarthatjuk elképzelhetőnek.

[15] A gazdagon adatolható *Tamási* változat mellett a mindössze egyetlen ízben szereplő *Tamás* variáns valós létezése kérdéses lehet.

[16] Várát, amely a településtől távolabb délre feküdt, *Dédesköve* néven is említik (i. h.).

vához lásd RÁCZ A. 2007: 253) ~ *Szaránd* (1332–7/PR.: *Zarand,* v., i. h.) nevekben pedig *-d* képzős formát találunk alternatív megnevezésként.

Különböző képzővel létrehozott alakváltozatok jelentkeznek a bizonytalan etimológiájú és morfológiai stuktúrájú *Sáránd* (1332–7/PR.: *Sarand,* v., Gy. 1: 658, Bihar vm.) ~ *Sáráng* (1219/1550: *Sarang,* v., i. h.)[17] helynévben, s végül a személynévi lexémából alakult helynév képzőmorfémája földrajzi köznévi utótaggal váltakozik az *Etej* (1366: *Echey [ɔ: Ethey],* Cs. 3: 230, Zala vm.; vö. 1138/1329: *Ete* szn., SZABÓ D. 1936: 133, ÁSz. 292) ~ *Etetelke* (1487: *Ethetheleke,* i. h.), *Györgyi* (1292/1407: t. *Georgy,* Gy. 1: 623, Bihar vm.) ~ *Györgytelke* (1327/1469: *Gyorgteluky,* p., i. h.),[18] *Iváncs* (1334/PR.: *Iwanch,* Gy. 1: 179, Arad vm.) ~ *Ivánháza* ([1077–95]>1347: *Iuanhaza,* p., v., DHA. 1: 309, Gy. 1: 179),[19] *Jánosi* (1317: *Janusy,* v., Gy. 1: 96, Abaúj vm.) ~ *Jánostelke* (1280/1328: *Janustelky,* t., i. h.) előfordulásokban.

E változásviszonyokban szereplő képzős nevek keletkezésének körülményei tehát nem egyértelműek: létrejöttüket nemcsak a helynévképzésnek köszönhetik, hanem egyes esetekben bővülés (egy már létező, formáns nélküli személynévi helynévstruktúra utólagos képzővel megtoldása), máskor pedig talán névrész > névelem csere (a földrajzi köznévi névrész helynévképzővel történő felcserélődése) vezetett a képzett forma megszületéséhez.[20] Noha ezek között a keletkezési módok között a tipológiai leírásban feltétlenül különbséget kell tennünk, a névhasználat — mint fentebb utaltam rá — az alakváltozatokat többnyire azonos szemantikai szerkezetű névalakokként fogja fel. Ez pedig azt jelenti, hogy a névszerkezet kognitív-szemantikai értelmezését illetően nem követünk el hibát akkor, ha a személynévi alapszóból elsődleges névkeletkezési folyamat eredményeként létrejött képzett helynevekkel azonos funkcionális értékű elemekként kezeljük a másodlagosan a kategória tagjaivá váló helynévstruktúrákat is. Ez utóbbiak ugyan a tipológiában más szinten helyezkednek el (nem személynév + helynévképző, hanem helynév + helynévképző másodlagos szerkezetet mutatva), afelől azonban nemigen le-

[17] A bizonytalanság ellenére azt azonban, hogy mindkét változat reális morfológiai struktúra lehetett, a gyakori előfordulásuk egyértelműen igazolja (az adatokhoz és a névmagyarázathoz lásd RÁCZ A. 2007: 238–9).

[18] A *terra Georgy* adatot ugyanakkor a *Györgytelke* név fordításának is tarthatjuk.

[19] A két névváriáns denotatív jelentésének azonossága mindazonáltal kérdéses (vö. Gy. 1: 179).

[20] A többféle névkeletkezési és -változási lehetőségek eredményeinek nemritka egybecsúszására MEZŐ ANDRÁS is felhívta a figyelmet. „A típusok összetartása és széttagolódása a legtöbb helynévosztályunkat érintette, s ennek következtében egy homogénnak látszó alaktani vagy jelentéstani helynévosztályban a legkülönbözőbb névadójú, indíttatású helynevekkel kell számolnunk, illetőleg az azonos jellegű névadó vonás alapján keletkezett földrajzi nevek átszövik az egyéb névadók alapján tagolt helynévtipológiai rendszert.” (1989: 145–6). A helynévképzéssel összefüggésben a fentiekben említett változási folyamatokat részletezően, személynévi alapszót tartalmazó helynévi példákat is bőséggel felhozva lásd továbbá TÓTH V. 2008a.

het kétségünk, hogy névszociológiai értékük az előbbiekkel teljesen megegyezik. A névhasználat szempontjából a személynévi alapszónak és a név szemantikai tartalmának a felismerhetősége ugyanis elsősorban nem a névstruktúra, hanem más tényezők függvénye. Mindez konkrétan azt jelenti, hogy a *Jánosi* településnévvel akkor is jogosan számolunk a személynévi helynevekből képzővel alakult névstruktúrák között, ha az történetesen a *Jánostelke* kétrészes névből jött is létre névrész > névelem csere következtében.

3.5. Összetétellel alakult személynévi helynevek

A személynévi alapszóból alakult összetett helynevek kérdésköre közel sem keltett olyan mértékű tudományos érdeklődést, mint a személynévből formáns nélkül keletkezett helynevek problematikája, s az összetett személynévi helynévstruktúrákkal kapcsolatos megfigyelések többsége ráadásul gyakran éppen a formáns nélküli személynévi helynevek kontextusában merül föl, és ahhoz viszonyítva értelmeződik. Jól tükröződik ez például abban a véleményben, amely a *Csemperlaka, Dédtelke, Ivánháza, Szomorfalva* stb. nevek típusára úgy tekint, mint a formáns nélküli személynévi helynevek kategóriáját kronológiailag felváltó névszerkezeti modellre. De a történeti forrásértékük, az esetleges korjelző értékük felvetése sem független a puszta személynévi helynevek efféle szerepének megítélésétől. A névtípusoknak az egymáshoz viszonyított vagy legalábbis egymással szorosan összefüggő értékelése persze nagyon is helyénvaló és kívánatos tárgyalási mód, feltéve, ha eközben mindegyik névszerkezeti típusra önmagában véve is kellő figyelem esik, s egyúttal a célok között nem feledkezünk meg arról sem, hogy mindegyiknek a jellegzetességeit önmagában is feltárjuk.

A személynévi helynevek szerkezeti típusainak bemutatását az itt következő fejezetben a személynévvel összetett helynevek problematikájának áttekintésével zárom, s ennek során — minthogy bizonyos vonások megfelelő értékelésére csak így lehet esélyünk — számos ponton visszautalok majd magam is a korábban tárgyalt névstruktúrák sajátosságaira. A bemutatás során egymástól elkülönítve tárgyalom az összetett névszerkezetek két fő kategóriáját: egyrészt azokat az elnevezéseket, amelyek utótagjaként helyjelölő köszó (földrajzi köznév) szerepel (pl. *Mikelaka, Péterülése*), illetőleg másrészt azokat, amelyekben a második névrész helynévi lexéma (pl. *Mikepércs, Péterbocsárd*). Abból az alapvető különbségből adódóan ugyanis, amit a keletkezéstörténeti hátterükben tapasztalunk, hogy tudniillik az előbbiek jellegzetesen elsődleges, az utóbbiak pedig bizonyosan másodlagos keletkezésű névstruktúrák, e két névtípus csaknem minden lényeges vonásában eltéréseket mutat. Ennek következtében pedig azok a kérdéskörök sem feltétlenül esnek egybe, amelyekre e névtípusok rendszertani leírásának a keretében a hangsúlyokat helyezzük.

3.5.1. Földrajzi köznévi utótagú személynévi helynevek

A földrajzi köznévi utótagú személynévi helynevek tárgyalása során a szakirodalomban olvasható állításokból kiindulva, s ezeket az általam egybeállított névkorpusz adataival szembesítve igyekszem egyrészt egy olyan kronológiai képet megrajzolni, amely egyidejűleg több körülményt is figyelembe vesz. A névtípus kapcsán — csakúgy, mint a formáns nélküli személynévi helyneveknél — kitérek továbbá a névadás és névhasználat kognitív-pragmatikai tényezőire, az e körbe

tartozó elnevezések történeti forrásértékére, de szólok a nevek szerkezeti elemeinek (részletesebben és átfogó igénnyel a személynévfajtáknak s érintőlegesen a földrajzi köznévi utótagoknak) az általános kérdéseiről is.

a) A névtípus kronológiai jellemzői

1. A helynévtörténeti szakirodalomban lényegében általános vélekedésnek számít az a kronológiai megfigyelés, miszerint a személynévi jelzőhöz kapcsolódó *falva, háza, laka, ülése, földe, telke* stb. utótagú (többnyire jelölt birtokos jelzős szerkezetű) településnevek — a nemesség számszerű növekedésével, családi osztódásával párhuzamosan — a 13. század közepétől (de még inkább a 14. századtól) kezdődően terjedtek el a magyar településnévrendszerben; a névtípus azonban a letelepedés idején, az ún. „pogány" korban még ismeretlen volt (vö. pl. PAIS 1923: 74, 1957: 64, BENKŐ 1947: 7, SZABÓ I. 1966: 136, KÁLMÁN B. 1989: 156–7, KISS L. 1995/1999: 198–9, 1996a/1999: 102, 1996b/1999: 115 stb.). A szakirodalom egyúttal azt sem mulasztja el megemlíteni, hogy e névszerkezeti forma valójában a formáns nélküli személynévi helynévadás visszaszorulásával, mintegy azt felváltva jelenik meg a településnévadás színpadán (lásd pl. MOÓR 1936a: 220–1, 1936b: 117, KNIEZSA 1943–1944: 128–9, 1960: 20),[1] s a 13–14. században szerzett lendületének köszönhetően aztán rohamosan terjed (BÁRCZI 1958a: 160–1).[2]

KERTÉSZ MANÓ ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a névtípusok egymást váltásának gondolatával óvatosan kell bánnunk, mivel a nyelvi változások lefolyásában vidékenként akár jelentős időbeli eltérésekkel is számolhatunk (1939: 70–1). Ebben a kontextusban is nagy jelentőséggel bírnak az olyan kutatások, amelyek egy-egy szűkebb régió, térség névadási szokásainak történeti alakulását igyekeznek nagyobb időintervallumban végigkísérni. Erre vállalkozott több írásában a régész KISS GÁBOR és a történész ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (vö. pl. 2006, 2008). Munkáik közül az itt jelzett összefüggésben különösen az az írásuk tanulságos, amelyben a Vas megyei Őrség településnév-rétegeit tárták fel kronológiai összevetésben, meggyőzően igazolva egy korai, 13. századi (vagy annál régebbi) formáns nélküli személynévi helynévréteg (pl. *Ispánk, Pankasz, Szaknyér, Szatta*), illetőleg egy későbbi, 14–15. századi (vagy annál újabb) személy-

[1] MOÓR ELEMÉR azt is felvetette, hogy a személynévvel összetett településnevek típusa német hatásra jelenhetett meg a magyar helynévrendszerben, azokon a vidékeken ugyanis, ahol korán feltűnik, mindenhol kimutathatók német telepesek (1936a: 220–1, 1936b: 117). Ezt a feltevést KNIEZSA nem látta igazolhatónak (1943–1944: 128–9, 1960: 20).

[2] Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy BÁRCZI itt említi például a százdi alapítólevél *villa Petri, villa Cosme* adatait is (1067 k./1267, ÁÚO. 1: 25, 26) mint az összetett névstruktúrák latinra fordított példáit (1958a: 160). KNIEZSA kelet-magyarországi adatai között ugyancsak gyakoriak a *villa Martini* típusú latin alakok (1943–1944: 128–9). Ezeknek az említéseknek a valós névhasználati értéke azonban nem ítélhető meg egyértelműen (lásd erről később).

névvel összetett névréteg (pl. *Könyeháza, Dávidháza*, *Senyeháza* és *Bajánháza*) egymásutániságát (2008: 218–20).[3] E térség helynévrendszerében az összetett személynévi helynevek tehát láthatóan később jelentek meg, mint más területeken, és közöttük ráadásul speciális lexikális típusként a *-háza* utótaggal állók vanak fölényben.

Azt a KNIEZSÁtól hagyományozódó kronológiai megfigyelést, hogy tudniillik a 11–12. században a formáns nélküli személynévi helynévadás dominált, majd rövid, a 13. század első felére kiterjedő párhuzamos használatot követően a 13. század második felétől az összetett személynévi helynevek típusa kiszorítja a formáns nélkülit, KRISTÓ GYULA egyik névtípus kronológiai jellemzői alapján sem tartja elfogadhatónak. Egyrészt azért nem, mert adatok jelzik, hogy a puszta személynévi helynévadás bizonyosan nem szorítható be a KNIEZSA által igen határozottan kijelölt időhatárok közé (hanem jócskán túlnyúlik azokon); illetőleg másrészt arról sincs KRISTÓ meggyőződve, hogy a személynévvel összetett helynevek típusa csupán a 13. században jelent volna meg a magyar helynévrendszerben (1976: 91).

A névtípus kronológiai vizsgálata ezen a ponton új tényezővel egészült ki: a kutatók ugyanis bevonták az elemzésbe a helynévfajták kérdését is, amelynek tanulságaként aztán az fogalmazódott meg a szakmunkákban, hogy a nem települést jelölő helynevek (az ún. természeti nevek) körében az összetett névszerkezet már a 11–12. században sem volt ritka (vö. BÁRCZI 1958a: 160, KRISTÓ 1976: 91), s közöttük személynévi előtaggal állókat is találunk: *Appadi kútja* (+1015/+1158/ /1403/PR.: *Appadýkuta,* DHA. 75, Gy. 1: 330, Baranya vm.; vö. 1138/1329: *Apadi* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 71, 1219/1550: *Opodinum* [acc.] szn., ÁSz. 602), *Ecse tava* (1075/+1124/+1217: *Ecetoua,* pisc., DHA. 216, Gy. 1: 893, Csongrád vm.; vö. 1274/1364: Nicolaus filius *Eche,* EO. 1: 235, ÁSz. 265), *Rád tarlója* ([+1077–95]/+1158//XV.: *Radtorloua,* DHA. 78, Gy. 1: 371, Baranya vm.; vö. 1261: *Rad* szn., MES. 1: 444, ÁSz. 662)[4] stb.

KRISTÓ GYULA véleménye szerint a személynévvel összetett névszerkezetekre nemcsak a természeti nevek köréből idézhetünk példákat a 11–12. századból, hanem emberi lakóhelyet jelölő (azaz műveltségi) nevekre vonatkozóan is tudunk ilyeneket említeni (1976: 91–2). Nem érdektelen azonban megjegyzenünk, hogy felhozott példáinak némelyike részint filológiai, részint pedig névszerkezeti szempontból nem éppen problémamentes. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének *Mikolafalu* (1075/+1124/+1217: *Mikolafalu,* DHA. 215, Gy. 1: 462) és *Sá-*

[3] A folyamat bizonyára nem volt független a Kerka-völgy végleges településszerkezetének kialakulásától (KISS–ZÁGORHIDI 2008: 220).

[4] Az utóbbi névalak kapcsán ugyanakkor elképzelhető az előtag helynévi státusza is, mivel a mikrotoponima a később Rád néven (1346: *Raad,* p., Cs. 2: 518, A. 4: 643) is szereplő Dráva birtok határában található. A fenti adatot is tartalmazó oklevélből adatolható latin *per pontem Radonis* helyjelölő forma *Radonis* eleme azonban talán szintén személynévi előfordulás lehet, s ennek alapján a *Rád tarlója* adat kapcsán is indokoltan vethetjük fel ezt a lehetőséget.

rófalu adatairól (1075/+1124/+1217: *Saroufalu,* DHA. 212, 215, Gy. 1: 471) például — a korábbi történészi (pl. Gy. 1: 462) és nyelvészi (pl. KÁZMÉR 1970a: 31) felvetések nyomdokaiba lépve — SZŐKE MELINDA igazolta azt, hogy azok utólagos beszúrás (interpoláció) eredményeiként kerültek be az oklevélbe, ráadásul az egyrészes *Mikola, Sáró* formákkal szemben vélhetően téves, alkalmi alakokként, amelyek a valós névhasználatban összetett névszerkezetként bizonyára soha nem léteztek (2013b: 71–4). A tihanyi alapítólevél *olup hel,* illetve *petre zenaia hel* adataira pedig úgy tekinteni, mint emberi lakóhelyeket jelölő szórványokra, meglehetősen merész ötlet volt KRISTÓtól tekintve, hogy ezeknek az adatoknak éppenséggel a névszerkezeti meghatározása sem egyértelmű: bennük a *hely* lexéma ugyanis minden valószínűség szerint nem része a névnek, hanem éppen olyan helyfajtajelölő funkciót betöltő elem az oklevél latin nyelvű szövegében, mint a 'hely' jelentésű latin *locus* földrajzi köznév (lásd ehhez HOFFMANN 2010a: 83–5). KRISTÓ további, a 11–12. századból idézett példái is jórészt bizonytalan hitelességű (hamis, interpolált vagy későbbi másolatban fennmaradt), de legalábbis — bármennyire is ennek az ellenkezőjét hangsúlyozza a szerző — nem „kétségtelen hitelű" oklevelekből származnak, ez a körülmény pedig a 11–12. századhoz való köthetőségüket nem csekély mértékben elbizonytalanítja.[5]

A névtípus kronológiai jellemzőit taglalva feltétlenül említést kell tennünk még arról a sajátos ellentmondásról is, amelyre a névtörténeti szakirodalom nemegyszer rámutatott ugyan, de minden tekintetben kielégítő magyarázattal mindezidáig a kutatás nem tudott a kérdésben szolgálni. Nem könnyű ugyanis belátni azt, hogy *falu* szavunk, amely egyébként alapnyelvi (finnugor vagy ugor kori) gyökerekre mutat (vö. TESz., EWUng., MSzFgrE., UEW.), a helynévalkotásba ehhez képest miért csak későn, a 13. század környékén kapcsolódott be. Az a körülmény ugyanis, hogy KÁZMÉR MIKLÓS monográfiájában a *falu* lexémával kapcsolatba hozható legkorábbi helynévi adatok mind egységesen a 13. századból valók (1970a: 31), KRISTÓ GYULA szerint semmiképpen sem lehet puszta véletlen (1976: 92). Erre az ellentmondásra a *falu* utótagú helynevek legfőbb ismerője, KÁZMÉR MIKLÓS sem tudott érdemleges magyarázattal szolgálni, noha fölvetett lehetséges — elsősorban település- és társadalomtörténeti — indítékokat. „A település állandósága, a nemzetségi szervezet lazulása, majd megszűnése, a magánbirtok tömeges megjelenése, új szállásterületek kialakulása, a családi birtokok osztódása, a királyi várispánságok felbomlása a feltételei, illetőleg okai rendre az

[5] Megjegyzem azonban, hogy a tihanyi alapítólevélben nem lakott helyek, birtokok neveiként, hanem mikrotoponimákként nagy számban tűnnek fel személynévi jelzőt tartalmazó kétrészes névstruktúrák: pl. *petre zenaia, bagat mezee, seku ueieze, putu uueieze* stb. (vö. HOFFMANN 2010a: 228–9). Az efféle névszerkezetek korai előfordulása alapján pedig aligha lehetnek kétségeinek afelől, hogy a személynév + földrajzi köznév típusú struktúra a nyelvünkben ősi lehet, s a gyökerei messze a magyar írásbeliség kialalakulását (s az ilyen névadatok dokumentálhatóságát) megelőző időkbe nyúlnak vissza.

új helynévtípus jelentkezésének és óriási mértékű gyarapodásának." (1970a: 58, lásd még 105 is).[6]

Kétségtelen, hogy a *falu* utótagú helynevek (s nemcsak a személynévi előtaggal állók) számának felszaporodása a 14–16. század időszakára tehető. KÁZMÉR MIKLÓS adatai alapján ugyanis a névtípusnak a 11–12. században egyetlen kétségtelen hitelű példája sincs, a 13. században viszont már 120 ilyen névalakról tudunk,[7] a 14–16. században pedig az e körbe tartozó elnevezések száma eléri a 2200-at (1970a: 59). Ennek a gyarapodásnak csak részben adhatja a magyarázatát az oklevelek számának felduzzadása, és KRISTÓ megítélése szerint a KÁZMÉR által említett okok sem szolgálhatnak megnyugtató magyarázattal. E tényezők legtöbbje ugyanis vagy 13. századi (a királyi várispánságok felbomlása) vagy a 13. századtól időben visszafelé mutat (a település állandósága, a családi birtokok osztódása). Az adatok ugyanakkor azt jelzik, hogy a *falu* (és származékai) helynevekben való feltűnése nagyobb lendületet majd inkább csak a 14. századtól vesz, és a fénykorát a 15. században éli. Ezért KRISTÓ GYULA szerint a társadalmi motivációk mellett nagyobb figyelmet kell fordítani a nyelvfejlődés, a nyelvi divat kérdéseire, azt ugyanis, hogy milyen névszerkezet jön létre az adott személy birtoklásának megjelölésére (formáns nélküli vagy összetett), nem társadalmi, hanem nyelvi tényezők határozzák meg (1976: 94–5).

KRISTÓ állásfoglalása azonban — amely a személynévvel összetett helynevekre vonatkozóan általában persze érvényes lehet — szintén nem ad magyarázatot a *falu*-val kapcsolatos kronológiai ellentmondásra. Egy körülményt azonban e probléma helyes megítéléséhez véleményem szerint nem hagyhatunk figyelmen kívül. A *falu* utótagú helynevek helyzetét ugyanis nem tanulmányozhatjuk önmagában, hanem csakis más, birtokot, falut jelentő földrajzi köznévvel összetett helynevekkel történő kronológiai összevetésben lehet reális esélyünk a felvetett kérdésekre válaszokat találni. Azaz a fenti feszültség a *falu* lexéma alapnyelvi eredete és a helynévalkotásban való kései (13. századi) jelentkezése között csak abban az esetben tekinthető tényleges ellentmondásnak, ha más 'település' jelentésű lexémákkal alakult helynevekre a *falu* utótagú helynevek legkorábbi jelentkezését, azaz a 13.

[6] SZABÓ ISTVÁN is hasonló háttérkörülményekre mutatott rá a falurendszer kialakulásáról szóló monográfiájában. Véleménye szerint a formáns nélküli személynévi helyneveknek az összetett névstruktúrákkal történő felváltása ugyanis nemigen nyelvi fejlődésként magyarázható, sokkal inkább a feudális birtok fogalmának „kijegecesedésével" és a birtokok osztódásával függ össze (1966: 136).

[7] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e korszak adatainak sorában ott találjuk a *villa Cosme* típusú, tehát latin formában szereplő helynévalakulatokat is, amelyek mögött azonban — már amennyiben valós helyneveket rögzítenek — nemcsak *Kozmafalva,* hanem akár formáns nélküli *Kozma* névforma is rejtőzhet. E latin szerkezetek beszélt nyelvi, tényleges névhasználati értékéről a fejezet további részében még szólok.

századot megelőzően is ráakadhatunk.[8] E kérdés persze nem csupán az általam itt tárgyalt személynévi helynevek problémakörét érinti (noha az ilyen utótagú helynevekben a személynévi első névrész tűnik messze a legtipikusabbnak), hanem általánosabb érvényű annál. A földrajzi köznévi utótagok szisztematikus vizsgálatára e helyütt nem vállalkozhatom, hiszen ez távol vezetne a személynévi helynevek kérdésétől, néhány erre vonatkozó megfigyelésre ugyanakkor ki kell térnünk annak érdekében, hogy megfelelően értékelhessük a személynévvel összetett helynévstruktúrák kronológiai összefüggéseit. Gazdag névkorpuszt[9] átvizsgálva és csupán a kétségtelen hitelű és kronológiai azonosíthatóságú oklevelek névadataira alapozva arra a megállapításra jutottam, hogy a 13. századot megelőzően aligha keletkezhettek nagyobb számban 'birtok, település, falu' jelentésű földrajzi köznévvel összetett helynévszerkezetek, minthogy én magam csupán a bakonybéli összeírásból származó *Ketellaka* helynevet ismerem mint olyan elnevezést, amely az oklevél bizonytalan kronológiai státusza ellenére bizonyosan a 13. századot megelőzően keletkezett.[10] A KRISTÓ által példaként felhozott 11–12. századi adatok jó része valóban hiteles (és nem hamis) oklevélből származik ugyan (pl. 1177/1202 k./1337: *Ascen nepe, Gastateluke,* 1177/1405: *Chemperlaka,* 1177/1500 k.: *Nadatheleke, Mwswanlaka* stb., vö. 1976: 91), de mivel a források kései (14–15. századi) másolatban maradtak ránk, e névadatok nyelvi formáját az eredeti oklevelek keletkezési idejéhez (itt 1177-hez) minden kétséget eloszlató módon aligha köthetjük. Ebben az összefüggésben nézve ezért egyáltalán nem látom ellentmondásosnak a *falu* helyzetét, hiszen a 'birtok, település, falu' jelentésű lexémákkal összetett helynevek a 13. századot megelőzően általában véve sem je-

[8] Ehhez ugyanis az a körülmény is feltétlenül hozzátartozik, hogy a 'település, birtok' jelentésű további földrajzi köznevek ugyancsak régi elemei a magyar nyelvnek: a *lak* és a *ház* alapnyelvi eredetűek, a *telek, ülés, föld* pedig belső szóképzés eredményei, amelyek keletkezésének pontos ideje nem határozható ugyan meg, de koraiságukhoz nemigen férhet kétség (az etimológiákhoz lásd TESz., EWUng., MSzFgrE., UEW.).

[9] A dolgozatom alapjául szolgáló névkorpuszban ugyan csak olyan elnevezések szerepelnek, amelyek személynévi alapszóból magyarázhatók, de az itteni kérdéskörben megfogalmazott véleményem alapjául a vizsgálatba vont vármegyék teljes névállománya szolgált forrásbázisul, illetőleg emellett mérlegeltem a szakirodalom által idézett névadatok filológiai és (ezzel összefüggő) kronológiai értékét is.

[10] A bakonybéli összeírás interpolált oklevél, s valójában öt jól elkülöníthető részre osztható. Az első három rész nyelvállapota megfelel I. László korának (1086), azonban a hitelesnek mondható részek között is találunk magyarázatra szoruló eltéréseket. Az első toldalék Kálmán király korából származik, a második a magánadományokról 12. század eleji lehet. A harmadik toldalék kézírása megegyezik az előzőével, azonban tartalma teljesen hamis, míg a negyedik toldalék 13. századi kéz írása. Összességében tehát öt, egymáshoz időben igen közel álló kronológiai réteget lehet elkülöníteni az összeírásban (DHA. 1: 247, PP. 71). A *Ketellaka* névadat (vö. Quintum predium, quod dicitur *Ketel loca*) a DHA. szövegközlése alapján az oklevél eredeti, bizonyosan 1086-ból származó rétegéhez tartozik.

lentkeznek a helynévadásban, így pedig — bár a szó régtől fogva eleme a magyar szókincsnek — a *falu* utótagú helynevek hiánya sem minősül kivételes és feltétlenül magyarázatot kívánó jelenségnek. Nem a *falu* lexéma késlekedett tehát a helynevekben való megjelenéssel, hanem maga az a névszerkezeti típus, amelyben a *falu* is szerepel, nem volt használatos a 13. századot megelőző időkben a településnév-adásban.

2. Amíg az előzőekben az összetett névszerkezetek kronológiai kérdését általában véve érintettük,[11] a továbbiakban ezt a szempontot immáron a személynévi lexémát tartalmazó névstruktúrák vizsgálatára leszűkítve érvényesítem. A 33. ábrán a névtípus kronológiai ívét olyan módon rajzoltam meg, hogy az egyes névadatoknak csupán az első előfordulására voltam tekintettel, a továbbiakra nem, de valamennyi okleveles adatot figyelembe vettem attól függetlenül, hogy egyik-másiknak a kronológiai azonosíthatósága esetleg — minthogy kétes hitelességű (hamis), illetve bizonytalan datálású (pl. másolatban fennmaradt) diplomában fordul elő — nem egyértelmű. Az ábra tehát a személynévvel összetett helyneveknek (településneveknek és más névfajtába tartozó elemeknek együttesen) a gyarapodási folyamatát illusztrálja.

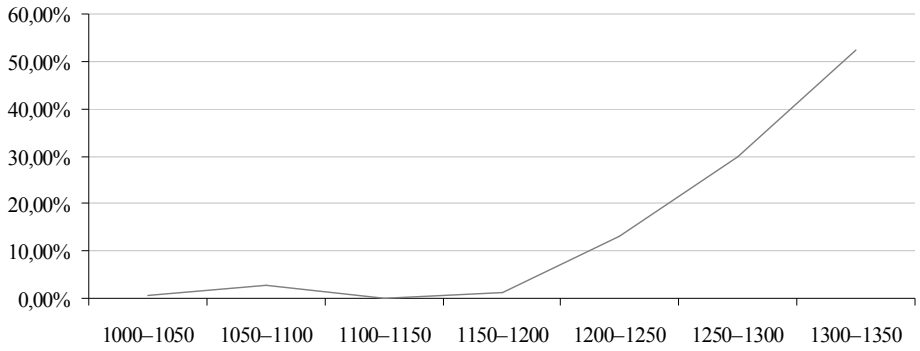

33. ábra. *A személynévvel összetett földrajzi köznévi utótagú helynevek első előfordulásainak megoszlása a korai ómagyar korban.*

A 13. századot megelőző időszakból — amint erre már utaltam a fentiekben — csak kronológiailag bizonytalanul meghatározható adatokat ismerünk.[12] Annak például, hogy a pécsváradi apátság 1220 körül szerkesztett, 1015-re hamisított alapítólevelének (+1015/+1158/1220 k.//1403/PR., DHA. 74–5, Gy. 1: 330) *Ap-*

[11] A névtípus kronológiai jellemzőinek tudománytörténeti alaposságú összefoglalását lásd KRISTÓ 1976: 89–90, TÓTH V. 2001a: 57–8, RÁCZ A. 2005: 147–50.

[12] Ez a megjegyzés mindazonáltal csak arra a névállományra érvényes, amely a munkám e fejezeteihez a forrásbázist biztosította, hiszen például az eredetiben ránk maradt és hiteles tihanyi alapítólevélből (1055-ből) az előzőekben is idéztem jó néhány olyan mikrotoponimát, amelyek első névrészeként nagy valószínűséggel személynevet gyaníthatunk.

padýkuta, Dedteluke névadatait a 11. századra vonatkozó forrásértékkel ruházhassuk fel, igen kicsi az esélye. De ugyanígy igazolásra szorul az is, hogy a garamszentbenedeki apátság interpolált alapítólevelében (1075/+1124/+1217, DHA. 216, Gy. 1: 893) szereplő halastó *Ecetoua* neve az oklevél eredeti (11. századi) rétegébe tartozik, s nem az interpoláció során került bele a szövegbe a 12. vagy a 13. században.[13] Hasonló nehézségek akadályozzák még például az Arad megyei *Ivánháza* ([1077–95]>1347: *Iuanhaza,* DHA. 309, Gy. 1: 179), a Bács megyei *Péterréve* (+1092/+1274//1399: *Peterreue,* DHA. 285), a Bodrog megyei *Botmonostora* ([+1018–38]/[1173–96]>1412: *Bathmanostra,* DHA. 95) stb. településnévi adatok pontos időhöz kötését is.

A 13. századtól kezdődően aztán a forrásokban egyre nagyobb számban jelennek meg a kétségtelen hitelességű és kronológiai tekintetben biztosan azonosítható helynévadatok; a települést jelölő nevek köréből lásd például *Gáborjánmonostora* (1271: *Gabrian Monustura,* p., Gy. 1: 618, Bihar vm.; vö. 1181/XVI.: *Gabrian* szn., Sztp. 1: 43–4, ÁSz. 321), *Guzéháza* (1282: *Guze haza,* Gy. 3: 228, Hont vm.; vö. 1211: *Guze* szn., PRT. 10: 512, ÁSz. 363),[14] *Makófalva* (1299: p. Feluelnuk que moderno vocabulo *Makofolua* vocaretur, Gy. 1: 863, Csanád vm.; vö. 1236/1239: *Mokov* szn., H. 6: 33, ÁSz. 508), *Patkánytelek* (1292: *Pathkanteluk,* p., t., Gy. 1: 466, Bars vm.; vö. 1138/1329: *Patkan* szn., SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 616), *Sálfölde* (1298: *Saulfelde,* t., Gy. 1: 374, Baranya vm.; vö. 1247: t-m … que terra *Sauli* sac-is nominatur, i. h.), *Szemeegyháza* (+1256: *Zemeeghaza,* Gy. 1: 870, Csanád vm.; vö. 1211: *Zeme* szn., PRT. 10: 504, ÁSz, 844) stb.; a nem településnévi adatok közül pedig például *Bata kútja* (1270: *Batakuta,* Gy. 3: 227, Hont vm.; vö. 1138/1329: *Bata* szn., SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 96), *Izsák láza* (1295: berch *Ysaaclasa,* Gy. 3: 42, 70, Heves vm.; vö. 1213/1550: *Isac* szn., ÁSz. 428), *Mátyás tava* (1240: *Mathsathoa [ɔ: Mathasthoa],* Gy. 2: 499, Gömör vm.; vö. 1181: *Mathias* szn., CAH. 78, Sztp. 1: 42, ÁSz. 528), *Orbán vejsze* (1260: *Vrbanveyze,* Gy. 3: 388, 452, Komárom vm.; vö. 1232: *Vrban* szn., ÁÚO. 11: 250, ÁSz. 778) stb.

A 14. századtól pedig szinte egyfajta „névrobbanásnak” lehetünk tanúi e névszerkezeti típus kapcsán; vö. pl. *Abafalva* (1345: *Abafalua* alio nomine Kysvarkun, BorsOkl. 265, Borsod vm.; vö. +1214/1334: *Aba* szn., CDES. 1: 149, ÁSz. 39), *Emrehlaka* (1337: *Emrehloka,* pr., A. 3: 331; vö. 1280/1283: *Emrech* szn.,

[13] Ebben a vonatkozásban is fontosak — elméleti és módszertani szempontból egyaránt — SZŐKE MELINDA kutatásai, amelyekkel a kétes hitelű (hamis, interpolált) oklevelek helynévi szórványainak forrásértékét, azoknak a forrás különböző kronológiai rétegeihez köthetőségét igyekszik feltérképezni (lásd pl. 2012, 2013b). Az *Ecetoua* halastó az oklevél eredeti szövegrészében GYÖRFFY GYÖRGY megítélése szerint nemigen szerepelt, s csak az interpoláció során került abba bele (DHA. 1: 216).

[14] A településsel kapcsolatban több oklevél is említést tesz egy bizonyos *Guze* fiairól; vö. pl. 1279: *Fabianus filius Guze* (Gy. 3: 226, de lásd még másutt is, 226–8).

ÁSz. 281), *Fábiánháza* (1327: *Fabyanhaza,* t., AOklt. 11: 211/446, Abaúj vm.; vö. 1138/1329: *Fabian* szn., SZABÓ D. 1936: 133, ÁSz. 297), *Martontelke* (1320: p. *Mortunteleke* que al. nom. Botkemene vocatur, Gy. 1: 631, Bihar vm.; vö. 1138/1329: *Martin* szn., SZABÓ D. 1936: 130, ÁSz. 521), *Románfölde* (1326: *Romanfolde,* p., Gy. 1: 373, Baranya vm.; vö. 1227: *Roman* szn., H. 8: 20, ÁSz. 680), *Sebestyénülése* (1312: *Sebastyanyulese,* v., Cs. 2: 521, A. 1: 271, Baranya vm.; vö. 1211: *Sebastian* szn., PRT. 10: 506, ÁSz. 701) stb.; *Ábel haraszta* (1318: *Abelharazta*, loc., Gy. 2: 44, 71, Doboka vm.; vö. 1138/1329: *Abel* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 40), *Bába tava* (1303: *Babatoua,* stag., Gy. 1: 489, Bars vm.; vö. 1138/1329: *Boba* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 127), *Jákó vejsze* (1342: *Jakoueze,* loc., Z. 2: 36, Bereg vm.; vö. 1244/1346: *Jacov* szn., H. 6: 44, ÁSz. 401), *Mike halma* (1338: *Mykehalma,* mo., Gy. 3: 306, 314, Keve vm.; vö. 1229: *Mike* szn., CDES. 1: 254, ÁSz. 544), *Pete bérce* (1334: *Petheberche,* Gy. 3: 361, 368, Kolozs vm.; vö. 1138/1329: *Pete* szn., SZABÓ D. 1936: 134, ÁSz. 628) stb.

A földrajzi köznévi utótaggal álló személynévi helynevek kronológiai görbéjét persze akkor ítélhetjük meg pontosan, ha tágabb összevetésben, a többi személynévi helynévtípus kontextusában szemléljük. Ehhez ismét érdemes előhoznunk azt a korábban már bemutatott ábrát, amely ezt a relációt szemléletesen érzékelteti.

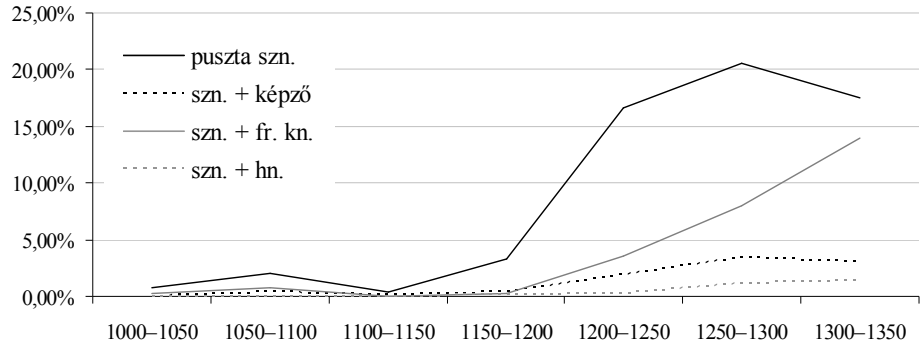

34. ábra. *A személynévi helynevek típusainak megoszlása a korai ómagyar korban.*

A 34. ábra a névkutatóknak azt az általános megfigyelését, miszerint a személynévvel összetett helynévszerkezetek felívelő szakasza lényegében egybeesik a formáns nélküli személynévi helynévadás hanyatlásának időszakával, a főbb tendenciákat tekintve alátámasztja. Afelől ugyanis a fenti görbék viszonyrendszere nemigen hagy kétségeket, hogy a 13–14. században a névadási eszközök, a helynévalkotási módok terén (tehát nyelvi síkon) jelentős elmozdulás következik be, s ez a metonímiával szemben az összetétel szerepének erősödését eredményezte. Azt azonban — s erre a formáns nélküli személynevek tárgyalásakor már utaltam — aligha jelenthetjük ki, hogy a személynévből metonimikus névadással alakult helynevek típusa a magyar helynévadás gyakorlatából kiszorult volna, s helyét az

összetétellel való névadás vette volna át. Ezek a névkeletkezési módok mind a mai napig egymás mellett élnek, bár tagadhatatlan, hogy a kétrészes struktúra modellhatása jóval erőteljesebben érvényesül a jelen kori helynévadásban, mint a metonimikus személynévi helyneveké. A névmodellekben bekövetkezett mennyiségi átrendeződés lehetséges okairól a formáns nélküli személynévi helynévadás fejezetében ugyancsak szóltam.

3. A földrajzi köznévi névrészek elemzésével — mint az előzőekben már jeleztem — e dolgozat keretei között nem kívánok foglalkozni, egy vonatkozásban azonban mégis szükségesnek látszik itt is kitérni a velük kapcsolatos kérdésekre.[15] Éppen a kronológiai jellemzőkkel összefüggésben tehetünk ugyanis egy olyan észrevételt, amely az összetett személynévi helynevek jellemzőinek alakulását nem csekély mértékben érinti. Elsősorban a településnevek kapcsán figyelhetjük meg azt a folyamatot, hogy egyes földrajzi köznévi utótagok használati gyakoriságában olyan jelentős elmozdulások következnek be, hogy ez a névtípus egészének karakterére is alapvető hatással van. Noha az egyes településnév-formánsok gyakoriságában a korai ómagyar kor időszakában is mutatkoznak különbségek, a kései ómagyar kor évszázadaiban azonban az e téren korábban tapasztalható viszonylagos kiegyensúlyozott helyzet igen erőteljesen a *falu ~ falva* utótag javára billen el. A *falu ~ falva* kialakuló dominanciáját két tényező mutatja leginkább: egyrészt az, hogy háttérbe szorul a többi földrajzi köznévi lexéma, s ezek az újonnan keletkező településnevek létrehozásában már kevésbé veszik ki a részüket; másrészt pedig az a körülmény is jelzi ezt a sajátos eltolódást, hogy a visszaszorulóban lévő elemeket a változások is jóval gyakrabban érintik, és nem ritkán éppen a *falu ~ falva* váltja fel őket a névstruktúrában.

A jelenséget — egy rövid kitérőt megengedve — Bihar vármegye településneveinek adataira alapozva mutatom be, itt ugyanis RÁCZ ANITA jóvoltából az ómagyar kor végéig (pontosabban 1600-ig) a rendelkezésünkre áll a megye teljes helynévállományának történeti-etimológiai feldolgozása (2007).[16]

---

[15] Az egyes 'település' jelentésű földrajzi köznevek feldolgozása önálló tanulmányokban, esetleg monográfiákban valósulhat meg a legeredményesebben, s ezekhez módszertani szempontból is követendő mintát KÁZMÉR MIKLÓS *falu*-monográfiája nyújthat ma is (1970a). Az egyes földrajzi köznevekről születtek ugyan az eddigiekben is hosszabb-rövidebb írások, ám egységes szempontú, sziszetmatikus feltárásukkal mindezidáig adós maradt a nyelv- és névtörténeti kutatás.

[16] Az áttekintés során az 1350 utáni állapotok jellemzéséhez a korábbi korszakból örökölt neveket nem, csak az ebben az időszakban feltűnőket vettem figyelembe.

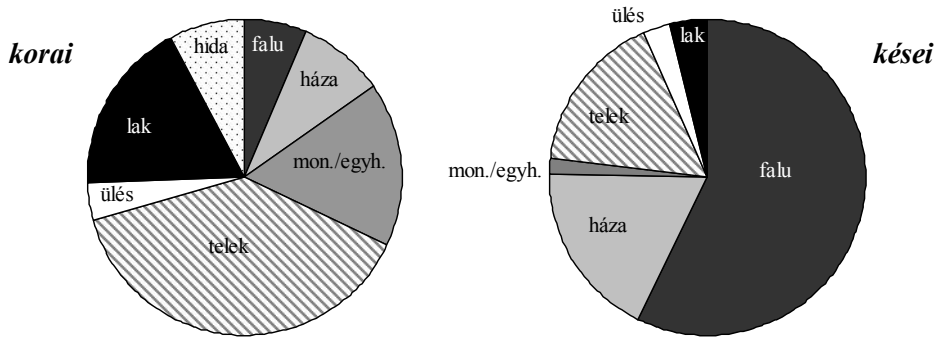

35. ábra. *A településnév-formánsok megoszlása Bihar vármegyében a korai és a kései ómagyar korban.*

A korai ómagyar kor időszakában a földrajzi közévi településnév-formánsok — a *telek* valamelyest nagyobb gyakorisága mellett — viszonylag egyenletes megterheltséget mutatnak Bihar vármegye településneveiben, s a *falu ~ falva* a ritkábban használatos lexémák között szerepel. A kései ómagyar korban megfigyelhető átrendeződés ugyanakkor egyes földrajzi közneveknek (mint például a *telek, lak, monostor, egyház* lexikális formánsoknak) a nagyarányú visszaszorulását eredményezte, s a *falu ~ falva* (pontosabban szinte kizárólagosan a *falva*) korábbi 10% alatti gyakorisága közel 60%-osra emelkedett (lásd ehhez bővebben TÓTH V. 2008a: 190–2).

Ez a jelenség a településnévrendszerben másutt is érezteti a hatását. Begyűrűzik egyrészt a névváltozási folyamatokba olyan módon, hogy a földrajzi köznévi utótagokat érintő névrészcserék[17] hátterében többnyire ugyanez a tendencia húzódik meg. Azt találjuk ugyanis, hogy az utótagra ható névrészcsere leggyakoribb esete az ómagyar kor második felében (nemcsak Bihar megyében, hanem általában véve is) bármely földrajzi köznévi településnév-formánsnak a *falvá*-ra cserélődése volt: pl. *Balazséfölde* (1338: *Balasefelde,* Cs. 2: 470, Baranya vm.) > *Balazséfalva* (1349: Simonem filium Balase de *Balasefalua,* Z. 2: 379–80, Cs. 2: 470, KÁZMÉR 1970a: 294), *Egyedmonostora* (1386: *Egyedmonustra,* ComBih. 111, Bihar vm.) > *Egyedfalva* (1570: *Eggiedfalwa,* ComBih. 111), *Kozmaháza* (1323: *Cosmahaza,* AOklt. 7: 284/615, Bihar vm.) > *Kozmafalva* (1421: *Kozmafoluua,* p., Cs. 1: 614) stb.[18]

Ugyancsak a *falvá*-k dominanciáját tükrözi vissza például a telepítéssel alakult beregi falvak jellegzetes elnevezési mintázata is, az tudniillik, hogy ezek a falvak a telepítő kenéz nevének és a *falva* utótagnak az összetételeként születtek meg,

[17] A névrészcsere fogalmához és rendszertani jellemzőihez, illetve a névváltozások fogalomrendszerében betöltött szerepéhez lásd bővebben TÓTH V. 2008a: 140–6.

[18] Bihar megyében a *háza* > *falva* névrészcsere például kimondottan gyakori jelenség volt a kései ómagyar korban (vö. ehhez TÓTH V. 2008a: 191–2).

egyértelműen tudatos, a telepítést végző személy aktív névadói tevékenységének eredményeként (vö. KISS L. 1992, SEBESTYÉN ZS. 2010a: 5–6, 2010b: 140–1, 143). E kérdéskörről s a *Sztánfalva, Maszárfalva, Závidfalva* stb. településnevek problematikájáról az alábbiakban részletesebben is ejtek még szót, itt csak azért idéztem fel a példájukat, hogy jelezzem, ebben az egyoldalúságban is a *falva* utótag névformáns szerepének egy időben igen határozottan megmutatkozó előretörése nyilvánulhat meg.

b) Az összetett személynévi helynévadás kognitív-pragmatikai tényezői

1. Ahogyan a személynévi helynévadásra általában, az összetétellel alakult személynévi helynevekre is az a jellemző, hogy a keletkezésük hátterében meghúzódó névadási motivációk között a legtipikusabb a birtoklás kifejezése. Persze más természetű indítékok is alapul szolgálhattak az efféle elnevezésekhez, s ezek a háttérkörülmények a modern kori névadási aktusok esetében világosan fel is tárhatók. PENAVIN OLGA például bácskai helyneveket tanulmányozva mutatott rá arra, hogy noha a személynévi helynévadáshoz a birtoklás ténye szolgáltatja a leggyakrabban az alapot (pl. *Kelemen fődek, Mikuska düllő* stb.), az összetett névstruktúrákban a személynév kifejezheti azt is, hogy az illető család ott lakik (pl. *Baranyás sor, Katica tanya*), az illető személy, család háza a közelben van (pl. *Baka út, Papkúttya*), más esetekben pedig az adományozó, építtető, parcellázó neve szerepel előtagként (pl. *Vermes kërësztye, Fodortelep*) (1970: 96–7). Noha a történeti helynévanyag vizsgálata során jóval kevesebb lehetőségünk van arra, hogy a személynévi helynévadás mögött a pontos funkcionális-szemantikai tartalmat felderíthessük,[19] az ilyen névstruktúrák keletkezésének és használatának jelenkori sajátosságai alapján joggal gondolhatjuk valamennyi motiváció közül a leggyakoribbnak a birtokviszony, a birtoklás rögzítésének igényét, amely törekvés vélhetően minden korszakban univerzálisnak tekinthető.

[19] A *falva* utótagú helynevekkel összefüggésben KÁZMÉR MIKLÓS igyekezett néhány olyan körülményt felvetni, amelyek fogódzóként szolgálhatnak a birtoklás tényének igazolásához. Említést tett ezek között a latinra fordított névszerkezetekről, azok birtokos jelzős megfogalmazásáról (pl. *Apátfalva:* 1322: *villa Abbatis, Balázsfalva:* 1332–37: *villa Blasii, Györgyfalva:* 1332–37: *villa Georgii* stb.), illetve az olyan oklevélszövegekről, amelyekben a birtokosnak a helynév előtagjában szereplő névformával egybeeső személyneve is rögzítve van. Fontos támpontként utal KÁZMÉR továbbá a névváltozatok tanúbizonyságára is, arra tudniillik, hogy amennyiben az adott személynévi településnévnek ismeretes a *falva* lexémát tartalmazó névvariánsa is, ez utóbbi minden esetben igazolja a másik névstruktúrában is a birtoklás kifejeződését; pl. *Mihályi ~ Mihályfalva, Konrádfölde ~ Konrádfalva* stb. (1970a: 53). Ez a fogódzó mindamellett azt a kellően nem igazolt előfeltevést is sugallhatja, hogy a *falva* utótagú személynévi helynevekben minden esetben a birtoklás ténye és csak az fejeződik ki. Persze a fentiekhez kapcsolódóan KÁZMÉR azt is igyekszik leszögezni, hogy a *Benekenézfalva* típusú elnevezésekben nem tényleges birtokviszonyról van szó, noha a falu szervezőjét, a földesúr helyi képviselőjét némileg a falu gazdájának is tekintették (i. h.).

2. A történetiségben is van ugyanakkor egy olyan településnévtípus, ráadásul éppen a személynévvel összetett névstruktúrák körében, amely keletkezésének annyira világosak és ezért jól megragadhatóak a pragmatikai körülményei, hogy analógiája biztos támpontul szolgálhat általában is a *személynévi helynévadás aktusának* megvilágításához is. A magyar nyelvterület bizonyos részein a 13–14. században meginduló falutelepítések s ebben a kenézek faluszervező és névadó tevékenysége érdemel ilyen összefüggésben kiemelt figyelmet, minthogy az így keletkezett elnevezéseknek nemcsak a motivációs háttere állapítható meg teljesen egyértelműen, hanem a névadás tudatos jellegéhez sem igen férhet esetükben kétség. Ennél a keletkezését, területi és kronológiai jellemzőit, valamint strukturális jegyeit tekintve is viszonylag egynemű névtípusnál érdemes hosszabban is elidőznünk, a tanulságai ugyanis feltétlenül tágabb érvényességűek.

Bereg megye a magyar vármegyék közül a legkésőbb létrejöttek közé tartozik: megszervezése valójában a 13–14. században, a tatárjárás után az elpusztult Borsova területén vette kezdetét, s a magyarság is csak később szállta meg (lásd ehhez bővebben Gy. 1: 524, KISS L. 1992a: 270a, KRISTÓ 2003b: 76–9, SEBESTYÉN ZS. 2010a: 5, 2010b: 139). A megyére jellemző földrajzi-táji megosztottság (egy alföldi és egy erdőkkel borított hegyvidéki részre tagolódik) a településszerkezetét és etnikai viszonyait is alapjaiban határozta meg: a magyarság a Kárpátok hegyei közé nem települt, a rutén[20] és vlach[21] pásztorok viszont a hegyvidéket részesítették előnyben. A megyében a települések számának ugrásszerű megnövekedése a 13. század második felére tehető, amikor is a tatárjárás során elpusztult Borsova megye síkvidéki részeit magyar lakosság szállta meg.[22] A 14. századtól kezdődően aztán — a megye területének fokozatos birtokbavételével — a megtelepülés a hegyvidéki részekre is kiterjedt, ám a korábbi „spontán" letelepedést fölváltotta a tudatos telepítő politika. Megindultak a falutelepítések, amelyeknek az elsődleges célja a teljesen lakatlan (vagy a vlach és szláv pásztorok által ritkán lakott) területek birtokbavétele volt. Ennek megvalósítására jött létre Bereg megyében — az ország más részein már korábban is létező — kenézség intézménye. A kenézek megbízás alapján és a pásztoréletformának megfelelő jogrendszer

[20] A szakirodalom a *ruszin* megjelölést is használja a megtelepülő szláv népcsoportok megjelölésére (lásd pl. SEBESTYÉN ZS. 2010a, 2010b), e helyütt én magam KRISTÓ GYULA állásfoglalásához igazodva használom a *rutén* etnikumjelölő lexémát (2003a: 102–3).

[21] A Bereg megyébe betelepülőket a források jobbára vlachoknak (oláhoknak) írják, ám valójában túlnyomó többségükben nem románok, hanem *Rutheni* (oroszok), azaz szláv nyelvű és etnikumú népesség voltak, akiket ezért mégiscsak helyesebb ruténoknak nevezni (KRISTÓ 2003a: 103). A fentiekben mindamellett a *vlach* etnikumjelölőt — némelyest ellentmondásosan bár, de a sajátos jogi státuszt (vlach jog) is mérlegelve — megtartottam.

[22] Igazolják ezeket a körülményeket a településnévi adatok is: a formáns nélküli személynévi helyneveknek igen tekintélyes száma mutatható ki a korszakból, vö. pl. *Bátyú, Bégány, Csoma, Gecse, Hetyen, Kaszony* stb. (SEBESTYÉN ZS. 2010a: 5, 2010b: 140).

(vlach jog, ius valachale) szerint végezték a tevékenységüket, elsősorban — a források szövegközlései alapján — vlahokat, majd később, a 14–16. század folyamán ruténokat telepítettek le, s munkájukért cserébe az általuk telepített falvak örökös bírói tisztségének viselői lettek. A kenézek ugyanakkor ritkán tartották be az újratelepítés követelményét, inkább a saját maguk által kiválasztott területen hoztak létre új települést, amit aztán magukról neveztek el. A kenézség intézménye Bereg megyében a 13–14. századtól kezdve a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig élt. A 18. század közepén a kenézek kiváltságait és előjogait eltörölték (vö. mindehhez még KISS L. 1992a: 270, KRISTÓ 2003a: 101, SEBESTYÉN ZS. 2010a: 5–6, 2010b: 140–1).

Az első beregi kenézfalu *Sztánfalva* volt (1378: *Sztanfalva,* DocVal. 276, SEBESTYÉN ZS. 2010a: 132), melynek alapító kenéze vlach nemzetiségű lehetett. A további személynév + *-falva* szerkezetű nevek létrejötte és elterjedése a területen ettől kezdődően szervesen összefügg a kenézség intézményével és a hozzá kapcsolódó telepítésekkel. Alig van a beregi részeken olyan *falva* utótagú településnév, amely más módon és más motiváció alapján jött volna létre, ellenben a megye területén valaha létezett 250–300 településnévnek a 25–30%-át teszik ki az ilyen úton keletkezett elnevezések (SEBESTYÉN ZS. 2010b: 140). Nagyon fontos hangsúlyoznunk azt a körülményt (ami a névadás indítékára, a helynév szemantikai tartalmára is rávilágít), hogy a telepítő kenéz nem tulajdonba kapta ugyan az adott települést, de a faluvezetői szerep, az önálló jogkör bizonyos tekintetben mégis a falu tulajdonosává tette. Annak ellenére, hogy a névadó kenézek az esetek nagy részében vlachok voltak (a telepítő kenézek azonosításához lásd KISS L. 1992a), a megtelepedő lakosság pedig főképpen szintén vlachokból, ruténokból állt, az oklevelekben csak magyar nyelvű településnevek fordulnak elő; vö. pl. 1387: *Barbfalva* (H. 7: 423), 1378: *Dragabratfalva* (DocVal. 276), 1378: *Kenderesfalva* (DocVal. 276), 1378: *Lanfalva* (DocVal. 276), 1398: *Massor falwa* (Zs. 1: 5710), 1378: *Sztanfalva* (DocVal. 276), 1378: *Sandorfalva* (DocVal. 276).[23] Az első telepítési hullám a 15. században zárult le, amikor is további ilyen struktúrájú településnevek jöttek létre; pl. 1478: *Bábafalva* (Cs. 1: 413), 1456: *Koszfalva* (LEHOCZKY 1881–1882: III, 825), 1468: *Thybafalwa* (ComBer. 154), 1460: *Zayndfalwa* (ComBer. 173) stb. A második telepítési hullám a 16. század időszakára esett, és főképpen szintén a hegyvidéket érintette (a folyamathoz, azt további példákkal is bőségesen illusztrálva lásd még SEBESTYÉN ZS. 2010a: 6, 2010b: 141–2). Ekkoriban tűnnek fel a településnevekben a magyarok által használt személynévformák is (pl. *Balázs, Fedeles, Füzér, Gergely, Kelemen, Lázár, Mátyás, Medve, Pál, György, Péter, Szerencse* stb.), ami vélhetően azt jelzi, hogy

[23] Évszázadok múltán tűnnek csak fel a forrásokban e településnevek párhuzamos szláv nyelvi változatai: pl. *Barbfalva ~ Barbova, Dragabártfalva ~ Dorobratova, Kenderesfalva ~ Kenderesovci, Sztánfalva ~ Sztanov* stb. (SEBESTYÉN ZS. 2010a: 6, 2010b: 142).

a telepítésben a ruténok, vlachok mellett a magyarok is egyre inkább részt vettek. A települések életképességével összefüggésben azonban meg kell azt is jegyeznünk, hogy a telepített falvak igen jelentős hányada később a forrásokban nem szerepel, ami egyes telepítések sikertelen voltára utalhat (SEBESTYÉN ZS. 2010a: 6, 2010b: 143).

E telepítési, faluszervező tevékenységnek névtani szempontból különösen nagy jelentőséget ad az a körülmény, hogy a kenézi falvak keletkezésének ideje egyértelműen megállapítható: a falvak alapítását ugyanis minden esetben kenézi oklevél rögzítette, így többnyire napra pontosan lehet tudni egy-egy település alapításának szimbolikus dátumát és — minthogy a telepítési tevékenység szerves részét képezte — egyidejűleg a falvak nevének keletkezési idejét is. Amellett azonban, hogy a *Sztánfalva* településnevet és társait tudatos névadási aktus hozta létre, arra is feltétlenül rá kell mutatnunk, hogy e névformák tényleges, beszélt nyelvi névhasználati értékét egy körülmény valamelyest kérdésessé teszi. A kenézi falvak földesúri megbízás alapján keletkeztek, és hivatalosnak tekinthető (tegyük hozzá rögtön: magyar) nevük elsőként a kenézi oklevélben fordul elő. SEBESTYÉN ZSOLT vetette fel ennek alapján azt a lehetőséget, hogy e települések magyar neve esetleg „hivatalos úton", vagyis az oklevél kiállítójának tevékenységeként keletkezhetett. Az oklevélírói beavatkozás gyanúját az olyan kettősségek még tovább erősíthetik, mint az, hogy a magyar nevet viselő *Ivánfalva* telepítő kenézei (és jó ideig egyedüli lakosai) a nagy valószínűséggel rutén anyanyelvű *Ivanovics* testvérek voltak. Az ilyen sajátos megfeleléseket látva feltételezi azt SEBESTYÉN ZSOLT, hogy a településeknek minden bizonnyal meglehetett a megfelelő rutén beszélt nyelvi alakja is, s a magyar forma valójában az írásbeliség, a hivatalosság számára született meg. Az oklevélírók nyelvi beavatkozásához az adhatott alapot, hogy a területen a közigazgatás, a hivatali adminisztráció — a lakosság rutén vagy vlach többsége mellett is — magyar irányítás alatt állt. Az a tény ugyanakkor, hogy a magyar elnevezések a falvak lakosságának egyértelmű elszlávosodását követően még évszázadok múltán is fennmaradhattak, mégiscsak jelezheti azt, hogy e névalakok nem maradtak meg csupán az írott nyelv síkján (lásd ehhez bővebben SEBESTYÉN ZS. 2010b: 147–8).

3. Nagyobb teret nem kívánok ugyan szentelni a földrajzi köznévvel összetett személynévi helynevek (és általában az összetett névstruktúrák) létrejötte mögött álló nyelven kívüli tényezőknek, ám úgy látom, hogy — elsősorban a településnevek vonatkozásában — a névtípus kialakulása és funkcionálása bizonyos t e l e p ü l é s t ö r t é n e t i k ö r ü l m é n y e k ismerete nélkül nem érthető meg pontosan. Néhány fontosabb tényezőre ezért a következőkben én magam is igyekszem rámutatni, de azt is hangsúlyozva, hogy e kérdések a történettudomány kompetenciájába tartoznak bele, s a nyelvészeti kutatás legfeljebb annyit tehet, hogy magukat a nyelvi adatokat szembesíti a történészi megfigyelésekkel és állításokkal.

A névtörténeti szakmunkákban nemegyszer elhangzott az a vélemény, amely az egyes 'település' jelentésű földrajzi köznévi utótagokhoz más-más településtörténeti értéket kapcsolt (lásd pl. KNIEZSA 1943–1944: 128–9), sőt olykor még egyazon lexéma morfológiai variánsai kapcsán is felmerült az eltérő funkcionális jelleg lehetősége. KÁZMÉR MIKLÓS például a *falu* és a *falva* különböző településtörténeti, településföldrajzi értékét hangsúlyozta akkor, amikor jelezte, hogy a *falu* valószínűleg mindig csoportos települést, a *falva* pedig csoportos és magános települést egyaránt jelölhetett (1970a: 30). E feltételezés igazolhatóságáról a történettudományi szakirodalom nem szólt ugyan, de hasonló vélekedéseket a magyar falurendszer kialakulásáról szóló monográfiájában SZABÓ ISTVÁNtól is olvashatunk. A középkori 'falu' fogalommal összefüggésben ugyanis arra mutatott rá, hogy a *falu* szó jelentéstartalmának magja ('emberi település') a kezdetektől valójában mindmáig megmaradt, csupán a járulékos fogalmi jegyei (az tudniillik, hogy milyen típusú települést jelölt) módosultak a településszerveződés folyamatát követve (1966: 36, lásd még KÁZMÉR 1970a: 24–5).

A 'település' jelentésű földrajzi köznévi utótaggal álló összetett személynévi helynevek SZABÓ ISTVÁN véleménye szerint leginkább a 13. században kialakuló egyetlen, kis méretű falut (vagy éppen csak házat, lakot, telket) birtokló kisnemesek falvait jelölték meg (1966: 136). Ezt a megközelítést vallotta utóbb a nyelvészek körében nemcsak KÁZMÉR MIKLÓS, hanem például KISS LAJOS is, aki a 13. századtól elszaporodó *háza, laka, ülése, földe, telke* stb. utótagú településnevek zömében kisbirtokosok, kisnemesek falvait látta, s azt hangsúlyozta, hogy az ilyen elnevezések többsége „általában nem igazi »falu«-t, hanem egy-két szolgacsaláddal dolgozó kis prédiumot, néhány házból, gazdasági épületekből álló tanyaszerű települést jelölt. Itt volt a birtokos rezidenciája és gazdasági üzeme, valamint háztartása is" (1995/1999: 199, 1996b/1999: 115, 1997: 184, lásd még ehhez BÁRCZI 1958a: 148 is).

Az az álláspont, hogy a *Márkusfölde, Kozmafalva* típusú összetett személynévi településnevek keletkezése a nemzetségi birtokok felosztásával is összefüggésben lehet, ugyancsak megjelenik a történettudományi szakmunkákban. Vasvár keleti határának mint mikrotájnak a történeti helynévanyagát vizsgálva tett említést KISS GÁBOR és ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS arról, hogy a forrásokban 1269–1292 között szereplő halastói vagy oszkói Márkus birtokaként ismert *Márkusfölde,* illetve az 1340-ben feltűnő oszkói Kozma (akinek a fiait 1334-ben szintén említik egy oklevélben) birtokaként adatolható *Kozmafalva* (más helynevekkel együtt) egyaránt a Nádasd nemzetség oszkói birtokának területére vonatkozik, és kialakulása egybeesik a nemzetségi birtok felosztásával. Ez persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy a nevek végleges alakja már ekkoriban rögzült volna, arra azonban ez a körülmény egyértelműen utal, hogy a névadás mögött rejlő motiváció a 13–14. század fordulójának birtoktörténetében gyökerezik (2006: 134).

A településtörténeti kérdések megítélése — amint fentebb is jeleztem — a történészek hatáskörébe tartozik. Mindössze annyit kívánok e gondolatokkal kapcsolatban megjegyezni, hogy a formáns nélküli és a földrajzi köznévi utótaggal alakult személynévi helynévadás egymáshoz viszonyított arányának alakulását látva jó esélyekkel gyaníthatunk nem csupán nyelvi, hanem település- és birtoktörténeti folyamatokat is a névmodellek gyakoriságának, divatjának a hátterében.

4. Az előzőekben egy — a településtörténeti hátterét tekintve — speciális névtípus jellemzőit bemutatva már jeleztem, hogy a személynévvel összetett helynevek n é v h a s z n á l a t i é r t é k é r e vonatkozóan több fontos kérdés is felvetődik. Közülük ebben a fejezetben arra a három problémakörre térek ki, amely az itt tárgyalt névtípus szempontjából megítélésem szerint a leginkább lényeges lehet: szólok egyrészt a kenézfalvak kapcsán már felmerült oklevélírói beavatkozás lehetőségéről, az egyes névszerkezetek mögött esetleg meghúzódó funkcionális elkülönülésről, illetőleg érintem röviden a *villa Petri* típusú latin (latinra fordított) szerkezetek névhasználati értékét. Ezek a tényezők tehát ismét kifejezetten a településnevekre vonatkozóan vetődnek fel, a mikrotoponimák ügye ezekkel összefüggésben kevésbé áll a középpontban, noha a harmadik problémakör kapcsán ide vonható példákra e névfajta egyedeinél is ráakadhatunk.

4.1. Az a lehetőség, hogy az oklevelek bizonyos névszerkezetei esetleg nem a mindennapi nyelvhasználatban élő névformákat rögzítettek, hanem a megszövegezőjük egyéni és alkalmi alkotásai lehettek, több ízben is felmerült a hely- és személynév-történeti szakirodalomban egyaránt. Legutóbb az *Egrimihalhaza* típusú, azaz az első névrészében személynévszerkezetet tartalmazó helynevek használati értékével összefüggésben hangzott el az a már korábban is idézett álláspont, miszerint az ilyen elnevezésekben a személynévi előtag aligha tükrözhet valós névszerkezetet (s abban állandósult családnevet), sokkal inkább gondolhatunk velük kapcsolatban az oklevél írójának egyéni névalkotására, s ebben arra az igyekezetére, hogy a település birtokosát minél pontosabban megnevezze.

SLÍZ MARIANN ezt a törekvést az oklevélkiadás funkciójával, az oklevelek keletkezésének körülményeivel és rendeltetésével magyarázza. A határjárás (mint a korabeli jogi folyamat egyik fázisa) alkalmával a hivatalos megbízott a helybeliek segítségével rögzítette a kérdéses birtok határait, s minthogy a névnek jogi szempontból bizonyító ereje lehetett, a pontosságra törekvés jegyében, a jogvita minden lehetőségének kizárására az oklevél írója újabb megkülönböztető elemet illesztett a birtokos nem eléggé egyedítő nevéhez (2011a: 205–7).[24] Az 1335: *Egrimihalhaza* (OklSz.), 1337: *Deseufiastephanloka, Gywrynfiamarkloka* (A. 3: 331), 1389: *Pribifyamyclosfalwa* (KÁZMÉR 1970a: 234) stb. típusú elnevezések SLÍZ MARI-

[24] A továbbiakban ezt a kérdést még érinteni kívánom, de már most jelzem, hogy ez a gondolat azt is sugallja, hogy nemcsak az illető személynek, hanem az ily módon megnevezett határpontnak vagy településnek sem volt még az adott korban állandósult neve.

ANN szerint „a jogi eljárás egy meghatározott pontján, egy alkalmi körülírásból a határjáró, illetve az őt segítő helybeliek (köztük legnagyobb valószínűséggel az akkori vagy leendő tulajdonos) által létrehozott mesterséges alakulatok voltak”, s a helynévben szereplő személynévszerkezet első eleme még nem öröklődő, állandó családnév, hanem csupán megkülönböztető elem volt (2011a: 207). A felvetés mellett és ellenében felhozott érveimet az 1.3. fejezetben részletesen is kifejtettem, így itt nem térek ki ismételten rájuk.

Az említett helynévstruktúrák ügyében ugyanakkor — s ez a körülmény magyarázza, hogy példájukat miért hoztam ismételten elő — nemcsak a személynévi jelző használati értékében nincs teljes egyetértés a szakemberek között, hanem legalább ilyen ellentmondásos magának a helynévszerkezetnek a megítélése is. Ebben az ügyben azt az álláspontot vallom, hogy — éppen a helynevek jogbiztosító szerepéből kiindulva — nemigen van okunk kételkedni a névformák reális, tényleges létezésében. A rövid ideig tartó fennállásuk, illetőleg a nagyobb fokú változási érzékenységük,[25] amire a szakirodalom hivatkozni szokott (vö. pl. KÁZMÉR 1970a: 108, FEHÉRTÓI 1998a: 463, SLÍZ 2011a: 204, 206–7), sem mond ennek ellent, pusztán azt jelzi, hogy a kevésbé prototipikus névstruktúra az aktuális névmodellekhez jobban illeszkedő rövidebb formát öltött.

4.2. A helynévtörténeti szakirodalomban arról is szó esett, hogy bizonyos összetett helynévszerkezetek használati értékéhez többlet funkcióként hozzákapcsolódhatott a hivatalosság státusza is. KÁZMÉR MIKLÓS a *falu* utótaggal váltakozó *falva* utótagú névformák kapcsán jelezte ezt az eshetőséget, mégpedig az 1773. évi Lexicon Locorum adatpárjaira, azokban a *lat.* és *hung.* minősítésekre hivatkozva (1970a: 91); vö. 1773: lat. *Matiasfalva* – hung. *Matiasfalu* (Szepes), lat. *Thamasfalva* – hung. *Tamasfalu* (Szepes), lat. *Kelemenfalva* – hung. *Kelemenfalu* (Liptó). A *falva* feltehető magasabb funkcionális presztízsértékét a *falva* ~ *fa* váltakozásokkal összefüggésben én magam is észleltem, szintén az 1773. évi forrás párhuzamos adatai alapján; vö. lat. *Bacsfalva* ~ hung. *Bacsfa,* lat. *Egyházffalva* ~ hung. *Egyházfa,* lat. *Királyfalva* ~ hung. *Királyfa* stb. Az efféle párhuzamos rögzítések minden bizonnyal azt jelzik, hogy a névadatok lejegyzője (és talán a helyi névhasználó közösség is) különböző nyelvhasználati szintekhez tartozóknak ítélte meg a variánsokat: „latin” minősítéssel a hivatalos és írott nyelvi, „magyar” minősítéssel pedig a helyi beszélt nyelvi, nyelvjárási formát látta el (vö. KÁZMÉR 1970a: 91, illetve TÓTH V. 2008a: 217). A Bihar megyei *falva* ~ *fa* településnév-változatokról hírt adó 1906-os nyelvjárási gyűjtemény is a *Jánosfalva* ~ *Jánosfa, Nyégerfalva* ~ *Nyégerfa* variánsok között stilisztikai értékbeli különb-

[25] A változási hajlam elsősorban a személynévi előtag redukciójában nyilvánul meg; vö. pl. 1349: *Ewzmyklosfalva,* 1401: *Myklosfalwa* (Cs. 1: 263, KÁZMÉR 1970a: 283), 1418: *Buzapeterfalwa,* 1444: *Buzafalwa* (Cs. 1: 209, KÁZMÉR i. m. 162), 1401: *Lengyeliacabfalwa,* 1427: *Jacabfalua* (Cs. 1: 297, KÁZMÉR i. m. 280).

ségekről számol be: a *falvá*-ról azt tartva, hogy az a választékos, hivatalos forma (vö. BÖSZÖRMÉNYI GÉZA gyűjtésére hivatkozva KÁZMÉR 1970a: 73). Hivatalos névalakokról az ómagyar kor viszonylatában nyilvánvalóan nem beszélhetünk abban az értelemben, ahogyan ez a fogalom évszázadokkal későbbi viszonyokra vonatkoztatható, de azt, hogy a párhuzamosan használt névváltozatok, alakváltozatok között névszociológiai szempontból eltérések mutatkozhattak, a későbbi-mai névhasználati szokások alapján természetes jelenségnek tarthatjuk.

4.3. Elsősorban az összetett településnevek kronológiai viszonyaival kapcsolatban merült fel a latin(ra fordított) *aceruus Marci* (1067 k./1267, ÁÚO. 1: 25, vö. *aceruus* 'halom'), *villa Petri, villa Cosme* (1067 k./1267, ÁÚO. 1: 25, 26) stb. okleveles adatok beszélt nyelvbeli alakjának és használati értékének a kérdése (lásd pl. KRISTÓ 1976: 92–3, 2005: 127). Az ebben az ügyben megfogalmazódott álláspontok távolról sem esnek egybe, s az adatok objektív mérlegelését tulajdonképpen éppen az akadályozta, ami miatt az adatokat a kutatók vallatni igyekeztek: az egyes névtípusokhoz kapcsolt kronológiai kötöttségek. KERTÉSZ MANÓ például az 1121. évi almádi oklevél *villa Cupani episcopi* adata mögött formáns nélküli *Koppány* magyar névformát gyanított, a lényegében ugyanilyen latin megfogalmazásban álló, de jó évszázaddal későbbi, 1236-ból adatolható *villa Marcelly*-t viszont *Marcelfalva*-ként azonosította (1939: 70–1). KNIEZSA ISTVÁN — a kérdéses települések későbbi adataira is támaszkodva — az 1217: *villa Martini* adatból *Mártonfalva,* az 1220: *villa Petur*-ből *Péterfalva,*[26] az 1221: *villa Karachon*-ból pedig *Karácsonyfalva* magyar névformára következtetett (1943–1944: 128–9). Jól látható, hogy a teljesen megegyező alakokat KERTÉSZ azért minősíti hol formáns nélküli, hol pedig összetett névszerkezetnek, KNIEZSA (és MOLLAY) pedig határozottan összetett helynévnek, mert a puszta személynévinek sejtett adat előfordulása 1200 előtti, az összetettként azonosítottaké pedig 1200 utáni. KRISTÓ GYULA szerint azonban ezzel a kutatók formális logikai hibát vétettek, hiszen „azzal bizonyítottak, amit bizonyítani kellett volna" (1976: 93). Olyan esetekben, amikor az illető település 13–14. századi előfordulásai mintegy visszaigazolhatják a korábbi, latin fordításban jelentkező adatokra vonatkozóan is az összetett névstruktúra lehetőségét (lásd pl. 1294: *villa Walenti,* 1354: *Valint-*

[26] Hasonlóképpen vélekedik egy 1245. évi *villa Petir* adat ügyében MOLLAY KÁROLY is, aki emögött egy magyar *Péterfalva* > *Péterfa* helynévszerkezetet gyanít (1960: 93). A *Péterfa* névformával való azonosítást kronológiai érvek cáfolhatják: a *-fa* utótagú helynevek ugyanis később tűnnek fel a magyar helynévrendszerben (lásd ehhez TÓTH V. 2008a: 206–19, 2008c). A *villa Petir* ~ *villa Petur* adatok beszélt nyelvi *Péterfalva* névalakot éppenséggel tükrözhetnek, ám ez esetben a latin megjelölésben inkább talán a személynév genitívuszi alakját várnánk, azaz *villa Petri*-féle megfogalmazásokat. Ilyen megfontolások alapján teszi a hangsúlyokat KÁZMÉR MIKLÓS is máshová, s véli úgy, hogy a fenti példák közül a *villa Martini* valóban takarhat összetett helynevet is, a *villa Karachon* és *villa Petur* adatok mögött viszont inkább állhatnak formáns nélküli személynévi helynevek (1970a: 58–9).

theleke, Gy. 1: 597; 1292/1407: *terra Georgy,* 1327/1469: *Gyorgteluki,* Gy. 1: 623), nagyobb eséllyel gondolhatunk valóban összetett személynévi helynévre még akkor is, ha ez sem éppen „feddhetetlen bizonyítás-elméleti alap" (KRISTÓ 1976: 93). Különösen azért nem, mert más 13–14. századi adatok meg éppenséggel a formáns nélküli helynévstruktúrát támogatják; vö. pl. 1231/1397: *villa Mathei,* 1332–34: *Mathe, Mathee* (MEZŐ–NÉMETH 1972: 71), 1320: *villa Hermanni,* 1454: *Herman* (Cs. 1: 297). A formáns nélküli és az utótaggal álló személynévi helynevek ráadásul párhuzamosan használt változatokként egyidejűleg is élhettek egymás mellett, ahogyan azt néhány példa egyértelműen jelzi; vö. 1267/1267: *terram Chepani* (H. 6: 146), 1342: *Chepanfolua,* 1426: *Chepan* (Cs. 2: 477); 1300: *Chenkezfalua,* 1308: *Chenkez* (KÁZMÉR 1970a: 119, itt további hasonló példák is találhatók, illetve lásd még KRISTÓ 1976: 93–4 is).

Ebben a kérdésben, a latinizált (latinra fordított) helynévalakulatok használati értékének ügyében akkor látunk majd tisztábban, ha az oklevelek megszövegezésének szabályait, s ezen belül a latinizálási normákat a tudományos kutatás módszeresen feltárja. Erre az utóbbi évtizedekben igen jelentős és előremutató lépések történtek, amelyek nemcsak azért lényegesek, mert máris fontos eredményeket mutattak fel (lásd pl. HOFFMANN 2004, SZENTGYÖRGYI 2010a, SZŐKE 2008, 2013a), hanem azért is, mert egyúttal magára a problémakörre is ráirányították a szakemberek figyelmét. Ennek hatásaképpen pedig egyre határozottabban megjelent a névkutatók közelítésmódjában az a szempont, amely az oklevél megfogalmazójának szerepét, nyelvi beavatkozását is mérlegeli a források adatainak értékelésekor.

c) Személynévfajták a földrajzi köznévi utótagú helynevekben

Az ebben a névszerkezeti típusban a helynevek előtagjaként álló személynévfajták jórészt nem önmagukban értékelve nyújthatnak számunkra az ómagyar kori személynévi alapú helynévadásra vonatkozóan fontos információkat, hanem a többi helynévstruktúrával, és azon belül is főleg a formáns nélküli személynévi helynevekkel történő összevetésben, ezek kapcsolatrendszerét látva juthatunk ugyanis a korabeli névadási szokásokat alapjaiban meghatározó mechanizmusok nyomára. Az alább következő megállapításaimat ezért minden lényeges kérdésben összemérem a formáns nélküli személynévi helynévadás kapcsán tapasztaltakkal is.

1. A földrajzi köznévi utótagot tartalmazó személynévi helynevek jelzői névrésze két személynévfajta gyakori használatáról tanúskodik. Ez a megfigyelés nem minősül különösebben meglepőnek, hiszen — mint a korábbiakban láthattuk — valamennyi személynévi lexémára épülő helynévstruktúrát ez a sajátosság jellemez. A meghatározó személynévfajták arányaiban sem mutatkoznak jelentős eltérések, mindössze egyetlen olyan körülményt említhetünk meg, amely magyarázatot kíván. A 36. ábrán szereplő két diagram közül az első az összetett, földrajzi köznévi utótagú személynévi helynevekben jelentkező személynévfajták megoszlá-

sát mutatja be, a második pedig ugyanezen elemcsoportnak a formáns nélküli személynévi helynevekben tapasztalható arányait ábrázolja.

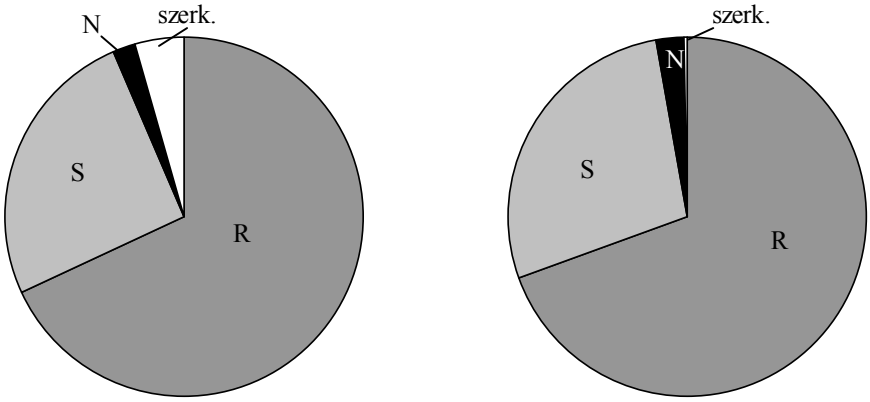

36. ábra. *A személynévfajták megoszlása a földrajzi köznévi utótagú és a formáns nélküli személynévi helynevekben.*

A sajátosságjelölő, illetőleg a referáló szerepű személynévfajta — az utóbbi jelentős dominanciája mellett — mindkét névstruktúrában uralja a helynevek személynévi névrészeit, s a nexusjelölő személynevek megközelítőleg szintén azonos súllyal képviseltetik magukat az összetétellel és a formáns nélkül alakult személynévi helynevekben egyaránt. A szerkezetben álló személynevek a metonimikus névadás alapjaként lényegében hiányoznak (a 0,5%-ot sem éri el a gyakoriságuk), az összetett névstruktúrákban viszont ezek az elemek ehhez képest csaknem tízszeres, közel 5%-os megterheltséggel mutatkoznak. Ez minden bizonnyal a személynévrendszer átalakulásával (s annak időbeli viszonyaival) áll összefüggésben, azzal tudniillik, hogy a személynévhasználatban — az egyes személyek eleve többféle névvel és névfajtával való megjelölése mellett — bizonyos kommunikációs helyzetekben megjelenik és általánossá válik a többrészes (vagy többosztatú) személynévforma használata, amikor is az illető személyeket egyidejűleg több alapnévfajta kapcsolatával jelölik meg a névhasználók (erről részletesebben lásd a 2.5. alfejezetben). Ez az átalakulás — a családnevek mint nexusnévfajta állandósulásával és elterjedésével — persze hosszabb időt vett igénybe, de a folyamat kezdeteit nagyjából a 13–14. század fordulójára tehetjük, éppen arra az időszakra, amikor az összetett személynévi helynévstruktúrák a legintenzívebb felívelő szakaszban voltak. A személy- és a helynévadásban megmutatkozó, a kétrészesség felé történő szerkezeti elmozdulás minden bizonnyal egymást is erősítette a két tulajdonnévfajta esetében.

A következőkben a földrajzi köznévvel összetett névstruktúrák köréből mutatok be néhány, az egyes személynévfajták névalkotó szerepét szemléltető példát. S a j á t o s s á g j e l ö l ő s z e m é l y n é v f a j t a szolgált jelzői névrészként például az *Apatelke* (1228/1491: *Apathelky,* t., Gy. 2: 578, Győr vm.; vö.

[1067]/1267: *Apa* szn., DHA. 1: 184, ÁSz. 70), *Bátorfalva* (1334: *Bátorfalva* [modernizált alak], Iványi 1: 31, KÁZMÉR 1970a: 185, Bács vm.; vö. 1221/1550: *Batur* szn., ÁSz. 97), *Karácsonyfalva* (+1237/[1237–42]: *Karachenfolwa,* Gy. 1: 779, Borsod vm.; vö. 1211: *Karachon* szn., PRT. 10: 507, ÁSz. 445), *Péntekfalva* (1289/1291: *Pentek folua,* v., Gy. 1: 367, Baranya vm.; vö. 1211: *Pentec* szn., PRT. 10: 504, ÁSz. 624), *Szemeegyháza* (+1256: *Zemeeghaza,* Gy. 1: 870, Csanád vm.; vö. 1211: *Zeme* szn., PRT. 10: 504, ÁSz, 844) településnevekhez és a *Bors fenyére* (1228/1305/1361: *Borsfeneri,* loc., Gy. 3: 456, Komárom vm.; vö. 1223: *Bors* szn., ÁÚO. 1: 195–6, ÁSz. 144), *Császár völgye* ([+1235]/1350/1404: *Chazarwelge,* vall., Gy. 1: 350, Baranya vm.; vö. 1212: seruum seum nomine *Chazar,* H. 6: 10, ÁSz. 179), *Farkas malma* (1301: *Forkosmolna,* mol., Gy. 3: 71, Heves vm.; vö. 1181: *Farcas* szn., CAH. 78, ÁSz. 301), *Kesed halma* (1252: *Kesedholma,* Gy. 1: 400, Baranya vm.; vö. 1165: *Kesud* szn., CDES. 1: 85, CAH. 69, ÁSz. 460), *Szem szarmja* (1297: a loco et p-e *Zymzorma,* Gy. 3: 389, 456, Komárom vm.; vö. 1211: *Zem* szn., PRT. 10: 515, ÁSz. 843) mikrotoponimákhoz.

R e f e r á l ó s z e m é l y n e v e t találunk a *Csabavára* (1248/1312: pr. *Chobawara,* in quo idem *Choba* comes ecclesiam edificavit in honore B. V. Marie, Gy. 1: 292, Baranya vm.), *Folkustelke* (+1214/1334: *Folcusteluke,* loc., Gy. 1: 643, Bihar vm.; vö. 1264: *Folkus* szn., Gy. 4: 349, ÁSz. 313), *Gáborjánmonostora* (1271: *Gabrian Monustura,* p., Gy. 1: 618, Bihar vm.; vö. 1213/1550: *Gabrian* szn., EO. 1: 138, ÁSz. 321), *Mikelaka* (1343>1377: p. Itelaka dicta, que nunc *Mykelaka* nominatur, Gy. 1: 181, Arad vm.; vö. 1229: *Mike* szn., CDES. 1: 254, ÁSz. 544), *Petresfalva* ([1311–13]: *Petresfolua,* v., Gy. 1: 562, Beszterce vidéke; vö. 1254: *Petres* szn., MES. 1: 415, ÁSz. 634), *Raclófalva* (129[3]: *Radzlofolwa,* p., RegArp. 3946, Baranya vm.; vö. 1243: *Radislov* szn., CDES. 2: 82, ÁSz. 664, illetve 1334: *Razlo* szn., SLÍZ 2011b: 434), *Semjánsoka* ([1237–40]: *Semyansuka,* pr., Gy. 2: 623, Győr vm.;[27] vö. 1280: *Semien* szn., ÁÚO. 12: 316, ÁSz. 716), stb.; illetőleg a *Fülöp öréme* (1212/1397/1405: *Pilipewreve [ɔ: ewreme],* loc., Gy. 1: 328, Baranya vm.; vö. 1299: *Philep* szn., Kub. 1: 171–2, ÁSz. 638), *Henc malma* (1286: *Hench molna,* mol., Gy. 1: 97, Abaúj vm.; vö. 1263: *Henc* szn., PRT. 2: 325, ÁSz. 376), *Iványos avasa* (1232/1347: *Iwanus-auasa,* loc., Gy. 2: 461, 515, Gömör vm.; vö. 1138/1329: *Iwanus* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 439), *Luka-szeg* (1293: *Lukazeg,* loc., Gy. 1: 488, Bars vm.; vö. 1157: *Luca* szn., CDES. 1: 81, CAH. 63, ÁSz. 498), *Mike halma* (1338: *Myke-*

[27] A Dunántúl településnevei között vannak jelentősebb számban személynév (vagy személyjelölő köszó) + *soka* szerkezetű helynevek (pl. *Györgysoka, Semjánsoka, Papsoka, Leánysoka*). Ennek hátterében az állhat, hogy a nyugati magyar nyelvterületen a *sok* melléknevünknek még a középkorban kialakult egy regionális, másutt nem tapasztalható jelentésváltozata: a szó ugyanis itt átcsapott főnévi kategóriába is, és nyilván 'sokadalom' jelentésen keresztül 'falu' jelentése is kialakult (BENKŐ 1965: 75, lásd még ehhez TESz. is).

halma, mo., Gy. 3: 306, 314, Keve vm.; vö. 1229: *Mike* szn., CDES. 1: 254, ÁSz. 544) stb. összetett személynévi helynevek első névrészeként.

N e x u s j e l ö l ő s z e m é l y n é v f a j t a (nemzetségnév vagy családnév) szolgált alapul többek között a *Barzafalva* (1508: *Borzafalwa,* JAKÓ 1940: 228, Bihar vm.; vö. 1498: *Borza* csn., RMCsSz. 175), *Kománfalva* (1599: *Komanfalva,* JAKÓ 1940: 288, Bihar vm.; vö. rom. *Komán ~ Coman(a)* csn., RÁCZ A. 2007: 159) stb. 16. századi településnevekhez; valamint az *Aba nagyuta* (1327: *Abanogutha,* via, Gy. 1: 74, Abaúj vm.; vö. 1222/1550: de genere *Aba,* ÁSz. 39), *Apc halma* (1261/1271: *Apucholma,* loc., Gy. 3: 67, 118, Heves vm.; vö. 1208: de genere *Opuz,* UB. 1: 51, ÁSz. 604), *Csák útja* (1340: *Chakuta,* via, A. 4: 32, Bars vm.; vö. 1219: de genere *Chac,* CDES. 1: 183, ÁSz. 174) stb. Árpád-kori mikrotoponimákhoz.

A s z e m é l y n é v s z e r k e z e t e k n e k két típusa jelentkezik a földrajzi köznévvel összetett helynevekben. A tipikusabb, gyakoribb struktúrában két személynévfajta (sajátosságjelölő, illetve belőle lett nexusjelölő + referáló név) kapcsolata alkotja az előtagot, ahogyan ezt például a *Földespéterfölde* (1339: *Fuldespeturfulde,* p., Str. 3: 342–3, Bars vm.), *Gácsmihályfölde* (1330: *Gachmihalfeulde,* t., Gy. 1: 304, Baranya vm.), *Gazdagtivadarfalva* (1406: *Kazdagtyuadarfalua,* Zs. 2/1: 4373, JAKÓ 1940: 341, Bihar vm.), *Iborfiastefánháza* (1332: *Ibwrfiastephanhaza*, cu., fu., Gy. 2: 255, Esztergom vm.), *Szőlősjakabfölde* (1320/1322: *Zeulos Jacabfolde,* t. … Jacobi dicti Zeulos, Gy. 1: 239, Bács vm.), *Tótpáltelke* (1341: Pereznye al. nom. *Thouthpalteleke,* Cs. 1: 177, HOkl. 228, Borsod vm.) vagy a *Sopronimiklós malma* (1301: *Suprunymyklousmolna,* mol., Gy. 3: 71, Heves vm.), *Verespéter ligete* (1341: *Verespetvrligety,* s., Gy. 1: 317, Baranya vm.) nevekben láthatjuk. Ritkábban azonban sajátosságjelölő vagy referáló szerepű személynév és foglalkozás- vagy még inkább tisztségnév jelzős szerkezete áll az összetett helynév első névrészeként, mint például a *Demeterispánlaka* (1337: *Demeterispanlaka,* pr., A. 3: 321, Baranya vm.), *Ivánkabánháza* (1321: *Joankabanhaza,* p., Gy. 1: 597, JAKÓ 1940: 206, Bihar vm.), *Kereszténykenézháza* (1340: Kadrassou … que al. nom. *Kereztyenkenezhaza* vocatur, Gy. 1: 175, Arad vm.), *Olas(z)ispántelke* (1330: *Ollaysponteleke,* v., Gy. 1: 125, Abaúj vm.), *Péterpapfalva* (1470: *Petherpapfalva,* JAKÓ 1940: 341, Bihar vm.) stb. településnevekben.[28] Még szórványosabban más személyjelölő közszói lexéma áll az előtag második névelemeként, ahogyan erre pedig a *Marcelneje diója* (1288: *Marcelneygyaya,* a. nucis, Gy. 2: 288, Esztergom vm.), *Pártaasszony körtvélye* (1330: arbore piri *Partaazunkurthuele* dicta, Gy. 1: 906, Csongrád vm.) mikro-

[28] A helynevek személyjelölő első névrészében a személynévi megnevezés mellett tisztség- vagy méltóságnévi lexémát tartalmazó névszerkezetekre a *falu* utótagú helynevek kapcsán KÁZMÉR MIKLÓS is felhívta a figyelmet, és a jelenséget a *Sztojánbojárfalva, Péterispánfalva, Benekenézfalva, Jánosvajdafalva, Derzspapfalva* stb. helynévi példákkal illusztrálta (1970a: 109–11).

toponimákat (vagy inkább helymegjelöléseket, határjeleket) idézhetjük példaként. Az ilyen szerkezetű összetett helynevek azonban ritkák, és — mint az előzőekben már utaltam rá — nem túl hosszú életűek lehettek.

2. A referáló személynévi alapszavak meghatározó fölénye — amint azt a 36. ábra egyértelműen mutatja — az összetétellel való helynévalkotásra éppúgy jellemző volt az ómagyar kor időszakában, mint a formáns nélküli (metonimikus) névadásra. Emellett az alapvető egyezés mellett mindazonáltal igen lényeges eltéréseket is kitapinthatunk a két helynévstruktúra között akkor, ha arra is figyelmet fordítunk, hogy a referáló személynévfajtán belül az egyes nyelvi-eredetbeli rétegek milyen mértékben szolgálnak alapul az összetett és a formáns nélküli helynévadáshoz. A 37. ábra ennek az összevetésnek a tanulságait összegzi olyan módon, hogy az első diagram a földrajzi köznévvel összetett személynévi helynevek arányait mutatja, a második pedig a formáns nélkül alakult személynévi helynevekét.

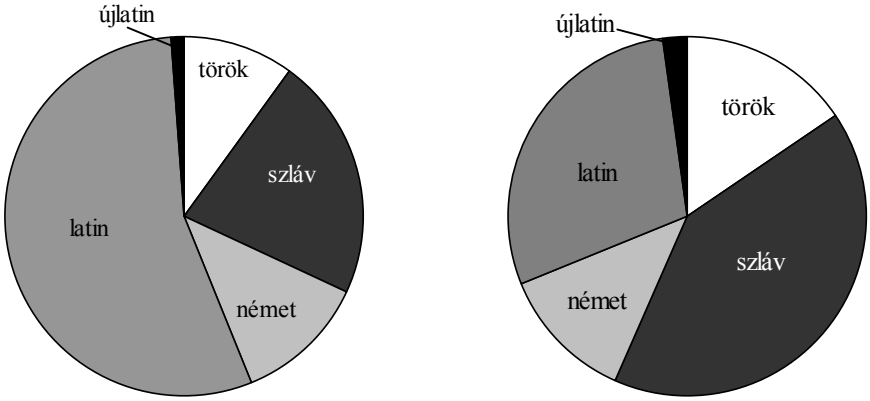

Földrajzi köznévi utótagú helynevek *Formáns nélkül alakult helynevek*

37. ábra. *A referáló személynévfajtát tartalmazó földrajzi köznévi utótagú és formáns nélkül alakult helynevek személynévi előtagjainak nyelvi eredetbeli rétegei.*

A két diagram arányai a legszembetűnőbb különbséget a latin eredetű (egyházi) személynévből alakult helynevek körében mutatják azáltal, hogy a referáló személyneveknek ez a rétege a korai ómagyar korban kétszer olyan gyakran hozott létre összetett helynévstruktúrát (55%), mint a formáns nélküli névformát (29%). E jelentős eltérés hátterében megítélésem szerint ismét csak a személynév-gyakoriság és a helynévstruktúra szoros összefüggése húzódik meg, az tehát, hogy a gyakran használatos (sok névviselővel rendelkező) személynevek sokkal kevésbé alkalmasak arra, hogy önmagukban (metonimikus névadással) helynevekké váljanak, mint a kisebb frekvenciájú személynevek. A személynévadás és -használat korai ómagyar kori viszonyait ismerve pedig aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy a legnagyobb számú névviselő egy-egy latin eredetű (a névadásban közre-

működő egyházi személy által preferált) személynévformához kapcsolódott. Minthogy tehát a gyakori személyneveket szívesebben használta fel a helynévadási gyakorlat összetett nevek alkotására, s a leggyakoribb személynevek a latin eredetű rétegből kerültek ki, a fenti diagram által jelzett markáns aránybeli eltérést e két körülmény hatása meggyőzően magyarázza.[29]

KÁZMÉR MIKLÓS a *falu* utótaggal álló településnevek (1900 névforma) között félezer olyan elnevezésről tett említést, amelyek első névrésze latin eredetű személynevet tartalmaz.[30] Ezen a félezer helynéven 88 személynév osztozik, melyek között a leggyakrabban a *Péter* (36 településnévben), *Mihály* (30), *Pál* (23), *Iván* (22), *Balázs* (20), *Miklós* (20), *János* (20), *Márton* (19), *Jakab* (18), *Tamás* (17) és a *György* (15) személynevek szerepelnek a helynevek előtagjaiként. Az ide sorolható névstruktúrák közel felében ez a 11 személynév található meg (KÁZMÉR 1970a: 105–6, vö. még BENKŐ 1947: 7). A világi személynevek körében ugyanakkor KÁZMÉR igen nagy tarkaságot regisztrál: a *falu* utótagú nevekben előkerülő személynévi lexémák tekintélyes része csak néhányszor vagy egyáltalán nem ismétlődik (közülük az elsődlegesen sajátosságjelölő *Farkas* a maga 20, a *Karácsony* személynév pedig a 14 adatával messze kiemelkedik).

Latin eredetű személynévi alap- vagy származéknevet találhatunk többek között a *Demevár* (1274>1340: *Demewar,* Gy. 1: 854, Csanád vm.; vö. 1211: *Demeh* szn., PRT. 10: 509, ÁSz. 240), *Ivánháza* ([1077–95]>1347: *Iuanhaza,* p., v., DHA. 309, Gy. 1: 179, Arad vm.; vö. +1086: *Iuan* szn., DHA. 1: 253, CAH. 24, ÁSz. 435), *Jákófalva* (1299>XIV: *Jakowfalua,* Gy. 1: 778, Borsod vm.; vö. 1138/1329: *Iacau* szn., SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 402), *Micskeháza* (1337: *Mykchehaza,* p., Gy. 1: 176, Arad vm.; vö. 1236: *Mycche* szn., ÁÚO. 7: 21, CDES. 2: 10, ÁSz. 544), *Mórichida* (1263/1398: *Mouruchhida,* p., Gy. 2: 609, Győr vm.; vö. 1251/1281: *Mouruc* szn., HOkl. 21, CDES. 2: 257, ÁSz. 570), *Pálülése* (1333–34/PR.: *Paululese,* Gy. 1: 182, Arad vm.; vö. 1138/1329: *Paul* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 618), *Péterfalva* (1289/1374: *Peturfolua,* v., Gy. 1: 370, Baranya vm.; vö. 1199: *Petur* szn., H. 5: 2, ÁSz. 630), *Pongráctelke* (1274>1340: *Pongorachteluky,* Gy. 1: 183, Arad vm.; vö. 1227>1409: *Pongrach* szn., ÁÚO. 6: 444, ÁSz. 611), *Sálfölde* (1298: *Saulfelde,* t., Gy. 1: 374, Baranya vm.; vö. 1247: t-m … que terra *Sauli* sac-is nominatur, i. h.), *Simonlaka*

[29] Azt is hozzátehetjük ugyanakkor mindehhez, hogy az összetett helynévstruktúra időben feltétlenül később lesz gyakori, éppen úgy, ahogyan ugyanez érvényes az egyházi személynevek típusára is. Az előbb említett arányok hátterében ez a tényező is minden bizonnyal ott állhat.

[30] Megjegyzem azonban, hogy KÁZMÉR adatkezelési és -besorolási elvei nem egészen esnek egybe az általam alkalmazott elvekkel: ő ugyanis velem ellentétében — és saját bevallása szerint is vitatható módon — a latin eredetű személynevek származékneveit a világi, magyar eredetű nevekhez sorolta (vö. 1970a: 106). Ezzel a problémával INCZEFI GÉZA is kénytelen volt szembenézni, de megoldásra nem jutott (1970: 40). Én ezekkel a származékokkal — ugyancsak nem minden ellentmondástól mentesen — a latin réteg elemei között számoltam.

(1272/1419: *Symonlaka,* t., v., Gy. 1: 64, 140, Abaúj vm.; vö. +1086: *Simon* szn., DHA. 1: 507, CAH. 25, ÁSz. 716) stb. településnevekben; illetőleg a *Benke árka* (1322/1338: *Benkearuka,* foss., Gy. 1: 692, Bihar vm.; vö. 1231: *Benke* szn., ÁÚO. 1: 291, ÁSz. 114), *Izsák láza* (1295: berch *Ysaaclasa,* Gy. 3: 42, 70, Heves vm.; vö. 1213/1550: *Isac* szn., ÁSz. 428), *Mátyás hegye* (1341/1347: *Mathyashege,* mo., Gy. 2: 485, Gömör vm.; vö. 1181: *Mathias* szn., Sztp. 1: 42, CAH. 78, ÁSz. 528), *Péter ája* (1224/1291/1389: precipitium … *Peteraya,* Gy. 1: 696, 715, Bodrog vm.; a személynévi alapszóhoz lásd fentebb), *Pőt erdeje* (1272/1419: *Pewth herdey,* s., Gy. 1: 64, Abaúj vm.; vö. 1211: *Pet* szn., PRT. 10: 503, ÁSz. 627) stb. mikrotoponimákban.

A latin eredetű referáló személynevek nagy fölénye a személynévvel összetett helynevekben azzal is szükségszerűen együtt jár, hogy más referálószemélynév-rétegek jóval kevésbé jutnak szerephez e névtípus egyedeinek létrehozásában. A referáló személynévi jelzőt tartalmazó helynevekben szláv eredetű személynévi alapszó például csak fele olyan gyakran szolgált alapul földrajzi köznévvel összetett helynevek létrehozásához (22%), mint amilyen súllyal a formáns nélküli helynévadásban részt vett (42%). Ezek körében is azt tapasztalhatjuk továbbá, hogy a gazdagabban adatolható (azaz több névviselővel jellemezhető) szláv eredetű névformák jelentkeznek gyakrabban az összetett névstruktúrában, a formáns nélküli helynevekben pedig főképpen a ritkábban használatos személyneveket találhatjuk meg. A *Bogáttelke* (1330: *Bogadteluke,* t., Gy. 1: 287, Baranya vm.; vö. 1211: *Bogat* szn., PRT. 10: 505, ÁSz. 133, a személynév magyarázatához lásd FNESz. *Bogád, Nyírbogát*), *Csépánfalva* (1289/374: *Chepanfolua,* v., Gy. 1: 294, Baranya vm.; vö. 1217/1550: *Chepan* szn. ÁSz. 190, a személynév magyarázatához lásd FNESz. *Hodoscsépány*),[31] *Derzspalotája* (1279: *Deerspalataya,* castr., Gy. 1: 650, Bihar vm.; vö. [1157–1158]: *Ders* szn., CDES. 1: 82, CAH. 64, ÁSz. 243, a személynév magyarázatához lásd FNESz. *Nyírderzs,* SLÍZ 2011b: 96), *Raclófalva* (129[3]: *Radzlofolwa,* p., RegArp. 3946, Baranya vm.; vö. 1227/1443: *Razlov* szn., ÁÚO. 6: 440, ÁSz. 669, a személynév magyarázatához lásd SLÍZ 2011b: 434), *Szólátmonostora* (1325: *Zolathmunustura,* p., Gy. 1: 645, Bihar vm.; vö. 1216/1550: *Zolat* szn., ÁSz. 854, a személynév magyarázatához lásd FNESz. *Szólád,* SLÍZ 2011b: 507), *Velcseneháza* (1311: *Velchenehaza,* Gy. 1: 155, Abaúj vm.; vö. [1288 k.]: filii *Wlchene* vicini, i. h., a személynév magyarázatához lásd SLÍZ 2011b: 494), *Zádorlaka* (1333–34/PR.: *Zadurlaka,* Gy. 1: 188, Arad vm.; vö. 1138/1329: *Zadur* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 834, a személynév magyarázatához lásd FNESz., SLÍZ 2011b: 505) stb. településnevek

[31] A *Csépán* személynévnek és névbokrának a népszerűségét jól mutatja például az a körülmény, hogy az ÁSz.-ban az adatai hat hasábon keresztül sorakoznak (190–3). De ugyanígy gazdag adatolás jellemzi a fenti helynevekben megjelenő *Bogát, Derzs, Racló, Szólát, Velcsene, Zádor, Kalenda, Vid* és *Vida* szláv eredetű személynévformákat is.

és a *Kalenda vize* (+1214/1334: *Kalenda wyze,* Gy. 1: 643, Bihar vm.; vö. 1206: *Kalanda* szn., H. 6: 6–7, ÁSz. 443, a személynév magyarázatához lásd FNESz. *Kolenda*),[32] *Vida kútja* ([1291]/1291: *Vidakuta,* Gy. 3: 442, Komárom vm.; vö. 1211: *Wida* szn., PRT. 10: 504, ÁSz. 807, a személynév magyarázatához lásd SLÍZ 2011b: 496–7) stb. mikrotoponimák illusztrálhatják a szláv eredetű alapnevek és származéknevek névalkotó szerepét a korai ómagyar kor időszakában.[33]

Azt, hogy a referáló személynevek e két eredetbeli rétege magasan kiemelkedik a földrajzi köznévi utótagú helynevekben való részvétel szempontjából, a 38. ábra is mutatja.

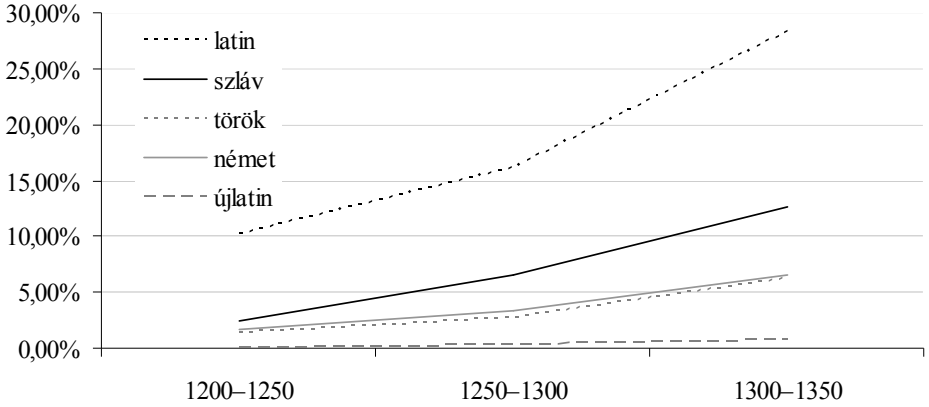

38. ábra. *A földrajzi köznévi utótagú személynévi helynevek megoszlása és kronológiai jellemzői az alapul szolgáló referáló személynevek eredete alapján (1200–1350).*

Az egyes nyelvi-etimológiai rétegek egymáshoz viszonyított helyzete ráadásul azt is jelzi, hogy — noha a korai ómagyar kor időszakában valamennyi referáló-személynév-csoport egyre nagyobb arányban vesz részt a névadásban, hiszen az összetett nevek típusa ez idő tájt (főképpen a 13–14. században) van elterjedőben — a különböző eredetű személynevek távolról sem egyenletesen gyarapítják az e körbe tartozó helynevek számát. Az ábrán az 1200 előtti adatokkal nem számoltam, mert mindössze néhány — ráadásul kronológiailag meglehetősen bizonytalan megítélés alá eső — adat képviseli a névtípust.

Ez az ábra különösen akkor válik beszédessé, ha mellétesszük azt a képet is, amelyen a formáns nélküli személynévi helynevek ugyanilyen viszonyrendszerét ábrázoltuk: a 39. ábrán ezt a megoszlást idézzük fel, ám azt a minél pontosabb

[32] A *Kalenda ~ Kalanda* személynevet SLÍZ MARIANN magyar eredetűnek tartja, s a *kaland(ozik)* igéből származtatja (2011b: 239).

[33] A referáló személynevek kategóriáján belül a latin mellett a szláv személynévréteg jelentősebb helynévalkotó szerepére KÁZMÉR MIKLÓS is felhívta a figyelmet (1970a: 106).

összemérhetőség kedvéért a fenti időintervallumra szűkítve (a teljes ómagyar kori képhez lásd ugyanakkor a 3.3.7. alfejezetben szereplő 28. ábrát).

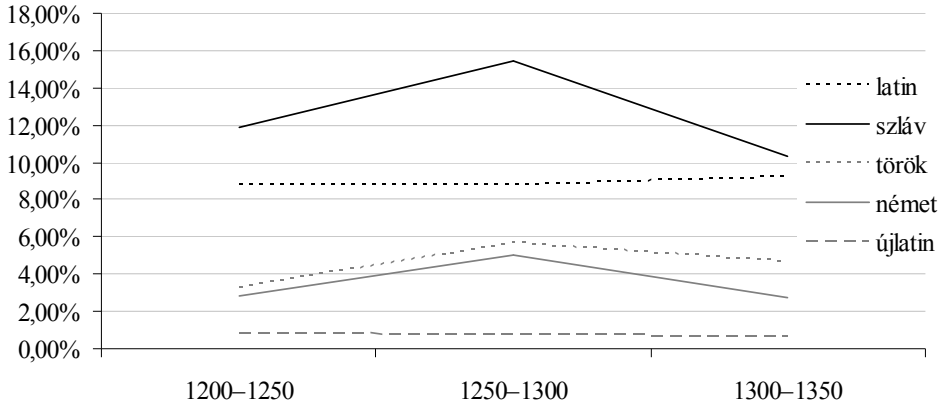

39. ábra. *A formáns nélküli személynévi helynevek megoszlása és kronológiai jellemzői az alapul szolgáló referáló személynevek eredete alapján (1200–1350).*

Az egyik fontos körülményként azt a — valójában a névmodellekben bekövetkező változással összefüggő — tényezőt kell kiemelnünk, hogy míg a formáns nélküli személynévi helynevek esetében a referáló személynévrétegek a 13. század második felétől kezdődően lényegében egyöntetűen hanyatló ágba érkeznek, addig az összetett névstruktúra referáló személynévi alapszavainak valamennyi eredetbeli csoportja növekvő részvételi arányt jelez. A másik meghatározó körülményről, a latin és a szláv referáló személynevek fordított arányairól pedig a fentiekben már ejtettünk szót.

A földrajzi köznévi utótaggal álló helynevekben személynévi előtagként német vagy török eredetű személynévformák ritkábban szerepelnek ugyan, de használatuk az egész korszakon átívelően megmarad: az előbbiek 12%-os, az utóbbiak pedig 10%-os átlagmutatóval jellemezhetők. Török eredetű személynevet adatolhatunk például az *Ajtonymonostora* (1315: *Ahton Monustura,* p., Gy. 1: 846, Csanád vm.; vö. 1210 k.: *Ohtum* szn., ÁSz. 45, a személynév etimológiájához lásd FNESz. *Ajton*), *Beszterszállása* (1517: *Beztherzallasa,* RÁSONYI 1966: 164; vö. 1339: Dominicus filius *Beztur,* i. h., itt a személynév magyarázata és további hasonló példák is olvashatók), *Bökényfalva* (1333–35/PR.: *Bubenfolua [ɔ: Buken-],* Gy. 1: 850, Csanád vm.; vö. 1111: *Buquen* szn., DHA. 1: 383, CAH. 36, ÁSz. 160, a személynév esetleges törökségi etimológiájához lásd FNESz. *Bökény*), *Tordatelke* ([1310–42]>1400: *Tordateleke,* t., p., Gy. 2: 639, Győr vm.; vö. 1212: *Turda* szn., H. 6: 9, ÁSz. 769, a személynév etimológiájához lásd KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1974: 44); illetve a *Csaba kútja* (1267/1380: *Chabakuta,* put., Gy. 1: 369, Baranya vm.; vö. 1237: *Chaba* szn., PRT. 1: 752, ÁSz. 173, a személynév etimológiájához lásd FNESz. *Hejőcsaba*), *Koppány-könyök* (1256/1284//1572: *Koppankeonek,* aqua, Gy. 1: 675, Bihar vm.; vö. 1055:

Cupan szn., DHA. 1: 152, CAH. 20, ÁSz. 229, a személynév etimológiájához lásd FNESz. *Bakonykoppány*), *Szoltán-gyepű* (1349: *Zoltangypew,* Gy. 2: 202, Erdélyi Fehér vm. felső rész; vö. 1250: *Zoltan* szn., CDES. 2: 250, ÁSz. 855, a személynév etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 507) stb. helynevekben.

Német eredetű személynévi alapszó (vagy ilyen személynév származéka) szerepel a *Giroltfalva* (1333–34/PR.: *Gerlochfalua,* Gy. 1: 177, 1463: *Gyroltfalwa,* Cs. 1: 771, Arad vm.; vö. 1138/1329: *Gerolt* szn., SZABÓ D. 1936: 131, ÁSz. 333, a személynév etimológiájához lásd FNESz. *Girált,* SLÍZ 2011b: 158), *Hencháza* (1342: *Henchhaza,* ComBih. 148, A. 4: 227, Bihar vm.; vö. 1263: *Henc* szn., PRT. 2: 325, ÁSz. 376, a személynév etimológiájához lásd FNESz. *Hencida,* SLÍZ 2011b: 165, itt a ném. *Henricus* származékaként szerepel), *Hédervára* (1330/1356: *Hedruhuara,* pt., Gy. 2: 601, Győr vm.; vö. 1210: *Heidrich* szn., Gy. 2: 601, ÁSz. 372, a személynév etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 162), *Lipótföld* (1344: *Lypolthfeld,* Cs. 2: 204, Bodrog vm.; vö. 1237–1240: *Lypolt* szn., PRT. 1: 773, ÁSz. 495, a személynév etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 272); valamint a *Fredreh lese* (1299/1369/1590: *Fredrehlese,* loc., Gy. 2: 102, 134, Erdélyi Fehér vm. alsó rész; vö. [1285]: *Fredreh* szn., ÁÚO. 10: 421, ÁSz. 317, a személynév etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 136), *Károly lese* (1243/1335: *Karulesy,* Gy. 2: 461, 533, Gömör vm.; vö. 1230: *Karul* szn., UB. 1: 134, ÁSz. 448, a személynév etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 238), *Mérkaknája* (1290>1413: *Merkaknaya,* t., Gy. 3: 558, Küküllő vm.; vö. 1238: *Merk* szn., ÁÚO. 7: 65, ÁSz. 535, a személynév etimológiájához lásd FNESz. *Mérk,* SLÍZ 2011b: 300), *Panyit köve* (1283/1464: *Ponitkewe,* lap., Gy. 1: 788, Borsod vm.; vö. 1230/1372: *Panith* szn., H. 7: 17, ÁSz. 612, a személynév etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 430) stb. összetett névstruktúrákban.

Az újlatin nyelvek valamelyikéből származó személynevek a magyar személynévrendszerben ritkák, így érthető, hogy összetett helynevek előtagjaként is csupán szórványosan találkozunk ebbe az etimológiai rétegbe tartozó elemekkel. Talán ilyen személynévi előzményt rejthetnek a *Rubentelke* (1341: *Rubenteleke,* p., HOkl. 230; vö. 1164–1165: *Ruben* szn., CAH. 67, ÁSz. 682, a személynév francia etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 436 *Rubinus*), illetőleg a *Gyán pataka* (1299/XVI.: *Gianpataka,* Gy. 2: 181, Erdélyi Fehér vm. alsó rész; vö. 1285: *Gyan* szn., EO. 1: 262, ÁSz. 324, a személynév ófrancia, vallon etimológiájához lásd FNESz. *Kötegyán*) helynevek.

Az összetett személynévi helynevekben előforduló referáló személynevek nyelvi rétegeit áttekintve egy a korabeli személynévhasználatra vonatkozó fontos tanulságot is feltétlenül levonhatunk. Az a körülmény ugyanis, hogy a személynévi helynevekben (ráadásul nemcsak az itt tárgyalt struktúrában, hanem általában is) a latin (vagy más megközelítéssel: az egyházi) rétegből való személynevek mellett a referáló személyneveknek más nyelvű (világi) rétegei is mindvégig szerepet játszanak, azt a feltevést erősíti, amely szerint a magyar személynévrendszer nem

keresztény neveit hosszabb időn át megtűrte a korabeli névhasználat és névadás, míg végül aztán a társadalmi igények is teljesen hozzáidomultak az új vallás hozta személynévadási modellekhez. A helynevek személynévfajtákra koncentráló vizsgálata újabb megerősítést adott tehát annak a megállapításnak, amit a személynevek kutatói ez ügyben megfogalmaztak.

3.5.2. Helynévi utótagú személynévi helynevek

A helynévi utótagú személynévi helynevek bemutatása során — a földrajzi köznévi lexémát második névrészként tartalmazó, az előzőekben tárgyalt névstruktúrák elemzésétől némileg eltérően — elsősorban a névtípus hátterében meghúzódó településtörténeti és ezzel összefüggő nyelvi tényezőket igyekszem a középpontba helyezni. Úgy vélem ugyanis, hogy az ilyen elnevezések (főképpen is a településnevek) keletkezésének fő mozgatórugóit és a névtípus nyelvi jellegzetességeinek magyarázatát éppen ebben találhatjuk meg.

1. A személynévi előtagból és a megnevező szerepű helynévi utótagból álló másodlagos névszerkezet kialakulásában két, egymástól számos vonásában eltérő településtörténeti változás és ezekhez kapcsolódó névtörténeti folyamat játszott szerepet. Az egyik jelenség fő (nyelven kívüli) kiváltó okaként a faluosztódások jelölhetők meg, s az ennek során kialakuló korrelatív formák *(Bocsárd > Eszebocsárd* és *Péterbocsárd)* tényleges oppozícióban állnak egymással, minthogy közöttük reális történeti kapcsolat van. Az ilyen korrelatív párokat létrehozó folyamatot nevezhetjük a történeti változástipológia szempontjából névdifferenciálódásnak vagy (a faluosztódás fogalmának analógiájára) névosztódásnak (TÓTH V. 2008a: 31–40). A másik esetben viszont a jelzős névstruktúrákhoz alapul szolgáló alapnevek egymástól függetlenül, pusztán csak azonos szemlélet alapján jöttek létre (mint például a számos *Szentmárton, Nyék, Németi* stb. településnév a Kárpát-medencében), s a jelzővel való elkülönítésük az előbb látottaktól teljesen eltérő körülmények között, más és más indukáló tényezőktől befolyásolva — a településnévi homonímia megszüntetésére — valósult meg: a személynévi jelzővel álló *Retezszentmárton, Kelemenesnyékje, Péternémeti* stb. mellett közöttük más lexikális kategóriák elemei is gyakran feltűnnek (pl. *Bükkszentmárton, Őriszentmárton; Kápolnásnyék, Ipolynyék; Hernádnémeti, Marosnémeti*). Az ilyen módon keletkező jelzős névformák között tényleges történeti kapcsolattal nyilvánvalóan nem számolhatunk, létrejöttüket ezért is tekinthetjük a jelzővel történő kiegészülés eseteinek (TÓTH V. 2008a: 66–70).[34]

[34] Noha mindkét jelenség általában a településnevek körében érhető nagyobb arányban tetten, nem tekinthetünk el e jelenség mérlegelésétől a nem településnévi helynevek körében sem. A településnévi differenciálódás eseteit (közte a személynévi jelzőt tartalmazó másodlagos helynevek problematikáját) BÖLCSKEI ANDREA dolgozta fel nemrégiben monografikus igénnyel (2010). Általánosabb közelítésmódja miatt tartom emellett különösen fontosnak KOCÁN BÉLA

2. Minthogy a falvak osztódásának a középkorban az egyik leggyakoribb oka a birtokmegosztás volt, érthető, hogy a névdifferenciálódással alakult településnév-struktúrák jelzői előtagjai között a birtokos nevével történő megkülönböztetés előkelő helyet foglalt el (lásd ehhez BÖLCSKEI 2010: 120–5). A Bihar megyei *Bócs* ([1291–94]: *Bolch,* v., Gy. 1: 604) település például a 13. század végén már két részből állt: az egyiket *Derzsbócs(a)* (1332: *DersBulch,* p., Gy. 1: 604) néven a Hontpázmány nembeli Paznan fia Ders (1274: *Ders* filius Paznan, i. h., ÁSz. 243) birtokolta, a másikat pedig *Apabócsa* (1364: *Apabolcha,* JAKÓ 1940: 217) néven a Barsa nembeli Apa ([1291–94]: *Apa,* Gy. i. h.). Faluosztódás magyarázhatja továbbá az Abaúj megyei *Eszebocsárd* (1251: *Ezaboltchard,* t., Gy. 1: 69; egy 1319. évi oklevél az örökös nélkül elhalt *Eze* bocsárdi birtokairól tesz említést, i. h.) és *Péterbocsárd* (1251: *Peturboltchard,* t., Gy. 1: 69), a Bihar megyei *Szalóksámson* (1347: *Zalouchsamson,* p., JAKÓ 1940: 334; JAKÓ szerint a névadó Szalók a 13. század második felében élt, i. h.) és *Túrsámson* (1318: *Tursamson,* p., Gy. 1: 658; a névadás hátteréről lásd RÁCZ A. 2007: 292), a szintén bihari *Majspályija* (1322: *Moyspaulia,* p., Gy. 1: 650; a falu *Moys* fiaié, *Moys*-é és Elleusé volt, Gy. 1: 651) és *Ernefiaistvánpályija* (1322: *Ernefyastephanpaulia,* p., Gy. 1: 650; a névadás hátteréről lásd RÁCZ A. 2007: 92), a Bács megyei *Györgykérje* (1317/1323: *Gyurghkery,* t., Gy. 1: 223) és *Pinkókérje* (1317/1323: *Pinkoqueri ~ Pynkokery,* t., Gy. 1: 223; vö. [1230]/1231: *Pincou* maior exercitus, i. h.) stb. elnevezéseket is, ahol tehát a differenciálódás mindkét (vagy több) falu(rész) neveként a birtokos személynevével valósult meg.

Olykor azonban az utódtelepülések, birtokrészek némelyike nem az akkori birtokos nevét kapta meg jelzőként, hanem közöttük bőséggel találhatók más motiváció alapján magyarázható differenciáló elemek is. Erre idézhetjük példaként a Bács megyei *Ábelbodony* (1263/1466/1476: *Abelbodon,* Gy. 1: 214; vö. +1282/1346: *Abel* filius Monich et Ipach filius Chuke … nobiles de Bodon C. Bach, i. h.) és *Kisbodony,* az Abaúj megyei *Izsépsemse* (1324>1360: *Isepzemse,* p, Gy. 1: 138, AOklt. 8: 231/457; az előtag arra a — közeli Hilyó metálisában említett — ruszkai Izsépre utal, aki Semsét és Felidát birtokolta, Gy. 1: 91, 93–4, illetve AOklt. i. h.) és *Egyházassemse,* a szintén abaúji *Csirkeida* (1324: *Churke Ida,* v., Gy. 1: 93; vö. 1324: Nic. et Jo. filii Stephani dicti *Churke,* i. h.) és *Egyházasida,* a Bihar megyei *Gálospetri* (1321: *Galuspetury,* p., Gy. 1: 654, JAKÓ

újabb írásait is, amelyekben a névdifferenciálódás jelenségét a szerző tágabb összefüggésekben (az egyes helynévfajtákra is figyelemmel) mérlegeli (pl. 2008, 2013). Az itt következő egységben azonban én magam a másodlagos helynevek tágabb problematikájából csupán azokat a kérdéseket érintem, amelyek a személynévi jelzővel álló helynévi utótagú összetett névstruktúrákra közvetlenül vonatkoznak.

1940: 321; vö. [1291–94]: v. Petri in Nyr … v. uxoris *Galus,* i. h.) és *Molnospetri* stb. ikertelepülések esetét.

A birtokosok cserélődése igen változékonnyá tette ezt a névszerkezeti típust, elsősorban is annak jelzői előtagját. Szemléletesen illusztrálhatja ezt a nagyfokú változási érzékenységet a Bács megyei *Keszi* (1263/1466/1476: *Kezy,* t., Gy. 1: 224) település példája, amelynek osztódásával három birtokrész különült el: közülük kettő-kettő azonos jelentésmezőbe tartozó jelzőkkel áll: *Boldogasszony-* vagy *Nagykeszi,* illetve *Szentiván-* vagy *Kiskeszi* variánsokkal szerepel az okleveles forrásokban. A harmadik birtokrészt viszont a birtokos nevével határozták meg az iratokban, bizonyára a birtokos személyének változását követve többféle alakban: *Búlkeszi, Matyukakeszi* és *Sávolkeszi* névformákkal (vö. 1263/1466/1476: *Sawolkezy* alio nomine *Bwlkezy,* 1317: *Mátyuka Kezy,* Gy. 1: 224, a személynévi jelzőkhöz lásd 1237–1240: *Bul* szn., PRT, 1: 780, ÁSz. 160, 1265/1466: *Sauol* szn., Sztp. 2/1: 25, ÁSz. 695, 1267/XVIII.: *Matheuka* szn., Károlyi 1: 4–5, ÁSz. 528).

A névdifferenciálódásnak vannak továbbá olyan esetei is, ahol a névpárok olyan megfelelésben jelentkeznek, amikor a személynévi jelzős településnévvel szemben nem egy másik kétrészes névforma szerepel a forrásokban, hanem maga az alapnév. Az Abaúj megyei *Vászolynoé* (1256: *Wazulnoe,* Gy. 1: 124; vö. 1138/1329: *Wasil* szn., SZABÓ D. 1936: 203, ÁSz. 796) és *Noé,* a Baranya megyei *Pabarbaksája* (1332: *Pobor Boxaya,* p., Gy. 1: 277; vö. 1261: *Pobor* szn., ÁÚO. 8: 2, ÁSz. 642) és *Baksa,* a Borsod megyei *Atyaveleze* (1347: Welez alio nomine *Athauelezy,* Cs. 1: 182, A. 5: 245; vö. 1245: *Athya* szn., ÁÚO. 2: 185, ÁSz. 77) és *Velez* stb. viszonyát illetően nem is könnyű döntést hoznunk abban a kérdésben, hogy vajon tényleges birtokosztódás állt-e az efféle elnevezések hátterében, vagy pedig egyszerűen csak arról van szó, hogy a birtokos neve jelzőként — a birtoklás tényét hangsúlyozandó — hozzákapcsolódott az elsődleges településnévhez, anélkül azonban, hogy ezt bármiféle településtörténeti változás (például birtokosztály) indokolta volna. Az ilyen összefüggések pontos megítélésére csak akkor lehet halvány esélyünk, ha a források a névkeletkezés háttérkörülményeiről is tudósítanak.

3. Ezek a példák át is vezetnek a másodlagos névszerkezeteknek azon típusához, amelyek kapcsán a személynévi megkülönböztető jelző vélhetően nem névdifferenciálódás nyomán, hanem egyszerű k i e g é s z ü l é s s e l vált a névstruktúra részévé. A Bihar megyei *Kovácsi* ([1291–94]: *Kuachy,* v., Gy. 1: 635) település neve például azt követően használatos — ám csupán alkalmilag — *Apakovácsi* összetett névformában ([1291–94]: *Apa Kuachy,* v., Gy. 1: 635, JAKÓ 1940: 283), hogy a falu birtokosa a 13. század végén a Barsa nembeli *Apa* lett ([1291–94]: *Apa* szn., Gy. 1: 635). Hasonlóan személynévi jelzővel történő kiegészülés eseteinek gondolhatjuk a *Kürt* > *Matyukakürt* (1263/1466/1467: *Mathwkakyrth,* v., Gy. 1: 226, Bács vm.; vö. 1267/XVIII.: *Matheuka* szn., Károlyi 1: 4–5,

ÁSz. 528), *Megyer* > *Tékmegyer* (1273/1397/1477: *Teek Meger,* v., Gy. 1: 642, Bihar vm.; vö. 1211: *Tek* szn., PRT. 10: 513, ÁSz. 742), *Nyék* > *Leonárdnyékje* (1303>1399: Fynta filia *Leonardi* de Nyek … p. *Leonardneky,* Gy. 1: 228, Bács vm.), *Nyék* > *Kelemenesnyékje* (1293>1436: *Kelemenesneky,* t., Gy. 1: 794, Borsod vm.; vö. 1234: *Clemente* filio Truntayl de Nek, i. h.), *Damak* > *Egyeddamak* (1279/1312: *Egeddomok,* t., Gy. 1: 768, Borsod vm.; vö. 1138/1329: *Egid* szn., SZABÓ D. 1936: 56, ÁSz. 269), *Vily* > *Detrevilye* (1285: *Detrehwyle,* t., Gy. 1: 155, Abaúj vm.; a településnek nevet adó személy talán az a Borsod megyei Csernei *Detricus* lehetett, akinek Miklós nevű fia öröklött birtokaként említik e helyet, vö. 1277: c. Pet. F. Nyc.-i f-i *Detrici* de Cherne, Gy. 1: 768), *Hodosd* > *Jákóhodosd* (1301: t. *Jakow Hudust* vocata, Gy. 1: 625, JAKÓ 1940: 259, Bihar vm.; vö. 1301: *Jaco* filius Jacobi de Hudus, Gy. 1: 625) stb. településneveket is. Az is elképzelhető mindamellett, hogy egyik-másik összetett névszerkezet kialakulását faluosztódás (birtokosztály) motiválta, csak erről a fennmaradt források nem tájékoztatnak bennünket.

4. A személynévi jelzők kapcsán e helyütt is szólnunk kell arról, hogy ezek az előtagok milyen s z e m é l y n é v f a j t á k a t őriznek. Ez a vizsgálat még akkor is fontos elméleti hozadékokkal járhat, ha a korai ómagyar kor időszakában az ilyen névstruktúrák nem is képviseltek különösebben jelentős arányt a helynévadásban. Az az összefüggés ugyanakkor, amit a földrajzi köznévi utótagú személynévi helynevek kapcsán megemlítettünk, hogy tudniillik a latin eredetű (egyházi) személynevek jelentős arányában esetleg a névtípus kronológiai sajátosságai is szerepet játszhattak, a másodlagosan alakult kétrészes helynevek tanulságai által további megerősítést nyerhet.

A helynévi utótaggal álló személynévi helynevek körében a korai ómagyar kor időszakát tekintve lényegében éppen olyan arányokkal találkozunk, mint a második névrészként földrajzi köznevet tartalmazó névszerkezetek esetében. Ez az egybeesés megmutatkozik egyrészt a személynévfajták felhasználásának mutatóiban, illetve ezt tapasztaljuk másrészt a helynevekhez alapul szolgáló referáló személynevek nyelvi-eredetbeli típusainak megoszlásában is. A 40. ábra azt illusztrálja, hogy a két névszerkezeti típusban az egyes személynévfajták milyen arányban vesznek részt. Referáló szerepű személynév áll például a *Panyittardja* (1248/1326: *Panithtordia,* t., Gy. 1: 810, Borsod vm.; a falu birtokosa Miskolc nembeli Panyit volt, i. h.), *Saulszék(i)je* (1156: *Saulscekei [ɔ: -scekie ?],* Gy. 1: 475, Bars vm.; vö. 1111: *Saul* szn., DHA. 1: 383, CAH. 37, ÁSz. 693) településnevekben vagy a *Lázár-Nagy-fertő* (+?1061/1272//1390: *Lazarnogferteu,* Gy. 2: 323, 424, Fejér vm.; vö. 1138/1329: *Lazar* szn., SZABÓ D. 1936: 204, ÁSz. 485) mikrotoponimában. Sajátosságjelölő személynévfajtát gyaníthatunk viszont az *Apakovácsi* ([1291–94]: *Apa Kuachy,* v., Gy. 1: 635, JAKÓ 1940: 283, Bihar vm.; vö. [1291–94]: *Apa* szn., Gy. 1: 635), *Izbégszend* ([1290 u.]: *Izbigsend,* p., Gy. 1: 144, Abaúj vm.; vö. 1150: *Izbeg* szn., PRT. 1: 599, ÁSz. 440) és a *Ga-*

lamb-Sokoró (1323: *Galambsokorou*, vin., Gy. 2: 586, 623, Győr vm.; vö. 1208/1359: *Golomb* szn., UB. 1: 53, ÁSz. 344) stb. nevekben. Nexusjelölő személynév éppen olyan ritka a másodlagos névstruktúrákban, mint a személynévszerkezet: az előbbire talán az *Abaújvár(a)* (1255: *Abaywar,* Gy. 1: 59, Abaúj vm.; vö. 1222/1550: de genere *Aba,* ÁSz. 39); az utóbbbira pedig az *Ernefiaistvánpályija* (1322: *Ernefyastephanpaulia,* p., Gy. 1: 650; az előtaghoz lásd RÁCZ A. 2007: 92) nevet idézhetjük példaként.

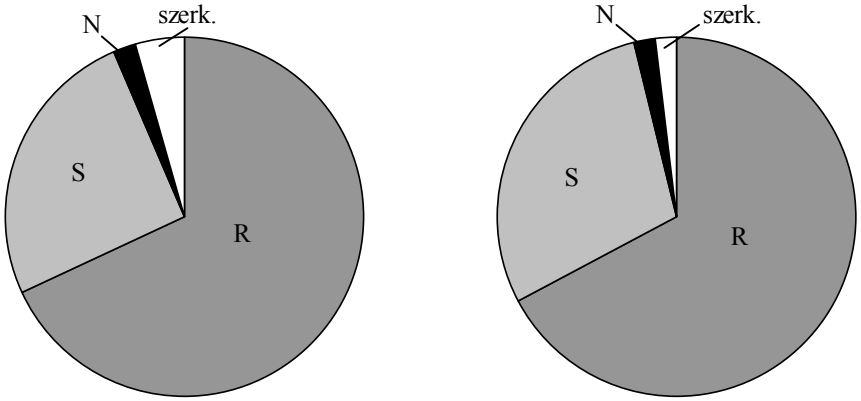

Földrajzi köznévi utótagú helynevek *Helynévi utótagú helynevek*

40. ábra. *A személynévfajták megoszlása az összetett személynévi helynevekben.*

A 41. ábra az összetett névszerkezetek közel kétharmadának személynévi előtagját adó referáló személynévfajta nyelvi-eredetbeli rétegeit ábrázolja a kérdéses időszakra vonatkozóan és a két struktúrát különválasztva.

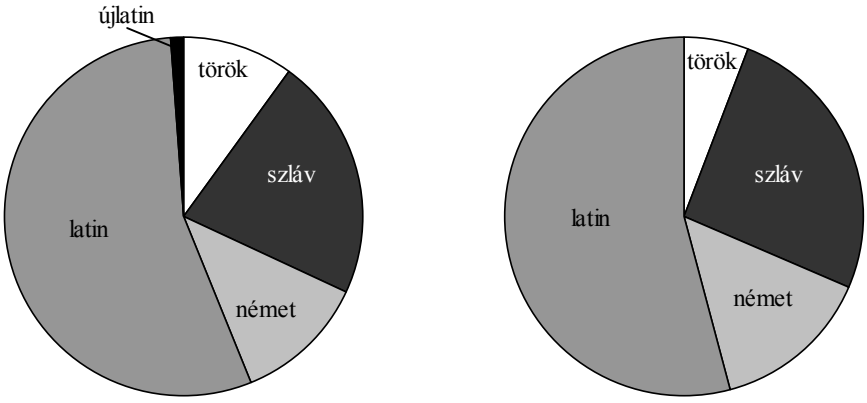

Földrajzi köznévi utótagú helynevek *Helynévi utótagú helynevek*

41. ábra. *A referáló személynévfajtát tartalmazó kétrészes helynevek személynévi előtagjainak nyelvi eredetbeli rétegei.*

A diagramok szemléletesen mutatják, hogy a referáló szerepű személynévi jelzők lényegében ugyanazokból a nyelvi-eredetbeli rétegekből táplálkoznak, függetlenül attól, hogy az összetett névszerkezetben földrajzi köznévi vagy helynévi második névrész szerepel-e, azaz hogy a kétrészes struktúra elsődleges névadási folyamat eredményeként jött-e létre, vagy pedig másodlagosan, névváltozás útján született-e meg. Ez a párhuzamosság persze teljes mértékben érthető, hiszen a két szerkezettípus jelentkezésének kronológiai jellemzői alapvetően egybeesnek, és a személynév-gyakorisággal kapcsolatos összefüggések is egyformán érintik őket.

Latin eredetű személynév (alapnév vagy származéknév) jelentkezik például az *Ábelbodony* (1263/1466/1476: *Abelbodon,* Gy. 1: 214, Bács vm.; vö. +1282/1346: *Abel* filius Monich, i. h.), *Dezsőboja* (1332–35/PR.: *Deseboya,* Gy. 1: 288, Baranya vm.; vö. 1313: *Deseu* f. Greg-i f-i Gybarth de Boya, i. h.), *Györgykérje* (1317/1323: *Gyurghkery,* t., Gy. 1: 223, Bács vm.; vö. 1208/1359: *Gurgh,* UB. 1: 53, ÁSz. 357), *Matyukakürt* (1263/1466/1467: *Mathwkakyrth,* v., Gy. 1: 226, Bács vm.; vö. 1267/XVIII.: *Matheuka* szn., Károlyi 1: 4–5, ÁSz. 528, a személynév a latin *Matheus* személynév származéka, SLÍZ 2011b: 295), *Pétervárada* (1267: *Peturuarada,* Gy. 1: 230, Bács vm.) stb. településnevekben.

Szláv nyelvi eredetűek a *Csohajtora* (1229/550: *Chueytora,* v., Gy. 1: 608, Bihar vm.; vö. le. R. *Czohoy* szn., FNESz. *Berettyócsohaj*), *Derzsbócs* (1332: *DersBulch,* p., Gy. 1: 604, Bihar vm.; vö. 1274: *Ders* filius Paznan, i. h., ÁSz. 243, a személynév etimológiájához lásd FNESz. *Nyírderzs,* SLÍZ 2011b: 96), *Pabarszőlőse* (1332–35/PR.: *Poborzevsenso ~ Pop(r)uzeuleuse,* Gy. 1: 393, Baranya vm.; vö. 1304/1360: *Pabor* filius *Pabor* de Sceleus, i. h., a személynév magyarázatához lásd SLÍZ 2011b: 430), *Soprongútja* (1338: *Soprongucha,* p., ComBer. 139, A. 3: 508, Bereg vm.; vö. 1235: *Suprun* szn., PRT. 1: 747, ÁSz. 736, a személynév magyarázatához lásd FNESz. *Sopron,* SLÍZ 2011b: 447), *Vászolynoé* (1256: *Wazulnoe,* Gy. 1: 124, Abaúj vm.; vö. 1138/1329: *Wasil* szn., SZABÓ D. 1936: 203, ÁSz. 796, a személynév etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 499) stb. helynevek személynévi első névrészei.

Német személyneveket gyaníthatunk például a *Lampertszásza* (1284: *Luprethzaza,* Gy. 1: 532, Bereg vm.; vö. 1138/1329: *Lampert* szn., SZABÓ D. 1936: 132, ÁSz. 481, a személynév etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 261), *Leonárdnyékje* (1303>1399: *Leonardneky,* p., Gy. 1: 228, Bács vm.; vö. 1303<1399: Fynta filia *Leonardi* de Nyek, i. h., a személynév etimológiájához lásd SLÍZ 2011b: 271), *Orckarjan* (1198 P./PR.: *Orckarian,* v., Gy. 1: 722, Bodrog vm.; vö. 1138/1329: *Orsci* szn., SZABÓ D. 1936: 203, ÁSz. 74, a személynév magyarázatához lásd FNESz. *Orci*) nevekben. Török nyelvi gyökerekre mehetnek vissza az *Acsa-Bükkfő* (1257 [ɔ: 1259]/1390/1466: *Achabykfew,* t., Gy. 3: 501, 520, Kraszna vm.; vö. +1086: *Acha* szn., DHA. 1: 253, CAH. 24, ÁSz. 43, a személynév magyarázatához lásd FNESz. *Acsa*), *Vajta Gordja* (1350: *Waythagordya,* mo., A. 5: 421,

Abaúj vm.; vö. 1200 k.: *Voyta* szn., ÁSz. 825, a személynév magyarázatához lásd FNESz. *Vajta*) stb. helynevek személynévi előtagjai.

5. A helynévi utótagú személynévi helynevek strukturális kérdéseiben még egy körülmény érdemel figyelmet. Ahogyan a fenti példákban is láthattuk, az efféle szerkezetekben a jelölt birtokos jelzős összetételek tűnnek a jellegzetesebb, dominánsabb névformáknak. Ezt a megfigyelést azonban néhány további adalékkal pontosítanunk kell. Mindenekelőtt a különböző (településtörténeti) hátterű, indítékú másodlagos helynevek szerkezeti sajátosságait illetően lehet az a benyomásunk, hogy a névdifferenciálódás eredményeként megszülető névformákban nagy előszeretettel éltek a névadók a jelölt birtokos jelzős szerkezet alkalmazásával (pl. *Majspályija – Ernefiastefánpályija, Györgykérje – Pinkókérje, Derzsbócsa – Apabócsa* stb., s az olyan névpároknál, ahol nem ilyen megoldást, hanem jelöletlen birtokos jelzős összetételt találunk, az többnyire azzal magyarázható, hogy az osztódással alakult település(rész)ek másik tagja nem személynévi jelzővel áll, s maga a névstruktúra is minőségjelzősnek tekinthető: az *Ábelbodony, Csirkeida* stb. másodlagos névformák jelöletlen szerkezete az ikerfalvaik *Kisbodony, Egyházasida* stb. jelöletlen struktúrájával mutat megfelelést.

Persze még ezeken túlmenően is akadnak olyan személynévi jelzős összetett helynevek, amelyekben jelöletlen jelzős szerkezetet találunk akár a teljes párhuzamosság ellenére is: pl. *Eszebocsárd – Péterbocsárd.* Az egyazon települést megnevező *Búlkeszi – Matyukakeszi – Sávolkeszi* névvariánsok, illetőleg a *Gálospetri, Apakovácsi*-féle elnevezések jelöletlen szerkezetét nemcsak a velük egyidőben alakult minőségjelzős (és ezért eleve jelöletlen) párjuk morfológiai analógiája magyarázhatja, hanem ezt segíthette elő lényegében a fonológiai szerkezetük is. A névvégi *i* (akár a tőhöz tartozó hangelemként szerepel, mint a *Keszi* helynévben, akár morfológiai szerepe is van, mint a *Petri*-ben) azáltal ugyanis, hogy egybeesett a birtokos személyjel ez idő tájt jellegzetes *i* alakváltozatával,[35] a névhasználók számára a jelölt birtokos jelzős összetétel benyomását is kelthette, fölöslegessé téve mintegy a tényleges személyjel használatát. Grammatikai szempontból hasonlóan „téves" — ám kognitív aspektusból és hangsormintákra építve teljesen indokolható — morfológiai azonosítás a *Csohajtora, Dezsőboja, Izsépsemse* nevek megszerkesztésében is közrejátszhatott.

Talán nem elhamarkodott mindezek fényében azt a felvetésünket sem megfogalmazni, hogy a helynévi második névrész morfológiai struktúrája is befolyással lehetett esetleg arra, hogy a birtokos jelzős összetétel jelölt vagy jelöletlen formában realizálódott-e. A fent idézett *Esze-* és *Péterbocsárd,* illetőleg a *Farkasaszaj,*

[35] Az *-i* birtokos személyjel szerepét a korábban említett helynévi példákban is gyakran felismerhetjük; vö. pl. 1317/1323: *Gyurghkery,* t., *Pynkokery,* t. (Gy. 1: 223), 1303>1399: *Leonardneky,* p. (Gy. 1: 228), 1293>1436: *Kelemenesneky,* t. (Gy. 1: 794) stb. (Az *-i* birtokos személyjel korai ómagyar kori szerepéhez lásd még KOROMPAY 1991: 273.)

Jákóhodosd stb. elnevezések jelöletlenségébe talán az is belejátszhatott, hogy az utótag eleve tartalmazott egy helynévképző morfémát.

Az olyan összetételekben, amelyek nem névdifferenciálódással, hanem kiegészüléssel, a birtokos nevét megjelenítő jelzői előtag hozzákapcsolásával alakultak, összességében némileg nagyobb arányban akadunk jelöletlen szerkesztésmódra: *Matyukakürt, Tékmegyer, Egyeddamak,* bár a jelölt struktúra e kategória egyedeinél sem hiányzik: *Detrevilye, Kelemenesnyékje.*

Záró gondolatok

A személynévi lexémát tartalmazó helynevek a magyar helynévadás egyik legjellegzetesebb névtípusát alkotják. Ez az alapvonás ugyanakkor nemcsak a magyar helynévrendszerre érvényes, hanem — a névadás mögött meghúzódó univerzális kognitív-pragmatikai tényezőknek köszönhetően — a nyelvek névrendszerére általában véve is. A személynévi helynévadás szemantikai háttere, minthogy ez nyelven kívüli körülményekkel áll összefüggésben, aligha mutat lényegesebb eltéréseket az egyes nyelvek esetében. A nyelvi megformáltság terén azonban bizonyára megfigyelhetünk nyelvspecifikus jelenségeket: gondoljunk például a formáns nélküli személynévi helynévadás sajátos helyzetére. Megítélésem szerint a Kárpát-medencei névadási és névhasználati folyamatokat akkor láthatjuk tisztán, ha azokat szélesebb kontextusba, tágabb összefüggésekbe helyezzük, hiszen a magyar helynévadás nem elszigetelt jelenségként működött, hanem abba az európai kultúrkörbe betagozódva, amelynek a Kárpát-medencei megtelepedéssel és a kereszténység felvételével a részévé vált.

Mindezek fényében a magyar történeti helynévkutatás egyik fontos feladatának azt tartom, hogy a személynévi helynévadás helyzetét a magyar nyelvbeli funkcionálásának megismerésével összhangban európai viszonylatban is felmérje. Ezáltal derülhet fény e névtípus azon sajátosságaira, amelyek univerzális jellegűek, és ez a kutatás világíthat rá arra is, hogy melyek azok a rendszerjegyeik, amelyek viszont az egyes nyelvek belső szabályainak engedelmeskednek. Úgy gondolom, hogy az európai névkutatók részéről egy ilyen nemzetközi kutatási program terve pozitív fogadtatásra találna, s az egyes nyelvterületek jeles szakembereivel való együttműködés feltétlenül gyümölcsöző lehetne. A magyar helynévkutatásban ráadásul vannak is előzményei egy efféle nemzetközi együttműködési programnak: néhány évvel ezelőtt egy másik jelentős helynévtípusnak, a patrocíniumi településneveknek az európai helyzetét tárták fel magyar kezdeményezésre és koordinálással a névkutatók. A kutatás eredményei önálló tanulmánykötetben láttak napvilágot (TÓTH V. 2011b), s ezek ismertetésére több (magyar és angol nyelvű) tanulmányban én magam ugyancsak vállalkoztam (2012a, 2012b). E program pozitív tapasztalatai is arra ösztönöznek tehát, hogy egy hasonló, esetleg tágabb keretek között megszervezett kutatási együttműködés ötletét a későbbiekben megfelelő onomasztikai fórumokon felvessem.

A szentnévi (patrocíniumi) eredetű helynevek felidézése egy másik gondolatot is előhoz. Abból kiindulva ugyanis, hogy a szentnevek (hagionimák) egyértelműen személynevek (lásd ehhez legutóbb SZENTGYÖRGYI 2013: 157–8), joggal vetődhet fel az igény arra, hogy a személynevek helynevekbeli szerepét feldolgozó munkában a szentnévi eredetű helynevek is helyet kapjanak. Kétségtelen, hogy a személynévi helynévadás e dolgozatban tárgyalt típusaival a patrocíniumi helynevek

kérdése szorosan érintkezik ugyan, ám bizonyos pragmatikai és nyelvi jellegzetességeiben azoktól jelentős mértékben el is tér. A szoros tipológiai, rendszertani kapcsolataik ellenére is úgy döntöttem ezért, hogy munkámban a szentek neveit tartalmazó helynevek problematikájával nem foglalkozom. A *Szentpéter, Szentistván* típusú elnevezések sajátos kultúrnévtípusként jelentkeznek nemcsak a magyar névrendszerben, hanem Európa bizonyos részein is, s ez a jellegzetességük a keletkezési körülményeiket, kronológiai és névföldrajzi sajátosságaikat éppúgy meghatározza, mint ahogyan megnyilvánul jó néhány nyelvi jellemzőjükben is, sajátos karaktert kölcsönözve ennek a szemantikai és lexikális kategóriának. Amíg a személynévi helynévadás — mint fentebb jeleztem — univerzális nyelvi jelenségként ismeretes a nyelvek helynévrendszerében, a szentnévi lexémát tartalmazó (patrocíniumi) elnevezések speciális körülmények között, jól meghatározható kulturális környezetben, egyházi ösztönzéstől inspirálva születtek meg.

A személynévi helynevek rendszerbeli kapcsolatai széleskörűek. Nem csupán a szentnévi lexémát tartalmazó helynevekkel állnak közvetlen érintkezésben, hanem más lexikális elemcsoportokkal is. A korábbi fejezetekben említést tettünk már arról, hogy például a tisztség- és méltóságnevek funkcionálisan, a helynévadás vonatkozásában a személynevekhez hasonlóan viselkednek, sokkal erőteljesebb rokonságot mutatva e tulajdonnévtípussal, mint a közszói minőségükben általában velük együtt szerepeltetett foglalkozásnevekkel. E szoros kapcsolatok ellenére sem tárgyaltam a *Bánfalva, Asszonyvására* típusú helynevek ügyét jelen dolgozatban. Ugyanígy csupán érintőlegesen és inkább csak a nehézségekre figyelmeztetve utaltam más személyjelölő közszói elemeknek (pl. népneveknek) az esetleges személynévi szerepére és arra az elhatárolási problémára, amely a *Besenyő, Csehi, Tótfalu* típusú helynevek népnévi vagy személynévi lexémából való származása kapcsán felvetődik. Ezek a nehézségek ugyanis abból adódnak, hogy a személynév mint tulajdonnévfajta széles bázisú rendszerkapcsolatokkal rendelkezik, s ebben közszói lexémák (népnevek, méltóságnevek) éppúgy helyet kapnak, mint olyan végső soron szintén személynévi státuszú elemek (hagionimák, szentnevek), amelyek azonban — azáltal, hogy patrocíniummá, templomcímmé váltak — funkcionálisan ki is léptek mintegy a személynévi kategóriából. E rendszerkapcsolatok természetesen nem kerülhetik el a személynévi helynevek kérdését kutató szakemberek figyelmét, de aligha kétséges, hogy a helynévadásban megmutatkozó jellegzetességeik akkor deríthetők fel eredményesen, ha a saját névtípusuk keretei között elemezzük őket, s ezen belül éppúgy utalhatunk aztán az esetleges személynévi helyzetükre, ahogyan arra a személynévi helynévadás ügyében is kitértünk.

Végezetül — a fentiekhez is kapcsolódóan — azt is ki kell újfent emelnünk, hogy az egyes helynévtípusok vizsgálata akkor lehet teljes, és akkor hozhat megnyugtató eredményeket, ha a helynévadás alapjául szolgáló elemcsoport maga is alapos feldolgozásban részesül. Ahogyan a népnévi helynevek vizsgálatához elengedhetetlen a népnevek beható tanulmányozása vagy a patrocíniumi településne-

vek elemzése kapcsán kulcskérdés a patrocíniumok kérdésében végzett előmunkálat, a személynévi helynévadás jellegzetességeinek feltárását ugyanígy meg kell alapoznunk maguknak a személyneveknek a részlet- és szempontgazdag bemutatásával. Ezt a kritériumot szem előtt tartva láttam szükségesnek azt, hogy a személynevek és a helynevek rendszerkapcsolatait feltáró dolgozatomban a személynevek rendszertani leírásának és az ómagyar kori személynévadásnak éppen olyan tág teret szenteljek, mint magának a személynévi helynévadás kérdésének. Reményeim szerint a koherens megközelítés, a dolgozaton végighúzódó funkcionális nyelvészeti nézőpont ennek az egész névrendszert meghatározó névadási gyakorlatnak azokat a jegyeit is a felszínre hozhatta, amelyekről a helynévkutatás mindezidáig kevésbé tudott. Azáltal pedig, hogy a hangsúlyok bizonyos kérdésekben (például a névadási aktus, a névadás körülményei stb. terén) máshová estek, mint ami a korábbi névkutatást jellemezte, újabb aspektusai is felmerülhettek az általam érintett összefüggéseknek.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

AbaffyLevt. = *Az Abaffy család levéltára 1247–1515.* Ila Bálint kézirata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette BORSA IVÁN. Bp., 1993.

ÁDÁM IMRE (1989), Földrajzi nevekre utaló vezetéknevek Szabolcs megyében a XVI. században. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* MNyTK. 183. sz. Bp. 212–4.

AINIALA, TERHI (2013), *Place names.* In: AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SJÖBLOM, PAULA, *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics.* Finnish Literature Society, Helsinki. 63–123.

AKINNASO, F. NIYI (1981), Names and Naming Principles in Cross-Cultural Perspective. *Names* 29: 37–63.

ALFORD, RICHARD D. (1988), *Naming and identity: a cross-cultural study of personal naming practices.* HRAF Press, New Haven.

ALMÁSI TIBOR (1994a), *serviens regis.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 599–600.

ALMÁSI TIBOR (1994b), *egyházi birtok.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 181.

AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.

App. = *A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizetett oklevelei I. 1241–1526.* Bp., 1906.

ASHLEY, LEONARD R. N (1995), Middle Names. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. II, 1218–21.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.

BALÁZS JÁNOS (1970), A nevek általános nyelvészeti vonatkozásai. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 295–301.

BALÁZS JÁNOS (1975), A magyar nemzetfogalom nyelvtörténeti előzményei. *MNy.* 71: 288–99.

BALÁZS JÁNOS (1980), *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell.* Bp.

BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
BÁLINT SÁNDOR (1963), *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei.* MNyTK. 105. sz. Bp.
BARABÁS JENŐ (1981), Tájszemlélet és az etnikai kép tükröződése a XVI. századi személynevekben. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 41–2.
BÁRCZI GÉZA (1956), A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. *MNy.* 52: 144–57.
BÁRCZI GÉZA (1958a), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.
BÁRCZI GÉZA (1958b), *Magyar hangtörténet.* Második, bővített kiadás. Bp.
BÁRCZI GÉZA (1960), Megnyitó [a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciáján]. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 5–16.
BÁRCZI GÉZA (1967), A személynevek. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp. 378–84.
Bartal, Glossarium = *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae.* Condidit ANTONIUS BARTAL. Lipsiae, 1901.
BARTHA CSILLA (1999), *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Bp.
D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története.* Bp.
BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.
BENKŐ LORÁND (1948), Izsó. *MNy.* 44: 55–7.
BENKŐ LORÁND (1948–1949), A családnév-változtatás kérdései. *Magyarosan* 17: 40–5, 65–71, 18: 1–6.
BENKŐ LORÁND (1949a), *A régi magyar személynévadás.* Bp.
BENKŐ LORÁND (1949b), A történeti személynévvizsgálat kérdései. *MNy.* 45: 116–24, 244–56.
BENKŐ LORÁND (1949c), Leu̯renci. *MNy.* 45: 77–8.
BENKŐ LORÁND (1950a), Árpádkori személynevek. *Nyr.* 74: 18–23.
BENKŐ LORÁND (1950c), Néhány becenevünkről. *Nyr.* 74: 335–42.
BENKŐ LORÁND (1950d), Tővégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben. *MNy.* 46: 230–3.
BENKŐ LORÁND (1960), Nyelvjárástörténet a névtudományban. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 132–5.
BENKŐ LORÁND (1965), A földrajzi nevek nyelvtörténeti tanulságai. *SzTFTK.* 1: 69–76.
BENKŐ LORÁND (1967a), A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp. 21–93.

BENKŐ LORÁND (1967b), A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 374–88.
BENKŐ LORÁND (1970), Névtudományunk helyzete és feladatai. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 7–16.
BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp.
BENKŐ LORÁND (1984), A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Leved* és *Etelköz* kapcsán. *MNy*. 80: 389–419.
BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
BENKŐ LORÁND (1991), Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. *Századok* 123: 343–58.
BENKŐ LORÁND (1992), Ősmagyar folyamatos melléknévi igenévi maradványok az Árpád-kor személynévanyagában. In: *Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburstag*. Szerk. DERÉKY, PÁL–SZ. BAKRÓ-NAGY, MARIANNE–TIMOTHY RIESE–HAJDÚ, PÉTER. Wien–Bp. 57–69.
BENKŐ LORÁND (1994), Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. *MNy*. 90: 131–7.
BENKŐ LORÁND (1995a), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *MNy*. 91: 402–11.
BENKŐ LORÁND (1995b), Anonymus kunjairól. In: *Kelet és nyugat között. Történelmi tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged. 49–52.
BENKŐ LORÁND (1996), Anonymus élő nyelvi forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 221–47.
BENKŐ LORÁND (1997a), A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 163–76.
BENKŐ LORÁND (1997b), Névtudományunk. Megnyitó az V. Magyar Névtudományi Konferencián. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. MNyTK. 209. sz. Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. Bp. 5–9.
BENKŐ LORÁND (1997c), *Tokaj* és kapcsolt nevei. In: *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged. 29–36.
BENKŐ LORÁND (1998a), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 11–57.
BENKŐ LORÁND (1998b), Hogyan is hívták Árpád dédunokáját? *MNy*. 94: 157–65.
BENKŐ LORÁND (1998c), Az itáliai kultúra nyelvi emlékei az Árpád-kori Magyarországon. In: *A magyar művelődés és a kereszténység*. Szerk. JANKOVICS JÓZSEF–MONOK ISTVÁN–NYERGES JUDIT. Bp. 1037–42.
BENKŐ LORÁND (1999), A név és az ember. In: BENKŐ LORÁND, *Nemzet és anyanyelve*. Bp. 159–69.
BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. sz. Bp.

BENKŐ LORÁND (2003a), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.
BENKŐ LORÁND (2003b), *Doboka* és társai. *MNy.* 99: 393–412.
BENKŐ LORÁND (2003c), Megjegyzések a *Petlend* helynevek történetéhez. *NÉ.* 25: 13–7.
BENKŐ LORÁND (2004), Az ómagyar *-j, -aj/-ej* helységnévképző. *MNy.* 100: 406–19.
BENKŐ LORÁND (2009), *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből.* Bp.
BÉNYEI ÁGNES (2007), Helynévképzők a fiktív nevek körében. *NÉ.* 29: 57–63.
BÉNYEI ÁGNES (2009), Még egyszer a *-d* helynévképzőről. *HT.* 4: 85–103.
BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen.
BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.
BERRÁR JOLÁN (1949b), *Kunigunda — Kinge. MNy.* 45: 68–72.
BERRÁR JOLÁN (1950a), A magyar női nevek társadalmi megoszlása a 11–14. században. *MNy.* 46: 66–9.
BERRÁR JOLÁN (1950b), Belső keletkezésű és egyházi eredetű személyneveink keveredése. *MNy.* 46: 254–6.
BERRÁR JOLÁN (1952), *Női neveink 1400-ig.* MNyTK 80. sz. Bp.
BERRÁR JOLÁN (1960a), Női neveink 1400-ig. Bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 179–90.
BERRÁR JOLÁN (1960b), Személynév-kutatásunk 1945 és 1949 között. *MNy.* 56: 267–79.
BERTÉNYI IVÁN (2001), A XIV. századi magyar királyi földbirtokpolitika néhány fontosabb kérdése. In: *Tanulmányok a középkorról.* Szerk. NEUMANN TIBOR. Bp.–Piliscsaba. 13–35.
BÍRÓ FERENC (1998), Magánhangzóra végződő helynevek tőváltozatai a régi magyar családnevekben. *NyIrK* 42/2: 77–86. Lásd még: BÍRÓ FERENC (1999), Helyneveink tőváltozatai a régi magyar családnevekben. *MNyj.* 36: 47–58.
BLANÁR, VINCENT (1995), Das anthroponymische System und sein Funktionieren. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. II, 1179–82.
BOLLA ILONA (1983), *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon.* Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. Bp.
BOTÁR ISTVÁN (2008), Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében. *HT.* 3: 71–94.
BÖLCSKEI ANDREA (2010), *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában.* Bp.

BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN (1847), *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen I–II.* Limburg an der Lahn.
BRENDLER, SILVIO (2006), Warum *Zunamen? Zunamen/Surnames* 1: 5–7.
CAH. = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196.* Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp., 1994.
CDES. = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II.* Ed. RICHARD MARSINA. Bratislavae, 1971–1987.
CZEGLÉDY KÁROLY (1950), Új adat a besenyők történetéhez. *MNy.* 46: 361–2.
CZEGLÉDY KÁROLY (1954), *IV–IX. századi népmozgalmak a steppén.* MNyTK. 140. sz. Bp.
ComBer. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bereghiensis*. Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 15. München, 1983.
ComBih. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bihariensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 20. München, 1986.
Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
Csáky = *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1–2. A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I. Oklevéltár.* Bp., 1919.
CSEFKÓ GYULA (1929), A becézőnevek keletkezéséhez. *MNy.* 25: 368–9.
CSERNICSKÓ ISTVÁN (1998), *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Bp.
CsnVégSz. = *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század.* Szerk. FARKAS TAMÁS. Bp., 2009.
DEBUS, F. (1995), Soziolinguistik der Eigennamen. Name und Gesellschaft (Sozio-Onomastik). In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. I, 393–9.
DEME LÁSZLÓ (1960), Személynévrendszerünk alaktanához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 136–9.
DEME LÁSZLÓ (1997), Opponensi vélemény Hajdú Mihálynak „A középmagyar kor személynévtörténete" címen „a tudomány doktora" fokozat elérése céljából benyújtott tudományos munkájáról. *NÉ.* 19: 115–20.
DÉNES GYÖRGY (1980), *Zsenge, Zsengő. MNy.* 76: 462–5.
DÉNES GYÖRGY (2013), *Noak* helynevek és személynevek. *NÉ.* 35: 123–44.
DITRÓI ESZTER (2013), Nyelvi érintkezések hatása a helynévmintákra. Vendvidéki esettanulmány. *HT.* 9: 89–99.
DocVal. = *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum.* Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislo Galdi ed.: ANTONIUS FEKETE NAGY et LADISLAUS MAKKAI. Études sur l'Europe Centre-Orientale 29. Bp., 1941.

DORWARD, DAVID PHILIP (1995), Scottish Personal Names. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. II, 1284–1289.

DRASKÓCZY ISTVÁN (1994), *patrocinium.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 534.

ECKHART FERENC (1946/2000), *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Bp., 2000.

ENGEL PÁL (1998), *A nemesi társadalom a közékori Ung megyében.* Bp.

ENGEL PÁL (2001), *Magyarország a középkor végén.* CD–ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp.

ENGEL PÁL (2003a), Birtokosztály és családképződés. In: ENGEL PÁL, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Bp. 625–37.

ENGEL PÁL (2003b), Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: ENGEL PÁL, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Bp. 302–19.

ENGEL PÁL (2003c), Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. In: ENGEL PÁL, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Bp. 527–54.

EO. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND. Bp., 1997.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908), Átmeneti alakok a magyar vezetéknevek keletkezési idejéből. *MNy.* 4: 71–5.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (1932), *A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408.* Bp.

ÉRSZEGI GÉZA (1986), Oklevéltan. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. KÁLLAY ISTVÁN. Bp. 12–29.

ÉRSZEGI GÉZA (1990), *Az Aranybulla.* Bp.

ÉRSZEGI GÉZA (1994), *oklevél.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 504–5.

ÉRSZEGI GÉZA–KOSZTA LÁSZLÓ (1994), *egyházmegye.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 184.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–11.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

FARKAS TAMÁS (2003), A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *MNy.* 99: 144–63.

FARKAS TAMÁS (2007), *Kárpáti, Kárpáthy* és a *Kárpáti*-k. Egy újkeletű magyar családnév művelődéstörténete. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 147–64.

FARKAS TAMÁS (2008), Két háromszéki településnévről. *Kilyén, Szotyor* és ami körülöttük van. *HT.* 3: 53–69.

FARKAS TAMÁS (2009a), *Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében.* NytudÉrt. 159. sz. Bp.

FARKAS TAMÁS (2009b), Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *NÉ.* 31: 27–46.
FARKAS TAMÁS (2010a), A *-fi* végű magyar családnevek típusai és története. *NÉ.* 32: 9–30.
FARKAS TAMÁS (2010b), *Novák:* egy idegen eredetű családnév és a magyar családnévanyag. *MNy.* 106: 169–82.
FEHÉR KRISZTINA (2002), A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *MNyj.* 40: 75–85.
FEHÉR KRISZTINA (2003), A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *MNyj.* 41: 155–66.
FEHÉR KRISZTINA (2013), Analógia és hálózatmodell. In: *Analógia és modern nyelvleírás.* Szerk. KÁDÁR EDIT–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. 63–83.
FEHÉRTÓI KATALIN (1965), Az Árpád-kori ragadványnevekről. *MNy.* 6: 419–28.
FEHÉRTÓI KATALIN (1968), Egy XIV. századi nagybirtok jobbágyainak személynévanyaga. *MNy.* 64: 317–31.
FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* NytudÉrt. 68. sz. Bp.
FEHÉRTÓI KATALIN (1973–1975), Helynevek mint családnevek de praepositio vagy -i képző nélkül. *MNy.* 69: 197–203, 71: 113–7.
FEHÉRTÓI KATALIN (1975), Genealógia és névkutatás. *MNy.* 71: 456–8.
FEHÉRTÓI KATALIN (1976), A XIV–XV. századi jobbágynevekről. *MNy.* 72: 472–6.
FEHÉRTÓI KATALIN (1981), *Boda — Bodos — Bodamer. NÉ.* 6: 3–8.
FEHÉRTÓI KATALIN (1982a), A családnév kialakulása előtti átmeneti névformák. *NÉ.* 7: 44–8.
FEHÉRTÓI KATALIN (1983a), A *Csákány* családnévről. *MNy.* 79: 71–6.
FEHÉRTÓI KATALIN (1987a), A középkori *Cigány* helynevek és személynevek. *NÉ.* 12: 5–17.
FEHÉRTÓI KATALIN (1992), A „névtani romantika" névfejtései: *Dob, Dobos. MNy.* 88: 42–56.
FEHÉRTÓI KATALIN (1994), Gondolatok családneveink eredetéről. *Nyr.* 118: 430–7.
FEHÉRTÓI KATALIN (1995), Árpád-kori személyneveink nyelvtörténeti felhasználásáról. In: *Nyr.* 119: 180–9.
FEHÉRTÓI KATALIN (1997a), Árpád-kori közszói eredetű személyneveinkről. *Nyr.* 121: 71–5.
FEHÉRTÓI KATALIN (1997b), Árpád-kori *Levente* és *Leue, Lewedi* személyneveink eredete. *MNy.* 93: 426–41.
FEHÉRTÓI KATALIN (1997c), Eltérő nézetek legrégibb személyneveink eredetéről. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 235–46.
FEHÉRTÓI KATALIN (1997d), A Dobák nemzetséggel rokon *Madach.* In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 99–104.

FEHÉRTÓI KATALIN (1998a), A *-fi, -fia* utótagú magyar családnevek kialakulása. *Nyr.* 122: 458–67.
FEHÉRTÓI KATALIN (1999a), Az ómagyar (Árpád-kori) *-ta/-te* denominalis nomenképző eredetéről. *MNy.* 95: 45–54.
FEHÉRTÓI KATALIN (2004), A *Pokaj* helynév eredete és az ómagyar kori *-j ~ -aj/-ej* helynévképző. *MNy.* 100: 75–9.
FEHÉRTÓI KATALIN (2005), Feltevések és magyarázatok *j* végű Árpád-kori tulajdonneveinkről. *MNy.* 101: 454–61.
FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az Árpád-kori *Fil* és *Szem* személynevekről. *MNy.* 102: 327–34.
N. FODOR JÁNOS (2002), *Tiszakönyök családnevei 1560-ból.* MND. 170. sz. Bp.
N. FODOR JÁNOS (2004), Adalékok a helynévi eredetű családnevek kialakulásához — A Gutkeled nemzetség szólátmonostori ágának családnevei. *NÉ.* 26: 31–45.
N. FODOR JÁNOS (2007), A természetes családnevek lexikális-morfológiai vizsgálata. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 113–29.
N. FODOR JÁNOS (2008), A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *MNy.* 104: 286–305.
N. FODOR JÁNOS (2010a), *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban (A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése 1401–1526).* Bp.
N. FODOR JÁNOS (2010b), *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526).* Magyar Névtani Értekezések 3. sz. Bp.
N. FODOR JÁNOS (2011), Női nevek az ómagyar kor utolsó századából. In: *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére.* Szerk. CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ. Bp. 268–76.
N. FODOR JÁNOS (2012a), A természetes személynévadásról. *MNyj.* 50: 37–50.
N. FODOR JÁNOS (2012b), Családnevek történeti tanulságai Partium késő középkori és újkori névanyaga alapján. *HT.* 7: 143–58.
FÜGEDI ERIK (1977), *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Bp.
FÜGEDI ERIK (1986), *Ispánok, bárók, kiskirályok.* Bp.
FÜGEDI ERIK (1992), *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja.* Bp.
GALAMBOS LÁSZLÓ (1942), *A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban.* MNyTK. 64. sz. Bp.
GELLING, MARGARET (1995), Place-Names in England. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. I, 786–92.
GERICS JÓZSEF (1966), A Tátony-nemzetségről (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez). *Történelmi Szemle* 1966: 1–23.
B. GERGELY PIROSKA (1966), Újabb szempontok és módszerek a személynévkutatásban. *NyIrK.* 10: 387–91.

B. GERGELY PIROSKA (1968), Módszertani észrevételek a személynevek szinkrón vizsgálatához. *MNyj.* 14: 3–15.
B. GERGELY PIROSKA (1973), A ragadványnevek nyelvi megformálásának szemantikai eszközeiről. *NyIrK.* 17: 21–34.
B. GERGELY PIROSKA (1976), A személynevek kapcsolódási értékéről. *NyIrK.* 20: 61–7.
B. GERGELY PIROSKA (1977a), *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere.* Bukarest.
B. GERGELY PIROSKA (1977b), Személynév-magyarázatok. *NyIrK.* 21: 101–8.
B. GERGELY PIROSKA (1981a), *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata.* NytudÉrt. 108. sz. Bp.
B. GERGELY PIROSKA (1981b), A személynevek összehasonlító vizsgálatának lehetőségei a magyar névtanban. *NÉ.* 6: 8–18.
B. GERGELY PIROSKA (1997a), Protestánsok és katolikusok névhasználata a székely székekben a XVII. század elején. In: *Szöveg és stílus.* Szerk. PÉNTEK JÁNOS. Kolozsvár. 183–91.
B. GERGELY PIROSKA (1997b), Az újabb kori magyar személynév-szintézisek megalapozása. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* MNyTK. 209. sz. Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. Bp. 10–23.
B. GERGELY PIROSKA (1998a), Protestáns felekezetek keresztnévhasználata a XVII. század első felében. In: *Tanulmányok a magyar nyelvről.* Szerk. ORBÁN SÁNDOR–V. RAISZ RÓZSA. Eger. 136–55.
B. GERGELY PIROSKA (1998b), Az erdélyi egyházak hatása a keresztnévhasználatra az erdélyi akadémiták középkori és kora újkori névanyagában. *MNyj.* 35: 155–65.
B. GERGELY PIROSKA (1999a), Vallási és etnikai összefüggések az erdélyi magyar és szász keresztnévhasználatban (középkor és kora újkor). *NÉ.* 21: 213–24.
B. GERGELY PIROSKA (1999b), Az erdélyi szász akadémiták keresztnevei a középkorban és a reformáció korában. *MNyj.* 37: 79–92.
B. GERGELY PIROSKA (2003), *A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában.* MNyTK. 219. sz. Bp.–Miskolc.
B. GERGELY PIROSKA (2004), A történeti személynévkutatás újabb eredményei. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben.* Szerk. FARKAS FERENC. Bp. 19–31.
B. GERGELY PIROSKA (2005), *Kalotaszeg kereszt- és becenevei.* Magyar Névtani Értekezések 1. sz. Bp.–Miskolc.
GERICS JÓZSEF (1967), Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. *ItK.* 71: 583–98.
GOMBOCZ ZOLTÁN (1915), *Árpádkori török személyneveink.* MNyTK. 16. sz. Bp. — Lásd még: *MNy.* 10 (1914): 241–9, 293–301, 337–42, 11 (1915): 145–52, 245–52, 341–6, 433–8.
GREULE, ALBRECHT (2007), *Etymologische Studien zu geographischen Namen in Europa. Ausgewählte Betiträge 1998–2006.* Regensburger Studien zur Namenforschung 2. Szerk. WOLFGANG JANKA–MICHAEL PRINZ. Regensburg.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (2007), Mezővárosi személynevek a középkori Északkelet-Magyarországról. *MNyj.* 45: 151–87.
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (2008), Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok* 142: 437–62.
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (2009), Újabb adatok a középkori jobbágyi-mezővárosi személynévadás kérdéséhez. *NÉ.* 31: 47–61.
Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
GYŐRFFY ERZSÉBET (2008), *Similarities and dissimilarities between Swedish and Hungarian hydronyms.* Namn och samhälle 22. Uppsala.
GYŐRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen.
GYŐRFFY ERZSÉBET (2013), A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai. *HT.* 9: 115–25.
GYÖRFFY GYÖRGY (1948), *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Bp. Újrakiadása a Györffy 1993-ban.
GYÖRFFY GYÖRGY (1958), A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. *Századok* 92: 12–87, 565–615.
GYÖRFFY GYÖRGY (1959), *Tanulmányok a magyar állam eredetéről.* Bp.
GYÖRFFY GYÖRGY (1970a), Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. *ItK.* 74: 1–13. Újraközlése: GYÖRFFY 1988: 28–52.
GYÖRFFY GYÖRGY (1970b), A helynevek és a történettudomány. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 196–200.
GYÖRFFY GYÖRGY (1970c), A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archeológiai Értesítő 97: 191–242.
GYÖRFFY GYÖRGY (1972), Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–320.
GYÖRFFY GYÖRGY (1984), Levedia és Etelköz kérdéséhez. *MNy.* 80: 385–9.
GYÖRFFY GYÖRGY (1988), *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Bp.
GYÖRFFY GYÖRGY (1993), *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Bp.
GYÖRFFY GYÖRGY (1996a), Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez. *MNy.* 92: 462–7. — Lásd még: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 247–54.
GYÖRFFY GYÖRGY (1996b), Anonymus Gesta Hungaroruma. In: *A honfoglaláskor írott forrásai.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 193–213.
H. = *Hazai okmánytár I–VII.* Kiad. IPOLYI ARNOLD–NAGY IVÁN–VÉGHELYI DEZSŐ. Győr–Bp., 1865–1891.
HA. 1., 2., 3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. *2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999. *3. Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, 2012.

HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 235–9.

HAJDÚ MIHÁLY (1974), *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Bp.

HAJDÚ MIHÁLY (1981), Személynévkutatásunk helyzete és feladatai. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 17–32.

HAJDÚ MIHÁLY (1998a), A kereszténység fölvételének hatása a magyar névhasználatra. In: *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai 2.* Szerk. JANKOVICS JÓZSEF–MONOK ISTVÁN–NYERGES JUDIT. Bp.–Szeged. 1062–7.

HAJDÚ MIHÁLY (1998b), Dunántúli személynevek a XVI. századból. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Írták barátai, munkatársai és tanítványai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 69–72.

HAJDÚ MIHÁLY (2002), Névlélektan. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 43–72.

HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Bp.

HAJDÚ MIHÁLY (2004), Hagyomány és újítás a névválasztásban. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben.* Szerk. FARKAS FERENC. Bp. 11–8.

HAJDÚ MIHÁLY (2010), *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb magyar családneveink.* Bp.

HARMATTA JÁNOS (1984), Lebedia és Atelkuzu. *MNy.* 80: 419–30.

HARMATTA JÁNOS (1996), Konstantinos Porphyrogennetos magyar vonatkozású művei. In: *A honfoglaláskor írott forrásai.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 105–11.

HECKENAST GUSZTÁV (1970), *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban.* Bp.

HEGEDŰS ATTILA (1984), Névtudomány és tiszteletörténet. *MNy.* 80: 206–9.

HEGEDŰS ATTILA (1997, 1999), Mi a tulajdonnév? 1–2. *NÉ* 19: 5–8, 21: 314–7.

HENGST, KARLHEINZ (1995), Namen im Sprachaustausch: Slavisch. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. II, 1007–11.

HOFFMANN ISTVÁN (1990), Könyv a finn helynevekről [EERO KIVINIEMI, Perustietoa paikannimistä.). *MNyj.* 28–29: 157–64.

HOFFMANN ISTVÁN (1991), Rendszer és szintézis helynévkutatásunkban. In: *Tanulmányok a magyar nyelv történetének témaköréből.* Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. 275–80.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN (1996), Névtörténet — nyelvtörténet — társadalomtörténet. In: *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón.* Országos anyanyelv-oktatási napok. MNyTK. 207. sz. Eger. 113–23.
HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen.
HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *HT.* 1: 9–61.
HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.
HOFFMANN ISTVÁN (2006), A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa. HT.* 2: 67–82.
HOFFMANN ISTVÁN (2007), Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 11–20.
HOFFMANN ISTVÁN (2008a), A személynévrendszerek leírásához. *MNyj.* 46: 5–20.
HOFFMANN ISTVÁN (2008b), A név mint történeti forrás. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 20–9.
HOFFMANN ISTVÁN (2008c), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. *HT.* 3: 9–27.
HOFFMANN ISTVÁN (2009a), A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: *„Látjátok feleim…”. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig.* Bp. 13–28.
HOFFMANN ISTVÁN (2009b), *Tolna*. *HT.* 4: 185–92.
HOFFMANN ISTVÁN (2010a), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.
HOFFMANN ISTVÁN (2010b), Név és identitás. *MNyj.* 48: 49–58.
HOFFMANN ISTVÁN (2010c), Benkő Loránd, A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Bp., 2009. [Ismertetés.] *MNy.* 106: 470–8.
HOFFMANN ISTVÁN (2010d), Suomalainen Paikkannimikirja. [Finn helynévkönyv.] Főszerk. SIRKKA PAIKKALA. Kotimaisten kielten tutkimuskeskusten julkaisuja 146. Helsinki, 2007. [Ismertetés.] *NÉ.* 32: 223–33.
HOFFMANN ISTVÁN (2012), Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *MNyj.* 50: 9–26.
HOFFMANN ISTVÁN (2013), *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen.
HOFFMANN ISTVÁN (2014), Megjegyzések a személynevekkel azonos alakú helynevekről. In: *Köszöntő kötet Solymosi László tiszteletére.* Megjelenés alatt.
HOkl. = *Hazai Oklevéltár. 1234–1536.* Szerk. NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. Bp., 1879.
HOLLER LÁSZLÓ (2012), Anonymus és „Kleopátra városa”. A 800 éves Anonymus-geszta. *HT.* 8: 61–79.

HÓMAN BÁLINT (1923), *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése.* A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/7. Bp.
HORGER ANTAL (1933), A latin *Anianus* magyar származékaihoz. *MNy.* 29: 107–9.
HORGER ANTAL (1934), *Grëgus* és *Gëgus. MNy.* 6: 75–8.
HORVÁTH ZITA (2006), Az egyelemű, átmeneti szerkezetű és kételemű nevek megjelenése a Bánffy-családok 14. századi okleveleiben. *NÉ.* 28: 7–20.
INCZEFI GÉZA (1967), A földrajzi nevek történeti rétegződéséről. In: *Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis.* Series Linguistica et litteraria. Szeged. 79–91.
INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Bp.
Iványi = IVÁNYI ISTVÁN, *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára I–V.* Szabadka, 1889–1907.
JAKÓ ZSIGMOND (1940), *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Bp.
JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ (1929), *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs.
JARRING, GUNNAR (1997), *Central Asian Turkic Place-Names. Lop Nor and Tarim Area.* Stockholm.
JUHÁSZ DEZSŐ (1981), Veszprém megye helységneveinek rendszere. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 253–63.
JUHÁSZ DEZSŐ (1994), Egy adalék a névvel való csúfolódás történetéhez. *NÉ.* 16: 91–3.
JUHÁSZ DEZSŐ (1996), 'Kutya-víz'-től 'Hetecske közé'-ig. Avagy: Mire (nem) jó a névtudomány?. *NÉ.* 18: 21–8.
JUHÁSZ DEZSŐ (1997), Tájnevek régi családneveinkben. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 176–81.
KALETA, ZOFIA (1989), The evolutionary stages of Slavic surnames in the context of European name-giving. *Onoma* 29: 11–25.
Kállay = *A Nagykállói Kállay család levéltára I–II.* Bp., 1943.
KÁLMÁN BÉLA (1948), Négyes név a Komárom megyei Martosról. *MNy.* 44: 156–7.
KÁLMÁN BÉLA (1961), XVI. századi jobbágyneveinkhez. *MNyj.* 7: 23–43. — Lásd még: *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 39. sz. Debrecen 1961.
KÁLMÁN BÉLA (1962), Szavajárási neveinkhez. *MNyj.* 8: 139–42.
KÁLMÁN BÉLA (1975), Puszta helynevek családnévként. *MNy.* 71: 453–6.
KÁLMÁN BÉLA (1978), Hogyan keletkeztek a helységnevek?. *I. OK.* 30: 171–4.
KÁLMÁN BÉLA (1979), Vezetéknevek és történelem. *NÉ.* 1: 9–13.
KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa.* Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
KARÁCSONYI JÁNOS (1900/2004), *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Bp. 1900. Második, reprint kiadás. Bp., 2004.
KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND (1954), Személyneveink 1500-tól 1600-ig. *MNy.* 50: 379–87.

KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN (2002), *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Bp.

Károlyi = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly.* Sajtó alá rendezi GÉRESI KÁLMÁN. Bp., 1882–1897.

KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan.* Bp.

KATONA IMRE (1977), Őstörténetünk kérdései a szociálantropológia megvilágításában. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Szerk. BARTHA ANTAL–CZEGLÉDY KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS. Bp. 189–207.

KATONA KRISZTINA (2011), *Nemzetségnevek az Árpád-korban.* Szakdolgozat MA. Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában.

KÁZMÉR MIKLÓS (1956), Egy tulajdonnevünk életrajza. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 419–26.

KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei.* MNyTK. 95. sz. Bp.

KÁZMÉR MIKLÓS (1970a), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Bp.

KÁZMÉR MIKLÓS (1970b), XIV–XVIII. századi tulajdonnevek nyelvtörténeti értékesítése. (A *-si* képző kialakulása.) *NytudÉrt.* 70: 60–9.

KÁZMÉR MIKLÓS (1975), A magyar szórványok névtani hitelességéhez. In: *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen.* Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN–ÖRDÖG FERENC. MNyTK 140. sz. Bp. 179–85.

KÁZMÉR MIKLÓS (1981), Párhuzamos személynévadás. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 43–46.

KÁZMÉR MIKLÓS (1987a) Az *Imre* XV–XVII. századi családneveinkben. *MNy.* 83: 474–80.

KÁZMÉR MIKLÓS (1987b), Régi magyar családnevek szótára. *MNy.* 83: 59–71.

KÁZMÉR MIKLÓS (1991), A *Benkő* családnév XV–XVII. századi nyelvföldrajza. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 327–31.

KÁZMÉR MIKLÓS (1993), *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Bp.

KENYHERCZ RÓBERT (2008), Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 175–82.

KENYHERCZ RÓBERT (2013a), *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen.

KENYHERCZ RÓBERT (2013b), A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékének kérdései. *MNyj.* 51. Megjelenés alatt.

KERTÉSZ MANÓ (1913), A magyar vezetéknév. *Nyr.* 42: 289–93.

KERTÉSZ MANÓ (1933), A magyar vezetéknevek történetéhez. *Nyr.* 62: 72–4.

KERTÉSZ MANÓ (1938), A *Kakas* személynévről. *Nyr.* 67: 1–5.

KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből. *Nyr.* 68: 33–9, 67–77.

KESZLER BORBÁLA (2000), A szóképzés. In: *Magyar grammatika.* Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 307–20.

KIEFER FERENC–LADÁNYI MÁRIA (2000), A szóképzés. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 137–64.

KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006), Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. Vasvár keleti határa az Árpád-korban. *HT.* 2: 129–57.

KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2008), A Vas megyei Őrség településnevei. *HT.* 3: 215–24.

KISS JENŐ (1995), *Társadalom és nyelvhasználat.* Bp.

KISS LAJOS (1976), *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban.* NytudÉrt. 92. sz. Bp.

KISS LAJOS (1987/1999), *Málca és Malcice.* In: *Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára.* Bp. 259–65. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, 1999. 181–5.

KISS LAJOS (1992a), A telepítő kenézükről nevet kapott falvak a beregi Hát vidékén. In: *Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára.* Szerk. PÁL DERÉKY–SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE–TIMOTHY RIESE–HAJDÚ PÉTER. Wien–Bp. 269–89.

KISS LAJOS (1992b), A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. *MNy.* 88: 410–21. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, 1999. 62–73.

KISS LAJOS (1992/1999), Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány* 1992: 129–35. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, 1999. 55–62.

KISS LAJOS (1995/1999), *Bátorteleké*-től és *Szentmihály*-tól Bárszen*t*mihályfá-ig. (Helységnevek életútja.) *MNy.* 91: 453–5. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, 1999. 198–201.

KISS LAJOS (1996a/1999), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 1996: 964–71. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, 1999. 96–103.

KISS LAJOS (1996b/1999), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, 1999. 104–16.

KISS LAJOS (1997), Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 177–85. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, 1999. 133–40.

KIS TAMÁS (1996), Személynevek a szlengben. *MNyj.* 33: 93–104.

KIVINIEMI, EERO (1975), *Paikannimien Rakennetyypeistä.* Helsinki.

KIVINIEMI, EERO (1978), Paikannimistö systeeminä. In: *Nimistöntutkimus ja paikallishistoria.* Helsinki. 73–89.

KIVINIEMI, EERO (1981), Über die gegenwärtigen Perspektiven der finnischen Ortsnamenforschung. *Studia Fennica* 24: 29–46.

KIVINIEMI, EERO (1990), *Perustietoa paikannimistä.* Helsinki.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.

KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei.* Kolozsvár.

KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.

KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából.* Településtörténeti Tanulmányok 2. sz. Bp.

KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949/2003), A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok.* Bp. 185–254.

KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Bp.

KNIEZSA ISTVÁN (1958), Egy új magyar történeti nyelvtan felé (Észrevételek az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetekről). *NyK.* 60: 475–88.

KNIEZSA ISTVÁN (1960), A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 19–26.

KNIEZSA ISTVÁN (1965/2003), A magyar és a szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok.* Bp. 255–349.

KOCÁN BÉLA (2008), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. *HT.* 3: 95–105.

KOCÁN BÉLA (2013), *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa vármegyében.* PhD-értekezés. Kézirat. Debrecen. A Debreceni Egyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában.

KOCÁN BÉLA (2014), *Ugocsa megye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen. Megjelenés alatt.

KOHLHEIM, ROSA (1995), Typologie und Benennungssystme bei Familiennamen: prinzipiell und kulturvergleichend. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. II, 1247–59.

KOHLHEIM, VOLKER (1998), Towards a definition of the onymic system. In: *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences.* Aberdeen, August 4–11, 1996. Edited by NICOLAISEN, W. H. F. University of Aberdeen, Aberden. I, 173–8.

KOROMPAY KLÁRA (1971a), *Olivant. MNy.* 67: 187–94.

KOROMPAY KLÁRA (1971b), A történeti személynévkutatás néhány kérdése. In: *A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. Nyelvtudományi Dolgozatok 6. sz. Bp. 27–34.

KOROMPAY KLÁRA (1978), *Középkori neveink és a Roland-ének.* NytudÉrt. 96. sz. Bp.
KOROMPAY KLÁRA (1980), Név és névváltozat a keresztnevek történeti vizsgálatában. In: *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.* Szerk. IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZŰTS LÁSZLÓ. NytudÉrt. 104. sz. Bp. 519–23.
KOROMPAY KLÁRA (1981), Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseihez. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 37–9.
KOROMPAY KLÁRA (1991), A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 259–83.
KOROMPAY KLÁRA (2003), Helyesírás-történet. Középmagyar kor. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 579–95.
KOSZTA LÁSZLÓ (1994), *egyházi társadalom.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 182–3.
KOVÁCS ÉVA (2011), A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól. *HT.* 6: 47–58.
KOVÁCS ÉVA (2012), Different aspects for the study of toponyms deriving from personal names. *Acta Onomastica* 53: 187–97.
KÖRMENDI TAMÁS (2009), A magyarországi nemzetségi címerek kialakulásának kérdéséhez. *Századok* 143: 391–426.
KÖVECSES ZOLTÁN–BENCZES RÉKA (2010), *Kognitív nyelvészet.* Bp.
KRISTÓ GYULA (1976), *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged.
KRISTÓ GYULA (1980), A magyar névtudomány és az objektív kritika. *Nyr.* 104: 250–6.
KRISTÓ GYULA (1981), Puszta személyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 101–6.
KRISTÓ GYULA (1983), Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. In: KRISTÓ GYULA: *Tanulmányok a az Árpád-korról.* Nemzet és emlékezet. Bp. 26–50, 459–67. — Ugyanezt lásd még: *Századok* 109 (1975): 953–67.
KRISTÓ GYULA (1991), Néhány erdélyi helynévről. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 386–93.
KRISTÓ GYULA (1993), *Magyarország története (895–1301)*. Bp.
KRISTÓ GYULA (1994a), *földrajzi nevek.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 223–4.
KRISTÓ GYULA (1994b), *Magyarország története.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 430–5.
KRISTÓ GYULA (1997), A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *MNy.* 93: 129–35.
KRISTÓ GYULA (1998a), Levedia és Etelköz. *MNy.* 94: 151–7.

KRISTÓ GYULA (1998b), Nyelvtudomány. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Bp. 319–30.
KRISTÓ GYULA (1998c), *Levedi, Liüntika, Levente. MNy.* 94: 187–8.
KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
KRISTÓ GYULA (2001), II. András király „új intézkedései". *Századok* 135 (2001): 251–300.
KRISTÓ GYULA (2003a), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Bp.
KRISTÓ GYULA (2003b), *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon.* Szeged.
KRISTÓ GYULA (2005), Settlement Name Giving in the Age of the Árpáds. In: *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica 3.* Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 117–33.
KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ (1973, 1974), *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I–II.* Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII., Szeged.
Kub. = *Árpád-kori oklevelek 1095–1301. Codex Diplomaticus Arpadianus.* Közzéteszi ifj. KUBÍNYI FERENCZ. Bp, 1888.
KUBINYI FERENC (1885), Palásthi Borsok. *Turul* 3: 88–9.
KURCZ ÁGNES (1988), *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században.* Bp.
LADÁNYI MÁRIA (2007), *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek.* Bp.
LADÁNYI MÁRIA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), Funkcionális nyelvészet. *ÁNyT.* 22: 17–58.
VAN LANGENDONCK, WILLY (1995a), Name Systems and Name Strata. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. I, 485–9.
VAN LANGENDONCK, WILLY (1995b), Bynames. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. II, 1228–32.
VAN LANGENDONCK, WILLY (1995c), Remarks on some theories of names in the Handbook for Name Studies Review article of Name Studies. An International Handbook of Onomastics. Vol. I. (Handbook of Linguistics and Communication Science 11.1.) Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin, 1995. *Onoma* 32: 157–170.

VAN LANGENDONCK, WILLY (2007), *Theory and Typology of Proper Names*. Trends in Linguistics. Study and Monographs 168. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
LANSTYÁK ISTVÁN (2000), *A magyar nyelv Szlovákiában*. Bp.–Pozsony.
LEHOCZKY TIVADAR (1881–1882), *Bereg vármegye monographiája I–III*. Ungvár.
LENGYEL KLÁRA (2000), A nyelvi egység szinteződése. In: *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp. 24–33.
LIGETI LAJOS (1978–1979), Régi török eredetű neveink 1–4. *MNy*. 74: 257–64, *MNy*. 75: 26–42, 129–41, 259–73.
LIGETI LAJOS (1985), Levédia és Etelköz. *MNy*. 81: 1–19.
LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp.
LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. Bp.
B. LŐRINCZY ÉVA (1957), Az ómagyar kori személynevek *-s ~ -cs* képzői és a velük alakult képzőbokrok nyelvjárástörténeti szempontból. *MNy*. 53: 87–97.
B. LŐRINCZY ÉVA (1958), *Chopos, Phitoch, Thopus ~ Thopos, φαλίτζιν[ς]? MNy*. 54: 524–7.
B. LŐRINCZY ÉVA (1960), Képzőtörténet és névkutatás. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 140–3.
B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. NytudÉrt. 33. sz. Bp.
Magyar Digitális Helynévtár on-line adatbázis. Elérhető: http://mdh.unideb.hu.
MAKKAI LÁSZLÓ (1979), Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. [Ismertetés.] *Nyr*. 103: 97–106.
MAKK FERENC (1994), *VII. (Bíborbaszületett) Konstantinos*. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 367–8.
MAKSAY FERENC (1960), A családnevek kialakulásához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 169–71.
MARCATO, CARLA (2009), *Nomi di persona, nomi di luogo. Introduzione all'onomastica italiana*. [Személynevek, helynevek. Bevezetés az olasz névtudományba.] Bologna.
MARKÓ IMRE LEHEL (1970), Egy szokatlan névadási mód. *Nyr*. 94: 257–8.
MARTINKÓ ANDRÁS (1956), A tulajdonnév jelentéstanához. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 189–95.
MATICSÁK SÁNDOR (2005), The types of the Mordvin settlement names. In: *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica* 3. Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 65–84.
MELICH JÁNOS (1907), Az Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról. *MNy*. 3: 165–76.

MELICH JÁNOS (1914), *Keresztneveinkről.* MNyTK 13. sz. Bp. — Lásd még: *MNy.* 10 (1914): 97–107, 149–56, 193–9, 249–55.
MELICH JÁNOS (1924), Sarolt. *MNy.* 20: 110–5.
MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország.* Bp.
MELICH JÁNOS (1929), Szoboszló. *MNy.* 25: 135–6.
MELICH JÁNOS (1930), X–XI. századi német tulajdonneveinkről. *MNy.* 26: 124–5.
MELICH JÁNOS (1943), Családneveinkről. *MNy.* 39: 265–80.
MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2.* Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. *3.* Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
MESTERHÁZY KÁROLY (1980), *Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál.* Bp.
MEZEY LÁSZLÓ (1979), *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.* Bp.
MEZŐ ANDRÁS (1970a), *A Várdai-birtokok jobbágynevei a XVI. század közepén.* A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 33. sz. Kisvárda.
MEZŐ ANDRÁS (1970b), Nagykálló személynevei a XVI. és a XVIII. században. In: *A nagykállói járás múltja és jelene.* Szerk. CSEPELYI TAMÁS–OROSZ GÉZÁNÉ–RATKÓ JÓZSEF–SZŰCS IMRE. Nagykálló. 73–123.
MEZŐ ANDRÁS (1981), Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 85–99.
MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp.
MEZŐ ANDRÁS (1985), A helynevek vándorlása a középkorban. In: *Név és névkutatás. Az Inczefi Géza halálának 10. évforulójára rendezett emlékülés előadásai (Szeged, 1984. április 13–14.).* Szerk. BÉKÉSI IMRE. MNyTK. 170. sz. Bp. 23–8.
MEZŐ ANDRÁS (1989), A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* MNyTK. 183. sz. Bp. 143–6.
MEZŐ ANDRÁS (1990), Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke. *MNy.* 86: 223–8.
MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* Bp.
MEZŐ ANDRÁS (1997), Opponensi vélemény Hajdú Mihály: A középmagyar kor személynévtörténete (Budapest, 1994. [I.]: 317 lap; [II.]: 464 lap; [III.]: Adattár: 817 lap) című akadémiai doktori értekezéséről. *NÉ* 19: 120–6.
MEZŐ ANDRÁS (1999), *Sebestyén* a helységnevekben. *MNyj.* 37: 311–4.
MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* METEM-könyvek 40. Bp.
MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza.

MIKESY SÁNDOR (1949), A *Szilveszter* keresztnévből való magyar vezetéknevek. *MNy.* 45: 258–64.
MIKESY SÁNDOR (1953a), Családnévmagyarázatok. *Nyr.* 77: 129–31.
MIKESY SÁNDOR (1959b), Miért alakultak ki vezetékneveink? *Nyr.* 83: 82–7.
MIKESY SÁNDOR (1960), Névészeti kérdések. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 172–4.
MIKOS JÓZSEF (1935), A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *MNy.* 31: 288–309.
MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára I–.* Szerk. BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL. Bp., 1987–.
MOLLAY KÁROLY (1970), Helyneveink tipológiai vizsgálata [Hozzászólás Kázmér Miklós könyvéhez]. *Soproni Szemle* 24: 352–9.
MOLLAY KÁROLY (1960), A német helynévtípusok kronológiája a középkori Nyugat-Magyarországon. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 35–56.
MOLLAY KÁROLY (1989), A német–magyar nyelvi érintkezések. In: *Nyelvünk a Duna-tájon.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 231–90.
MOLLAY KÁROLY (1994), *német–magyar kapcsolatok.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 486–7.
MOÓR ELEMÉR (1936a), *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen.* Szeged.
MOÓR ELEMÉR (1936b), Magyar helynévtípusok. *NéNy.* 8: 110–7.
MOÓR ELEMÉR (1936c), Megjegyzések a névhasználat kérdéséhez. *NéNy.* 8: 49–59.
MOÓR ELEMÉR (1970), A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 45–50.
MORAVCSIK GYULA (1926), *Levente* és *Álmos. MNy.* 22: 82–4.
MORAVCSIK, GYULA (1958), *Byzantinoturcica I–II.* Berlin.
MORAVCSIK, GYULA (1983), *Byzantinoturcica I–II. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Turkvolker.* 3. kiadás. Leiden.
MORAVCSIK, GYULA–JENKINS, R. J. H. (1967), *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio.* Új, átdolgozott kiadás. Washington.
MOZGA EVELIN (2013), Szempontok az *-s/-cs* képzős ómagyar kori személyneveink vizsgálatához. *HT.* 9: 153–67.
MSzFgrE = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
NAGY GYULA (1870), A magyar nemzetségekről. *Századok* 4: 534–51, 688–706.
NAGY KATALIN (2005), A pragmatika státusáról. *MNy.* 101: 436–48.

NÉMETH MIKLÓS (1997), Csavargók megkülönböztető nevei a XIV. században. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* MNyTK. 209. sz. Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. Bp. 37–40.

NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza.

NÉMETH PÉTER (2008), A *középkori Szatmár megye települései* a *XV. század elejéig*. Nyíregyháza.

NICOLAISEN, WILHELM F. H. (1980), Onomastic Dialects. *American Speech* 55: 36–45.

NICOLAISEN, WILHELM F. H. (1995), Scottish Place Names. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. II, 1409–12.

NICOLAISEN, WILHELM F. H. (2011), *In the Beginning was the Name. Selected Essays by Professor W. F. H. Nicolaisen.* Edinburgh.

NYÉKI ZOLTÁN (2013), *Barangolás egy Árpád-kori nemzetségnév körül: a Szemere nemzetség.* Szakdolgozat BA. Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában.

NYIRKOS ISTVÁN (1989), A tulajdonnevek hírértékéről. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* MNyTK. 183. sz. Bp. 290–4.

NYIRKOS ISTVÁN (1999), A családnévként szereplő női keresztnevekről. *NÉ.* 21: 183–8.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár.* Bp., 1902–1906.

OLAJOS TERÉZ (1995), Görög nyelvű források. In: *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged. 93–153.

ÖRDÖG FERENC (1973), *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Bp.

ÖRDÖG FERENC (1982), A puszta helynevekből keletkezett családnevek kérdéséhez. *Nyr.* 106: 484–6.

ÖRDÖG FERENC (1991), Személyneveink onomato-dialektológiai vizsgálatáról. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 488–96.

ÖRDÖG FERENC (1997), Helynevekből keletkezett családnevek *-i* képzővel és anélkül. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* MNyTK. 209. sz. Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. Bp. 77–83.

ÖRDÖG FERENC (2004), Személynév-kutatásunk helyzete és feladatai. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben.* Szerk. FARKAS FERENC. Bp. 82–9.

ÖRDÖG FERENC (2005), A 18. századi népességösszeírások és egyházlátogatási jegyzőkönyvek mint a névszociológia forrásai. *NÉ.* 27: 23–30.

ÖRDÖG FERENC (2007), A keresztnévdivat településtörténeti, tisztelettörténeti és szociológiai motivációi a XVII–XVIII. Században. In: *Nyelvi identitás és a nyelv diemnziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 175–83.

ÖRDÖG FERENC (2008), A 18. századi családnevek névszociológiai vizsgálata (Szolgák, szolgálók és más szolgarendűek neve). In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 423–9.

PAIKKALA, SIRKKA főszerk. (2007). *Suomalainen Paikkannimikirja.* [Finn helynévkönyv.] Kotimaisten kielten tutkimuskeskusten julkaisuja 146. Helsinki.

PAIS DEZSŐ (1913a): A Teobald keresztnévből származó személy- és helyneveink. *MNy.* 9: 31–3.

PAIS DEZSŐ (1913b), Milej. *MNy.* 9: 176–8.

PAIS DEZSŐ (1923), A Turóci-fennsík helynévtörténete. *MNy.* 19: 72–6.

PAIS DEZSŐ (1925), A latin *Philippus* magyar származékai. *MNy.* 21: 109–14.

PAIS DEZSŐ (1928), Ösbő. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez. *MNy.* 24: 92–5, 169–75.

PAIS DEZSŐ (1935), Jegyzetek Anonymushoz. *MNy.* 31: 265–71.

PAIS DEZSŐ (1955), Egy tulajdonnévtani fogalom műszói megjelöléséhez. *MNy.* 51: 222–3.

PAIS DEZSŐ (1957), A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz. *MNy.* 53: 52–66.

PAIS DEZSŐ (1960), Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 93–105.

PAIS DEZSŐ (1966), *Régi személyneveink jelentéstana.* 2. kiadás. MNyTK. 115. sz. Bp. — Lásd még *MNy.* 17 (1921): 158–63, 18 (1922): 26–34, 93–100.

PAPP LAJOS (1993), Sajátos névváltoztatások a 16. században. *NÉ.* 15: 259–62.

PAPP LÁSZLÓ (1957), A *deákok* és a *Deákok. MNy.* 53: 442–9.

PAPP LÁSZLÓ (1961), Személynevek és helynevek. Az Árpád-kori Személynévszótár kérdéseiből. *MNy.* 57: 183–94, 325–31.

PARKIN, DAVID HARRY (2013), Surname Typology and the Problem of Inconsistent Classification. *Names* 61/4: 200–11.

PENAVIN OLGA (1970), Észak-Bácska földrajzi neveiről. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 93–9.

PÉNTEK JÁNOS (2001), *A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok.* Kolozsvár.

PÉNTEK JÁNOS–BENŐ ATTILA (2003), *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban.* Kolozsvár.

PERÉNYI JÓZSEF (1938), *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására.* Bp.

PETROVICS ISTVÁN, *Aranybulla.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 55–6.

PETROVICS ISTVÁN–ZIMONYI ISTVÁN (1994), *nemzetség.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp. 488–90.

PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.

PÓCZOS RITA (2010), *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen.
PP. = *Paradisum Planavit*. Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma, 2001.
PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
PT. = *Rationes Collectorum Pontificiorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375.* Monumenta Vaticana Hungariae. Bp., 1887.
RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen.
RÁCZ ANITA (2006), Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *HT.* 2: 9–29.
RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
RÁCZ ANITA (2010), Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben. *HT.* 5: 113–27.
RÁCZ ANITA (2011), *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez.* Debrecen.
RÁCZ ENDRE (1946), A *-kó (~ kő)* becéző képző első jelentkezései. *MNy.* 42: 51–3.
RÁCZ ENDRE (1956a), A becéző nevek megkülönböztető szerepéről. *Nyelv és Irodalom* 2: 133–9.
RÁCZ ENDRE (1956b), Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez. *MNy.* 52: 48–52.
RÁCZ ENDRE (1960), Néhány szempont becéző keresztneveink vizsgálatához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 146–9.
RÁCZ ENDRE (1966), A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. *MNy.* 62: 408–20.
RÁCZ ENDRE (1967), Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjáról. *MNy.* 63: 292–7.
RÁSONYI LÁSZLÓ–BASKI IMRE (2007), *Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names 1–2.* Bloomington.
RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. *HT.* 2: 159–80.
RESZEGI KATALIN (2009a), A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. *HT.* 4: 35–45.
RESZEGI KATALIN (2009b), A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *NÉ.* 31: 7–16.
RESZEGI KATALIN (2009c), A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. *MNyj.* 47: 21–41.
RESZEGI KATALIN (2011), *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen.
REUTER CAMILLO (1972), *A személynévi helynévadás egy esete a magyar névanyagban.* Pécs.
RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század).* Bp., 1993.

ROHLFS, GERHARD (1956), *Studien zur romanischen Namenkunde.* München.
RÓNA-TAS ANDRÁS (1996), *A honfoglaló magyar nép.* Bp.
RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD (2011), *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian.* Wiesbaden.
SÁNDOR KLÁRA (1998), A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre.* Szerk. LANSTYÁK ISTVÁN. Pozsony. 7–26.
SAARELMA, MINNA (2013), Personal Names. In: AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SJÖBLOM, PAULA, *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics.* Finnish Literature Society, Helsinki. 124–201.
SÁROSI ZSÓFIA (2003a), Történeti szociopragmatika — magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *MNy.* 99: 434–48.
SÁROSI ZSÓFIA (2003b), Historical sociopragmatics: a new approach to the study of the history of Hungarian. *ALH.* 50: 435–56.
SEBESTYÉN ÁRPÁD (1960), Egy s más az élő dűlőnévanyagról. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 82–5.
SEBESTYÉN ÁRPÁD (1970), A tulajdonnevek jelentéstanához. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 302–7.
SEBESTYÉN ZSOLT (2010a), *Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára.* Nyíregyháza.
SEBESTYÉN ZSOLT (2010b), A történelmi Bereg megye *-falva* utótagú helységneveiről. *HT.* 5: 139–49.
SEBESTYÉN ZSOLT (2012), *Máramaros megye helységneveinek etimológiai szótára.* Nyíregyháza.
SEIBICKE, WILFRIED szerk. (2008), *Die Personennamen im Deutschen.* Studienbuch 2. überarbeitete Auflage. Walter de Gruyter-Verlag, Berlin–New York.
SIEBS, BENNO EIDE (1970), *Die Personennamen der Germanen.* Dr. Martin Sändig oHG, Wiesbaden.
SLÍZ MARIANN (2006), Az Anjou-kori személynevek kutatásának kérdései. *NÉ.* 28: 171–80.
SLÍZ MARIANN (2008a), Melyiket a négy közül? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 468–74.
SLÍZ MARIANN (2008b), Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnevek kialakulására a XIV. században. *MNy.* 104: 186–97.
SLÍZ MARIANN (2008c), Az egy személyre vonatkozó adatok mennyiségének szerepe a névtörténeti kutatásokban. *NÉ.* 30: 121–34.
SLÍZ MARIANN (2009), Családnév vagy névszerkezet? Szempontok az Anjou-kori személynevek vizsgálatához. *MNy.* 105: 291–300.

SLÍZ MARIANN (2010), A történeti személynévkutatás terminológiájához. *NÉ*. 32: 157–72.
SLÍZ MARIANN (2011a), *Személynévadás az Anjou-korban*. Bp.
SLÍZ MARIANN (2011b), *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Bp.
SLÍZ MARIANN (2011c), Dominák és relicták: a nem és a társadalmi státusz hatása a 14. századi oklevelek női neveire. In: *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Szerk. CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ. Bp. 311–7.
SLÍZ MARIANN (2012), Tulajdonnév és kategorizáció. *MNy*. 108: 282–91, 400–10.
SLÍZ MARIANN (2013), Névtörténet, genealógia és mikrotörténelem. *HT*. 9: 139–52.
SLÍZ MARIANN (2014), Formai szempontok alkalmazhatósága a történeti családnevek vizsgálatában. *MNy*. 110. Megjelenés alatt.
SMART, VERONICA (1995), Personal Names in England. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique*. Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. I, 782–6.
ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1983), Idegen családneveink. *Nyr*. 107: 272–9.
SOLYMOSI LÁSZLÓ (1972), Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. *MNy*. 68: 179–90.
SOLYMOSI LÁSZLÓ (1997), A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevélkiadásra a 13. század közepéig. *Történelmi Szemle* 39: 335–44.
SOLYMOSI LÁSZLÓ (1998), *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. (Das neue Syste der Grundherrnbezüge in Ungarn im 13 Jh.)* Bp.
SOLYMOSI LÁSZLÓ (2001), Oklevéltan. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Második, javított és bővített kiadás. Bp. 176–93.
SOLYMOSI LÁSZLÓ (2006), *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Bp.
SÓLYOM KÁROLY (1966), Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. *ItK*. 70: 54–84.
SoprOkl. = *Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II*. Kiadta NAGY IMRE. Sopron, 1889–1891.
SoprVár. = HÁZI JENŐ, *Sopron szabad királyi város története I–II*. Sopron, 1924–1943.
ŠRÁMEK, RUDOLF (1972–1973), Zum Begriff „Modell" und „System" in der Toponomastic. *Onoma* 1972–1973: 55–75.
SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Szerk. EMERICUS SZENTPÉTERY. Bp., 1937–1938.
STANISLAV, JÁN (1948), *Slovenský juh v stredoveku 1–2*. Turčiansky Sv. Martin.
SUPERANSKAYA, ALEKSANDRA V. (1995), Eastern Slavic Names. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel inter-*

national d'onomastique. Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. I, 812–6.

SZABADOS GYÖRGY (2011), *Magyar államalapítások a IX–XI. században.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged.

SZABÓ DÉNES (1936), A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329). *MNy.* 32: 54–7, 130–5, 203–6.

SZABÓ ISTVÁN (1937), *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség.* Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. Bp.

SZABÓ ISTVÁN (1954), *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.* MNyTK. 86. sz. Bp.

SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon.* Bp.

SZABÓ LÁSZLÓ (1993–1994), Földrajzi nevekből keletkezett családnevek az Őrségben 1–2. *NÉ.* 15: 284–8, 16: 70–9.

SZABÓ T. ATTILA (1940a), A személynevek helyneveinkben. *MNny.* 2: 81–123. — Lásd még: *DEMNyIK* 2. Debrecen 1940 és *TM* 75–115 és *NyéT* 433–472.

SZABÓ T. ATTILA (1940b), A magyar helynévadás történetéhez. *MNy.* 36: 127–9.

SZABÓ T. ATTILA (1966/1972), A magyar becenevek alakulásmódjáról. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. III.* Bukarest. 313–34.

SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. (2008), *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve.* Bp.

SZEGFŰ LÁSZLÓ (1997), Gondolatok a X–XI. századi kettős névadásról. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* MNyTK. 209. sz. Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. Bp. 23–31.

SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–255.

SZEGFŰ MÁRIA (1992), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 268–317.

SZÉKELY GYÖRGY (1970), A személynevek és a történettudomány. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 201–8.

SzékOkl. = *Székely oklevéltár I–VII.* Szerk. SZABÓ KÁROLY–SZÁDECZKY LAJOS. Kolozsvár, 1872–1898. *VIII.* Közzéteszi BARABÁS SAMU. Bp., 1934.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), Magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkényperben. In: *Nyelvi identitás és a nyelv diemnziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 329–43.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010a), Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *HT.* 5: 33–45.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010b), A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen. 21–41.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010c), A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *MNy.* 106: 295–307, 385–96.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2012), Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében. *HT.* 7: 133–42.
SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2013), A Tihanyi alapítólevél személynevei II. Az alapítólevél hagionimái. *NÉ.* 35: 157–78.
SZENTPÉTERY IMRE (1927), *Középkori oklevélszövegek.* Bp.
SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan.* Bp.
SZÉPE GYÖRGY (1970), Kommunikációs és grammatikai megjegyzések a névről. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 307–11.
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (1999), Az ikerítő becézés a magyar szakirodalomban. *NÉ.* 21: 251–6.
SZILÁGYI LORÁND (1947), P. magister forrásai és módszere. *MNy.* 43: 117–27, 193–9, 246–53.
SZŐKE MELINDA (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER. Debrecen. 263–74.
SZŐKE MELINDA (2008), Régi helyneveink latinizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 267–71.
SZŐKE MELINDA (2012), Interpolált oklevelek és a magyar nyelvtörténet. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai.* Szerk. KISS P. ATTILA–PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY. Szeged. 23–30.
SZŐKE MELINDA (2013a), A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata (Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire). *HT.* 9: 57–76.
SZŐKE MELINDA (2013b), A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai. *MNy.* 109: 68–77.
Sztáray = *A nagymihályi és sztárai Gróf Sztáray család oklevéltára I–II.* Szerk. NAGY GYULA. Bp., 1887–1889.
Sztp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. I–II/1–4. Bp., 1923–1987.
SZŰCS JENŐ (1984), Az 1267. évi dekrétum és háttere. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv.* Szerk. H. BALÁZS ÉVA–FÜGEDI ERIK–MAKSAI FERENC. Bp. 341–95.
SZŰCS JENŐ (1997), *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Szeged, 1992, majd Bp., 1997.
TARNAI ANDOR (1984), *„A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Bp.
TÁTRAI SZILÁRD (2011), *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális-kognitív megközelítés.* Bp.
Teleki = *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I–II.* Szerk. BARABÁS SAMU. Bp., 1895.

TEMESI MIHÁLY (1961), A tulajdonnév és a köznév jelentéstani különbségei. In: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1–2.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp. I, 173–5.

TEMESI MIHÁLY (1980), Személynévvizsgálatok. In: TEMESI MIHÁLY, *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta.* Bp. p. 241–7.

TERESTYÉNI CZ. FERENC (1941), *Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban.* MNyTK. 59. sz. Bp.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TIEFENBACH, HEINRICH (1995), Älteste germanische Namen der Völkerwanderungszeit in lateinischen and griechischen Quellen. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d'onomastique.* Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. I, 774–8.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (1997), Posztmodern névadás (A névjelleg változása). In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* MNyTK. 209. sz. Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. Bp. 603–6.

TOLNAI VILMOS (1927), Becézőnevek és nyelvújítás. *MNy.* 23: 171–5.

C. TÓTH NORBERT (2001), A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: *Tanulmányok a középkorról.* Szerk. NEUMANN TIBOR. Bp.–Piliscsaba. 53–72.

TÓTH VALÉRIA (2001a), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2001b), *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2004), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *HT.* 1: 183–207.

TÓTH VALÉRIA (2007), A templomcímből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *MNy.* 103: 408–19.

TÓTH VALÉRIA (2008a), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2008b), Többnevűség, névcsere a településnevek körében. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 285–93.

TÓTH VALÉRIA (2008c), A *-falva* > *-fa* változás településneveinkben. *HT.* 3: 105–19.

TÓTH VALÉRIA (2009a), Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez. *MNyj.* 47: 43–59.

TÓTH VALÉRIA (2009b), Elmélet és módszer a történeti helynévkutatásban. *NÉ.* 31: 175–83.

TÓTH VALÉRIA (2010a), Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az *-é* birtokjel helynévalkotó szerepéről. *HT.* 5: 17–32.

TÓTH VALÉRIA (2010b), Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez. *MNyj.* 48: 5–22.

TÓTH VALÉRIA (2011a), Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8.* Edited by VALÉRIA TÓTH. Debrecen–Helsinki. 175–206.
TÓTH VALÉRIA szerk. (2011b), *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8.* Debrecen–Helsinki.
TÓTH VALÉRIA (2011c), Gondolatok a településnév-korrelációkról. *NÉ.* 33: 213–24.
TÓTH VALÉRIA (2012a), Patrocíniumi településnevek Európában. Egy nemzetközi kutatási program eredményei. *MNy.* 108: 292–303.
TÓTH VALÉRIA (2012b), Patrociny Settlement Names in Europe. The findings of an international research programme. *Beiträge zur Namenforschung* 47/3: 311–25.
TÓTH VALÉRIA (2012c), Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynevéhez. *MNyj.* 50: 51–76.
UB. = HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA, *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V.* Wien–Köln–Graz, 1965–2000.
UEW = *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II.* Szerk. RÉDEI KÁROLY. Bp., 1986–1988. *III. Register.* Bp., 1991.
VARJAS BÉLA szerk. (1979), *Balassi Bálint és a 16. század költői I–II.* Bp.
VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005), *Bárhogy nevezzük… A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben.* Bp.
VÉGH JÓZSEF (1970), A földrajzi nevek gyűjtésének időszerű kérdései. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 373–80.
VÉGH JÓZSEF (1981), Földrajzinév-kutatásunk elvi kérdéseihez. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 121–3.
VESZPRÉMY LÁSZLÓ (2004), *Anonymus: A magyarok cselekedetei. — Kézai Simon: A magyarok cselekedetei.* Milleniumi Magyar Történelem. Források. (Anonymus művét Veszprémy László, Kézai művét Bollók János fordította. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta.) Bp.
VESZPRÉMY LÁSZLÓ (2013), A magyar őstörténeti latin forrásai. Előadásként elhangzott a Magyar Őstörténeti Témakocsoport „Tudomány és hagyományőrzés" című konferenciáján. 2013. április 18.
http://www.btk.mta.hu/images/18_Veszpr%C3%A9my_L%C3%A1szl%C3%B3.pdf
VÖRÖS FERENC (2004), *Családnévkutatások Szlovákiában.* Pozsony.
VÖRÖS FERENC (2010), *Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása.* MNyTK. 235. sz. Bp.
WALDAPFEL ESZTER (1931), Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. *Századok* 65: 134–67, 259–72.
WEINREICH, URIEL (1953), *Languages in Contact.* The Hague.
WERTNER MÓR (1915), Névmagyarázatok. *Nyr.* 44: 346–54.

Z. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHELY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.

ZalaOkl. = *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II.* Szerk. NAGY IMRE–VÉGHELYI DEZSŐ–NAGY GYULA. Bp., 1886–1890.

ZELLIGER ERZSÉBET (1991a), Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 536–52.

ZELLIGER ERZSÉBET (1991b), Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *NÉ.* 13: 15–31.

ZILLIACUS, KURT (1966), *Ortnamnen i Houtskär.* [Place names in Houtskär. An overview of the composition of nomencalture.] Studier i Nordisk filologi 55. Helsingfors.

ZILLIACUS, KURT (1997), On the function of proper names. In: *You name it. Perspectives on onomastic research.* Edited by PITKÄNEN, RITVA-LIISA–MALLAT, KAIJA. SkS, Helsinki. 14–20.

Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–IV.* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1994.

ZSEMLYEI JÁNOS (1997), Román köznevek magyar családnévvé válása az erdélyi régiségben. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* MNyTK. 209. sz. Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. Bp. 108–13.

ZSOLDOS ATTILA (1996), Nemzetségek és honfoglalók. In: *Honfoglaló őseink.* Szerk. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 176–94. Ugyanez megjelent még: ZSOLDOS ATTILA (2002), Nemzetségek halála és születése Szent István korában. In: *Szent István és az államalapítás.* Szerk. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Nemzet és emlékezet. Bp. 380–93.

ZSOLDOS ATTILA (1997), „Eléggé nemes férfiak…" A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: *Zalai történeti tanulmányok.* Zalai Gyűjtemény 42. sz. Szerk. KÁLI CSABA. Zalaegerszeg. 7–19.

ZSOLDOS ATTILA (1998), Közszabad nemzetségek. *Mediaevalia Transilvanica* 2: 43–60.

ZSOLDOS ATTILA (1999), *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből.* Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 26. Bp.

ZSOLDOS ATTILA (2011a), II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle* 53/1: 1–38.

ZSOLDOS ATTILA (2011b), Nemes és nemzetség. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára.* Szerk. GECSÉNYI LAJOS–IZSÁK LAJOS. Bp. 421–5.